ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. В. ГЕТЬМАНА
МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ
ЗАХІДНО-РЕГІОНАЛЬНА АСОЦІАЦІЯ КЛУБІВ ЮНЕСКО
КИЇВСЬКИЙ МІЖНАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
АКАДЕМІЯ ЮРИДИЧНИХ НАУК МОЛДОВИ
МІНІСТЕРСТВО ЗАКОРДОННИХ СПРАВ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН КНУ ім. Т. ШЕВЧЕНКА
ФАКУЛЬТЕТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ЛНУ ім. І. ФРАНКА

Європейські перспективи

Науково-практичний журнал

European Perspectives

KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY OF INTERNAL AFFAIRS
V. HETMAN KYIV NATIONAL ECONOMIC UNIVERSITY
INTERREGIONAL ACADEMY OF PERSONNEL MANAGEMENT
WEST REGIONAL ASSOCIATION OF UNESCO CLUBS
KYIV INTERNATIONAL UNIVERSITY
ACADEMY OF LAW SCIENCE OF MOLDOVA
MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS OF UKRAINE
INSTITUTE OF INTERNATIONAL RELATIONS KYIV NATIONAL TARAS SHEVCHENKO UNIVERSITY
FACULTY OF INTERNATIONAL RELATIONS OF IVAN FRANKO NATIONAL UNIVERSITY OF LVIV

№ 2, 2025

Спеціалізоване видавництво ЮНЕСКО СОЦІО Specialized publishing house

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА, КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

BASALAYEVA A.V.
THE RIGHT TO PARTICIPATE IN THE MANAGEMENT OF STATE AFFAIRS:
LEGAL POSITIONS OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE 5
ЛЕБІДЬ Т.І.
КОДИФІКАЦІЯ МУНІЦИПАЛЬНОГО ПРАВА: ІНСТИТУЦІЙНІ АСПЕКТИ
В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО ТА ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ 14
ТУРЧИНОВ К.О.
РОЗВИТОК ІНСТИТУТІВ ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ ЗАКОНОДАВЧОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВА ВІЗІЯ 20
ТКАЧЕНКО О.В., ДРОЗДЕНКО Є.В.
ПРАВОВІ АСПЕКТИ СУБ'ЄКТНОСТІ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В АВТОРСЬКОМУ ПРАВІ:
ТЕОРІЯ, СУДОВА ПРАКТИКА ТА ПЕРСПЕКТИВИ РЕГУЛЮВАННЯ 27
OLSHEVSKYI I.
THE DUTY OF THE STATE TO ENSURE THE RIGHT OF EVERYONE TO EDUCATION
IN TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORIES 34
СКИДАН Д.
СПОСОБИ ЗАХИСТУ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ НА КОМЕРЦІЙНУ ТАЄМНИЦЮ:
СУДОВА ПРАКТИКА ТА АЛЬТЕРНАТИВНІ МЕХАНІЗМИ 39

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

КРАВЧУК В.О.
СУБ'ЄКТИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ У СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ В УКРАЇНІ 48
САХРО Г.Ф.
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ДІЯЛЬНОСТІ СИСТЕМИ НОТАРІАТУ В УКРАЇНІ 56
ВАЦ О.І.
ДЕЯКІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЦЕДУРИ ДОЗВІЛЬНО-РЕЄСТРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СФЕРІ ОПОДАТКУВАННЯ 61

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА

ШИДЕНКО Н.С.
ГРОМАДСЬКІ РОБОТИ ЯК ВИД КРИМІНАЛЬНОГО ПОКАРАННЯ: КОМПАРАТИВІСТСЬКИЙ АНАЛІЗ 68
ЗАГИНЕЙ-ЗАБОЛОТЕНКО З.А., ЗЕЙНАЛОВ А.
КРИМІНАЛІЗАЦІЇ АБО ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ФЕМІЦИД:
ЧОГО ПОТРЕБУЄ КРИМІНАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ? 76
ГРЕЧЕНКО В.А., ЯРМИШ О.Н.
ЗЛЕТИ І ПАДІННЯ МІНІСТРА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ОЛЕКСІЯ БРОВКІНА 88
ТКАЧЕНКО В.В.
ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ ТЕРОРИЗМУ: ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА 99
МИНА В.
ЧИ Є ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ: ПРАВОВИЙ ОГЛЯД 106
ЯРЕМКО Г.З.
СУБ'ЄКТ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 286 КРИМІНАЛЬНОГО
КОДЕКСУ УКРАЇНИ: ВЕРИФІКАЦІЯ УСТАЛЕНИХ ПІДХОДІВ 113
НАКОНЕЧНИЙ А.О.
ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННОГО ВИКОРИСТАННЯ З МЕТОЮ ОТРИМАННЯ
ПРИБУТКУ ГУМАНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ, БЛАГОДІЙНИХ ПОЖЕРТВ АБО БЕЗОПЛАТНОЇ ДОПОМОГИ 120
СУПРУН О.
СУТНІСТЬ ПОКАЗАНЬ ПІДОЗРЮВАНОГО В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ 127
СОТНІКОВ О.
ГАРАНТІЇ ЗАХИЩЕНОСТІ ПРАВ І ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ НЕПОВНОЛІТНЬОГО В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ 132
МАТВІЄНКО Я., КАНЦІР В.
ПРИМУСОВА ДЕПОРТАЦІЯ АБО НАСИЛЬНИЦЬКЕ ПЕРЕМІЩЕННЯ ДІТЕЙ,
ЯК СКЛАДОВА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ 138
ГОНЧАРУК О.М.
ВЗАЄМОДІЯ ТА КООРДИНАЦІЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ПІДРОЗДІЛІВ
КРИМІНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ 145
РОМАНЮК М.Ф.
РЕГЛАМЕНТАЦІЯ СПЕЦІАЛЬНОГО СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ В ЗАКОНОДАВСТВІ ОКРЕМИХ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ 156
КОВАЛЬЧУК М.Р.
СУБ'ЄКТ СКЛАДУ «ПОСОБНИЦТВО ДЕРЖАВІ-АГРЕСОРУ» (СТ. 111-2 КК УКРАЇНИ) 166

ЦИВІЛЬНЕ, ПІДПРИЄМНИЦЬКЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ТА ТРУДОВЕ ПРАВО

ПОПОВ В.А., СТОЛЯР І.В.
ПРАВОВИЙ СТАТУС ТА МІСЦЕ ФАНФІКШНУ В СИСТЕМІ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА 173
ЖУРАВЕЛЬ Я.В., ДЕНИС І.В., СОХАР Т.О.
ВІДОБРАЖЕННЯ ПРИНЦИПІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА СЛУЖБИ В ОРГАНАХ
МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ЗАГАЛЬНИХ ПРАВИЛАХ ЕТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ
ТА ПОСАДОВИХ ОСІБ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ 179

ТУТОВА Ю.В.
ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЯТЬ «ЗАСНОВНИК» ТА «УЧАСНИК»
У РАМКАХ ТОВАРИСТВА З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ 184
КОЗЛІТІН Д.О.
ХАРАКТЕРНІ РИСИ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ СУБ'ЄКТІВ СУМІЖНИХ ПРАВ 191
КОЗАК Р.О.
ЗМІСТ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ АВІАЦІЙНОЇ ТА КОСМІЧНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ 197

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

IVANOVA R.Y.
FINANCIAL GOVERNANCE AND THE ROLE OF SPECIALIZED
INTERGOVERNMENTAL ORGANIZATIONS IN UKRAINE'S POST-WAR RECONSTRUCTION 205
РЕЗВОРОВИЧ К.Р., КУЦИЙ М.Ю.
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СПАДКУВАННЯ З ІНОЗЕМНИМ ЕЛЕМЕНТОМ 209
СОЛОХА М.М.
НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ У РІШЕННЯХ СУДУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ПОСТЛІСАБОНСЬКИЙ КОНТЕКСТ 215
МІНКА Т.П.
FOREIGN EXPERIENCE IN PROTECTING ANIMALS FROM CRUELTY 227
АНДРІЙЧЕНКО О.Л.
ПОЗИТИВНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ БОРОТЬБИ ІЗ ЗМІНОЮ КЛІМАТУ: МЕЖІ ТА ЗМІСТ 233
ДОРОГАНЬ О.М.
ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЩОДО АДАПТАЦІЇ МИТНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ
ДО ВИМОГ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ 240
БИКОВА К.І.
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ У СПРАВАХ ПРО ОПІКУ НАД ДІТЬМИ ЗА УЧАСТЮ ІНОЗЕМНОГО ЕЛЕМЕНТА 246
ГОЛОВКІН А.Р.
МІЖНАРОДНИЙ ІНСТИТУЦІЙНИЙ МЕХАНІЗМ ООН: ПОНЯТТЯ ТА ЕЛЕМЕНТИ 252

ОБГОВОРЕННЯ, ДИСКУСІЇ, АКТУАЛЬНО

СІНЬКЕВИЧ О.В., КАПЛЕНКО О.А.
ІНСТИТУТ ОМБУДСМЕНА ЯК ЕЛЕМЕНТ МЕХАНІЗМУ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ
В УКРАЇНІ ТА СВІТІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ 255
КУЗНЕЦОВА М.Ю.
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОВОДЖЕННЯ З ОРГАНІЧНИМИ
ТА ТВЕРДИМИ ПОБУТОВИМИ ВІДХОДАМИ В УКРАЇНІ 263
ДЕМ'ЯНЮК В.І.
НАРОДНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ ЯК ДЖЕРЕЛО СУВЕРЕНІТЕТУ І ОСНОВА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ 272
ТКАЧЕНКО Є.В.
РОЛЬ ПРЕЗИДЕНТА У СИСТЕМІ СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ 277
МАЛЕТОВА О.С., МИРГОРОД В.В.
ВІРТУАЛЬНІ АКТИВИ ЯК ОБ'ЄКТ ОПОДАТКУВАННЯ: ЗАКОНОДАВЧІ ПРОГАЛИНИ
ТА КОРУПЦІЙНІ РИЗИКИ В УКРАЇНІ 283
ПУРИК М.Є.
ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ІНВЕСТИЦІЙНОГО РИЗИКУ: ТЕОРІЯ, КЛАСИФІКАЦІЯ
ТА МЕХАНІЗМИ ПРАВОВОЇ КОМПЕНСАЦІЇ 288
ЛЕГЕЗА Є.О., АНДРЕЄВ Д.О.
FOREIGN EXPERIENCE OF CARING ACTIVITIES AND THE PLACE OF LEGAL AID 297
МАЛАНЧУК П.М.
МІЖНАРОДНІ МЕХАНІЗМИ БОРОТЬБИ З ТРАНСНАЦІОНАЛЬНОЮ
ОРГАНІЗОВАНОЮ ЗЛОЧИННІСТЮ: АНАЛІЗ ЕФЕКТИВНОСТІ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ
КОНВЕНЦІЇ ООН ПРОТИ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНОЇ ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ
В НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ 302
ЗЕЛЕНСЬКИЙ В.М.
ТРУДОВІ ДОГОВОРИ ПРО ДИСТАНЦІЙНУ ТА НАДОМНУ РОБОТУ:
ПОНЯТТЯ, ОСОБЛИВОСТІ ТА МІСЦЕ В СИСТЕМІ ТРУДОВИХ ДОГОВОРІВ 310
ГОРДУЗ Г.В., ТЕТЕРЯТНИК Г.К.
ВІДНОВЛЕННЯ ВТРАЧЕНИХ МАТЕРІАЛІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ
НА СТАДІЇ ПІДГОТОВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ 316
ТИЩЕНКО В.О.
НЕВДАЛЕ ПІДБУРЮВАННЯ ДО КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ 324
АЛФЬОРОВ С.Ю.
ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРАВОВИХ ЗАСАД НАДАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА МІСЦЕ
СЕРЕД НИХ НОРМ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ГАЛУЗІ ПРАВА 331
ФЕДОРЕНКО Р.О.
ПРИНЦИПИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ
ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ 336
ГРАЧОВ Є.О.
ПОНЯТТЯ ПРИНЦИПІВ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ
СФЕРИ НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ 341
ЯЦКЕВИЧ І.І.
ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РОБОТОДАВЕЦЬ ЧИ НЕДОБРОСОВІСНИЙ СУБ'ЄКТ ГОСПОДАРЮВАННЯ?
ПОЗИЦІЯ ВЕРХОВНОГО СУДУ ЩОДО (НЕ)ВИКОНАННЯ НОРМАТИВУ РОБОЧИХ МІСЦЬ
ДЛЯ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ЛЮДЕЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ 346
ПОСАШКОВ О.О.
ВЗАЄМОДІЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТІВ ІЗ ЗАКЛАДАМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ В ПРОЦЕСІ НАУКОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ 353

ДАНЧЕНКО Т.В., БІСЮК О.С.
СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОЇ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ У СУЧАСНИХ УМОВАХ 358
НІКІШЕВ О.В., ТЕТЕРЯТНИК Г.К.
ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ ПРОВЕДЕННЯ ОГЛЯДУ НА МІСЦЯХ МАСОВИХ ПОХОВАНЬ 364
ПУРИК М.Є.
РЕЦЕНЗІЯ НА СТАТТЮ:
«Role of capital investment, investment risks, and globalization in economic growth»
(Chunxia Sun, Hafiz Syed Mohsin Abbas, Xiaodong Xu, Samreen Gillani, Saif Ullah, Muhammad Ahsan Ali Raza) 373
ШАТРАВА С.О., ДЕНИЩУК Д.Є., ПОГОРІЛЕЦЬ О.В.
НОРМАТИВНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ПРАВОВИХ ПРИНЦИПІВ: СУТНІСТЬ
ТА ЗНАЧЕННЯ НА ПРИКЛАДІ ЗАКОНОДАВСТВА З ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ 375
КАЛАУР І.Р., МОСКАЛЮК Н.Б.
ДОГОВІР ТАЙМШЕРУ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЦИВІЛЬНОГО ОБОРОТУ: ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ 382
ЛУКАШОВ Р.С.
ТІКТОК ЯК ДЖЕРЕЛО ДОКАЗІВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ВИКЛИКИ ДОПУСТИМОСТІ ТА АВТЕНТИЧНОСТІ 390
СТОРОЖУК І.П.
ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ
АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ У ДІЯЛЬНОСТІ ЦНАП 394
СІРОТОВ О.А.
ЩОДО УТОЧНЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТУ МЕДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ 400
КАРАБІН Т.
НОРМИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПРОЦЕДУРИ У ВРЕГУЛЮВАННІ ВЗАЄМОДІЇ
ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ ТА БЛАГОДІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ 405
СОПІЛКО І.М.
LEGAL PRINCIPLES OF DISPUTE RESOLUTION WITH THE PARTICIPATION
OF A NOTARY AS ONE OF THE DIRECTIONS OF MEDIATION 410
КОРЧЕНЮК Р.В.
СУЧАСНИЙ СТАН ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ
У СФЕРІ БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ 415
ГРИЦИШИНА Л.В., СЕРДЕЧНА І.Л.
ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ЗАХИСТУ СІМЕЙНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ 420
МАКСИМОВИЧ Р., НЕСТОР В.
ПОЗИТИВНІ ДІЇ, РОЗУМНЕ ПРИСТОСУВАННЯ ТА ОБОВ'ЯЗОК ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РІВНОСТІ
В СОЦІАЛЬНІЙ ДЕРЖАВІ: МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ РІВНОСТІ 425
КОВАЛЕНКО Р.І., МАЦЮК В.Я.
ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ У НІМЕЧЧИНІ 434
ГОНЧАРОВ В.В.
ІНТЕРПРЕТАЦІЙНА ЮРИСДИКЦІЯ ІНВЕСТИЦІЙНИХ ТРИБУНАЛІВ
ЩОДО ПРИНЦИПІВ ЗАХИСТУ ІНВЕСТИЦІЙ: ВИКЛИКИ ДЛЯ АВТОНОМІЇ ПРАВА ЄС 438
КУРІНСЬКИЙ О.Г.
КЛАСИФІКАЦІЯ ПІДСТАВ ПОВЕРНЕННЯ МАТЕРІАЛІВ СПРАВИ
ПРО ПОРУШЕННЯ МИТНИХ ПРАВИЛ ДЛЯ НАЛЕЖНОГО ОФОРМЛЕННЯ 445
ПОГОРЄЛОВА О.С., САЛЕНКО І.В.
ГАРАНТІЇ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ ЯК КЛЮЧОВОГО ІНСТРУМЕНТУ ЇХ РЕІНТЕГРАЦІЇ 452
НУРУЛЛАЄВ І.С.
ЕКОЛОГІЧНА ШКОДА, ЗАВДАНА ВІЙНОЮ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ОЦІНКИ
ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ КОМПЕНСАЦІЇ 461
БОНДАРЕНКО О.О., ПАНФІЛОВА-ТУРЧІНА А.В., ДРАНА Д.С.
СІМЕЙНІ СПОРИ ТА МЕДІАЦІЯ: НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ ПІДХІД
ДО ІНТЕГРАЦІЇ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ПОЗАСУДОВІ ПРОЦЕДУРИ 470
ІГНАТЕНКО В.В.
ПРАВОВИЙ СЕГМЕНТ ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ
У ГОСПОДАРСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННИХ ВИКЛИКІВ 477
ГУРІН Д.Ю.
ОСОБЛИВОСТІ КВАЛІФІКАЦІЇ ПІДКУПУ ОСОБИ, ЯКА НАДАЄ ПУБЛІЧНІ ПОСЛУГИ 483
ТВЕРЕЗОВСЬКА К.С.
ПРАВО НА ПРИВАТНІСТЬ У ЦИФРОВУ ЕПОХУ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ 490
БАРІНОВ А.О.
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МІЖНАРОДНИХ ВІЙСЬКОВИХ КОНТИНГЕНТІВ У СУЧАСНОМУ МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ 500
ЛЕБЕДЄВА А.М.
ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ В СИСТЕМІ СУДОУСТРОЮ УКРАЇНИ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ 508
ВОЙТОВИЧ С.В.
ЛІЦЕНЗУВАННЯ У СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ:
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ТА ЇХ ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ В УКРАЇНІ 515
ОГІР В.
КОЛЕКТИВНЕ УПРАВЛІННЯ МАЙНОВИМИ АВТОРСЬКИМИ ПРАВАМИ В УМОВАХ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ 521

THE RIGHT TO PARTICIPATE IN THE MANAGEMENT OF STATE AFFAIRS: LEGAL POSITIONS OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE

BASALAYEVA Alla Valentynivna - PhD, Lecturer of Constitutional Law Department of Taras Shevchenko National University of Kyiv
ORCID: 0000-0001-7558-2621
УДК 342.7
DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.1

The article notes that in the conditions of armed aggression by Russia against Ukraine, the urgent issues are the development of constitutionalism in Ukraine and the effective management of state affairs under the legal regime of martial law. An element of constitutionalism is judicial constitutionalism. Its development occurs not only due to the direct application of the norms of the Constitution of Ukraine, but also due to the combination of legal positions of the Constitutional Court of Ukraine into a single whole. Attention is drawn to the fact that there is experience of foreign states when, while reforming their national legislation regarding the right to participate in the management of state affairs, and having the conclusions of the constitutional court of the state on the compliance of the draft law with the norms of the constitution, in fact there was not progress in the development of constitutionalism, but regression and a gross violation of the principle of the rule of law.

The scientific article establishes that the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine regarding the right of every citizen to participate in the management of state affairs guaranteed by Part 1 of Article 38 of the Constitution of Ukraine are contained in the opinion of the Constitutional Court of Ukraine in the case on amendments to Article 98 of the Constitution of Ukraine dated March 25, 1999 No. 1-в/1999; the decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on amendments to certain legislative acts of Ukraine regarding the elections of the President of Ukraine dated October 19, 2009 No. 26-рп/2009; the decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional submission of 48 people's deputies of Ukraine on the official interpretation of the provisions of part two of Article 136, part three of Article 141 of the Constitution of Ukraine, paragraph one of part two of Article 14 of the Law of Ukraine «On Elections of Deputies of the Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea, Local Councils and Village, Settlement, City Mayors» dated May 29, 2013 No. 2-rp/2013; the decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional submission of 48 people's deputies of Ukraine on the official interpretation of the provisions of part two of Article 136, part three of Article 141 of the Constitution of Ukraine, paragraph one of part two of Article 14 of the Law of Ukraine «On Elections of Deputies of the Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea, Local Councils and Village, Settlement, City Mayors» dated May 29, 2013 No. 2-rp/2013; the decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on holding a local referendum in the Autonomous Republic of Crimea dated March 14, 2014 No. 2-rp/2014; the decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional submission of the Acting President of Ukraine, Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine on the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the Resolution of the Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea "On the Declaration of Independence of the Autonomous Republic of Crimea and the City of Sevastopol" dated March 20, 2014 No. 3-rp/2014; Opinion of the Constitutional Court of Ukraine (Grand Chamber) in the case on the constitutional appeal of the Verkhovna Rada of Ukraine on the provision of an opinion on the compliance of the draft law on amendments to Article 81 of the Constitution of Ukraine (regarding additional grounds for early termination of the powers of a people's deputy of Ukraine) (Registration No. 1027) with the requirements of Articles 157 and 158 of the Constitution of Ukraine dated December 24, 2019 No. 9-в/2019.

As a result of the analysis of all decisions of the Constitutional Court of Ukraine in the article, the legal positions of the Court have been highlighted. It is noted that they should serve as a guideline in improving existing laws that develop the norms of the Constitution of Ukraine, which enshrine the right of a citizen to participate in the management of state affairs, developing new laws in view of Ukraine's European integration and the occupation by Russia of part of the territories of Ukraine, and developing the practice of the Constitutional Court of Ukraine.

Keywords: the right of a citizen to participate in the management of state affairs, constitutionalism, constitutional values, judicial constitutionalism, decisions of the Constitutional Court of Ukraine, interpretation, legal position of the Constitutional Court of Ukraine.

Formulation of the problem

In the context of Russia's armed aggression against Ukraine, the development of constitutionalism in Ukraine and the effective management of state affairs under the legal regime of martial law are topical issues. It is well known that judicial constitutionalism is an element of constitutionalism. As Professors Lyudmila Deshko, Olga Sovhyria and other scholars rightly point out in their studies, its development occurs not only through the direct application of the norms of the Constitution of Ukraine, but also through the integration of the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine into a single whole [1-4].

Today, integrating into the European Union, Ukraine is improving existing legislation, which develops the norms of the Constitution of Ukraine, which guarantee a citizen the right to participate in the management of state affairs, and also develops and adopts new laws. The experience of foreign states shows that there are cases when, while reforming their national legislation and having the conclusions of the constitutional court of the state on the compliance of the draft law with the norms of the constitution, in reality the state does not make progress in the development of constitutionalism, but on the contrary - a gross violation of the principle of the rule of law. Such a case is studied in the scientific articles of Professor Lyudmila Deshko [5-7].

Therefore, the issue of the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine on the right of a citizen to participate in the management of state affairs is relevant, theoretically and practically conditioned.

The purpose of this article

The purpose of this article is to identify the decisions of the Constitutional Court of Ukraine on the constitutional right of a citizen to participate in the management of state affairs and the legal positions of the Court in them.

Presenting main material

In the science of constitutional law, the issue of legal positions has been studied in the works of: N. Barber – on constitutionalism as a synonym for the legal support of constitutional restrictions [8], Lyudmila Deshko – on the constitutional values contained in the decisions of the Constitutional Court of Ukraine, and their comparability with European values, legal support of constitutional restrictions [9-11], Olga Sovhyra – on the prospects for the development of judicial constitutionalism, legal positions of constitutional courts of foreign countries and their use as a "guideline" by the Constitutional Court of Ukraine [4]. The issue of the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine on the right of a citizen to participate in the management of state affairs has not been comprehensively studied.

Part 1 of Article 38 of the Constitution of Ukraine guarantees citizens of Ukraine the right to participate in the management of state affairs, in national and local referendums, to freely elect and be elected to state authorities and local self-government bodies [12]. In accordance with Part 2 of Article 38 of the Constitution of Ukraine, citizens enjoy equal access to civil service, as well as to service in local self-government bodies [12].

Opinion of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the application of the Verkhovna Rada of Ukraine for an opinion on the compliance of the draft Law of Ukraine "On Amendments to Article 98 of the Constitution of Ukraine" with the requirements of Articles 157 and 158 of the Constitution of Ukraine (case on Amendments to Article 98 of the Constitution of Ukraine) dated March 25, 1999. No. 1-v/1999 [13] contains the following legal positions of the Constitutional Court of Ukraine:

1) the right to participate in the exercise of control in the financial and economic sphere is a structural element of the citizen's constitutional right to participate in the management of state affairs;

2) by exercising control in the financial and economic sphere, citizens exercise their right to participate in the management of state affairs;

3) the exercise by a citizen of Ukraine of his right to participate in the management of state affairs and such an opportunity, which is a structural element of this right, as participation in the management of state affairs, is carried out both directly and through representatives elected to state authorities;

4) state finances are also formed at the expense of citizens - taxpayers and levies;

5) the amount of taxes and levies and the procedure for their payment must be established exclusively by law;

6) there must be parliamentary control in the financial and economic sphere;

7) the right of a citizen of Ukraine to exercise parliamentary control is a structural element of the constitutional right of a citizen to participate in the management of state affairs;

8) parliamentary control is a certain guarantee of protection of the legitimate interests of citizens who have the right to participate in the management of state affairs, as taxpayers and levies;

9) entrusting the function of higher control, than that exercised by the Verkhovna Rada of Ukraine, to a non-representative body violates the unity and integrity of the higher by its nature parliamentary control;

10) entrusting the functions of "higher parliamentary control" to a non-representative body (including the Accounting Chamber) means narrowing the content and scope of the constitutional right of citizens to participate in the management of state affairs; 11) restrictions on the exercise of the constitutional right of a citizen to participate in the management of state affairs are not allowed.

The Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on constitutional submissions of the President of Ukraine and 48 people's deputies of Ukraine on the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of certain provisions of the laws of Ukraine "On the Elections of the President of Ukraine", "On the State Register of Voters", "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Concerning the Elections of the President of Ukraine" and the Code of Administrative Procedure of Ukraine (case on Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Concerning the Elections of the President of Ukraine) dated October 19, 2009 No. 26-rp/2009 [14] contains the following legal positions:

1) the state guarantees freedom of political activity not prohibited by the Constitution and laws of Ukraine;

2) certain restrictions and conditions for the exercise of the right of citizens to freedom of political activity may be established at the constitutional and legislative levels;

3) the activities of citizens of Ukraine are carried out through their participation in the political life of society;

4) the right to participate in the political life of society includes the following structural elements: the right of citizens to participate in the management of state affairs, in all-Ukrainian and local referendums, to freely elect and be elected to state authorities and local self-government bodies;

5) election commissions are a subject of the electoral process, its integral part;

6) election commissions are empowered to resolve important issues for the state regarding the organization and conduct of elections;

7) participation in the work of election commissions is a way of exercising the right of citizens to participate in the management of state affairs;

8) constitutional rights and freedoms of man and citizen cannot be restricted, except in cases provided for by the Constitution of Ukraine;

9) the establishment of restrictions on the rights and freedoms of man and citizen is permissible only on condition that such a restriction is reasonable (proportional) and socially necessary;

10) depriving a citizen of Ukraine of the right to participate in the management of state affairs by participating in the work of a district or precinct election commission due to his residence outside the relevant district or city in the absence of a state of war or emergency is a violation of Part Four of Article 15 and Part One of Article 38 of the Constitution of Ukraine.

The Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional submission of 48 people's deputies of Ukraine on the official interpretation of the provisions of part two of Article 136, part three of Article 141 of the Constitution of Ukraine, paragraph one of part two of Article 14 of the Law of Ukraine «On the Elections of Deputies of the Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea, Local Councils and Village, Settlement, City Mayors» dated May 29, 2013 No. 2-rp/2013 [15] contains the following legal positions:

1) the continuity of the process of exercising state power and self-government must be ensured in the state;

2) the terms of office of the President of Ukraine, people's deputies of Ukraine, deputies of the Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea, local councils and village, settlement, city mayors may be unified in the state to ensure the continuity of the process of exercising state power and self-government;

3) the terms of office of the President of Ukraine, people's deputies of Ukraine, deputies of the Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea, local councils and village, settlement, city mayors may be unified in the state to reduce expenditures from the State Budget of Ukraine for holding elections;

4) the Fundamental Law of Ukraine defines the mechanisms for implementing the right of a citizen to participate in the management of state affairs;

5) unification of the terms of office of local self-government bodies is one of the ways that determines the mechanism for implementing the right of a citizen to participate in the management of state affairs;

6) unification of the terms of office of local self-government bodies may be carried out to predict the date of the next regular elections of deputies of the Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea, local councils and village, settlement, city mayors.

In the Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional petition of 48 people's deputies of Ukraine on the official interpretation of the provisions of part two of Article 136, part three of Article 141 of the Constitution of Ukraine, paragraph one of part two of Article 14 of the Law of Ukraine «On Elections of Deputies of the Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea, Local Councils and Village, Settlement, and City Mayors» dated May 29, 2013. No. 2-rp/2013 [16] contains the following legal positions:

1) in order to unify the terms of all regular elections of deputies of the Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea, local councils and village, settlement, city mayors and to ensure the possibility of implementing the mechanism of their simultaneous holding, all regular elections of deputies of local councils and village, settlement, city mayors should be held on the last Sunday of October of the fifth year of the powers of the councils or mayors elected in the regular elections on October 31, 2010, that is, on the last Sunday of October 2015;

2) during the term of all regular elections of deputies of the Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea, local councils and village, settlement, city mayors, elections of deputies of local councils, village, settlement, city mayors elected in the extraordinary elections should also be held;

3) extension or reduction of the terms of office of local self-government bodies elected in extraordinary elections is a temporary measure;

4) the legitimate goal of the state's introduction of such a temporary measure as reduction of the terms of office of local self-government bodies elected in extraordinary elections is to ensure the implementation of the mechanism for the simultaneous holding of all regular elections of deputies of local councils and village, settlement, and city mayors, which does not impede the exercise of the constitutional right of citizens to participate in the management of state affairs.

The Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on constitutional submissions of the Acting President of Ukraine, the Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine and the Commissioner for Human Rights of the Verkhovna Rada of Ukraine on the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the Resolution of the Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea "On holding a nationwide referendum" (case on holding a local referendum in the Autonomous Republic of Crimea) dated March 14, 2014 No. 2-rp/2014 [17] contains the following legal positions:

1) the right of citizens to participate in a referendum is their inalienable constitutional right;

2) issues of national importance are submitted to an all-Ukrainian referendum;

3) issues of national importance are such issues, the resolution of which affects the fate of the entire Ukrainian people – citizens of Ukraine of all nationalities;

4) only issues falling within the jurisdiction of local self-government bodies of the relevant

administrative-territorial unit may be submitted to a local referendum.

The Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional submission of the Acting President of Ukraine, Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine on the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the Resolution of the Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea "On the Declaration of Independence of the Autonomous Republic of Crimea and the City of Sevastopol" dated March 20, 2014 No. 3-rp/2014 [18] contains the following legal positions:

1) the right to self-determination on the territory of the Autonomous Republic of Crimea and in the city of Sevastopol was realized by their residents as an integral part of the entire Ukrainian people during the nationwide vote at the all-Ukrainian referendum on December 1, 1991;

2) the results of this referendum were taken into account by the Ukrainian people;

3) the Ukrainian people are citizens of all nationalities;

4) on behalf of the Ukrainian people, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Constitution of Ukraine on June 28, 1996, in which, in particular, it proclaimed Ukraine a sovereign and independent state (Article 1) and enshrined the principle of its territorial integrity (Article 2);

5) the Constitution of Ukraine does not provide for the right of a separate part of the citizens of Ukraine (including national minorities) to unilateral self-determination, as a result of which the territory of Ukraine as a unitary state will change;

6) the issue of changing the borders of Ukraine must be resolved at an all-Ukrainian referendum;

7) an all-Ukrainian referendum on changing the borders of Ukraine is appointed by the Verkhovna Rada of Ukraine in accordance with Article 73, Clause 2 of Part One of Article 85 of the Fundamental Law of Ukraine.

The Opinion of the Constitutional Court of Ukraine (Grand Chamber) in the case on the constitutional appeal of the Verkhovna Rada of Ukraine on the provision of an opinion on the compliance of the draft law on amendments to Article 81 of the Constitution of Ukraine (regarding additional grounds for early termination of the powers of a people's deputy of Ukraine) (Registration No. 1027) with the requirements of Articles 157 and 158 of the Constitution of Ukraine dated December 24, 2019 No. 9-v/2019 [19] contains the following legal positions:

1) "electoral bloc of political parties" is a separate institution;

2) if the Constitution of Ukraine provides for the possibility of forming electoral blocs of political parties and the presence in parliament of a "deputy faction of an electoral bloc of political parties" following the elections to the Verkhovna Rada of Ukraine, then citizens of Ukraine can thereby exercise their right to "participate in the management of state affairs", "freely elect and be elected to state authorities not only by exercising active and passive electoral rights – by voting in parliamentary elections for a candidate for People's Deputies of Ukraine belonging to a political party, or by standing as a candidate for People's Deputies of Ukraine belonging to a political party;

3) if the Constitution of Ukraine provides for the possibility of forming electoral blocs of political parties and the presence in parliament of a "deputy faction of an electoral bloc of political parties" following the elections to the Verkhovna Rada of Ukraine, then citizens of Ukraine are not deprived of the right to vote for a candidate belonging to an "electoral bloc of political parties";

4) if the Constitution of Ukraine provides for the possibility of forming electoral blocs of political parties and the presence in the parliament of a "deputy faction of an electoral bloc of political parties" based on the results of elections to the Verkhovna Rada of Ukraine, then citizens of Ukraine have the right to be a candidate for people's deputies of Ukraine in the elections from an "electoral bloc of political parties";

5) the right of citizens to participate in the management of state affairs is exercised primarily through elections: elected representatives of the people exercise such a right directly, and all citizens - through their elected representatives; 6) the abolition of the right of a citizen of Ukraine to participate in the management

of state affairs contradicts the Constitution of Ukraine.

Conclusions

1. It has been established that the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine regarding the right of every citizen to participate in the management of state affairs guaranteed by Part 1 of Article 38 of the Constitution of Ukraine are contained in:

1) the opinion of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the application of the Verkhovna Rada of Ukraine for the provision of an opinion on the compliance of the draft Law of Ukraine "On Amendments to Article 98 of the Constitution of Ukraine" with the requirements of Articles 157 and 158 of the Constitution of Ukraine (case on Amendments to Article 98 of the Constitution of Ukraine) dated March 25, 1999 No. 1-v/1999;

2) the decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on constitutional submissions of the President of Ukraine and 48 people's deputies of Ukraine on the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of certain provisions of the laws of Ukraine «On the Elections of the President of Ukraine», «On the State Register of Voters», «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Concerning the Elections of the President of Ukraine» and the Code of Administrative Procedure of Ukraine (case on Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Concerning the Elections of the President of Ukraine) dated October 19, 2009 No. 26-rp/2009;

3) the decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional submission of 48 people's deputies of Ukraine on the official interpretation of the provisions of part two of Article 136, part three of Article 141 of the Constitution of Ukraine, paragraph one of part two of Article 14 of the Law of Ukraine «On Elections of Deputies of the Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea, Local Councils and Village, Settlement, City Mayors» dated May 29, 2013 No. 2-rp/2013;

4) the decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional submission of 48 people's deputies of Ukraine on the official interpretation of the provisions of part two of Article 136, part three of Article 141 of the Constitution of Ukraine, paragraph one of part two of Article 14 of the Law of Ukraine «On Elections of Deputies of the Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea, Local Councils and Village, Settlement, City Mayors» dated May 29, 2013 No. 2-rp/2013;

5) the decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional submissions of the Acting President of Ukraine, the Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine and the Commissioner for Human Rights of the Verkhovna Rada of Ukraine on the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the Resolution of the Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea "On holding a Crimean-wide referendum" (the case on holding a local referendum in the Autonomous Republic of Crimea) dated March 14, 2014 No. 2-rp/2014;

6) the decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional submission of the Acting President of Ukraine, the Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine on the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the Resolution of the Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea "On the Declaration of Independence of the Autonomous Republic of Crimea and the City of Sevastopol" dated March 20, 2014 No. 3-rp/2014;

7) the opinion of the Constitutional Court of Ukraine (Grand Chamber) in the case on the constitutional appeal of the Verkhovna Rada of Ukraine on the provision of an opinion on the compliance of the draft law on amendments to Article 81 of the Constitution of Ukraine (regarding additional grounds for early termination of the powers of a people's deputy of Ukraine) (reg. No. 1027) with the requirements of Articles 157 and 158 of the Constitution of Ukraine dated December 24, 2019 No. 9-в/2019.

2. As a result of the analysis of the abovementioned decisions of the Constitutional Court of Ukraine conducted in the article, the legal positions of the Court were highlighted and the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine on the constitutional right to participate in the management of state affairs were revealed.

These legal positions should serve as a guideline in: 1) the development of the practice of the Constitutional Court of Ukraine; 2) the improvement of existing laws that develop the norms of the Constitution of Ukraine, which enshrine the right of a citizen to participate in the management of state affairs; 3) development of new laws in view of Ukraine's European integration and Russia's occupation of part of Ukraine's territories; 4) application of forms of direct and indirect democracy in Ukraine.

References:

1. Deshko L. M., Bysaga Y.M., Zaborovskyy V.V. Protection of human rights by the Constitutional Court of Ukraine in the field of health care. Georgian Medical News. 2019. №7. P. 160-166.

2. Право – дієвий засіб перемоги України у війні з рф: аналітика, оцінки, прогнози: міжнародна колективна монографія / за заг. ред. Бисаги Ю.М., Бєлова Д.М., Берч В.В., Дешко Л.М., Заборовського В.В. та Продан В.І. Ужгород: Видавничий дім «РІК-У», 2023. 275 с.

3. Поличко Т., Бисага Ю., Берч В., Дешко Л., Нечипорук Г., Петрецька Н. Верховенство конституційних норм у національній системі права. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. 220 с.

4. Совгиря О. Інститут референдуму у позиціях зарубіжних конституційних судів: перспективи розвитку судового конституціоналізму в Україні. Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернівці, 16 жовтня 2020 р.) / ОБСЄ; Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича та ін. Київ : ВАІТЕ, 2020. С. 211-213.

5. Дешко Л. Право судді на повагу до приватного життя, право на захист персональних даних, професійна репутація та притягнення судді до дисциплінарної відповідальності: правові позиції Суду ЄС. Юридичний електронний науковий журнал. 2024. №11. С. 602-604.

6. Дешко Л. Дисциплінарна відповідальність судді національного суду: реформа законодавства Польщі та роль Суду ЄС в відстоюванні верховенства права та захисті цінностей ЄС. Право і суспільство. 2024. №5. С. 510-516.

7. Дешко Л. Верховенство права, незалежність судової влади як цінності ЄС та дисциплінарна відповідальність судді в державах-учасницях ЄС (за матеріалами практики Суду ЄС). Правова позиція. 2024. №4. С. 60-64.

8. Barber N. W. The Principles of Constitutionalism. Oxford University Press, 2018. 240 p.

9. Deshko L., Boiko V. Striking a balance: the interplay of CJEU rulings and international human rights obligation with national constitutional identities Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2023. №80. С. 124-129. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/01/19.pdf.

10. Deshko L., Vasylchenko O. Regime of military occupation, human rights, elections and referendums: case of Ukraine. Аналітично-порівняльне правознавство. 2024. №1. С. 121-125. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/03/22.pdf.

11. Бисага Ю. М., Дешко Л. М., Нечипорук Г. Ю. Міжнародна безпека, національна безпека, конституційна безпека: теоретико-правові підходи. Порівняльно-аналітичне право. 2020. Вип. 4. С. 43–49.

12. Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

13. Висновок Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності проекту Закону України «Про внесення змін до статті 98 Конституції України» вимогам статей 157 і 158 Конституції України (справа про внесення змін до статті 98 Конституції України) від 25 березня 1999 р. № 1-в/1999. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1-v-1999.pdf.

14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Президента України та 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України „Про вибори Президента України", „Про Державний реєстр

виборців", „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України" та Кодексу адміністративного судочинства України (справа про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України) від 19 жовтня 2009 р. № 26-рп/2009. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/26-rp/2009.doc.

15. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 136, частини третьої статті 141 Конституції України, абзацу першого частини другої статті 14 Закону України „Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів" від 29 травня 2013 р. № 2-рп/2013. URL: https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https%3A%2F%2Fccu.gov.ua%2Fsites%2Fdefault%2Ffiles%2Fndf%2F2-rp%2F2013.doc&wdOrigin=BROWSELINK.

16. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 136, частини третьої статті 141 Конституції України, абзацу першого частини другої статті 14 Закону України „Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів" від 29 травня 2013 р. № 2-рп/2013. URL: https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https%3A%2F%2Fccu.gov.ua%2Fsites%2Fdefault%2Ffiles%2Fndf%2F2-rp%2F2013.doc&wdOrigin=BROWSELINK.

17. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України та Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим „Про проведення загальнокримського референдуму" (справа про проведення місцевого референдуму в Автономній Республіці Крим) від 14 березня 2014 р. № 2-рп/2014. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/2-rp/2014.pdf.

18. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим „Про Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя" від 20 березня 2014 р. № 3-рп/2014. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/2-rp/2014.pdf.

19. Висновок Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроєкту про внесення змін до статті 81 Конституції України (щодо додаткових підстав дострокового припинення повноважень народного депутата України) (реєстр. № 1027) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 24 грудня 2019 р. № 9-в/2019. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/9_v_2019.pdf.

ПРАВО НА УЧАСТЬ В УПРАВЛІННІ ДЕРЖАВНИМИ СПРАВАМИ: ПРАВОВІ ПОЗИЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

У статті зазначається, що в умовах збройної агресії росії щодо України актуальними питаннями є розвиток конституціоналізму в Україні та ефективне управління державними справами в умовах дії правового режиму воєнного стану. Елементом конституціоналізму є судовий конституціоналізм. Його розвиток відбувається не лише завдяки безпосередньому застосуванню норм Конституції України, а завдяки поєднанню в єдине ціле правових позицій Конституційного Суду України. Звертається увага на те, що є досвід зарубіжних держав, коли, реформуючи своє національне законодавство щодо права на участь в управлінні державними справами і маючи висновки конституційного суду держави про відповідність законопроєкту нормам конституції, насправді відбувся не прогрес у розвитку конституціоналізму, а регрес та

грубе порушення принципу верховенства права.

У науковій статті встановлено, що щодо гарантованого частиною 1 статті 38 Конституції України права кожного громадянина брати участь в управлінні державними справами правові позиції Конституційного Суду України містяться у висновку Конституційного Суду України у справі про внесення змін до статті 98 Конституції України від 25 березня 1999 р. № 1-в/1999; рішенні Конституційного Суду України у справі про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України від 19 жовтня 2009 р. № 26-рп/2009; рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 136, частини третьої статті 141 Конституції України, абзацу першого частини другої статті 14 Закону України „Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів“ від 29 травня 2013 р. № 2-рп/2013; рішенні Конституційного Суду України в справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 136, частини третьої статті 141 Конституції України, абзацу першого частини другої статті 14 Закону України „Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів“ від 29 травня 2013 р. № 2-рп/2013; рішенні Конституційного Суду України у справі про проведення місцевого референдуму в Автономній Республіці Крим від 14 березня 2014 р. № 2-рп/2014; рішенні Конституційного Суду України в справі за конституційним поданням виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим „Про Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя“ від 20 березня 2014 р. № 3-рп/2014; висновку Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроєкту про внесення змін до статті 81 Конституції України (щодо додаткових підстав дострокового припинення повноважень народного депутата України) (реєстр. № 1027) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 24 грудня 2019 р. № 9-в/2019.

У результаті проведеного в статті аналізу вище зазначених рішень Конституційного Суду України виділено правові позиції Суду. Зазначається, що вони мають слугувати орієнтиром при вдосконаленні чинних законів, що розвивають норми Конституції України, які закріплюють право громадянина на участь в управлінні державними справами, розробці нових законів з огляду на європейську інтеграцію України та окупацію росією частини територій України, розвитку практики Конституційного Суду України.

Ключові слова: право громадянина на участь в управлінні державними справами, конституціоналізм, конституційні цінності, судовий конституціоналізм, рішення Конституційного Суду України, тлумачення, правова позиція Конституційного Суду України.

КОДИФІКАЦІЯ МУНІЦИПАЛЬНОГО ПРАВА: ІНСТИТУЦІЙНІ АСПЕКТИ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО ТА ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ

ЛЕБІДЬ Тетяна Ігорівна - старший викладач кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Академії праці, соціальних відносин і туризму

ORCID: 0000-0002-9545-1036

УДК 342.7:347

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.2

У статті досліджено теоретико-правові та інституційні засади кодифікації норм муніципального права в Україні, а також проаналізовано релевантний досвід зарубіжних держав у сфері організації й реалізації кодифікаційних процесів на рівні місцевого самоврядування. Визначено, що ефективна кодифікація муніципального законодавства є необхідною умовою для забезпечення внутрішньої системності, узгодженості та прозорості правового регулювання на місцевому рівні. У контексті українських реалій виявлено низку інституційних бар'єрів, серед яких: відсутність чіткої державної політики у сфері муніципального правотворення, фрагментарність нормативно-правової бази, розмежування повноважень між органами влади, що супроводжується дублюванням норм або їхньою нормативною конкуренцією.

З огляду на це, у статті розкрито роль і значення інституційного механізму як основи для впровадження структурованої кодифікації: запропоновано концепцію створення міжвідомчих координаційних органів, здатних забезпечити професійний, послідовний та скоординований підхід до формування муніципального законодавства. Здійснено порівняльний аналіз моделей кодифікації в країнах Європейського Союзу (Франція, Німеччина, Польща, Естонія), що дозволяє виокремити ефективні практики у формуванні стабільного законодавчого середовища для місцевого самоврядування.

Обґрунтовано необхідність перегляду ролі профільних державних інституцій у процесах кодифікації та пропонує інтеграцію позитивного зарубіжного досвіду у вітчизняну нормативно-правову систему. Такий підхід, на думку автора, дозволить не лише підвищити якість і дієвість муніципального права, а й забезпечити належний рівень правової визначеності для територіальних громад, органів місцевого самоврядування та їхніх посадових осіб.

Ключові слова: муніципальне право, кодифікація, інституційне забезпечення, правові норми, систематизація законодавства, місцеве самоврядування, правова реформа, зарубіжний досвід, правова уніфікація, міжвідомча координація.

Постановка проблеми

У сучасних умовах трансформації публічного управління та децентралізації влади в Україні все більшого значення набуває удосконалення нормативно-правового забезпечення функціонування системи місцевого самоврядування. Муніципальне право, як комплексна галузь, що інтегрує норми конституційного, адміністративного, фінансового та інших галузей права, потребує чіткої правової систематизації, що забезпечувалася б через ефективну кодифікацію. Проте відсутність єдиної концепції кодифікації норм муніципального права, фрагментарність і розрізненість правового масиву, нормативні колізії та дублювання положень в актах різної юридичної сили створюють серйозні перешкоди для формування узгодженої та ефективної нормативної основи місцевого самоврядування.

Кодифікація муніципального законодавства в Україні, на відміну від багатьох

країн Європейського Союзу, де існують усталені моделі муніципальних кодексів або спеціалізованих законів, здійснюється фрагментарно, без системного підходу та належного інституційного супроводу. Відсутність централізованого органу або уповноваженої структури, відповідальної за формування, аналіз та узагальнення практики правового регулювання у сфері місцевого самоврядування, призводить до несистемності та нестабільності нормативної бази. Більше того, постійна зміна законодавства без належного попереднього аналізу його системних наслідків створює ефект правової невизначеності для органів місцевого самоврядування, громадян та інших суб'єктів правовідносин.

Актуальною проблемою також є недосконаліть взаємодії між законодавчим органом, органами виконавчої влади, науковими установами та представниками місцевого самоврядування в процесі формування кодифікованих актів. У більшості випадків відсутній публічний та експертний супровід розробки проєктів кодифікаційних актів, що знижує їх якість та адаптивність до потреб практики.

Водночас зарубіжний досвід, зокрема Франції, Німеччини, Польщі, Іспанії, демонструє успішні приклади інституційної організації кодифікаційних процесів, які базуються на принципах системності, публічності, інклюзивності та фаховості. Вивчення та порівняльний аналіз таких моделей дає можливість не лише окреслити перспективні підходи до реформи муніципального законодавства в Україні, а й адаптувати їх до національного правового середовища з урахуванням специфіки правової системи, історичних особливостей та сучасних викликів.

Таким чином, виникає об'єктивна наукова потреба в комплексному осмисленні інституційних аспектів кодифікації муніципального права України з позицій правової науки, законодавчої техніки та практичної реалізації, що дозволить сформулювати пропозиції щодо вдосконалення підходів до систематизації правових норм у сфері місцевого самоврядування з урахуванням як вітчизняного контексту, так і кращих зарубіжних практик.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблематика кодифікації правових норм, у тому числі у сфері муніципального права, привертала увагу багатьох дослідників у контексті теорії держави і права, адміністративного та конституційного права, правознавства загалом. У вітчизняній юридичній науці питання систематизації законодавства розглядалися в роботах таких науковців, як О.Ф. Скакун, В.Б. Авер'янов, В.К. Колпаков, А.М. Котов, які досліджували методологічні та прикладні аспекти правової систематизації, природу нормативних актів, а також їхню роль у забезпеченні ефективного правового регулювання.

Окрему увагу в українських публікаціях приділено нормативно-правовому забезпеченню діяльності органів місцевого самоврядування. Зокрема, В.Ф. Погорілко та Ю.С. Шемшученко у своїх працях акцентують на конституційних засадах функціонування місцевого самоврядування, а також підкреслюють важливість законодавчої узгодженості для забезпечення стабільності правової системи. У працях В.М. Бевзенка та О.В. Батура розглядаються адміністративно-правові аспекти реалізації муніципальної влади, що безпосередньо пов'язано з питаннями кодифікації.

Разом з тим, системні дослідження саме інституційного забезпечення кодифікації норм муніципального права залишаються поодинокими. У більшості випадків вони торкаються загальних підходів до систематизації, не заглиблюючись у специфіку функціонування державних та муніципальних інституцій, відповідальних за розробку, аналіз і впровадження кодифікаційних ініціатив.

Зарубіжна доктрина демонструє ширший спектр досліджень з цієї теми. Наприклад, у працях німецьких, французьких та польських правознавців висвітлено досвід створення муніципальних кодексів, роль спеціалізованих інституцій, таких як законодавчі ради або муніципальні інститу-

ти при уряді. У контексті Європейського Союзу значний внесок у вивчення інституційних аспектів локального управління зроблено у звітах Ради Європи (зокрема, CDDG – European Committee on Democracy and Governance), де детально описані моделі муніципального врядування в країнах-членах ЄС, включаючи структуру правового забезпечення.

Незважаючи на наявні напрацювання, питання адаптації позитивного зарубіжного досвіду до української правової системи, а також формування сталих інституційних механізмів кодифікації муніципального законодавства вимагає подальших досліджень. Особливо це актуально з огляду на виклики, пов'язані з децентралізаційною реформою, правовою невизначеністю багатьох норм та необхідністю формування цілісного підходу до муніципальної правотворчості.

Формулювання цілей статті

У сучасних умовах трансформації державного управління, зростання ролі місцевого самоврядування та активізації процесів децентралізації виникає гостра потреба у впорядкуванні нормативно-правової бази, що регулює функціонування муніципальної сфери. Особливої актуальності набуває проблема кодифікації норм муніципального права як важливого інструмента правової систематизації, що покликаний забезпечити узгодженість, цілісність і стабільність регулювання в цій сфері. Проте в Україні відсутня чітка концепція інституційного забезпечення цього процесу, що обумовлює потребу в глибокому науковому аналізі та формулюванні пропозицій щодо вдосконалення правового механізму кодифікації.

У цьому контексті метою статті є всебічне теоретико-правове осмислення інституційних аспектів кодифікації муніципального права в Україні, з акцентом на виявлення ключових проблем, що стримують розвиток системного нормативного регулювання у сфері місцевого самоврядування, та визначення можливостей імплементації прогресивного зарубіжного досвіду в національний правовий простір.

Виклад основного матеріалу

У теоретико-правовому сенсі кодифікація розглядається як найбільш комплексна форма систематизації нормативно-правових актів, що передбачає об'єднання норм однієї галузі або інституту в єдиний узгоджений акт із вилученням суперечностей, усуненням дублювання та оновленням застарілих положень. На відміну від інкорпорації чи консолідації, кодифікація змінює структуру і зміст нормативного масиву, формуючи нову якісну систему правового регулювання. У сфері муніципального права це означає необхідність формування чіткої, логічної та внутрішньо несуперечливої системи правових норм, яка регулює питання організації та діяльності місцевого самоврядування, взаємодії з державними органами, а також реалізації прав і свобод жителів територіальних громад [1].

В Україні муніципальне право, попри зростаюче значення місцевого самоврядування в умовах децентралізаційної реформи, не має уніфікованої кодифікованої форми [2]. Нормативне поле цієї галузі залишається фрагментарним, а сам процес правового регулювання – нестабільним і непослідовним. На цей момент система законодавства у сфері місцевого самоврядування включає ряд ключових актів, зокрема: Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997 р.), «Про службу в органах місцевого самоврядування» (2001 р.), а також положення Конституції України, Цивільного кодексу, Бюджетного кодексу тощо. Водночас між окремими нормативними актами спостерігається дублювання норм, колізії та розриви в регулюванні, що утруднює єдність правозастосування та призводить до правової невизначеності [3; 4].

Проблема інституційного забезпечення кодифікації полягає у відсутності спеціалізованого суб'єкта, уповноваженого здійснювати координацію кодифікаційної діяльності у сфері муніципального права. Розпорошеність повноважень між органами виконавчої влади, профільними комітетами Верховної Ради, науковими установами та органами місцевого самоврядування

створює ситуацію, коли кодифікація не має ані єдиного бачення, ані стратегії реалізації [5], що значно ускладнює систематизацію правового матеріалу й створює бар'єри для розробки потенційного Муніципального кодексу України.

Серед головних внутрішніх дисфункцій слід виокремити:

– фрагментарність нормативно-правової бази, що унеможливлює формування єдиної логічної системи правового регулювання;

– наявність суперечностей між законами та підзаконними актами, що створює неоднозначність у правозастосуванні;

– відсутність чітких критеріїв галузевої належності норм, що гальмує структурну систематизацію;

– нестабільність законодавства, спричинена частими змінами, нерідко з політичних мотивів, без належного юридичного аналізу [6; 7].

У такій ситуації вивчення зарубіжного досвіду виступає необхідним етапом для формування національної моделі кодифікації. Досвід таких країн, як Франція, Німеччина, Польща, Іспанія та Італія, свідчить, що ефективна кодифікація муніципального права можлива лише за наявності інституційної сталості, узгодженої правової політики та послідовного стратегічного бачення.

У Франції муніципальне право об'єднане в «General Code of Local Authorities» (Code Général des Collectivités Territoriales, CGCT), що є централізованим актом із чіткою структурою, який регулярно оновлюється відповідно до адміністративної реформи [8].

У Німеччині кодифікація здійснюється на рівні федеральних земель, що створює децентралізовану, але узгоджену модель регулювання з адаптацією до регіональної специфіки [9].

У Польщі функціонує система кодифікованих актів, зокрема Закон «Про гміну», «Про повіт» та «Про воєводство», що забезпечують чіткий поділ повноважень між рівнями місцевого самоврядування [10].

Варто зазначити, що ефективність кодифікаційного процесу в усіх цих країнах забезпечується існуванням спеціалізованих інституцій (правових комісій, наукових рад), а також високим рівнем правової культури. Імплементація їх досвіду в український контекст має базуватись на адаптації принципів, а не механічному копіюванні моделей.

На основі проведеного порівняльного аналізу можна зробити висновок про необхідність:

– створення єдиної інституції або міжвідомчого органу, відповідального за розробку проєкту Муніципального кодексу;

– визначення методологічних підходів до відбору та структурування норм (принцип субсидіарності, функціонального розмежування тощо);

– проведення аудиту чинного законодавства з метою виявлення колізій, дублювань і прогалин;

– розробки концепції уніфікації та модернізації муніципального законодавства, яка відповідала б і національним реаліям, і європейським стандартам (зокрема Європейській хартії місцевого самоврядування).

Висновок

Проведений комплексний аналіз інституційних аспектів кодифікації муніципального права в Україні з урахуванням міжнародного досвіду дає змогу сформулювати кілька ключових висновків, що мають важливе значення для подальшого розвитку муніципального законодавства та системи місцевого самоврядування.

По-перше, кодифікація муніципального права виступає не просто технічною процедурою упорядкування нормативно-правових актів, а фундаментальним інструментом формування системного, логічно узгодженого та зрозумілого правового простору, який сприяє стабільності, передбачуваності та ефективності правового регулювання у сфері місцевого самоврядування. Вона забезпечує єдність і послідовність норм, сприяє усуненню колізій, дублювань і прогалин, що є однією з найгостріших проблем чинного муніципального законодавства України.

По-друге, досвід провідних країн свідчить, що успішність кодифікаційних процесів суттєво залежить від належного інституційного забезпечення. Наявність спеціалізованих органів, комісій або робочих груп, які відповідають за системний підхід до розробки, перегляду та впровадження кодифікованих актів, є важливою передумовою для формування сучасної та ефективної системи муніципального права. Водночас інституційні механізми повинні враховувати специфіку українського політико-правового контексту та дотримуватися принципу балансування централізації й децентралізації влади.

По-третє, у національному контексті наявні суттєві виклики, пов'язані з фрагментарністю нормативної бази, наявністю нормативних суперечностей, а також слабкою координацією між законодавчими та виконавчими гілками влади на місцевому рівні. Відсутність уніфікованої концептуальної основи для кодифікації перешкоджає формуванню цілісної системи муніципального права, знижуючи його якість і дієвість.

По-четверте, інтеграція позитивного зарубіжного досвіду в процес кодифікації муніципального права є перспективною і необхідною складовою модернізації українського законодавства, що дозволяє підвищити правову культуру, впроваджувати інноваційні підходи до регулювання, а також стимулювати розвиток місцевого самоврядування як інституційної основи демократичного суспільства.

Враховуючи вищезазначене, вкрай важливо сформувати в Україні єдину інституційну платформу для кодифікації муніципального права, що забезпечить координацію дій різних гілок влади, наукових установ і практиків. Запровадження системного аудиту чинного законодавства, формування єдиних методологічних підходів і концептуальних основ сприятиме підвищенню якості, узгодженості та адаптивності муніципального законодавства до потреб сучасного суспільства.

Таким чином, кодифікація муніципального права є складним багатокомпонентним процесом, який поєднує юридичні, інституційні та політичні чинники. Його успіх залежить від здатності державних інституцій забезпечити не лише формальне укладення норм, а й їх реальне впровадження, що дозволить зміцнити місцеве самоврядування, підвищити ефективність публічного управління і сприяти демократичному розвитку України загалом.

Література

1. Бевзенко В.М., Батур О.В. Адміністративне право: місцеве самоврядування / В.М. Бевзенко, О.В. Батур. – К.: Юрінком Інтер, 2020. – 320 с.

2. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр

3. Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 07.02.2001 № 2240-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2240-14

4. Конституція України від 28.06.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр

5. Назаренко В.І. Проблеми систематизації законодавства у сфері місцевого самоврядування / В.І. Назаренко // Право України. – 2023. – № 9. – С. 23–30.

6. European Committee on Democracy and Governance (CDDG). Local and regional democracy in Europe. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2022. URL: https://rm.coe.int/local-and-regional-democracy-in-europe/1680a0da09

7. Zuleeg F. The EU's Role in Local Governance: Challenges and Opportunities. Brussels: European Policy Centre, 2021. URL: https://epc.eu/en/Publications/The-EUs-role-in-local-governance~3d7330

8. Nowak P. Polish Local Government Law: Codification and Institutional Development. Warsaw: Scholar Publishing, 2019.

9. Fernández R. Municipal Law and Codification in Spain. Madrid: Editorial Jurídica, 2021.

10. Smith J. Comparative Perspectives on Codification of Local Government Law. Oxford: Oxford University Press, 2022.

CODIFICATION OF MUNICIPAL LAW: INSTITUTIONAL ASPECTS IN THE CONTEXT OF UKRAINIAN AND FOREIGN EXPERIENCE

This article explores the theoretical, legal, and institutional foundations of codifying municipal law norms in Ukraine and analyzes relevant foreign experience in organizing and implementing codification processes at the local self-government level. It is established that effective codification of municipal legislation is a necessary condition for ensuring internal consistency, coherence, and transparency of legal regulation at the local level. In the context of Ukrainian realities, several institutional barriers have been identified, including the lack of a clear state policy on municipal lawmaking, fragmentation of the regulatory framework, and the division of powers among authorities, which is accompanied by duplication or normative competition of legal norms.

Given these circumstances, the article reveals the role and significance of the institutional mechanism as a foundation for implementing structured codification: it proposes the concept of creating interagency coordination bodies capable of ensuring a professional, consistent, and coordinated approach to the development of municipal legislation. A comparative analysis of codification models in European Union countries (France, Germany, Poland, Estonia) is conducted, allowing for the identification of effective practices in forming a stable legislative environment for local self-government.

The article substantiates the necessity of revising the role of relevant state institutions in the codification process and proposes integrating positive foreign experience into the domestic legal framework. According to the author, this approach will not only improve the quality and effectiveness of municipal law but also ensure an appropriate level of legal certainty for territorial communities, local self-government bodies, and their officials.

Keywords: municipal law, codification, institutional support, legal norms, legislative systematization, local self-government, legal reform, foreign experience, legal unification, interagency coordination.

РОЗВИТОК ІНСТИТУТІВ ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ ЗАКОНОДАВЧОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВА ВІЗІЯ

ТУРЧИНОВ Кирило Олександрович - кандидат юридичних наук, докторант Західноукраїнського національного університету
ORCID: http://orcid.org/0009-0005-8620-8770
УДК 340.15
DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.3

Робота присвячена дослідженню основних історичних етапів становлення інститутів представницької законодавчої влади в Україні. На основі аналізу праць попередників та авторського бачення проблематики охарактеризовано визначальні тенденції еволюції парламентаризму на українських землях від найдавніших часів до сьогодення. Представлено варіанти періодизації становлення парламентаризму в Україні від найдавніших часів до сьогодення. У ході дослідження використано аналітичний, структурно-функціональний, порівняльно-правовий, юридично-догматичний, герменевтичний методи дослідження.

У підсумку зазначено, що витоки законодавчих преставницьких інституцій сягають ранньодержавних форм організації життя слов'янства на території українських земель. Ідеться щонайменше про період Київської Русі та Галицько-Волинської держави. У цих державних утвореннях віче як прототип представницького (парламентського) органу влади було особливим органом державної та становой влади, який вирішував найважливіші питання громадського і державного життя. Українські землі, що входили до складу Великого князівства Литовського або Речі Посполитої, набули важливого досвіду участі в представницьких органах державної влади: Панах-радах, сеймах, Сенаті. Подальший розвиток народного представництва відбувався в період козаччини. Окремою сторінкою в історії законотворення України стоїть участь українських депутатів у парламентах Австрії та Австро-Угорщики XIX ст., Державній думі Російської імперії. В умовах національно-визвольних змагань 1917-1920 рр., відновлення українського парламентаризму та його нового змістовного наповнення були зроблені серйозні спроби відновлення українського парламентаризму. Пройшовши через радянський період бутафорії парламентаризму і демократії, створення сучасного українського парламенту як вищого законодавчого органу влади завершило складний шлях генези інституційного законотворення в Україні.

Ключові слова: законодавча влада, парламентаризм, історичні періоди, демократія, народне представництво.

Постановка проблеми

Історія державотворення в Україні сповнена унікального і багатого досвіду формування елементів колегіального народного представництва, парламентської демократії та народовладдя, які проявлялися на різних етапах. Окремі регіони України, навіть перебуваючи в складі інших держав, ніколи не були відірвані від практики представницької демократії та парламентського устрою. Такий історичний державно-правовий досвід потрібно вивчати і використовувати в сучасних умовах, оскільки він визначає нові вимоги до діяльності парламенту, підтверджує дієвість незмінних принципів та механізмів парламентської демократії.

Огляд стану дослідження проблеми

Проблематика історії розвитку політико-правових інституцій на землях України від найдавніших часів до сьогодення викликає неперервний інтерес у дослідників. Серед

когорти провідних дослідників історії українського публічного права та конституціоналізму, які присвятили спеціальні публікації становленню системи законотворення та парламентаризму в Україні, виділимо імена К. Бабенка, Л. Баликіна, Є. Бершеди, В. Гошовської, В. Журавського, Н. Заяця, В. Іванова, О. Копиленка, О. Малінича, А. Француза. Водночас динаміка трансформацій форм і завдань сучасних інституцій державної влади та оновлення історичних знань зумовлює необхідність систематичного переосмислення процесу генези становлення інститутів законодавчої влади в Україні.

Мета роботи – дослідити основні історичні етапи становлення інститутів представницької законодавчої влади в Україні, охарактеризувати тенденції еволюції парламентаризму на українських землях від найдавніших часів до сьогодення.

Виклад основного матеріалу дослідження

Ідея парламентаризму сягає своїм корінням у сиву давнину. Деякі вчені вважають, що передумови українського парламентаризму можна простежити ще у скіфський період [1]. Більш реалістична теорія стверджує, що парламентаризм зародився ще за часів Київської Русі. Інститут віча, боярська рада і з'їзди феодальні цілком можна вважати витоками українського парламентаризму або «парламентськими прототипами». Однак такі інституції, як віче, не мали інститутів представництва, повноважень, строків скликання та процедур, характерних для сучасного парламенту.

Дослідниця В. Гошовська запропонувала хронологічний поділ розвитку парламентської системи із законодавчою владою:

1) «становлення парламентської системи» як державного інституту та розвиток методів її формування (XIV – XIX ст.);

2) «розквіт парламентаризму», коли парламентські вибори базувалися на цензурі, а парламент представляв інтереси певних станів (кінець XVIII ст. – початок XX століття);

3) «криза парламентаризму» (початок XX століття). Парламент перестав бути ефективним згуртованим механізмом для швидкого прийняття рішень. Суперечливі погляди на парламент і парламентаризм призвели до аргументів про те, що парламент повинен поступитися лідерством виконавчій владі. Однак у країнах з чітким розподілом повноважень між виконавчою владою авторитет парламентів не зменшився;

4) «реконструкція» (кінець XX – початок XXI ст.): парламенти відіграють важливу роль у сфері ідеології, визначають особливості політичної культури і мають великий вплив на засоби масової інформації [2, с. 172].

Водночас В. Журавський простежує витоки парламентаризму в XI – XII століттях, коли парламенти розвивалися як «інститути народного представництва» в Європі [3, с. 1]. У багатьох державах парламенти перетворилися із судових на законодавчі органи, а утвердженню парламентського суверенітету у XVIII – XIX ст. сприяли такі фактори, як політична соціалізація особистості, розвиток політичних партій та виборчих систем, поступове розмежування функцій вищих органів влади та оптимізація відносин між ними.

Хронологічний поділ витоків системи народного представництва в Україні запропонував Н. Заяць. Дослідник виділив наступні періоди:

1) поява специфічного елементу та інституту народного представництва – віче (XI ст.);

2) особливий спадок традиції народного представництва в козацькій державі (XVII – XVIII ст.);

3) розвиток Української Народної Республіки в період поглиблення демократичних традицій та вдосконалення народного представництва, зокрема єдиного представницького органу Центральної Ради і Трудового Конгресу (XX ст.);

4) система народного представництва в СРСР, що характеризувалася тенденцією до відходу від демократичної традиції і розбудови радянської тоталітарної держави;

5) становлення демократії в період розбудови в Україні демократичної, соціальної і правової держави [4, с. 18].

Деякі науковці вважають, що передумови парламентаризму в Україні можна простежити ще у скіфський період [1]. Більш реалістичною є версія, що історія парламентаризму починається з періоду ранньої Київської Русі.

Деякі дослідники стверджують, що парламентаризм зародився за часів Козацької республіки. Водночас в наукових публікаціях помітна думка, що про це явище можна говорити лише за умови існування в історії інститутів «демократії та представництва» [5].

За часів Великого князівства Литовського (др. пол. XIV ст.) на території України з'явилася нова політична система. Спочатку місцеві збори, так звані «сойми», представляли інтереси шляхти і діяли як своєрідний місцевий парламент. На середину XV ст. створено інституцію під назвою Пани-рада, яка спочатку функціонувала як дорадчий орган, але згодом значно обмежила повноваження уряду. Спершу вона функціонувала як дорадчий орган, але згодом значно обмежила повноваження князів і перебрала на себе функції законодавчої, виконавчої і навіть частково судової влади. Зрештою, на початку XVI ст. урядовий орган було перетворено на сейм. Він погоджував оголошення війни, регулював податки, обирав великих князів і вирішував найважливіші державні питання. До його складу входила тодішня вища феодальна знать і рицарі (шляхта). Після Люблінської унії 1569 р. сейм став двопалатним парламентом нової держави – Речі Посполитої. Такі інституції, як Пани-рада та Сейм, були представницькими органами влади і здійснювали законодавчі функції. Оскільки ці інституції діяли на українських землях і передбачали певну участь української шляхти, можемо говорити про перший приклад представницької влади в українській історії, з фіксацією її появи на українських теренах у середині XVI століття.

Багато дослідників пов'язують виникнення та успішний розвиток українського парламентаризму із Запорізькою Січчю. Як вищий представницький орган керівництва цієї первісної держави, Січова рада вирішувала найважливіші питання її життя:

- формування державної влади (вибори кошових отаманів, писарів, осавулів, суддів і курінних отаманів);

- перерозподіл земель на користь куренів, старшин і козаків.

Утім, хоча формально всі козаки мали право бути обраними до Січі, вона була здебільшого елітарною і закритою. У її складі домінувала козацька старшина. Згодом Січова рада перетворилася на старшинську раду, яка надалі трансформувалася в Генеральну раду.

Окремо можна розглядати формування та діяльність так званої «Чорної ради», описаної в однойменному романі Пантелеймона Куліша. Широке «народне» козацьке представництво сформувало її імідж як інституції, що протистояла елітній козацько-старшинській Раді. Однак ліквідація Запорізької Січі у 1775 р. і подальше територіально-політичне формування Гетьманщини з її елітарною системою управління перервали парламентську традицію України.

Традицію парламентаризму на українських землях продовжили відповідні інституції в системі управління Австрії (Австро-Угорщини з 1867 р.) і Російської імперії. До складу австрійського парламенту (рейхсрату), перше скликання якого розпочало роботу в середині XIX ст., входили українські депутати, які «висували вимоги щодо повернення захоплених земель, законодавчого закріплення права на землю, зменшення податків та запровадження ширшого самоврядування» [5]. З 1860 р. Галичина та Буковина здобули певну політичну автономію і право на власні парламентські установи – крайові сейми, але їх діяльність контролювалась австрійською адміністрацією. Таким чином, Галичина і Буковина відчули ознаки представницької влади. Утім, більша частина України, що перебувала під юрисдикцією російського абсолютизму, фактично була тривалий час (аж до початку XX ст.) позбавлена можливості формувати парламентське представництво.

Революція 1905-1907 рр. принесла нову політико-правову реальність. У 1906 р. імператорським указом у Росії була створена Державна Дума, яка мала законодавчі повноваження, хоча й була обмежена необхід-

ністю їх схвалення імператором. У складі Державної Думи були українські представники. Їх програма включала надання автономії Україні, створення системи місцевого самоврядування, гарантії навчання українською мовою в школах тощо [6, с. 267].

Наприкінці XIX – на поч. XX ст. в Україні набула поширення ідея конституціоналізму та її складової – парламентаризму. Її теоретичні засади детально викладені в конституційних проєктах М. Драгоманова, М. Грушевського, М. Мівновського, С. Дністрянського та інших діячів українського державотворення, з урахуванням світового досвіду і практики парламентаризму в Російській та Австро-Угорській імперіях. У Західній та Наддніпрянській Україні сформувалася багатопартійність, діяли організовані громадсько-політичні рухи.

Центральна Рада, утворена в березні 1917 р. як своєрідний парламентський орган, невдовзі проголосила існування нової держави (Української Народної Республіки), що стало результатом діяльності різних політичних партій. Вони представляли різні верстви українського суспільства з відповідними політичними пріоритетами і програмовими цілями. Центральна Рада гарантувала реалізацію основних принципів демократичної політичної системи і парламентаризму в класичному розумінні.

Те ж саме можна сказати і про Українську Національну Раду як представницький орган Західноукраїнської Народної Республіки – ще однієї держави, утвореної на землях Західної України, які до 1918 р. входили до складу Австро-Угорщини. Однак ці представницькі демократичні парламентські органи влади проіснували недовго. Горнило Першої світової війни та громадянської війни на українській території, яка завершилася перемогою більшовицько-радянських сил, не дозволило Україні продовжувати функціонувати як державі в будь-якій формі. Усі парламентські органи, такі як Ради селянських, робітничих і солдатських депутатів, були поставлені під повний контроль так званої «радянської» влади шляхом політичних інтриг і репресій. У ході громадянської війни та Першої світової війни їм судилося трансформуватися в парламентські організації європейського зразка.

Первинні результати законотворення більшовиків в Україні показали, що тогочасна влада послідовно намагалася впроваджувати проєкт «диктатури пролетаріату» і позначити відмінність між радянською практикою «народовладдя» та класичним парламентаризмом європейського зразка. Перша Конституція Соціалістичної Радянської Республіки України 1919 р. визначала політичний устрій держави як «диктатуру трудящого і експлуатованого пролетаріату та зубожілих селянських мас для перемоги над старими гнобителями та капіталістами-експлуататорами» [6, с. 324]. Іншими словами, влада віддалася не народу, а певним категоріям суспільства. Основні демократичні принципи рівності всіх перед законом, верховенства права та першості прав і свобод людини були знищені.

Конституція УРСР 1937 р. була демократичною за змістом, але вершиною цинічного та кривавого сталінського «законодавства» за формою. У її тексті передбачені такі колегіальні органи влади, як Рада Старійшин, Верховна Рада, Президія Верховної Ради Української РСР, Партійна група Верховної Ради Української РСР, Слідчий комітет, Ревізійна комісія та Комітет державної безпеки. Однак про справді народне представництво, ґрунтоване на свободі волевиявлення та політичному плюралізмі, жодним чином не йшлося. Конституція УРСР 1978 р. проголосила, що до відання Верховної Ради Української РСР належать усі питання республіканського значення, пов'язані із затвердженням і зміною Конституції УРСР [7, с. 323]. Реальним суб'єктом політичної влади була Комуністична партія СРСР, яка тривалий час домінувала і впливала на суспільство загалом і Верховну Раду УРСР. Повне домінування держави (Комуністичної партії) зводило нанівець усі свідомі та несвідомі кроки до демократичної політичної системи, і з проголошенням незалежності України в 1991 році було розпочато створення парламенту на демократичних засадах (Верховної Ради України). Верховна Рада Української РСР фактично стала парламентською інституцією. Однією з перших

функцій Верховної Ради в цей період стала функція установчого органу [8, с. 59]. Зміни на політичній арені СРСР, викликані соціально-економічною кризою та соціальною напруженістю, призвели до його розпаду та проголошення незалежності України.

Декларація про державний суверенітет Української РСР від 16 липня 1990 р. та Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. створили нову політико-правову реальність. Нарешті український парламентаризм отримав можливість повноцінно розвиватися поряд з іншими державними інститутами. Законодавчо було закріплено принцип поділу влади. Законодавча влада в особі Верховної Ради України отримала виключне право виступати від імені українського народу, що було підтверджено прийняттям Конституції України в 1996 році [9, с. 234].

Після кількох змін чинна Конституція України передбачає парламентсько-президентську форму правління та підкреслює особливу і фундаментальну роль законодавчого органу в системі державної влади України. Розвиток парламентаризму в Україні також підтримується міжнародними організаціями та програмами, які протягом багатьох років надають підтримку Верховній Раді України. Це стосується таких напрямів діяльності, як налагодження ефективного законотворення, сприяння демократизації та відкритості законодавчого процесу, посилення парламентського контролю, приведення українського законодавства у відповідність до міжнародних стандартів та забезпечення широкої участі громадськості в законотворчому процесі [10, с. 179].

Висновки

Український парламентаризм має довгу і складну історію. Його витоки сягають щонайменше часів Київської Русі. У період Київської Русі та Галицько-Волинської держави віче було особливим органом державної і станової влади, який вирішував найважливіші питання громадського і державного життя. Українські землі, що входили до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, набули важливого досвіду участі в представницьких органах державної влади: Панах-радах, сеймах, Сенаті. Це сприяло подальшому розвитку демократичних, представницьких традицій українського народу. Прикметно, що розвиток публічних народних представницьких інституцій у наступний період відбувався в руслі збігу інтересів національної правлячої еліти та представників «простого народу», насамперед козацтва. Окремою сторінкою в історії законотворення України стоїть участь українських депутатів у парламентах Австрії та Австро-Угорщини XIX ст., Державній думі Російської імперії.

У період національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. були зроблені серйозні спроби відновлення українського парламентаризму та його нового змісту. Однак лише після того, як радянська квазідемократія зазнала краху та в результаті здобуття Україною державної незалежності український парламент став на шлях стабільного і повноцінного розвитку. Лише після закінчення радянського експерименту з імітацією демократії та здобуття Україною державної незалежності український парламент як вищий законодавчий орган влади почав стабільно розвиватися. Створення сучасного українського парламенту завершило складний і тернистий процес становлення представницької форми законодавчої влади в Україні.

Список використаних джерел

1. Бабенко К. А. Конституційні підвалини генезису парламентаризму в Україні в контексті запровадження політичної реформи. Шостий апеляційний адміністративний суд. URL: https://6aas.gov.ua/ua/proekty/articles/b/428-konstitutsijni-pidvalini-genezisu-parlamentarizmu-v-ukrajini-v-kontekstizaprovadz hennya-politichnoji-reformi.html (дата звернення: 05.12.2024)

2. Гошовська В. А. Парламентаризм: підручник. 2-ге вид., допов. й розшир. Київ: НАДУ, 2019. 704 с.

3. Журавський В. С. Теоретичні та організаційно-правові проблеми становлення і розвитку українського парламентаризму: автореф. дис.... докт. юр. наук.: 12.00.01. Одеса, 2001. 38 с.

4. Заяць Н. В. Народне представництво: сутність, суб'єкти та особливості здійснення в Україні: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня д-ра юрид наук: спец. 12.00.02. Київ, 2014. 38 с.

5. Історія українського парламентаризму. 30 червня 2021 р. URL: https://nibu.kyiv.ua/exhibitions/439/ (дата звернення: 10.01.2025)

6. Історія українського парламентаризму : від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення Т. 3 / Національна академія наук України. Інститут історії України ; ред. В. М. Литвин. Київ: Дніпро, 2010. 816 с.

7. Іванов В. М. Історія держави і права України: Підручник. Київ: МАУП, 2007. 552 с.

8. Француз А. Й., Баликіна Л. І. Генезис інституту парламентаризму в Україні. *Вісник Луганського університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка: Науково-теоретичний журнал*. 2013. Вип. № 1 (62). С. 51-63.

9. Парламентаризм та законотворення: Вибрані лекції / Упоряд.: О. Копиленко, Є. Бершеда, Ю. Волошин, І. Мищак. Київ: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2017. 498 с.

10. Маліныч О. М. Історико-правові засади розвитку ідей парламентаризму на західноукраїнських землях (друга половина XIX – перша чверть XX ст.): дис. ... канд. юрид. наук. Івано-Франківськ, 2021. 225 с.

References

1. Babenko, K. A. *Konstytutsiini pidvalyny henezysu parlamentaryzmu v Ukraini v konteksti zaprovadzhennia politychnoi reformy [Constitutional foundations of the genesis of parliamentarism in Ukraine in the context of the implementation of political reform]*. Shostyi apeliatsiinyi administratyvnyi sud. Retrieved from https://6aas.gov.ua/ua/proekty/articles/b/428-konstitutsijni-pidvalini-genezisu-parlamentarizmu-v-ukrajini-v-konteksti-zaprovadzhennya-politichnoji-reformi.html [in Ukrainian]

2. Hoshovska, V. A. *Parlamentaryzm [Parliamentarism]*: pidruchnyk. 2-he vyd., dopov. y rozshyr. Kyiv: NADU, 2019. [in Ukrainian]

3. Zhuravskyi, V. S. (2001). *Teoretychni ta orhanizatsiino-pravovi problemy stanovlennia i rozvytku ukrainskoho parlamentaryzmu [Theoretical and organizational and legal problems of formation and development of Ukrainian parliamentarism]:* avtoref. dys.... dokt. yur. nauk.: 12.00.01. Odesa [in Ukrainian]

4. Zaiats, N. V. (2014). *Narodne predstavnytstvo: sutnist, subiekty ta osoblyvosti zdiisnennia v Ukraini [People's Representation: Essence, Subjects and Peculiarities of Implementation in Ukraine]*: avtoref. dys. na zdobuttia nauk, stupenia d-ra yuryd nauk: spets. 12.00.02. Kyiv [in Ukrainian]

5. *Istoriia ukrainskoho parlamentaryzmu [History of Ukrainian parliamentarism]*. 30 chervnia 2021 r. Retrieved from https://nibu.kyiv.ua/exhibitions/439/ [in Ukrainian]

6. *Istoriia ukrainskoho parlamentaryzmu : vid doparlamentskykh form orhanizatsii politychnoho zhyttia do sohodennia T. 3 [History of Ukrainian parliamentarism: from pre-parliamentary forms of organization of political life to the present day. 3] (2010)* / Natsionalna akademiia nauk Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy; red. V. M. Lytvyn. Kyiv: Dnipro, 2010 [in Ukrainian]

7. Ivanov, V. M. (2007). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy [History of the State and Law of Ukraine]*: Pidruchnyk. Kyiv: MAUP, 2007 [in Ukrainian]

8. Frantsuz, A. Y. & Balykina, L. I. (2013). Henezys instytutu parlamentaryzmu v Ukraini [Genesis of the Institute of Parliamentarism in Ukraine]. *Visnyk Luhanskoho universytetu vnutrishnikh sprav imeni E. O. Didorenka - Bulletin of Luhansk E.O. Didorenko University of Internal Affairs: Scientific and Theoretical Journal, 1 (62),* 51-63 [in Ukrainian]

9. *Parlamentaryzm ta zakonotvorennia: Vybrani lektsii [Parliamentarism and lawmaking: Selected Lectures]* (2017) / Uporiad.: O. Kopylenko, Ye. Bersheda, Yu. Voloshyn, I. Myshchak. Kyiv: In-t zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy [in Ukrainian]

10. Malinych, O. M. (2021). *Istoryko-pravovi zasady rozvytku idei parlamentaryzmu na zakhidnoukrainskykh zemliakh (druha polovyna XIX – persha chvert XX st.) [Historical and legal principles of the development of ideas of parliamentarism in Western Ukraine (second half of the XIXth – first quarter of the XXth century]:* dys. ... kand. yuryd. nauk. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian]

Turchynov K. O.

DEVELOPMENT OF REPRESENTATIVE LEGISLATIVE INSTITUTIONS IN UKRAINE: HISTORICAL AND LEGAL VISION

The work is devoted to the study of the main historical stages of formation of representative legislative institutions in Ukraine. Based on the analysis of the works of predecessors and the author's own vision of the issue, the author characterizes the defining trends in the evolution of parliamentarism in the Ukrainian lands from ancient times to the present. The author presents options for periodizing the formation of parliamentarism in Ukraine from ancient times to the present. In the course of the study, the author uses analytical, structural and functional, comparative legal, legal and dogmatic, and hermeneutical research methods.

As a result, it is noted that the origins of legislative representative institutions go back to the early state forms of organization of Slavic life in the territory of Ukrainian lands. This refers at least to the period of Kievan Rus and the State of Galicia-Volhynia. In these state formations, the viche, as a prototype of a representative (parliamentary) government, was a special body of state and national power that resolved the most important issues of public and state life. The Ukrainian lands that were part of the Grand Duchy of Lithuania or the Polish-Lithuanian Commonwealth gained important experience in participating in representative bodies of state power: Pan-radas, Sejms, and the Senate. Further development of popular representation took place during the Cossack period. The participation of Ukrainian deputies in the parliaments of Austria and Austria-Hungary in the nineteenth century and the State Duma of the Russian Empire is a separate page in the history of lawmaking in Ukraine. In the context of the national liberation struggle of 1917-1920, serious attempts were made to restore Ukrainian parliamentarism and its new content. Having passed through the Soviet period of the sham of parliamentarism and democracy, the establishment of the modern Ukrainian parliament as the supreme legislative body completed the complex path of the genesis of institutional lawmaking in Ukraine.

Keywords: *legislature, parliamentarism, historical periods, democracy, popular representation.*

ПРАВОВІ АСПЕКТИ СУБ'ЄКТНОСТІ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В АВТОРСЬКОМУ ПРАВІ: ТЕОРІЯ, СУДОВА ПРАКТИКА ТА ПЕРСПЕКТИВИ РЕГУЛЮВАННЯ

ТКАЧЕНКО Олександр Валерійович - кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії права, міжнародного права та приватного права, Київський міжнародний університет

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6377-2364

ДРОЗДЕНКО Євгенія Вікторівна - здобувачка вищої освіти другого (магістерського) рівня Навчально-наукового інституту міжнародних відносин та права ПЗВО «Київський міжнародний університет»

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-5168-6096

УДК 343.43

JEL Classification: K11

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.4

Стаття присвячена аналізу правових аспектів суб'єктності штучного інтелекту (ШІ) в авторському праві. У статті розкрито теоретичні підходи до визначення суб'єктності ШІ, проаналізовано сучасну судову практику в Україні та за кордоном, а також досліджено нормативні ініціативи щодо можливості визнання ШІ суб'єктом права. Розкрито особливості інструментального, автономного та спільного підходів до суб'єктності. З'ясовано, що переважна більшість правових систем дотримується концепції, за якою автором може бути лише людина, а ШІ розглядається як інструмент. Розкрито проблематику використання авторських творів у навчанні нейромереж без згоди правовласників, що породжує значні юридичні та етичні виклики. Визначено основні напрями реформування авторського права з метою забезпечення балансу між захистом прав творців та розвитком технологій. Практичне значення дослідження полягає у формуванні підґрунтя для розробки ефективних механізмів правового регулювання використання ШІ в креативних індустріях. Обґрунтовано необхідність розробки міжнародних стандартів регулювання авторських прав на твори, створені або модифіковані з використанням ШІ. Запропоновано нові підходи до визначення відповідальності у випадку порушення авторських прав при застосуванні нейромереж.

Ключові слова: штучний інтелект, суб'єктність, авторське право, судова практика, регулювання

Постановка проблеми

Розвиток штучного інтелекту (ШІ) створює нові виклики для правового регулювання авторського права. Однією з найважливіших проблем є питання суб'єктності ШІ та можливості визнання за ним прав на створені твори. У сучасних умовах розробка ефективної правової моделі регулювання відносин між людиною та ШІ стає важливим завданням наукової та практичної юридичної спільноти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблематика суб'єктності ШІ активно досліджується в наукових колах. Зокрема, зарубіжні автори, такі як Райан Ебботт, у своїй праці *The Reasonable Robot* обґрунтовує необхідність розгляду ШІ як потенційного суб'єкта права (Abbott, 2020). Дослідники Європейського парламенту також наголошують на важливості адаптації правових норм у сфері інтелектуальної власності до викликів, пов'язаних із використанням ШІ (European Parliament, 2020). Світова організація інтелектуальної власності (WIPO) проводить політичні обговорення щодо ШІ та інтелекту-

альної власності (World Intellectual Property Organization, 2021).

Вітчизняні автори, зокрема Клименко М. С. та Коваль О. М., досліджують юридичні аспекти створення творів за участі ШІ (Клименко та Коваль, 2024), тоді як Полікарпов О. аналізує ризики порушення авторських прав у процесі навчання нейронних мереж (Полікарпов, 2024).

Разом із тим, залишається відкритим питання створення гармонізованого підходу до регулювання прав ШІ в міжнародному правовому просторі.

Мета статті

Метою статті є дослідження правових аспектів суб'єктності ШІ у сфері авторського права, аналіз судової практики та визначення перспектив регулювання цього питання в умовах розвитку цифрових технологій.

Виклад основного матеріалу дослідження

Суб'єктність ШІ розглядається як одна з ключових правових проблем сучасності. Поняття суб'єктності в праві передбачає здатність суб'єкта мати права та обов'язки, брати участь у правовідносинах і бути об'єктом юридичної відповідальності. У контексті штучного інтелекту (ШІ) це питання є складним і дискусійним, оскільки традиційне право передбачає суб'єктність виключно для фізичних і юридичних осіб.

Штучний інтелект — це системи, які можуть імітувати людське мислення, ухвалення рішень і навіть творчі процеси. Здатність ШІ створювати художні твори, музику, літературу чи програмний код породжує питання про те, чи може він бути визнаний суб'єктом авторського права, чи право на результати його діяльності повинне належати людині або юридичній особі, яка його використовує.

У сучасній правовій доктрині виділяють декілька підходів до визначення суб'єктності ШІ:

1. Інструментальний підхід**:** ШІ розглядається як інструмент у руках людини. Усі права на результати його діяльності належать тій особі, яка створила або використовувала цей інструмент.

2. Автономний підхід: деякі теоретики пропонують надати ШІ обмежену суб'єктність, що дозволило б йому самостійно володіти правами на створені ним твори. Однак цей підхід стикається з безліччю етичних та юридичних проблем.

3. Спільна суб'єктність**:** Пропонується ідея визнання спільного авторства між людиною і ШІ, що дозволяє враховувати внесок обох сторін у створення твору (Клименко та Коваль, 2024).

У випадку визнання суб'єктності ШІ необхідно буде змінити підходи до реєстрації авторських прав, визначення відповідальності за порушення авторських прав і розподілу роялті. Наразі більшість країн дотримується думки, що авторське право може виникати лише в людини, навіть якщо твір був створений із використанням ШІ. Однак розвиток технологій і суспільний запит можуть у майбутньому привести до змін у законодавстві.

У США Бюро з авторського права неодноразово відмовляло у визнанні ШІ автором твору. Наприклад, у справі «Thaler v. Perlmutter» суд підтвердив, що автором може бути лише людина. Водночас у Китаї та Великій Британії активно обговорюється можливість надання правового статусу штучному інтелекту в межах окремих законодавчих ініціатив.

Окрім цього, необхідно враховувати питання відповідальності за порушення авторських прав, пов'язаних із ШІ. Якщо алгоритм використовується для створення контенту, який порушує права третіх осіб, виникає питання: хто повинен нести відповідальність? Власник системи, розробник алгоритму чи користувач?

Однією з найскладніших проблем є використання авторських творів для навчання нейромереж без згоди їхніх творців. Багато сучасних ШІ-моделей тренуються на величезних масивах даних, які включають захищені авторським правом зображення, тексти, музичні твори та інший контент. У багатьох випадках такі твори беруться без дозволу їхніх авторів, що суперечить як юридичним нормам, так і етичним принципам. Творці контенту не отримують жодної компенсації або навіть визнання за внесок у розвиток ШІ, що порушує баланс між правами на інтелектуальну власність і технологічним прогресом.

Ще більш проблематичним є те, що згенеровані ШІ матеріали можуть містити сти-

лістичні, композиційні чи інші впізнавані елементи творів, на основі яких система була навчена. Це означає, що новий контент може опосередковано повторювати або навіть копіювати частини оригінальних творів, що ставить під загрозу авторські права. У деяких випадках такі твори можуть не відповідати критеріям «справедливої» переробки (fair use) і розглядатися як незаконне відтворення. Відсутність чітких юридичних механізмів контролю за цим процесом лише ускладнює ситуацію, залишаючи авторів без захисту.

Неетичність такого підходу полягає в тому, що, фактично, праця творців використовується для збагачення компаній-розробників ШІ, які отримують комерційну вигоду, тоді як самі автори не мають можливості впливати на цей процес. Це може призвести до ситуації, коли індивідуальна творчість стане менш захищеною та економічно невигідною, оскільки алгоритми зможуть нескінченно генерувати новий контент, створений на основі чужих напрацювань.

Законодавча невизначеність щодо цього питання створює загрозу для всієї креативної індустрії. Якщо правова система не знайде ефективних механізмів для захисту авторів, ситуація може призвести до масових судових процесів та необхідності глобальної реформи авторського права. Важливо виробити нові підходи до регулювання використання авторських творів у навчанні ШІ, встановити чіткі правила отримання дозволів та компенсації авторам, чиї роботи використовуються для навчання алгоритмів.

Судова практика щодо суб'єктності ШІ

Вітчизняні судові рішення

В Україні судова практика щодо суб'єктності штучного інтелекту у сфері авторського права перебуває на початковій стадії. Чинне законодавство не передбачає можливості визнання авторських прав за людиною, якщо твір був створений повністю штучним інтелектом без суттєвого людського втручання. Усі справи, що стосуються авторських прав на такі твори, розглядаються з позиції традиційного авторського права.

Зокрема, українські суди схильні визнавати авторське право лише за людиною, яка контролювала або брала безпосередню участь у процесі створення твору за допомогою ШІ. Однак відсутність єдиної судової практики та нормативного регулювання створює правову невизначеність щодо таких справ.

Зарубіжні судові рішення

У міжнародній практиці вже є кілька важливих судових рішень, що стосуються авторських прав на твори, створені штучним інтелектом. Серед них варто виділити такі ключові кейси:

Справа «Naruto v. Slater» (США, 2018) – суд постановив, що не-людські суб'єкти (у цьому випадку – мавпа) не можуть володіти авторськими правами. Це рішення створює прецедент для відмови у визнанні ШІ як суб'єкта авторського права (Naruto v. Slater, 2018).

Справа про «DABUS» (ЄС, Велика Британія, США, Австралія, 2019-2022) – у більшості країн суди відмовили в реєстрації патенту на ім'я ШІ, визнавши, що винахідником може бути лише фізична особа (Thaler v. Comptroller-General, 2021).

Справа Thaler v. U.S. Copyright Office (США, 2023) – суд США постановив, що авторське право може бути надане тільки людині, а твори, створені ШІ без людського втручання, не можуть підпадати під захист авторського права (Abbott, 2020).

Ці рішення свідчать про глобальну тенденцію до виключення ШІ зі списку можливих суб'єктів авторського права, що підтверджує необхідність подальших законодавчих уточнень.

Порівняння та аналіз судових рішень

Аналізуючи вітчизняну та зарубіжну судову практику, можна зробити висновок, що сучасна правова система тяжіє до збереження класичного підходу, при якому лише людина може володіти авторськими правами. Це пов'язано як із юридичними, так і з етичними аспектами питання.

Зокрема, основні проблеми, які виявляються в судовій практиці, включають:

- Відсутність правового механізму для визначення ролі ШІ у створенні творів.
- Визначення рівня людського втручання, необхідного для надання авторських прав.
- Необхідність розробки нових правових підходів для забезпечення захисту прав творців від використання їхніх робіт, захищених авторським правом, без згоди під час навчання та роботи ШІ.

Таким чином, судова практика підтверджує необхідність подальших змін у законодавстві та правозастосовній практиці, щоб адаптувати авторське право до викликів, які створює розвиток штучного інтелекту.

Регулювання ШІ в контексті авторського права

Питання правового регулювання творів, створених ШІ, потребує уніфікації підходів на міжнародному рівні. Основними напрямами регулювання можуть бути:

- Надання прав людині, яка володіє ШІ або його програмує.
- Запровадження спеціального правового статусу для творів ШІ.
- Визнання авторських прав на твори ШІ за юридичними особами, які використовують такі системи.

Одним із перспективних напрямів розвитку правового регулювання є створення спеціальних нормативних актів, які будуть визначати порядок використання та захисту творів ШІ, а також відповідальність за можливі порушення авторського права.

Використання творів для навчання ШІ: проблема порушення авторських прав

Розвиток штучного інтелекту спричинив масштабну дискусію щодо законності використання авторських творів для навчання алгоритмів. Більшість сучасних моделей ШІ навчаються на великих масивах даних, які містять захищені авторським правом тексти, зображення, музичні твори та інші види контенту. При цьому автори та власники прав на ці твори часто не дають згоди на таке використання, що порушує їхні законні права та принципи інтелектуальної власності.

Головна проблема полягає в тому, що творці контенту фактично не можуть контролювати, чи їхні роботи використовуються для навчання ШІ. Багато компаній-розробників ШІ беруть матеріали з відкритих джерел або навіть комерційних баз даних без отримання відповідних ліцензій. Це ставить під загрозу традиційний механізм захисту авторських прав, оскільки штучний інтелект здатний генерувати контент, стилістично, композиційно чи змістовно схожий на оригінальні твори (Клименко та Коваль, 2024).

У результаті автори втрачають не лише контроль над власною творчістю, а й можливість отримання винагороди за її використання. Це створює значні ризики для представників креативної індустрії, зокрема художників, письменників, композиторів і фотографів, оскільки їхні роботи можуть ставати основою для комерційно успішних ШІ-генерованих творів без будь-якої компенсації.

Юридичні аспекти захисту творців від використання їхніх робіт у ШІ

Сучасне авторське право передбачає захист творів від незаконного використання, проте механізми, які існують, не завжди ефективні щодо штучного інтелекту. Одним із ключових питань є те, чи можна вважати процес навчання ШІ «відтворенням» або «переробкою» твору в розумінні чинного законодавства.

Деякі країни, наприклад США, розглядають використання авторських творів у процесі навчання ШІ через призму концепції «добросовісного використання» (fair use). Це означає, що певне використання захищених творів без дозволу правовласника може бути законним, якщо воно має навчальну, дослідницьку чи трансформаційну мету. Однак у випадку ШІ ця концепція є суперечливою, оскільки згенеровані матеріали можуть напряму впливати на ринок оригінальних творів, фактично конкуруючи з ними (Полікарпов, 2024).

Інший підхід, який застосовується в деяких країнах Європи, передбачає обов'язкове отримання згоди від авторів перед використанням їхніх творів для навчання ШІ. Такий підхід забезпечує більший захист для творців, але водночас ускладнює розвиток ШІ-технологій, оскільки потребує значних правових і фінансових ресурсів для узгодження всіх прав.

Проблема визначення відповідальності за порушення авторських прав

Ще одним важливим питанням є визначення суб'єкта відповідальності за можливі порушення авторських прав, пов'язані з використанням ШІ. Як ми раніше встановили, наразі в більшості країн немає чіткої відповіді на питання, хто ж повинен нести юридичну відповідальність, коли алгоритм створює контент, який порушує права третіх осіб. Однією з можливих моделей відповідальності є застосування принципу «проксі-відповідальності», коли користувач ШІ розглядається як особа,

яка створює твір, а отже, несе відповідальність за його правомірність. Однак такий підхід не враховує той факт, що сам користувач не завжди може знати, які саме дані були використані для навчання алгоритму і чи порушує згенерований контент чиїсь авторські права.

Альтернативним варіантом є покладання відповідальності на розробників ШІ або компанії, які надають доступ до цих систем. Це може означати, що вони будуть зобов'язані забезпечити механізми перевірки згенерованого контенту на предмет дотримання авторських прав, а також сплачувати компенсації в разі порушень.

Етичні аспекти: комерційна вигода розробників ШІ та захист творців

Проблема використання авторських творів для навчання ШІ має не лише юридичний, а й етичний аспект. Фактично праця художників, письменників, музикантів та інших творців використовується для розробки комерційно вигідних алгоритмів без їхньої згоди та без відповідної компенсації (Клименко та Коваль, 2024).

Багато компаній, які займаються розробкою ШІ, отримують значні прибутки, продаючи доступ до своїх моделей або використовуючи їх у рекламних і комерційних цілях. При цьому автори, чиї роботи стали основою для навчання цих моделей, залишаються без будь-якої фінансової вигоди. Це створює дисбаланс між інтересами технологічних корпорацій і правами індивідуальних творців.

Етична сторона цього питання також стосується ризику поступового знецінення людської творчості. Якщо ШІ зможе швидко генерувати художні твори, музику чи літературні тексти, це може призвести до зменшення попиту на роботу професійних авторів, що в кінцевому підсумку негативно вплине на культурну та креативну індустрію загалом

Можливі шляхи вирішення: необхідність нових правових підходів

Для забезпечення ефективного захисту авторських прав у контексті ШІ необхідно розробити нові правові механізми, які б дозволили авторам зберігати контроль над власними творами та отримувати компенсацію за їхнє використання (Полікарпов, 2024).

Одним із можливих рішень є створення правових норм, які вимагатимуть від розробників ШІ отримувати дозвіл від авторів перед використанням їхніх творів у навчальних наборах. Це може бути реалізовано шляхом запровадження ліцензійної моделі, коли автори матимуть право вибирати, чи дозволяти використання своїх робіт для навчання ШІ, і на яких умовах.

Ще одним варіантом є створення механізму фінансової компенсації для авторів, чиї твори використовувалися для навчання алгоритмів. Це може включати створення спеціального фонду, до якого розробники ШІ сплачуватимуть внески, які потім розподілятимуться між авторами відповідно до рівня використання їхніх робіт.

Також важливим кроком є розробка ефективних технічних рішень для відстеження використання авторських творів у ШІ-моделях. Наприклад, створення алгоритмів цифрового маркування, які б дозволяли авторам відслідковувати, чи використовуються їхні твори в навчальних процесах і в яких саме контекстах.

Таким чином, розв'язання проблеми використання авторських творів у навчанні ШІ потребує комплексного підходу, який поєднуватиме юридичні, етичні та технологічні аспекти. Захист прав творців повинен стати ключовим елементом майбутньої реформи авторського права в епоху штучного інтелекту.

Перспективи подальших досліджень у сфері регулювання ШІ та авторського права

Розвиток штучного інтелекту (ШІ) і його здатність створювати контент ставлять перед правовою наукою нові виклики, які потребують глибокого аналізу та системного підходу.

Сучасне законодавство більшості країн ще не адаптоване до ситуацій, коли ШІ генерує твори мистецтва, музику, тексти чи програмний код, використовуючи навчальні дані, зокрема твори, захищені авторським правом (Полікарпов, 2024).

У зв'язку з цим перспективи подальших досліджень повинні бути спрямовані на розробку ефективних механізмів правового регулювання та захисту авторських прав людини в умовах технологічних змін.

1. Розробка правових стандартів щодо використання авторських творів для навчання ШІ

Одним із головних викликів є питання правомірності використання творів авторів для тренування алгоритмів ШІ. Більшість сучасних моделей навчаються на великих обсягах даних, зібраних з відкритих джерел, часто без дозволу правовласників. Це створює загрозу порушення авторських прав і може вважатися неправомірним використанням чужої інтелектуальної власності (Полікарпов, 2024).

Подальші дослідження мають бути зосереджені на створенні правових механізмів, які б:

- чітко визначали правила збору та використання авторських творів у процесі навчання ШІ;
- запроваджували систему ліцензування для використання авторських матеріалів у тренуванні алгоритмів;
- встановлювали відповідальність для розробників і компаній, які використовують захищений контент без дозволу.

Розвиток таких норм сприятиме зменшенню правової невизначеності та захисту інтересів авторів.

2. Визначення відповідальності за порушення авторських прав у результаті діяльності ШІ

Ще одним ключовим напрямом досліджень є питання юридичної відповідальності у випадках, коли ШІ генерує контент, що порушує авторські права. Оскільки сам алгоритм не може бути суб'єктом права, відповідальність може покладатися на кілька можливих сторін:

- **Розробників ШІ**, які створюють і навчають моделі без належного врахування правової бази.
- **Власників систем ШІ**, які використовують алгоритми для комерційної чи некомерційної діяльності.
- **Кінцевих користувачів**, які застосовують ШІ для створення контенту, порушуючи права третіх осіб.

Для вирішення цього питання необхідно розробити спеціальні правові механізми, які б чітко регулювали сферу відповідальності кожного учасника процесу, що дозволить уникнути ситуацій, коли автори втрачають свої права через неконтрольоване використання їхніх творів у нейронних мережах.

3. Створення міжнародних стандартів щодо ШІ та авторського права

Оскільки ШІ розвивається в глобальному масштабі, а його використання не обмежується юрисдикцією окремих держав, необхідно розробити міжнародні правові стандарти, які б гармонізували підходи до захисту авторських прав у цифрову епоху. Перспективні напрями таких досліджень включають:

- розробку міжнародних угод щодо правомірного використання творів у процесі навчання ШІ;
- створення єдиних підходів до реєстрації та захисту авторських прав на твори, створені з використанням ШІ;
- встановлення чітких правил щодо компенсації авторам, чиї твори були використані в алгоритмах генерації контенту.

Запровадження таких стандартів сприятиме створенню збалансованої системи правового регулювання, яка захищатиме інтереси творців, розробників та користувачів ШІ.

4. Удосконалення механізмів виявлення порушень та захисту авторських прав

У сучасних умовах авторам складно довести, що їхній твір був використаний для навчання нейромережі чи відтворений у згенерованій роботі. Тому перспективними напрямами досліджень є розробка технологічних та правових механізмів ідентифікації порушень, зокрема:

- застосування **водяних знаків** та інших технологій для позначення авторських творів, що використовуються в алгоритмах навчання;
- розробка **цифрових реєстрів правовласників**, які б містили інформацію про використання контенту у ШІ-системах;
- впровадження алгоритмів перевірки **генерованого контенту** на предмет запозичення захищених творів.

Використання таких підходів дозволить авторам більш ефективно відстоювати свої права та отримувати справедливу винагороду за використання їхніх робіт.

5. Розвиток концепції справедливого використання («fair use») у контексті ШІ

Концепція «**fair use**» у США та аналогічні норми в європейському праві дозволяють обмежене використання авторських творів без дозволу правовласника, якщо це не завдає

значної шкоди інтересам автора. У зв'язку з розвитком ШІ необхідно дослідити, чи може навчання нейронних мереж підпадати під такі винятки.

Подальші дослідження мають визначити:

- чи можна розглядати використання творів для навчання ШІ як **трансформаційне використання** (transformative use), яке не порушує права авторів;
- які межі допустимого використання контенту в рамках навчання моделей ШІ;
- яким чином слід адаптувати чинне законодавство, щоб уникнути зловживань і забезпечити баланс між розвитком технологій та захистом прав авторів.

Висновки

Подальші дослідження у сфері регулювання штучного інтелекту та авторського права мають бути спрямовані на вирішення складних правових і етичних питань, що виникають унаслідок використання ШІ для створення контенту. Необхідно розробити правові механізми, які б забезпечили захист авторських прав творців, визначили відповідальність за використання алгоритмів та сприяли створенню міжнародних стандартів у цій сфері.

Тільки комплексний підхід, що включає як правові, так і технологічні рішення, дозволить створити ефективну систему регулювання, яка відповідатиме викликам сучасної цифрової епохи та дозволить справедливий баланс між розвитком штучного інтелекту і захистом авторських прав людини.

Література

1. Клименко, М. С., & Коваль, О. М. (2024). Правові аспекти регулювання створення творів штучним інтелектом. *Право та інновації*, (2), 112–129.

2. Полікарпов, О. (2024). Авторське право і штучний інтелект: виклики та перспективи. *POLIKARPOV.LEGAL*. Доступно за посиланням: https://polikarpov.le-gal/blogposts/avtorske-pravo-i-shtuchnij-intelekt-vikliki-ta-perspektivi/

3. Abbott, R. (2020). *The Reasonable Robot: Artificial Intelligence and the Law*. Cambridge University Press.

4. Naruto v. Slater, No. 16-15469 (9th Cir. 2018). Retrieved from https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/ca9/16-15469/16-15469-2018-04-23.html

5. Thaler v. Comptroller-General of Patents, Designs and Trade Marks, [2021] EWHC 2412 (Pat). Retrieved from https://www.bailii.org/ew/cases/EWHC/Pat-ents/2021/2412.html

6. European Parliament. (2020). *Report on Intellectual Property Rights for the Development of Artificial Intelligence Technologies*. Retrieved from https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2020-0176_EN.html

7. World Intellectual Property Organization. (2021). *AI and IP Policy*. Retrieved from https://www.wipo.int/meetings/en/details.jsp?meeting_id=51767

Drozdenko Y.

LEGAL ASPECTS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE SUBJECTIVITY IN COPYRIGHT LAW: THEORY, CASE LAW, AND REGULATORY PROSPECTS

The article is devoted to the analysis of legal aspects of artificial intelligence (AI) subjectivity in copyright law. The article reveals theoretical approaches to defining AI subjectivity, analyzes current case law in Ukraine and abroad, and explores legislative initiatives regarding the possibility of recognizing AI as a legal subject. The features of instrumental, autonomous, and joint approaches to subjectivity are revealed. It has been found that most legal systems adhere to the concept that only a human can be considered an author, while AI is seen as a tool. The issue of using copyrighted works in training neural networks without the consent of rights holders is highlighted, posing significant legal and ethical challenges. Key directions for reforming copyright law are identified to ensure a balance between protecting creators' rights and technological development. The practical value of the study lies in forming a foundation for developing effective legal mechanisms for regulating AI in creative industries. The article substantiates the need to develop international standards for regulating copyright on works created or modified using AI. New approaches to determining liability in cases of copyright infringement involving neural networks are proposed.

Keywords: artificial intelligence, subjectivity, copyright, case law, regulation

THE DUTY OF THE STATE TO ENSURE THE RIGHT OF EVERYONE TO EDUCATION IN TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORIES

OLSHEVSKYI Ivan - postgraduate student of the Department of Constitutional Law of the Educational and Scientific Institute of Law of the Taras Shevchenko National University of Kyiv

https://orcid.org/0009-0001-7341-4293

УДК 342.7

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.5

The article reveals the state's obligation to ensure everyone's right to education in temporarily occupied territories. The decisions of the European Court of Human Rights in cases against Russia and Turkey, which exercise, albeit illegal, but effective control over part of the territory of another state (Moldova, Georgia, Northern Cyprus), are analyzed, in which the issue of territorial jurisdiction and exclusive action (actions) of the state was raised, the consequences of which indicate that this state exercises jurisdiction beyond its territory, and the issue of ensuring the right to education in such territories. It is emphasized that these decisions are a source of law in Ukraine as well. Since in them the European Court of Human Rights interpreted Art. 1 of the Convention, Art. 2 of Protocol No. 1 to the Convention and other articles, they should be taken into account when developing and implementing state policy in the field of education in the territories of Ukraine temporarily occupied by Russia. It is also argued that both the state occupying part of the territories of another state and the state whose territory is occupied must take all necessary measures to ensure the right to education in this territory. Although Ukraine does not exercise effective control over its territory temporarily occupied by Russia, Ukraine nevertheless retains jurisdiction over educational institutions in these territories - they are located within the territory of Ukraine itself during the entire period of occupation (Ukraine is a territorial state). Ukraine is obliged under Article 1 of the Convention to take all possible measures to ensure the right to education in the territories of Ukraine temporarily occupied by Russia - the state must take all possible measures, not only legal, but also diplomatic. Since Russia has not been a party to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms since September 16, 2022, complaints may be filed against it to the European Court of Human Rights for all violations of the right to education that occurred in the territory of Ukraine occupied by it before this date. After September 16, 2022, Russia is obliged to ensure the right to education in these territories in accordance with its obligations under international human rights instruments of a universal and regional nature to which it is a party.

Keywords: war, martial law, state, human rights, right to education, territory, occupation, jurisdiction, state obligation, measures, ensuring the right to education, extraterritorial actions of the state, international human rights standards, European human rights standards, state responsibility.

Formulation of the problem

The right to education is one of the basic human rights, which is fundamental to human dignity, allows a person to live with dignity in the future, to provide himself and his family members with an adequate standard of living. There are international and regional standards for ensuring the right to education, as well as a national standard that may be higher than the international or regional one, but not lower. The duty of the state is to take all necessary measures to ensure the right to education. At the same time, there are cases in the world when part of the territory of one state is occupied by another state [1; 2]. The occupying state may be a party to the same international human rights instruments of a universal and regional nature as the state whose territory it

occupied. But there are cases when a state that occupied part of the territory of another state ceases to be a party to a regional human rights convention, and accordingly does not bear obligations under it. For example, until September 16, 2022 Russia was a party to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, and then ceased to be a party to the Convention. At the same time, Russia exercises, albeit illegal, but effective control over part of the territory of Moldova, Georgia, and Ukraine. This raises the issue of the obligation to ensure the right to education in the occupied territories.

The purpose of this article is to characterize the obligation of the state to ensure the right to education in the occupied territories.

In the science of constitutional law, the issues of the state's obligations to ensure human rights were studied in the works of Y. Bysaga, O. Vasylchenko, L. Deshko, O. Kudryavtseva, O. Lotyuk, E. Chernyak and other scholars. The issue of ensuring the right to education by the state was raised in the works of A. Karapetyan, V. Prodan, T. Slinko, I. Shchebetun and other scholars. The martial law regime in Ukraine has made this issue more relevant and requires increasing the effectiveness of the regulatory and organizational-legal mechanisms for ensuring the right to education under martial law.

Presenting main material

Part of the territory of Ukraine is occupied by Russia [3; 4]. Information from open sources on the Internet indicates that in the territories of Ukraine occupied by Russia, children are deprived of the opportunity to officially study the Ukrainian language. In particular, Russia does not allow teaching the Ukrainian language either in schools or in higher education institutions (universities, institutes). The child's parents cannot apply for studying the Ukrainian language at school because they will be persecuted. There are no circles in which children could communicate in Ukrainian. Russification of the local population is taking place. Children are forced to study the Ukrainian language secretly in order not to be persecuted, and using mostly distance technologies and resources that were created by Ukraine and placed on the Internet (platforms). No platform for learning the Ukrainian language was created by Russia during the entire period of occupation.

Therefore, the question arises: under conditions of occupation, should the occupying state ensure the learning of the language of the state it occupies, as well as ensure the general right to education in the occupied territory? The answer to this question lies in the jurisdiction of the state. The European Court of Human Rights, regarding the jurisdiction of a member state of the Council of Europe under Article 1 of the Convention [5], noted in the case of "Catan and Others v. Moldova and Russia" [6] that it is primarily territorial, but there are exceptional cases of such an action (actions) of the state (states), the commission of which leads to consequences that indicate that the state exercised (exercises) jurisdiction outside the borders of its state. That is, in fact, extraterritorial actions of the state took place.

A State may exercise jurisdiction extraterritorially either through the exercise of power and control by its representatives over a person or persons (for example, through control over local authorities, school administrations, school pupils and their parents, etc.), or if there is a situation of lawful or unlawful military action as a result of which the State exercises effective control over the territory of another State outside its national territory.

In particular, in the judgment in the case of Catan and Others v. Moldova and Russia, the European Court of Human Rights established that the Republic of Moldova had jurisdiction over three schools because these schools were located throughout the period within the territory of the Republic of Moldova, although it was stated that at the time of the violation of the rights of Catan and Others, Moldova no longer had authority over the part of the territory in which the violations occurred and could not control the actions of the Pridnestrovian Moldavian Republic.

That is, as in the judgment in the case of Ilaşcu and Others v. Moldova and Russia [7], the European Court of Human Rights considered Moldova as a territorial State. The fact that Moldova did not exercise effective control over the territory occupied by Russia (the Transnis-

trian Moldavian Republic) did not affect the Court's conclusion that Moldova was under an obligation under Article 1 of the Convention to take all possible measures to ensure the human rights and fundamental freedoms guaranteed by the Convention.

Thus, even if part of the territory of a State is occupied, the State must take all possible measures (not only legal, but also diplomatic) to continue to ensure all the rights guaranteed by the Convention, including the right to education.

As regards a State occupying the territory of another State, in the judgment in the case of Ilaşcu and others v. Moldova and Russia The European Court of Human Rights has set out the legal position that, if the persons applying to the Court are under the jurisdiction of a state that has occupied part of the territory of another state, it is necessary to assess whether there is evidence of any direct participation of representatives of the occupying state in the measures taken against the schools where the applicants' children studied. That is, it is subject to establishing whether the state that has occupied the territory of another state exercises effective control over that territory, including whether the local authorities are subordinate to it. It must also be established whether the military presence of the occupying state in the region of occupation and whether the number of its military forces deployed there is relevant to the size of the territory. That is, it must be assessed whether the totality of the military arsenal located in the region allows for influence on the occupied territory. When establishing and assessing the above-mentioned facts, the historical context is not left aside: what is the role of the military state that exercises power in maintaining power in the occupied territory; what is the role of economic support (including humanitarian) of the state that exercises power in maintaining power in such a territory.

With regard to Article 2 of Protocol No. 1 to the Convention, the European Court of Human Rights established the following facts: in the occupied territory of Moldova, the use of the Latin alphabet was considered an offense, schools were forced to move to other premises, which were mostly at considerable distances from the place of residence of students; there was a significant reduction in the number of schoolchildren. Taken together, all the measures and persecutions that schoolchildren and their parents were subjected to constituted an interference by the authorities with everyone's right to education (in particular, the possibility of access to schools; the possibility of teaching in their native state language; the possibility of parents to provide education and training for children in accordance with their worldview).

Assessing whether such interference pursued a legitimate aim, the European Court of Human Rights noted that there was no evidence to suggest that the measures taken by the authorities of the Pridnestrovskaia Moldavskaia Respublika pursued a legitimate aim. In particular, the language policy of the Pridnestrovskaia Moldavskaia Respublika was entirely aimed at the complete Russification of both the language and culture of the entire Moldovan community.

In the judgment in the case of "Catan and Others v. Moldova and Russia", the European Court of Human Rights established that Moldova had made significant efforts to provide support to the applicants: since the authorities of the Pridnestrovskaia Moldavskaia Respublika had confiscated the premises of Moldovan schools, the Government of Moldova paid both the rent and the repair of new premises for Moldovan schools, equipment, paid the salaries of school staff, and transport costs. Such measures on the part of Moldova demonstrated that Moldova had fulfilled all its obligations under the Convention in good faith. Moldova was recognized as a state that is not in violation of the Convention in this case.

It follows that Ukraine, in order to ensure the right to education in the territories of Ukraine occupied by Russia, must take all measures (both legal and political) within Ukraine's control in order to fulfil its obligations under the Convention in good faith.

As regards Russia, the European Court of Human Rights noted that there was no evidence of Russia's direct involvement in the measures taken against the applicants and their children; there was also no evidence of Russia's participation in or approval of the language policy of the Pridnestrovskaia Moldavskaia Respublika.

However, since it was Russia that exercised, albeit illegal, but effective control over the occupied part of Moldova, there was no need to establish whether Russia exercised control over the policy of the Pridnestrovskaia Moldavskaia Respublika, the measures taken by the local administration subordinate to Russia in the field of education. Since there was a fact of ongoing military, economic, and political support of the Pridnestrovian Moldavian Republic by Russia, and without such support from Russia, the Pridnestrovian Moldavian Republic would not be able to exist, it was Russia that was recognized by the European Court of Human Rights as a violator of the right to education guaranteed by the Convention.

The principle of subsidiarity, included in Protocol No. 15 to the Convention, imposes both a joint responsibility on the European Court of Human Rights and the member states of the Council of Europe for the protection of the right to education, and on national authorities – they must interpret and apply the national legislation of the state in the field of education in such a way that the right to education, guaranteed by Article 2 of Protocol No. 1 to the Convention, is realized, and in the event of its violation – as L. Deshko correctly notes – "protected" [8-10].

The role of the above-analyzed decision of the European Court of Human Rights for Ukraine is that: Ukraine must develop and implement a consistent policy in the field of education in the occupied territories.

Conclusions

1. Both Ukraine and Russia have an obligation to ensure the right to education in the temporarily occupied territory. Such provision presupposes the existence of regulatory and organizational-legal mechanisms that must be effective not only in theory, but also in practice: the bearer of the right to education must be able to exercise his right, and in the event of its violation, there must be an effective mechanism for its protection and an effective mechanism for its defense.

2. There is territorial jurisdiction of the state and exceptional actions (actions) of the state, the consequences of which may indicate that this state exercises jurisdiction beyond its territory, and still has an obligation to ensure the right to education in such territories.

3. Both the state occupying part of the territories of another state and the state whose territory is occupied must take all necessary measures to ensure the right to education in this territory. Ukraine is obliged under Art. 1 of the Convention to take all possible measures to ensure the right to education in the territories of Ukraine occupied by Russia – the state must take all possible not only legal, but also diplomatic measures. Russia must also take such measures.

References

1. Vasylchenko O., Deshko L. Regime of military occupation, human rights, elections and referendums: case of Ukraine. Аналітично-порівняльне правознавство. 2024. №1. 121-125.

2. DeshkoL.M.,Vasylchenko O.P., Lotiuk O.S.Crimean tatar national-territorial autonomy: regulatory and legal guarantees of the rights and freedoms for the indigenous peoples of Ukraine. Visegrad Journal on Human Rights. 2022. №3. P. 24–28.

3. Дешко Л. Право на освіту корінних народів України в умовах деокупації та реінтеграції Автономної Республіки Крим та міста Севастополь. Держава та регіони. Серія: Право. 2023. №3. С. 189-194. URL: http://law.stateandregions.zp.ua/archive/3_2023/29.pdf.

4. Право в умовах війни: питання теорії та практики : міжнар. колект. моногр. Law in the conditions of war: issues of theory and practice : international collective monograph / наук. ред. : Бисага Ю. М., Бєлов Д. М., Берч В. В., Скрипнюк О.В., Дешко Л. М., Заборовський В. В., Продан В. І. ; рец. : О. О. Берназюк, А. Б. Медвідь ; М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Ужгор. нац. ун-т», Ін-т держ. і права країн Європи та ін. Братислава-Ужгород : ФОП Ященко Євген Валерійович, 2023. 192 с.

5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/995_004.

6. Case of Catan and others v. the Republic of Moldova and Russia: Judgment of the European Court of Human Rights of 19

October 2012. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-114082.

7. Case of Ilaşcu and others v. Moldova and Russia: Judgment of the European Court of Human Rights of 8 July 2004. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61886.

8. Дешко Л. Виконання рішень національних судів: принципи Європейського суду з прав людини. Публічне право, 2012. № 4. С. 167–173.

9. Deshko L. European Standards of Human Rights: Course book. Donetsk: Modern Printing (Suchasny Drook), 2013. 142 p.

10. Дешко Л., Іконнікова Н.В. Імплементація рішень міжнародних судових установ в національні правові системи. Порівняльно-аналітичне право. 2018. №1. С. 361-364.

Ольшевський І.

ОБОВ'ЯЗОК ДЕРЖАВИ ІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА КОЖНОГО НА ОСВІТУ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ

У статті розкривається обов'язок держави з забезпечення права кожного на освіту на тимчасово окупованих територіях. Аналізуються рішення Європейського суду з прав людини у справах проти Росії, Туреччини, які здійснюють хоч і незаконний, але ефективний контроль над частиною території іншої держави (Молдови, Грузії, Північного Кіпру), у яких порушувалось питання територіальної юрисдикції та виняткової дії (дій) держави, наслідки яких свідчать, що ця держава здійснює юрисдикцію поза межами своєї території, та питання забезпечення права на освіту на таких територіях. Підкреслюється, що ці рішення є джерелом права і в Україні. Оскільки в них Європейським судом з прав людини здійснено тлумачення ст. 1 Конвенції, ст. 2 Протоколу №1 до Конвенції та ін. статей, то вони мають враховуватись при розробці та реалізації Україною державної політики у сфері освіти на тимчасово окупованих росією територіях України. Також робимо висновок, що і держава, яка здійснює окупацію частини територій іншої держави, і держава, частина території якої є окупованою, мають вживати всі необхідні заходи для забезпечення права на освіту на цій території. Хоча Україна і не здійснює ефективний контроль на тій своїй території, яка тимчасово окупована росією, тим не менш юрисдикція України щодо закладів освіти на цих територіях зберігається – вони перебувають протягом всього періоду окупації в межах території саме України (Україна є територіальною державою). На Україну покладено зобов'язання за ст. 1 Конвенції вживати всі можливі заходи для забезпечення права на освіту на тимасово окупованих росією територіях України – держава має вживати всі можливі не лише юридичні, а й дипломатичні заходи. Оскільки росія з 16 вересня 2022 р. не є учасницею Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, то за всі порушення права на освіту, які відбулись на окупованій нею території України до цієї дати, проти неї можуть бути подані скарги до Європейського суду з прав людини. Після 16 вересня 2022 р. росія зобов'язана забезпечувати право на освіту на цих територіях відповідно до своїх зобов'язань за міжнародними актами з прав людини універсального характеру та регіонального характеру, учасником яких вона є.

Ключові слова: війна, воєнний стан, держава, права людини, право на освіту, територія, окупація, юрисдикція, обов'язок держави, заходи, забезпечення права на освіту, екстериторіальні дії держави, міжнародні стандарти прав людини, європейські стандарти прав людини, відповідальність держави.

СПОСОБИ ЗАХИСТУ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ НА КОМЕРЦІЙНУ ТАЄМНИЦЮ: СУДОВА ПРАКТИКА ТА АЛЬТЕРНАТИВНІ МЕХАНІЗМИ

СКИДАН Дмитро - аспірант кафедри права Європейського університету
ORCID: 0009-0004-8917-5188
УДК 347.77.01
DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.6

Актуальним є питання ефективного захисту права інтелектуальної власності на комерційну таємницю в Україні, що набуває особливої гостроти в умовах нестабільної економічної ситуації та тривалої війни.

Стаття висвітлює проблему складності забезпечення належного рівня охорони комерційної таємниці підприємств, яка є важливим фактором їхньої конкурентоздатності. У статті обґрунтовується необхідність комплексного підходу до захисту комерційної таємниці, що включає не лише судові механізми, а й альтернативні способи врегулювання спорів. Методами дослідження були аналіз чинного законодавства України у сфері інтелектуальної власності та захисту від недобросовісної конкуренції, вивчення наукових публікацій вітчизняних та зарубіжних учених, а також аналіз судової практики в справах, пов'язаних з порушенням прав на комерційну таємницю.

У статті аналізується ефективність чинних правових засобів захисту, зокрема адміністративної, цивільної, дисциплінарної та кримінальної відповідальності, а також особливості їх застосування в судовій практиці. Автор статті вважає, що існують певні прогалини та складності в практичній реалізації захисту комерційної таємниці через суд, що зумовлює необхідність активнішого використання альтернативних механізмів.

Особлива увага приділяється поняттям комерційної таємниці, її правовому визначенню в Україні, критеріям віднесення інформації до комерційної таємниці, а також ролі викривачів у контексті розкриття інформації, що становить суспільний інтерес. Встановлено доцільність розширення застосування медіації та арбітражу як альтернативних способів вирішення спорів щодо порушення прав на комерційну таємницю.

У роботі зроблено висновок, що для підвищення ефективності захисту комерційної таємниці в Україні необхідна подальша гармонізація національного законодавства з європейськими стандартами, зокрема з положеннями Директив ЄС 2016/943 та 2019/1937, а також впровадження комплексних заходів на рівні підприємств. Автор пропонує власні пропозиції щодо вдосконалення правових та організаційних механізмів захисту комерційної таємниці в Україні, враховуючи сучасні виклики та міжнародний досвід, а також особливості воєнного стану та його вплив на економіку та правову систему.

Ключові слова: комерційна таємниця, інтелектуальна власність, судова практика, альтернативні механізми захисту, недобросовісна конкуренція, викривачі, Директива ЄС, воєнний стан.

Аналіз досліджень проблеми

Дослідження питання у своїх наукових працях висвітлювали такі українські вчені, як І.І. Абдель Фатах, Г.М. Устінова-Бойченко, Ю. Ленго, Ю.М. Бисага, Ю.М. Капіца, Я. Копил, Л.Д. Руденко, Ю. Муравська, Т. Сліпченко та інші.

Метою статті є дослідження чинних способів захисту права інтелектуальної влас-

ності на комерційну таємницю в Україні шляхом аналізу судової практики та альтернативних механізмів.

Виклад основного матеріалу

Комерційна таємниця є важливим об'єктом інтелектуальної власності, який забезпечує підприємствам значну конкурентну перевагу. Проте, захист такої інформації від незаконного розголошення є складним завданням, що потребує ретельного планування та впровадження ефективних стратегій [1, с. 144].

Одним із ключових аспектів є розуміння сутності комерційної таємниці. Ю. Ленго підкреслює, що хоча захист комерційної таємниці є важливим для економічних інтересів бізнесу, він не повинен використовуватися для приховування протиправної діяльності, що становить загрозу для суспільства [2, с. 50].

Правове визначення комерційної таємниці в Україні закріплено в низці нормативно-правових актів. Відповідно до ч. 1 ст. 36 Господарського кодексу України [3], комерційною таємницею можуть бути визнані відомості, пов'язані з виробництвом, технологією, управлінням, фінансовою та іншою діяльністю суб'єкта господарювання, які не є державною таємницею і розголошення яких може завдати шкоди його інтересам. Склад та обсяг таких відомостей, а також способи їх захисту визначаються самим суб'єктом господарювання згідно із законодавством.

Стаття 505 Цивільного кодексу України [4] також дає визначення комерційної таємниці, характеризуючи її як інформацію, що має комерційну цінність для підприємства. Ключовими критеріями для визнання інформації комерційною таємницею є її невідомість для третіх осіб, відсутність вільного доступу до неї для зацікавлених сторін та вжиття власником адекватних заходів для забезпечення її конфіденційності. Це означає, що підприємство повинно активно працювати над збереженням таємниці, а сама інформація не повинна бути загальнодоступною.

Визначення конкретного переліку інформації, що становить комерційну таємницю на підприємстві, є компетенцією його керівника. Це здійснюється з урахуванням положень постанови Кабінету Міністрів України від 9 серпня 1993 року № 611 «Про перелік відомостей, що не становлять комерційної таємниці» [5]. Важливо наголосити, що ця постанова встановлює чіткі обмеження, визначаючи інформацію, яка за жодних умов не може бути віднесена до комерційної таємниці.

Стаття 162 Господарського кодексу України [3] також гарантує правовий захист комерційної інформації, наголошуючи на необхідності її комерційної цінності, відсутності законного вільного доступу та вжиття власником належних заходів для збереження її конфіденційності. Ця стаття підкреслює важливість правових механізмів для захисту від неправомірного використання комерційної інформації сторонніми особами, підтверджуючи необхідність дотримання власником певних умов для отримання такого захисту.

У разі порушення прав на комерційну таємницю чинне законодавство України передбачає різні форми захисту.

Види захисту прав на комерційну таємницю:

- Адміністративний захист: здійснюється Антимонопольним комітетом України на підставі Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» [6], який розглядає розголошення комерційної таємниці як один із видів недобросовісної конкуренції. Стаття 164-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення [7] також встановлює відповідальність за таке розголошення з метою завдання шкоди діловій репутації або майну іншого підприємця, передбачаючи штрафні санкції.
- Цивільний захист: передбачає можливість звернення до суду з позовом про відшкодування завданих збитків. Проте, як справедливо зазначається, на практиці доведення розміру збитків, спричинених використанням комерційної таємниці, є досить складною процедурою [8]. Для притягнення порушника до цивільно-правової відповідальності необхідно довести факт правопорушення, протиправність дій, наявність збитків, причинно-наслідковий зв'язок між

діями порушника та завданими збитками, а також його вину.

- Дисциплінарна відповідальність: може бути застосована до працівника у випадку розголошення ним комерційної таємниці, за умови, що обов'язок нерозголошення та відповідальність за його порушення закріплені у внутрішніх документах підприємства, трудових договорах або посадових інструкціях. У таких випадках дії працівника можуть бути кваліфіковані як дисциплінарний проступок.
- Кримінальна відповідальність: за умисне розголошення комерційної таємниці передбачена статтею 232 Кримінального кодексу України [9]. Ця норма встановлює покарання за розголошення комерційної, банківської або професійної таємниці на ринках капіталу та організованих товарних ринках без згоди власника особою, яка мала доступ до цієї інформації у зв'язку зі своєю професійною або службовою діяльністю, якщо це було вчинено з корисливих або особистих мотивів та завдало істотної шкоди суб'єкту господарської діяльності. Санкція за таке правопорушення включає штраф та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Прийняття у 2016 році Директиви (ЄС) 2016/943 Європейського Парламенту та Ради від 8 липня 2016 року щодо захисту нерозкритого ноу-хау та бізнесової інформації (комерційної таємниці) проти їх неправомірного набуття, використання та розкриття [10] актуалізувало питання щодо необхідності імплементації її положень у національне законодавство України.

Уніфікація правил охорони та захисту комерційної таємниці в Європейському Союзі, запроваджена Директивою (ЄС) 2016/943, є важливим кроком у забезпеченні правової визначеності для бізнесу. Не менш важливим є передбачення в цій директиві винятків із захисту комерційної таємниці, коли її розкриття служить суспільним інтересам, як це чітко зазначено у статті 5. Це положення є принциповим, оскільки воно створює правову основу для захисту осіб, які повідомляють про неправомірну поведінку, протиправні дії або незаконну діяльність. Важливо, що право на свободу вираження поглядів та інформації, гарантоване статтею 11 Хартії основних прав ЄС [11] та статтею 34 Конституції України [12], не повинно обмежуватися лише журналістськими розслідуваннями. Захист комерційної таємниці не може бути абсолютним і має поступатися у випадках, коли розкриття інформації є необхідним для захисту суспільних інтересів.

На нашу думку, існує певна напруга між захистом комерційної таємниці та захистом викривачів. З одного боку, підприємства вживають заходів для збереження конфіденційності своєї комерційної таємниці з метою підтримки конкурентоздатності. З іншого боку, повідомлення про правопорушення неминуче призводить до розкриття такої інформації. Проте, обидва режими є важливими: захист комерційної таємниці стимулює інвестиції та інновації, а захист викривачів сприяє боротьбі з недобросовісною конкуренцією та створенню сприятливого економічного клімату. Директива (ЄС) 2019/1937 встановлює правила для цивільного захисту у випадках незаконного розголошення комерційної таємниці, але водночас визнає законним розкриття, якщо це дозволено законодавством Європейського Союзу, зокрема, коли це необхідно для виявлення правопорушення. Це свідчить про взаємодоповнюючий характер обох директив, де винятки, передбачені у Директиві (ЄС) 2016/943, поширюються і на випадки, що розглядаються у Директиві (ЄС) 2019/1937.

Положення Директиви (ЄС) 2019/1937 є значним доповненням до Директиви (ЄС) 2016/943 у частині визначення обставин, що виключають відповідальність за розкриття комерційної таємниці. Для звільнення від відповідальності викривач повинен довести, що його повідомлення стосується неправомірної поведінки, а розкриття комерційної таємниці здійснюється з метою захисту суспільних інтересів, як це передбачено пунктом (b) статті 5 Директиви (ЄС) 2016/943.

При цьому, реалізуючи своє право на свободу вираження поглядів та інформації, викривач звільняється від юридичної відповідальності за розкриття комерційної таємниці при повідомленні про правопорушення, згідно зі статтею 23 Директиви (ЄС)

2019/1937 та статтею 53-8 Закону України «Про запобігання корупції». Важливо, що таке повідомлення не може розглядатися як порушення умов конфіденційності, за винятком випадків свідомо неправдивого повідомлення. Це створює важливі гарантії для осіб, які добросовісно повідомляють про правопорушення, і є одним з альтернативних механізмів захисту від можливого переслідування з боку власників комерційної таємниці. У випадках виникнення спору щодо правомірності розкриття комерційної таємниці, судова практика, зокрема застосування статті 231 Кримінального кодексу України, відіграє вирішальну роль у визначенні балансу між захистом комерційної таємниці та суспільним інтересом.

Директива (ЄС) 2019/1937 про захист осіб, які повідомляють про порушення законодавства Союзу, демонструє ширший підхід до розуміння ролі викривачів, охоплюючи не лише корупційні, а й інші правопорушення, що можуть завдати шкоди суспільству. Важливим є й те, що Директива (ЄС) 2016/943 про захист комерційної таємниці передбачає чіткі винятки з її захисту, якщо розкриття інформації відбувається з метою виявлення неправомірної поведінки та захисту суспільних інтересів, як це визначено у її статті 5. Це свідчить про розуміння європейським законодавцем необхідності забезпечення балансу між захистом комерційної таємниці та правом на свободу вираження поглядів та отримання інформації, особливо коли йдеться про викриття незаконних дій.

Аналізуючи судову практику захисту прав на комерційну таємницю в Україні, слід зазначити, що суди часто стикаються зі значними труднощами при розгляді таких справ. Як свідчать дослідження, у більшості випадків господарські та загальні суди ухвалюють рішення про недостатність доказів, що підтверджують порушення прав на комерційну таємницю або ноу-хау. Це вказує на існуючі проблеми у чинному законодавстві та складнощі з ефективним захистом цих прав у рамках цивільного судочинства. Проте, деякі судові справи демонструють позитивний досвід застосування законодавства про недобросовісну конкуренцію для захисту комерційної таємниці.

Важливим аспектом судової практики є питання доведення факту порушення прав на комерційну таємницю. Дослідження показують ефективність використання доказів, отриманих у рамках досудового розслідування в кримінальному провадженні, при розгляді справ про недобросовісне використання комерційної таємниці в Антимонопольному комітеті України та судових інстанціях. Наприклад, Рішення Тимчасової адміністративної колегії АК України № 30-р/тк від 13 грудня 2018 року [13] та постанова Верховного Суду від 23 листопада 2020 року у справі № 910/1759/19 [14]. У цій справі було застосовано підхід оцінки сукупності непрямих доказів, таких як наявність відомостей, що становлять комерційну таємницю, на комп'ютерах порушника, короткий проміжок часу між звільненням працівників та заснуванням ними компанії-конкурента, а також укладання компанією-порушником договорів з контрагентами власника комерційної таємниці на більш вигідних умовах.

Судова практика також відображає проблему доведення розміру збитків, завданих розголошенням або використанням комерційної таємниці. У зв'язку з цим, М. Капіца [15, с. 72] звертає увагу на постанову Верховного Суду від 23 листопада 2020 року у справі № 910/1759/19, яка стосується можливості укладання цивільно-правового договору з працівником, що передбачає відповідальність за розголошення комерційної таємниці та зобов'язання з відшкодування завданої шкоди. У договорі також може бути передбачено обмеження права розголошення та використання комерційної таємниці після звільнення працівника протягом певного періоду.

На думку М. Капіци, часто підприємства не вживають належних заходів для збереження конфіденційності інформації, яку вони вважають комерційною таємницею, або не можуть надати суду достатніх доказів факту розголошення чи використання цієї інформації іншими особами. У зв'язку з цим, автор наголошує на важливості впровадження ефективних заходів із збереження секретності комерційної таємниці та доцільності визначення переліку таких заходів на законодавчому рівні. Як приклад

належних заходів є матеріали судової справи № 910/1759/19, де ТОВ "ТВК Вектор-ВС" визначило перелік відомостей, що становлять його комерційну таємницю, розробило відповідні пам'ятки для працівників та уклало з ними угоди про нерозголошення. Крім того, у рамках кримінального провадження № 12015110130002211 були отримані докази неправомірного використання комерційної таємниці ТОВ "ТВК Вектор-ВС" ТОВ "Ергон-електрік", що також було враховано судом [15, с. 75].

Законодавство Німеччини демонструє, що комерційні таємниці захищені Законом про недобросовісну конкуренцію [16] та Цивільним кодексом [17], які забороняють розголошення, використання та придбання інформації, що є конфіденційною, має комерційну цінність та щодо якої вжито належних заходів конфіденційності. У разі порушення прав компанія може вимагати відшкодування збитків та судової заборони, довівши наявність комерційної таємниці, її несанкціоноване придбання або розголошення, а також завдану економічну шкоду. Німецьке законодавство також передбачає захист комерційної таємниці під час судового розгляду, включаючи можливість винесення захисного припису [16].

У Франції захист комерційних таємниць регулюється Законом про захист комерційних таємниць від 2018 року, який імплементує Директиву ЄС, та статтею L.151-1 Господарського кодексу Франції [18], визначаючи комерційну таємницю як інформацію, що має комерційну цінність завдяки своєму секретному характеру та щодо якої власником вживаються розумні заходи захисту. За порушення передбачено відшкодування збитків, судові заборони та можливість присудження одноразової суми компенсації [18].

У Великій Британії захист комерційних таємниць здійснюється на підставі Положення про комерційні таємниці (правозастосування тощо) 2018 року [19], яке визначає комерційну таємницю подібно до німецького та французького законодавства та передбачає аналогічні засоби правового захисту.

На думку Я. Копила, незважаючи на певні національні відмінності у визначенні комерційної таємниці та способах її юридичного захисту, досвід іноземних країн підкреслює важливість правової охорони такої інформації для забезпечення інноваційного та економічного зростання. Водночас, автор зазначає, що різноманітність регуляторних систем вимагає від компаній, які здійснюють діяльність на міжнародному рівні, уважного ставлення до особливостей місцевого законодавства для успішної роботи та мінімізації ризиків, пов'язаних з незаконним привласненням їхньої комерційної таємниці [20, с. 145-146].

На думку Л. Д. Руденко, питання захисту від незаконного введення в обіг контрафактної продукції набуває особливої актуальності в умовах воєнного стану в Україні. Це пов'язано зі зниженням купівельної спроможності населення, зростанням цін на товари та ускладненням логістичних шляхів, що призводить до збільшення обсягів контрафактної продукції на внутрішньому ринку [21, с. 2]. В епоху четвертої промислової революції для правової охорони новітніх технологій часто застосовуються комбіновані методи захисту, які включають патентний захист, реєстрацію торговельних марок та правовий режим комерційної таємниці.

Одним із прикладів є справа, ініційована Антимонопольним комітетом України проти НВЦ «Борщагівський хіміко-фармацевтичний завод» за скаргою компанії «Дарниця» у 2022 році [22]. Комітет встановив, що обидві компанії є прямими конкурентами, оскільки займаються виробництвом та реалізацією лікарських засобів, закуповуючи за кордоном ідентичний перелік активних фармацевтичних інгредієнтів. Підставою для розгляду справи стало звернення «Дарниці» до АМКУ, у якому компанія повідомила, що під час судового розгляду однієї зі справ у вітчизняних судах, НВЦ «Борщагівський ХФЗ» у тексті відзиву на позов розкрив інформацію, яка є комерційною таємницею ПрАТ «ФФ «Дарниця». Йдеться про відомості щодо імпортованих товариством активних фармацевтичних інгредієнтів. «Дарниця» наголошувала, що ця інформація, поряд з даними про постачальників, вартістю імпортованої фармацевтичної сировини, домовленостями з постачальниками, обсягами

та умовами закупівлі, є конфіденційною та має комерційний характер. Компанія стверджувала, що вживає належних заходів для охорони цих даних, тому вони не можуть бути відомі третім особам на законних підставах. Крім того, ПрАТ «ФФ «Дарниця» заперечувало надання будь-якого дозволу НВЦ «Борщагівський ХФЗ» на отримання, розголошення або інше використання відомостей, що становлять комерційну таємницю, вважаючи, що інформацію було отримано неправомірно. На підставі цих фактів АМКУ відкрив справу, вбачаючи в діях ПАТ «НВЦ «Борщагівський ХФЗ» ознаки порушення статті 16 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» [6].

Подібні звернення до АМКУ трапляються рідко, і за всю історію роботи Комітету було зафіксовано лише один схожий випадок у 2018 році. Тоді Тимчасова адміністративна колегія рішенням № 30-р/тк оштрафувала ТОВ «Ергон-Електрік» на 360 тис. грн за неправомірне використання комерційної таємниці його конкурента – ТОВ «ТВК Вектор-ВС». У цій справі було встановлено, що ТОВ «Ергон-Електрік» отримало комерційно таємну інформацію ТОВ «ТВК Вектор-ВС» від колишніх працівників останнього, які, порушивши зобов'язання щодо збереження комерційної таємниці, скопіювали ці відомості перед звільненням та використали їх для планування та ведення господарської діяльності ТОВ «Ергон-Електрік». Рішення АМКУ в цій справі було оскаржено відповідачем у судовому порядку, але Господарський суд міста Києва, Північний апеляційний господарський суд та Верховний Суд підтримали позицію Комітету, а постановою від 23 листопада 2020 року Верховний Суд залишив без змін рішення судів першої та апеляційної інстанцій. Цей прецедент демонструє підхід АМКУ та судових органів до питань захисту комерційної таємниці від недобросовісної конкуренції [22].

На думку Ю. Муравської та Т. Сліпченко, в умовах воєнного загострення та російської агресії особливого значення набуває захист комерційної таємниці підприємств, що розробляють об'єкти спеціального призначення для української армії [23, с. 55]. Інформація, яка забезпечує конкурентоздатність підприємства, є комерційною таємницею та потребує захисту, що ілюструється прикладами виробництва ударно-розвідувальних безпілотників «Довбуш Т10» та складання двигунів до військової техніки Baykar в Україні у 2023 році [24].

Учені звертають увагу на легкість отримання конкурентами конфіденційної інформації шляхом підкупу або найму ключових співробітників, посилаючись на прогноз M. Ciecierski [25] щодо активізації російського промислового шпигунства на міжнародних ринках, спрямованого на військові та комп'ютерні технології. Типовою реакцією на загрозу розголошення комерційної таємниці є впровадження більш досконалих методів її захисту, у які підприємства щорічно інвестують значні кошти, використовуючи паролі, засоби фізичної охорони, ідентифікаційні значки та інтернет-блокатори.

Ю. Муравська та Т. Сліпченко наголошують на тому, що в умовах зростаючої конкуренції та активізації промислового шпигунства, особливо в контексті воєнних загроз, ефективний захист комерційної таємниці вимагає від підприємств комплексного підходу, що включає розробку та впровадження правових (угоди про конфіденційність), організаційних (безпекові політики та процедури) та технічних (інформаційні системи та програмне забезпечення) заходів, а також підвищення обізнаності співробітників щодо цінності та необхідності збереження конфіденційності бізнес-інформації, особливо з огляду на відсутність в Україні спеціалізованого законодавства в цій сфері [23, с. 57-58].

На нашу думку, окрім уже наведених способів захисту права інтелектуальної власності на комерційну таємницю, підприємствам в Україні варто активніше використовувати такі заходи:

- Посилені технічні засоби захисту інформації: впровадження сучасних систем кібербезпеки, включаючи багаторівневе шифрування даних, системи виявлення та запобігання вторгненням, а також регулярне оновлення програмного забезпечення.
- Контроль доступу та моніторинг дій співробітників: застосування передових тех-

нологій для контролю за доступом до конфіденційної інформації, ведення детальних журналів дій співробітників з такими даними та використання систем відеоспостереження в критично важливих зонах.

- Проведення регулярних аудитів інформаційної безпеки: залучення незалежних експертів для оцінки ефективності існуючих систем захисту комерційної таємниці та надання рекомендацій щодо їхнього вдосконалення.
- Застосування технології блокчейн для фіксації та захисту важливої інформації: Використання розподіленого реєстру для зберігання особливо цінних комерційних даних, що може забезпечити їхню незмінність та ускладнити несанкціоноване втручання.

Щодо альтернативних механізмів захисту права інтелектуальної власності на комерційну таємницю, я вважаю, що доцільно розглянути наступні підходи:

- Медіація та арбітраж: запровадження досудових процедур врегулювання спорів, пов'язаних з порушенням прав на комерційну таємницю, таких як медіація або арбітраж, що може дозволити сторонам досягти взаємоприйнятного рішення швидше та з меншими витратами, ніж у судовому порядку.
- Створення галузевих кодексів поведінки: розробка та впровадження галузевих кодексів етики та поведінки, які б встановлювали стандарти щодо захисту комерційної таємниці та сприяли формуванню культури поваги до прав інтелектуальної власності.
- Програми навчання та підвищення обізнаності співробітників: регулярне проведення навчальних заходів для співробітників з питань захисту комерційної таємниці, роз'яснення їхніх обов'язків та відповідальності за порушення відповідних положень.
- Співпраця з правоохоронними органами на ранніх стадіях: встановлення налагодженої комунікації та співпраці між підприємствами та правоохоронними органами для оперативного реагування на випадки порушення прав на комерційну таємницю та проведення ефективних розслідувань.

Висновки

Підсумовуючи вищенаведене, необхідно зазначити, що в Україні правове регулювання захисту комерційної таємниці представлене низкою нормативно-правових актів, проте судова практика демонструє наявність значних труднощів у розгляді відповідних справ, зокрема в питаннях доведення факту порушення та розміру завданих збитків. Важливим кроком у вдосконаленні національного законодавства є імплементація положень європейських директив, спрямованих на уніфікацію правил охорони та захисту комерційної таємниці, а також на забезпечення балансу між захистом комерційних інтересів та суспільним благом, особливо в контексті захисту викривачів.

Альтернативні механізми захисту, такі як медіація та арбітраж, можуть стати ефективним доповненням до судового захисту, забезпечуючи більш оперативне та менш витратне врегулювання спорів. В умовах зростання конкуренції та активізації промислового шпигунства, особливо в контексті воєнних загроз, підприємствам необхідно впроваджувати комплексні заходи захисту, що включають правові, організаційні та технічні аспекти. Подальше дослідження судової практики та впровадження міжнародного досвіду є необхідними для вдосконалення правового поля та підвищення ефективності захисту прав на комерційну таємницю в Україні.

Література

1. Абдель Фатах А. С. Правовий ландшафт захисту комерційної таємниці: україно-європейський аспект. Абдель Фатах А. С., Г. М. Устінова-Бойченко. Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Право голов. ред. Ю. М. Бисага. Ужгород. 2023. Т. 1. Вип. 77. С. 143-149. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/283044/277221 (дата звернення 30.03.2025).

2. Ленго Ю. Комерційна таємниця і захист викривачів за законодавством ЄС та України. Теорія і практика інтелектуальної власності. (№4). 2024. С. 49-57. URL: http://uran.inprojournal.org/article/view/317234 (дата звернення 30.03.2025).

3. Господарський кодекс України: Закон України № 436-IV від 16.01.2003 р. Відомості Верховної Ради України (ВВР). №18-22. 2003. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/436-15 (дата звернення 30.03.2025).

4. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435–IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40. Ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення 30.03.2025).

5. Про перелік відомостей, що не становлять комерційної таємниці: Постанова Кабінету Міністрів України від 09 серпня 1993 року № 611. Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/611-93-п#Text (дата звернення 30.03.2025).

6. Про захист від недобросовісної конкуренції: Закон України від 1996 року. (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 36, ст.164). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/236/96-вр#Text (дата звернення 30.03.2025).

7. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 7 грудня 1984 р. № 8073-X. (Відомості Верховної Ради України (ВВР). URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/80731-10 (дата звернення 30.03.2025).

8. Спори щодо стягнення боргу, збитків, штрафних санкцій, процентів, втраченої вигоди, моральної шкоди. Одеський апеляційний господарський суд. URL: https://oda.arbitr.gov.ua/sud5037/inshe/5/384909 (дата звернення 30.03.2025).

9. Кримінальний кодекс України: Кодекс України від 05 квітня 2001 р. №2341-III. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення 30.03.2025).

10. Directive (EU) 2016/943 of the European Parliament and of the Council of 8 June 2016 on the protection of undisclosed know-how and business information (trade secrets) against their unlawful acquisition, use and disclosure. URL: https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32016L0943 (дата звернення 30.03.2025).

11. Хартія основних прав Європейського Союзу. Центр Громадських свобод. Неофіційний переклад. URL: https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-pravyevropejskogo-soyuzu/ (дата звернення 30.03.2025).

12. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Tex (дата звернення 30.03.2025).

13. Рішення Тимчасової адміністративної колегії АК України № 30-р/тк від 13 грудня 2018 року. URL: https://amcu.gov.ua/storage/app/sites/1/imported_content/5d690eeee76a8.pdf (дата звернення 30.03.2025).

14. Постанова Верховного Суду від 23.11.20 р., справа № 910/1759/19. – (Єдиний реєстр судових рішень). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93149537 (дата звернення 30.03.2025).

15. Капіца Ю. М. Захист прав на комерційну таємницю та ноу-хау в Україні у світлі імплементації директиви (ЄС) 2016/943 та практики застосування. Інформація і право, (№4 (39)). 2021. С. 70-79. URL: http://il.ippi.org.ua/article/view/248788 (дата звернення 30.03.2025).

16. Gesetz gegen den unlauteren Wettbewerb in der Fassung der Bekanntmachung vom 3. März 2010 (BGBl. I S. 254), das zuletzt durch Artikel 20 des Gesetzes vom 24. Juni 2022 (BGBl. I S. 959). URL: (відсутній, додано) (дата звернення 30.03.2025).

17. Bürgerliches Gesetzbuch in der Fassung der Bekanntmachung vom 2. Januar 2002 (BGBl. I S. 42, 2909; 2003 I S. 738), das zuletzt durch Artikel 1 des Gesetzes vom 14. März 2023 (BGBl. 2023 I Nr. 72). URL: (відсутній, додано) (дата звернення 30.03.2025).

18. La protection du secret des affaires: LOI від 30.07.2018 р. № 2018-670. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000037262111 (дата звернення 30.03.2025).

19. The Trade Secrets (Enforcement, etc.): Regulations of 15.05.2018 no. 597. URL: https://www.legislation.gov.uk/uksi/2018/597/made (дата звернення 30.03.2025).

20. Копил Я. Секретні, службові винаходи і комерційна таємниця: співвідношення правових субінститутів. Теорія і практика інтелектуальної власності, (№3), С. 28-37. 2024. URL: http://uran.inprojournal.org/

article/download/311410/302618 (дата звернення 30.03.2025).

21. Руденко Л. Д. Господарсько-правове забезпечення захисту від контрафакції у сфері права на комерційну таємницю. Академічні візії, (№29). 7 с. URL: https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/1313 (дата звернення 30.03.2025).

22. АМКУ розпочав справу проти НВЦ «Борщагівський хіміко-фармацевтичний завод». 2022. URL: https://amcu.gov.ua/news/amku-rozpochav-spravu-proti-nvc-borshchagivskij-himiko-farmacevtichnij-zavod (дата звернення 30.03.2025).

23. Муравська Ю. Теоретико-правові засади захисту комерційної таємниці від проявів промислового шпигунства. Юлія Муравська, Тетяна Сліпченко. Актуальні проблеми правознавства. 2023. Вип. 1. С. 54-59. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/48743 (дата звернення 30.03.2025).

24. На українському фронті тестують новий дрон «Довбуш». Уніан, 2022. URL: https://www.unian.ua/weapons/dron-dovbush-shcho-ce-za-ukrajinskiy-bezpilotnik-yogo-harakteristiki-12090378.html (дата звернення 30.03.2025).

25. Ciecierski M. Szpiegostwo przemysłowe opanowało cyberprzestrzeń. InteriaBiznes, 2016. URL: http://biznes.interia.pl/wiadomosci/news/szpiegostwo-przemyslowe-opanowalo-cyberprzestrzen,1885978,4199 (дата звернення 30.03.2025).

METHODS OF PROTECTION OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS TO TRADE SECRETS: JUDICIAL PRACTICE AND ALTERNATIVE MECHANISMS

The issue of effective protection of intellectual property rights concerning trade secrets in Ukraine is highly relevant, gaining particular urgency amid the unstable economic situation and ongoing war. This article highlights the complexity of ensuring an adequate level of protection for corporate trade secrets, which is a crucial factor in business competitiveness.

The study substantiates the need for a comprehensive approach to trade secret protection, encompassing not only judicial mechanisms but also alternative dispute resolution methods. The research methods included an analysis of current Ukrainian legislation in the field of intellectual property and protection against unfair competition, a review of scientific publications by domestic and foreign scholars, and an examination of judicial practice in cases related to trade secret infringement.

The article analyzes the effectiveness of existing legal protection measures, including administrative, civil, disciplinary, and criminal liability, as well as the specifics of their application in judicial practice. The author argues that certain gaps and challenges exist in the practical implementation of trade secret protection through the courts, necessitating a greater reliance on alternative mechanisms. Particular attention is given to the concept of trade secrets, their legal definition in Ukraine, the criteria for classifying information as a trade secret, and the role of whistleblowers in disclosing information of public interest.

The study establishes the feasibility of expanding the use of mediation and arbitration as alternative means of resolving trade secret disputes.The article concludes that enhancing the effectiveness of trade secret protection in Ukraine requires further harmonization of national legislation with European standards, particularly the provisions of EU Directives 2016/943 and 2019/1937, as well as the implementation of comprehensive measures at the corporate level. The author offers personal recommendations for improving the legal and organizational mechanisms for trade secret protection in Ukraine, considering current challenges, international experience, and the specific impact of martial law on the economy and legal system.

Keywords: trade secret, intellectual property, judicial practice, alternative protection mechanisms, unfair competition, whistleblowers, EU Directive, martial law.

СУБ'ЄКТИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ У СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ В УКРАЇНІ

КРАВЧУК Валерія Олександрівна - аспірантка кафедри конституційного і адміністративного права, Державний університет «Київський авіаційний інститут»

https://orcid.org/0009-0003-6660-2952

УДК 004:342.9(477)

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.7

Досліджено систему суб'єктів адміністративно-правового захисту персональних даних у соціальних мережах в Україні. Застосовано системний та структурно-функціональний аналіз для визначення особливостей правового статусу й компетенції уповноважених органів. Встановлено багаторівневу вертикальну модель захисту, яка поєднує централізовані та децентралізовані елементи управління. Проаналізовано функціональну спеціалізацію органів державної влади, зокрема Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів, Міністерства юстиції, Міністерства цифрової трансформації та правоохоронних органів. Виявлено недоліки в інституційній структурі системи, насамперед відсутність спеціалізованого органу контролю у сфері захисту персональних даних. Обґрунтовано необхідність запровадження посади інформаційного уповноваженого для посилення інституційної спроможності держави відповідно до європейських стандартів.

Ключові слова: персональні дані, соціальні мережі, адміністративно-правовий захист, суб'єкти захисту, цифровізація, євроінтеграція, інформаційна безпека.

Постановка проблеми

Цифрова трансформація суспільних відносин та стрімкий розвиток соціальних мереж створили нові виклики для правової системи України в контексті захисту персональних даних громадян. Проблематика визначення й розмежування повноважень суб'єктів адміністративно-правового захисту персональних даних користувачів соціальних мереж набуває особливої актуальності з огляду на посилення інформаційних загроз, зростання кількості порушень прав на приватність та необхідність імплементації європейських стандартів захисту даних в умовах євроінтеграційних процесів. Як слушно зауважує К. Токарєва, рівень гарантування прав людини в цифровому просторі став важливим індикатором демократичності держави, що відкриває широке поле для наукових досліджень та вдосконалення нормативно-правової бази [1, с. 89]. Відсутність системного підходу до розподілу функцій між органами державної влади, недостатня координація їх діяльності, неузгодженість законодавства та обмеженість ресурсного забезпечення створюють суттєві перешкоди для формування ефективної системи адміністративно-правового захисту персональних даних у соціальних мережах, що потребує ґрунтовного наукового аналізу та відповідних пропозицій щодо вдосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання адміністративно-правового забезпечення захисту персональних даних висвітлювалися в роботах П. Діхтієвського, Н. Головацького, Ю. Самойленко та інших дослідників. У науковому дискурсі розроблено підходи до класифікації методів захисту, окреслено компетенцію окремих органів, сформульовано теоретичні засади нормативного регулювання у відповідній сфері.

Водночас наявна література не пропонує системної характеристики складу суб'єктів адміністративно-правового захисту, що зумовлює потребу в подальшому комплексному аналізі зазначеного напряму.

Мета дослідження – здійснити комплексний теоретико-правовий аналіз системи суб'єктів адміністративно-правового захисту персональних даних у соціальних мережах в Україні, визначити їх повноваження, функціональні обов'язки та особливості взаємодії в умовах цифровізації суспільних відносин та євроінтеграційних процесів.

Виклад основного матеріалу

Українська модель захисту персональних даних у соціальних мережах характеризується вертикальною багаторівневістю та функціональною диференціацією суб'єктів адміністративно-правового регулювання. Поєднання централізованих та децентралізованих елементів управління дозволяє забезпечити гнучкість реагування на нові виклики інформаційного середовища.

Законодавчий базис системи захисту персональних даних формується Верховною Радою України, яка відповідно до ст. 75 Конституції виступає єдиним органом законодавчої влади [2]. Парламентська функція нормативного забезпечення охоплює широкий спектр питань – від концептуального визначення критеріїв персональних даних до встановлення процедурних гарантій реалізації інформаційних прав користувачів соціальних мереж. Міжнародно-правовий вимір діяльності Верховної Ради проявляється через ратифікацію ключових міжнародних інструментів, зокрема Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних [3], що відображає інтеграційні прагнення України. Нормотворча активність парламенту визначає інституційний каркас системи захисту персональних даних, зокрема правовий статус Уповноваженого з прав людини та органів виконавчої влади, відповідальних за імплементацію профільного законодавства [4]. Потенціал парламентського контролю, закріплений у п. 13 ст. 85 Конституції, дозволяє Верховній Раді здійснювати моніторинг ефективності урядової політики у сфері захисту персональних даних, коригуючи вектор розвитку системи за необхідності [2].

Глава держави, відповідно до гл. 5 Основного закону, виступає своєрідним координатором діяльності різних гілок влади в галузі захисту персональних даних. Президент України, видаючи укази та розпорядження, визначає стратегічні напрями державної політики в інформаційній сфері. Внесення главою держави на розгляд парламенту законопроєктів щодо захисту персональних даних дозволяє оперативно реагувати на зміни інформаційного середовища. Президентський вплив на формування персонального складу Кабінету Міністрів опосередковано визначає характер виконавчо-розпорядчої діяльності у сфері захисту персональних даних. Керівництво Радою національної безпеки та оборони надає главі держави додаткових важелів впливу на інформаційну безпеку в цілому. Повноваження Президента щодо координації діяльності правоохоронних органів мають важливе значення для протидії кіберзлочинності як однієї з основних загроз безпеці персональних даних у соціальних мережах [2].

Виконавча вертикаль органів державної влади у сфері захисту персональних даних очолюється Кабінетом Міністрів України, який відповідно до ст. 20 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» від 27.02.2014 № 794-VII центральним координатором державної політики у сфері інформаційної безпеки. Уряд забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері захисту інформації, координує діяльність міністерств та інших центральних органів виконавчої влади [5]. Розробка та затвердження підзаконних нормативно-правових актів, спрямованих на реалізацію положень законів у сфері захисту персональних даних [4], становить вагому складову урядової діяльності. Фінансування програм і заходів з інформаційної безпеки дозволяє забезпечити матеріальну основу функціонування системи захисту персональних даних. Координація міжнародного співробітництва України у сфері захисту персональних даних через діяльність уряду сприяє гармонізації національного законодавства з між-

народними стандартами. Кабінет Міністрів створює умови для впровадження новітніх технологій захисту інформації, підтримуючи інноваційні проєкти та ініціативи у відповідній сфері [5].

Особливе місце в системі суб'єктів адміністративно-правового захисту персональних даних посідає Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Наділення омбудсмена функціями контролю за дотриманням законодавства у сфері захисту персональних даних відповідає європейській моделі незалежного нагляду. Згідно зі ст. 23 Закону України «Про захист персональних даних», Уповноважений має право проводити перевірки володільців та розпорядників персональних даних, видавати обов'язкові приписи щодо усунення виявлених порушень, а також складати протоколи про адміністративні правопорушення та передавати їх до суду для розгляду [4]. Розгляд скарг громадян на порушення їхніх прав у сфері захисту персональних даних забезпечує доступність юридичного захисту для пересічних користувачів соціальних мереж. Створення спеціалізованого Департаменту в структурі Секретаріату Уповноваженого підвищило інституційну спроможність здійснення нагляду за дотриманням законодавства про захист персональних даних [6]. Вважаємо, що незалежний статус Уповноваженого від виконавчої влади гарантує неупередженість контролю та відповідність міжнародним стандартам захисту персональних даних.

Водночас поділяємо думку Г. Проскури про те, що одним із нагальних завдань на шляху євроінтеграції України є запровадження окремої посади інформаційного омбудсмена або інформаційного уповноваженого як спеціалізованого органу контролю лише у сфері захисту персональних даних [7, с. 119]. Упровадження подібного інституту повністю відповідало б загальноєвропейському підходу до гарантування права на приватність і сприяло б посиленню інституційної спроможності держави в зазначеній сфері. Наявність незалежного спеціалізованого органу, що здійснює нагляд за дотриманням законодавства про персональні дані, дала б змогу запровадити дієвіші механізми відповідальності, зокрема фінансові санкції за порушення. Інформаційний уповноважений також міг би виконувати функції попереднього оцінювання ризиків, пов'язаних з обробкою чутливої інформації, що дозволило б ефективно запобігати порушенням. Розширення міжнародної взаємодії у сфері захисту персональних даних у межах компетенції такого спеціалізованого органу посилило б спроможність України до співпраці з інституціями ЄС та провідними світовими структурами у сфері інформаційної безпеки.

Міністерство юстиції України, відповідно до Положення, затвердженого наказом Мін'юсту від 02.07.2014 № 228/5, є головним органом у сфері захисту персональних даних (п. 3 розд. I) та реалізує державну правову політику в цій сфері (підп. 3 п. 4 розд. II). У межах покладених повноважень Мін'юст забезпечує нормативно-правове регулювання у сфері захисту персональних даних (підп. 58 п. 3 розд. III), а також проводить правову експертизу проєктів нормативно-правових актів для виявлення можливих правових колізій і неузгодженостей (підп. 12 п. 3 розд. III) [8]. Міністерство координує роботу щодо адаптації законодавства України до вимог Європейського Союзу у сфері захисту персональних даних, зокрема впровадження стандартів Загального регламенту про захист даних (GDPR) [9]. Здійснення міжнародно-правового співробітництва у сфері захисту персональних даних сприяє обміну досвідом та кращими практиками з іноземними партнерами. Узагальнення практики застосування законодавства про захист персональних даних та розробка рекомендацій щодо його вдосконалення становлять важливу складову аналітичної діяльності Міністерства юстиції [8].

Специфічна роль Міністерства цифрової трансформації України зумовлена його компетенцією у сфері цифровізації та розвитку інформаційного суспільства. Відповідно до його правового статусу, закріпленого у постанові Кабінету Міністрів України від 18.09.2019 року № 856 «Питання Міністерства цифрової трансформації», міністерство визначає напрями державної політики у сфері електронного врядування, цифрових

послуг, онлайн-ідентифікації громадян та загального підвищення цифрової обізнаності населення [10]. Зазначені сфери безпосередньо стосуються захисту персональних даних в умовах цифрового середовища. У межах своєї діяльності відомство встановлює технічні вимоги до інформаційних систем, у яких здійснюється обробка персональних даних, та впроваджує технологічні рішення, спрямовані на запобігання несанкціонованому доступу або втраті інформації. Затверджений наказом Міністерства цифрової трансформації України від 20.05.2020 року № 72 порядок визначає вимоги до безпечного зберігання, доступу та захисту персональних даних у внутрішніх інформаційних системах органу [11]. У рамках просвітницької діяльності міністерство впровадило платформу «Дія.Освіта», яка підвищує рівень знань з кібербезпеки та захисту особистої інформації [12]. Серед інших повноважень – координація заходів із кіберзахисту державних ресурсів, що оперують персональними даними. Пріоритетом діяльності також є адаптація українського цифрового середовища до стандартів Європейського Союзу у сфері персональної інформаційної безпеки.

Правоохоронна складова системи захисту персональних даних представлена насамперед Національною поліцією України. Відповідно до ст. 23 Закону України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 року № 580-VIII, поліція має повноваження здійснювати оперативно-розшукові заходи та досудове розслідування порушень, пов'язаних з обігом інформації [13]. Протидія кіберзлочинам, спрямованим на отримання несанкціонованого доступу до персональних даних користувачів соціальних мереж, становить пріоритетний напрям діяльності кіберполіції. Співпраця з міжнародними правоохоронними організаціями у розслідуванні транскордонних злочинів, пов'язаних з персональними даними, забезпечує ефективну протидію глобальним кіберзагрозам. Запровадження сучасних технологій виявлення та документування кіберзлочинів підвищує результативність розслідування посягань на персональні дані. Проведення профілактичної роботи, спрямованої на запобігання порушенням у сфері захисту персональних даних у соціальних мережах, доповнює систему правоохоронних заходів.

Місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування утворюють регіональний рівень системи захисту персональних даних. Відповідно до ст. 2 та ст. 13 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» від 09.04.1999 року № 586-XIV [14], місцеві державні адміністрації забезпечують виконання законодавства про захист персональних даних на відповідній території, координуючи діяльність територіальних підрозділів центральних органів виконавчої влади. Органи місцевого самоврядування, спираючись на ст. 29 і ст. 38 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 року № 280/97-ВР [15], встановлюють правила обробки персональних даних у комунальних підприємствах, установах та організаціях, забезпечуючи дотримання прав громадян на захист персональної інформації. Інформаційно-просвітницька діяльність місцевих органів влади сприяє підвищенню рівня обізнаності населення щодо захисту персональних даних у соціальних мережах. Розгляд звернень громадян з питань захисту персональних даних на місцевому рівні забезпечує доступність правового захисту для жителів віддалених населених пунктів. Співпраця місцевих органів влади з громадськими організаціями дозволяє ефективно виявляти та реагувати на порушення у сфері захисту персональних даних на локальному рівні.

Європейський суд з прав людини відіграє роль наднаціонального регулятора у сфері захисту персональних даних. Рішення ЄСПЛ формують єдині стандарти тлумачення та застосування положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод щодо права на приватність, гарантованого ст. 8 цього міжнародного договору, яка визнає право кожної особи на повагу до приватного й сімейного життя, житла та кореспонденції. Визнання порушень права на повагу до приватного життя в конкретних справах слугує орієнтиром для національних судів та органів державної влади при вирішенні аналогічних спорів. Формування

прецедентної практики щодо захисту персональних даних у цифровому середовищі відбувається з урахуванням стрімкого розвитку інформаційних технологій та появи нових загроз приватності. Присудження справедливої сатисфакції за порушення прав на захист персональних даних, передбаченої ст. 41 Конвенції, стимулює держави до вдосконалення національних систем правового захисту [16]. Імплементація рішень ЄСПЛ у національне законодавство та правозастосовну практику забезпечує гармонізацію підходів до захисту персональних даних у європейському правовому просторі.

Колегіальні та консультативно-дорадчі органи доповнюють інституційну структуру системи захисту персональних даних в Україні. Міжвідомчі робочі групи та комісії з питань захисту персональних даних забезпечують координацію дій різних органів державної влади при розробці та реалізації державної політики у відповідній сфері (ст. 48 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» [5]). Громадські ради при органах державної влади сприяють залученню представників громадянського суспільства до формування та реалізації державної політики у сфері захисту персональних даних (ст. 133 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [15]). Науково-консультативні ради надають експертну підтримку органам державної влади при розробці нормативно-правових актів та методичних рекомендацій з питань захисту персональних даних у соціальних мережах. Проведення громадських обговорень проєктів нормативно-правових актів з питань захисту персональних даних забезпечує врахування інтересів різних зацікавлених сторін. Аналітична діяльність консультативно-дорадчих органів сприяє виявленню системних проблем у функціонуванні механізмів захисту персональних даних та розробці рекомендацій щодо їх вирішення.

Громадський сектор відіграє дедалі більшу роль у системі захисту персональних даних у соціальних мережах. Відповідно до Закону України «Про захист персональних даних» громадські організації здійснюють моніторинг дотримання законодавства про захист персональних даних, виявляючи порушення та інформуючи про них компетентні органи державної влади. Надання правової допомоги громадянам у випадках порушення їхніх прав на захист персональних даних у соціальних мережах підвищує доступність правового захисту для користувачів (ст. 8). Проведення просвітницьких кампаній, спрямованих на підвищення обізнаності населення щодо безпечного використання соціальних мереж, сприяє формуванню культури захисту персональних даних (ст. 23). Участь у розробці законодавчих ініціатив та державних програм у сфері захисту персональних даних забезпечує врахування громадської думки при формуванні державної політики (ст. 27). Міжнародна співпраця громадських організацій дозволяє обмінюватися досвідом та кращими практиками у сфері захисту персональних даних у соціальних мережах (ст. 29) [4].

Комерційні суб'єкти, зокрема оператори соціальних мереж, посідають подвійне становище в системі захисту персональних даних. З одного боку, вони виступають об'єктами державного регулювання та контролю, зобов'язаними дотримуватися вимог законодавства про захист персональних даних. З іншого боку, оператори соціальних мереж самостійно розробляють та впроваджують політики конфіденційності, визначаючи правила обробки персональних даних користувачів. Технічний захист персональних даних від несанкціонованого доступу, модифікації, знищення становить важливу складову діяльності операторів соціальних мереж у сфері інформаційної безпеки. Надання користувачам інструментів контролю за доступом до їхніх персональних даних реалізує принцип прозорості обробки інформації. Транснаціональний характер діяльності більшості соціальних мереж створює додаткові виклики для національної системи захисту персональних даних, потребуючи розробки механізмів забезпечення дотримання українського законодавства іноземними компаніями. Зазначені положення регулюються Законом України «Про захист персональних даних», зокрема його статтями 6, 8, 24 та 1 [4].

Судова гілка влади виконує функцію остаточного арбітра в спорах щодо захис-

ту персональних даних у соціальних мережах. Розгляд адміністративних справ щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень у сфері захисту персональних даних забезпечує судовий контроль за законністю діяльності органів державної влади. Вирішення справ про адміністративні правопорушення у сфері захисту персональних даних реалізує функцію притягнення до відповідальності осіб, винних у порушенні законодавства. Розгляд цивільних справ про відшкодування шкоди, завданої порушенням права на захист персональних даних, забезпечує відновлення порушених прав та компенсацію заподіяних збитків. Формування єдиної судової практики в справах щодо захисту персональних даних у соціальних мережах сприяє однаковому застосуванню законодавства. Звернення судів до практики Європейського суду з прав людини при вирішенні спорів щодо захисту персональних даних забезпечує впровадження європейських стандартів у національну правозастосовну практику.

Висновок

Комплексне дослідження системи суб'єктів адміністративно-правового захисту персональних даних у соціальних мережах в Україні розкриває унікальне поєднання централізованих та децентралізованих елементів управління, що забезпечує адаптивність інституційної архітектури до динамічних викликів цифрового середовища. Вертикальна модель включає широкий спектр інституцій – від Верховної Ради України та Президента, які формують законодавчий фундамент і стратегічні орієнтири державної політики, до Кабінету Міністрів, профільних міністерств та місцевих органів влади, відповідальних за практичну реалізацію нормативних приписів на загальнодержавному та регіональному рівнях. Функціональна спеціалізація Міністерства юстиції, Міністерства цифрової трансформації та Національної поліції дозволяє комплексно охопити правові, технологічні та правоохоронні аспекти захисту персональних даних, однак недостатня координація їхніх зусиль знижує ефективність системи в цілому. Наявність Уповноваженого Верховної Ради з прав людини як контрольно-наглядового органу частково відповідає європейській моделі незалежного нагляду, проте відсутність спеціалізованого інституту інформаційного уповноваженого з розширеними повноваженнями щодо накладення санкцій та попереднього оцінювання ризиків залишається істотним недоліком української системи, що потребує законодавчого врегулювання з урахуванням євроінтеграційних прагнень України.

Література

1. Токарєва К. Забезпечення інформаційних прав людини в соціальних мережах. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. № 4(32). С. 88-93.

2. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 29.04.2025).

3. Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних : Конвенція Ради Європи від 28.01.1981 : станом на 6 лип. 2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_326#Text (дата звернення: 03.05.2025).

4. Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI : станом на 18 січ. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text (дата звернення: 03.05.2025).

5. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27.02.2014 № 794-VII : станом на 24 груд. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text (дата звернення: 03.05.2025).

6. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. *Офіційний вебсайт*. URL: https://ombudsman.gov.ua/uk/informaciya-pro-pidrozdil-zpd (дата звернення: 03.05.2025).

7. Проскура Г. Перспективи створення інституту інформаційного комісара в Україні. *Конституційно-правові академічні студії*. 2016. № 1. С. 118-123.

8. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України : Постанова Каб. Міністрів України від 02.07.2014 № 228 : станом на 9 квіт. 2025 р. URL: https://zakon.

rada.gov.ua/laws/show/228-2014-п#Text (дата звернення: 04.05.2025).

9. General Data Protection Regulation : Regulation (EU) of 25.05.2018 no. 2016/679. URL: https://gdpr-info.eu/ (дата звернення: 03.05.2025).

10. Питання Міністерства цифрової трансформації : Постанова Каб. Міністрів України від 18.09.2019 № 856 : станом на 8 квіт. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-п#Text (дата звернення: 04.05.2025).

11. Про затвердження Порядку обробки та захисту персональних даних, володільцем яких є Міністерство цифрової трансформації України : Наказ М-ва цифр. трансформації України від 20.05.2020 № 72 : станом на 3 груд. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0495-20#Text (дата звернення: 04.05.2025).

12. Дія.Освіта. *Офіційний веб-сайт*. URL: https://osvita.diia.gov.ua/catalog/topic/online-security (дата звернення: 04.05.2025).

13. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII : станом на 16 серп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text (дата звернення: 04.05.2025).

14. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 09.04.1999 № 586-XIV : станом на 8 січ. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text (дата звернення: 04.05.2025).

15. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР : станом на 5 берез. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text (дата звернення: 04.05.2025).

16. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 : станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 04.05.2025).

References

1. Tokarieva, K. (2021). Zabezpechennia informatsiinykh prav liudyny v sotsialnykh merezhakh [Ensuring human information rights in social networks]. *Aktualni problemy pravoznavstva – Ensuring human information rights in social networks. Current problems of jurisprudence*, (4(32)), 88-93 [in Ukrainian].

2. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine], № 254k/96-VR (2020). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text [in Ukrainian].

3. Konventsiia pro zakhyst osib u zviazku z avtomatyzovanoiu obrobkoiu personalnykh danykh [Convention for the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data, Council of Europe Convention] (2010). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_326#Text [in Ukrainian].

4. Zakon Ukrainy"Pro zakhyst personalnykh danykh" [Law of Ukraine "On the Protection of Personal Data"] (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text [in Ukrainian].

5. Zakon Ukrainy "Pro Kabinet Ministriv Ukrainy" [Law of Ukraine "On the Cabinet of Ministers of Ukraine"] (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text [in Ukrainian].

6. Upovnovazhenyi Verkhovnoi Rady Ukrainy z prav liudyny [Ombudsman of the Verkhovna Rada of Ukraine for Human Rights] (n.d.). *Official website*. Retrieved from: https://ombudsman.gov.ua/uk/informaciya-pro-pidrozdil-zpd [in Ukrainian].

7. Proskura, H. (2016). Perspektyvy stvorennia instytutu informatsiinoho komisara v Ukraini [Prospects for the establishment of the institution of the Information Commissioner in Ukraine]. *Konstytutsiino-pravovi akademichni studii – Constitutional and Legal Academic Studies*, (1), 118-123 [in Ukrainian].

8. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 228 "Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Ministerstvo yustytsii Ukrainy" [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 228 "On the Approval of the Position of the Ministry of Justice of Ukraine"] (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-п#Text [in Ukrainian].

9. General Data Protection Regulation, № 2016/679 (2016) (EU). Retrieved from: https://gdpr-info.eu/ [in English].

10. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 856 "Pytannia Ministerstva tsyfrovoi

transformatsii" [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 856 "Issues of the Ministry of Digital Transformation"] (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-п#Text [in Ukrainian].

11. Nakaz Ministerstva tsyfrovoi transformatsii Ukrainy № 72 "Pro zatverdzhennia Poriadku obrobky ta zakhystu personalnykh danykh, volodiltsem yakykh ye Ministerstvo tsyfrovoi transformatsii Ukrainy" [Order of the Ministry of Digital Transformation of Ukraine No. 72 "On Approval of the Procedure for Processing and Protection of Personal Data, the Controller of which is the Ministry of Digital Transformation of Ukraine"] (2021). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0495-20#Text [in Ukrainian].

12. Diia.Osvita [Action.Education]. (n. d.). *Official website*. Retrieved from: https://osvita.diia.gov.ua/catalog/topic/online-security [in Ukrainian].

13. Zakon Ukrainy № 580-VIII "Pro Natsionalnu politsiiu" [Law of Ukraine No. 580-VIII "On the National Police"] (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text [in Ukrainian].

14. Zakon Ukrainy № 586-XIV "Pro mistsevi derzhavni administratsii" [Law of Ukraine No. 586-XIV "On Local State Administrations"] (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text [in Ukrainian].

15. Zakon Ukrainy № 280/97-VR "Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini" [Law of Ukraine No. 280/97-VR "On Local Self-Government in Ukraine"] (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text [in Ukrainian].

16. Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms] (2021). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text [in Ukrainian].

Kravchuk Valeriia,
Ph.D. Candidate, Department of Constitutional and Administrative Law, State University "Kyiv Aviation Institute", Kyiv, Ukraine. https://orcid.org/0009-0003-6660-2952

ENTITIES OF ADMINISTRATIVE-LEGAL PROTECTION OF PERSONAL DATA IN SOCIAL NETWORKS IN UKRAINE

A comprehensive theoretical and legal analysis of the system of subjects involved in administrative and legal protection of personal data in social networks in Ukraine has been conducted. Methods of systematic analysis and comparative legal research were applied to determine the functional responsibilities, powers, and interaction features of these subjects in the context of European integration processes. The examination revealed a unique combination of centralized and decentralized management elements that ensures the adaptability of the institutional architecture to the dynamic challenges of the digital environment. The vertical model includes a wide spectrum of institutions – from the Verkhovna Rada of Ukraine and the President, who form the legislative foundation and strategic guidelines of state policy, to the Cabinet of Ministers, relevant ministries, and local authorities responsible for the practical implementation of regulatory requirements at national and regional levels. The functional specialization of the Ministry of Justice, Ministry of Digital Transformation, and National Police allows for comprehensive coverage of legal, technological, and law enforcement aspects of personal data protection. However, insufficient coordination of their efforts reduces the effectiveness of the system as a whole. The presence of the Parliamentary Commissioner for Human Rights as a supervisory body partially corresponds to the European model of independent oversight. The necessity of establishing an Information Commissioner institution with expanded powers regarding sanctions and preliminary risk assessment has been substantiated to bring the Ukrainian system in line with European standards of independent supervision, considering Ukraine's European integration aspirations.

Keywords: personal data, social networks, administrative and legal protection, protection entities, digitalization, European integration, information security.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ДІЯЛЬНОСТІ СИСТЕМИ НОТАРІАТУ В УКРАЇНІ

САХРО Григорій Федорович - приватний нотаріус Коломийського округу Івано-Франківської області

ORCID ID: 0009-0006-4615-8657
DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.8

Розглянуто адміністративно-правовий аспект функціонування нотаріату в Україні. Проаналізовано законодавче регулювання та практику роботи нотаріусів з точки зору адміністративного права. У статті розглядається роль та функції нотаріату в Україні з точки зору адміністративно-правового аспекту. Зазначається, що нотаріальна діяльність має на меті підтвердження прав та фактів з юридичною значущістю, а також легалізацію документів. Описано складові механізму нотаріальної діяльності, зокрема, засвідчення документів, ведення реєстрів та надання правових консультацій. Висвітлено адміністративно-правовий контекст, який включає законодавче регулювання, ліцензування нотаріусів, контроль за їх діяльністю та організаційну структуру системи. Заключно наголошується на важливості подальших досліджень для вдосконалення адміністративно-правового середовища нотаріату в Україні з метою підвищення довіри громадян до нотаріальних послуг та забезпечення високого рівня правової безпеки в країні. Це дослідження спрямоване на удосконалення нормативно-правової бази, забезпечення ефективності та законності діяльності нотаріусів та підвищення довіри громадян до нотаріальної системи в Україні.

Ключові слова: нотаріат, нормативно-правове регулювання, діяльність системи нотаріату, нотаріус, удосконалення нотаріальної системи.

Постановка проблеми у загальному вигляді

Адміністративно-правовий аспект діяльності системи нотаріату в Україні стикається з рядом складних питань, які потребують уважного аналізу та вирішення. Однією з цих проблем є забезпечення ефективності та законності роботи нотаріусів у контексті їхньої відповідальності перед владою та клієнтами. Існує також потреба в розробці механізмів контролю за діяльністю нотаріусів з метою забезпечення дотримання ними встановлених правил і норм.

Зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Ці проблеми безпосередньо впливають на якість надання нотаріальних послуг та довіру громадян до системи нотаріату в цілому. Розробка ефективних механізмів контролю та вдосконалення нормативно-правової бази є необхідними кроками для покращення функціонування нотаріальної системи в Україні. Такі наукові та практичні завдання вимагають ретельного дослідження адміністративно-правового аспекту діяльності нотаріату з метою визначення шляхів його оптимізації та підвищення ефективності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій: І. Беззуб, Н. Денисяк, М. Долинська, С. Ковальчук, Л. Ладіна, А. Маржина та ін.

Мета цієї роботи полягає в ретельному вивченні та аналізі адміністративно-правового аспекту діяльності системи нотаріату в

Україні. Основним завданням є розкриття особливостей правового статусу нотаріусів, процедур їх роботи та взаємодії з органами влади. Це дослідження спрямоване на ідентифікацію можливих проблем у функціонуванні нотаріальної системи з точки зору адміністративного права та розробку рекомендацій щодо їх вирішення. Крім того, метою є сприяння удосконаленню законодавчої бази та підвищенню ефективності та законності нотаріальної діяльності з метою забезпечення довіри громадян до нотаріальної системи в Україні.

Зокрема, нотаріальна діяльність у контексті України виступає як функція нотаріусів та інших осіб, які мають повноваження від держави для виконання нотаріальних актів. Ця діяльність спрямована на підтвердження беззаперечних прав та фактів з юридичною значущістю, а також на легалізацію документів з метою надання їм офіційного та доказового статусу [9, с. 49-53].

Законодавче регулювання та практика роботи нотаріусів з точки зору адміністративного права є ключовими аспектами забезпечення ефективності та законності їхньої діяльності. Робота нотаріусів визначена законами та іншими нормативно-правовими актами. Найважливішими є «Про нотаріат» та інші закони, що стосуються цієї сфери. Нотаріуси повинні дотримуватися встановлених законом норм та виконувати свої обов'язки в межах визначених правил. Нотаріуси здійснюють ряд адміністративних процедур, таких як засвідчення підписів, складання нотаріальних документів, ведення реєстрів тощо, з дотриманням вимог законодавства та процедур. Нотаріуси взаємодіють з іншими державними органами, зокрема, з реєстраційними службами, податковими органами та іншими, у рамках адміністративних процедур та виконання своїх повноважень [4, с. 46].

Таким чином, адміністративне право відіграє важливу роль у регулюванні та контролі за діяльністю нотаріусів, забезпечуючи законність, об'єктивність та ефективність їхньої роботи.

Адміністративно-правовий статус приватного нотаріуса може бути краще розглянутий через виділення наступних структурних елементів:

1) Системність прав та обов'язків, призначення та функцій;

2) Принципи діяльності;

3) Юридична відповідальність [7, с. 51].

Система нотаріату в Україні відіграє ключову роль у забезпеченні правової безпеки та реалізації прав та інтересів громадян. Основні аспекти діяльності цієї системи включають, а саме:

- нотаріуси здійснюють посвідчення різноманітних правочинів, таких як угоди купівлі-продажу, дарування, спадщини тощо. Їхні підписи та печатки надають документам офіційного характеру та довіреності;
- нотаріуси засвідчують копії документів, а також здійснюють переклади та надають їм офіційного статусу;
- система нотаріату забезпечує легалізацію документів для їх використання за межами України, що є важливим для міжнародних відносин та бізнесу;
- нотаріуси видають нотаріальні довіреності, що надають повноваження іншим особам виконувати певні дії від імені громадян або організацій.
- нотаріуси зберігають реєстри довіреностей, спадкових справ, угод та інших правочинів, що забезпечує правову стабільність та захист прав учасників;
- нотаріуси надають правову консультацію з питань, що виникають у зв'язку з укладенням угод та здійсненням інших правочинів.
- система нотаріату забезпечує захист інтересів сторін у правочині та запобігає можливим спорам і конфліктам [5, с. 109].

У цілому, система нотаріату в Україні виконує важливу роль у забезпеченні правової стабільності, захисті прав та інтересів громадян та підтриманні довіри до правової системи країни.

Нотаріус має особливий дуалістичний статус, який потребує його віднесення до посадових осіб, незалежно від того, що він не працює на державній службі і не є частиною державного апарату. Ця унікальність його правового становища проявляється у тому, що нотаріус виконує функції, які зазвичай виконує держава. Він представляє специ-

фічний вид професійного статусу, оскільки має особливі правові можливості як посадова особа, що має публічні повноваження, що дозволяють йому ефективно здійснювати свою професійну діяльність. Згідно із законодавством України, щодо осіб, які бажають стати нотаріусами та отримати відповідний правовий статус, встановлюються певні вимоги щодо їх соціально-демографічного статусу, освіти, професійного досвіду, навичок і здібностей. Якщо особа відповідає цим вимогам, держава визнає її здатною мати право на зайняття нотаріальної діяльності та, отже, на отримання правового статусу нотаріуса [7, с. 52].

Адміністративно-правовий аспект у контексті системи нотаріату в Україні охоплює сукупність правових норм, процедур, та організаційних заходів, спрямованих на регулювання та контроль за діяльністю нотаріусів та нотаріальних установ.

Аспекти адміністративно-правової діяльності системи нотаріату в Україні можна розглядати з кількох ключових позицій: по-перше, це забезпечення діяльності нотаріусів базується на чіткій системі нормативно-правових актів, що визначають їхні повноваження, процедури роботи, відповідальність та інші аспекти функціонування; по-друге, держава здійснює контроль за діяльністю нотаріусів через процедуру їх ліцензування та встановлення вимог до кваліфікації та професійної діяльності; по-третє, існує система нагляду за діяльністю нотаріусів та можливістю застосування дисциплінарних санкцій у разі порушення ними встановлених правил та норм; по-четверте, адміністративно-правовий аспект також охоплює організаційну структуру системи нотаріату, включаючи централізоване та децентралізоване управління, систему професійних об'єднань та інші аспекти організаційного характеру; по-п'яте, система нотаріату взаємодіє з іншими галузями влади та державними органами для забезпечення реалізації правосуддя та правової безпеки громадян [3, с. 67].

У цілому, адміністративно-правовий аспект діяльності системи нотаріату в Україні розглядається як комплексний набір заходів, спрямованих на забезпечення ефективного та законного функціонування цієї важливої галузі правової системи країни.

Адміністративно-правовий статус, розглядуваний як юридична категорія, служить для характеризації суб'єктів та сприяє нормальній взаємодії між ними у відносинах публічно-правового характеру. У деяких випадках до складових елементів адміністративно-правового статусу включають і перелік функцій суб'єкта правовідносин. Такий підхід є виправданим, оскільки функції визначають характер участі суб'єкта в правовідносинах та визначають зміст його правової суб'єктності. Особливість та унікальність дуалістичного статусу приватного нотаріуса вимагає його віднесення до посадових осіб, незважаючи на те, що він не займає посаду в державній службі та не є частиною державного апарату. Це особливе правове становище випливає з визначених у законодавстві завдань та повноважень нотаріуса і проявляється у виконанні ним функцій, які зазвичай призначені державі [6, с. 53].

Адміністративно-правовий статус приватного нотаріуса може бути розглянутий як спеціальний випадок професійного статусу. Це пояснюється тим, що нотаріус має унікальні правові можливості, які надаються йому державою для ефективного виконання своєї професійної діяльності як посадовій особі, наділеній публічними повноваженнями. Однак, деякі дослідники, вважають, що надавання нотаріусам права діяти від імені держави не є доцільним. У такому випадку, при порушенні нотаріусом прав громадян, позов може бути направлений проти держави.

Висновки

Адміністративно-правовий аспект діяльності системи нотаріату в Україні вимагає чіткого та комплексного правового регулювання з метою забезпечення ефективності, прозорості та законності процесів надання нотаріальних послуг. Для забезпечення високих стандартів надання нотаріальних послуг важливо посилення контролю та нагляду за діяльністю нотаріусів, а також вжиття ефективних заходів щодо запобігання порушень законодавства. Подальші розвідки у напрямку впровадження та використан-

ня сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у діяльності нотаріату можуть сприяти підвищенню ефективності процесів, забезпеченню зручності для клієнтів та підвищенню рівня кібербезпеки. Для більш глибокого розуміння адміністративно-правового аспекту діяльності системи нотаріату в Україні необхідно проведення подальших досліджень, спрямованих на аналіз ефективності чинного законодавства, ідентифікацію потенційних проблем та визначення шляхів їх вирішення.

Отже, подальші розвідки в цому напрямі мають на меті забезпечення подальшого покращення адміністративно-правового середовища в системі нотаріату в Україні, що сприятиме підвищенню довіри громадян до нотаріальних послуг та забезпечить високий рівень правової безпеки в країні.

Література

1. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 р., № 3425-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3425-12

2. Беззуб І. Реформа нотаріату в Україні. Громадська думка про правотворення. 2020. № 15 (200). С. 12–20. URL: http://nbuviap.gov.ua/images/dumka/2020/15.pdf.

3. Денисяк Н. М. Правові засади діяльності нотаріату за законодавством України: матеріальний та процесуаний аспекти: дис.... канд. юрид. Наук. Одеса, 2017. 272 с.

4. Долинська М. С. Нотаріат: підручник. Львів : Ліга-Прес. 2018. 398 с. 88

5. Ковальчук С. П. Адміністративно-правове регулювання нотаріальної діяльності в Україні: дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2019. 221 с.

6. Ладіна Л. С. Юридична відповідальність приватного нотаріуса за адміністративним законодавством України. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081–Право. Одеський державний університет внутрішніх справ; Одеський державний університет внутрішніх справ, Одеса, 2023. 248 с.

7. Ладіна Л. С., Веселов М. Ю. Функціональна специфіка діяльності нотаріальних органів в контексті адміністративно-правового статусу приватних нотаріусів. The V International Science Conference «Theoretical and scientific bases of development of scientific thought», February 16 – 19, 2021, Rome, Italy. С. 243–248.

8. Маржина А. А. Складові механізму нотаріальної діяльності: теоретико-правовий вимір. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 4. С. 49-54.

References

1. On notariate: Law of Ukraine dated September 2, 1993, No. 3425-XII. URL: (https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3425-12) [in Ukrainian].

2. Bezsub I. Reform of notariate in Ukraine. Public Opinion on Legislation. 2020. No. 15 (200). P. 12–20. URL: [link](http://nbuviap.gov.ua/images/dumka/2020/15.pdf). [in Ukrainian].

3. Denysiak N. M. Legal principles of notariate activity according to the legislation of Ukraine: material and procedural aspects: dissertation...Candidate of Law Sciences. Odesa, 2017. 272 p. [in Ukrainian].

4. Dolinska M. S. Notariate: textbook. Lviv: Liga-Pres. 2018. 398 p. [in Ukrainian].

5. Kovalchuk S. P. Administrative-legal regulation of notarial activity in Ukraine: dissertation...Candidate of Law Sciences. Kyiv, 2019. 221 p. [in Ukrainian].

6. Ladina L. S. Legal liability of private notaries under the administrative legislation of Ukraine. Qualification scientific work as manuscript. Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in Law. Odesa State University of Internal Affairs; Odesa State University of Internal Affairs, Odesa, 2023. 248 p. [in Ukrainian].

7. Ladina L. S., Veselov M. Yu. Functional specifics of notarial bodies' activity in the context of the administrative-legal status of private notaries. The V International Science Conference «Theoretical and scientific bases of development of scientific thought», February 16–19, 2021, Rome, Italy. P. 243–248. [in Ukrainian]. [in Ukrainian].

8. Marzhyna A. A. Components of the mechanism of notarial activity: theoretical-legal dimension. Electronic scientific publication «Analytical-comparative jurisprudence». 2022. № 4. P. 49-54. [in Ukrainian].

ADMINISTRATIVE-LEGAL ASPECTS OF NOTARIAL SYSTEM ACTIVITIES IN UKRAINE

The notarial system in Ukraine plays a pivotal role in ensuring legal certainty and protection of citizens' rights and interests. This extended abstract delves into the administrative and legal dimensions of the functioning of the notarial system within the Ukrainian legal framework. The administrative aspect encompasses the organizational structure of notarial offices, the appointment, and oversight of notaries, as well as the regulatory framework governing their activities. Notaries in Ukraine are appointed and regulated by the Ministry of Justice, ensuring adherence to legal standards and ethical conduct. This administrative framework aims to maintain the integrity and professionalism of the notarial profession. From a legal perspective, the notarial system operates within the framework of Ukrainian civil and administrative law. Notaries are entrusted with various legal functions, including the certification of legal documents, authentication of signatures, and establishment of powers of attorney. They also play a vital role in real estate transactions, succession matters, and corporate governance. Moreover, the legal aspect encompasses the responsibility of notaries to comply with legal procedures, maintain confidentiality, and uphold the principles of impartiality and independence. Legal regulations outline the scope of notarial activities, the rights and obligations of notaries, and mechanisms for addressing disputes or grievances related to notarial acts. The interaction between administrative and legal aspects is essential for the effective functioning of the notarial system. Administrative measures ensure the proper organization and supervision of notarial activities, while legal norms provide the framework for the execution of notarial acts and protection of parties' rights. Challenges within the administrative-legal framework of the Ukrainian notarial system include ensuring uniformity of practices across different regions, enhancing transparency, and addressing emerging legal issues in a rapidly evolving society. Addressing these challenges requires continuous monitoring, legislative reforms, and capacity-building initiatives to strengthen the integrity and efficiency of the notarial system. In conclusion, understanding the administrative-legal aspects of the notarial system in Ukraine is crucial for ensuring its effectiveness, integrity, and relevance in the contemporary legal landscape. By upholding high professional standards and adapting to changing legal requirements, the notarial system can continue to serve as a cornerstone of legal certainty and protection of citizens' rights in Ukraine.

Key words: notariat, regulatory framework, notarial system activities, notary, improvement of the notarial system.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЦЕДУРИ ДОЗВІЛЬНО-РЕЄСТРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СФЕРІ ОПОДАТКУВАННЯ

ВАЦ Олексій Іванович - Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків

https://orcid.org/0009-0008-3719-3252

УДК 342.9 (477)

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.9

У науковій статті проведено аналіз наукових позицій учених щодо розуміння дозвільно-реєстраційної процедури в діяльності органів публічної влади в цілому та зокрема, у сфері оподаткування. Визначено повноваження органів Державної податкової служби України, що становлять собою відповідний напрям реалізації публічно-сервісної функції держави, спрямований на задоволення інтересів суб'єкта господарювання при здійсненні відповідного виду господарської діяльності. Зазначений напрямок діяльності органів Державної податкової служби України може бути інтерпретований у кількох аспектах: як самостійна функція сервісної держави, що полягає в трансформації ідеологічних засад, організаційних форм і методів податкових органів; як одна із зовнішньо спрямованих функцій спеціалізованої державної інституції, поряд із регулятивною, контрольно-наглядовою та правоохоронною; а також як забезпечення якісного та доступного надання адміністративних (публічно-сервісних) послуг приватним особам у податковій сфері, зокрема, у формі дозвільних, реєстраційних та інших подібних процедур. Дозвільно-реєстраційна процедури в діяльності органів Державної податкової служби України має процедурну складову, включає в себе самостійне нормативно-правове регулювання та відповідні стадії та етапи. Кожний вид провадження завершується відповідним процедурним рішенням (отриманням документа дозвільного характеру), а також офіційним підтвердженням факту у відповідних реєстрах.

Ключові слова: органи публічної адміністрації, органи Державної податкової служби України, дозвільна діяльність, реєстраційна діяльність, сфера оподаткування, документ дозвільного характеру, ліцензія, реєстр.

Постановка проблеми

У сучасних умовах особливої уваги набуває дослідження і формування підходів до оновлення податкової політики. Ключовим елементом є зміна державної ідеології та визнання публічно-сервісної орієнтації пріоритетною. Саме такий підхід здатний максимально відобразити суспільні трансформації та позитивно вплинути на економіку нашої держави. Особливим моментом у діяльності суб'єктів господарювання є проходження відповідної дозвільно-реєстраційної процедури, що сприятиме законному та ефективному здійсненню господарської діяльності та забезпечить ефективне функціонування економіки України.

Огляд останніх досліджень

На важливість досліджуваного питання була звернута увага в працях вчених, зокрема: Н.М Анісімова «Правове регулювання податкового контролю у сфері виробництва і обігу спирту та алкогольних напоїв» [1], Ю.В. Боднарук «Податкове та адміністративне процесуальне провадження: питання

розмежування» [2], Р. Г. Браславський «Про правову природу процедур обліку об'єктів та платників податків» [3], О.М. Гінда «Передумови та умови відкриття провадження за зверненням податкових органів» [4], О. В. Джафарова «Щодо розуміння економічної безпеки через призму дозвільної діяльності правоохоронних органів України» [5], А. О. Єфремов «Адміністративно-правові засади реалізації державної податкової політики в Україні» [6], Н.П. Каменська «Адміністративні звернення та особливості адміністративного провадження» [7], Т.В. Костюк «Адміністративні процедури в діяльності податкових органів» [8], Д. В. Крилов «Реєстраційні процедури у діяльності Державної податкової служби України» [9], «Дозвільні процедури у діяльності державної податкової служби України» [10], М.О. Кричун «Діяльність Державної податкової служби України у сфері реєстрації та надання дозволів» [11], А. О. Снєжко «Адміністративні процедури в податковій сфері» [12]. Незважаючи на значний масив наукових публікацій учених щодо досліджуваного питання, усе ж таки залишаються малодослідженими деякі аспекти реалізації процедури дозвільно-реєстраційної діяльності у сфері оподаткування.

Основна *мета* наукової праці полягає в аналізі нормативно-правових актів у сфері оподаткування та наукових позицій учених щодо розуміння реалізації процедур дозвільно-реєстраційної діяльності у сфері оподаткування.

Виклад основного матеріалу

З метою вирішення поставленої проблематики в межах наукової праці постає необхідним проаналізувати наукові позиції вчених щодо розуміння процедур дозвільно-реєстраційної діяльності органів публічної влади в цілому та, зокрема, у сфері оподаткування.

У межах монографічного дослідження О.В. Джафарова доводить, що «в Україні діє велика кількість нормативних актів, що містять норми права, які регулюють дозвільні відносини, котрі виникають між публічною адміністрацією та фізичними і юридичними особами публічного та приватного права з приводу реалізації прав і законних інтересів останніх. Кожен вид дозвільної діяльності в широкому розумінні має: різні правові наслідки здійснення (отримання статусу, підтвердження статусу особи, підтвердження статусу предмета); процесуальну форму здійснення; суб'єкта здійснення та суб'єкта звернення; форму документа; нормативно-правові засади тощо. Однак усі види дозвільної діяльності спрямовані на забезпечення впорядкування суспільних відносин, підтримання балансу інтересів індивідуума, суспільства і держави, особистої безпеки осіб та національної безпеки в цілому» [13, с. 490].

У свою чергу, О.В. Джафарова визначає, що «дозвільна процедура органів публічної адміністрації – це урегульована нормами адміністративно-процесуального права діяльність суб'єкта публічної адміністрації, спрямована на реалізацію норм адміністративного матеріального права, а також матеріально-правових норм інших галузей права в процесі вирішення конкретних справ щодо забезпечення прав, свобод, законних інтересів фізичних та юридичних осіб тощо» [13, с. 490]. У той же час, «реєстраційну діяльність досліджує з позиції виду дозвільної діяльності, яка виражена у вигляді офіційного визнання державою за визначеними суб'єктами певної правосуб'єктності, а також об'єктами певних властивостей, які несуть у собі потенційну небезпеку для життя, здоров'я людей, а також для навколишнього природного середовища, безпеки та національних інтересів держави тощо» [13, с. 491]. Вчена в межах монографічного дослідження розглядає питання дозвільної діяльності залежно від сфери суспільних відносин: економіка, екологія, забезпечення публічної безпеки та порядку. У той же час, Т. М Колотілова звертається до розгляду питання дозвільних послуги Міністерства юстиції України у сфері нотаріату та наголошує, що останні представлені адміністративно-процесуальними відносинами, які виникають з приводу звернення фізичної особи до територіальних органів юстиції з метою отримання документа дозвільного характеру щодо підтвердження свого статусу та наділення останніми кореспондую-

чими правами та обов'язками [14, с. 175]. Тобто кінцевим результатом дозвільної процедури є отримання документа дозвільного характеру. Слушним у межах нашого дослідження є розуміння реєстраційних послуг Мін'юстиції, що становлять офіційно встановлений законодавством порядок надання юридичного статусу певному суб'єкту, що передбачає виникнення, зміну чи припинення прав і обов'язків для реалізації прав і свобод, органом публічного адміністрування із занесенням відомостей про це до державних реєстрів, результатом чого є отримання документа дозвільного характеру з підтвердженням статусу особи, об'єкта, предмета чи послуги, а також статусу документа тощо [14, с. 175-176].

У подальшому доцільно розглянути наукові позиції вчених, які досліджували питання реалізації процедур дозвільно-реєстраційної діяльності безпосередньо у сфері оподаткування.

Так, Д.В. Крилов у межах монографічного дослідження дійшов висновку, що в «діяльності Державної податкової служби України реєстраційні процедури становлять важливий масив роботи цього органу, що підтверджується відомчою нормативною базою та повноваженнями, покладеними на ДПС. У той же час, акцентує увагу, що реєстраційні процедури тісно пов'язані із дозвільною роботою податкових органів, оскільки значна частина реєстраційних процедур передує проведенню окремих дозвільних операцій. В інших випадках реєстрація в роботі досліджуваного органу – це юридичний акт закріплення певних відомостей у спеціальних державних реєстрах. У цілому вчений визначає, що реєстраційні процедури в діяльності Державної податкової служби України – це нормативно визначені, упорядковані, послідовні дії уповноважених підрозділів ДПС з обробки, перевірки інформації та її подальшого внесення в спеціальні державні реєстри, надання таким чином останній юридичного значення» [15, с. 227]. У той же час Д.В. Крилов доводить, що «довільні процедури в діяльності Державної податкової служби України – це визначені законодавством, послідовно впорядковані дії підрозділів ДПС України, пов'язані з виданням особливого виду дозволів, ліцензій на провадження діяльності суб'єктами господарювання з виробництва спирту, алкогольних напоїв, тютюнових виробів і пального; з оптової торгівлі спиртом, оптової та роздрібної торгівлі алкогольними напоями, тютюновими виробами, пальним, зберігання пального, а також призупинення та анулювання цих ліцензій» [15, с. 227].

Т.В. Костюк наголошує, що дозвільні процедури становлять собою відповідні форми реалізації виключних повноважень податкових органів, що проявляється у визначеній законодавством сукупності дій посадових осіб з розгляду поданих суб'єктами господарювання документів, їх погодження і як наслідок – видачу, призупинення чи анулювання спеціальних дозволів – ліцензій з виробництва спирту, алкогольних напоїв, тютюнових виробів та пального; з оптової торгівлі спиртом, оптової та роздрібної торгівлі алкогольними напоями, тютюновими виробами, пальним, зберігання пального [8, с. 103]. У цілому слід погодитись із розумінням дозвільних процедур у діяльності органів державної податкової служби України, але в той час варто вказати, що в межах дозвільних процедур вчена включає погоджувальні процедури, хоча останні становлять самостійний вид провадження. Крім того, Т.В. Костюк визначає специфіку дозвільних процедур податкових органів, що обумовлено певним спрямуванням державної податкової політики щодо виокремлення зазначених видів діяльності як таких, що мають особливе значення для розвитку економічних відносин країни; наданням саме податковим органам виключних повноважень щодо дозвільних процедур з названих видів господарської діяльності. Причому в дозвільних процедурах податковий орган виступає в якості владного суб'єкта надання адміністративних послуг від імені та за уповноваженням держави; ініціатором процедури з отримання дозволу, його переоформлення чи видачі дублікату завжди виступає зацікавлена особа через активні дії, зокрема шляхом подачі заяви, тоді як ініціювати анулювання дозволу, може як відповідна особа, так і контролюючий орган або суд залежно від конкретної підстави такого анулювання [8, с. 104].

Ю.В. Боднарук, досліджуючи концепцію податкового процесу, доводить, що процедура реєстрації передбачає обов'язок платника податків подати визначений перелік документів та обов'язок податкового органу у випадку відповідності поданих документів законодавству зареєструвати (взяти на облік) платника податків, що означає внесення даних про платника податків до відповідного реєстру [16, с. 110]. Н.М. Анісімова досліджує правовий режим податкового контролю торгівлі алкогольних напоїв через призму складових дозвільних процедур. У свою чергу, вчена на підставі аналізу господарського та податкового законодавства виокремлює та досліджує спеціальне торгове патентування і особливий порядок оподаткування, а також дозвільну процедуру як ліцензування щодо обігу алкогольних напоїв та супроводжуючий документообіг надходження до торговельної мережі та закладів громадського харчування [1, с. 11-12].

Слушною є наукова праця М.О. Кричуна, який з позиції публічно-сервісної функції ДПС України розглядає діяльність у сфері реєстрації та надання дозволів. Зокрема, О.В. Джафарова та О.О. Мозговий на підставі аналізу сучасних наукових підходів щодо визначення змісту та сутності публічно-сервісної діяльності органів державної влади, зокрема публічної адміністрації, дозволив розглядати її в таких площинах: по-перше, як окрему функцію держави, зміст якої полягає у зміні ідеології, форм та методів у роботі державних інституцій; по-друге, як основу діяльності всіх суб'єктів владних повноважень щодо реалізації певного напрямку державної політики в цілому (у широкому значенні); по-третє, як врегульовану адміністративно-правовими нормами діяльність уповноважених посадових і службових осіб щодо розгляду та вирішення заяви фізичної або юридичної особи про видачу адміністративного акта (дозволу, ліцензії, реєстрації, посвідчення, сертифіката тощо), спрямовану на забезпечення її прав і законних інтересів та/або на виконання особою визначених законом обов'язків (у більш вузькому значенні) [17, с. 148]. У той же час, Т. М Колотілова спираючись на вивчення особливостей поняття «сервісна держава», констатує, що означена категорія: по-перше, наділяється занадто широкими визначеннями, проте, на справді не охоплює у своєму змісті всі функції держави, які остання бере на себе на підставі суспільного договору; по-друге, на підставі набуття категорією «сервісна держава» широкого поширення, доцільно вести мову про окрему функцію держави, а саме – «сервісну», яка пов'язана із позитивною публічно-диспозитивною діяльністю, зміст якої полягає в реалізації прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб. Зміст цієї функції держави докорінно відрізняється від інших функцій останньої, оскільки регулюється диспозитивним (не владним) правовим інструментарієм; по-третє, реалізація «сервісної функції» держави в більшості випадків пов'язана із наданням «публічних послуг», але не обмежується ними [14, с. 215].

Отже, М.О. Кричун вказує, що це є публічно-владна діяльність, здійснювана Державною податковою службою України, спрямована на забезпечення (юридичне оформлення) реалізації прав і законних інтересів осіб у сферах реєстрації їх як платників податків, а також ліцензування діяльності суб'єктів господарювання у сфері виробництва та обігу спирту, алкогольних напоїв і тютюнових виробів [11, с. 188]. У цілому науковець діяльність Державної податкової служби України розглядає у двох аспектах: 1) як публічно-владну діяльність її відповідних підрозділів, спрямовану на забезпечення (юридичне оформлення) умов для реалізації прав та законних інтересів осіб у сферах реєстрації їх як платників податків, а також ліцензування діяльності суб'єктів господарювання у сфері обігу спирту, алкогольних напоїв і тютюнових виробів, яка здійснюється за заявою особи; 2) як результат публічно-владної діяльності її відповідних підрозділів, спрямованої на забезпечення (юридичне оформлення) умов для реалізації прав і законних інтересів осіб у сферах реєстрації їх як платників податків, а також ліцензування діяльності суб'єктів господарювання у сфері обігу спирту, алкогольних напоїв і тютюнових виробів, внаслідок чого особа отримує статус платника подат-

ку або відповідний документ дозвільного характеру [11, с. 188.]

Отже, в умовах реформування та становлення ДПС України, діяльність останньої слід розглядати як публічно-сервісну функцію. Зазначений напрямок діяльності може бути інтерпретований у кількох аспектах: як самостійна функція сервісної держави, що полягає в трансформації ідеологічних засад, організаційних форм і методів податкових органів; як одна із зовнішньо спрямованих функцій спеціалізованої державної інституції, поряд із регулятивною, контрольно-наглядовою та правоохоронною; а також як забезпечення якісного та доступного надання адміністративних (публічно-сервісних) послуг приватним особам у податковій сфері, зокрема, у формі дозвільних, реєстраційних та інших подібних процедур.

А. О. Снєжко, досліджуючи адміністративні процедури в діяльності податкових органів України, визначає їх як окремі, регламентовані законодавчими та підзаконними нормативно-правовими актами групи цілеспрямованих, юридично значущих дій та операцій, які здійснюються органами та підрозділами Державної податкової служби України з метою розгляду та вирішення адміністративної справи, реалізації функції контролю, а також забезпечення прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб у податково-фінансовій сфері, результатом яких є видання адміністративного акту [12, с. 187]. У цілому А. О. Снєжко адміністративні процедури в податковій сфері поділяє на дві підгрупи: по-перше, ліцензійні адміністративні процедури, які націлені на надання фізичним та юридичним особам ліцензій (спеціальних державних дозволів) на зайняття господарською діяльністю у сфері виготовлення алкогольних напоїв, спирту, тютюнових виробів та пального; по-друге, реєстраційні адміністративні процедури, які забезпечують засвідчення суб'єктивних прав фізичних та юридичних осіб на зайняття господарською діяльністю певного виду та матеріально-технічного базису для здійснення останньої за рахунок внесення необхідних відомостей у відповідні державні реєстри [12, с. 189].

Не заперечуючи проти такого підходу, можемо констатувати, що нами підтримується позиція про реалізацію процедури дозвільно-реєстраційної діяльності у сфері оподаткування.

Безпосереднє звернення до Положення про Державну податкову службу України та Податкового кодексу України надає можливість виокремити повноваження Державної податкової служби України щодо реалізації процедури дозвільно-реєстраційної діяльності у сфері оподаткування, а саме:

– здійснює ліцензування діяльності суб'єктів господарювання з виробництва спирту, алкогольних напоїв, тютюнових виробів і рідин, що використовуються в електронних сигаретах, з оптової торгівлі спиртом, оптової та роздрібної торгівлі алкогольними напоями, тютюновими виробами і рідинами, що використовуються в електронних сигаретах, та контроль за таким виробництвом та обігом;

– здійснює ліцензування діяльності суб'єктів господарювання з виробництва пального, з оптової, роздрібної торгівлі та зберігання пального і контроль за таким виробництвом та обігом;

– здійснює реєстрацію та веде облік платників податків, платників єдиного внеску, об'єктів оподаткування та об'єктів, пов'язаних з оподаткуванням, проводить диференціацію платників податків;

– забезпечує в межах повноважень, передбачених законом, формування та ведення Державного реєстру фізичних осіб - платників податків, інших реєстрів, банків і баз даних, ведення яких покладено законодавством на ДПС, а також реєстру страхувальників Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування;

– забезпечує ведення та оприлюднення Реєстру керівників платників податків – боржників;

– організовує реєстрацію та облік реєстраторів розрахункових операцій, що застосовуються для реєстрації розрахункових операцій за товари (послуги), реєстрацію розрахункових книжок, книг обліку розрахункових операцій тощо [18; 19].

Висновки

У цілому, визначені повноваження органів Державної податкової служби України, становлять собою відповідний напрям реалізації публічно-сервісної функції держави, спрямований на задоволення інтересів суб'єкта господарювання при здійсненні відповідного виду господарської діяльності. Цей вид діяльності органів Державної податкової служби України має процедурну складову, що становить процедури дозвільно-реєстраційної діяльності та включає в себе самостійне нормативно-правове регулювання та відповідні стадії та етапи. Кожний вид провадження завершується відповідним процедурним рішенням (отриманням документу дозвільного характеру), а також офіційним підтвердженням факту у відповідних реєстрах.

Подальші наукові пошуки необхідно спрямувати на детальніше з'ясування змісту процедури дозвільно-реєстраційної діяльності у сфері оподаткування.

Література

1. Анісімова Н.М. Правове регулювання податкового контролю у сфері виробництва і обігу спирту та алкогольних напоїв: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2012. 23 с.
2. Боднарук Ю.В. Податкове та адміністративне процесуальне провадження: питання розмежування. *Митна справа*. 2007. № 4. С. 40-44.
3. Браславський Р. Г. Про правову природу процедур обліку об'єктів та платників податків. *Право і суспільство*. 2012. № 5. С. 29-35.
4. Гінда О. М. Передумови та умови відкриття провадження за зверненням податкових органів. *Науково-практичний журнал «Адміністративне право і процес»*. 2022. № 3 (38). С. 46–58.
5. Джафарова О. В. Щодо розуміння економічної безпеки через призму дозвільної діяльності правоохоронних органів України.Актуальні проблеми держави і права. 2012. Вип. 68. С. 225–231.
6. Єфремов А. О. Адміністративно-правові засади реалізації державної податкової політики в Україні : монографія. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2022. 364 с.
7. Каменська Н.П. Адміністративні звернення та особливості адміністративного провадження.// *Науковий вісник Національної академії ДПС України (економіка, право)*. 2007. № 2 (37). С. 152-158.
8. Костюк Т.В. Адміністративні процедури в діяльності податкових органів: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2020. 213 с.
9. Крилов Д. В. Реєстраційні процедури у діяльності Державної податкової служби України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 2. Т. 3. С. 111–115.
10. Крилов Д. В. Дозвільні процедури у діяльності державної податкової служби України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 5. С. 123–127.
11. Кричун М.О. Діяльність Державної податкової служби України у сфері реєстрації та надання дозволів: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2013. 249 с.
12. Снєжко А. О. Адміністративні процедури в податковій сфері: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2024. 215 с..
13. Джафарова О.В. Дозвільна діяльність органів публічної адміністрації в Україні: питання теорії та практики: моногр. Харків : Диса плюс, 2016. 688 с. URI: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/7754.
14. Колотілова Т. М. Дозвільні процедури в діяльності Міністерства юстиції України: : дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2021. 247 с.
15. Крилов Д.В. Публічно-сервісна діяльність як основний напрямок державної податкової політики: адміністративно-правовий аспект: дис. … доктора юрид. наук : 12.00.07. Дніпро, 2020. 375 с.
16. Боднарук Ю.В. Податкові провадження в Україні: теоретико-правові засади: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 2008. 248 с.
17. Джафарова О.В., Мозговий О.О. Публічно-сервісна діяльність Міністерства внутрішніх справ України : питання сьогодення *Вісник ХУНВС. 2020. №2 (89). С. 143-152.* DOI: https://doi.org/10.32631/v.2020.2.14.
18. Про затвердження положень про Державну податкову службу Украї-

ни та Державну митну службу України: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 № 227. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/227-2019-%D0%BF.

19. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2755-17.

SOME ASPECTS OF THE IMPLEMENTATION OF THE PERMITTING AND REGISTRATION PROCEDURE IN THE SPHERE OF TAXATION

The scientific article analyzes the scientific positions of scientists on the understanding of the permitting and registration procedure in the activities of public authorities in general and in the field of taxation in particular. The powers of the State Tax Service of Ukraine bodies are determined, which constitute a corresponding direction of the implementation of the public service function of the state, aimed at satisfying the interests of the business entity when carrying out a corresponding type of economic activity. The specified direction of activity of the State Tax Service of Ukraine bodies can be interpreted in several aspects: as an independent function of the service state, which consists in the transformation of ideological principles, organizational forms and methods of tax authorities; as one of the externally directed functions of a specialized state institution, along with regulatory, control and supervisory and law enforcement; as well as ensuring high-quality and affordable provision of administrative (public service) services to individuals in the tax sphere, in particular, in the form of permitting, registration and other similar procedures. The permitting and registration procedure in the activities of the State Tax Service of Ukraine has a procedural component, includes independent regulatory and legal regulation and relevant stages and phases. Each type of proceedings is completed by a corresponding procedural decision (obtaining a permit document), as well as official confirmation of the fact in the relevant registers.

Key words: public administration bodies, State Tax Service of Ukraine bodies, permitting activities, registration activities, taxation sphere, permit document, license, register.

ГРОМАДСЬКІ РОБОТИ ЯК ВИД КРИМІНАЛЬНОГО ПОКАРАННЯ: КОМПАРАТИВІСТСЬКИЙ АНАЛІЗ

ШИДЕНКО Назар Станіславович - Київський міжнародний університет
shidenko2013@gmail.com
УДК 343.9
DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.10

Досліджено громадські роботи як вид кримінальної репресії в системі покарань. Проаналізовано еволюцію законодавчого регулювання цього виду покарання в Україні, його правову природу та місце в системі кримінально-правових санкцій. Визначено основні переваги громадських робіт у порівнянні з іншими альтернативами позбавленню волі, зокрема їхній вплив на ресоціалізацію засуджених та запобігання рецидиву.

Розглянуто міжнародний досвід застосування громадських робіт у таких країнах, як Велика Британія, Франція, Іспанія, Швеція, США та інші. Виявлено ефективність цієї санкції у зниженні рівня повторних правопорушень. Проведено порівняльний аналіз нормативного закріплення громадських робіт у кримінальному праві різних країн, що дозволило окреслити можливості імплементації міжнародного досвіду в українське законодавство.

Особливу увагу приділено проблемам правозастосування громадських робіт в Україні, зокрема труднощам у виконанні цього покарання, контролю за його дотриманням та ухиленням засуджених від його виконання. Проаналізовано законодавчі обмеження щодо призначення громадських робіт та їх вплив на ефективність цього виду санкції.

Обґрунтовано необхідність удосконалення кримінального законодавства України шляхом розширення можливостей застосування громадських робіт та запровадження більш дієвих механізмів їх виконання. Запропоновано конкретні напрями вдосконалення, включаючи створення ефективної системи контролю за виконанням покарання, розширення переліку категорій осіб, до яких можуть застосовуватися громадські роботи, а також адаптацію позитивних міжнародних практик.

Ключові слова: громадські роботи, система покарань, альтернативні санкції, кримінальне право, ресоціалізація засуджених, міжнародний досвід.

Постановка проблеми

За час дії Кримінального кодексу України від 28 грудня 1960 року [10] неодноразово виникала необхідність удосконалення більшості його положень та формулювання принципово нових норм, які б відповідали реаліям сьогодення, сучасним досягненням кримінально-правової науки, тенденціям слідчої й судової практики, а також узгоджувалися з відповідними міжнародними нормами.

Такого поліпшення потребувала і система покарань, яка до прийняття нового Кримінального кодексу України включала в себе дев'ять загальних видів покарань. Деякі з них (наприклад, громадська догана) з часом вичерпали себе, а інші не давали змоги в повній мірі реалізувати принципи індивідуалізації, справедливості і гуманності покарання, а відтак, досягнути мети покарання. Остання ж, як відомо, полягає не лише в карі засудженого, а й у його виправленні, а також запобіганні вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так й іншими особами.

Беручи до уваги негативні наслідки ізоляції особи від суспільства у разі вчинення нею кримінального правопорушення, питання необхідності реформування системи покарань неодноразово порушувалося науковцями. Дослідженням громадських робіт як виду кримінального покарання займалися такі вітчизняні та зарубіжні науковці, як В.Г. Павленко, П. Лейленд, П.С. Матишевський, С.С. Яценко, М.О. Потебенько та В.Г. Гончаренко, а також зарубіжні дослідники: А. Хірші, Крістіан Перрон, Торстен Хаверкате та Джон Браітвейт.

Метою статті є комплексний аналіз громадських робіт як виду кримінальної репресії в системі покарань, їх правової природи, особливостей застосування та ефективності в процесі ресоціалізації засуджених. Дослідження спрямоване на виявлення переваг та недоліків громадських робіт у порівнянні з іншими альтернативними видами покарань, а також на оцінку їх ролі у запобіганні рецидиву.

Виклад основного матеріалу

У новому Кримінальному кодексі України, ухваленому Верховною Радою 5 квітня 2001 року, здійснено спробу систематизувати покарання. Усі їхні види тепер зведені в єдиний перелік, незалежно від того, є вони основними чи додатковими, і впорядковані за принципом посилення суворості (ст. 51 КК України).

Ця зміна, а також розширення системи покарань, надають суду ширші можливості для їхньої індивідуалізації та забезпечення справедливості відповідно до тяжкості кримінального правопорушення, особи винного та обставин, які можуть пом'якшувати чи обтяжувати відповідальність. Загальне збільшення варіантів покарань сприятиме підвищенню їхньої ефективності та дозволяє реалізовувати більш гнучку кримінально-правову політику.

Загалом передбачено чотирнадцять видів покарань. З переліку виключено такі заходи, як громадська догана та позбавлення батьківських прав. Водночас до кримінального законодавства запроваджено шість нових видів покарань, які раніше в Україні не застосовувалися: позбавлення державної нагороди України, службові обмеження для військовослужбовців, арешт, пробаційний нагляд, обмеження волі та громадські роботи.

Введення останнього виду покарання повністю узгоджується з принципом, що був закладений в основу нового Кримінального кодексу України, – посилення відповідальності за вчинення тяжких і особливо тяжких кримінальних правопорушень з наданням можливості застосовувати до осіб, що вчинили менш тяжкі злочини, покарань, не пов'язаних з позбавленням волі [3, с. 7].

Важливим аспектом розширення системи покарань є те, що воно відбулося переважно за рахунок альтернативних до позбавлення волі санкцій. Це зумовлено, передусім, негативними наслідками соціальної ізоляції засуджених. Потрапляючи до місць ув'язнення, людина втрачає зв'язок із суспільством, родиною та трудовим колективом. Окрім цього, особи, які вперше відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, ризикують зазнати негативного впливу криміногенного середовища.

На міжнародному рівні покарання, що не передбачають ізоляції від суспільства, активно застосовуються та демонструють високу ефективність, зокрема у зниженні рівня рецидиву.

Враховуючи ці фактори, законодавець України передбачив у новому Кримінальному кодексі низку санкцій, які є альтернативою позбавленню волі, серед яких особливе місце займають громадські роботи як форма кримінального покарання.

Між тим, у сучасному вигляді громадські роботи як санкція, альтернативна позбавленню волі, були введені в Англії та Уельсі в 1975 році. Їх метою визначалися запобігання кримінально протиправній діяльності й сприяння ресоціалізації правопорушника шляхом покарання (примусової безоплатної праці) та виконання різних видів суспільно корисної діяльності для неприбуткових організацій, асоціацій, церков тощо.

При цьому громадські роботи призначалися судом правопорушнику, який досяг шістнадцяти років, коли в якості міри покарання можна було застосовувати тюремне ув'язнення, за наявності згоди засудженого

на відбування цієї альтернативної санкції та його бажання виконати всі визначені вимоги. Суд також повинен був пересвідчитися, що особа винного відповідає цьому покаранню. Перед оголошенням постанови про виконання громадських робіт з'ясовувалися такі обставини: чи це одиничний випадок правопорушення; які особливості характеру та родинна ситуація обвинуваченого; де і як він працював; як реагував на пробацію (умовне засудження) тощо [1, с. 144; 13, с. 158].

Поступово громадські роботи поряд з іншими "нетюремними" санкціями знайшли широке розповсюдження в багатьох країнах. Сьогодні вони використовуються у Великій Британії, Данії, Швеції, Голландії, Португалії, Франції, Іспанії, США, Азербайджанській Республіці, Грузії та ін.

Досвід застосування громадських робіт у різних країнах підтвердив їхню високу ефективність у запобіганні повторним правопорушенням. Це найкраще ілюструють дані щодо рівня рецидиву серед осіб, яким було призначено громадські роботи, у порівнянні з тими, хто відбув покарання у вигляді позбавлення волі.

Аналіз рівня повторної злочинної діяльності через два роки після завершення відбування громадських робіт засвідчив, що ця санкція не сприяє зростанню рецидиву, а навпаки, значно знижує його в порівнянні з тюремним ув'язненням. Так, дослідження, проведене в Данії на початку 1990-х років, показало, що повторні правопорушення вчинили 42 % осіб, які відбули громадські роботи, тоді як серед тих, хто перебував у місцях позбавлення волі, цей показник становив 54 %.

Аналогічне дослідження в Норвегії виявило, що 25 % осіб, які відбули громадські роботи, 35 % осіб, що мали відстрочку виконання вироку, і 50-60 % осіб, які відбули тюремне ув'язнення, вчинили протягом двох років повторні злочини [1, с. 130, 146].

Таким чином, висока ефективність громадських робіт як альтернативного покарання є беззаперечною. Введення до нового Кримінального кодексу України норм, що регулюють їх застосування, можна оцінити як позитивний крок у розвитку системи кримінальних покарань.

Звернемося тепер до детальної характеристики громадських робіт як виду кримінальної репресії в системі покарань.

Громадські роботи – один із видів покарання, при виконанні якого особа примусово залучається до праці. Відтак, їх змістом є покладення на засудженого трудового зобов'язання, від кількості, характеру і умов якого він ухилитися не може. Відбуваються громадські роботи за місцем проживання засудженого.

Специфічною метою цього виду покарання є використання безоплатної праці на суспільно корисних роботах за рахунок позбавлення засудженого частини свого особистого вільного часу. Звідси каральний характер громадських робіт виявляється не лише в їх обов'язковості, а також і в тому, що засуджений повинен поступитися своїм особистим часом для відбування цього покарання [1, с. 46].

Кримінальний кодекс України відносить громадські роботи до основних покарань, тобто таких, що застосовуються самостійно і не можуть призначатися на додаток до іншого покарання (ч. 1 ст. 52). При цьому громадські роботи серед основних покарань визнаються більш м'якими, ніж виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, пробаційний нагляд, арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк та довічного позбавлення волі. У свою чергу, вони є більш суворим видом покарання, ніж штраф та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (останні два види покарань можуть застосовуватися як основні, так і додаткові покарання).

Під час конструювання правових норм, пов'язаних з громадськими роботами, законодавець України виходив, у першу чергу, з положень Конституції України, у якій поряд із забороною використання примусової праці зазначається: "Не вважається примусовою працею… робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду" (ч. 3 ст. 43)[2].

Зрештою, законодавство більшості країн світу, де зустрічається подібний вид покарання, оперує або поняттям "громадські

роботи" (наприклад, Кримінальні кодекси Азербайджанської Республіки [5], Данії [7], Швеції [12]), або тотожними термінами, наприклад, "суспільно корисна праця", "роботи в громадських інтересах", "роботи на користь суспільства" (Кримінальні кодекси відповідно Грузії [6], Франції [11] та Іспанії [8]).

Застосування досліджуваного виду кримінального покарання в різних країнах має свої особливості. Наприклад, у Франції роботи в громадських інтересах здійснюються на користь державної юридичної особи і лише у тому випадку, коли на це є згода засудженого. За відмови винної у вчиненні кримінального правопорушення особи відбувати роботи в громадських інтересах їй призначається інше покарання (як правило, у вигляді тюремного ув'язнення).

Згідно зі ст. 131-23 КК Франції, робота в громадських інтересах може поєднуватися зі здійсненням професійної діяльності. Умови роботи повинні відповідати трудовому законодавству. Крім того, відбування цього виду покарання може бути призупинене за наявності серйозних підстав медичного, сімейного, професійного або соціального характеру.

У кримінальному праві Іспанії роботи на користь суспільства є безоплатною суспільно корисною діяльністю. Це покарання призначається судом, як і у Франції, лише за згодою засудженого. Тривалість робіт не може перевищувати восьми годин на день. Кількість днів, протягом яких засуджений зобов'язаний працювати на користь суспільства, встановлюється судом.

Цікаво, що КК Іспанії (ст. 49) надає перелік вимог, яким мають відповідати умови роботи:

1) робота не повинна принижувати гідність засудженого;

2) засуджений користується передбаченим законодавством захистом у галузі соціальних гарантій;

3) засуджений не може використовуватися для досягнення певних економічних цілей [8].

У Швеції така альтернативна форма покарання, як притягнення злочинця до громадських робіт, є спеціальною формою пробації. Цікаво, що ця санкція застосовується переважно до молодих засуджених у віці 18-24 років.

У Португалії громадські роботи як покарання, альтернативне позбавленню волі, призначається судом за ненавмисні та нетяжкі злочини. Кількість годин примусових робіт може досягати 180 годин. Якщо в засудженого є постійне місце роботи, він на додаток до 8-годинного робочого дня відпрацьовує ще дві години в день примусово й безоплатно.

У Голландії суддя при постановленні вироку повинен в обов'язковому порядку вказати й можливу міру громадських робіт замість ув'язнення. Громадські роботи можуть бути призупинені, якщо засуджений під час їх виконання вчинив інший злочин, не виконує покладені на нього обов'язки, вживає спиртне або наркотики, ігнорує вимоги офіцерів пробації. У таких випадках суд може замінити громадські роботи тюремним ув'язненням [1, с. 145-146].

У США покарання у виді обов'язкової суспільно корисної роботи призначається, як правило, особам, що вперше вчинили малозначні злочинні діяння, а також дорожні проступки. Характер робіт та її тривалість встановлюються вироком суду. Сама робота може бути призначена як з урахуванням професії засудженого, так і без нього.

Згідно з КК України, громадські роботи полягають у виконанні засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування [9]. Це можуть бути роботи, пов'язані з прибиранням та озелененням вулиць, парків, скверів, інших територій, ремонтом будівель, доглядом за хворими, сільськогосподарські, вантажно-розвантажувальні та інші роботи, що не потребують спеціальної підготовки чи певної кваліфікації. В Англії, наприклад, засуджені виконують, крім того, роботи з оформлення сільських громадських будівель, виробництва в майстернях служби пробації товарів широкого вжитку на продаж, вирощування дешевих овочів для літніх людей та їх консервування, а також беруть участь у реалізації соціальних програм місцевих общин [1, с. 145].

Такі роботи можуть бути трудомісткими і не престижними, але ні в якому разі вони не мають принижувати честі та гідності особи, винної у вчиненні кримінального правопорушення (ч. 2 ст. 50 КК України).

Кримінальне покарання у виді громадських робіт, як і будь-яке інше, застосовується лише за вироком суду, а отже, не може вважатися примусовою працею, використання якої, як ми вже зазначали, в Україні забороняється.

Громадські роботи встановлюються на певний строк – від шістдесяти до двохсот сорока годин. (Це становить 7,5-30 повноцінних восьмигодинних робочих дні). Відбуваються вони не більш як чотири години на день (від 15-ти до 64-годинних робочих дні) [15, с. 272].

У зарубіжних країнах термін призначення громадських робіт коливається від сорока до двохсот сорока годин у Швеції, Данії та Франції (ст. 2а гл. 27 і ст.2а гл. 28 КК Швеції; § 63 КК Данії; ст. ст. 131-8, 131-22, 132-54 КК Франції), від двадцяти до чотирьохсот годин у Грузії (ст. 44 КК Грузії), а також від шістдесяти до двохсот сорока годин в Азербайджані (ст. 47 КК Азербайджанської Республіки).

Таким чином, строк щодо застосування громадських робіт, визначений у кримінальному законодавстві України, можна вважати оптимальним.

Громадські роботи є спеціальним покаранням, тобто таким, що може бути призначене лише певному колу засуджених, на відміну від загальних, які застосовуються до будь-якої особи, що вчинила злочин [10; 4, с.312; 14, с. 240].

Обмеження стосовно кола осіб, яким може бути встановлений цей вид покарання, стосується осіб, визнаних особами з інвалідністю першої або другої групи, вагітним жінкам, особам, які досягли пенсійного віку, а також військовослужбовцям строкової служби (ч. 3 ст. 56 КК України). На наш погляд, необхідне поширювальне тлумачення цієї норми, оскільки практично неможливо застосувати громадські роботи до працівників правоохоронних органів з огляду на їх постійне перебування при виконанні своїх службових обов'язків.

Загалом особи, які ухиляються від відбування покарання у виді громадських робіт, підлягають кримінальній відповідальності за кримінальне правопорушення, передбачене ч. 2 ст. 389 КК України.

Зазначимо, що чинний КК України не передбачає можливості звільнення осіб, засуджених до громадських робіт, від відбування покарання з випробуванням (ст. 75), умовно-дострокового їх звільнення від покарання (ст. 81), а також заміни невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням (ст. 82 КК України). Це визначається, насамперед, тим, що покарання у виді громадських робіт, на думку законодавця, уже є достатньо м'яким, оскільки не пов'язане з позбавленням волі. Отже, надалі пом'якшувати це покарання чи звільняти від його відбування недоцільно [17, с.24].

З іншого боку, не виключається призначення громадських робіт у порядку реалізації положень ст. 69 КК України, тобто призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом. Громадські роботи можуть бути застосовані й при заміні невідбутої частини покарання більш м'яким (ст. 82 КК України). У цьому випадку суд виходить з того, що громадські роботи виконуються не на користь потерпілого від злочину, а на користь суспільства, громади і спрямовані на формування в засудженого поваги до суспільства, громадських інтересів [16, с. 112].

Як бачимо, властивості громадських робіт як виду кримінальної репресії використані у чинному Кримінальному кодексі України досить повно. Втім, з огляду на велике профілактичне значення цієї міри покарання, потрібно й надалі розвивати та вдосконалювати інститут громадських робіт у напрямі більш широкого його застосування. І законодавчий досвід інших країн дає можливості для цього.

Висновки

Дослідження громадських робіт як виду кримінальної репресії в системі покарань дозволило встановити їхню правову природу, переваги та проблеми застосування. Громадські роботи є важливим альтернативним видом покарання, що сприяє ресоціалізації правопорушників, зменшенню рівня рецидивної злочинності та розвантаженню пенітенціарної системи.

Визначено, що законодавче регулювання громадських робіт в Україні потребує вдосконалення. Однією з основних проблем є недостатня ефективність механізму виконання цього покарання, зокрема відсутність належного контролю за виконанням громадських робіт та проблеми ухилення засуджених від відбування покарання. Також спостерігаються труднощі з організацією таких робіт через недостатню взаємодію між органами місцевого самоврядування та правоохоронними органами.

Проаналізовано міжнародний досвід застосування громадських робіт, що дозволяє зробити висновок про їхню ефективність у запобіганні повторним правопорушенням. У низці європейських країн громадські роботи є однією з основних альтернатив позбавленню волі, що позитивно впливає на кримінальну політику та сприяє соціальній адаптації правопорушників. Впровадження успішних міжнародних практик може сприяти вдосконаленню механізму реалізації громадських робіт в Україні.

Зроблено висновок про необхідність реформування системи громадських робіт шляхом розширення їхнього застосування, удосконалення механізмів контролю та посилення відповідальності за ухилення від їх виконання. Запропоновано переглянути перелік категорій осіб, до яких можуть застосовуватися громадські роботи, та адаптувати їх до сучасних суспільних потреб.

Таким чином, громадські роботи можуть стати ефективним інструментом кримінальної політики, що забезпечує баланс між репресивним впливом покарання та його виховною функцією. Для підвищення їхньої ефективності необхідно запровадити системний підхід до їх застосування та вдосконалити законодавче регулювання з урахуванням міжнародного досвіду.

Література

1. Беца О. Нетюремные санкции и их применение в зарубежных уголовно-правовых системах. *В поисках альтернатив тюремному наказанию: Материалы международного симпозиума* 15-16 января 1997г. Киев: Freedom House и др. 1997. С. 125-152

2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення 11.03.2025).

3. Бажанова М.І., Сташиса В.В., Тація В.Я. Кримінальне право України. *Загальна частина: Підручник*. Харків: Юрінком Інтер-Право, 2002. 416 с.

4. Матишевський П.С., Андрушко П.П., Шапченко С.Д. Кримінальне право України. *Загальна частина: Підручник*. Київ: Юрінком Інтер, 1997. 512 с.

5. Кримінальний кодекс Азербайджанської Республіки URL: https://web.archive.org/web/20150823233345/http://www.taxes.gov.az/uploads/qanun/2011/mecelleler/cinayet_mecellesi_rus.pdf (дата звернення: 11.03.2025).

6. Кримінальний кодекс Грузії. URL: https://matsne.gov.ge/ru/document/download/16426/212/ru/pdf (дата звернення: 11.03.2025).

7. Кримінальний кодекс Данії. URL: https://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1241524&subID=100096345,100096366,100096645,100096664#text (дата звернення: 11.03.2025).

8. Кримінальний Кодекс Іспанії. URL: https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/1324 (дата звернення: 12.03.2024).

9. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III (із змінами та доповненнями). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення 12.03.2024).

10. Кримінальний кодекс України: Закон України від від 28.12.1960р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05#Text (дата звернення: 11.03.2025).

11. Кримінальний Кодекс Франції. URL: https://yurist-online.org/publ/zarubezhnoe_zakonodatelstvo_zarubizhne_zakonodavstvo/kriminalnij_kodeks_franciji_ugolovnyj_kodeks_francii/12-1-0-82 (дата звернення: 11.03.2025).

12. Кримінальний Кодекс Швеції. URL: https://www.sweden4rus.nu/rus/info/juridisk/ugolovnyj_kodeks_shvecii (дата звернення: 11.03.2025).

13. Лейленд П. Кримінальне право: Злочин, покарання, судочинство: *Підручник*. Київ: Основи, 1996. 207 с.

14. Матишевський П.С. Кримінальне право України. *Загальна частина: Підручник.* Київ: А.С.К., 2001. 352 с.

15. Потебенько М.О., Гончаренко В.Г. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. *Загальна частина.* Київ: "Форум", 2001. 395 с.

16. Яценко С.С. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: За станом законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України на 1 грудня 2001р. Київ: А.С.К., 2002. 936 с.

17. Павленко В. Г. Кримінально-правова та кримінологічна характеристика громадських робіт як виду покарання: *дис... канд. юрид. наук.* Київ, 2007. 199 с.

Reference

1. Betsa O. (1997). *Netiuremnye sanktsii i ikh primenenie v zarubezhnykh ugolovno-pravovykh sistemakh [Non-prison sanctions and their application in foreign criminal law systems. In search of alternatives to imprisonment]*. V poiskakh alternativ tiuremnomu nakazaniiu: Materialy mezhdunarodnogo simpoziuma 15–16 ianvaria 1997 h. Kyiv: Freedom House i dr., S. 125–152.

2. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 r. № 254k/96-VR. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (data zvernennia 11.03.2025).

3. Bazhanova M.I., Stashys V.V., Tatsiia V.Ia. (2002). *Kryminalne pravo Ukrainy [Criminal Law of Ukraine]*. Zahalna chastyna: Pidruchnyk. Kharkiv: Yurinkom Inter-Pravo, 416 s.

4. Matyshevskyi P.S., Andrushko P.P., Shapchenko S.D. (1997). *Kryminalne pravo Ukrainy [Criminal Law of Ukraine]*. Zahalna chastyna: Pidruchnyk. Kyiv: Yurinkom Inter, 512 s.

5. Kryminalnyi kodeks Azerbaidzhanskoi Respubliky. URL: https://web.archive.org/web/20150823233345/http://www.taxes.gov.az/uploads/qanun/2011/mecelleler/cinayet_mecellesi_rus.pdf (data zvernennia: 11.03.2025).

6. Kryminalnyi kodeks Hruzii. URL: https://matsne.gov.ge/ru/document/download/16426/212/ru/pdf (data zvernennia: 11.03.2025).

7. Kryminalnyi kodeks Danii. URL: https://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1241524&subID=100096345,100096366,100096645,100096664#text (data zvernennia: 11.03.2025).

8. Kryminalnyi kodeks Ispanii. URL: https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/1324 (data zvernennia: 12.03.2024).

9. Kryminalnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 r. № 2341-III (iz zminamy ta dopovnenniamy). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (data zvernennia: 12.03.2024).

10. Kryminalnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.12.1960 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05#Text (data zvernennia: 11.03.2025).

11. Kryminalnyi kodeks Frantsii. URL: https://yurist-online.org/publ/zarubezhnoe_zakonodatelstvo_zarubizhne_zakonodavstvo/kriminalnij_kodeks_franciji_ugolovnyj_kodeks_francii/12-1-0-82 (data zvernennia: 11.03.2025).

12. Kryminalnyi kodeks Shvetsii. URL: https://www.sweden4rus.nu/rus/info/juridisk/ugolovnyj_kodeks_shvecii (data zvernennia: 11.03.2025).

13. Leiland P. (1996). *Kryminalne pravo: Zlochyn, pokarannia, sudochynstvo [Criminal Law: Crime, Punishment, and Justice]*. Pidruchnyk. Kyiv: Osnovy, 207 s.

14. Matyshevskyi P.S. (2001). *Kryminalne pravo Ukrainy [Criminal Law of Ukraine]*. Zahalna chastyna: Pidruchnyk. Kyiv: A.S.K. 352 s.

15. Potebenko M.O., Honcharenko V.H. (2001). *Naukovo-praktychnyi komentar do Kryminalnoho kodeksu Ukrainy [Scientific and Practical Commentary on the Criminal Code of Ukraine]*. Zahalna chastyna. Kyiv: «Forum». 95 s.

16. Yatsenko S.S. (2002). *Naukovo-praktychnyi komentar do Kryminalnoho kodeksu Ukrainy [Scientific and Practical Commentary on the Criminal Code of Ukraine]*. Za stanom zakonodavstva i postanov Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrainy na 1 hrudnia 2001 r. Kyiv: A.S.K. 936 s.

17. Pavlenko V.H. (2007). *Kryminalno-pravova ta kryminolohichna kharakterystyka hromadskykh robit yak vydu pokarannia [Criminal-legal and criminological characteristics of community service as a type of punishment]:* dys... kand. yuryd. nauk. Kyiv. 199 s.

SUMMARY

The study examines community service as a form of criminal repression within the penal system. The evolution of legislative regulation of this type of punishment in Ukraine, its legal nature, and its place within the system of criminal sanctions are analyzed. The key advantages of community service compared to other alternatives to imprisonment are identified, particularly its impact on the resocialization of offenders and crime prevention.

The international experience of community service implementation in countries such as the United Kingdom, France, Spain, Sweden, the United States, and others is examined. The effectiveness of this sanction in reducing recidivism rates is highlighted. A comparative analysis of the legal framework for community service in different jurisdictions is conducted, outlining possibilities for implementing international practices into Ukrainian legislation.

Special attention is given to the challenges of enforcing community service sentences in Ukraine, including difficulties in execution, monitoring compliance, and addressing offenders' evasion. Legislative restrictions on the imposition of community service and their impact on its effectiveness are analyzed.

The necessity of improving Ukraine's criminal legislation by expanding the scope of community service and introducing more effective enforcement mechanisms is substantiated. Specific recommendations are proposed, including the creation of a robust monitoring system, broadening the categories of individuals eligible for community service, and adapting successful international practices.

Keywords: community service, penal system, alternative sanctions, criminal law, offender resocialization, international experience.

КРИМІНАЛІЗАЦІЇ АБО ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ФЕМІЦИД: ЧОГО ПОТРЕБУЄ КРИМІНАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ?

ЗАГИНЕЙ-ЗАБОЛОТЕНКО Зоя Аполлінаріївна - доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України

ORCID: 0000-0002-8679-124X

ЗЕЙНАЛОВ Алі огли - аспірант Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України

ORCID: 0009-0003-7983-850X

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.11

У статті досліджено проблему доцільності кримінально-правового реагування на феміцид в Україні, проаналізовано чинні міжнародні стандарти у цій частині, кримінальне законодавство окремих європейських країн, які в той чи інший спосіб передбачили кримінальну відповідальність за феміцид. Такі європейські країни обирають свій шлях нормативного закріплення феміциду. Йдеться про криміналізацію цього злочину (КК Хорватії), уточнення ознак феміциду та закріплення обмежувальної норми, яка унеможливлює пом'якшення покарання за встановлення будь-якої з цих ознак (КК Мальти) або диференціацію кримінальної відповідальності за умисне вбивство (КК Португалії). Підвищений ступінь суспільної небезпеки феміциду обумовлено поєднанням таких факторів, як біологічний (позбавлення жінки життя), соціальний (спрямованість на гендерну дискримінацію), психологічний (впливає на інших жінок та дітей) та юридичний (відсутність окремої норми про феміцид або диференціації кримінальної відповідальності за такі протиправні прояви). Феміцид характеризується достатнім ступенем суспільної небезпеки, необхідним для його криміналізації, є типовою та достатньо поширеною формою відповідної антигромадської поведінки, вплив на феміцид може мати місце в разі застосування кримінально-правових заходів впливу, а кримінальна юстиція має належні можливості для забезпечення кримінально-правової протидії цьому явищу. Встановлено відмінність між криміналізацією та диференціацією кримінальної відповідальності як самостійних методів кримінально-правової політики. Криміналізація застосовується в разі, коли чинний КК України ще не передбачає певне діяння як кримінальне правопорушення. Тобто криміналізація можлива, коли жодна з наявних статей Особливої частини цього Кодексу не закріплює ознак складу кримінального правопорушення, яким могла б охоплюватися відповідна антигромадська поведінка.

З огляду на те, що за наявності чинних кримінально-правових норм за феміцид настава-тиме кримінальна відповідальність за ст. 115 КК України, про криміналізацію цього явища йтися не може. Тому в будь-якому разі, який би шлях не було обрано як такий, який максимально відповідає національній правовій традиції, мова може йти тільки про диференціацію кримінальної відповідальності за вмисне вбивство. Найбільш прийнятною для України буде диференціація кримінальної відповідальності шляхом включення у КК України нової кваліфікуючої ознаки умисного вбивства (ч. 2 ст. 115), а не виокремлення феміциду як нового складу кримінального правопорушення. Саме в такий спосіб можливо збалансувати позитивні та негативні аспекти кримінальної відповідальності за феміцид, сприйняття та заперечення необхідності цього кроку в експертних сферах. Саме такого підходу – диференціації кримінальної відповідальності за умисне вбивство шляхом закріплення відповідної кваліфікуючої ознаки умисного вбивства, як умисне вбивство з мотивів статевої (гендерної) неприязні або дискримінації – потребує КК України.

Ключові слова: феміцид, гендерно зумовлене насильство, умисне вбивство, злочин, криміналізація, диференціація кримінальної відповідальності, кримінальна відповідальність, кваліфікуюча ознака, кримінально-правова політика, жінка.

Постановка проблеми в загальному вигляді та зв'язок із найважливішими науковими чи практичними завданнями

Проблема насильства щодо жінок у сучасному світі набула масштабів глобальної кризи прав людини. Одним із найбільш небезпечних проявів гендерно зумовленого насильства, його епілогом є феміцид, тобто умисне вбивство жінки саме через її стать. Термін «феміцид» є неологізмом, він почав вживатися відносно недавно. Це «поняття було сформульовано Діаною Рассел у 1976 році під час Першого міжнародного суду зі злочинів проти жінок у Брюсселі (Бельгія), для позначення насильницької смерті жінок. На той час поняття феміциду використовувалося для формування статистичних даних, а також у процесі проведення гендерних досліджень. Згодом, у різних соціальних і політичних контекстах, розуміння феміциду закріпилося – як відносно недавнє походження, він уже широко використовується у міжнародному правовому полі та правозахисних дискурсах як форма порушення права на життя і недискримінації» [1, с. 333].

Міжнародні організації дедалі більше підтримують ідею про існування такого явища, як феміцид та про необхідність його закріплення в національному законодавстві. Зокрема, Комітет ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок (CEDAW) у своїх загальних рекомендаціях № 19 (1992) та № 35 (2017) вказує на обов'язок держав забезпечити ефективне розслідування і кримінальне переслідування випадків вбивств жінок, мотивованих гендерною ненавистю. У цих рекомендаціях також йдеться про те, що феміцид або фемініцид – це гендерно зумовлені вбивства або спроби вбивства жінок [2].

Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (2011) (Стамбульська конвенція) прямо не передбачає поняття феміциду. Однак цілий ряд статей цього міжнародного документа створюють підґрунтя для передбачення кримінальної відповідальності за феміцид. Так, згідно з п. «d» ст. 3 цієї Конвенції «насильство стосовно жінок за гендерною ознакою» означає насильство, яке спрямоване проти жінки через те, що вона є жінкою, або яке зачіпає жінок непропорційно. Таким чином, таке визначення охоплює будь-які види насильства, зокрема й умисне вбивство жінок. Ураховуючи принцип належної уваги з боку держави, передбачений у ст. 5 Стамбульської конвенції, сторони вживають необхідних законодавчих та інших заходів для забезпечення належної уваги до недопущення, розслідування, покарання та забезпечення компенсації стосовно актів насильства, які підпадають під сферу застосування цієї Конвенції та які вчинені недержавними учасниками. Тобто в разі порушення державою цього принципу можна констатувати невжиття нею належних заходів до виконання міжнародних зобов'язань [3].

Офісом Верховного комісара ООН з прав людини (OHCHR) у 2021 році було оприлюднено Керівні принципи щодо розслідування феміциду, відповідно до яких наголошується на такій проблемі протидії цьому явищу, як необхідність окремого розгляду та статистичного обліку таких злочинів [4].

Ураховуючи міжнародні зобов'язання нашої держави, які виникли після ратифікації Стамбульської конвенції, актуальним є питання правового визнання феміциду в національних правових системах, зокрема в контексті встановлення кримінальної відповідальності за таке діяння. У Кримінальному кодексі України (далі – КК України) відсутній окремий склад злочину, який би слугував підґрунтям кримінально-правової протидії умисному вбивству жінок з мотивів статевої (гендерної) неприязні або дискримінації. Відсутня кваліфікуюча ознака відповідного змісту у ч. 2 ст. 115 КК України, за допомогою якої здійснювалася б диференціація кримінальної відповідальності за умисне вбивство в разі наявності вказаного вище мотиву в суб'єкта злочину під час заподіяння смерті жінці. Це створює прогалину в правовому захисті та суперечить принципу належної обачності («due diligence»), закріпленого міжнародним правом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблема фемініциду є доволі новою для України. Відповідно вона не є достатньо

розробленою в нашій державі. Більшою мірою феміциду приділяється незначна увага в контексті загальної характеристики гендерно зумовленого насильства. У цій царині виокремимо наукові праці таких дослідників, як В. В. Аніщук, Т. М. Головко, Н. Грідіна, І. Заворотько, А. С. Політова. Проблематика феміциду розглядалася на рівні окремих публікацій такими вітчизняними науковцями, як Л. Г. Остапчук, Г. В. Титаренко тощо.

Формування цілей статті (постановка завдання)

Метою цієї статті є обґрунтування необхідності кримінально-правового реагування в Україні на феміцид, аналіз чинних міжнародних стандартів та виявлення можливих законодавчих підходів до запровадження відповідної норми в КК України.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів

Як було зазначено вище, цілий ряд міжнародних договорів передбачають необхідність вжиття їх учасниками таких законодавчих заходів, якими б передбачалася кримінальна відповідальність за всі прояви гендерно зумовленого насильства щодо жінок, зокрема й за їх умисне вбивство. Водночас жоден міжнародний документ не вказує, у який спосіб держави у внутрішньому законодавстві повинні запроваджувати кримінальну відповідальність за феміцид. Враховуючи можливі методи кримінально-правової політики держави, вважаємо, що відповідні міжнародні зобов'язання України можуть втілюватися в нормативну реальність або шляхом доповнення КК України новим складом злочину, який би передбачав кримінальну відповідальність за феміцид (шлях криміналізації) або шляхом включення у ч. 2 ст. 115 КК України, у якій передбачаються кваліфікуючі ознаки умисного вбивства, такої ознаки, як умисне вбивство жінки з мотивів статевої (гендерної) неприязні або дискримінації (шлях диференціації кримінальної відповідальності).

Наприклад, у кримінальному законодавстві окремих країн обрано шлях криміналізації феміциду. Наприклад, у ст. 111а КК Хорватії передбачено кримінальну відповідальність за умисне вбивство жінки. Відповідна стаття з'явилася в цьому Кодексі 25.03.2024 після серії вбивств хорватських жінок з мотивів статевої (гендерної) неприязні або дискримінації та після тривалих дискусій щодо необхідності такого кроку [5]. У цій статті позбавленням волі на строк не менше 10 років або довгостроковим позбавленням волі карається особа, яка вчинила умисне вбивство жінки за ознакою статі. Частиною 2 цієї статті передбачаються такі кваліфікуючі ознаки, за допомогою яких диференціюється кримінальна відповідальність за феміцид: якщо жертва була близькою особою обвинуваченому; якщо раніше мало місце застосування насильства з боку злочинця; якщо жінка перебувала в уразливому становищі; якщо між жінкою та злочинцем існували відносини підпорядкування чи залежності; якщо умисно вбивство було вчинено в контексті сексуального насильства в умовах, у яких жінка перебуває в нерівному стані з кривдником; інші обставини, які вказують на наявність гендерно зумовленого насильства щодо жінки [6].

Інший шлях визнання феміциду злочином обрав законодавчий орган Мальти. Загалом у цій країні переслідування за феміцид здійснюється за ст. 211 КК Мальти, у якій передбачено кримінальну відповідальність за умисне вбивство або замах на умисне вбивство будь-якої особи. Однак Законом від 28.06.2022 КК цієї держави було доповнено ст. 211А, якою не передбачається окремий склад феміциду, але закріплюється, що при ухваленні вироку за умисне вбивство або замах на умисне вбивство жінки, суд повинен урахувати певні ознаки, які можуть вказувати на феміцид [7]. Згідно зі ст. 211А, ухвалюючи вирок за умисне вбивство або замах на умисне вбивство жінки, суд повинен враховувати такі обставини: (a) злочин вчинено в результаті насильства з боку інтимного партнера, з яким жінка перебувала або перебуває в стосунках, або який є чоловіком чи колишнім чоловіком жінки; або (b) злочин вчинено в результаті насильства з боку члена або членів сім'ї; або (c) злочин було вчинено з мотивів статевої приналежності жертви (мотив мізогінізму);

або (d) злочин було вчинено з мотивів захисту честі виконавця, або сімейної репутації, або з мотивів, пов'язаних з релігійними чи культовими переконаннями чи практиками злочинця; або (e) злочин було вчинено з мотивів, пов'язаних зі статтю, гендерною ідентичністю, статтю чи сексуальною орієнтацією жертви; або (f) злочин було вчинено внаслідок сексуального насильства чи дії сексуального характеру; або (g) злочин було вчинено через те, що жертва була втягнута в заняття проституцією, або була об'єктом сексуальної експлуатації, або була жертвою торгівлі людьми з метою сексуальної експлуатації. Кожна з цих обставин, як зазначено у ст. 211A КК Мальти, вказує на те, що має місце феміцид, і суд повинен розглянути наявність кожної із зазначених обставин як фактор, що перешкоджає призначенню більш м'якого покарання [8]. Таким чином, у Мальті обрано фактично третій шлях, який полягає не в криміналізації чи диференціації кримінальної відповідальності за феміцид, а виокремлення альтернативних ознак феміциду, наявність яких унеможливлює призначення обвинуваченому більш м'якого покарання, що є можливим у разі відсутності відповідних законодавчо визначених ознак.

Шлях диференціації кримінальної відповідальності у разі вбивства жінки за ознакою статі обрало ряд європейських країн. Наприклад, однією з обставин, що обтяжує кримінальну відповідальність за умисне вбивство у ст. 132 КК Португалії передбачено вбивство у зв'язку зі статевою приналежністю жертви, її сексуальної орієнтації або гендерної ідентичності (п. f ч. 2 цієї статті). І якщо вбивство без кваліфікуючих ознак карається в цій державі позбавленням волі на строк від 8 до 16 років, то за умисне вбивство за наявності обтяжуючих ознак передбачено призначення позбавлення волі на строк від 12 до 25 років [9].

Таким чином, європейські країни обирають свій шлях нормативного закріплення як злочину тих дій, які становлять собою феміцид. Йдеться про криміналізацію цього злочину (КК Хорватії), уточнення ознак феміциду та закріплення обмежувальної норми, яка унеможливлює пом'якшення покарання за встановлення будь-якої з цих ознак (КК Мальти) або диференціацію кримінальної відповідальності за умисне вбивство (КК Португалії). Вочевидь, кожна держава вирішувала, який шлях обрати, враховуючи правові традиції, які існують на національному рівні.

В Україні, аби належно відреагувати на необхідність кримінально-правової протидії феміциду, доцільно забезпечити доктринальне дослідження кожного з указаних вище шляхів. Адже юридична техніка в галузі кримінального права містить напрацьовані підходи стосовно криміналізації та диференціації кримінальної відповідальності, які, вочевидь, потрібно враховувати під час вибору котрогось шляху належного кримінально-правового реагування на феміцид, прийнятного в національній площині.

Як відомо, криміналізація будь-яких діянь не може відбутися просто так, без встановлення підстав для цього. Загалом уявлення науковців стосовно загальнотеоретичних аспектів криміналізації є вельми строкатими, дослідження яких не є предметом цієї праці. Тому обмежимося тим, що погодимося з Д. О. Балобановою, яка виокремлює юридико-кримінологічні, соціально-економічні, соціально-психологічні підстави криміналізації [9, с. 382]. Водночас на сторінках цієї праці зупинимося тільки на юридико-кримінологічних підставах криміналізації, до яких ця дослідниця відносить а) суспільну небезпечність діяння; б) типовість та достатню поширеність форм антигромадської поведінки; в) динаміку суспільно небезпечних діянь з урахуванням причин і умов, що їх породжують; г) наявність необхідності впливу кримінально-правовими заходами; д) урахування можливостей системи кримінальної юстиції в протидії тим або іншим формам антигромадської поведінки [10, с. 382]. Соціально-економічні (співвідношення позитивних та негативних наслідків криміналізації; наявність матеріальних ресурсів для реалізації кримінально-правової заборони) та соціально-психологічні підстави криміналізації (рівень суспільної правосвідомості та психології; історичні традиції) вимагають самостійного вивчення з оперуванням даних різних наук, зокрема

економічних, психологічних, педагогічних, та виходить за межі предмета дослідження.

Першою юридико-кримінологічною підставою криміналізації є *суспільна небезпечність діяння*. Вказана ознака злочину не називається розробниками проєкту КК. З одного боку, вони мають рацію. Оскільки виміряти, наприклад, досягнення якого ступеня суспільної небезпеки достатньо для того, щоб за відповідне діяння потрібно було б передбачати кримінальну відповідальність, фактично неможливо або складно. Проте на сьогодні суспільна небезпека є ознакою злочину, а тому, вочевидь, підлягає встановленню в кожному конкретному випадку вирішення питання про те, чи потребує відповідне діяння криміналізації. На думку М. Р. Рудковської, суспільна небезпека – це «категорія кримінального права, яка відображає заподіяння діянням, яке містить усі обов'язкові ознаки складу злочину, істотної шкоди об'єктові, який перебуває під кримінально-правовою охороною, або створення реальної загрози заподіяння такої шкоди» [11, с. 7].

Феміцид, без сумніву, є тим діянням, яке характеризується достатнім ступенем суспільної небезпеки, аби відповідне діяння було криміналізовано у КК України. Адже феміцид посягає на найвищу соціальну цінність кожної людини – її життя. Підвищена суспільна небезпека такого діяння обумовлена наявністю особливого мотиву, яким, як зазначалося вище, є мотив статевої (гендерної) неприязні або дискримінації. Наявність цього мотиву перетворює умисне вбивство на таке, що спричиняє більшу, порівняно з іншими видами умисного вбивства без кваліфікуючих ознак, шкоду. Окрім того, наявність такого мотиву прямо суперечить принципу рівності прав та свобод. Феміцид має ознаки дискримінації та принижує гідність жінок як соціальної групи.

На нашу думку, підвищений ступінь суспільної небезпеки феміциду обумовлено поєднанням таких факторів, як біологічний (позбавлення жінки життя), соціальний (спрямованість на гендерну дискримінацію), психологічний (впливає на інших жінок та дітей, свідків злочину) та юридичний (відсутність окремої норми про феміцид або диференціації кримінальної відповідальності за такі протиправні прояви. Феміцид також формує психологічний клімат страху серед жінок – почуття постійної загрози від чоловіків. Феміцид психологічно впливає і на дітей, які стали свідками цього злочину чи не були його очевидцями, але втратили матір у зв'язку з цим злочином. Такі діти отримують глибоку психологічну травму, що впливає на формування їх особистості, а сама ситуація феміциду може сприяти відтворенню в майбутньому насильницьких моделей поведінки.

Більше того, про досягнення феміцидом того ступеня суспільної небезпеки, достатнього для криміналізації цього діяння, свідчать і положення міжнародних конвенцій, про які йшлося вище. Окрім того, Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) у своїх рішеннях, зокрема, у рішенні «Опуз проти Туреччини» (Opuz v. Turkey), 09.06.2009) встановив порушення ст. 2 Європейської конвенції з прав людини (далі – ЄКПЛ), а саме: порушення права на життя в контексті смертельного поранення, які в умовах домашнього насильства були завдані особою, яка попередньо вже вчиняла насильство; порушення ст. 3 ЄКПЛ (заборона катування) в контексті невжиття органами влади адекватних заходів для захисту заявниці та її родини від проявів домашнього насильства; порушення ст. 14 ЄКПЛ (заборона дискримінації) в контексті відсутності із боку судової системи адекватного рішення у випадках домашнього насильства. При цьому ЄСПЛ резюмував, що нездатність держави захистити жінку від домашнього насильства, що призвело до її смерті, є порушенням права на життя та одночасно формою дискримінації [12]. Таке динамічне тлумачення ЄСПЛ підтверджує, що держава має позитивний обов'язок запобігати феміциду, а ігнорування державними органами, уповноваженими запобігати вчиненню злочинів, гендерного підґрунтя будь-якого насильства, а особливо насильства, у результаті якого спричинено смерть жінці, фактично прирівнюється до пасивності влади дискримінаційного характеру.

Порушення таких же статей ЄКПЛ було констатовано ще в одному рішенні ЄСПЛ,

а саме в рішенні у справі «Талпіс проти Італії (TALPIS v. ITALY), 02.03.2017). При цьому в ньому вживається термін «феміцид» у розумінні умисного гендерно зумовленого вбивства. Зокрема, ЄСПЛ відзначив, що заявниця надала prima facie докази, підкріплені беззаперечними статистичними даними того, що домашнє насильство передусім впливає на жінок і що, незважаючи на проведені реформи, велику кількість жінок вбивають свої партнери або колишні партнери (феміцид) і, по-друге, соціокультурні установки на терпимість до домашнього насильства зберігаються [13].

Отже, доходимо висновку, що феміцид характеризується достатнім ступенем суспільної небезпеки, необхідним для його криміналізації.

Наступна юридико-кримінологічна підстава криміналізації – це *типовість та достатня поширеність форм відповідної антигромадської поведінки*. За даними організації «ООН Жінки» (UN Women), близько 140 жінок і дівчат у світі щодня гинуть через насильство, яке вчиняють їхні партнери або родичі. У 2023 р. чоловіки вчинили умисне вбивство більш ніж 85 000 жінок. З них понад 51 000 (або 60%) загинули від рук власних партнерів або близьких родичів. У звіті цієї організації зазначається, що найбільш небезпечним місцем для жінок залишається їхній дім, де вони найчастіше стикаються з насильством, яке завершується смертю. При цьому експертки наголошують, що низька якість збору даних у багатьох країнах обмежує глобальне оцінювання рівня феміциду. Урядові установи в більшості країн лише частково ведуть статистику про випадки насильства, які трапляються поза межами дому [14].

В Україні статистика феміциду не ведеться. Але це не означає, що таке явище в нашій державі відсутнє чи воно непоширене. Тому на підставі відповідних звітів констатуємо, що феміцид належить до поширених явищ в Україні та світі. Хоча про масштаби поширення феміцидів в Україні інформація відсутня. Однак наша держава не відірвана від світу. І в умовах війни, очевидно, феміцид, як і інше гендерно зумовлене насильство, є тим явищем, яке є наслідком перебування громадян України в стані постійного стресу, підвищення рівня кортизолу змінює поведінку чоловіків, які стають більш агресивними стосовно жінок та реалізують насильницький сценарій своєї поведінки, застосовуючи до них насильство аж до спричинення їм смерті. Ураховуючи викладене, складно охарактеризувати таку підставу криміналізації, як динаміка феміциду з урахуванням причин і умов, що їх породжують. Адже, як зазначалося вище, статистика таких злочинів в Україні не ведеться.

Продовжуючи характеристику типовості та достатньої поширеності феміциду в Україні, слід звернути увагу на те, що феміцид – це універсальний злочин для всіх країн. Адже будь-яке гендерно зумовлене насильство загалом та феміциди зокрема (як найбільш небезпечний прояв такого насильства) характерні для будь-яких країн незалежно від рівня їх економічного розвитку, незалежно від того, у якому регіоні знаходиться країна, а також незалежно від часу, який досліджується. Як відзначають дослідники, феміциди вчиняються як у мирний, так і у воєнний час [15, p. 256–261]. Звісно, феміцид має свої особливості в тій чи іншій країні. Однак загальні закономірності цього явища є спільними в цілому світі. Тому припускаємо, що феміцид в Україні підпорядковується загальним закономірностям цього явища у світі.

Наступна юридико-кримінологічна підстава криміналізації – це *наявність необхідності впливу кримінально-правовими заходами на феміцид*. З цього приводу, звісно, існують полярні точки зору. І це характерно не лише для України (у нашій державі, враховуючи неповною мірою інтерес до запровадження кримінальної відповідальності за феміцид, існує обмаль публікацій, які б стосувалися криміналізації цього злочину та його характеристики). Така полярність підходів до криміналізації феміциду досить виражено прослідковується в кримінально-правовій доктрині Італії, у якій у березні 2025 року було доповнено Кримінальний кодекс новою статтею про феміцид та включено ряд обтяжуючих ознак у структуру інших статей, що відображають застосування гендерно зумовленого насильства.

Наприклад, італійський учений кримінолог М. Доніні вважає, що законопроєкт, яким пропонувалося запровадити у КК Італії кримінальну відповідальність за феміцид, має популістський характер. Цей науковець наводить такі аргументи: 1) злочин феміцид вже існує у КК Італії, але під іншими назвами, охоплюється поняттям умисного вбивства; 2) запровадження кримінальної відповідальності за феміцид не має належного кримінологічного підґрунтя; 3) криміналізацією феміциду невиправдано надається перевага статі жінки перед статтю чоловіка; 4) новий законопроєкт безпідставно посилює покарання за умисне вбивство жінки; 5) феміцид є тим явищем, яке не існує в реальній дійсності, оскільки воно є неоднозначним у частині співвіднесення з умисними вбивствами жінок, оскільки у більшості випадків вчинення цього злочину не пов'язано з відповідними мотивами гендерної дискримінації; 6) феміцид в Італії є не настільки поширеним, як в інших країнах, зокрема у країнах американського континенту [16].

Водночас інший професор-кримінолог Ф. Мендіто, наводить контраргументи та вважає, що криміналізація феміциду в Італії є позитивною тенденцією правотворчості. Цей науковець вважає, що загальнопревентивні заходи, запровадження яких вимагає Стамбульська конвенція стосовно гендерно зумовленого насильства, не виключають можливості запровадження кримінальної відповідальності за феміцид, який належить до соціальної реальності та вимагає негайного втручання держави. Знову ж таки, навіть якщо можна погодитися з тим, що стримуючий ефект санкції за добровільне вбивство особи є обмеженим, це не заважає йому заслуговувати на належне покарання, як і будь-який злочин, що захищає активи дуже високої конституційної та наднаціональної цінності (згадайте злочин катування, нещодавно запроваджений, який карається довічним ув'язненням, якщо він настає після смерті). Ф. Мендіто вважає, що феміцид характерний не лише для країн Латинської Америки. Цей злочин поширений і в Європі, зокрема в Італії. Він стверджує, що фактично за оцінками, близько 17% усіх умисних вбивств у світі є феміцидами; цей відсоток можна порівняти з Італією, де у 2024 році було зафіксовано приблизно 20% феміцидів від загальної кількості вмисних убивств (99 убивств жінок у сімейній/емоційній сфері із загальної кількості 321 вбивства) [17].

Як бачимо, науковці Італії мають діаметрально протилежні погляди на феміцид як самостійний злочин проти особи. Аналогічні аргументи, вочевидь, можуть мати місце та мають у науковому просторі України. На нашу думку, більш виваженим є другий підхід, що характеризувався нижче. Він відповідає останнім міжнародним трендам, враховує небезпечність такого явища, як гендерно зумовлене умисне вбивство та покликаний забезпечити баланс між відповідним протиправним явищем та кримінально-правовою протидією в цій частині.

Вважаємо, що власне кримінально-правові засоби більшою мірою придатні для протидії феміциду. Однак, як-то кажуть, не карою єдиною. Кримінальна відповідальність за феміцид в цьому сенсі відіграватиме більшою мірою спеціально-превентивний захід та може слугувати стримуючим фактором стосовно вчинення феміциду. Водночас кримінально-правова превенція повинна існувати паралельно з загальнопревентивними заходами, покликаними запровадити в державі такі механізми у сфері освіти, медицини, соціального захисту тощо, спрямованими на можливість застосування некаральних засобів в аспекті дозлочинного коригування поведінки осіб, виявлення можливих жертв феміциду тощо.

Остання з підстав криміналізації полягає у *врахуванні можливостей системи кримінальної юстиції в протидії тим або іншим формам антигромадської поведінки* (у нашому випадку – феміциду). Вважаємо, що можливості кримінальної юстиції у частині протидії феміциду, переважно кримінально-правовими методами, є реальними. Адже феміцид – це крайній прояв домашнього гендерно зумовленого насильства, протидією якого правоохоронні органи та суд займаються впродовж кількох останніх років, маючи при цьому достатній рівень можливостей в реалізації превентивної функції у цій частині.

Отже, така антисуспільна поведінка, як феміцид, яка є крайнім проявом гендерно зумовленого насильства, має всі підстави для того, аби за таке діяння передбачалася кримінальна відповідальність. З аналізу юридико-кримінологічних підстав криміналізації цього діяння вбачається, що феміцид характеризується достатнім ступенем суспільної небезпеки, необхідним для його криміналізації, є типовою та достатньо поширеною формою відповідної антигромадської поведінки, вплив на феміцид може мати місце в разі застосування кримінально-правових заходів впливу, а кримінальна юстиція має належні можливості для забезпечення кримінально-правової протидії цьому явищу.

Водночас, криміналізація як метод кримінально-правової політики застосовується у разі, коли чинний КК України ще не передбачає певне діяння як кримінальне правопорушення. Тобто криміналізація можлива, коли жодна з наявних статей Особливої частини цього Кодексу не закріплює ознак складу кримінального правопорушення, яким могла б охоплюватися відповідна антигромадська поведінка. Диференціація кримінальної відповідальності здійснюється лише в тому разі, коли відбулася криміналізація. Як зазначає В. О. Навроцький, криміналізація діяння є передумовою диференціації кримінальної відповідальності [19, с. 101].

Диференціація кримінальної відповідальності, як запропонувала розуміти поняття Н. О. Антонюк, – це «здійснювана законодавцем з метою реалізації його уявлень про принцип справедливості варіативна оцінка кримінальних правопорушень, які є видами одного і того ж базового (загального) посягання, залежно від характеру та типового ступеня суспільної небезпечності вчиненого, характеристик особи винного, результатом якої є закріплення в статтях Загальної та Особливої частини КК диференціюючих положень, що визначають різні форми потенційного обмежувального впливу на особу» [18, с. 170]. Як зазначає ця дослідниця, «потреба в диференціації кримінальної відповідальності є об'єктивно зумовленою… Якщо йдеться лише про оцінку вчиненого суспільно небезпечного діяння, то, вочевидь, існують такі ознаки, які власне змінюють градус (величину) його суспільної небезпечності». При цьому критеріями диференціації кримінальної відповідальності є характер та типовий ступінь суспільної небезпечності вчиненого, характеристики особи винного, які виступають підставами для такої диференціації [18, с. 187, 193].

Характеризуючи диференціацію кримінальної відповідальності, яка здійснюється в Особливій частині КК України, Н. О. Антонюк пише про те, що законодавець проводить диференціацію «шляхом конструювання суміжних складів кримінальних правопорушень та тих складів, які конкурують між собою. Поява таких складів (суміжних і конкуруючих) допомагає провести диференціацію кримінальної відповідальності шляхом врахування певних спеціальних ознак, які змінюють суспільну небезпечність вчиненого» [18, с. 411].

То чи слід вести мову про криміналізацію феміциду, чи про диференціацію кримінальної відповідальності? Якщо пригадати попередньо висловлену тезу про те, що криміналізувати можна лише таку антигромадську поведінку, яка не передбачена як кримінальне правопорушення у жодній зі статей Особливої частини КК України. Феміцид, про що йшлося вище, є умисним вбивством жінки, вчиненим зі спеціальним мотивом – статевої (гендерної) неприязні або дискримінації. Тобто таке умисне вбивство підпадає під ознаки складу умисного вбивства (ст. 115 КК України). І у зв'язку з відсутністю відповідної кваліфікуючої ознаки вчинення умисного вбивства жінки з указаним вище мотивом може кваліфікуватися і за ч. 1 ст. 115 КК України (якщо у вчиненому відсутні кваліфікуючі ознаки, закріплені у ч. 2 цієї статті). Таким чином, саме по собі явище феміциду фактично передбачене у КК України як злочин, а саме: умисне вбивство. Тому в будь-якому разі, який би шлях не було обрано як такий, який максимально відповідає національній правовій традиції (виокремлення самостійної статті Особливої частини КК України з ознаками складу феміциду як самостійного злочину проти життя жінки чи включення у ч. 2 ст. 115 КК України кваліфікуючої ознаки умисно-

го вбивства, а саме: умисне вбивство жінки з мотивів статевої (гендерної) неприязні або дискримінації), мова може йти лише про диференціацію кримінальної відповідальності за вмисне вбивство.

При цьому вважаємо, що найбільш прийнятною для України буде диференціація кримінальної відповідальності шляхом включення у КК України нової кваліфікуючої ознаки умисного вбивства (ч. 2 ст. 115), а не виокремлення феміциду як нового складу кримінального правопорушення. Саме в такий спосіб можливо збалансувати позитивні та негативні аспекти кримінальної відповідальності за феміцид, сприйняття та заперечення необхідності цього кроку в експертних сферах. Саме такого підходу – диференціації кримінальної відповідальності за умисне вбивство шляхом закріплення такої кваліфікуючої ознаки умисного вбивства, як умисне вбивство з мотивів статевої (гендерної) неприязні або дискримінації – потребує КК України. Сама ж диференціація кримінальної відповідальності, як вбачається, здійснюється з урахуванням тих самих підстав, що й криміналізація, які характеризувалися вище. Йдеться про характер та типовий ступінь суспільної небезпечності такого явища, як феміцид, типовість та достатню поширеність відповідної формою антигромадської поведінки, про можливість впливу на феміцид кримінально-правовими заходами впливу, про належні можливості кримінальної юстиції для забезпечення кримінально-правової протидії цьому явищу.

Висновки із зазначених проблем і перспективи подальших досліджень у поданому напрямі

Дослідження проблеми доцільності кримінально-правового реагування на феміцид в Україні, аналіз існуючих міжнародних стандартів у цій частині надав можливість зробити такі основні висновки.

На підставі аналізу відповідних норм кримінальних кодексів окремих європейських країн, зроблено висновок, що ці країни обирають свій шлях нормативного закріплення як злочину тих дій, які становлять собою феміцид, що грунтується на національній правовій традиції. Йдеться про криміналізацію цього злочину (КК Хорватії), уточнення ознак феміциду та закріплення обмежувальної норми, яка унеможливлює пом'якшення покарання за встановлення будь-якої з цих ознак (КК Мальти) або диференціацію кримінальної відповідальності за умисне вбивство (КК Португалії).

Підвищений ступінь суспільної небезпеки феміциду обумовлено поєднанням таких факторів, які біологічний (позбавлення жінки життя), соціальний (спрямованість на гендерну дискримінацію), психологічний (впливає на інших жінок та дітей) та юридичний (відсутність окремої норми про феміцид або диференціації кримінальної відповідальності за такі протиправні прояви).

Існують достатні підстави для того, аби передбачити кримінальну відповідальність за феміцид у КК України. З аналізу юридико-кримінологічних підстав криміналізації цього діяння вбачається, що феміцид характеризується достатнім ступенем суспільної небезпеки, необхідним для його криміналізації, є типовою та достатньо поширеною формою відповідної антигромадської поведінки, вплив на феміцид може мати місце у разі застосування кримінально-правових заходів впливу, а кримінальна юстиція має належні можливості для забезпечення кримінально-правової протидії цьому явищу.

Встановлено відмінність між криміналізацією та диференціацією кримінальної відповідальності як самостійних методів кримінально-правової політики. Криміналізація застосовується у разі, коли чинний КК України ще не передбачає певне діяння як кримінальне правопорушення. Тобто криміналізація можлива, коли жодна з наявних статей Особливої частини цього Кодексу не закріплює ознак складу кримінального правопорушення, яким могла б охоплюватися відповідна антигромадська поведінка.

З огляду на те, що за наявності чинних кримінально-правових норм за феміцид наставатиме кримінальна відповідальність за ст. 115 КК України, про криміналізацію цього явища, відповідно, не може йти мова. Тому в будь-якому разі, який би шлях не було обрано як такий, який максимально відповідає національній правовій традиції,

мова може йти лише про диференціацію кримінальної відповідальності за вмисне вбивство.

Найбільш прийнятною для України буде диференціація кримінальної відповідальності шляхом включення у КК України нової кваліфікуючої ознаки умисного вбивства (ч. 2 ст. 115), а не виокремлення феміциду як нового складу кримінального правопорушення. Саме в такий спосіб можливо збалансувати позитивні та негативні аспекти кримінальної відповідальності за феміцид, сприйняття та заперечення необхідності цього кроку в експертних сферах. Саме такого підходу – диференціації кримінальної відповідальності за умисне вбивство шляхом закріплення відповідної кваліфікуючої ознаки умисного вбивства, як умисне вбивство з мотивів статевої (гендерної) неприязні або дискримінації – потребує КК України.

Література

1. Остапчук Л. Г. Феміцид як один із видів «жіночого вбивства». *Юридичний електронний науковий журнал*. 2023. № 9. С. 332–336. URL: https://surl.li/gdrqyb

2. Загальні рекомендації, ухвалені Комітетом ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок №1-37. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW). URL: https://surl.li/fhcmmq

3. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (2011) (Стамбульська конвенція): міжнародний документ від 11.05.2011. URL: https://surl.lu/vzhuqs

4. Femicide Watch initiative (2021). The Office of the High Commissioner for Human Rights (UN Human Rights). URL: https://surl.li/aeymsp

5. Zakon o izmjenama i dopunama Kaznenog zakona (NN 36/2024 (25.3.2024)). URL: https://surl.li/sbevbz

6. Kazneni zakon Hrvatske. URL: https://surl.li/addevb

7. ATT li jkompli jemenda l-Kodiċi Kriminali, Kap. 9. 28 ta' Ġunju, 2022. URL: https://surl.li/vwzuhe

8. Kodici Kriminali ta' Malta. URL: https://surl.li/qvjqlp

9. Codigo Penal Portugues. URL: https://surl.li/jgonfy

10. Балобанова Д. О. Динаміка кримінального права України (теоретико-прикладне дослідження): дис. … д-ра юрид, наук: 12.00.08; Одеський держ. ун-т внутр. справ. Одеса, 2021. 476 с.

11. Рудковська М. Р. Суспільна небезпека як ознака поняття злочину: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2017. 187 с.

12. Opuz v. Turkey (Опуз проти Туреччини): рішення Європейського суду з прав людини від 09.06.2009. URL: https://surl.lu/goitls

13. TALPIS v. ITALY (Талпіс проти Італії): рішення Європейського суду з прав людини від 02.03.2017. URL: https://surl.li/erbfsv

14. UNODC and UN Women, Femicides in 2023: Global Estimates of Intimate Partner/ Family Member Femicides (United Nations publication, 2024). URL: https://surl.li/gkentb

15. Epelbaum D. Des hommes vraiment ordinaires? Les bourreaux génocidaires. Paris: Stock, 2015. 304 p.

16. Donini M. Perché non introdurre un reato di femminicidio che c'è già / 18 Marzo 2025. URL: https://surl.lu/yeslpb

17. Menditto F. Riflessioni sul delitto di femminicidio / 02 Aprile 2025. URL: https://surl.li/kabdpo

18. Антонюк Н. О. Диференціація кримінальної відповідальності у кримінальному праві України: монографія. Київ: Алерта, 2023. 554 с.

19. Навроцький В. О. Диференціація кримінальної відповідальності: забаганка законодавця чи необхідність. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення*: Міжнар. симпозіум (м. Львів, 11–12 верес. 2009 р.). Львів: ЛьвДУВС, 2009. С. 100–103.

References:

1. Ostapchuk L. H. Femitsyd yak odyn iz vydiv «zhinochoho vbyvstva». *Yurydychnyi elektronnyi naukovyi zhurnal*. 2023. № 9. S. 332–336. URL: https://surl.li/gdrqyb

2. Zahalni rekomendatsii, ukhvaleni Komitetom OON z likvidatsii dyskryminatsii shchodo zhinok №1-37. Konventsiia pro

likvidatsiiu vsikh form dyskryminatsii shchodo zhinok (CEDAW). URL: https://surl.li/fhcmmq

3. Konventsiia Rady Yevropy pro zapobihannia nasylstvu stosovno zhinok i domashnomu nasylstvu ta borotbu iz tsymy yavyshchamy (2011) (Stambulska konventsiia): mizhnarodnyi dokument vid 11.05.2011. URL: https://surl.lu/vzhuqs

4. Femicide Watch initiative (2021). The Office of the High Commissioner for Human Rights (UN Human Rights). URL: https://surl.li/aeymsp

5. Zakon o izmjenama i dopunama Kaznenog zakona (NN 36/2024 (25.3.2024)). URL: https://surl.li/sbevbz

6. Kazneni zakon Hrvatske. URL: https://surl.li/addevb

7. ATT li jkompli jemenda l-Kodiċi Kriminali, Kap. 9. 28 ta' Ġunju, 2022. URL: https://surl.li/vwzuhe

8. Kodici Kriminali ta' Malta. URL: https://surl.li/qvjqlp

9. Codigo Penal Portugues. URL: https://surl.li/jgonfy

10. Balobanova D. O. Dynamika kryminalnoho prava Ukrainy (teoretyko-prykladne doslidzhennia): dys. … d-ra yuryd, nauk: 12.00.08; Odeskyi derzh. un-t vnutr. sprav. Odesa, 2021. 476 s.

11. Rudkovska M. R. Suspilna nebezpeka yak oznaka poniattia zlochynu: dys. … kand. yuryd. nauk: 12.00.08; Lviv. derzh. un-t vnutr. sprav. Lviv, 2017. 187 s.

12. Opuz v. Turkey (Opuz proty Turechchyny): rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny vid 09.06.2009. https://surl.lu/goitls

13. TALPIS v. ITALY (Talpis proty Italii): rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny vid 02.03.2017. URL: https://surl.li/erbfsv

14. UNODC and UN Women, Femicides in 2023: Global Estimates of Intimate Partner/Family Member Femicides (United Nations publication, 2024). URL: https://surl.li/gkentb

15. Epelbaum D. Des hommes vraiment ordinaires? Les bourreaux génocidaires. Paris: Stock, 2015. 304 p.

16. Donini M. Perché non introdurre un reato di femminicidio che c'è già / 18 Marzo 2025. https://surl.lu/yeslpb

17. Menditto F. Riflessioni sul delitto di femminicidio / 02 Aprile 2025. URL: URL: https://surl.li/kabdpo

18. Antoniuk N. O. Dyferentsiatsiia kryminalnoi vidpovidalnosti u kryminalnomu pravi Ukrainy: monohrafiia. Kyiv: Alerta, 2023. 554 s.

19. Navrotskyi V. O. Dyferentsiatsiia kryminalnoi vidpovidalnosti: zabahanka zakonodavtsia chy neobkhidnist. *Kryminalnyi kodeks Ukrainy 2001 r.: problemy zastosuvannia i perspektyvy udoskonalennia*: Mizhnar. sympozium (m. Lviv, 11–12 veres. 2009 r.). Lviv: LvDUVS, 2009. S. 100–103.

Zahynei-Zabolotenko Zoia Apollinariivna –
Doctor of Law, Professor, Head of the Department of Criminal Law, Criminology and Judiciary of the V.M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine
ORCID: 0000-0002-8679-124X
Zeinalov Ali ohly,
graduate student at the V.M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine
ORCID: 0009-0003-7983-850X

CRIMINALIZATION OR DIFFERENTIATION OF CRIMINAL LIABILITY FOR FEMICIDE: WHAT DOES THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE NEED?

The article examines the issue of the expediency of criminal law response to femicide in Ukraine, analyzes the existing international standards in this regard, and the criminal legislation of certain European countries that have in one way or another provided for criminal liability for femicide. These European countries choose their own way of regulating femicide. This includes criminalization of this crime (Croatian Criminal Code), clarification of the signs of femicide and the establishment of a restrictive rule that makes it impossible to mitigate the punishment for establishing any of these signs (Maltese Criminal Code) or differentiation of criminal liability for intentional murder (Portuguese Criminal Code). The increased degree of social danger of femicide is due to a combination of factors, including biological (taking a woman's life), social (focus on gender discrimi-

nation), psychological (affecting other women and children) and legal (lack of a separate provision on femicide or differentiation of criminal liability for such unlawful acts). Femicide is characterized by a sufficient degree of public danger required for its criminalization, it is a typical and fairly widespread form of relevant anti-social behavior, the impact on femicide can be made by applying criminal law measures of influence, and criminal justice has the appropriate capacity to provide criminal law counteraction to this phenomenon. The author distinguishes between criminalization and differentiation of criminal liability as independent methods of criminal law policy. Criminalization is applied when the current Criminal Code of Ukraine does not yet provide for a certain act as a criminal offense. That is, criminalization is possible when none of the existing articles of the Special Part of this Code enshrines the elements of a criminal offense that could cover the relevant anti-social behavior.

Given that under the current criminal law provisions, femicide will be punishable under Article 115 of the Criminal Code of Ukraine, criminalization of this phenomenon is out of the question. Therefore, in any case, whichever way is chosen as the one that best suits the national legal tradition, we can only talk about differentiation of criminal liability for intentional homicide. The most acceptable way for Ukraine would be to differentiate criminal liability by including a new qualifying feature of intentional murder (part 2 of Article 115) in the Criminal Code of Ukraine, rather than to separate femicide as a new criminal offense. It is in this way that it is possible to balance the positive and negative aspects of criminal liability for femicide, the perception and denial of the need for this step in the expert spheres. It is this approach – differentiation of criminal liability for intentional murder by introducing a relevant qualifying feature of intentional murder, such as intentional murder motivated by sexual (gender) hostility or discrimination – that the Criminal Code of Ukraine needs.

Key words: femicide, gender-based violence, intentional homicide, crime, criminalization, differentiation of criminal liability, criminal responsibility, qualifying feature, criminal law policy, woman.

ЗЛЕТИ І ПАДІННЯ МІНІСТРА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ОЛЕКСІЯ БРОВКІНА

ГРЕЧЕНКО Володимир Анатолійович - доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін та українознавства Харківського національного університету внутрішніх справ.

ORCID:http://orcid.org/0000-0002-6046-0178

ЯРМИШ Олександр Назарович - доктор юридичних наук, професор,завідувач Навчально-наукової лабораторії дослідження проблем забезпечення прав осіб, які постраждали від війни, Дніпровського державного університету внутрішніх справ.

ORCID: http:// orcid.org/0000-0002-4811-4520

УДК 343.9:[343.37+343.55](477)"19"

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.12

У статті розглядається життєвий шлях і діяльність міністра внутрішніх справ Олексія Бровкіна (1906-1983). У його службовій кар'єрі можна виділити кілька основних етапів: 1. 1939-1941рр. – господарська робота, поступове зростання в посадах; 2. 1941-1951 рр. – керівна партійна робота, вершиною якої була посада заступника завідувача відділом машинобудування ЦК КПУ; 3. 1951-1956 рр. (із незначною перервою – робота на посадах заступника міністра держбезпеки УРСР та заступника міністра внутрішніх справ УРСР; 4. 1956-1962 рр. – діяльність на посаді міністра внутрішніх справ УРСР – пік кар'єри; 5. 1962-1968 рр. – робота на посаді начальника Вищої школи МОГП СРСР. О. Бровкін став міністром внутрішніх справ УРСР у період посилення лібералізації радянського режиму, коли відбувалося реформування багатьох сфер управління державою, але йому не вдалося істотно покращити роботу МВС. Це було пов'язано з тим, що МВС республіки перебувало під контролем центральних органів СРСР, а з іншого боку, і сам Бровкін був постаттю пересічною, неяскравою, без видатних здібностей. Сама система відбору та висування кадрів у СРСР вимагала, перш за все, ретельних виконавців волі компартії, без особливих відхилень та творчих проявів. Олексій Бровкін був керівником МВС, але не його лідером.

Ключові слова:Україна, міністерство внутрішніх справ, О.М. Бровкін, партійно-державна номенклатура, кадри, міліція.

Постановка проблеми

Діяльність керівників органів внутрішніх справ, як би вони не називалися – народні секретарі, наркоми, міністри, – мала велике значення в реалізації карної політики держави, протидії злочинності, охороні громадського порядку. Звичайно, що впродовж усього періоду існування органів внутрішіх справ його очільники, особливо в радянський період, були виконавцями волі вищого партійного керівництва, до певної міри його заручниками на цій посаді. Але кожен з них вносив у цю діяльность щось своє, і цей внесок багато в чому залежав від значимості його індивідуальності, його особистих якостей, організаторських здібностей, уміння працювати з людьми. Олексій Бровкін був типовим представником партійно-радянської номенклатури, певний час перебував на посадах заступника міністра внутрішніх справ Української РСР, а згодом міністром. Його основна діяльність припала на достатньо складні післясталінські часи – часи часткової лібералізації радянського політичного режиму. У цей період були спроби поліпшити роботу міністерства і деякі позитивні риси змін, зроблені в цей час, заслуговують на увагу. Але й негативний досвід діяльності міністра та міністерства, яке він очолював, теж має певне повчальне значення і цікавий як для істориків права, так і практичних працівників поліції.

Стан дослідження проблеми

Певні важливі аспекти цієї теми висвітлювалися в монографії О. М. Бандурки "Секретарі, наркоми, міністри внутрішніх справ України в 1917-2022 роках"(1), його ж книзі спогадів "Міністри теж люди"(2), нарисі про О. М. Бровкіна в збірнику документів і матеріалів "Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.) (3), статті В.А.Греченка В.А. "Від генеральних секретарів до міністрів внутрішніх справ"(4). Проте комплексного дослідження діяльності О.М. Бровкіна, особливо під час його перебування в керівництві МВС у якості заступника міністра, а згодом – міністра внутрішніх справ УРСР, ще не було, тому ця тема потребує подальшої розробки та вивчення.

Мета і завдання дослідження

Автори поставили собі за мету комплексно розкрити діяльність Олексія Бровкіна під час входження його до керівництва МВС УРСР, розкрити його основні здобутки та недоліки в роботі під час перебування на посадах заступника міністра та міністра внутрішніх справ УРСР. Ця мета конкретизується в таких завданнях:

- розглянути початковий період діяльності О.М. Бровкіна на посаді заступника міністра державної безпеки УРСР в 1951-1953 рр. та причини його звільнення з цієї посади;

- висвітлити основні аспекти діяльності заступника міністра внутрішніх справ УРСР О.М. Бровкіна після повернення його на цю посаду у 1953-1956 рр.;

- показати головні напрями діяльності міністра внутрішніх справ О.М. Бровкіна на цій посаді у 1956--1962 рр., охарактеризувати стиль його керівництва, ступінь виконання ним державно-правової політики в цей час.

Методологічна основа дослідження

Одним із найважливіших принципів методології, на який спиралися автори, був *історизм*. Застосування принципу історизму дозволило розглянути всі історичні факти, явища і події відповідно до конкретно-історичних обставин у їхньому взаємозв'язку і взаємообумовленості. Усі історичні явища вивчалися в розвитку: як вони виникли, які етапи у своєму розвитку пройшли, чим в кінцевому рахунку стали. Події чи особи, їхня діяльність не розглядалися водночас чи абстрактно, поза часовими вимірами. Застосування принципу історизму було важливим ще й тому, що він не обмежується констатацією минулого, а передбачає цілісний синтез минулого, сьогодення і майбутнього як атрибутів людського буття в їхній динаміці. Це дозволило всебічно врахувати зумовленості характеру і результатів діяльності конкретної історичної особистості.

Виклад основного матеріалу

Початок біографії Бровкіна був таким. **Бровкін** Олексій Миколайович (1906-1983) народився в м. Путивль Сумської області в сім'ї селянина-бідняка. В анкеті, заповненій у 1954 р., відзначав, що за національністю росіянин (5, арк.57). Як він сам писав у автобіографії: «Батьки мої селяни-бідняки, працювали по найму, батько в останній рік життя (помер у 1912 р.) працював кочегаром у Путивльській земській лікарні; мати працювала в тій же лікарні санітаркою. Після смерті батька мати перейшла працювати домогосподаркою в Суми. Після 1917 р. і до смерті працювала прибиральницею в Сумах у школі № 5, там само працювала прибиральницею і сестра» (3, с. 40). Початкову освіту майбутній міністр отримав у церковно- приходській школі. Продовжив навчання О.М. Бровкін у чотирикласному початковому училищі у м. Сумах.

Трудову діяльність розпочав у 1922 р. на сезонних роботах у селах Миколаївка та Степанівка Сумської області, де заготовляли сировину для Степанівського цукрового заводу. До 1924 р. О.М. Бровкін устиг також попрацювати робітником – вагарем та лаборантом на цих підприємствах. У 1924–1929 рр. він дещо змінив свій робітничий профіль і вже працював слюсарем-електромонтером на Червонозаводському рафінадному заводі в м. Суми. Генерал-полковник міліції О.М. Бандурка, який зустрічався з О.Бровкіним у 1959 р., відзначав, що йому

“потиск руки міністра запам’ятався, це була рука людини фізичної праці”(2, с. 9).

У 1929 р. О.М. Бровкін вирішує продовжити навчання за технічним профілем і вступає до Сумського машинобудівного інституту, де у 1930 р. отримав спеціальність інженера-механіка. Цього ж року він стає членом комуністичної партії. В анкеті щодо сімейного становища Бровкін відзначав, що має дружину– Ірину Сигізмундівну, 1911 року народження, одружилися 15 березня 1930 р., і сина – Ігоря Олексійовича, який народився 2 листопада 1930 р.(6, арк.18).

Перший серйозний кар’єрний крок О.М. Бровкін зробив на заводі «Реммаштрест» у м. Харкові, де працював упродовж 1930– 1939 рр. За три роки (1930–1933) він пройшов шлях від рядового конструктора до начальника виробничого відділу. 1933 р. Олексій Бровкін стає головним інженером заводу (6, арк.1).

Слід відзначити, що багатьох представників керівництва і простих робітників заводу «Реммаштрест» у 1938 р. було обвинувачено в антидержавній діяльності (інкриміновано «участь у карально-диверсійній куркульсько-повстанській організації») та репресовано. Багатьох, так звані особливі трійки НКВС, присудили до розстрілу і вирок було виконано у самому Харкові; інших відправили у заслання до Казахстану. Олексія Бровкіна переслідування з боку сталінського режиму не зачепили, навіть більше, у 1939 р. він отримує чергове підвищення і стає начальником Харківського обласного управління місцевої паливної промисловості. Така «недоторканість» та навіть підвищення після репресій викликає певні запитання. Можливо, Бровкіну просто повезло – так тоді теж було, хоча не часто. А можливо, він співробітничав якимсь чином з органами, адже в подальшому його направили на роботу саме туди. Проте, це лише версія, а якихось документальних підтверджень щодо цього в нас немає.

У березні 1941 р. він переходить на партійну роботу і стає секретарем Харківського міського комітету КП(б)У з машинобудування. Під час окупації території УРСР гітлерівцями Харківський міськком КП(б)У евакуювали до Нижнього Тагілу, де О.М. Бровкін із січня до серпня 1942 р. виконував обов’язки секретаря міськкому з машинобудування. З серпня 1942 р. до серпня 1946 р. він стає другим, а згодом першим секретарем Нижньо-Тагільського міськкому ВКП(б). На посаді першого секретаря Олексій Бровкін пробув лише рік, після чого знову повернувся до УРСР, де обійняв посаду заступника завідувача відділу машинобудування ЦК КПУ, на якій перебував до жовтня 1951 р.(6, арк.2). За часів роботи на Уралі Бровкін отримав військовий орден Червоної Зірки (1943), а через два роки був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Це були основні державні нагороди О.М. Бровкіна. Слід відзначити, що в період його перебування на міністерських посадах, він не був нагороджений жодною значимою державною відзнакою. Лише в 1967 р. вдруге отримав орден Трудового Червоного Прапора.

24 жовтня 1951 р. Олексія Бровкіна було призначено заступником міністра державної безпеки УРСР з присвоєнням йому звання полковника (3, с.40-41).

Але після смерті Й. Сталіна і призначення Л. Берії на посаду міністра внутрішніх справ СРСР, а П. Мешика – на посаду міністра внутрішніх справ УРСР, у підйомі Бровкіна ієрархічними сходами відбулися істотні зміни.

Прибувши до Києва, Мешик одразу ж звільнив з роботи низку керівників МДБ УРСР, направлених в органи державної безпеки ЦК компартії України. Серед них були заступники міністра М.В. Слонь і О.М. Бровкін.

П. Мешик хоч і належав до когорти сталінських репресантів, але мав значний досвід роботи в органах внутрішніх справ і дилетантів не любив. Неприязне ставлення до партійних працівників Мешик відверто продемонстрував на першій же оперативній нараді керівного складу МВС УРСР. У своєму виступі він підкреслив, що одним із суттєвих недоліків у роботі органів МДБ республіки стало використання на керівних посадах таких чекістів, як Бровкін. Він звернувся до Бровкіна і запитав його: «Як ви вважаєте, правильно зробили, що вас

послали на роботу в органи державної безпеки?» Бровкін відповів, що направлений в МДБ за рішенням ЦК партії. На що Мешик саркастично додав: «Це не має ніякого значення. Ви нашої роботи не знаєте і працювати вам в органах МДБ важко»(7, с.70). Тут важко не погодитися з П. Мешиком, його висновок мав під собою підстави, що буде видно з подальших матеріалів статті, хоча парткерівництво СРСР та УРСР пізніше прийшло до іншої думки, і Бровкін навіть став міністром внутрішніх справ республіки. Перебуваючи на посаді міністра внутрішніх справ, П. Я. Мешик намагався виправити деякі порушення законності, допущені його попередниками. І справа тут була не в дотриманні радянської традиції «все звертати на попередника», щоб відтінити саме свою роботу, хоча ми повністю не відкидаємо такого висновку. Мова йшла реально про відновлення справедливості та реабілітацію невинуватих людей, на яких були сфабриковані кримінальні справи з політичним забарвленням. Красномовним у цьому плані є наступний документ, який ми наводимо нижче.

Це цілком таємне повідомлення міністра внутрішніх справ УРСР П.Я. Мешика першому секретареві ЦК КП України О.І. Кириченку під назвою «Про серйозні недоліки в роботі колишнього МДБ УРСР», датоване 30 травня 1953 р. У ньому, зокрема, було написано, що під час приймання від колишнього МДБ УРСР слідчих справ, які перебували у провадженні Слідчої частини МДБ УРСР, було встановлено, що деякі працівники колишнього Міністерства державної безпеки України в практиці своєї роботи допустили серйозні перегини та необґрунтовані арешти радянських громадян. МВС УРСР унаслідок ретельного аналізу низки слідчих справ уже було звільнено з-під варти 11 осіб, заарештованих незаконно. Особливо велика кількість незаконних арештів була зроблена серед осіб єврейської національності, причому працівники, які робили ці арешти, керувалися вказівками колишнього першого секретаря ЦК КП України Мельникова Л.Г. про необхідність слідчим шляхом розкрити так зване «єврейське націоналістичне підпілля». З пояснень працівників колишнього 5-го Управління МДБ УРСР, які робили необґрунтовані арешти осіб зазначеної категорії, з'ясувалося, що 25 лютого 1953 р. року колишнім заступником міністра держбезпеки О.М. Бровкіним було надано вказівку керівництву 5-го Управління МДБ УРСР підготувати протягом однієї ночі «довідку на «єврейських націоналістів» для доповіді Мельникову та П.І. Івашутіну (тодішній міністр держбезпеки УРСР) (8, арк.73-75).

Усі перелічені особи з-під варти на час надсилання повідомлення П. Мешика О. Кириченку вже були звільнені та реабілітовані.

Колишній заступник начальника відділу 5-го управління МДБ УРСР майор Сєкарев у своєму поясненні від 30 травня 1953 р. написав: "Окремо хочу зупинитися на безвідповідальному відношенні Бровкіна до перегляду довідок і особливо до затвердження постанов на арешт. При затвердженні цих постанов (я в іншій справі був при доповіді Романішина матеріалів на арешт у кабінеті Бровкіна), Бровкін не *спромігся прочитати матеріали (виділення наше – Авт.)*, запропоновані до постанов. За 10 хвилин, які були потрібні для прочитання постанов на арешт, Бровкін вирішив долю п'яти осіб"(8, арк.76-78). Досить серйозні обвинувачення, які в інші часи могли б вирішити не тільки долю, але й життя Бровкіна.

Такі ж факти повідомляв й інший фігурант цієї справи – колишній заступник начальника 5-го Управління МДБ УРСР підполковник Романішин. У своєму поясненні він написав: «Щодо необґрунтованих арештів Зеленка, Райціна та Шехтмана, на арешт яких я дав згоду, пояснюю: 25 лютого 1953 р. колишнім заступником міністра державної безпеки УРСР Бровкіним мені, як заступнику начальника 5-го Управління, було надано вказівку терміново підготувати довідки на осіб, які розроблялися 5-м Управлінням та п'ятими відділами УМДБ для доповіді на наступний день секретареві ЦК КПУ Мельникову та міністру Івашутіну. При цьому Бровкін заявив мені, що Мельников хоче особисто ознайомитись із справами, бо в нас дуже погано йде робота

щодо викриття єврейського націоналістичного підпілля. На ранок 26 лютого 1953 р. у справах оперативного обліку на осіб, підозрюваних у провадженні єврейської націоналістичної діяльності, було складено до 30 довідок і в цей же день начальниками відділів та їхніми заступниками ці довідки доповідалися Мельникову та Івашутіну, у присутності Бровкіна, Бєляєва та мене» (8, арк.79-80).

Колишній заступник міністра держбезпеки Української РСР Бровкін із цих самих питань 29 травня 1953 р. дав таке пояснення: «З питання про арешти Зеленка, Райціна та Шехтмана можу повідомити наступне: постанова на арешт була підписана мною за поданням заступника начальника управління Романішина. Необґрунтованість, як зараз з'ясувалося, здійснених арештів можна пояснити лише моєю недосвідченістю. У той же час, найчастіше, крім мене, не було кому санкціонувати постанови, оскільки Івашутін часто бував у відрядженні, а Єсипенко займався слідчою частиною. Довідки для доповіді Івашутіну про агентурні матеріали, як пояснює Романішин, складалися, але не за один день, а приблизно за два і не служили підставою для арешту. Рішення про арешт не виносилося на нараді в Івашутіна, а обговорення мало характер інформаційного порядку. Про те, що найближчими днями, на основі арештів Зеленка, Шехтмана та Райціна, очікується вихід на націоналістичне підпілля, є вигадкою. Йшлося взагалі про викриття можливого націоналістичного підпілля. Жодного упередженого ставлення з мого боку до проведення арештів не було» (8, арк.81). Як бачимо, Бровкін пояснює все своєю недосвідченістю та спростовує деякі свідчення співробітників МДБ, які наводилися вище. Він заперечує, що після зроблених арештів планувався вихід на єврейське націоналістичне підпілля. Але ця його теза виглядає непереконливо. Усі учасники цієї справи, які дали вище наведені пояснення, діяли за схемою сталінських часів зразка 1937 року: є вказівка керівництва знайти єврейське націоналістичне підпілля, – значить знайдемо його, хоча, готуючи довідки, вони розуміли, що вони недостовірні, сфальшовані та фактично рокують на смерть кількох людей. Та про це вони тоді не задумувалися, – аби виконати вказівку і, можливо, отримати за це якусь нагороду чи заохочення (9, с.85).

О.М. Бровкіна знову переміщують у ЦК КПУ, заступником начальника відділу партійних, профспілкових та комсомольських органів ЦК КПУ. Як бачимо, його не судили за допущене беззаконня. Навіть не викреслили з номенклатури високопосадовців, але лише понизили в посаді, адже він був «свій», належав до партійно-радянської республіканської верхівки, і тому виведенню з її лав не підлягав.

Але після звільнення з посади, арешту та розстрілу П. Мешика, О. Бровкін вдруге повертається в МВС УРСР. У грудні 1953 (офіційно січні 1954) — квітні 1954 року він — заступник міністра внутрішніх справ Української РСР із кадрів (10).

7 січня 1954 р. міністр внутрішніх справ УРСР Т.А. Строкач у листі до міністра внутрішніх справ СРСР С.Н. Круглова писав, що «вороги народу Мешик і Мільштейн у першу чергу звільнили Бровкіна з посади»(6, арк.7), хоча, як ми бачили, це було зроблено через недосвідченість Бровкіна та його недостатню компетентність.

15 квітня 1954 р. О. М. Бровкіна знову призначають заступником міністра внутрішніх справ УРСР (квітень- травень – виконуючий обов'язки заступника міністра). З березня по серпень 1956 р. він також суміщував посади заступника міністра та начальника управління міліції республіки (3, с.43).

Про сферу діяльності Бровкіна на посаді заступника міністра внутрішніх справ УРСР можна судити, в основних рисах, з деяких документів, які він підписував за посадою, хоча зрозуміло, що він їх не готував, але можливо, враховуючи урок 1953 року під час урядування П. Мешика, хоча б читав.

Ось, наприклад, Директива МВС УРСР начальникам обласних і міських управлінь міліції щодо посилення боротьби зі злиденністю і жебрацтвом від 22 березня 1955 р., підписана полковником О.М. Бровкіним. У ній вказувалося, що перевіркою на місцях встановлено факти наявності в низці

органів міліції незадовільної роботи щодо боротьби з жебрацтвом.З метою мобілізації громадськості на боротьбу з жебрацтвом та бродяжництвом, працівники міліції під час виступів зі звітами перед населенням повинні були проводити роз'яснювальну роботу про необхідність припинення злидарювання та жебрацтва (11, арк.29-30).

Завдання та проблеми діяльності міліції розглядалися на зборах партактиву МВС України від 29 березня 1956 р. з порядком денним «Про підсумки XX з'їзду КПРС і завдання партійної організації міністерства» (доповідав перший заступник міністра внутрішніх справ Р.Є. Булдович).

Виступав і майбутній міністр, а тоді заступник міністра внутрішніх справ О.М. Бровкін. Він зазначив: «Погано керуємо роботою на місцях, слабо ведеться робота з розкраданнями та спекуляцією. Слабко також контролюємо дільничних уповноважених, є претензії до працівників Господарського управління. Серед цих претензій він відмітив те, що не обладнано приміщення ОВІР, і навіть не встановлено вентилятор (12, арк.8-9).(«Суттєвий» недолік, на який міг звернути увагу лише колишній господарник та людина, яка звикла до зручностей у побуті, перебуваючи на керівних посадах. Це зауваження також свідчить, до певної міри, про глибину мислення заступника міністра).

У 1956 р. відбулася зміна і очільника МВС УРСР. Т. А. Строкач, який обіймав цю посаду протягом 10 років, – у 1946–1956 (з невеликою перервою), 9 серпня 1956 р. був звільнений з посади міністра внутрішніх справ УРСР, «у зв'язку з переходом його на іншу роботу» (13, ст.121).

Міністром внутрішніх справ призначили О. М. Бровкіна (14, ст.122) , який до того встиг попрацювати під керівництвом того ж Строкача. Чому саме його призначили міністром, а не, скажімо, Р.Є. Булдовича, який був вищим за посадою, уже мав генеральське звання, а О. Бровкін був лише полковником? (До речі, Булдович до приходу в МВС теж був, як і Бровкін, господарником). Таке рішення щодо Бровкіна, як це часто буває в таким випадках, було суб'єктивним і залежало від думки того, хто його приймав. Можливо, це був М. Хрущов, який знав Бровкіна з попередньої партійної роботи в Україні, а можливо, – новий очільник республіки О. Кириченко, з яким теж працював Бровкін, або новий міністр внутрішніх справ СРСР М. П. Дудоров. Але ми схиляємося до другого варіанту, хоча це лише наше припущення.

У травні 1956 р. на Бровкіна була підготована атестація за підписом міністра внутрішніх справ Т.А. Строкача, щодо присвоєння позачергового спеціального звання комісар міліції II рангу, тобто з полковника, минуючи звання комісара міліції III рангу, але це подання не дало очікуваного для Бровкіна результату (6, арк.16-17).

З 1957 р. О. Бровкін – генерал внутрішньої служби III рангу, що прирівнювалося до військового звання генерал-майора.

Однією з основних форм керівництва протидією злочинності з боку МВС республіки була перевірка оперативно-службової діяльності окремих УВС областей з подальшим розглядом її результатів на колегії МВС. Так, 3 травня 1957 р. Колегія МВС УРСР під головуванням О. Бровкіна розглянула питання про результати перевірки оперативно-службової діяльності УВС виконкому Запорізької обласної ради депутатів трудящих. У цьому документі з грифом «таємно» зазначалося, що в роботі відповідного УВС є серйозні упущення і недоліки.У значної частини міських і районних відділів і відділень міліції, як і раніше, спостерігалася низька розкриваність кримінальних злочинів (Токмацький, Приазовський, Верхньо-Хортицький, Гуляй-Польський та інші РВМ); погано велася робота з розкриття раніше скоєних злочинів, у боротьбі з кримінальною злочинністю слабо використовувалася зовнішня служба міліції, недостатньо велася боротьба з розкраданнями соціалістичної власності та спекуляцією.

Колегія МВС вказала начальнику УВС виконкому Запорізької обласної ради депутатів трудящих Казакову на серйозні упущення і недоліки в оперативно-службовій діяльності УВС, зобов'язавши його бути більш вимогливим до своїх заступників і начальників відділів УВС і підвищити їхню відповідальність за доручені ділянки

роботи. Документ підписав Голова колегії МВС УРСР, міністр внутрішніх справ Української РСР полковник О. Бровкін (15, арк.167-172).

Недостатній рівень підбору кадрів у міліцію призводив до численних правопорушень серед її співробітників. Це видно, зокрема, з Доповідної записки міністра внутрішніх справ УРСР О. М. Бровкіна від 7 квітня 1959 р. «Про порушення законності в органах міліції Сталінської області», адресованої секретарю ЦК КПУ Л.І. Найдеку, де наголошувалося, що постанови ЦК КПРС від 29 січня 1958 р. «Про факти порушення законності в міліції» та ЦК КП України від 14 березня 1958 р. «Про факти порушення законності в установах міліції республіки» в цій області виконуються незадовільно.

У ній повідомлялося, що особливо ганебний випадок серед усіх злочинних діянь, вчинених працівниками міліції, трапився в Добропільському райвідділі міліції Сталінської області в листопаді 1958 р. Тут колишній слідчий райвідділу міліції Кузнєцов та міліціонер Коваленко незаконно затримали громадянина Троцького, до якого застосували фізичне насильство, після якого він помер у камері попереднього ув'язнення. Керівництво УВС Сталінської області (начальник М.С. Поперека) гостро не реагувало щодо цього факту грубого порушення та винуватих до кримінальної відповідальності не притягло. Безпідставні арешти, затримання та свавілля стосовно громадян мали місце з боку працівників міліції м. Макіївка, Єнакієво, Костянтинівка.

У першому кварталі 1959 р. були накладені дисциплінарні стягнення на 1119 співробітників міліції, а 14 притягнуто до кримінальної відповідальності (за такий же період 1958 р. – відповідно 1722 і 23 (16, арк.237-239).

Слід відзначити, що вище наведені факти були достатньо типовими для діяльності міліції того часу і супроводжували її протягом усієї її історії.

Треба підкреслити, що Олексій Бровкін має певний стосунок до початку досліджень історії міліції, яке відновилося в 1950-ті роки. Саме за його підписом вийшла перша з таких робіт – короткий нарис «Бойовий шлях української міліції», який було оприлюднено ще 1958 р.(17, с.58-60).

Тут досить пунктирно висвітлювалися основні віхи історії міліції України, починаючи з 1917 р.

Досить цікавим є документ з грифом «цілком таємно» – вказівка міністра внутрішніх справ О.М. Бровкіна начальникам УВС областей про посилення контролю за порядком видачі спеціальних номерних знаків на автомобілі від 22 липня 1957 р. У ньому відзначалося, що Секретаріат ЦК КП України постановою від 24 травня 1957 року наголосив, що в окремих областях Української РСР Державтоінспекціями видається багато спеціальних номерних знаків для легкових автомобілів, які на лінії органами міліції не контролюються, та зобов'язав МВС УРСР встановити необхідний порядок у видачі таких знаків. Для автомобілів, які обслуговували керівних працівників радянських та партійних органів і які не підлягали зупинці на лінії для перевірки, приписувалося виділити спеціальні номери, починаючи з 90-01 і далі. Номерні знаки – 90-01 і далі можна було видавати тільки на автомобілі, які обслуговували працівників, включених до спеціального переліку.

При цьому додавався перелік посад керівних працівників радянських та партійних органів, на автомобілі яких могли видаватись спеціальні номерні знаки. Сюди входили: 1. перші секретарі обкомів КП України; 2. секретарі обкомів КП України; 3. голови виконкомів обласних рад депутатів трудящих; 4. заступники голів облвиконкомів; 5. голови Рад народного господарства економічних районів та їх заступники; 6. секретарі міськкомів КП України в обласних центрах; 7. голови виконкомів міських рад депутатів трудящих обласних центрів, у Києві та Севастополі – також і заступники голів виконкомів міськрад; 8. командувачі військ військових округів; 9. начальники та заступники начальників Управлінь внутрішніх справ та КДБ при Раді Міністрів УРСР; 10. прокурори областей та міст в обласних центрах (18, арк.252-254).

Так чітко була визначена верхівка комуністично-державного апарату, яку ДАІ не могло зупиняти для перевірок, тобто вони були до певної міри винятком у Правилах дорожнього руху. Фактично, для них ці правила не діяли.

9 квітня 1962 р. було опубліковано Указ Президії Верховної Ради УРСР про увільнення О.М. Бровкіна від обов'язків міністра внутрішніх справ Української РСР (18, ст183). І.Л. Дегтярьов, який певний час працював у ЦК КПУ, а згодом був заступником міністра внутрішніх справ УРСР, згадував, що коли виникла необхідність призначити начальника Вищої школи МВС УРСР у Києві, він пропонував О.М. Бровкіну кілька кандидатур, але всі вони ним відхилялися, поскільки О.М. Бровкін подав заяву в ЦК КПУ про звільнення його з посади міністра внутрішніх справ і призначення начальником Вищої школи. Таке рішення було прийняте, і він працював начальником школи з 1962 по 1967 р.(20, с.247-248). У дійсності по 1968 р. включно (3, с.45).

Але не все було так просто. Щодо причин його відставки, є й інші, але неофіційні версії. За однією з них, Олексій Миколайович нібито використав службове становище і ресурси міністерства для дорогого коштовного ремонту власної квартири. За іншою – відставка міністра була викликана виявленими фактами корупції в системі МВС. Оперативним шляхом було встановлено, що керівник Управління виконання покарань збирав «чорну касу» і відправляв її до МВС. Для ретельного розслідування була створена спеціальна комісія ЦК КПУ. Під час слідчих дій кілька службовців різних структурних підрозділів МВС покінчили життя самогубством. Розслідування не довело причетності міністра до фактів корупції й хабарництва, але недогляд за підлеглими все ж таки був встановлений (3, с.44-45).

Завідувач відділу адміністративних органів ЦК КПУ Кузнєцов 2 березня 1962 р. підготував довідку про О. Бровкіна, подану для звільнення з посади міністра внутрішніх справ Української РСР. У ній вказувалося, що останнім часом міністерство та установи внутрішніх справ допустили серйозні недоліки в боротьбі з кримінальною злочинністю, порушеннями громадськими порядку і перевихованням засуджених. У довідці вказувалося, що на низькому рівні знаходиться оперативно-службова робота багатьох органів міліції з попередження злочинів. У 1961 р. було попереджено всього лише 3,8% від кількості зареєстрованих злочинів. У республіці залишається не розкритою значна кількість злочинів, вчинених у минулі роки, але дієвих заходів щодо їхнього розкриття та розшуку злочинців не зроблено. Органи міліції, їхні апарати ВБРСВ часто виявляли повільність і нерішучість у справі своєчасного викриття і припинення розкрадань соціалістичної власності. Використовуючи це, різного роду ділки та пройдисвіти роками розкрадали народне добро, наносили державі велику матеріальну шкоду. Повільно йшла перебудова роботи виправно-трудових установ. Трудове використання ув'язнених, як важливий засіб їхнього успішного виправлення та перевиховання, у багатьох випадках у колоніях організовувався погано, щомісячно не трудовикористовувалася значна частина ув'язнених.

Допускалися великі недоліки в роботі з підбору, розстановки та виховання кадрів. Серед працівників міліції не були викоренені ганебні факти порушень законності, зловживань, приховування від обліку нерозкритих злочинів, порушень службової дисципліни та аморальних проявів.

Заслухавши звіт Бровкіна, ЦК КП України визнав роботу міністерства внутрішніх справ УРСР з боротьби зі злочинністю, виправленню та перевихованню злочинців незадовільною.

У довідці вказувалося, що в тому, що були значні недоліки в роботі міністерства внутрішніх справ та його установ винен, в першу чергу, міністр Бровкін, який не зміг забезпечити перебудову їхньої діяльності у світлі вимог ЦК КПРС. Він часто некритично оцінював стан роботи підпорядкованих установ та підрозділів, глибоко не вникав в їхню роботу, допускав благодушність і самозаспокоєність, мало виявляв ініціативи в постановці та вирішенні засадничих питань щодо посилення боротьби зі зло-

чинністю та перевихования ув'язнених. на неодноразові вимоги ЦК КП України про необхідність всебічного покращення роботи органів МВС – суттєвих покращень не відбулося.

Висновок довідки був таким: «Вважаємо, що міністр Бровкін у подальшому не зможе забезпечити керівництво міністерством та установами внутрішніх справ республіки, у зв'язку з чим вноситься пропозиція про його звільнення від посади, яку він обіймає» (5, арк.57-59).

Слід підкреслити, що цей документ не відзначався конкретикою, мав достатньо загальний характер і такі недоліки можна було б написати будь-якому міністру внутрішніх справ у той час. Головна мета цього документа – обґрунтувати звільнення О. Бровкіна, що й було зроблено.

Зразу ж після звільнення з посади міністра, Бровкін у квітні 1962 р. звернувся до МВС з проханням про перезалік у вислугу років у МВС періоду роботи на виборних та відповідальних посадах у радянських та партійних органах (для підвищення пенсії). Йому нарахували цей період з 1939 р., додавши до вислуги років ще 13 років і 4 дні, але це не було затверджено МВС СРСР, якого тоді не існувало, а рішення могло стати чинним лише в такому випадку (6, арк.10-13,22).

У 1966 році «за багаторічну плідну роботу в партійних і радянських органах і у зв'язку з 60-річчям з дня народження» Бровкін був нагороджений Грамотою Президії Верховної ради України (Указ Президії ВР від 9 березня 1966 р.) (6, арк.8). Згодом (у жовтні 1968 р.) кандидатуру Бровкіна за підписом міністра МОГП УРСР І.Х Головченка подавали до нагородження знаком «Заслужений працівник МОГП» (6, арк.23).

22 квітня 1968 р. до секретаря ЦК КП України В.І. Дрозденка надійшов лист – заява від О. Бровкіна, де він писав, що рік тому переніс інфаркт міокарду, і це, а також вік (62 роки) не дозволяють йому працювати в повну силу на посаді начальника Вищої школи МОГП СРСР. Він вказав, що вже звертався до міністра охорони громадського порядку СРСР М.О. Щолокова з проханням звільнити його з цієї посади і звертається до керівництва ЦК КПУ також з клопотанням підтримати це своє рішення. Далі в листі він нагадував про те, що пропрацював у керівних органах держави 28 років, не маючи партійних стягнень. Також він просив передати його подяку першому секретареві ЦК КПУ П.Ю. Шелесту і переконував, що завжди був і буде відданим справі комуністичної партії (5, арк.64).28 червня 1968 р. міністр охорони громадського порядку УРСР І. Головченко звернувся до ЦК КПУ з клопотанням дати згоду на звільнення О. Бровкіна з посади начальника Вищої школи МОГП СРСР у зв'язку з переходом на пенсію за віком (5, арк.65). Прохання Бровкіна про перехід на пенсію задовільнили 29 жовтня того ж року. За ним були залишені військове звання, нагороди та право носити мундир.

Після відставки Олексій Бровкін очолив створену у 1968 р. ветеранську організацію центрального апарату МВС України та деякий час працював референтом (консультантом) ЦК КПУ, тобто можна констатувати, що його відставка була досить почесною, Бровкін залишався відносно шанованою людиною на Олімпі керівництва України – у ЦК КПУ.

Висновки

Підсумовуючи, слід відзначити, що в службовій кар'єрі Олексія Бровкіна було кілька етапів:1. 1939-1941 рр. – господарська робота з поступовим зростанням у посадах; 2. 1941-1951 рр.- керівна партійна робота, вершиною якої була посада заступника завідувача відділом машинобудування ЦК КПУ; 3.1951-1956 рр. (із незначною перервою – робота на посадах заступника міністра держбезпеки УРСР та заступника міністра внутрішніх справ УРСР; 4. 1956-1962 рр. – діяльність на посаді міністра внутрішніх справ УРСР – пік кар'єри; 5. 1962-1968 рр. – робота на посаді начальника Вищої школи МОГП СРСР. А далі – пенсія та залучення до консультування ЦК КПУ. Хоча О. Бровкін став міністром внутрішніх справ УРСР на підйомі «відлиги», коли було більше можливостей для реформування та

покращення роботи міністерства, яке він очолював, проте цього повною мірою не сталося. Це можна пояснити, зокрема, тим, що МВС республіки перебувало під контролем центральних органів СРСР та партійного керівництва, а з іншого боку, і сам Бровкін був постаттю пересічною, неяскравою, без видатних здібностей. Прикметно, що за свою роботу на посаді міністра він жодного разу не був нагороджений вищим керівництвом якимось орденом, що свідчило про невисоку оцінку його діяльності з боку очільників держави. Сама система відбору та висування кадрів у СРСР вимагала, перш за все, ретельних виконавців волі компартії, без особливих відхилень та творчих проявів. Олексій Бровкін був керівником МВС, але не його лідером.

Література

1. Бандурка О. М. Секретарі, наркоми, міністри внутрішніх справ України в 1917-2022 роках. Харків: Майдан,2022.544 с.

2. Бандурка О. М. Міністри теж люди. Харків: Майдан,2020. 299 с.

3. Бровкін Олексій Миколайович(1906-1983). Генерал внутрішньої служби III рангу // Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.) : наук. вид. / авт. кол. : М.Г. Вербенський, О.Н. Ярмиш, В.О. Криволапчук, Т.О. Проценко, В.В. Ткаченко, В.М. Чисніков, Т.А. Плугатар, В.А. Довбня, О.В. Кожухар ; за заг. ред. А.Б. Авакова. К., 2016. Т. 6. : Міністерство внутрішніх справ – Міністерство охорони громадського порядку Радянської України в період десталінізації та подальших реорганізацій (5 березня 1953 р. – грудень 1968 р.). К.–Х. : Мачулін, 2016. С.40-45.

4. Греченко В.А. Від генеральних секретарів до міністрів внутрішніх справ. *Наше право*.2022.№1.С.175.

5. Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки. (ЦДАГОУ). Ф.1. Оп.62. Спр.1759. Арк.57.

6. Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (ГДА МВС України). Ф.40.Оп.10.Спр.6.Арк..18.

7. Греченко В.А.Діяльність міністра внутрішніх справ Української РСР Павла Яковича Мешика (1953 р.). *Право і Безпека*.2024.№1. (92).С.66-77.

8. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ. Ф.16. Оп. 1. Спр. 890. Арк. 73–75.

9. Греченко В.А., Ярмиш О.Н. Міліція в Україні в період часткової лібералізації політичного режиму (березень 1953 – серпень 1962 рр): історико-правове дослідження: [монографія]. Харків: Промарт,2024.452 с.

10.Бровкін Олексій Миколайович. URL.: https://uk.wikipedia.org/wiki/ (Дата звернення 10.05.2025).

11.ГДА МВС України. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 29–30.

12. ЦДАГОУ. Ф.299. Оп.9. Спр.80. Арк.8-9.

13.Про увільнення Т.А. Строкача від обов'язків Міністра внутрішніх справ УРСР: указ Президії Верховної Ради УРСР. *Відомості Верховної Ради УРСР*.1956.№10. Ст.121.

14. Про призначення О.М. Бровкіна Міністром внутрішніх справ УРСР: указ Президії Верховної Ради УРСР. *Відомості Верховної Ради УРСР*.1956.№10.Ст.122.

15.ГДА МВС України.Ф. 54. Оп. 1. Спр. 81. Арк. 167–172.

16.ГДА МВС України. Ф.3. Оп.1. Спр.203. Арк. 237-239.

17. Бровкин А. Бойовий шлях української міліції.*Радянська міліція*. 1958. № 12. С. 58-60.

18.ГДА МВС України. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 260. Арк. 252–254.

19.Про увільнення О.М. Бровкіна від обов'язків міністра внутрішніх справ УРСР: указ Президії Верховної Ради Української РСР 9 квітня 1962 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1962 № 15. Ст. 183.

20. Дегтярьов І.Л. Мої спогади про Київську Вищу школу // Національна академія внутрішніх справ України: люди, факти, події (1921-2001). /Я.Ю. Кондратьєв, О.Ф. Гіда, О.С. Городецький та ін. К.:НАВСУ, 2002.С.247-248.

SUMMARY

The article examines the activities of the Minister of Internal Affairs of the Ukrainian SSR, Oleksiy Brovkin (1906-1983). In his official career, we distinguish several main stages: 1. 1939-1941 – economic work, gradual growth in positions; 2. 1941-1951 – leadership party work, achieving the position of deputy head of the mechanical engineering department of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine; 3. 1951-1956 (with a slight break – work in the positions of Deputy Minister of State Security of the Ukrainian SSR and Deputy Minister of Internal Affairs of the Ukrainian SSR;4. 1956-1962 – activity as the Minister of Internal Affairs of the Ukrainian SSR – the peak of his career; 5. 1962-1968 – work as the head of the Higher School of the USSR Police. O. Brovkin was the Minister of Internal Affairs of the Ukrainian SSR during the period of the "thaw", when many spheres of state administration were being reformed, but he did not manage to significantly improve the work of the Ministry of Internal Affairs. This was due to the fact that the Ministry of Internal Affairs of the republic was under the control of the central bodies of the USSR, and on the other hand, Brovkin himself was an ordinary, unremarkable figure, without outstanding abilities. The system of selection and promotion of personnel in the USSR required meticulous executors of the will of the Communist Party, without creative manifestations. Alexei Brovkin was the head of the Ministry of Internal Affairs, but not its leader.

ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ ТЕРОРИЗМУ: ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

ТКАЧЕНКО Валентина Василівна - кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінально-правової політики та кримінального права, Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID https://orcid.org/0009-0009-4030-3253

УДК 343.326-048.66-043.865

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.13

У статті досліджується протидія тероризму, яка особливо гостро постала у зв'язку із веденням рф проти України широкомасштабної війни. Зокрема, акцентується увага на тому, що численні терористичні акти, заворушення, діяльність терористичних угруповань активізували терористичну діяльність злочинних організацій, що підірвали основи національної безпеки України. У статті зазначаються принципи протидії тероризму, які повинні закономірно оновлюватися як сукупність практичних параметрів процесу протидії тероризму, що дає змогу прийняти правильне рішення стосовно визначення комплексу заходів на різних етапах антитерористичної діяльності. Охарактеризовано національне законодавство та міжнародне законодавство країн: Великобританії, Німеччини та Сполучених Штатів Америки. Визначено причини існування терористичних загроз, що виражаються у відсутності дієвих правових механізмів протидії тероризму в Україні. Автор статті визначає необхідність застосування комплексного підходу до боротьби з тероризмом, що включає досвід міжнародних держав, який сприятиме розробці ефективного правового механізму протидії тероризму. Також важливим аспектом є впровадження профілактичних, оперативних та реабілітаційних стратегій, що сприятимуть зниженню рівня радикалізації та забезпеченню національної безпеки. Стаття наголошує на тому, що для ефективної протидії тероризму необхідно інтегрувати різноманітні стратегії, посилити контроль за фінансуванням тероризму структурами: НБУ, СБУ та Державною службою фінансового моніторингу; активувати співпрацю з НАТО, ЄС та ООН щодо обміну даних; запровадити персональні санкції проти організаторів тероризму, фінансових донорів, а також держав, що підтримують терористичні угруповання; запровадити мобільні додатки для повідомлення про підозрілих осіб чи об'єктів. У результаті цієї роботи зазначається, що тероризм є складним і багатогранним явищем, що вимагає постійного розвитку методів протидії та адаптації до нових викликів, пов'язаних з використанням новітніх технологій.

Ключові слова: тероризм, протидія, фінансування тероризму, співробітництво, екстремізм, боротьба, характеристика.

Постановка проблеми

У сучасному світі тероризм еволюціонує, набуваючи нових форм та методів, що ускладнює його виявлення та протидію. Через це перед світовою спільнотою постає питання захисту та протидії такій загрозі як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Проблема протидії терористичній діяльності особливо гостро постала у зв'язку із веденням рф проти України широкомасштабної війни. Численні терористичні акти, заворушення, діяльність терористичних угруповань активізували терористичну діяльність злочинних організацій, що підірвали основи національної безпеки України.

Ефективність боротьби з тероризмом залежить від розробки дієвої правової бази

для протидії цьому явищу. Цілі, методи і засоби сучасного тероризму дуже різноманітні і можуть бути класифіковані за різними критеріями, але ці категорії часто взаємопов'язані між собою і з результатами, яких прагнуть досягти терористи. Цілі, методи і засоби тероризму за останні роки зазнали еволюції, що перетворило цей злочин на одну з найсерйозніших загроз життєво важливим інтересам суспільства, держав і міжнародного співтовариства в цілому. Ці обставини й визначили зв'язок загальної проблеми з найбільш важливими науковими та практичними завданнями аналізу сучасного стану тероризму у світі і в Україні, а також зумовили необхідність визначення причин і умов ескалації цього злочинного явища з метою пошуку і запровадження дієвого правового механізму протидії.

Тому виникає необхідність дослідження сучасного стану правових засад протидії тероризму в Україні та закордоном, з метою імплементації дієвих механізмів боротьби із тероризмом у національне законодавство.

Мета дослідження полягає в комплексній та всебічній характеристиці національного законодавства та міжнародного щодо протидії тероризму та визначення перспективних правових механізмів вдосконалення законодавства у сфері протидії тероризму в Україні.

Стан опрацювання проблематики

Дослідження питань протидії тероризму присвячена низка праць сучасних дослідників. Зокрема, окреслене питання вивчали Антипенко В., Глушков В., Ємельянов В., Тихий В., Авер'янов В., Бандурка О., Додін Є., Дорошенко А., Комзюк А., Ортинський В., Гудзь А. та інші. Втім, у сучасних умовах, окреслена проблематика потребує подальших ґрунтовних досліджень.

Виклад основного матеріалу

Тероризм є багатоаспектним соціально-політичним явищем, яке характеризується високим рівнем непримиренності конфлікту та соціальної небезпеки, що не виключає катастрофічного розвитку подій.

Гудзь А. у своїй праці зазначає, що сучасний тероризм характеризується використанням радикальної пропаганди, зокрема серед молоді, через сучасні засоби комунікації [1].

Терористична діяльність сьогодні базується на використанні новітніх гібридних соціально-інформаційних технологій, спрямованих на маніпулювання людською свідомістю. Системні елементи цієї діяльності значно відрізняються від традиційних методів, таких як захоплення заручників, підпали, вбивства, тортури чи залякування населення та органів влади. У постіндустріальному суспільстві тероризм адаптувався до інноваційних механізмів скоєння злочинів, основною метою яких є не стільки завдання фізичної шкоди, скільки вплив на мораль, духовність та світогляд людей. Окрім методів, характерних для індустріальної епохи, що ґрунтуються на фізичному протистоянні сил, у постіндустріальних війнах активно застосовуються соціально-інформаційні технології, що провокують соціальні та суспільні конфлікти [2].

У зв'язку з цим важливим є науково-теоретичне осмислення та визначення такого твердження, як «принципи протидії тероризму», який не є чітко регламентованим. Ці принципи повинні закономірно оновлюватися як сукупність практичних параметрів процесу протидії тероризму, що дає змогу прийняти правильне рішення стосовно визначення комплексу заходів на різних етапах антитерористичної діяльності, локалізації цих заходів у часі та просторі.

На нашу думку, «принципами протидії тероризму» могли б стати детермінізм, системність, цілеспрямованість, динамічність, законність, об'єктивність та неупередженість. Правильне формулювання зазначених принципів, перелік яких може бути розширений, є важливим для розробки концепцій та стратегій, що мають забезпечувати відповідний рівень стратегічного планування національної безпеки у сфері протидії тероризму.

У контексті реалізації державної політики протидії тероризму важливого зна-

чення набуває формування антитерористичної свідомості громадян – нівелювання насильницьких стереотипів, збереження моральних орієнтирів і духовних цінностей. Така робота передбачає відповідний рівень демократизації політичних процесів у державі, широке висвітлення діяльності інститутів сектору безпеки із протидії терористичній загрозі, формування ефективних механізмів контролю за діяльністю спеціальних підрозділів.

Основу нормативно-правової бази функціонування механізмів державного управління системою антитерористичної безпеки України складають нормативно-правові акти (таб.1).

№	Назва нормативно-правового акту	Характеристика
1	*Стратегія національної безпеки України*	В умовах воєнного стану ця стратегія приділяє особливу увагу боротьбі з інформаційною війною та фінансуванням тероризму. Зокрема, основним механізмом протидії тероризму є підвищення ефективності діяльності СБУ, органів Національної поліції та інших силових структур [3].
2	*Стратегія воєнної безпеки України*	Згідно з цією стратегією наша держава активно впроваджує нові воєнні підходи до боротьби з тероризмом, такі як: кібероборона, інформаційний вплив та оперативне залучення спеціальних підрозділів до ліквідації терористичних загроз [4].
3	*Концепція боротьби з тероризмом в Україні*	Концепція визначає основні принципи, підходи та заходи щодо запобігання, нейтралізації та ліквідації терористичних загроз [5].

Таблиця 1. Характеристика стратегій та концепцій у сфері протидії тероризму

Крім того, потрібно враховувати наступні міжнародно-правові акти, ратифіковані Україною: Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом [6]; Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму [7]; Міжнародна конвенція про боротьбу із захопленням заручників [8]; Конвенція про попередження і покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом [9] та ін. Також потрібно враховувати нормативно-правові акти України, що регламентують питання протидії тероризму, з яких є: Закон України «Про боротьбу з тероризмом» [10]; Положення про єдину державну систему запобігання, реагування і припинення терористичних актів та мінімізації їх наслідків [11]; Правила антитерористичної безпеки [12] та ін.

Згідно з проведеним аналізом національного законодавства можливо визначити наступні причини розвитку терористичних загроз для українського суспільства: 1) високий потенціал поширення міжнародного тероризму на території України; 2) інформаційна війна, що ведеться проти України з боку сусідніх країн та з-за кордону; 3) фінансування терористичної діяльності та відсутність ефективних заходів щодо його нейтралізації; 4) підтримка екстремістських настроїв частиною населення; 5) недостатня міжвідомча співпраця між суб'єктами боротьби з тероризмом; 6) Україна має низку об'єктів критичної інфраструктури, які можуть стати об'єктами терористичних атак.

Отже, основною умовою існування терористичної загрози є неефективна державна антитерористична політика, що виражається у відсутності дієвих правових механізмів боротьби з тероризмом в Україні.

Слід розглянути і міжнародний досвід протидії тероризму. Відтак, Англія приділяє значну увагу внутрішньому антитерористичному законодавству, прийнявши Закон про тероризм 2006 року, який містить положення, що стосуються інтернет-технологій та інших видів діяльності, пов'язаних з інформаційними технологіями, які можуть заохочувати або сприяти вчиненню терористичних актів. У 2018

році влада Великої Британії запровадила нове антитерористичне законодавство та законодавство про безпеку кордонів. З метою подальшого посилення антитерористичних заходів [13]. Крім того, згідно з положеннями нового закону, буде незаконним висловлювати підтримку забороненій організації або публікувати зображення її прапора, емблеми чи уніформи, що дає підстави припускати, що автор таких заяв або публікацій може належати до забороненої організації або підтримувати її.

У Німеччині було прийнято низку законів про безпеку, зокрема, про посилення відеоспостереження в громадських місцях, забезпечення поліцейських нагрудними камерами та використання пристроїв для зчитування номерних знаків автомобілів. Крім того, Федеральна кримінальна поліція запровадила RADAR-iTE - нову систему оцінки ризиків, розроблену у співпраці з юридичними психологами з Університету Констанца [14]. Система базується на аналізі відповідей на стандартні запитання про соціалізацію особи, ставлення до насильства та сімейні зв'язки. На основі цього аналізу особу відносять до однієї з трьох категорій ризику (помірний, серйозний або високий). Уряд Німеччини також схвалив закон, що регулює використання даних про пасажирів, отриманих із систем бронювання авіакомпаній. Цей закон зобов'язує владу надавати дані пасажирів країнам ЄС з метою боротьби з тероризмом та іншими серйозними злочинами. Не менше зробили і США. Міжнародна стратегія розвитку кіберпростору – це суттєвий перегляд офіційної позиції США щодо інформаційної безпеки. Документ є результатом 20-річної історії створення Національної системи інформаційної безпеки США. Великий інтерес викликає також військова стратегія Кібернетичного командування, створеного в червні 2009 року для протидії інформаційним загрозам національній безпеці США. До завдань Кіберкомандування входить підготовка, координація та інтеграція операцій, синхронізація дій, захист інформаційних мереж Пентагону та, за наказом, підтримка військових операцій у всіх сферах для забезпечення свободи пересування сил США та союзників у кіберпросторі, а також поразка розвідувальних засобів противника та проведення операцій військової розвідки [15]. Загалом, кількість американських відомств та організацій, які беруть участь у боротьбі з тероризмом, є дуже великою. У 2015 році США оголосили про початок нового етапу боротьби з екстремізмом і онлайн-тероризмом, зосередивши увагу правоохоронних органів і приватних організацій на Інтернеті, який став дуже корисним інструментом для екстремістських ідеологів для вербування нових членів до своїх злочинних мереж. Вони сконцентрувалися на Інтернеті, який став інструментом.

Таким чином, існує потреба у створенні та імплементації єдиної нормативної бази на міжнародному рівні, яка слугуватиме рекомендаційним орієнтиром, не створюючи юридичних зобов'язань, а відіграватиме важливу роль у прийнятих правових механізмах у сфері протидії тероризму.

Висновки

Підбиваючи підсумки огляду національного та міжнародного законодавства у сфері протидії тероризму, хотілося б окреслити декілька рекомендацій, які, на нашу думку, допомогли б вдосконалити механізм протидії тероризму:

- посилити контроль за фінансуванням тероризму НБУ, СБУ та Державною службою фінансового моніторингу;
- активувати співпрацю з НАТО, ЄС та ООН щодо обміну даних;
- запровадити персональні санкції проти організаторів тероризму, фінансових донорів, а також держав, що підтримують терористичні угруповання;
- забезпечити інтеграцію різноманітних стратегій;
- запровадити мобільні додатки для повідомлення про підозрілих осіб чи об'єктів.

Реалізація цих рекомендацій покращить механізм протидії тероризму в умовах воєнного стану, але й створити основу для більш ефективного функціонування правоохоронних органів України.

Література

1. Гудзь А. М. Гібридний характер сучасного тероризму: поняття, сутність і небезпека поширення. *Наука і оборона*, 4 / 2021. С. 44–49.

2. Особливості класифікації та формалізації загроз терористичного характеру в державній системі боротьби з тероризмом. *GOAL*. URL: https: // goal-int. org / osoblivosti-klassifikacii-ta-formalizacii-zagroz-teroristichnogo-xarakteru-v-derzhavnij-sistemi-borotbi-z-terorizmom/ (дата звернення: 24.03.2025).

3. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14.09.2020 р. №392/2020. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/U392_20?from=legislation (дата звернення: 24.03.2025).

4. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України»: Указ Президента України від 25.03.2021 р. №121/2021. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/U121_21 (дата звернення: 24.03.2025).

5. Про Концепцію боротьби з тероризмом в Україні: Указ Президента України від 05.03.2019 р. №53/2019. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/U053_19 (дата звернення: 24.03.2025).

6. Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом від 27.01.1977 № ETSN90. URL : Конвенцію ратифіковано Законом України № 2990-III від 17.01.2002 р. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_331 (дата звернення: 24.03.2025)

7. Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму від 09.12.1999 р. : Конвенцію ратифіковано із заявою Законом України № 149-IV від 12.09.2002 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_518 (дата звернення: 24.03.2025)

8. Міжнародна конвенція про боротьбу із захопленням заручників від 17 грудня 1979 року. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_374 (дата звернення: 24.03.2025).

9. Конвенція про запобігання та покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів від 14.12.1973 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_389 (дата звернення: 24.03.2025).

10. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20.03.2003 р. № 638- IV. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/63815 (дата звернення: 24.03.2025)

11. Положення про єдину державну систему запобігання, реагування і припинення терористичних актів та мінімізації їх наслідків: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.02.2016 р. № 92. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/92-2016-п (дата звернення: 24.03.2025).

12. Про затвердження Правил антитерористичної безпеки: Постанова Кабінету Міністрів України від 15.10.2024р. № 1172. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/KP241172?an=4 (дата звернення: 24.03.2025).

13. UK Anti-Terrorism Law. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2001/24/contents (дата звернення: 24.03.2025).

14. RADAR-iTE 2.0: An Instrument of the German State Protection – Structure, Development and Current Stage of Evaluation. URL: https://www.researchgate.net/publication/350035608_RADAR-iTE_20_An_Instrument_of_the_German_State_Protection_-_Structure_Development_and_Current_Stage_of_Evaluation (дата звернення: 24.03.2025).

15. International Cyberspace Strategy. URL: https://www.enisa.europa.eu/activities/Resilience-and-CIIP/national-cybersecurity-strategies-ncsss/international_strategy_for_cyberspace_US.pdf (дата звернення: 24.03.2025).

References:

1. Hybrid nature of modern terrorism: concept, essence and danger of spread. *Science and Defense*, 4 / 2021. C. 44-49.

2. Features of classification and formalization of terrorist threats in the state system of counterterrorism. GOAL. URL: https: // goal-int. org / osoblivosti-klassifikacii-ta-formalizacii-zagroz-teroristichnogo-

xarakteru-v-derzhavnij-sistemi-borotbi-z-terorizmom/ (accessed 14.03.2025).

3. On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of September 14, 2020 "On the National Security Strategy of Ukraine": Decree of the President of Ukraine of 09/14/2020 №392/2020. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/U392_20?from=legislation (accessed 14.03.2025).

4. On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of March 25, 2021 "On the Military Security Strategy of Ukraine": Decree of the President of Ukraine dated 25.03.2021 No. 121/2021. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/U121_21 (accessed 14.03.2025).

5. On the Concept of Counter-Terrorism in Ukraine: Decree of the President of Ukraine of 05.03.2019 №53/2019. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/U053_19 (accessed 14.03.2025).

6. European Convention on the Suppression of Terrorism of 27.01.1977 № ETSN90. URL : The Convention was ratified by the Law of Ukraine No. 2990-III of 17.01.2002 - Access mode: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_331 (accessed 14.03.2025).

7. International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism of 09.12.1999: Convention ratified with a declaration by Law of Ukraine No. 149-IV of 12.09.2002: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_518 (accessed 14.03.2025).

8. International Convention against the Taking of Hostages of December 17, 1979. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_374 (accessed 14.03.2025).

9. Convention on the Prevention and Punishment of Crimes against Internationally Protected Persons, including Diplomatic Agents of 14.12.1973: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_389 (accessed 14.03.2025).

10. On Combating Terrorism: Law of Ukraine of 20.03.2003 No. 638-IV. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/63815 (accessed 14.03.2025).

11. Regulation on the Unified State System of Prevention, Response and Suppression of Terrorist Acts and Minimization of Their Consequences: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 18.02.2016 No. 92. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/92-2016-п (accessed 14.03.2025).

12. On Approval of the Rules of Anti-Terrorist Security: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 15.10.2024 No. 1172. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/KP241172?an=4 (accessed 14.03.2025).

13. UK Anti-Terrorism Law. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2001/24/contents (accessed 14.03.2025).

14. RADAR-iTE 2.0: An Instrument of the German State Protection – Structure, Development and Current Stage of Evaluation. URL: https://www.researchgate.net/publication/350035608_RADAR-iTE_20_An_Instrument_of_the_German_State_Protection_-_Structure_Development_and_Current_Stage_of_Evaluation (accessed 14.03.2025).

15. International Cyberspace Strategy. URL: https://www.enisa.europa.eu/activities/Resilience-and-CIIP/national-cybersecurity-strategies-ncsss/international_strategy_for_cyberspace_US.pdf (accessed 14.03.2025).

Tkachenko Valentyna V.,
Candidate of legal sciences, associate professor of department criminal legal politics and criminal law Educational and scientific institute of law Taras Shevchenko National University of Kyiv
ORCID https://orcid.org/0009-0009-4030-3253
E-mail: Valentyna_Tkachenko@ukr.net

LEGAL MECHANISMS FOR COUNTERING TERRORISM: A COMPARATIVE STUDY

The article examines the counteraction to terrorism, which has become particularly acute in connection with the large-scale war waged by Russia against Ukraine. In particular, the author emphasizes that numerous terrorist acts, riots, and activities of terrorist groups have intensified the terrorist activities of criminal organizations that have undermined the foundations of Ukraine's national security. The article outlines the principles of counter-terrorism which should be naturally updated

as a set of practical parameters of the counter-terrorism process, which allows making the right decision on determining a set of measures at different stages of anti-terrorism activities. The author characterizes national legislation and international legislation of countries: Great Britain, Germany and the United States of America. The author identifies the reasons for the existence of terrorist threats, which are expressed in the absence of effective legal mechanisms for countering terrorism in Ukraine. The author of the article determines the need for a comprehensive approach to combating terrorism, including the experience of international states, which will contribute to the development of an effective legal mechanism for combating terrorism. Another important aspect is the implementation of preventive, operational and rehabilitation strategies that will help reduce the level of radicalization and ensure national security.The article emphasizes that in order to effectively counteract terrorism, it is necessary to integrate various strategies and strengthen control over the financing of terrorism by structures:NBU, SSU, and the State Financial Monitoring Service; intensify cooperation with NATO, the EU, and the UN on data exchange; impose personal sanctions against terrorist organizers, financial donors, and states that support terrorist groups; and introduce mobile applications for reporting suspicious persons or objects.As a result of this work, it is noted that terrorism is a complex and multifaceted phenomenon that requires constant development of methods of counteraction and adaptation to new challenges associated with the use of the latest technologies.

Key words: terrorism, counteraction, financing of terrorism, cooperation, extremism, struggle, characterisation.

ЧИ Є ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ: ПРАВОВИЙ ОГЛЯД

МИНА Володимир - к.ю.н., викладач кафедри правового забезпечення та правоохоронної діяльності факультету забезпечення державної безпеки, Київський інститут Національної гвардії України

ORCID-ID: 0000-0002-1523-4737

УДК 351.74 : 351.746.1 : 355.1(477)

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.14

У статті здійснено правовий аналіз питання наявності підстав відносити військові формування до правоохоронних органів.

Від вирішення питання, чи належать військові формування до правоохоронних органів, залежить не лише поширення чи непоширення дії Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 року № 3781-XII на таких осіб, але й визначення їх правового статусу в інших правовідносинах. Наприклад, від розуміння того, чи належать військові формування до правоохоронних органів, залежать кримінально-правова кваліфікація перешкоджання представникам таких у здійсненні їх повноважень.

Законодавець у Законі України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 року № 3781-XII закріплює відкритий перелік правоохоронних органів, вказуючи на те, що такі здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції. При цьому не вказує, що правоохоронний зміст повноважень є основним у правовому статусі таких органів, а лише вказує на наявність правоохоронних функцій.

А тому науковий огляд був спрямований на аналіз приписів законів України, що визначають правовий статус окремих військових формувань, а саме вказівки на повноваження в частині забезпечення схоронності правопорядку: «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 року № 2232-XII; «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII; «Про Збройні Сили України» від 6 грудня 1992 року № 1934-XII; «Про основи національного спротиву» від 16 липня 2021 року № 1702-IX; «Про Національну гвардію України» від 13 березня 2014 року № 876-VII; «Про Службу безпеки України» від 25 березня 1992 року № 2229-XII; «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 року № 2011-XII.

Проведений аналітичний огляд законодавчих приписів, які визначають повноваження військових формувань, дає підстави для висновку, що військові формування як такі, що забезпечують захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, забезпечують схоронність певної частини державного правопорядку, а тому є правоохоронними органами.

Окрім цього, аналіз засвідчив відсутність чіткої законодавчої вказівки на військові формування як правоохоронні органи. Висловлені висновки базуються на системному тлумаченні законодавчих приписів. А тому, вочевидь, більш чіткі законодавчі підходи de lege ferenda в частині визначення ознак та системи правоохоронних органів зняли б «одвічну» потребу в доктринальних спробах сформувати перелік тих органів, які слід відносити до правоохоронних.

Ключові слова: правоохоронні органи, військові формування, Збройні сили України, військовослужбовець, правопорядок.

Постановка проблеми

Однією із ознак будь-якої держави як такої є наявність власного війська, яке покликане убезпечити національний суверенітет, територіальну цілісність держави та порядок державного управління від небезпек зовніш-

нього та внутрішнього характеру. А тому визначення правового статусу військових формувань є правовою гарантією їх діяльності та, врешті, захисту.

Вторгнення Російської Федерації на територію України у 2014 році та повномасштабна агресивна війна, розв'язана державою-агресором проти України у 2022 році, зумовили соціальний запит на вирішення питань правового статусу військовослужбовців військових формувань у різних правовідносинах. Це, своєю чергою, диктує запит на доктринальний пошук.

Метою цієї статті є з'ясування, чи є нормативні підстави відносити військові формування до правоохоронних органів.

При цьому вирішення питання, чи належать військові формування до правоохоронних органів, лежить не лише в площині поширення чи непоширення дії Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 року № 3781-XII [10] на таких осіб, але й в інших правовідносинах. Наприклад, від розуміння того, чи належать військові формування до правоохоронних органів, залежать кримінально-правова кваліфікація перешкоджання представникам таких у здійсненні їх повноважень. Так, у кримінальному законі України є норма ст. 114-1 про перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань в особливий період, а також низка статей про перешкоджання здійсненню повноважень працівнику правоохоронного органу (статті 343, 345, 347, 348) [5].

Стан теоретичного дослідження

Питання змісту та обсягу поняття правоохоронних органів належить до дискусійних, а відтак таких, що жваво досліджувалися в правовій науці. Так, науковці справедливо вказують на відсутність законодавчого визначення поняття правоохоронного органу та ознак, за яких той чи інший новостворений підрозділ міг би належати до цієї категорії. З огляду на це, необхідно чіткіше законодавчо визначити систему правоохоронних органів України, виходячи зі змісту правоохоронної діяльності і головних ознак правоохоронних органів [6, с. 93].

Так, слід відзначити, зокрема, праці таких авторів, як А.Н. Бандурка [1], Д.І. Бородін [2], А.М. Куліш [6], С.Я. Лихова [7], В.І. Осадчий [8], П.В. Ясиновський [17].

Виклад основних положень

Відповідно до абзацу першого ч. 1 ст. 1 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 року № 3781-XII правоохоронні органи – органи прокуратури, Національної поліції, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, Бюро економічної безпеки України, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції [10]. Вочевидь, законодавець закріплює відкритий перелік правоохоронних органів, вказуючи на те, що такі здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції. При цьому законодавець не вказує, що правоохоронний зміст повноважень є основним у правовому статусі таких органів, а лише вказує на наявність правоохоронних функцій. З цим, зокрема, пов'язана чи не одвічна проблема визначення змісту обсягу поняття правоохоронних органів.

При цьому діапазон підходів у визначенні обсягу поняття правоохоронних органів коливається від позиції, що ними охоплюються всі державні органи і громадські організації, яким так або інакше законодавством надані правоохоронні функції [7, с. 74-76; 8, с. 71-72] до розуміння їх як лише державних органів, що спеціально створені для забезпечення законності і правопорядку, боротьби із злочинністю і яким з цією метою надані повноваження застосовувати передбачені законами заходи примусу та перевиховання правопорушників – суд, органи юстиції, прокуратури, внутрішніх справ, безпеки [1, с. 6-8].

Однак, навіть поверхневий аналіз змісту понять «правозастосовний» та «правоохоронний» дає розуміння того, що це публічні ор-

гани, що здійснюють застосування норм права або охороняють існуючий правопорядок.

Так, Великий тлумачний словник сучасної української мови вказує, що правоохоронний – стосується правоохорони законності, пов'язаний з нею [3]. Тобто в загальному лексичному розумінні термін «правоохоронний» охоплює діяльність по забезпеченню законності, правопорядку, тобто запобігання та протидію будь-яким проявам девіантної поведінки.

А тому логічно постає питання, чи слід визнавати правоохоронними органами військові формування, які беруть участь у захисті держави від збройної агресії. Адже агресивна війна визнається злочином проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку не лише національним законодавством (ст. 437 Кримінального кодексу України [5]), але й міжнародним (ст, 8-bis Римського статуту Міжнародного кримінального суду [16]). А тому військові формування фактично беруть участь у протидії, припиненні цього злочину.

Відповідь на це питання слід шукати у регулюючому законодавстві, яке визначає правовий статус військових формувань, зокрема, наявність у них правоохоронних функцій. Як зазначається в літературі, функціональний критерій треба визнати головним при визначенні того чи іншого державного органу як правоохоронного [2, с. 49].

Так, Конституція України в ст. 17 закріплює, зокрема, що оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні сили України (ч. 2); забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом (ч. 3) [4]. Тобто Основний Закон України, з одного боку, розмежовує військові формування та правоохоронні органи. Втім, прямо вказує на військові формування, поряд із правоохоронними органами держави, як такі, що забезпечують державну безпеку та захист державного кордону, схоронність яких, без сумніву, є частиною правопорядку в державі. Врешті, саме вказівка на органи охорони державного кордону є однією із альтернативно вказаних в абзаці першому ч. 1 ст. 1 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 року № 3781-XII. А це вже дає підстави для попередніх висновків, що військові формування є правоохоронними органами, хоч із спеціальним (військовим) статусом.

Більше того, абзац другий ч. 1 ст. 1 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 року № 3781-XII прямо вказує, що відповідно до цього Закону захисту підлягають, зокрема, також військовослужбовці Сил спеціальних операцій Збройних сил України, які беруть безпосередню участь відповідно у: в$^{-1}$) виконанні бойових (спеціальних) завдань, покладених на Сили спеціальних операцій Збройних сил України; г) охороні громадського порядку і громадської безпеки; є) нагляді і контролі за виконанням законів.

Тобто є прямі вказівки на поширення Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» на окремі структурні частини Збройних сил України. Чому прямо названі лише Сили спеціальних операцій Збройних сил України – питання відкрите. Можна припустити, що законодавець мав намір відзначити особливу значущість саме цього роду сил у структурі такого органу.

Такі законодавчі підходи, незважаючи на окреме вживання понять військові формування та правоохоронні органи в одному логічному ланцюзі, тяжіють до розуміння військових формувань як таких, що забезпечують правопорядок, а отже, мають правоохоронний функціонал.

У Законі України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 року № 2232-XII (ч. 1 ст. 1 «Військовий обов'язок») зазначено, що захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є конституційним обов'язком громадян України [9]. Отже, військовий обов'язок, який фактично реалізується першочергово через службу у військових формуваннях, означає захист держави, її незалежності та територіальної цілісності. А отже, і захисту правопорядку як такого.

Своєю чергою, Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII (п. 16 ст. 1) вказує, що сектор безпеки і оборони – система органів державної влади, Збройних сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних та розвідувальних органів, державних органів спеціального призначення з правоохоронними функціями, сил цивільного захисту, оборонно-промислового комплексу України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем і відповідно до Конституції та законів України **за функціональним призначенням спрямована на захист національних інтересів України від загроз**, а також громадяни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки України [11] (виділено автором).

Одразу впадає в очі, що, з одного боку, законодавець виокремлює військові формування, правоохоронні органи, а також державні органи спеціального призначення з правоохоронними функціями. Однак, з іншого боку, очевидним є, що наведене законодавче формулювання об'єднує військові формування, правоохоронні органи та державні органи спеціального призначення з правоохоронними функціями за функціональним призначенням у частині забезпечення захисту національних інтересів України. Спрощуючи, їх об'єднує спільна правоохоронна функція в частині забезпечення національної безпеки.

Своєю чергою, у п. 17 ст. 1 цього Закону розтлумачено, що сили безпеки – правоохоронні та розвідувальні органи, державні органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, сили цивільного захисту та інші органи, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення національної безпеки України [11]. А сили оборони – Збройні сили України, а також інші утворені відповідно до законів України військові формування, правоохоронні та розвідувальні органи, органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення оборони держави (п. 18 ст. 1) [11].

Тобто правоохоронні органи та органи спеціального призначення з правоохоронними функціями названі в одному логічному ряді із військовими формуваннями як сили оборони. Проте водночас такі правоохоронні органи та органи спеціального призначення з правоохоронними функціями належать, на відміну від військових формувань, до сил безпеки.

У цілому, вживання законодавцем різних термінів, які збігаються за змістом, вносять лише плутанину в розуміння змісту та обсягу родового поняття «правоохоронні органи». Таке, є підстави припускати, пов'язане з тим, що в системі державних органів є ті, які здійснюють лише! правоохоронні функції (як от Національна поліція, прокуратура Національне антикорупційне бюро України тощо) та державні органи, які, поряд з іншими, мають правоохоронні функції.

Вихідною ж точкою повинен слугувати законодавчий припис про те, що правоохоронними є органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції. А відтак доцільним є прицільний огляд нормативних положень про окремі військові формування, їх повноваження.

Так, у ч. 1 ст. 1 Закону України «Про Збройні Сили України» від 6 грудня 1992 року № 1934-XII вказано, що Збройні сили України – це військове формування, на яке відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності. А в ч. 3 цієї ж статті зазначено, зокрема, що з'єднання, військові частини і підрозділи Збройних сил України відповідно до закону можуть залучатися до боротьби з тероризмом і піратством, заходів щодо здійснення захисту життя, здоров'я громадян та об'єктів (майна) державної власності за межами України, забезпечення їх безпеки та евакуації (повернення), протидії незаконним перевезенням зброї і наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів у відкритому морі, ліквідації надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру, кризових ситуацій. Вочевидь, що такий перелік напрямків, до яких можуть залучатися Збройні сили України, безсумнівно свідчить про їх широ-

ку правоохоронну функцію, яка включає не лише оборону держави.

Про спільність правового статусу Збройних Сил України та інших правоохоронних органів свідчить також положення п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про Збройні сили України» від 6 грудня 1992 року № 1934-XII, яка, зокрема, визначає, що дія цього Закону поширюється на військовослужбовців Збройних сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань та **правоохоронних органів спеціального призначення**, **державних органів спеціального призначення з правоохоронними функціями**, Служби зовнішньої розвідки України, розвідувального органу Міністерства оборони України, розвідувального органу центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України (далі – **військових формувань, правоохоронних та розвідувальних органів**) (виділено автором).

Своєю чергою, Закон України «Про основи національного спротиву» від 16 липня 2021 року № 1702-IX у п. 16 ст. 1 визначає, що територіальна оборона – система загальнодержавних, воєнних і спеціальних заходів, що здійснюються в мирний час та в особливий період з метою протидії воєнним загрозам, а також для **надання допомоги в захисті населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій** [13] (виділено автором). Це також дає додаткові аргументи на користь того, що Сили територіальної оборони Збройних сил України як їх структурний підрозділ має очевидні правоохоронні функції, а відтак підпадає під поняття правоохоронних органів.

Закон України «Про Національну гвардію України» від 13 березня 2014 року № 876-VII закріплює, що Національна гвардія України є **військовим формуванням з правоохоронними функціями**, що входить до системи Міністерства внутрішніх справ України і призначено для виконання завдань із захисту та охорони життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства і держави від кримінальних та інших протиправних посягань, охорони громадської безпеки і порядку та забезпечення громадської безпеки [12] (ч. 1 ст. 1) (виділено автором). Вказівка на те, що таке формування має правоохоронні функції є достатньою підставою вважати, що воно належить до родового поняття «правоохоронних органів». Оскільки доцільно повторитись Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 року № 3781-XII до правоохоронних органів відносить «інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції» [10].

Доцільним є звернення і до Закону України «Про Службу безпеки України» від 25 березня 1992 року № 2229-XII. Це також орган, який має «змішані» функції – і оборонні (військові), і спрямовані на забезпечення безпеки (правоохоронні функції у вузькому розумінні). Так, ч. 1 ст. 1 цього Закону вказує, що Служба безпеки України – державний орган спеціального призначення **з правоохоронними функціями**, який забезпечує державну безпеку України [14] (виділено автором). А ст. 2 закріплює, що на Службу безпеки України покладається в межах визначеної законодавством компетенції захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони державної таємниці.

Отже, в силу «змішаних» повноважень Служба безпеки України має ознаки і правоохоронного органу, і власне військового формування.

Про нормативну «сплетеність» правоохоронних і суто військових обов'язків військових формувань свідчить і ст. 3 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 року № 2011-XII [15]. Так, у п. 1 ч. 1 цієї статті зазначено, що дія цього Закону поширюється на військовослужбовців Збройних сил України, інших утворених відповідно до законів України військових **формувань та правоохоронних органів спеціального призначення, державних орга-**

нів спеціального призначення з правоохоронними функціями, Служби зовнішньої розвідки України, розвідувального органу Міністерства оборони України, розвідувального органу центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України (далі – військових формувань, правоохоронних та розвідувальних органів), які проходять військову службу на території України.

Висновки

У цілому, проведений аналітичний огляд дає підстави для висновку, що військові формування як такі, що забезпечують захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, забезпечують схоронність певної частини державного правопорядку, а тому є правоохоронними органами.

Звичайно, питання, пов'язані з правовим статусом військових формувань та їх представників (військовослужбовців), повинні вирішуватися системно, з урахуванням специфіки тих чи інших правовідносин. Однак, з чітким розумінням того, що військові формування відносяться до родового поняття правоохоронних органів.

Врешті, проведений аналіз лише засвідчив відсутність чіткої законодавчої вказівки на військові формування як правоохоронні органи. Висловлені висновки базуються на системному тлумаченні законодавчих приписів. А тому, вочевидь, більш чіткі законодавчі підходи de lege ferenda в частині визначення ознак та системи правоохоронних органів зняли б «одвічну» потребу в доктринальних спробах сформувати перелік тих органів, які слід відносити до правоохоронних.

Література

1. Бандурка А.Н. Судебные и правоохранительные органы Украины. Х.: Университет внутренних дел, 1999. 350 с.

2. Бородін Д.І. Правоохоронні органи України: поняття та функції. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2015. № 2. С. 47-51.

3. Великий тлумачний словник (ВТС) сучасної української мови. Словопедія. URL: http://slovopedia.org.ua/93/53407/960026.html (дата звернення: 16.04.2025).

4. Конституція України від 28 червня 1996 року 254к/96ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 16.04.2025).

5. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n738 (дата звернення: 16.04.2025).

6. Куліш А.М. Щодо визначення поняття «правоохоронні органи». *Право і безпека*. 2005. № *4*(5). С. 90-93.

7. Лихова С.Я. Про визначення поняття «правоохоронні органи». *Радянське право*. 1984. № 11. С. 74-76.

8. Осадчий В.І. Правоохоронні органи як суб'єкти кримінально-правового захисту. *Право України*. 1997. № 11. № 71-75.

9. Про військовий обов'язок і військову службу: Закону України від 25 березня 1992 року № 2232-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#n779 (дата звернення: 16.04.2025).

10. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23 грудня 1993 року № 3781-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12#Text (дата звернення: 16.04.2025).

11. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text (дата звернення: 16.04.2025).

12. Про Національну гвардію України: Закон України від 6 грудня 1992 року № 1934-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18?find=1&text=бойов#w1_20 (дата звернення: 16.04.2025).

13. Про основи національного спротиву: Закон України від 16 липня 2021 року № 1702-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#n6 (дата звернення: 16.04.2025).

14. Про Службу безпеки України: Закон України від 25 березня 1992 року № 2229-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text (дата звернення: 16.04.2025).

15. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20 грудня 1991 року № 2011-XII.

SUMMARY

The article provides a legal analysis of the issue of whether military formations can be classified as law enforcement agencies.

The answer to the question of whether military formations belong to law enforcement agencies not only affects the scope of the Law of Ukraine "On State Protection of Judiciary and Law Enforcement Officers" of December 23, 1993, No. 3781-XII in relation to these individuals but also determines their legal status in other legal relations. For example, understanding whether military formations are considered law enforcement agencies is crucial for the criminal law qualification of interference with the exercise of their powers.

The legislator, in the Law of Ukraine "On State Protection of Judiciary and Law Enforcement Officers" of December 23, 1993, No. 3781-XII, establishes an open list of law enforcement agencies, indicating that they perform law enforcement or law application functions. However, it does not specify that the law enforcement content of their powers is the primary aspect of their legal status, merely noting the presence of law enforcement functions.

Therefore, the scientific review focused on the analysis of the provisions of Ukrainian laws defining the legal status of certain military formations, specifically those related to the powers for ensuring law and order. These include: the "Law on Military Duty and Military Service" of March 25, 1992, No. 2232-XII; the "Law on National Security of Ukraine" of June 21, 2018, No. 2469-VIII; the "Law on the Armed Forces of Ukraine" of December 6, 1992, No. 1934-XII; the "Law on the Fundamentals of National Resistance" of July 16, 2021, No. 1702-IX; the "Law on the National Guard of Ukraine" of March 13, 2014, No. 876-VII; the "Law on the Security Service of Ukraine" of March 25, 1992, No. 2229-XII; and the "Law on Social and Legal Protection of Military Personnel and Their Families" of December 20, 1991, No. 2011-XII.

The conducted analytical review of legislative provisions that define the powers of military formations leads to the conclusion that military formations, as entities ensuring the defense of the homeland, independence, and territorial integrity of Ukraine, maintain the integrity of a certain part of state law and order, and therefore, are law enforcement agencies.

Moreover, the analysis reveals the absence of a clear legislative indication of military formations as law enforcement agencies. The conclusions drawn are based on the systematic interpretation of legislative provisions. Therefore, more precise legislative approaches de lege ferenda regarding the definition of characteristics and the system of law enforcement agencies would eliminate the "eternal" need for doctrinal attempts to create a list of agencies that should be classified as law enforcement.

Keywords: law enforcement agencies, military formations, Armed Forces of Ukraine, serviceman, law and order.

URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text (дата звернення: 16.04.2025).

16. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588?find=1&text=арес#w1_3 (дата звернення: 16.04.2025).

17. Ясиновський П.В. Відмежування військових формувань від правоохоронних органів при кваліфікації за ст. 114-1 Кримінального кодексу України. *Київський часопис права*, 2024. № 1. С. 247-251. URL: https://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/431/417 (дата звернення: 16.04.2025).

СУБ'ЄКТ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 286 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ: ВЕРИФІКАЦІЯ УСТАЛЕНИХ ПІДХОДІВ

ЯРЕМКО Галина Зіновіївна - к.ю.н., доцент, кафедра кримінально-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID-ID: 0000-0003-4333-0424
DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.15

У статті аналізується суб'єкт складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 286 Кримінального кодексу України «Порушення правил дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами».

У роботі зроблена спроба по-новому поглянути на суб'єкта складу кримінального правопорушення. На відміну від усталених у науці та практиці підходів доводиться, що таким суб'єктом є виключно водій, тобто особа, яка керує транспортним засобом та має посвідчення водія (посвідчення тракториста-машиніста, тимчасовий дозвіл на право керування транспортним засобом, тимчасовий талон на право керування транспортним засобом) відповідної категорії, а також є особа, яка навчає керуванню транспортним засобом, перебуваючи безпосередньо в транспортному засобі.

Відповідно особа, яка керує транспортним засобом без відповідних документів, не є водієм, а відтак не може визнаватися суб'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 286 КК України.

Запропоновані у статті підходи базуються на таких позиціях:

Основний закон України зобов'язує кожного до неухильного додержання Конституції України та законів України, а відтак їх незнання не звільняє від юридичної відповідальності (ст. 68). Однак, немає безумовного обов'язку знання приписів підзаконних нормативно-правових актів.

Бланкетний характер норм, закріплених у ст. 286 Кримінального кодексу України, зобов'язує до звернення, зокрема, до спеціальних правил _ Правил дорожнього руху (затверджені Постановою Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2001 року № 1306). Тобто вимагати знання і додержання такого підзаконного нормативно-правового акта можна лише від визначеного кола суб'єктів, які чітко вказані у ньому (пішохід, водій, пасажир, погонич тварин, велосипедист, а також особа, яка рухається в кріслі колісному). При цьому водій – це особа яка керує транспортним засобом та має посвідчення водія (посвідчення тракториста-машиніста, тимчасовий дозвіл на право керування транспортним засобом, тимчасовий талон на право керування транспортним засобом) відповідної категорії, а також є особа, яка навчає керуванню транспортним засобом, перебуваючи безпосередньо в транспортному засобі.

Санкції кримінально-правових норм, закріплених у всіх частинах ст. 286 Кримінального кодексу України, вказують на обов'язкове! додаткове покарання у вигляді позбавлення права керувати транспортним засобом. Безспірно, що позбавити певного права можна лише особу, яка наділена таким, тобто лише особу, яка має право керувати транспортним засобом.

Як результат - позиція про те, що порушення правил дорожнього руху або експлуатації транспорту особою, яка керує транспортним засобом, проте не є водієм (внаслідок яких заподіяно відповідну шкоду) повинно (за наявності інших обов'язкових ознак складу кримінального правопорушення) кваліфікуватися за загальними («материнськими») нормами, як от передбаченими статтями КК України: ст. 119 «Необережне вбивство», ст. 128 «Необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження».

Ключові слова: кримінальне правопорушення, порушення правил дорожнього руху і експлуатації транспорту, кримінальна відповідальність, суб'єкт складу кримінального правопорушення, санкція, покарання, тілесне ушкодження, смерть потерпілого.

Постановка проблеми

Ст. 286 Кримінального кодексу України (далі – КК України) передбачає відповідальність за порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особою, яка керує транспортним засобом, що спричинило потерпілому відповідно середньої тяжкості тілесне ушкодження (ч. 1), тяжкі тілесні ушкодження або смерть (ч. 2) чи загибель кількох осіб (ч. 3) [5]. При цьому як у назві статті, так і в диспозиції (ч. 1 ст. 286 КК України) прямо вказано на суб'єкта складу кримінального правопорушення, а саме – особа, яка керує транспортним засобом. Таке формулювання, вочевидь, зумовило відповідні роз'яснення Пленуму Верховного Суду України. Так, у п. 4 Постанови «Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті» від 23 грудня 2005 року № 14 вказано, що суб'єктом злочину, передбаченого ст. 286 КК України, визнають особу, яка керує транспортним засобом, *незалежно від того, чи має вона на це право* [10] (виділено автором – Я.Г.). Така позиція зумовила, своєю чергою, аналогічні підходи при розкритті ознак суб'єкта такого складу злочину в науці кримінального права та, врешті, і в практиці.

Стан дослідження

Питання кримінальної відповідальності за порушень правил дорожнього руху та експлуатації транспорту не належить до тих, які залишалися на маргінесі кримінально-правової науки. Так, є системні та окремі доробки таких авторів, як: Я.В. Матвійчук [6], В.І. Касинюк, В.М. Білоконев [1], В.А. Мисливий [7], Г.З. Яремко [14] та інші. Однак, нерідко усталені правозастосовні підходи потребують ревізії. Бо помилки, гартовані часом та авторитетом її авторів, сприймаються як аксіоматичні. У цьому криється небезпека міцно вкоріненої , проте помилкової, правозастосовної практики.

А тому **метою цієї статті** є ревізія позиції про те, що суб'єктом складу кримінального правопорушення «Порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами» (ст. 286 КК України), є особа, яка керує транспортним засобом, незалежно від того, чи має вона на це право.

Виклад основного матеріалу

Верифікацію позиції про те, що суб'єктом складу кримінального правопорушення «Порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами» (ст. 286 КК України), є особа, яка керує транспортним засобом, незалежно від того, чи має вона на це право [6, с. 10], доцільно провести шляхом наведення окремих тез-аргументів, які ставлять під сумнів її абсолютність.

По-перше, безспірним є бланкетний характер диспозиції, закріпленої в ст. 286 КК України, яка прямо вказує на порушення правил дорожнього руху або експлуатації транспорту. У літературі вказується на порушення спеціальних правил як особливу форму антисуспільної поведінки, яка становить собою складний акт поведінки, сутність якого полягає у невиконанні нормативного припису незалежно від того, що він вимагає: вчинити позитивну дію чи утриматися від негативної бездіяльності. Тобто в цій ситуація дія і бездіяльність завжди існують у єдності. А тому, як і при злочинній бездіяльності, у кожному випадку порушення спеціальних правил необхідно з'ясувати правову підставу виникнення суб'єктивного обов'язку їх дотримуватися. Це означає, що відповідати за порушення спеціальних правил можуть лише особи, які в силу свого правового статусу були зобов'язані їх дотримуватися та й, врешті, просто знати [15, с. 122-123].

Отже, **по-друге**, постає питання, **хто повинен знати Правила дорожнього руху? Чи це абсолютний обов'язок кожної людини?**

Відповідь на це питання потрібно шукати не у прив'язці виключно до Правил дорожнього руху, а загалом. Як вказується у літературі, принцип «Ignorantia legis

neminem excusat» («Незнання закону не виправдовує нікого») хоч, на перший погляд, і здається аксіоматичним, проте насправді довкола нього існує поле для дискусій [2, с. 122] . Втім, послідовно.

Частина 1 ст. 68 Основного закону України закріплює, що кожен зобов'язаний неухильно додержуватися **Конституції України та законів України**, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (виділено автором: Я.Г.). А відтак, незнання **законів** не звільняє від юридичної відповідальності (ч. 2 ст. 68) [3] (виділено автором: Я.Г.). У наведеному конституційному приписі пряма вказівка власне на закони України. Тобто ті нормативно-правові акти, які приймаються виключно законодавчим органом України та мають юридичну силу власне закону.

Звичайно, теоретики права можуть спробувати заперечити такий вузький підхід та спробувати обґрунтовувати, що під законами України слід розуміти чинне законодавство загалом, тобто і підзаконні нормативно-правові акти. Врешті, є позиція і Конституційного Суду України. Хоч відповідні міркування Суду непослідовні. Так, у п. 3 Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України Постанови Верховної Ради України від 1 жовтня 1996 року «Про тлумачення статті 98 Конституції України» (справа щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України статті 98 Конституції України) від 11 липня 1997 року № 3-зп (справа № 1/1909-97) зазначено, зокрема, що аналіз тексту Конституції України свідчить про те, що термін «закон» вживається в ній як у широкому, так і вузькому значеннях. У широкому значенні (яке охоплює також Конституцію України) термін «закон» вживається, наприклад, у статтях 13, 24, 35, 58, 68 Конституції України, які закріплюють загальновизнані правові принципи – рівність громадян перед законом, недопустимість відмови від виконання законів з мотивів релігійних переконань, незворотність дії законів у часі, незвільнення від юридичної відповідальності через незнання законів тощо. В основному ж у тексті Конституції України термін «закон» вживається у вузькому значенні, охоплюючи лише закони України, окрема, він часто вживається у словосполученні «Конституція України і (та) закони України» (статті 10, 15, 36, 79, 126, 150 та ін.) [13]. Тобто спочатку Конституційний Суд України пропонує припис, закріплений у ст. 68 Конституції України про «незнання законів» тлумачити у широкому розумінні. Однак, одразу ж вказує, що вживання теормінологічного звороту «Конституція України і (та) закони України» дає підстави тлумачити такий вузько, тобто виключно як нормативно-правові акти, які мають саме юридичну силу закону.

Однак, власне припис ч. 2 ст. 68 Конституції України («незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності») не можна тлумачити ізольовано, відірвано від частини 1 цієї ж! статті («кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України»). Адже абсолютно аксіоматичним є той факт, що відповідальність може наставати лише за невиконання обов'язку. А оскільки Конституція України зобов'язує додержуватися її приписів та законів України (тобто нормативно-правових актів, які мають силу закону), то твоє власне незнання законів у вузькому розумінні не звільняє від юридичної відповідальності.

Тобто є всі підстави власне розуміти конституційний припис, закріплений у ст. 68 Основного Закону України, як такий, у якому вказівка на «закон» вжита у вузькому розумінні. Тобто виключно нормативно-правові акти, що мають юридичну силу закону.

Врешті, вимагати знання законодавства, у тому числі підзаконних нормативно-правових актів, а відтак передбачати можливість притягнення до відповідальності навіть у випадку їх незнання, виглядає утопічним. Адже в поняття «законодавства» відповідно до Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про

тлумачення терміна «законодавство») від 9 липня 1998 року № 12-рп/98 входять закони України, чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також постанови Верховної Ради України, укази Президента України, декрети і постанови Кабінету Міністрів України, прийняті в межах їх повноважень та відповідно до Конституції України і законів України [12].

Так, станом на 8 травня 2025 року на офіційному веб-порталі Верховної Ради України розміщено 283906 нормативно-правових актів [8]. Цифри говорять самі за себе. Врешті, навіть кваліфікованим правознавцям часто непросто відшукати та розтлумачити зміст правового припису. А тому не потребує доводів, що «пересічна» особа не повинна та й не може знати всіх законодавчих вимог.

Отже, Конституція України фактично закріплює обов'язок кожного дотримуватися лише законів України (у вузькому розумінні), а відтак їх незнання не звільняє від відповідальності. Такий висновок дає підстави для іншого висновку. А саме **знання і дотримання приписів підзаконних нормативно-правових актів не є обов'язком кожного**, а лише тих осіб, у яких такий обов'язок виникає в силу їх правового статусу. Відтак, незнання приписів підзаконних нормативно-правових актів не звільняє від відповідальності лише тих осіб, які повинні їх знати (а відтак, дотримуватися), проте виключає відповідальність осіб, у яких не виник юридичний обов'язок знати (дотримуватися) таких нормативних приписів.

По-третє, повертаючись власне до Правил дорожнього руху, слід зазначити, що такі затверджені Постановою Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2001 року № 1306 [9]. Тобто такий нормативно-правовий акт (постанова Кабінету Міністрів України) не має сили закону, є підзаконним. А тому потрібно уяснити, **хто зобов'язаний знати Правила дорожнього руху?**

Так, у п. 1.3. Правил дорожнього руху зазначено, що учасники дорожнього руху зобов'язані знати й неухильно виконувати вимоги цих Правил, а також бути взаємно ввічливими [9].

При цьому, у п. 1.10. Правил зазначено вичерпний перелік учасників дорожнього руху, а саме: особа, яка бере безпосередню участь у процесі руху на дорозі як **пішохід, водій, пасажир, погонич тварин, велосипедист, а також особа, яка рухається в кріслі колісному** (виділено автором – Я.Г.) [9]. Своєю чергою, у цьому ж п. 1.10 Правил дорожнього руху вказано, що водій – особа, яка керує транспортним засобом і має посвідчення водія (посвідчення тракториста-машиніста, тимчасовий дозвіл на право керування транспортним засобом, тимчасовий талон на право керування транспортним засобом) відповідної категорії. Водієм також є особа, яка навчає керуванню транспортним засобом, перебуваючи безпосередньо в транспортному засобі. Тобто особа, яка керує транспортним засобом без відповідних документів, не є водієм.

Зрозуміло, що вимагати від кожного учасника дорожнього руху всецілого знання Правил дорожнього руху немає підстав. Від конкретного учасника можна вимагати лише знання (дотримання) правил, які визначають їх статус як власне пішохода, водія, пасажира, погонича тварин, велосипедиста, а також особи, яка рухається в кріслі колісному. Врешті, наприклад, водій власне і повинен мати водійське посвідчення, яке засвідчує, зокрема, знання ним правил руху транспортних засобів.

Отож, з Правил дорожнього руху випливає, що їх зобов'язані дотримуватися, зокрема, водії, тобто особи, які керують транспортним засобом і при цьому мають посвідчення водія на право керування транспортним засобом відповідної категорії.

Особа ж, яка керує транспортним засобом та не має посвідчення водія певної категорії, де-юре не підпадає під жодного із суб'єктів, визначеного Правилами дорожнього руху (пішохід, водій, пасажир, погонич тварин, велосипедист, особа, яка рухається в кріслі колісному). Можливо, це прогалина. І Правила дорожнього руху повинні були б більш універсально визначати його учасниками будь-кого, хто бере участь у дорожньому русі. Проте в чинній редакції Правил дорожнього руху згадувана ви-

мога п. 1.3. Правил дорожнього руху про обов'язок учасників дорожнього руху знати й неухильно виконувати вимоги цих Правил не поширюється на осіб, які керують танспортним засобом, проте не є водіями [9].

Окрім цього, **по-четверте**, санкції кримінально-правових норм, закріплених у частинах 1 та 3 ст. 286 КК України, вказують на обов'язкове! додаткове покарання у вигляді позбавлення права керувати транспортним засобом. Безспірно, що позбавити певного права можна лише особу, яка наділена таким, тобто лише особу, яка має право керувати транспортним засобом (на це прямо вказано у п. 18 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику призначення судами кримінального покарання» від 24 жовтня 2003 року № 7 [11]). Тобто суб'єктом складів злочинів, передбачених ч. ч. 1-3 ст. 286 КК України, може бути лише особа, яка керує транспортним засобом та має на це право. Фактично має місце ситуація, коли обов'язкова ознака складу кримінального правопорушення, а саме його суб'єкт, законодавчо «захована» у санкції норми як нерозривному її елементів.

Звичайно, можна заперечувати таку думку, доводити, що у диспозиції законодавець прямо вказав на суб'єкта складу кримінального правопорушення як особу, яка керує транспортним засобом. І що, як справедливо пишуть у літературі, «санкції конструюються законодавцем спонтанно, на власний розсуд, виходячи із бачення авторів відповідного законопроєкту чи депутатів, які за нього голосують» [4, с. 538]. Однак, норма, у тому числі кримінально-правова, – це органічне ціле, елементи якого не можна тлумачити ізольовано. Це йде врозріз із системністю права як його іманентною властивістю.

Висновки

Системний аналіз норми-заборони про порушень правил дорожнього руху або експлуатації транспорту (ст. 286 КК України) дає підстави для відмінних від усталених у науці та практиці висновків про те, що суб'єктом складу кримінального правопорушення «порушення правил дорожнього руху або експлуатації транспорту» (ст. 286 КК України), незважаючи на формулювання суб'єкта складів шляхом вказівки на «особу, яка керує транспортним засобом» може виступати лише водій, тобто особа яка керує транспортним засобом і має посвідчення водія (посвідчення тракториста-машиніста, тимчасовий дозвіл на право керування транспортним засобом, тимчасовий талон на право керування транспортним засобом) відповідної категорії.

Ширше трактування суб'єкта складу кримінального правопорушення «порушення правил дорожнього руху або експлуатації транспорту» (ст. 286 КК України) як будь-якої особи, яка керує транспортним засобом (незалежно від наявності у неї посвідчення водія (посвідчення тракториста-машиніста, тимчасовий дозвіл на право керування транспортним засобом, тимчасовий талон на право керування транспортним засобом)) порушує принцип винної відповідальності. Оскільки не можна вимагати знання Правил дорожнього руху в частині правил водіння транспортного засобу від особи, яка не зобов'язана їх знати.

Це абсолютно не означає безкарність дій особи, яка не має посвідчення водія та яка заподіяла шкоду здоров'ю чи життю потерпілого, незаконно керуючи транспортним засобом. Проте відповідальність (за наявності всіх обов'язкових ознак) повинна наставати за загальними («материнськими») нормами, як-от: передбаченими статтями КК України: ст. 119 «Необережне вбивство», ст. 128 «Необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження». Власне такий підхід здатний убезпечити точність кримінально-правової кваліфікації та дотримання кримінально-правових принципів (у тому числі винної відповідальності).

Література

1. Касинюк В.І., Білоконев В.М. Кримінальна відповідальність військовослужбовців за порушення правил водіння або експлуатації машин. Запоріжжя. 2011. 232 с.

2. Колесниченко Н.О., Саско О.І. «Ignorantia legis»(незнання закону) як обставина, що виключає кримінальну протиправність діяння: дискусійні аспекти. *The 4th International scientific and practical conference "The world of modern technologies and inventions"*(October 10–13, 2023) Vienna, Austria. International Science Group. 2023. 329 p.

3. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#n4760 (дата звернення: 15.05.2025).

4. Красницький І.В. Судова практика як вимір адекватності кримінально-правових санкцій. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні*: матеріали VII Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Львів, 08 грудня 2023 р.) / за заг. ред. І.В. Красницького. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. 636 с. С. 538-541.

5. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-ІІІ. URL: http://zakon1.rada.gov.ua (дата звернення: 15.05.2025).

6. Матвійчук Я.В. Кримінальна відповідальність за порушення правил дорожнього руху або експлуатації транспорту (порівняльно-правове дослідження): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. *К.: КНУВС*, 20 с.

7. Мисливий В.А. Кримінально-правове значення правил безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту. URL: https://ela.kpi.ua/bitstreams/93154b75-4927-4e78-86dc-0018989cc1b2/download (дата звернення: 15.05.2025).

8. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. https://zakon.rada.gov.ua/laws/main?find=2&dat=00000000&user=a&text=&textl=1&bool=and&org=0&typ=0&yer=0000&mon=00&day=00&dat_from=&dat_to=&datl=0&numl=2&num=&minjustl=2&minjust= (дата звернення: 15.05.2025).

9. Правила дорожнього руху: Постанова Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2001 року № 1306. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-п#Text (дата звернення: 15.05.2025).

10. Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 23 грудня 2005 року № 14. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-05#Text (дата звернення: 15.05.2025).

11. Про практику призначення судами кримінального покарання: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2003 року № 7. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-03#Text (дата звернення: 15.05.2025).

12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну «законодавство») від 9 липня 1998 року № 12-рп/98. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-98#Text (дата звернення: 15.05.2025).

13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України Постанови Верховної Ради України від 1 жовтня 1996 року «Про тлумачення статті 98 Конституції України» (справа щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України статті 98 Конституції України) від 11 липня 1997 року № 3-зп (справа № 1/1909-97). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-97#Text (дата звернення: 15.05.2025).

14. Яремко Г.З. Суб'єкт складу злочину, передбаченого ст. 286 КК. *Розвиток вітчизняного законодавства в умовах новітніх інтеграційних процесів*: матеріали Всеукраїнських науково-практичних читань, м. Львів, 16-17 грудня 2011 року. Львів, 2011. С. 105-106.

15. Яремко Г.З. Бланкетні диспозиції в статтях Особливої частини Кримінального кодексу України: монографія / за ред. В.О. Навроцького. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. 432 с. URL: http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/52/1/Яремко.pdf (дата звернення: 15.05.2025).

SUMMARY

The article analyzes the subject of the criminal offense provided for in Art. 286 of the Criminal Code of Ukraine "Violation of traffic rules or transport operation by persons driving vehicles".

The paper attempts to take a new look at the subject of the criminal offense. In contrast to the approaches established in science and practice, it is proved that such a subject is exclusively the driver, a person who drives a vehicle and has a driver's license (tractor driver's license, temporary permit for the right to drive a vehicle, temporary ticket for the right to drive a vehicle) of the appropriate category, and there is also a person who teaches how to drive a vehicle while being directly in the vehicle.

Accordingly, a person who drives a vehicle without the appropriate documents is not a driver, and therefore cannot be recognized as a subject of the criminal offense provided for in Art. 286 of the Criminal Code of Ukraine.

The approaches proposed in the article are based on the following positions:

- The Basic Law of Ukraine obliges everyone to strictly observe the Constitution of Ukraine and the laws of Ukraine, and therefore ignorance of them does not exempt from legal liability (Article 68). However, there is no unconditional obligation to know the provisions of subordinate regulatory legal acts.

- The blanket nature of the norms enshrined in Article 286 of the Criminal Code of Ukraine obliges one to refer, in particular, to special rules - Road Traffic Rules (approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated October 10, 2001 № 1306). That is, knowledge and compliance with such a subordinate regulatory legal act can only be required from a certain circle of subjects who are clearly indicated in it (pedestrian, driver, passenger, animal driver, cyclist, as well as a person moving in a wheelchair). In this case, the driver is a person who drives a vehicle and has a driver's license (tractor driver's license, temporary permit for the right to drive a vehicle, temporary ticket for the right to drive a vehicle) of the appropriate category, and is also a person who teaches how to drive a vehicle while being directly in the vehicle.

- The sanctions of criminal law norms, enshrined in Art. 286 of the Criminal Code of Ukraine, indicate a mandatory! additional punishment in the form of deprivation of the right to drive a vehicle. It is indisputable that only a person who is endowed with such a right can be deprived of a certain right, that is, only a person who has the right to drive a vehicle.

As a result, the position is that a violation of traffic rules or the operation of transport by a person who drives a vehicle but is not a driver (as a result of which the corresponding damage was caused) should (if there are other mandatory signs of the composition of a criminal offense) be qualified according to general («parent») norms, such as those provided for by the articles of the Criminal Code of Ukraine: Art. 119 «Negligent homicide», Art. 128 «Negligent serious or moderate bodily injury».

Keywords: criminal offense, violation of traffic rules and the operation of transport, criminal liability, subject of the composition of a criminal offense, sanction, punishment, bodily injury, death of the victim.

ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННОГО ВИКОРИСТАННЯ З МЕТОЮ ОТРИМАННЯ ПРИБУТКУ ГУМАНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ, БЛАГОДІЙНИХ ПОЖЕРТВ АБО БЕЗОПЛАТНОЇ ДОПОМОГИ

НАКОНЕЧНИЙ Андрій Олегович - аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності Львівського державного університету внутрішніх справ

ORCID ID: https:/0009-0006-7168-6179

УДК 343.9

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.16

Стаття присвячена дослідженню типових слідчих ситуацій, які виникають під час досудового розслідування незаконного використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги. Висвітлено різні підходи до визначення типових слідчих ситуацій, а також їх поділу на окремі види, запропоновані науковцями. Обґрунтовано доцільність застосування усталеної у криміналістиці класифікації слідчих ситуацій за критерієм часу їх виникнення в ході досудового розслідування на початкові та подальші, перші з яких зумовлені його початковим етапом і наявністю/відсутністю інформації про особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, передбачене ст. 201-2 КК України, а другі – поведінкою підозрюваного у вчиненні цього правопорушення.

Зроблено висновок, що на початковому етапі досудового розслідування намагаються віднайти додаткові ознаки вчинення кримінального правопорушення, спосіб його вчинення, знаряддя та встановити осіб, причетних до його вчинення. На цьому етапі розслідування необхідно віднести низку слідчих (розшукових) дій щодо встановлення обставин вчинення кримінального правопорушення, встановити причетних до вчинення кримінального правопорушення осіб та віднайти докази того, що предметом кримінального правопорушення є речі, що відносяться до гуманітарної або безоплатної допомоги або благодійної пожертви. На наступному етапі досудового розслідування завданням органів досудового розслідування є віднайти докази винуватості конкретної особи, причетної до вчинення кримінального правопорушення, з урахуванням особливостей розслідування кримінального правопорушення, передбаченого ст. 201-2 КК України.

Наведено структурні елементи слідчих ситуацій та запропоновано алгоритми вирішення конкретних слідчих ситуацій, які виникають на початковому етапі досудового розслідування та на наступному етапі досудового розслідування: 1) у випадку, якщо особа, яка може бути причетна до вчинення кримінального правопорушення, відома (тобто має місце позитивна слідча ситуація); 2) у випадку, якщо відомості про цю особу невідомі або частково відомі; 3) у випадку, коли кримінальне провадження розпочато за фактом учинення іншого кримінального правопорушення.

Розкрито ситуації, які можуть ускладнювати роботу слідчого щодо розслідування досліджуваного кримінального правопорушення.

Ключові слова: слідча ситуація, типова слідча ситуація, досудове розслідування, гуманітарна допомога, безоплатна допомога, благодійна пожертва.

Постановка проблеми

Розслідування будь-якого кримінального правопорушення здійснюється за конкретних умов обстановки, місця, часу, поведінки учасників кримінального провадження, інших осіб (як залучених, так і не залучених до нього) та інших чинників, які у своїй сукупності становлять слідчу ситуацію, що виникає на певний момент досудового розслідування. Правильне та повне сприйнят-

тя слідчої ситуації, можливість відтворення версій та відповідно їх спростування, як і вміння планування ефективного розслідування та його результативне виконання гарантують не лише дотримання процесуальних дій, передбачених КПК України, у розслідуванні протиправних діянь, а й проведення ефективного, у строки, встановлені процесуальним законодавством, розслідування з обов'язковим притягненням підозрюваного до кримінальної відповідальності. Тобто органам досудового розслідування важливо не лише розкрити кримінальне правопорушення, встановивши всі деталі вчиненого діяння, але й зробити це з дотриманням вимог процесуального закону, у випадку необхідності, довівши ту версію подій, яку заперечує підозрюваний, щоб у подальшому він був притягнутий до кримінальної відповідальності в міру її винуватості. Досить часто для цього працівнику органів досудового розслідування необхідно реконструювати ті обставини та умови, за яких було вчинено кримінальне правопорушення. Із цією метою можуть відтворюватися всі ситуації, які могли мати місце під час вчинення розслідуваного правопорушення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Значна кількість аспектів, які прямо чи опосередковано стосуються питань висвітлюваної тематики, були предметом наукового інтересу дослідників, серед яких Р. С. Довбаш, О. В. Пчеліна, Т. В. Романенко, М. В. Салтевський, В. М. Шевчук, В. Ю. Шепітько та інші. Безпосереднім дослідженням окремих питань методики розслідування незаконного використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги займався В. М. Шевців. Хоча питання щодо досудового розслідування незаконного використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги було предметом комплексного наукового дослідження, однак з урахуванням того, що КК України був доповнений зазначеною статтею досить нещодавно і наразі органи досудового розслідування лише напрацьовують тактичні рекомендації щодо планування розслідування та запроваджують типові слідчі ситуації, що можуть мати місце в розслідуванні цього кримінального правопорушення, досліджувані питання є актуальними і на сьогодні.

Метою статті є розкриття типових слідчих ситуацій досудового розслідування незаконного використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги.

Виклад основного матеріалу

Досліджуючи особливості досудового розслідування кримінальних правопорушень, передбачених ст. 201-2 КК України, В. М. Шевців поділяє слідчі ситуації з урахуванням етапу розслідування на дві групи: 1) ті, що можуть скластися на початковому етапі розслідування: а) кримінальне провадження відкрито за фактом учинення незаконного використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги, особа злочинця відома; б) кримінальне провадження розпочато за фактом учинення незаконного використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги, але відомості про особу злочинця неповні/відсутні; в) кримінальне провадження розпочато за фактом учинення іншого кримінального правопорушення, але є обґрунтовані підстави вважати, що було вчинено незаконне використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги; 2) ті, що можуть скластися на наступному етапі розслідування: а) підозрюваний визнає свою причетність до вчинення незаконного використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги та співпрацює з органом досудового розслідування; б) підозрюваний визнає свою причетність до вчинення незаконного використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги, але заперечує участь інших осіб і не надає відомостей про них; в) підо-

зрюваний не заперечує факт учинення незаконного використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги, але наголошує на відсутності в нього умислу на його вчинення; г) підозрюваний заперечує факт учинення незаконного використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги та не визнає своєї причетності до нього; д) підозрюваний відмовляється від співпраці з органом досудового розслідування, не дає жодних пояснень з приводу повідомленої підозри [1, с. 127-128, 132-133]. Такий підхід відображає усталену в криміналістиці класифікацію слідчих ситуацій за критерієм часу їх виникнення в ході досудового розслідування на початкові та подальші, перші з яких пов'язує з його початковим етапом і наявністю/відсутністю інформації про особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, передбачене ст. 201-2 КК України, а другі – з поведінкою підозрюваного у вчиненні цього правопорушення.

На початковому етапі досудового розслідування, насамперед, намагаються віднайти додаткові ознаки вчинення кримінального правопорушення, спосіб його вчинення, знаряддя та встановити осіб, причетних до його вчинення. Тобто до процесуальних дій, які необхідно провести на цьому етапі розслідування, необхідно віднести: огляд місця події; допит свідків та можливо причетних осіб; у випадку необхідності або за наявності для того підстав – також негласні слідчі (розшукові) дії. На нашу думку, до цього етапу варто віднести дії органів досудового розслідування, спрямовані на отримання/вилучення документів на підтвердження того, що предметом розслідуваного кримінального правопорушення є речі/товари/послуги, що належать до гуманітарної або безоплатної допомоги чи благодійної пожертви, адже це є основним елементом складу досліджуваного правопорушення і в разі, якщо не буде підтверджено, що предметом правопорушення є саме ці речі, то неможливо говорити про наявність складу кримінального правопорушення, а, отже, й про необхідність кваліфікації цих діянь за ст. 201-2 КК України.

Важливим на початковому етапі досудового розслідування є встановлення особи, яка може бути причетна до вчинення кримінального правопорушення, а тому варто зосередитися на тих слідчих (розшукових) діях, які проводяться на цьому етапі. Ними можуть бути, зокрема, допит особи, про яку зазначено у заяві/повідомленні/рапорті як про таку, що вчинила кримінальне правопорушення (у разі, якщо встановлено особу порушника), допит свідків для з'ясування обставин вчинення кримінального правопорушення, зокрема, встановлення особи порушника (якщо не відомо, хто вчинив кримінальне правопорушення), послідовності дій кожного з співучасників (якщо встановлено, що до вчинення кримінального правопорушення могли бути причетні декілька осіб), встановлення обставин, які сприяли вчиненню кримінального правопорушення (доступ особи до гуманітарної або безоплатної допомоги, благодійних пожертв), способу вчинення кримінального правопорушення, засобів, за допомогою яких його було вчинено. Тобто більшість слідчих (розшукових) дій, які проводяться органами досудового розслідування на початковому етапі розслідування, спрямована на встановлення осіб, причетних до вчинення досліджуваного кримінального правопорушення.

На наступному етапі досудового розслідування важливим завданням органів досудового розслідування є віднайти докази винуватості конкретної особи, причетної до вчинення кримінального правопорушення, з урахуванням особливостей розслідування кримінального правопорушення, передбаченого ст. 201-2 КК України. Роботу слідчих на цьому етапі можуть ускладнити такі обставини, як невизнання особою її винуватості у вчиненні кримінального правопорушення, або ж коли за обставин, за яких було вчинено правопорушення, чітко вбачається, що воно було вчинено декількома особами, а підозрювана особа визнає винуватість і заперечує при цьому причетність до вчинюваного кримінального правопорушення інших осіб. Також важливим для розслідування цієї категорії кримінального правопорушення є встановлення умислу особи саме на незаконне використання гуманітарної

та безоплатної допомоги або благодійних пожертв, адже зазначене правопорушення може бути вчинено лише з прямим умислом.

Типові слідчі ситуації, як вказує О. С. Саінчин, – це комплекс вихідної інформації, якою володіє слідчий на тому чи іншому етапі досудового розслідування. Зміст слідчої ситуації становлять: 1) наявні та зібрані у провадженні докази; 2) інша інформація, що має значення для кримінального провадження; 3) дані про джерела отримання цієї інформації [2, с. 50]. Зазначене дозволяє зробити висновок, що наявність ситуацій, які повторюються під час досудового розслідування кримінальних правопорушень конкретної категорії, створює передумови для визначення типових слідчих ситуацій.

Як слушно зазначає Т. Б. Романенко, слідчі ситуації є обов'язковим компонентом процесу розслідування різних кримінальних правопорушень, а типова слідча ситуація – їх окремий вид. Тобто типові слідчі ситуації мають фундаментальне інформаційне й організаційно-методичне навантаження у визначенні методики розслідування кримінальних правопорушень, а самі типові слідчі ситуації початкового й подальших етапів розслідування є взаємопов'язаними. Водночас, типові слідчі ситуації залежать від повноти інформації про вчинений злочин; особистість злочинця; особу потерпілого; предмет посягання та настання злочинних наслідків [3, с. 275].

Натомість, Т. В. Волошанівська надає наступне визначення типовій слідчій ситуації – це сукупність об'єктивних та суб'єктивних обставин посткримінального етапу кримінального правопорушення, яка визначає послідовність проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, які утворюють сукупність слідчих заходів, спрямованих на вирішення конкретних завдань, передбачених кожним етапом досудового розслідування. Типові слідчі ситуації утворюють підґрунтя для побудови слідчих версій, процесу доказування та пізнання [4, с. 583].

На підставі аналізу судових рішень, незважаючи на те, що більшість матеріалів кримінальних проваджень щодо незаконного використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги, надійшли до місцевих судів з угодами про визнання винуватості, можна віднести до таких, що були вчинені за типовою слідчою ситуацією, становлять ситуації, за яких предмети/речі, які є предметом цього кримінального правопорушення, ввозяться на територію України під видом гуманітарної допомоги, а в подальшому здійснюється їх продаж (наприклад, вирок Міжгірського районного суду Закарпатської області від 16.04.2025 р. у справі № 302/339/25) [5]. Наявність типових слідчих ситуацій дозволяє програмувати дії слідчого під час досудового розслідування та в цілому спростити роботу органів досудового розслідування.

Вчинення незаконного використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги можливо лише з прямим умислом, а тому за будь-яких обставин воно є спланованим кримінальним правопорушенням і, найбільш часто, навіть з плануванням не лише вчинення кримінального правопорушення, але й з метою в подальшому приховати сліди його вчинення.

Варто звернути увагу, що слідча ситуація під час досудового розслідування постійно змінюється, при цьому результати кожної процесуальної дії, проведеної представниками органів досудового розслідування, можуть кардинально вплинути на слідчу ситуацію, змінивши її. Тому варто вказати, що слідчий може моделювати ситуацію залежно від обставин, які йому відомі на конкретному етапі стадії досудового розслідування. Про динамічність типових слідчих ситуацій зазначає Т. В. Волошанівська, наголошуючи на тому, що динамічність залежить від виду кримінального правопорушення, яке було вчинено, від факультативних ознак його об'єктивної сторони та особи правопорушника [4, с. 583].

Аналізуючи ситуації, які мають місце під час початкового етапу розслідування незаконного використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги, слідчий повинен:

– у випадку, якщо особа, яка може бути причетна до вчинення кримінального правопорушення, відома (тобто має місце позитивна слідча ситуація): 1) допитати цю особу; 2) оглянути місце події (у разі необхідності провести обшук приміщення, складу тощо, а також житла особи, отримавши для того відповідну ухвалу слідчого судді); 3) оглянути речі/майно/товар, які є предметом кримінального правопорушення, вжити заходів щодо визнання їх речовими доказами у провадженні та, відповідно, накладення на них арешту; 4) вилучити документи на підтвердження того, що речі/майно/товар є гуманітарною або безоплатною допомогою або благодійною пожертвою; 5) встановити і допитати свідків;

– у випадку, якщо відомості про особу, яка може бути причетна до вчинення кримінального правопорушення, невідомі або частково відомі: 1) встановити і допитати свідків; 2) оглянути місце події (у разі необхідності провести обшук приміщення, складу тощо, отримавши для того відповідну ухвалу слідчого судді); 3) оглянути речі/майно/товар, які є предметом кримінального правопорушення, вжити заходів щодо визнання їх речовими доказами у провадженні та, відповідно, накладення на них арешту; 4) вилучити документи на підтвердження того, що речі/майно/товар є гуманітарною або безоплатною допомогою або благодійною пожертвою; 5) вчинити інші дії для встановлення особи, яка може бути причетна до вчинення кримінального правопорушення, зокрема, вилучити і переглянути записи із камер відеоспостереження на сусідніх приміщеннях, наприклад, у разі, якщо така допомога продавалася на ринках, витребувати документи щодо особи, яка розмістила інформацію про продаж товарів/майна/речей на інтернет-ресурсах, відстежити телефонні дзвінки тощо; 6) у разі, якщо особа встановлена, однак вона заперечує причетність до вчинення кримінального правопорушення, провести пред'явлення для впізнання такої особи тощо; 7) зробити запити щодо осіб, які є працівниками тих установ, які розпоряджалися вилученими предметами кримінального правопорушення тощо; 8) провести слідчий експеримент; 9) запросити спеціалістів у разі, якщо того потребують інтереси розслідування (наприклад, віднайти інформацію на комп'ютерній техніці, належній особі, яка може бути причетна до вчинення кримінального правопорушення або ж віднайти сліди шин, якщо використовувалися транспортні засоби для вчинення кримінального правопорушення); 10) у разі необхідності призначити відповідну експертизу (наприклад, товарознавчу експертизу для визначення вартості майна, якщо матеріали не містять необхідної інформації або вона заперечується стороною захисту тощо);

– у випадку, коли кримінальне провадження розпочато за фактом учинення іншого кримінального правопорушення: 1) вирішити питання про виділення матеріалів з кримінального провадження або ж вчинити дії, необхідні для пред'явлення підозри у вчиненні й цього кримінального правопорушення; 2) у цьому разі може мати необхідність встановити місце вчинення кримінального правопорушення, оглянути місце події (у випадку необхідності провести обшук приміщення, складу тощо, отримавши для того відповідну ухвалу слідчого судді); 3) віднайти та оглянути речі/майно/товар, які є предметом кримінального правопорушення, вжити заходів щодо визнання їх речовими доказами у провадженні та, відповідно, накладення на них арешту; 4) віднайти (встановити) і допитати свідків; 5) вилучити документи на підтвердження того, що речі/майно/товар є гуманітарною або безоплатною допомогою чи благодійною пожертвою; 6) вчинити інші дії для встановлення причетної до вчинення кримінального правопорушення особи, зокрема, ними можуть бути вилучення та перегляд записів із камер відеоспостереження на сусідніх приміщеннях, витребування документів щодо особи, яка розмістила інформацію на інтернет-ресурсах, відстеження телефонних дзвінків тощо; 7) у необхідних випадках провести впізнання осіб, які можуть бути причетні до вчинення кримінального правопорушення; 8) зробити запити щодо осіб, які є працівниками тих установ, які розпоряджалися вилученими предметами кримінального правопорушення і мали до них доступ тощо; 9) провести слідчий екс-

перимент за наявності для того даних; 10) запросити спеціалістів у випадку, якщо того потребують інтереси розслідування; 11) за наявності для того підстав призначити експертизу тощо.

На наступному етапі досудового розслідування, як правило, слідчий вже має інформацію про особу, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення, і тому обсяг дій слідчого залежить від того, чи визнає ця особа свою винуватість, чи підтверджуються її показання вже зібраними доказами, чи відсутні підстави вважати, що до вчинення кримінального правопорушення причетні інші особи, чи особою визнається винуватість повністю або частково тощо.

У разі, коли підозрюваний визнає свою винуватість у вчиненні кримінального правопорушення, він, як правило, співпрацює зі слідчим, активно бере участь під час проведення процесуальних дій за його участю, детально розповідаючи обставини вчиненого ним кримінального правопорушення. Вірогідно, що наслідком такої позиції підозрюваного може мати направлення до суду обвинувального акту з підписаною сторонами угодою про визнання винуватості. Для прикладу можна навести вирок Деснянського районного суду міста Чернігова від 29.04.2025 р. у справі № 750/4355/25 [6].

При цьому варто наголосити, що в разі, якщо слідчий розуміє, що до вчинення кримінального правопорушення можуть бути причетні інші особи, а підозрюваний стверджує, що він вчинив кримінальне правопорушення самостійно, то слідчий має перевірити всі можливі версії події, у тому числі й причетність до вчинення кримінального правопорушення інших осіб, і, за наявності для того підстав, може виділити матеріали щодо них в окреме провадження.

На нашу думку, у разі, якщо підозрювана особа визнає свою винуватість, однак заперечує наявність у неї умислу на вчинення кримінального правопорушення, то з огляду на те, що досліджуване кримінальне правопорушення може бути вчинено лише з прямим умислом, слідчому варто здійснювати повний обсяг процесуальних дій, які б доводили наявність у підозрюваного елементів суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення.

Найбільш несприятливою для слідчого ситуацією є та, коли підозрюваний взагалі не визнає винуватість у вчиненні кримінального правопорушення, оскільки в такому разі слідчому необхідно провести досудове розслідування в повному обсязі, встановити, що вчинені діяння підпадають під ознаки кримінального правопорушення, передбаченого ст. 201-2 КК України, віднайти докази винуватості саме цієї особи у вчиненні зазначеного кримінального правопорушення, встановити всі елементи складу кримінального правопорушення, у тому числі об'єктивну та суб'єктивну сторони, шляхом проведення численних процесуальних дій, зокрема, огляду місця події, обшуків за місцем проживання або роботи підозрюваного, допиту свідків, слідчих експериментів за участю свідків та підозрюваного, інших слідчих (розшукових) дій для спростування версії підозрюваного.

Висновки

Слідчі ситуації, які виникають у ході розслідування незаконного використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги, за критерієм часу їх виникнення підлягають класифікації на початкові та подальші. Наявність відповідної ситуації дозволяє слідчому визначити коло процесуальних дій з подальшого розслідування цього кримінального правопорушення. Типові слідчі ситуації, які виникають під час розслідування незаконного використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги, у практиці органів досудового розслідування наразі лише розробляються. Хоча із дослідження судової практики можна дійти висновку, що більшість кримінальних проваджень щодо кримінальних правопорушень, передбачених ст. 201-2 КК України, є схожими за своїми обставинами, і тому органи досудового розслідування для здійснення ефективного розслідування можуть враховувати ті слідчі ситуації, які виникали у попередніх провадженнях.

SUMMARY

The article is devoted to the study of typical investigative situations that arise during the pre-trial investigation of the illegal use of humanitarian aid, charitable donations or free aid for profit. The author highlights various approaches to the definition of typical investigative situations and their division into separate types proposed by scholars. The author substantiates the expediency of applying the classification of investigative situations established in criminalistics based on the criterion of their occurrence during the pre-trial investigation into initial and subsequent ones, the first of which is due to its initial stage and the presence/absence of information about the person who committed the criminal offense under Article 201-2 of the Criminal Code of Ukraine, and the second - to the behavior of the suspect in committing this offense.

The author concludes that at the initial stage of the pre-trial investigation, attempts are made to find additional signs of a criminal offense, the method of its commission, and the means and to identify the persons involved in its commission. At this stage of the investigation, a number of investigative (detective) actions are required to establish the circumstances of the criminal offense, identify the persons involved in the commission of the criminal offense, and find evidence that the subject of the criminal offense is things related to humanitarian or free aid or charitable donations. At the next stage of the pre-trial investigation, the task of the pre-trial investigation authorities is to find evidence of the guilt of a particular person involved in the commission of a criminal offense, taking into account the peculiarities of the investigation of a criminal offense under Article 201-2 of the Criminal Code of Ukraine.

The author provides the structural elements of investigative situations and suggests algorithms for solving specific investigative situations arising at the initial stage of pre-trial investigation and at the next stage of pre-trial investigation: 1) if the person who may be involved in the commission of a criminal offense is known (i.e., there is a positive investigative situation); 2) if the information about this person is unknown or partially known; 3) if criminal proceedings are initiated on the fact of committing another criminal offense.

The author reveals the situations which may complicate the investigator's work in relation to the investigation of the criminal offense under study.

Key words: investigative situation, typical investigative situation, pre-trial investigation, humanitarian aid, free aid, charitable donation.

Література

1. Шевців В. М. Методика розслідування незаконного використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. Харків, 2023. 231 с.

2. Саінчин О. С. Слідчі ситуації та алгоритм дій в методиці розслідування серійних вбивств. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Вип. 32. С. 49–56.

3. Романенко Т. В. Типові слідчі ситуації та програми дій слідчого на початковому етапі розслідування шахрайств, учинених із використанням електронно-обчислювальної техніки. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 4. С. 273–278.

4. Волошанівська Т. В. Типові позитивні слідчі ситуації, які виникають в процесі розслідування кримінальних правопорушень, вчинених дітьми. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 583-585.

5. Вирок Міжгірського районного суду Закарпатської області від 16.04.2025 р. у справі № 302/339/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126654410.

6. Вирок Деснянського районного суду міста Чернігова від 29.04.2025 р. у справі № 750/4355/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126983456.

СУТНІСТЬ ПОКАЗАНЬ ПІДОЗРЮВАНОГО В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

СУПРУН Олег - аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики факультету № 1 (з підготовки фахівців для органів досудового розслідування Національної поліції України) Львівського державного університету внутрішніх справ

ORCID:0009-0006-3514-7610
DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.17

Питання допустимості доказів у вітчизняному кримінальному процесі завжди викликали неминущий інтерес науковців і практиків та ініціювали жваву наукову дискусію. Новий кримінально-процесуальний закон, утіливши в низці своїх принципів та інших норм загальновизнані уявлення про права і свободи людини, істотно розширив систему процесуальних гарантій. Презумпція невинності, яка звільняє підозрюваного від обов'язку доводити свою невинність, право підозрюваного на захист, вимога оцінки доказів за внутрішнім переконанням, що ґрунтується лише на сукупності наявних у кримінальному провадженні доказів, - усі ці процесуальні гарантії, поза сумнівом, сприяють забезпеченню допустимості свідчень суб'єктів, що допитуються.

У статті досліджено правову природу та сутність показань підозрюваного як джерела доказів у кримінальному провадженні. Розглянуто процесуальні гарантії реалізації права підозрюваного на захист, а також проаналізовано їх вплив на достовірність і допустимість показань. Увагу зосереджено на співвідношенні добровільності, достовірності та правомірності одержання таких показань. Автор акцентує на необхідності забезпечення балансу між ефективністю розслідування та дотриманням прав особи, підозрюваної у вчиненні кримінального правопорушення.

Окрема увага приділена принципу недопущення самозвинувачення, праву на мовчання, ролі захисника під час допиту та впливу психологічного тиску на вільне волевиявлення підозрюваного. На основі аналізу норм чинного кримінального процесуального законодавства та судової практики сформульовано висновки щодо удосконалення процесуальних гарантій отримання показань та мінімізації ризиків порушення прав людини. Стаття спрямована на підвищення ефективності кримінального провадження із дотриманням засад верховенства права.

Ключові слова: підозрюваний, показання, докази, кримінальне провадження, право на захист, допустимість доказів.

Постановка проблеми

Показання підозрюваного є одним із ключових джерел доказів у кримінальному провадженні, однак їхня правова природа, допустимість та достовірність викликають значні теоретичні та практичні дискусії. Проблеми виникають у контексті забезпечення права особи на захист, зокрема — реалізації права на мовчання, недопущення самозвинувачення та недопустимості отримання доказів шляхом насильства чи психологічного тиску. Крім того, на практиці трапляються випадки порушення процесуальних норм під час допиту підозрюваного, що ставить під сумнів легітимність отриманих доказів.

Мета дослідження

Метою дослідження є комплексне вивчення сутності показань підозрюваного як процесуального джерела доказів у кримінальному провадженні, виявлення основних проблем, пов'язаних з їх отриманням, оцінкою та використанням, а також обґрунтування пропозицій щодо вдосконалення норма-

тивного регулювання та практики допиту підозрюваних з урахуванням принципів справедливого судочинства та прав людини.

Аналіз дослідження

У процесі дослідження проаналізовано положення кримінального процесуального законодавства України, міжнародні правові акти (зокрема Європейську конвенцію з прав людини та практику ЄСПЛ), а також доктринальні підходи до розуміння правового значення показань підозрюваного. Вивчено судову практику щодо оцінки показань як доказів, зокрема в аспекті їх добровільності та правомірності отримання. Результати аналізу свідчать про необхідність підвищення стандартів правової культури під час досудового розслідування, а також посилення контролю за дотриманням прав підозрюваних під час допиту.

Виклад основного матеріалу дослідження

Сутність показань підозрюваного в кримінальному процесі, на нашу думку, залежить від методологічних характеристик категорій «поняття» і «види» самих кримінально-процесуальних доказів. Причому зазначені характеристики мають бути проаналізовані та досліджені у своєму співвідношенні. Саме детальне вивчення зазначених проблем дозволить визначитися з правильним розумінням показань підозрюваного як доказів у кримінальному процесі, а також виявити правила перевірки та процесуальний порядок перевірки їхньої допустимості, усвідомити їх значення та місце в системі всього кримінально-процесуального доказування.

Насамперед, звернемося до загального аналізу поняття та видів кримінально-процесуальних доказів.

За допомогою вивчення наявних точок зору щодо поняття доказів у кримінальному процесі можна сказати, що найпоширенішою є позиції «єдиного» розуміння кримінально-процесуальних доказів. Докази – це будь-які фактичні дані, отримані у процесуально передбаченому порядку і на підставі яких встановлюється наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для вирішення справи [1].

Прибічники зазначеної позиції правильно підкреслюють, що в доказі слід розрізняти дві його сторони – зміст і форму. Змістом відображення в доказі є ув'язнені в ньому відомості, тобто фактичні дані, а формою, способом існування та вираження відображення – джерело фактичних даних. Тому така конструкція дозволяє позначати кримінально-процесуальні докази шляхом подання їх у єдності фактичних даних (відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення) та процесуальної форми (джерел фактичних даних) або джерел зазначених відомостей: показань підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого чи свідка; висновків та показань експерта та спеціаліста; речових доказів; протоколів слідчих та судових дій та інших документів.

Протилежна думка вчених опонує вищезгаданій концепції. Вона поєднує прихильників «двоїстого» розуміння доказів у кримінальному процесі, згідно з яким «поняття доказу має два значення. Докази – це, по-перше, ті факти, з урахуванням яких встановлюється злочин чи його відсутність, винність чи невинність тієї чи іншої особи у його вчиненні та інші обставини справи, від яких залежить ступінь відповідальності цієї особи. Доказами є, по-друге, ті передбачені законом джерела, у тому числі слідство і суд отримують відомості про наявні для справи значення факти і яких вони ці факти встановлюють» [2].

У ч. 1 ст.84 КПК України зазначено, що доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані в передбаченому цим Кодексом порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню. У частині ж 2 названої статті йдеться про те, що як докази допускаються: 1) показання; 2) речові докази; 3) висновоки експертів [3].

Аналіз цієї норми показує, що згідно із ст.95 КПК України законодавець як докази допускає показання відомостей підозрюваним, обвинуваченим, свідком, потерпілим, експертом щодо відомих їм обставин у кримінальному провадженні, що мають значення для цього кримінального провадження.

Цілком очевидно, що об'єднані в пункті ч.1 ст. 95 КПК України категорії не можуть становити єдиний вид або різновид кримінально-процесуальних доказів. Кожне з показань підозрюваного та показань обвинуваченого повинні утворювати окремі види доказів. Поєднувати і об'єднувати в одному пункті – означає принижувати значення і роль, зокрема, наприклад, показань підозрюваного як самостійного виду доказів, настільки, щоб перетворювати їх на якийсь «придаток» показань обвинуваченого. Те саме стосується і всіх інших різновидів доказів, несправедливо об'єднаних законодавцем в окремих пунктах ч.2 ст.84 КПК України. Відповідно, на нашу думку, у законі необхідно більш точно позначати кожен вид кримінально-процесуальних доказів. Тому ч.2 ст.84 КПК України слід викласти в новій редакції: «Як докази допускаються: 1) показання підозрюваного; 2) показання обвинуваченого; 3) показання потерпілого; 4) показання свідка; 5) висновок та показання експерта; 6) висновок та показання спеціаліста; 7) речові докази; 8) протоколи слідчих та судових дій; 9) інші документи».

Сьогодні в науці кримінального процесу вважається практично загальновизнаною думка про те, що кожен вид доказу повинен мати наступні ознаки (властивості): належність та допустимість. На рівні закону ця позиція також знайшла своє підтвердження. Зокрема, ст.85 та ст. 86 КПК України говорить, що кожен доказ підлягає оцінці з погляду належності та допустимості.

Подана конструкція поняття кримінально-процесуальних доказів та його ознак має важливе значення для визначення показань підозрюваного. Відповідно до неї показання підозрюваного повинні означати один із самостійних видів доказів у кримінальному процесі.

Як і будь-який інший самостійний вид доказів, показання підозрюваного в кримінальному процесі мають набір специфічних якостей і властивостей, які характеризують їх сутність як відокремлену категорію в рамках кримінально-процесуального доказування.

Ознаки, що характеризують показання підозрюваного в кримінальному процесі, включають такі ключові характеристики:

Усна та письмова форма повідомлення: Показання підозрюваного можуть надаватися як усно, так і письмово під час допиту. Це прямо випливає з положень ст. 95 КПК України, згідно з якою показання – це відомості, що надаються в усній або письмовій формі під час допиту підозрюваним, обвинуваченим, свідком, потерпілим, експертом щодо обставин, які мають значення для кримінального провадження [4; 5].

Процесуальна форма: Показання підозрюваного надаються під час допиту, що є обов'язковою процесуальною формою їх отримання. Допит проводиться відповідно до вимог кримінального процесуального закону [5].

Змістовна ознака: Показання підозрюваного – це відомості про обставини, що підлягають доказуванню в кримінальному провадженні. Вони можуть містити як визнання вини, так і її заперечення, самообмову, обмову інших осіб, алібі тощо [6].

Право, а не обов'язок давати показання: Підозрюваний має право, але не зобов'язаний давати показання. Закон не передбачає відповідальності підозрюваного за відмову від дачі показань або за завідомо неправдиві показання

Особисте сприйняття: Підозрюваний має давати показання лише щодо фактів, які він сприймав особисто, хоча можливі винятки, коли допускається передача відомостей з чужих слів у передбачених законом випадках [2].

Справді, зазначені характеристики показань підозрюваного загалом розкривають сутність цієї кримінально- процесуальної категорії, проте, здається, вони вимагають відомого доповнення та уточнення.

Перша виділена теза в тому, що показання підозрюваного – це усне і письмове повідомлення, базується, передусім, на етимологічному тлумаченні самого терміна «показання», що означає свідчення, розповідь [7].

Свідчення чи розповідь можуть бути виражені в різній формі: усній чи письмовій. Одні процесуалісти вважають, що показання взагалі та показання підозрюваного, зокрема, є лише усними повідомленнями. Інші ж вказують на те, що показання підозрюваного можуть виступати як усне, так і (або) письмо-

ве повідомлення. Законодавча позиція з цього питання представляється нейтральною, тому що в ст.84 КПК України, присвяченій показанням підозрюваного, йдеться просто про «відомості».

На наш погляд, форма відомостей, які повідомляють підозрювані під час допиту, залежить від способу сприйняття та порядку фіксації цих відомостей у матеріалах кримінального провадження.

Насамперед, у межах кримінально-процесуального доказування, що виходить від підозрюваного інформації, може виражатися як безпосереднього чи опосередкованого сприйняття. Безпосередньо сприймає показання підозрюваного лише особа, яка проводить допит зазначеного учасника під час попереднього слідства. Інші суб'єкти, які ведуть процес, сприймають показання підозрюваного опосередковано шляхом ознайомлення з відповідним протоколом допиту підозрюваного, оскільки повторний допит підозрюваного та безпосереднє сприйняття його усних показань – явище рідкісне.

Необхідно також враховувати, що підозрюваний може власноруч викласти свої свідчення на папері з їх докладним роз'ясненням, малюнками, схемами тощо. Про це зазначено у ст. 224 КПК України, відповідно до якої допитуваним можуть бути виготовлені схеми, креслення, малюнки, діаграми, що долучаються до протоколу. Насправді посадова особа, яка здійснює розслідування, нерідко дозволяє допитуваному після вільної розповіді викласти свої свідчення власноруч.

Загальні правила провадження допиту допускають також, що підозрюваний може користуватися документами та записами. Ці документи та записи за клопотанням або за згодою особи, що допитується, можуть бути долучені до протоколу та мають бути його складовою.

Повідомлення підозрюваного, викладені у письмовій формі, багато в чому виключають можливість спотворення фактичних даних особою, яка веде провадження в справі, при складанні протоколу допиту.

Сприйняття письмових даних підозрюваного немає істотних, на відміну від оцінки його усних відомостей. Разом з тим, як цілком правильно відзначають деякі процесуалісти, неприпустима практика, коли власноручний запис своїх показань використовується як засіб викриття у винності, особливо при відмові раніше даних показань або зміни їх змісту [8].

Фіксація відомостей, повідомлених підозрюваним на допиті, відбувається у відповідному протоколі. Тому немає різниці в тому, як підозрюваний у кримінальніму провадженні дає показання.

На підставі викладеного слід зазначити, що показання підозрюваного повинні розумітися як відомості, повідомлені у письмовій чи усній формі на допиті.

При аналізі другої позначеної ознаки показань підозрюваного необхідно зіставити зміст кримінально-процесуальних доказів, тобто їх відомостей, з тим значенням показань, що міститься в спеціальній нормі, присвяченій цьому різновиду доказів. При такому зіставленні виходить явна невідповідність між способом існування змісту та самим змістом доказів. Це виявляється з тієї причини, що показання підозрюваного за їх наявним законодавчим трактуванням можуть утворювати відомості, що виходять за межі знань про обставини предмета доказування, оскільки КПК України у відповідних статтях, присвячених показанням підозрюваного, просто говорить про відомості, повідомлені на допиті. Значить, це можуть бути різні відомості, що вказують на різні обставини і факти.

Так, наприклад, може мати місце така ситуація, коли в ході допиту підозрюваний зазначить відомості, крім тих, що мають відношення до кримінального правопорушення, що розслідується, і такі, на підставі яких можна встановити обставини, зокрема, що виключають участь у провадженні у кримінальному провадженні захисника. Тому в подібних випадках необхідно чітко розмежовувати у змісті показань ті відомості, які встановлюють наявність або відсутність обставин, що підлягають доведенню під час провадження, та ті відомості, які необхідні для обґрунтування виключно процесуальних обставин справи.

Література

1. Поняття доказу в кримінальному процесуальному праві.URL: https://

armadumlawyers.com/article/ponyattya_dokazu_v_kriminalnomu_procesualnomu_pravi

2. Докази і доказування у кримінальному процесі. URL: https://arm.navs.edu.ua/books/krym_pr_zah_ch/lections/lection5.html

3. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

4. Сольонова О.О. Поняття та значення показань потерпілого. *Юридичний часопис національної академії внутрішніх справ*. № 1. 2015. С. 157-166.

5. Шило О.Г. Загальна характеристика показань як процесуального джерела доказів у кримінальному провадженні. *Вісник кримінального судочинства*. № 1. 2015. С. 151-156.

6. Кримінально-процесуальне право України. Харків. 2018. UKL: http://mego.info/%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB/%E2%84%96-23-%D0%BF%D0%BE%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D0%BF%D1%96%D0%B4%D0%BE%D0%B7%D1%80%D1%8E%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D1%97%D1%85-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BC%D0%B5%D1%82-%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D1%96-%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0-24-%D0%BF%D0%BE%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D0%BE%D0%B1%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D1%83%D0%B2%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D1%97%D1%85-%D0%BF%D1%80

7. Етимологічний словник української мови: В 7 т. Т. 6: У–Я / Ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.), В. Т. Коломієць, Т. Б. Лукінова, Г. П. Півторак, В. Г. Скляренко, О. Б. Ткаченко; Укладачі: Г. П. Півторак, О. Д. Пономарів, І. А. Стоянов, О. Б. Ткаченко, А. М. Шамота. НАН України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні.К.: Наукова думка, 2012. 568 с.

8. Supreme Court Quashes Conviction in Forgery Case, Citing Absence of Primary Evidence, Unreliability of Handwriting Expert Testimony, and Failure to Prove Guilt Beyond a Reasonable Doubt. URL: https://rawlaw.in/supreme-court-quashes-conviction-in-forgery-case-citing-absence-of-primary-evidence-unreliability-of-handwriting-expert-testimony-and-failure-to-prove-guilt-beyond-a-reasonable-doubt/

SUMMARY

The issues of admissibility of evidence in the national criminal procedure have always aroused the inevitable interest of scholars and practitioners and initiated a lively scientific discussion. The new Criminal Procedure Law, having embodied in a number of its principles and other provisions the generally accepted notions of human rights and freedoms, has significantly expanded the system of procedural guarantees. The presumption of innocence, which exempts a suspect from the obligation to prove his or her innocence, the suspect's right to defense, the requirement to evaluate evidence based on internal conviction, which is based only on the totality of evidence available in criminal proceedings - all these procedural guarantees undoubtedly contribute to ensuring the admissibility of testimony of interrogated persons.

The article examines the legal nature and essence of a suspect's testimony as a source of evidence in criminal proceedings. The author examines the procedural guarantees of the suspect's right to defense and analyzes their impact on the reliability and admissibility of testimony. Attention is focused on the correlation between voluntariness, reliability and legitimacy of such testimony. The author emphasizes the need to strike a balance between the effectiveness of the investigation and the observance of the rights of a person suspected of committing a criminal offense.

Particular attention is paid to the principle of non-accrimination, the right to silence, the role of defense counsel during interrogation, and the impact of psychological pressure on the free will of a suspect. Based on the analysis of the current criminal procedure legislation and case law, the author formulates conclusions on how to improve procedural guarantees for obtaining testimony and minimize the risks of human rights violations. The article is aimed at improving the efficiency of criminal proceedings in compliance with the rule of law.

Keywords: suspect, testimony, evidence, criminal proceedings, right to defense, admissibility of evidence.

ГАРАНТІЇ ЗАХИЩЕНОСТІ ПРАВ І ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ НЕПОВНОЛІТНЬОГО В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

СОТНІКОВ Олександр - аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики факультету № 1 (з підготовки фахівців для органів досудового розслідування Національної поліції України) Львівського державного університету внутрішніх справ

ORCID:0009-0004-8109
DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.18

У статті досліджуються особливості процесуального статусу неповнолітнього в кримінальному провадженні та надається аналіз чинних законодавчих механізмів захисту його прав і законних інтересів. Особлива увага приділяється таким процесуальним гарантіям, як обов'язкова участь законного представника, педагога або психолога під час допиту, право на захист, дотримання принципу найкращого забезпечення інтересів дитини, а також заборона застосування до неповнолітніх недопустимих методів слідства. На основі аналізу судової практики та нормативно-правової бази обґрунтовано необхідність удосконалення окремих положень Кримінального процесуального кодексу України. Зроблено висновок про важливість комплексного та чутливого підходу до участі неповнолітніх у кримінальному процесі задля мінімізації психологічної шкоди та забезпечення справедливого судочинства.

Гарантії захищеності прав і законних інтересів неповнолітнього в кримінальному провадженні — це сукупність норм і процедур, передбачених кримінальним процесуальним законодавством, які спрямовані на забезпечення справедливого, гуманного та чутливого підходу до участі дітей у кримінальному процесі як підозрюваних, обвинувачених, потерпілих або свідків.

До основних гарантій належать: обов'язкова участь захисника — адвокат має бути залучений з моменту фактичного затримання або повідомлення про підозру. Присутність законного представника (одного з батьків, опікуна чи іншої уповноваженої особи) під час проведення слідчих дій. Залучення педагога або психолога при допиті неповнолітнього для запобігання психологічному тиску. Заборона тривалих допитів і нічних слідчих дій за участі неповнолітніх. Застосування особливих режимів допиту та використання спеціально обладнаних приміщень для дітей. Дотримання принципу найкращих інтересів дитини, який має пріоритет у всіх процесуальних рішеннях. Ці гарантії є необхідними для того, щоб кримінальне провадження не порушувало права дитини, не шкодило її психоемоційному стану та забезпечувало справедливе правосуддя з урахуванням її вікових і соціальних особливостей.

Ключові слова: неповнолітній, кримінальне провадження, права дитини, законний представник, процесуальні гарантії, допит неповнолітнього, правовий захист, педагог, психолог.

Постановка проблеми

Участь неповнолітніх у кримінальному провадженні, незалежно від їхнього процесуального статусу (свідок, потерпілий, підозрюваний), вимагає особливо чутливого, правового та психологічного підходу з боку держави. Однак на практиці спостерігаються численні випадки порушення гарантій прав неповнолітніх, зокрема щодо їх допиту без участі законних представників або фахівців, порушення принципу найкращих інтересів дитини, а також застосування процедур, не адаптованих до вікових та психоемоційних особливостей дитини. Це обумовлює

необхідність удосконалення процесуальних механізмів захисту прав неповнолітніх у кримінальному процесі.

Мета дослідження

Дослідити зміст, обсяг та практичну реалізацію гарантій захисту прав і законних інтересів неповнолітніх у кримінальному провадженні, а також сформулювати пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства з урахуванням міжнародних стандартів захисту прав дитини.

Аналіз досліджень

Проблема захищеності неповнолітніх у кримінальному процесі порушувалася у працях таких науковців, як Н. Сидорова, О. Капліна, І. Болдирєв, які висвітлюють процесуальні аспекти участі неповнолітніх у досудовому розслідуванні та судовому провадженні. Також використовуються напрацювання у сфері міжнародного права, зокрема Конвенції ООН про права дитини, Європейської конвенції з прав людини, стандартів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дитини. Однак недостатньо уваги приділено саме практичним механізмам реалізації гарантій на національному рівні та аналізу відповідної судової практики в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження

Здійснення провадження в кримінальній справі щодо неповнолітніх передбачає використання додаткових гарантій їхньої захищеності, наявність яких обумовлена особливостями психологічного розвитку неповнолітніх.

Кримінальне судочинство є регламентована законом кримінально-процесуальна діяльність уповноважених державних органів прокуратури, посадових осіб та інших учасників, спрямована на досягнення завдань кримінального права та реалізацію призначення кримінального судочинства.

У процесі кримінально-процесуальної діяльності учасники кримінального судочинства вступають між собою в кримінально-процесуальні відносини, які виступають як способи реалізації прав та обов'язків конкретного учасника кримінального процесу. Суб'єктивні права конкретного учасника кримінально-процесуальних відносин є однією з гарантій захисту його прав і законних інтересів. Суб'єктивне право потерпілого, обвинуваченого, підозрюваного, іншого учасника процесу для того, щоб воно могло бути реалізовано в повному обсязі, незалежно від розсуду тієї чи іншої посадової особи, має бути забезпечене певними гарантіями, і це також стосується будь-якого учасника процесу [1].

Таким чином, на сьогодні, з урахуванням визначення нового підходу до призначення кримінального судочинства, воно має здійснюватися за допомогою таких засобів та методів, які гарантували б захист прав і законних інтересів його учасників, незалежно від процесуального статусу кожного з них.

Поняття процесуальних гарантій у науці кримінального процесу дається в різних формах. М. М. Михеєнко, який визначає процесуальні гарантії як передбачені законом засоби забезпечення завдань кримінального судочинства й охорони прав і законних інтересів осіб, що беруть участь у процесі [2, с. 32].

Л. І. Лобойко, що розглядає кримінально-процесуальні гарантії як засоби забезпечення ефективного функціонування кримінального процесу, включаючи систему принципів, процесуальний статус учасників, судовий контроль, прокурорський нагляд тощо [3].

П. А. Лупинська, яка під процесуальними гарантіями розуміє правові засоби, що забезпечують усім суб'єктам кримінально-процесуальної діяльності можливість виконувати зобов'язання та користуватися наданими правами [4, с.19].

Інші вчені, які підкреслюють багаторівневу системність гарантій, що включає кримінально-процесуальну форму, принципи процесу, статус учасників, заходи забезпечення, судовий і прокурорський контроль, інститут оскарження тощо [5; 6].

Процесуальні гарантії є встановленими КПК України засобами, які забезпечують захист прав і законних інтересів особистості в кримінальному судочинстві,

будучи обов'язковими для правозастосовника.

У КПК України виділено розділ, який регламентує порядок провадження у кримінальних справах щодо неповнолітніх, які вчинили кримінальне правопорушення. Проте щодо участі неповнолітніх потерпілих і свідків, процесуальні гарантії захисту їхніх прав та законних інтересів передбачені не лише загальними нормами, а й спеціальними положеннями, зокрема у статті 18 Закону України «Про охорону дитинства», статті 227 Кримінального процесуального кодексу України (особливості допиту неповнолітніх), а також в інших нормативно-правових актах, які встановлюють особливий порядок поводження з дітьми в кримінальному провадженні.

Відповідно до Пекінських правил судочинство у справах неповнолітніх має проводитися «в атмосфері розуміння», що дозволяє неповнолітньому «брати участь і вільно викладати свою точку зору» (ст. 14.2) [7]. Тобто процедура спілкування з неповнолітніми повинна відповідати мінімальним стандартам належної правової процедури. Забезпечення розуміння, з погляду, має забезпечуватися участю педагога.

Участь педагога під час допиту з участю неповнолітнього є гарантією захищеності прав і законних інтересів неповнолітнього.

Допит є однією із найпоширеніших слідчих дій і має важливе значення для збору доказів, за допомогою якого є можливість отримати відомості про подію правопорушення, осіб, які його вчинили, обставини події тощо. При цьому законодавством визначено чіткі вимоги до допиту, коли допитуваним виступає дитина.

Допит є слідчою (розшуковою) дією, яка проводиться в усіх кримінальних провадженнях. Допит є однією з форм отримання доказової інформації через фіксацію показань, процесуальний засіб формування і перевірки доказів, проте на законодавчому рівні поняття допиту як слідчої (розшукової) дії не закріплено.

На думку Удалової Л. Д., допит передбачає собою «регламентований законодавством усний діалог між посадовою особою, у провадженні якої знаходиться кримінальна справа, та свідком, підозрюваним та обвинуваченим, що проводиться з метою отримання фактичних даних (усних відомостей), які мають доказове значення» [8, с. 75].

КПК України у главі 38 передбачає особливий порядок кримінального провадження щодо неповнолітніх. Законодавцем передбачено низку гарантій, які відповідають Пекінським правилам та спрямовані на забезпечення прав і законних інтересів дітей, які вчинили кримінальне правопорушення: 1) спеціально уповноважений слідчий (ч. 2 ст. 484 КПК України); 2) спеціальний предмет доказування (ст. 485, 487 КПК України); 3) участь законного представника та обов'язкова участь захисника (ст. 488, п. 1 ч. 2 ст. 52 КПК України); 4) особливий порядок виклику та застосування запобіжних заходів (ст. 489, 492, 493 КПК України); 5) участь у судовому розгляді представників служби в справах дітей та уповноваженого підрозділу органів Національної поліції (ст. 496 КПК України); 6) здійснення судового розгляду суддями, уповноваженими на це (ч. 10 ст. 31 КПК України); 7) закрите судове засідання та ін.

Норми чинного КПК України створюють низку гарантій для неповнолітніх підозрюваного та обвинуваченого, натомість гарантії забезпечення прав і законних інтересів неповнолітнього потерпілого і свідка залишаються певною мірою поза увагою законодавця. Ст. ст. 226, 227, 354 КПК України передбачають участь (присутність) педагога або психолога, законного представника, а за необхідності – лікаря під час проведення слідчих (розшукових) дій та допиту за участю малолітньої або неповнолітньої особи. У цих нормах зазначені окремі права та обов'язки цих суб'єктів: обов'язок бути присутніми при допиті, заперечувати проти запитань та ставити запитання, право за дозволом ставити уточнювальні запитання малолітній або неповнолітній особі.

Одним із ключових принципів захисту прав дитини є забезпечення її інтересів. Практичною реалізацією цього принципу, зокрема, є запровадження в Україні моделі Барнахус у роботі з дітьми, які постраждали або стали свідками насильства.

Барнахус – це безпечне середовище для дітей, де спільно працюють фахівці різних сфер, надаючи необхідну підтримку дитині, яка стала свідком або постраждала від насильства. Йдеться насамперед про психологічну, медичну, соціальну та юридичну підтримку. Разом з цим фахівці центру сприяють правосуддю, дружньому до дитини, – створюють максимально нетравматичне середовище, у якому дитина може надати повну інформацію, необхідну для розслідування.

Однак досить часто слідчі порушують встановлені норми КПК України щодо порядку проведення допиту неповнолітніх у різних правових статусах. Так, наприклад, у кримінальному провадженні № 12014060320000547 допит неповнолітнього свідка проводився за присутності його баби та діда, однак у матеріалах кримінального провадження відсутнє будь-яке документальне підтвердження родинних зв'язків свідка із вказаними особами, що дає привід вважати, що допит був проведений з порушенням вимог КПК України [9]. Як вбачається з матеріалів скарги по справі № 234/16981/16-к, слідчий не викликав психолога або педагога, лікаря, які б могли надати кваліфікований висновок у галузі психології, внаслідок чого неповнолітній свідок дійсно мав психологічний стрес, що, у свою чергу, підтверджується проведеною по справі судово-психологічною експертизою та є грубим порушенням вимог ст. ст. 226, 227 КПК України [10]. Отже, сучасний стан кримінального процесуального забезпечення проведення допиту неповнолітніх в Україні свідчить про недостатній рівень правової регламентації та дотримання прав неповнолітніх осіб безпосередньо на практиці. У цьому контексті треба зазначити, що кримінальне провадження щодо неповнолітніх має бути спрямоване на забезпечення додаткових гарантій захисту таких осіб.

Порушення процесуальних гарантій, що входять до змісту суб'єктивних прав конкретного учасника кримінального судочинства, є грубими порушеннями кримінально-процесуального закону, які спричиняють визнання вчинених дій, прийнятих рішень незаконними.

Враховуючи, що педагог, на думку законодавця, є гарантом захисту прав неповнолітнього під час проведення допиту, слід розглянути отримання свідчень від неповнолітніх за відсутності педагога в системі кримінально-процесуальних порушень.

Залежно від суб'єкта порушення закону – на порушення посадових осіб (зазвичай це порушення правил провадження допиту) та порушення закону, вчинені свідком (відмова від надання свідчень, надання свідомо хибних показань). Вважаємо, що порушення правил провадження допиту може мати місце не тільки при провадженні допиту свідка, але й при провадженні допиту іншого учасника. Зокрема, одним із порушень цього правила стосовно участі педагога у допиті неповнолітнього виступатиме ненадання права педагогу зробити письмові зауваження щодо порядку проведення допиту, встановленого у КПК України.

Залежно від моменту вчинення порушень їх можна поділити на порушення, які здійснюються учасниками кримінального процесу на етапі підготовки до провадження допиту. Ці порушення можуть бути допущені, на наш погляд, під час підготовки до проведення допиту з будь-яким учасником кримінального судочинства, який має право надавати свідчення. Стосовно участі педагога ми розглядаємо можливість кількох порушень, які можуть бути допущені на етапі підготовки до допиту. По-перше, це може бути обумовлено не роз'ясненням прав педагога як учасника цієї слідчої дії. По-друге, слідчий може запросити педагога, який не відповідає вимогам, що висуваються щодо нього як учаснику судочинства. Таким чином, з одного боку, педагог не зможе реалізувати свої права, відповідно захистити інтереси підлітка, з іншого, постає питання про заміну педагога, що затягне процес проведення слідчої дії, викличе негативне ставлення до слідчого як з боку неповнолітнього, так і з боку педагога.

У зв'язку з тим, що законодавець виділив обов'язкову участь педагога при проведенні допиту. На наш погляд, суттєвим порушенням буде розглядатися проведення допиту без участі педагога у всіх випадках, коли його участь є обов'язковою за законом

(ст. 227 та ст. 491 КПК України). У разі, якщо законодавець залишив питання про запрошення педагога для допиту, у виняткових випадках, коли участь законного представника може завдати шкоди інтересам малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого, слідчий, прокурор за клопотанням малолітнього або неповнолітнього чи з власної ініціативи має право обмежити участь законного представника у виконанні окремих слідчих (розшукових) дій або усунути його від участі в кримінальному провадженні та залучити замість нього іншого законного представника, питання про суттєвість порушення має вирішуватися в кожній конкретній ситуації окремо.

Як убачається з матеріалів кримінального провадження, у судовому засіданні суду першої інстанції від 28 грудня 2020 року було допитано малолітнього потерпілого ОСОБА_8 та його батька ОСОБА_12 щодо обставин вчинення злочину, які їм відомі. При цьому після допиту потерпілого суд встановив, що в матеріалах справи відсутнє процесуальне рішення, яким ОСОБА_12 було залучено як законного представника потерпілого, внаслідок чого місцевий суд, керуючись статтями 44 59 КПК України, постановив ухвалу про визнання ОСОБА_12 законним представником малолітнього потерпілого ОСОБА_8 [11].

Ураховуючи вищенаведене, колегія суддів вважає, що фактично допит малолітнього потерпілого ОСОБА_8 в суді першої інстанції було здійснено в присутності його батька, якого ухвалою суду було визнано законним представником, а факт того, що така ухвала була постановлена після допиту, на переконання Суду, у цьому конкретному випадку, жодним чином не свідчить про порушення вимог процесуального закону, а тому касаційна скарга сторони захисту в цій частині задоволенню не підлягає.

По-четверте, залежно від юридичних наслідків, які спричиняє порушення закону (також критерієм тут може бути ступінь суспільної небезпеки порушення), вони поділяються на порушення, до яких застосовуються заходи процесуальної відповідальності, і порушення, за які особи притягуються до кримінальної (матеріальної) відповідальності.

Якщо розглядати цей критерій, то необхідно зазначити, що стосовно участі педагога його не застосовують, оскільки наразі законодавець не сконструював норму, яка б визначала права та обов'язки педагога таким чином, щоб він міг нести будь-яку відповідальність за допущені ним порушення.

Залежно від сутності порушень, їх можна поділити на порушення правил провадження слідчої дії, під час якої отримано показання свідка, і порушення, пов'язані з недотриманням правил процесуального оформлення цієї слідчої дії.

Порушення, «які якимось чином можуть позначитися на достовірності доказу», поділяються на поновлювані та непоновлювані. Вважаємо, що порушення, пов'язані з відмовою в допуску педагога або запрошенням неналежного педагога до участі в допиті неповнолітнього, коли його участь є обов'язковою, мають розглядатися як непоправні істотні порушення закону. В інших випадках оцінка доказу, отриманого без участі педагога, має здійснюватися в кожному конкретному випадку індивідуально. Доказ може бути визнано як допустимим, так і недопустимим.

Таким чином, педагог має сприяти ефективній взаємодії між неповнолітнім та слідчим, виявити причини, які підштовхнули на вчинення кримінального правопорушення та спрогнозувати педагогічні наслідки при різних рішеннях прийнятою уповноваженою особою щодо кримінального провадження.

Література

1. Маринич О.Ю. Поняття забезпечення прав і законних інтересів людини у досудовому кримінальному провадженні. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. С. 171-176. https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/1_2024/31.pdfhttps://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/1_2024/31.pdf

2. Михеєнко М. М. Кримінальний процес України : [підручник] / Михеєнко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П. (2-ге вид., перероб. і доп.). К. : Либідь, 1999. 536 с.

SUMMARY

The article examines the peculiarities of the procedural status of a minor in criminal proceedings and provides an analysis of the current legislative mechanisms for protecting his/her rights and legitimate interests. Particular attention is paid to such procedural guarantees as the mandatory participation of a legal representative, teacher or psychologist during interrogation, the right to defense, compliance with the principle of the best interests of the child, and the prohibition of the use of inadmissible methods of investigation against minors. Based on the analysis of judicial practice and the regulatory framework, the author substantiates the need to improve certain provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine. The author concludes that it is important to have a comprehensive and sensitive approach to the participation of minors in criminal proceedings in order to minimize psychological harm and ensure a fair trial.

Guarantees of protection of the rights and legitimate interests of a minor in criminal proceedings are a set of rules and procedures provided for by criminal procedure legislation aimed at ensuring a fair, humane and sensitive approach to the participation of children in criminal proceedings as suspects, accused, victims or witnesses.

The main guarantees include: mandatory participation of a defense counsel - a lawyer must be involved from the moment of actual detention or notification of suspicion. The presence of a legal representative (one of the parents, guardian or other authorized person) during investigative actions. Involvement of a teacher or psychologist during the interrogation of a minor to prevent psychological pressure. Prohibition of prolonged interrogations and nighttime investigative actions involving minors. Application of special interrogation regimes and use of specially equipped premises for children. Adherence to the principle of the best interests of the child, which takes precedence in all procedural decisions. These guarantees are necessary to ensure that criminal proceedings do not violate the rights of a child, do not harm his or her psycho-emotional state and ensure fair justice, taking into account his or her age and social characteristics.

Keywords: juvenile, criminal proceedings, child's rights, legal representative, procedural guarantees, interrogation of a minor, legal protection, teacher, psychologist.

3. Лобойко Л.М. Кримінально-процесуальне право: Курс лекцій : [навч. посібник]. К.: Істина, 2005. 456 с.

4. Цилюрик І.І. Про процесуальні гарантії захисту прав і свобод учасників кримінального судочинства. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/5060/vnulpurn201683784.pdf

5. Миколенко О.М. Система кримінальних процесуальних гарантій. URL: https://dspace.onu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/49c48d58-72d1-4617-87ef-bdd1aef7b9f6/content

6. Старенький О.С. Щодо визначення поняття та видів кримінальних процесуальних гарантій захисника як суб'єкта доказування у досудовому розслідуванні. Вісник кримінального судочинства. № 4. 2016. С. 62-72. https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/4_2016_Starenkyi.pdf

7. Правосуддя щодо неповнолітніх. Флоренція: ЮНІСЕФ, 1998. с. 2.

8. Удалова Л. Д. Вербальна інформація у кримінальному процесі України: монографія. Київ: Вид. Паливода А. В., 2006. 324 с.

9. Ухвала Чуднівського районного суду Житомирської області від 22.09.2017 р. у справі № 294/1548/17. URL: http://www.reyestr.court. gov.ua/Review/69068936 (дата звернення: 22.11.2024).

10. Ухвала Краматорського міського суду Донецької області від 15.11.2016 року у справі № 234/16981/16-к. URL: http://www.reyestr. court.gov.ua/Review/62802882

11. Постанова іменем України 15 вересня 2022 року м. Київ *справа № 711/6180/20 провадження № 51-5324 км 21 URL:* https://protocol.ua/ua/postanova_kks_vp_vid_15_09_2022_roku_u_spravi_711_6180_20/?utm_source=chatgpt.com

ПРИМУСОВА ДЕПОРТАЦІЯ АБО НАСИЛЬНИЦЬКЕ ПЕРЕМІЩЕННЯ ДІТЕЙ, ЯК СКЛАДОВА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ

МАТВІЄНКО Ярина - студентка Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID ID: 0009-0005-6371-2616

КАНЦІР Володимир - доктор юридичних наук, професор кафедри міжнародного та кримінального права Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка», професор

ORCID ID: 0000-0002-3689-4697

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.19

Агресія Російської Федерації проти України, яка розпочалась у 2014 році і триває досі, є імперіалістичною, загарбницькою та спрямована не лише на захоплення території, а й на знищення української державності та національної ідентичності. Від початку вторгнення, на території України зафіксована величезна кількість фактів примусового переміщення громадян України, у тому числі дітей.

Примусова депортація дітей є одним із найбільш небезпечних та трагічних аспектів збройного конфлікту, особливо, коли йдеться про вторгнення Російської Федерації на територію України. Ця форма насильницького переміщення не лише порушує основні права та свободи дітей, визначені міжнародними конвенціями, але і повинна розглядатися як злочин проти людяності, який супроводжується систематичним знищенням народу України.

Саме існування випадків депортації дітей з України передбачає необхідність визнання та засудження таких діянь, як суттєвого порушення міжнародного права. У контексті сучасних міжнародних подій, проблема примусової депортації, насильницького переміщення українських дітей - є надзвичайно актуальною.

Ключові слова: злочини проти людяності, геноцид, примусова депортація, насильницьке переміщення, права дітей, національна ідентичність, кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Постановка проблеми

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації на територію України вражає своєю жорстокістю, безпощадністю та цинічністю весь цивілізований світ. Держава-агресор відверто ігнорує, порушує норми міжнародного права.

Насильницьке переміщення дітей – це заздалегідь спланований та систематичний злочин, який вчиняється з початку вторгнення РФ на територію України. Депортація українських дітей Російською Федерацією є безпрецедентним порушенням прав дітей у сфері сімейного життя, зокрема права на возз'єднання з сім'єю.

Депортація та примусове переміщення українських дітей є методом ліквідації національної самобутності, що необхідно розцінювати як акт геноциду українського народу.

Стан дослідження

Вагомий внесок у дослідженні проблеми геноциду, злочинів проти людяності, у тому числі, примусової депортації або насильницького переміщення Російською Федерацією українських дітей, внесли такі науковці, як: Д. Аканде, К. Амбос, О. Андру-

хів, М. Антонович, М. Бурак, В. Василенко, М. Гнатовський, Н. Дрьоміна-Волок, І. Заворотько, Н. Зелінська, О. Касинюк, І. Колотуха, А. Кориневич, А. Короткий, Д. Лубінець, В. Пилипенко, О. Потіха, А. Саух, І. Строкова, О. Яновський та інші.

Мета полягає в спробі дослідження окремих аспектів таких соціально негативних та суспільно небезпечних, злочинних діянь, як широкомасштабний або систематичний напад на цивільне населення, опосередком, зокрема, й насильницького переміщення населення, примусової депортації, як складової злочинів проти людяності.

Виклад основного матеріалу дослідження

Сучасне покоління дітей в Україні – це громадяни, які в майбутньому визначатимуть розвиток держави, як демократичної та правової. Таким чином, захист та розвиток дітей, підвищення рівня благополуччя, забезпечення, виховання та надання найкращих можливостей, має стати ключовим аспектом розвитку України.

Протягом усієї історії розвитку та становлення нашої держави, загарбники, які прагнули завоювати українські території, намагались позбавити народ майбутнього, шляхом винищення українських дітей. Ще починаючи з XIV сторіччя, українських дітей – християн змушували приймати іслам, а в подальшому формували із них загони яничар, що жорстоко спустошували українські землі. Трагічною є історія українських рекрутів XVIII-XIX сторіччя, яких російська імперія примусово мобілізувала на 25 років у своє військо, використовуючи їх не лише для агресивних війн, але й для придушення селянського опору.

Майже 80 років тому завершилася Друга світова війна, яка спричинила величезний занепад та руйнування в країнах Європи та по всьому світу. Нацистський режим призвів до загибелі і каліцтва мільйонів людей. Одним із жахливих злочинів нацизму було викрадення дітей на окупованих територіях, зокрема і в Україні, де майже сто тисяч малолітніх осіб стали жертвами цієї стратегії. Діти були об'єктом ідеологічного впливу з метою покращення арійської раси для здобуття світової влади.

Після закінчення Другої світової війни суспільство не тільки зуміло відбудувати зруйновані війною економіки але й досягло велетенських успіхів у технологічному, культурному та індустріальному розвитку. Людство, яке усі свої зусилля скерувало на повернення життя до мирного русла, сподівалося, що війни залишилися в минулому та страшні злочини проти людства більше не повторюватимуться.

З'явився новий «кровожерливий звір» – рашизм, який вміло використовує терористичні прийоми свого попередника – нацизму. Одним із найстрашніших злочинів рашизму є винищення українського народу в цілому та викрадення і русифікація українських дітей, зокрема.

Уже з перших днів війни з'явилася інформація про примусове вивезення громадян. За інформацією ООН, станом на початок 2025 року, кількість насильно депортованих Російською Федерацією українців складає понад 2,8 мільйона осіб [1].

Згідно з інформацією платформи «Діти війни», яка була створена Міністерством реінтеграції разом з Національним інформаційним бюро за дорученням Офісу Президента України, станом на лютий 2025 року кількість депортованих дітей становить 19 546 осіб [2]. Варто зазначити, що ці дані можуть бути не повністю точними через непрозорість у звітності та обмежений доступ до інформації, спричинені активними бойовими діями та тимчасовою окупацією частини території України.

Владні структури РФ намагаються перешкодити в отриманні доступу до даних про так звану «евакуацію» як для українських компетентних органів, так і для міжнародних організацій, таких як ЮНІСЕФ чи Міжнародний Комітет Червоного Хреста.

Дітей, які стали жертвами депортації, можна умовно поділити на декілька категорій: діти, які були перевезені до території Російської Федерації разом із своїми законними представниками (батьками, родичами, опікунами і т. д.); сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які вже мали такий статус до початку повномасштабного

вторгнення; діти з інвалідністю, які мають законних представників і перебували у закладах цілодобового догляду станом на 24 лютого 2022 року; сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які стали такими внаслідок дій Російської Федерації: батьки цих дітей загинули, не пройшли «фільтраційні табори» або були відокремлені від дітей через відсутність документів, що підтверджують батьківство [3].

На підставі аналізу тисяч випадків викрадення Російською Федерацією українських дітей, уповноважений Верховної Ради України із прав людини Дмитро Лубінець, визначив п'ять основних сценаріїв воєнних злочинів такого типу. А саме: примусове переміщення дітей, батьки яких були вбиті на тимчасово окупованих територіях; вилучення дітей з родин після позбавлення батьків батьківських прав за «законами» окупаційної влади; вилучення дітей під час фільтраційних процедур разом з їхніми батьками; створення непридатних умов для проживання та, внаслідок цього, примусове вивезення дітей на «оздоровлення»; цілеспрямоване вивезення дітей-вихованців з дитячих будинків у повному або частковому складі [4].

Згідно з Римським статутом Міжнародного кримінального суду, насильницька передача дітей з однієї людської групи до іншої вважається одним з елементів злочину геноциду. Геноцид визначається як систематичне знищення або примусове винищення групи людей з метою усунення їхньої ідентичності [5].

Важливо зазначити, що стосовно суміжного складу, чинна редакція статті 442 Кримінального кодексу України, яка встановлює відповідальність за геноцид, не повністю відповідає положенням статті 2 Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього та статті 6 Римського статуту. На відміну від міжнародних актів, національне законодавство України використовує термін «позбавлення життя» замість «вбивство», у визначенні геноциду; не згадує про таку форму вчинення геноциду, як «заподіяння психічного розладу членам цієї групи», яка визначається в міжнародних нормативно-правових актах; визначає формою геноциду «скорочення дітонародження або запобігання йому в цій групі» [6, с. 17].

22 жовтня 2024 року Президент України підписав Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» [7]. Цей Закон спрямований на приведення положень національного кримінального законодавства у відповідність до норм Римського статуту Міжнародного Кримінального Суду. Одним із ключових змін, внесених цим Законом, є доповнення Розділу XX Кримінального кодексу України статтею 442-1 «Злочини проти людяності» [8].

Зазначеною статтею КК України передбачено відповідальність за умисні дії, що вчиняються в рамках широкомасштабного або систематичного нападу на цивільне населення:

1) переслідування будь-якої групи чи спільноти, яку можна ідентифікувати, тобто обмеження прав людини за політичними, расовими, національними, етнічними, культурними, релігійними, гендерними чи іншими ознаками дискримінації, що визнані міжнародним правом як неприпустимі;

2) депортація населення, тобто примусове та без законних підстав, передбачених міжнародним правом, переміщення (виселення) відповідної групи осіб з території, де вони законно перебували, на територію іншої держави;

3) насильницьке переміщення населення, тобто примусове та без законних підстав, передбачених міжнародним правом, переміщення (виселення) відповідної групи осіб з території, де вони законно перебували, до іншої місцевості в межах однієї держави;

4) зґвалтування, сексуальна експлуатація, примус до проституції, примусова вагітність, примусова стерилізація або інші форми сексуального насильства;

5) обернення в рабство або торгівля людьми;

6) насильницьке зникнення;

7) незаконне позбавлення волі;

8) катування;

9) інші умисні нелюдські діяння подібного характеру, які супроводжуються заподі-

янням сильних страждань, середньої тяжкості або тяжких тілесних ушкоджень чи серйозної шкоди психічному або фізичному здоров'ю [8].

Дослідник Тімоті Девід Снайдер висловив думку, що викрадення дітей і спроби асимілювати їх у чужій культурі є геноцидом відповідно до статті 2 Конвенції про геноцид 1948 року [9].

Міжнародне право звертає особливу увагу на захист дітей та їхніх прав, адже вони є найбільш вразливою групою в умовах збройних конфліктів. Базовими актами міжнародного права в цій сфері є, зокрема, Загальна декларація прав людини, Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод, Конвенція ООН про права дитини. У воєнний час надзвичайно важливим є міжнародне гуманітарне право, яке не лише забезпечує захист прав дітей, як частини цивільного населення, але й визначає спеціальні заходи для їхньої безпеки. Відповідно до Женевської конвенції 1949 року та Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1977 року, які регулюють захист цивільного населення під час міжнародних збройних конфліктів, забороняється напад на цивільних осіб, використання зброї з невибірковим впливом та невибіркові напади [10].

Спеціальні норми міжнародного гуманітарного права щодо захисту прав дітей містяться у статті 77 (заходи для захисту дітей) Додаткового протоколу до Женевських конвенцій, відповідно до якого діти користуються особливою повагою, їм забезпечуються захист і допомога, які потрібні з огляду на вік, а також захист від будь-якого роду непристойних посягань [10]. Спеціальні норми міжнародного гуманітарного права визначають заходи для захисту дітей під час евакуації, створення безпечних зон і місцевостей (статті 14, 17 та перша частина статті 24 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни, а також перша частини статті 70 та статті 78 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1977 року). Статтями 24-26 та другою частиною статті 50 Женевської конвенції, а також статтею 74 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1977 року, встановлено процедури для ідентифікації дітей та реєстрації їхніх сімейних зв'язків [11].

Згідно з Женевською конвенцією про захист цивільного населення під час війни, будь-яке примусове індивідуальне чи масове переселення або депортація осіб на територію окупанта чи будь-якої іншої держави, незалежно від мотивів, є категорично забороненими [12].

Умови повномасштабної війни часто призводять до порушень міжнародного гуманітарного права. Зокрема, спрощена процедура всиновлення, що діє зараз в РФ, та надання російського громадянства дітям-сиротам з України та контрольованих територій так званих «ДНР» і «ЛНР», а також дітям, позбавленим батьківської опіки, є одним з яскравих прикладів порушення міжнародного гуманітарного права.

Згідно з Конвенцією ООН про права дитини 1989 року, держави-учасниці зобов'язані гарантувати право дитини на збереження своєї індивідуальності, включаючи громадянство, ім'я та сімейні зв'язки і захищати від будь-якого протизаконного втручання. У разі, якщо дитина стає жертвою такого протизаконного втручання, держави-учасниці зобов'язані надавати їй необхідну допомогу та захист для найшвидшого відновлення її прав. Окрім цього, відповідно до норм Конвенції, держави-учасниці мають вживати заходів для протидії незаконному переміщенню та неповерненню дітей [13].

Офіс Генерального прокурора України працює над доведенням фактів насильницької «незаконної передачі дітей з однієї національної групи до іншої» з моменту окупації Криму та частин Луганської і Донецької областей росіянами у 2014 році. Національні органи досудового слідства, разом з ювенальними прокурорами та Міжнародним кримінальним судом, активно збирають докази всіх воєнних злочинів, здійснених РФ. Зокрема, нещодавно, Головне управління розвідки Міністерства оборони України (ГУР) надало суспільству переконливі докази масштабного порушення Російською Федерацією міжнародного гуманітарного права, а саме – незаконної депортації та насильницького переміщення українських дітей. На сайті «Війна та санкції» ГУР створе-

но окремий розділ «Викрадачі дітей», який містить деталізовані профілі понад 400 осіб, причетних до цих воєнних злочинів, включаючи посадових осіб, військових та представників так званих «гуманітарних організацій». Зібрана доказова база включає особисті дані, документи, фото- та відеоматеріали, та використовується під час проведення розслідувань і притягнення винних до відповідальності [14].

17 березня 2023 року, Міжнародний кримінальний суд видав ордер на арешт В. Путіна і уповноваженої при президентові Російської Федерації з прав дитини М. Львової-Бєлової. Їх обвинувачують, поряд з іншими злочинами, у депортації дітей з окупованих територій України [15].

Парламентська асамблея Ради Європи 27 квітня 2023 року ухвалила резолюцію «Депортація та примусові переміщення українських дітей та інших цивільних осіб до Російської Федерації чи на тимчасово окуповані українські території: створити умови для їх безпечного повернення, припинити ці злочини та покарати винних» [16]. Ухвалена резолюція вперше в історії міжнародних документів розглядає можливість визнання факту геноциду, який здійснюється Російською Федерацією щодо депортації українських дітей. ПАРЄ рішуче засудила порушення російською владою зобов'язань за міжнародними гуманітарним правом. Ключовим висновком резолюції є визначення насильницької депортації українських дітей з наміром знищити їхню ідентичність такою, що повністю відповідає ознакам геноциду, визначених Конвенцією про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року [17].

У своєму звіті, опублікованому 4 травня 2023 року, Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) висвітлила порушення прав українських дітей та їх примусову депортацію, здійснену РФ. Цей звіт також є спеціальним міжнародним документом, присвяченим проблемі незаконного переміщення українських дітей Російською Федерацією [18].

Місія ОБСЄ вважає, що дії РФ щодо переселення українських дітей на контрольовані нею території або на територію Російської Федерації під час війни, суперечать нормам Конвенції про захист цивільного населення під час війни. Зокрема, ці дії ігнорують необхідність встановлення обов'язкових механізмів для відстеження депортованих дітей, повідомлення про їхнє місцезнаходження та сприяння їхній репатріації або поверненню до своїх сімей. Такі дії є порушенням Женевських Конвенцій, що ускладнює ситуацію та є обтяжуючою обставиною в доказуванні вини [18].

Більше того, Місія прийшла до висновку, що передача дітей без супроводу на усиновлення або застосування до них інших заходів асиміляції суперечить зобов'язанням, визначеним у Женевській Конвенції про захист цивільного населення під час війни. Зміна громадянства українських дітей порушує статтю 50(2) та не відповідає принципам, що підкреслюють важливість захисту єдності сім'ї та поваги до неї, встановленим у цій Конвенції. Сприяння перевихованню та постійній інтеграції українських дітей у російські родини служить підтвердженням факту, що ці діти є жертвами депортації, відповідно до статті 49 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни [18]. У звіті місії наголошено, що Російська Федерація не лише вчиняла дії, що суперечать інтересам депортованих дітей, але й порушувала їх права на ідентичність, сім'ю, об'єднання з родиною, освіту, доступ до інформації, відпочинок, участь у культурному житті та мистецтві, свободу думки, совісті і релігії, здоров'я, свободу і безпеку. Це порушення статей 3, 8, 9, 10, 12, 14, 17, 20, 21, 24, 28, 29, 31 і 37 (b) Конвенції ООН про права дитини [13].

У висновку Місії ОБСЄ зазначено, що практика примусового переміщення та/або депортації українських дітей на тимчасово окуповані території та на територію Російської Федерації може бути визнана як злочин проти людяності – депортація або примусове переміщення населення [18].

Висновки Звіту ОБСЄ можуть бути використані на національному та міжнародному рівнях для притягнення до відповідальності всіх осіб, причетних до виявлених злочинів, з метою покарання тих, хто безпосередньо

вчиняв подібні дії, а також держави-агресора – Російської Федерації.

Ухваленою резолюцією «Становище дітей в Україні» від 25 січня 2024 року, ПАРЄ закликала держави-члени, держави-спостерігачі, а також держави з парламентами спостерігачами, засудити російські воєнні злочини проти дітей України та визнати депортації, насильницькі переміщення українських дітей такими злочинами. Найважливішою метою резолюції є сприяння Україні в поверненні дітей до їхніх родин. У резолюції наголошено, що для досягнення поставленої мети Асамблея повинна використовувати весь можливий досвід дипломатії для допомоги українським дітям [19].

Чергова Парламентська асамблея Ради Європи від 30 січня 2025 року одноголосно ухвалила резолюцію «Європейське зобов'язання щодо справедливого та тривалого миру в Україні» у якій зазначила, що Російська Федерація, незважаючи на всі санкції та засудження від європейської спільноти, продовжує порушувати міжнародне право, у тому числі Статут ООН, шляхом продовження агресії, нападів на критичну інфраструктуру та цивільне населення, переміщення мільйонів людей, незаконну депортацію дітей, порушення прав людини, зокрема щодо населення на тимчасово окупованих територіях України та страти військовополонених. Асамблея закликає європейське співтовариство непохитно підтримувати Україну в її прагненні до справедливого миру та наголошує на важливості гарантій безпеки для України та притягнення до відповідальності всіх причетних до військових злочинів, здійснюваних Російською Федерацією [20].

Висновки

Примусова депортація дітей є одним із найбільш небезпечних та трагічних аспектів збройного конфлікту. Ця форма насильницького переміщення не лише порушує основні права та свободи дітей, визначені міжнародними конвенціями, але і розглядається як злочин проти людяності, які супроводжуються широкомасштабними або систематичними нападами на цивільне населення.

За результатами дослідження, можемо констатувати певну колізію між вітчизняним кримінальним законом та міжнародними актами, зокрема, у нововведеній статті 442-1 КК України, «примусова депортація або переміщення» трактується як «злочини проти людяності». Навпаки, у міжнародному праві такі суспільно небезпечні діяння відносяться до геноциду.

Порушуючи всі норми міжнародного гуманітарного права та права людини, примусова депортація українських дітей ставить під загрозу їх безпеку та добробут, порушує основні засади гуманізму та міжнародної співпраці, і саме тому вимагає негайного застосування міжнародних механізмів захисту прав дітей та притягнення винних до відповідальності.

Також, важливо звернути увагу на необхідність впровадження ефективних заходів для запобігання подібним порушенням у майбутньому та забезпечення належного захисту прав дітей в умовах конфлікту. Тільки шляхом об'єднаних зусиль міжнародної спільноти можна забезпечити безпеку та добробут дітей, які стали жертвами примусової депортації або насильницького переміщення.

Література

1. Ukraine Refugee Situation. URL: https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine

2. Платформа «Діти війни». URL: https://childrenofwar.gov.ua/

3. Депортація громадян України з території ведення активних бойових дій чи з тимчасово окупованої території України на територію Російської Федерації та Республіки Білорусь. Аналітичний звіт. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/01/deportation_ukr.pdf

4. Лубінець Д. Викрадення українських дітей – це геноцид. URL: https://lb.ua/blog/dmytro_lubinets/554338_vikradennya_ukrainskih_ditey-tse.html

5. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду: Статут ООН від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

6. Андрушко А. Проблемні питання кваліфікації геноциду в контексті російсько-української війни. *Законодавчі аспекти про-*

тидії особливо небезпечним злочинам в Україні: матеріали міжнародного науково-практичного круглого столу, м. Київ, 14–15 березня 2024 р. Київ: Алерта, 2024. 344 с.

7. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього: Закон України від 09.10.2024. № 4012-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4012-20#Text

8. Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#top

9. Timothy D. Snyder on Twitter, 1 June 2022. URL: https://x.com/TimothyDSnyder/status/1532116122559995904?t=eK-5CcOoxiuCGNO7U1s6pA&s=35

10. Додатковий протокол до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів: Протокол від 08.06.1977. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

11. Заворотько І., Кориневич А., Короткий А. Діти під російським прицілом. URL: https://zn.ua/ukr/LAW/diti-pid-rosijskim-pritsilom.html

12. Конвенція про захист цивільного населення під час війни: Конвенція ООН від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

13. Конвенція про права дитини: Конвенція ООН від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

14. Війна та санкції. URL: https://war-sanctions.gur.gov.ua/

15. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. URL: https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and

16. Deportations and forcible transfers of Ukrainian children and other civilians to the Russian Federation or to temporarily occupied Ukrainian territories: create conditions for their safe return, stop these crimes and punish the perpetrators: Resolution 2495 (2023). URL: https://pace.coe.int/en/files/31776/html

17. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього: Конвенція ООН від 09.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text

18. Звіт про порушення та недотримання міжнародного гуманітарного права та права прав людини, воєнні злочини та злочини проти людяності, пов'язані з примусовим переміщенням та/або депортацією українських дітей до Російської Федерації. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/0/1/546560_0.pdf

19. Situation of the children of Ukraine: Resolution 2529 (2024). URL: https://pace.coe.int/en/files/33348/html

20. European commitment to a just and lasting peace in Ukraine: Resolution 2588 (2025). URL: https://pace.coe.int/en/files/34153/html

SUMMARY

The aggression of the Russian Federation against Ukraine, which began in 2014 and continues to this day, is imperialistic, expansionist, and aimed not only at the seizure of territory but also at the destruction of Ukrainian statehood and national identity. Since the beginning of the invasion, a large number of cases of forced displacement of Ukrainian citizens, including children, have been recorded on the territory of Ukraine.

The forced deportation of children is one of the most dangerous and tragic aspects of the armed conflict, especially in the context of the Russian Federation's invasion of Ukraine. This form of forced displacement not only violates the fundamental rights and freedoms of children, as defined by international conventions, but must also be regarded as a crime against humanity, accompanied by the systematic destruction of the Ukrainian people.

The very existence of cases of child deportation from Ukraine necessitates the recognition and condemnation of such actions as significant violations of international law. In the context of current international events, the issue of forced deportation and violent displacement of Ukrainian children is extremely relevant.

Keywords: crimes against humanity, genocide, forced deportation, violent displacement, children's rights, national identity, criminal offenses against peace, the security of humanity, and international legal order.

ВЗАЄМОДІЯ ТА КООРДИНАЦІЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ПІДРОЗДІЛІВ КРИМІНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

ГОНЧАРУК Олексій Миколайович - аспірант докторантури та аспірантури, Одеський державний університет внутрішніх справ
ORCID: https://orcid.org/0009-0009-4237-459X
УДК 342.9(477)
DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.20

У статті розглядається діяльність підрозділів кримінального аналізу Національної поліції України, яка ґрунтується на принципах єдності, спільності кінцевої мети, а також принципі взаємодії, яка орієнтована на забезпечення реалізації функцій держави. Відповідно до цього принципу взаємодія ставиться в основу роботи будь-якого органу державної влади при виконанні ним своїх функцій, у тому числі підрозділів кримінального аналізу Національної поліції України. Ефективне здійснення правоохоронної діяльності, об'єктом якої виступають великі масиви даних, неможливе без взаємодії всіх суб'єктів такої діяльності, зокрема органів публічної адміністрації, інститутів громадського суспільства, суб'єктів підприємницької діяльності та громадян. Аналітична правоохоронна діяльність є діяльністю комплексною та структурованою, і лише шляхом комплексного вирішення проблем цієї діяльності досягається ефективний правоохоронний результат.

За результатами вивчення емпіричного матеріалу запропоновано принципи взаємодії під час виявлення, припинення та розслідування кримінальних правопорушень: взаємна відповідальність; активне застосування сучасних методик; оптимальне використання наявних можливостей; дотримання загальних засад кримінального провадження; забезпечення нерозголошення даних негласних слідчих (розшукових) дій; відповідальність. Проведено детальний аналіз Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у профілактиці, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень засвідчив, що окремі її положення не відповідають ні Кримінальному процесуальному кодексу України, ні Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», ні Інструкції «Про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні», а отже, потребує запропонованих змін.

Функціонування координації в діяльності органів та посадових осіб підрозділів кримінального аналізу Національної поліції обумовлено спільними діями як між собою, так і з іншими суб'єктами, що складають процес спільної правоохоронної діяльності.

Ключові слова: взаємодія, координація, кримінальний аналіз, правоохоронна діяльність, кримінальне правопорушення, аналіз, синтез, аналітична діяльність.

Постановка проблеми та її актуальність

Діяльність підрозділів кримінального аналізу НПУ ґрунтується на принципах єдності, спільності кінцевої мети, а також принципі взаємодії, яка орієнтована на забезпечення реалізації функцій держави. Відповідно до цього принципу взаємодія ставиться в основу роботи будь-якого органу державної влади при виконанні ним своїх функцій, у тому числі підрозділів кримінального аналізу Національної поліції України.

Ефективне здійснення правоохоронної діяльності, об'єктом якої виступають великі

масиви даних, неможливе без взаємодії всіх суб'єктів такої діяльності, зокрема органів публічної адміністрації, інститутів громадського суспільства, суб'єктів підприємницької діяльності та громадян. Аналітична правоохоронна діяльність є діяльністю комплексною та структурованою і лише шляхом комплексного вирішення проблем цієї діяльності досягається ефективний правоохоронний результат.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Науковим підґрунтям розробки цієї гіпотези стали праці авторитетних учених, які досліджують проблемні питання аналітичного супроводження кримінального судочинства, зокрема роботи Албула С.В., Власюка О.В., Зайця О.М. [26], Ісмайлова К.Ю. [27], Користіна О.Є. [30], Махнюка А.В. [28], Некрасова В.А. [29], Федчака І.А. [31] та інших авторів.

Як філософську категорію в діяльності індивідуумів та організованих суб'єктів поняття «взаємодія» описували Гегель Георг Вільгельм Фрідріх, Лотце Рудольф Герман, Лейбніц Ґотфрід Вільгельм та інші. В управлінні цей феномен соціальних стосунків досліджували Арджиріс Кріс, Ґерцберг Фредерік, Лайкерт Ренсіс, МакҐреґор Дуглас та інші. У вітчизняній правовій науці до загальних проблем взаємодії державних органів зверталися такі науковці, як В.Б. Авер'янов, О.М. Бандурка, Ю.П. Битяк, В.Т. Білоус, Е.В. Додін, А.Т. Комзюк, О.Є. Користін, Т.В. Корнякова, Ю.С. Назар, О.І. Остапенко, М.Я. Сидор, В.Є. Тарасенко та інші. Попри високий ступінь розроблення окремих аспектів феномену взаємодії в правоохоронній діяльності питання щодо механізму забезпечення ефективної такої діяльності залишаються актуальними. З цієї причини виникає потреба в додатковому дослідженні цього явища в зазначеній сфері.

Метою публікації є з'ясування теоретичних проблем та закономірностей формування сучасних підходів взаємодії та координації в діяльності підрозділів кримінального аналізу Національної поліції України, а також визначення їх поняття, змісту та складових.

Виклад основного матеріалу

Правоохоронні органи зацікавлені в здобутті даних стосовно структур, активності та методів дій у сфері злочинності міжнародного та локального рівнів. Велике значення в цьому процесі мають різні форми розвідки, зокрема, застосування сучасних знарядь, що нівелюють небажані суспільні явища. Одним з них є кримінальний аналіз – інструмент, який динамічно розвивається та приносить вимірні результати. У поєднанні із заходами та у взаємодії з іншими підрозділами Національної поліції, спрямованими на оцінювання ризиків, він є ефективним способом протидії злочинності.

Термін «взаємодія» є широко вживаним як у теорії адміністративного права, так і в юридичній практиці. У загальнозмістовому значенні його пояснюють як «взаємний зв'язок між предметами в дії, а також погоджена дія між ким-, чим-небудь» [1].

Г.В.Ф. Гегель розглядав взаємодію самостійною універсальною категорією, яка не має ні початку, ні кінця і яка представляється взаємною причинністю зумовлюючих одна одну субстанцій: кожна є щодо іншої одночасно й активною, і пасивною субстанцією [2, с. 107-110].

Тлумачення поняття «взаємодія» у дослідженнях, присвячених діяльності державних органів, здійснюється по-різному: як за глибиною, так і за всесторонністю. При цьому поза увагою залишаються питання правового оформлення механізмів взаємодії підрозділів кримінального аналізу НПУ. Аналіз лексикографічних джерел дає результат різноманітного тлумачення досліджуваного поняття. Так, «Українська юридична енциклопедія» визначає взаємодію видом прямого або опосередкованого, зовнішнього або внутрішнього відношення зв'язку [3, с. 7].

Великий тлумачний словник сучасної української мови містить пояснення цього поняття, як взаємний зв'язок між предметами в дії, а також погоджена дія між «ким-, чим-небудь» [4, с. 85].

М.П. Гурковський розглядає взаємодію в управлінських відносинах як «взаємну узгоджену дію двох чи більше суб'єктів для досягнення спільної мети» [5, с. 212].

А.М. Михненко, С.О. Кравченко, І.В. Пантелейчук формулюють досліджуване поняття як процес взаємного впливу елементів один на одного, найбільш загальна, універсальна форма руху і розвитку [6, с. 8-9].

В.М. Плішкін визначає взаємодію формою зв'язку елементів системи, за допомогою якої вони, взаємодоповнюючи один одного, створюють умови для успішного функціонування системи [7, с. 500].

У той же час О.М. Бандурка вважає, що взаємодія – це комплекс спільних або узгоджених за часом і місцем дій кількох оперативних підрозділів з вирішення певних завдань у боротьбі зі злочинністю спільними зусиллями [8, с. 139-140].

У своїх наукових працях автори подають різні визначення, при цьому більшість дослідників опираються на ключові ознаки взаємодії: багатосуб'єктність, ієрархічну незалежність суб'єктів взаємодії, узгодженість діяльності за цілями, завданнями, місцем і часом [8].

На думку Х.П. Ярмакі, взаємодія в діяльності правоохоронних органів як цілісна система характеризується наступними ознаками: багатосуб'єктністю, тобто наявністю не менше двох учасників взаємодії; узгодженістю діяльності суб'єктів взаємодії, виходячи з єдиної мети; діловим співробітництвом, взаємодопомогою суб'єктів взаємодії в інтересах вирішення спільних завдань; базуванням на законах і підзаконних нормативних актах; узгодженістю взаємодії за місцем і часом; ієрархічною незалежністю суб'єктів взаємодії [9, с. 71].

І.Г. Богатирьов виділив для категорії «взаємодія» такі характерні ознаки: наявність фактичних, чинних у достатній мірі сталих зв'язків; наявність зв'язків, які дозволяють суб'єктам впливати на об'єкти; наявність самого впливу, у результаті якого відбувається зміна взаємодіючих сторін з обох боків [10, с. 304].

Аналізуючи вказані твердження, можна резюмувати, що поняття «взаємодія» несе велику кількість смислових навантажень. Втім, усім наведеним визначенням терміна притаманні такі загальні риси: характеризує спільну діяльність певної кількості суб'єктів; відповідність чинному законодавству; наявність узгодженої мети, конкретизації цілей, а також визначення різних об'єктивних та суб'єктивних чинників, які в тій чи іншій мірі впливають на певну діяльність; загальна мета досягнення цілей оперативно-розшукової діяльності або кримінального провадження.

На нашу думку, будь-яку взаємодію в правоохоронній та управлінській діяльності, а відтак, у діяльності підрозділів кримінального аналізу Національної поліції України, можна охарактеризувати також зі сторони атрибутивності, тобто наявності атрибутивних елементів: мотивів, цілей, ризиків, механізмів дії, нормативного та ресурсного забезпечення (у тому числі фінансового та кадрового), меж свободи вибору методів та форм здійснення.

Поширене вивчення взаємодії в теорії та повсюдне її використання в практиці управлінської та правоохоронної діяльності не обумовлює єдиного узгодженого визначення. Усі вищенаведені приклади пояснення поняття подають його як одну з управлінських функцій, мета якої перетворювати індивідуальні дії у спільні, узгоджені за місцем, часом, метою. З цього приводу варто привести логічний висновок щодо значення взаємодії в правоохоронній діяльності поліції, зміст якої зводиться до того, що просте поєднання окремих інституцій формує тільки структуру, і лише налагоджена взаємодія між цими суб'єктами в межах загальної мети, під час виконання властивих цьому органу завдань, утворює систему.

Хоча в більшості авторів при формулюванні поняття «взаємодія» вбачається загальне розуміння співпраці як узгодженої діяльності декількох суб'єктів при досягненні ними усвідомленої спільної мети. Сама ж діяльність є настільки різноплановою категорією, що подати однозначну її інтерпретацію неможливо. Саме тому для формулювання поняття «взаємодія» М.Я. Сидор пропонує брати за основу принципово різні аспекти: важливу умову діяльності; засіб досягнення поставлених задач; засіб досягнення погодженості; ділову співпрацю; складову частину комплексу заходів; як узгодження зусиль усіх ланок апарату [11, с. 37]. Таке

сприйняття взаємодії є змішанням двох принципово різних видів діяльності: виконавської, яка виконує функції об'єкта управління, та управлінської, що включає функції суб'єктів управління.

Нормативно-правове регулювання взаємодії підрозділів кримінального аналізу Національної поліції України з іншими суб'єктами діяльності у сфері запобігання злочинності забезпечується цілою системою нормативно-правових актів. Перш за все, взаємодія в діяльності Національної поліції визначена Законом України «Про Національну поліцію». Так, ст. 5 Закону визначає взаємодію поліції з органами правопорядку та іншими органами державної влади, а також органами місцевого самоврядування, однією з форм законної діяльності поліції. Зміст приписів ч.1 ст.11 Закону зводиться до того, що взаємодія з населенням та територіальними громадами, як форма діяльності поліції, спрямована на задоволення їхніх потреб. Крім того, Закон передбачає інформаційну взаємодію поліції з іншими органами державної влади, органами правопорядку іноземних держав та міжнародними організаціями (п.4 ч.2 ст.25 Закону), взаємодію між керівниками територіальних органів поліції та представниками органів місцевого самоврядування, визначаючи при цьому обов'язкові форми такої взаємодії (ст.88 Закону), а також мету та форми взаємодії поліції з громадськістю (ст.89 Закону) [13].

Зазначені норми Закону конкретизуються Постановою КМУ від 28.10.2015 №877 «Про затвердження Положення про Національну поліцію», а саме: Національна поліція під час виконання покладених на неї завдань взаємодіє з іншими державними органами, допоміжними органами і службами, утвореними Президентом України, тимчасовими консультативними, дорадчими та іншими допоміжними органами, утвореними Кабінетом Міністрів України, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, громадськими спілками, профспілками та організаціями роботодавців, відповідними органами іноземних держав і міжнародних організацій, а також підприємствами, установами та організаціями.

Правоохоронний ефект від взаємодії в діяльності підрозділів кримінального аналізу Національної поліції досягається шляхом: послідовної взаємодії на всіх стадіях цієї діяльності; перманентністю взаємодії (протяжністю в часі); комплексністю застосування форм та методів взаємодії; узгодженістю застосування заходів адміністративного впливу кожного суб'єкта взаємодії. Створення ефективної системи взаємодії підрозділів кримінального аналізу Національної поліції з іншими суб'єктами запобігання злочинності слід розглядати як найважливішу та необхідну умову успішного досягнення мети в діяльності правоохоронних органів.

Безсумнівно, зміцнення і розвиток партнерських відносин підрозділів кримінального аналізу Національної поліції та інститутів громадянського суспільства підвищує рівень правової культури та соціальної активності громадян, сприяє зниженню рівня антигромадської протиправної поведінки, робить інформаційно відкритою правоохоронну систему, підвищує рівень довіри до неї, її авторитет і престиж. До форм спільної діяльності підрозділів кримінального аналізу Національної поліції щодо запобігання злочинності, поряд із взаємодією, відноситься координація.

Для більш глибоко з'ясування поняття «взаємодії» підрозділів кримінального аналізу Національної поліції в кримінальному провадженні доцільно провести його відмежування від «координації», зміст якого варіюється у відповідних правових нормах або випливає з їх змісту.

Термін «координація», який походить від латинських слів «co (cum)» – разом, спільно і «ordinatio» – упорядкування, за своєю суттю означає не просте узгодження, а узгодження вироблене і встановлене з декількома самостійно функціонуючими системами. Узгодження може здійснюватися самими суб'єктами діяльності, а може бути результатом діяльності відповідного органу [14, с. 266]. У будь-якому разі зміст координації полягає у відшуканні доцільного співвідношення між діями суб'єктів. Аналіз наукових джерел засвідчує відсутність єдиних підходів до розуміння координації. На думку ж В.П. Пивненка, координація – це функ-

ція одного із суб'єктів системи, а взаємодія – принцип діяльності, засіб їх контактів із суб'єктами інших служб і підрозділів [15, с. 157-159].

Інші вчені, Ю. В. Марченко та С. Г. Калмиков, зазначають, що координація містить у собі елементи підпорядкування взаємодіючих підрозділів координуючому центрові, який наділений владними повноваженнями, рішення якого є обов'язковими для взаємодіючих сторін [16, с. 71].

Дослідження поняття ускладнюються тим, що навіть у термінологічних словниках «координація» визначається словами «погодженість», «узгодженість», «упорядкування», «приведення у відповідність». Більше того, під узгодженням розуміють дію за значенням «узгоджувати» тобто надавати відповідність будь-чому, єдності з чим-небудь, встановлювати відповідність, єдність між чимось. Тому для розмежування категорій «взаємодія» і «координація», як пропонує В. М. Малюга, слід визначити і показати внутрішні, суттєві ознаки, які відрізняють ці види діяльності [17, с. 57].

І. В. Озерський, проводячи певне розмежування цих наукових категорій, зазначає, що взаємодія носить організований характер, і за необхідності узгодження їх дій, кожного разу організовується знову, а постійна робота суб'єктів координується [18, с. 538-544].

В. П. Лисюченко, натомість, зазначає, що наявність у відносинах між суб'єктами спільної узгодженої діяльності владних, підпорядкованих повноважень є визначальною відмінною ознакою координації. Координація – це владне узгодження зусиль різних підрозділів (працівників), які мають загальні (або тісні) зв'язки та завдання функціонування [19, с. 87].

Суттєвою ознакою взаємодії є відсутність відносин влади – підпорядкування, тобто суб'єкти спільної діяльності рівні між собою. У літературі є спроби розмежування координації і взаємодії ще й за іншими підставами. Проте вони, переважно, викликають певні заперечення. Так, В. П. Корж зазначає, що координація не обмежується розкриттям конкретного злочину, тоді як взаємодія обов'язково пов'язана з розслідуванням певного злочину. Взаємодія слідчого здійснюється на підставі вимог КПК, Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю». У ході координації суб'єкти взаємодії планують та проводять спільні дії під координуючим керівництвом прокуратури шляхом проведення координаційних нарад, на яких планується спільна діяльність правоохоронних органів [20, с. 310-311].

Оскільки досягнення мети правоохоронної діяльності вимагає об'єднання зусиль багатьох суб'єктів (органів, установ, посадових осіб, підрозділів, тощо), то узгодженість таких дій необхідна для впорядкування процесу реалізації досягнення цієї мети. Координація діяльності підрозділів кримінального аналізу Національної поліції полягає в узгодженні дій між цими суб'єктами. При цьому ці суб'єкти взаємодіють на засадах у прийнятті спільних узгоджених рішень та самостійності в межах наданих законодавством повноважень. Тому що умови функціонування суб'єктів взаємодії в правоохоронній діяльності, які пов'язані горизонтальними зв'язками, не позбавлені від виникнення конфліктів, що можуть приводити до дезорганізації правоохоронного процесу.

Відтак, координація завжди передбачає наявність відносин влади, підпорядкування суб'єктів спільної діяльності. У свою чергу взаємодія організовується як спільна діяльність між суб'єктами, які мають різну компетенцію і не перебувають у відносинах підпорядкування. Саме тому, вважаємо недоцільним об'єднання або суміщення двох самостійних форм організації спільної діяльності слідчого з іншими учасниками кримінального провадження, зокрема підрозділами кримінального аналізу Національної поліції України.

Координація діяльності підрозділів кримінального аналізу Національної поліції зазвичай здійснюється шляхом реалізації таких форм: розробка погоджених планів скоординованої діяльності; обмін інформацією з питань профілактичних заходів; проведення координаційних взаємодіючих суб'єктів; проведення спільних правоохоронних заходів; надання взаємної допомоги при вирішенні правоохоронних завдань; спільна

нормотворча діяльність (видання спільних розпорядчих актів, листів тощо).

Як свідчить аналіз законодавства, правовідносини слідчих підрозділів з підрозділами кримінального аналізу Національної поліції України під час виявлення, припинення та розслідування кримінальних правопорушень за своїм характером є як процесуальними (регламентованими кримінальним процесуальним законом), так і непроцесуальними (регламентованими іншими законами або підзаконними нормативними актами).

У юридичній літературі та на практиці зазначені правовідносини дістали назву взаємодії, а встановлені кримінальним процесуальним законодавством способи зв'язку (надання слідчим доручень і вказівок підрозділам кримінального аналізу Національної поліції, надання допомоги слідчому під час провадження негласних слідчих (розшукових) дій тощо) – форм взаємодії.

Необхідність згуртування зусиль слідчих підрозділів та підрозділів кримінального аналізу Національної поліції, їх спільних дій із метою успішного розкриття і розслідування кримінальних правопорушень передбачена змістом цілої низки норм Кримінального процесуального кодексу (КПК) України [21].

Як свідчить аналіз досліджень, законодавчо визначеними підставами взаємодії підрозділів кримінального аналізу Національної поліції і слідчих підрозділів під час розслідування кримінальних правопорушень є: а) спільність мети і завдань підрозділів кримінального аналізу Національної поліції і слідчих підрозділів – лише об'єднавши свої зусилля, органи досудового розслідування і оперативні підрозділи зможуть ефективно їх виконати; б) однакова юридична сила процесуальних актів підрозділів кримінального аналізу Національної поліції і слідчих підрозділів – протоколи процесуальних дій, що склали працівники оперативних підрозділів, мають таке ж доказове значення, як і протоколи, складені слідчим; в) необхідність використання можливостей підрозділів кримінального аналізу Національної поліції і слідчих підрозділів – слідчий має право провадити слідчі (розшукові) та негласні слідчі (розшукові) дії (ст. 40 КПК України), підрозділи кримінального аналізу Національної поліції можуть здійснювати негласні слідчі (розшукові) дії в кримінальному провадженні лише за письмовим дорученням слідчого, прокурора (ст. 41 КПК України).

Ідея законодавчого закріплення права слідчого щодо можливого самостійного проведення ним негласних слідчих (розшукових) дій під час розслідування кримінальних правопорушень бере початок із того, що слідчий, орієнтуючись у матеріалах досудового розслідування, зібраних ним самостійно, чітко визначає мету, на досягнення якої орієнтовані його майбутні негласні слідчі (розшукові) дії, а також докази, що необхідно отримати за їх результатами.

В. І. Фаринник уважає, що за таких умов пришвидшиться встановлення істини в кримінальному провадженні, а порушені права та свободи громадян України буде відновлено значно раніше [22, с. 101].

Проте, як свідчить аналіз практичної діяльності органів досудового розслідування, доручення щодо проведення переважної більшості негласних слідчих (розшукових) дій отримують саме оперативні працівники, що суттєво розширює сферу взаємодії слідчих та оперативних підрозділів і потребує додаткового правового врегулювання деяких особливостей на відомчому та міжвідомчому рівнях.

Взаємодія слідчого та оперативних підрозділів, зокрема підрозділів кримінального аналізу Національної поліції, є різноплановою і набуває певних правових форм. Але форма такої взаємодії, безперечно, пов'язана з характером слідчої ситуації, що склалася у зв'язку з кримінальним провадженням чи оперативно-розшуковою ситуацією, і залежить від слідчого, реалізуючись за його ініціативою та під його процесуальним контролем.

Ми згодні з позицією В.В. Топчія, Л.Д. Удалової та ін., які визначають дві форми взаємодії: процесуальну й організаційну (непроцесуальну) [23, с. 76]. До процесуальних форм взаємодії (що регулюються КПК України) належать:

1) надання допомоги слідчому під час провадження негласних слідчих (розшукових) дій (ст. 40 КПК України);

2) доручення і вказівки слідчого щодо проведення негласних слідчих (розшукових) дій (ст. 40, 246 КПК України);

3) фіксація та надання слідчому (прокурору) результатів проведення негласних слідчих (розшукових) дій (ст. 252 КПК України).

До організаційних (непроцесуальних) форм взаємодії (тих, що передбачені відомчими нормативними актами), належать:

1) узгоджена діяльність у складі слідчо-оперативної групи;

2) погоджене планування спільних негласних слідчих (розшукових) дій;

3) обмін оперативнозначущою інформацією (зокрема, з використанням можливостей криміналістичних та оперативних обліків);

4) спільне використання криміналістичних та оперативно-технічних засобів тощо;

5) координація проведення оперативно-розшукових заходів та негласних слідчих (розшукових) дій;

6) контроль.

Відмітною рисою названих форм є те, що процесуальні форми взаємодії ґрунтуються на нормах Кримінального процесуального кодексу, а організаційні є способами зв'язку між слідчим і працівниками уповноважених оперативних підрозділів. Так, «якщо процесуальні форми можна назвати способами співпраці, то організаційні форми будуть характеризуватися як способи зв'язку».

Найбільш поширеною формою взаємодії слідчого з підрозділами кримінального аналізу Національної поліції під час розслідування кримінальних правопорушень є виконання оперативним підрозділом доручень і вказівок слідчого. На нашу думку, доручення слід розуміти як обов'язкову для виконання загальну вимогу щодо проведення негласних слідчих (розшукових) дій, що (стосовно слідчо-оперативної групи) дає керівник групи слідчим та оперативним співробітникам, які входять до її складу.

Вважаємо за доцільне чітко окреслити законодавчі підстави надання слідчим доручення щодо проведення негласних слідчих (розшукових) дій, згідно з чинним КПК України: по-перше, це ст. 40 («Слідчий органу досудового розслідування») КПК України, згідно з якою слідчий уповноважений доручати проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій відповідним оперативним підрозділам; по-друге, слідчий органу досудового розслідування в порядку ст. 246 («Підстави проведення негласних слідчих (розшукових) дій») КПК України має право самостійно провести негласні слідчі (розшукові) дії, використавши засоби для отримання фактичних даних, що можуть бути доказами в кримінальному провадженні, або доручити їх проведення відповідним оперативним підрозділам [21].

Специфічний вид доручень передбачено чинними міжнародними договорами України, які стосуються питань надання міжнародної правової допомоги в кримінальних провадженнях. Коло процесуальних дій, що підлягають виконанню, а також обсяг запитуваної інформації у цих випадках обумовлені договором і не повинні суперечити нормам національного законодавства України. Окремо слід відзначити таку форму взаємодії, коли слідчий доручає проведення негласних слідчих (розшукових) дій із застосуванням технічних засобів, яких не має у своєму розпорядженні оперативний підрозділ (наприклад, зняття інформації з каналів зв'язку).

Важливо визначитись із правовими підставами взаємодії суб'єктів під час розслідування кримінальних правопорушень. Як доводить практика, особисте проведення слідчим більшості негласних слідчих (розшукових) дій під час розслідування кримінальних правопорушень є практично неможливим, а тому необхідна належна взаємодія з підрозділами кримінального аналізу Національної поліції, у їх числі з підрозділами оперативно-технічних заходів. За результатами негласних слідчих (розшукових) дій результати фіксуються в протоколі, що складає уповноважений оперативний підрозділ, у разі потреби долучаючи як додатки до нього матеріальні носії інформації, отримані під час їх проведення. Недоліком нормативного регулювання взаємодії під

час розслідування кримінальних правопорушень є те, що законодавець, відповідно до ч. 6 ст. 246 КПК України, надає право лише слідчому чи прокурору залучати інших осіб до проведення негласних слідчих (розшукових) дій. У сучасній практиці їх проведення за дорученням слідчого уповноваженими оперативними підрозділами виникає потреба в залученні таких осіб оперативними підрозділами.

Отже, до ч. 6 ст. 246 КПК України доцільно внести зміни, надавши уповноваженому оперативному підрозділу, зокрема підрозділам кримінального аналізу Національної поліції, що виконує доручення слідчого, право залучати інших осіб до проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Свої особливості має також взаємодія слідчого, прокурора, оперативного підрозділу та підрозділу оперативно-технічних заходів на стадії завершення негласних слідчих (розшукових) дій, фіксації її результатів (складання протоколу, підготовки додатків тощо), використання матеріалів у кримінальному провадженні [24, с. 77].

Аналіз практики доводить, що така форма взаємодії, як допомога підрозділів кримінального аналізу Національної поліції під час провадження негласних слідчих (розшукових) дій у процесі розслідування кримінальних правопорушень, необхідна слідчому для провадження тих із них, що потребують значного обсягу роботи або додаткових гарантій для осіб, які беруть у них участь, а також, коли у зв'язку із негласною слідчою (розшуковою) дією, що проводиться, необхідне здійснення функцій, специфічно притаманних оперативним підрозділам. Відомі такі види допомоги підрозділів кримінального аналізу Національної поліції слідчому під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій у процесі розслідування кримінальних правопорушень: а) безпосередня участь у негласній слідчій (розшуковій) дії: участь в оперативній комбінації впродовж здійснення контролю за вчиненням злочину (контрольована поставка, оперативна закупка тощо); б) профілактика і припинення порушень порядку під час провадження негласних слідчих (розшукових) дій; в) застосування спеціальних знань працівниками підрозділів кримінального аналізу Національної поліції, які беруть участь у негласних слідчих (розшукових) діях як фахівці.

Спосіб допомоги під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій залежить від конкретних обставин кримінального провадження, від слідчої (розшукової) дії, що проводиться, та інших умов. Допомога буде ефективною, якщо слідчий заздалегідь роз'яснить завдання і порядок проведення негласної слідчої (розшукової) дії.

Підсумовуючи, зауважимо, що ефективна взаємодія підрозділів кримінального аналізу Національної поліції та слідчих підрозділів під час розслідування кримінальних правопорушень є запорукою успіху в досягненні так званого принципу «спільності інтересів», а саме: виявлення, припинення і розслідування кримінальних правопорушень, притягнення до встановленої законодавством відповідальності осіб, які їх учинили, відшкодування завданої кримінальними правопорушеннями шкоди, відновлення порушених прав та інтересів громадян і юридичних осіб.

Висновки

За результатами вивчення емпіричного матеріалу запропоновано такі принципи взаємодії під час виявлення, припинення та розслідування кримінальних правопорушень: взаємна відповідальність; активне застосування сучасних методик; оптимальне використання наявних можливостей; дотримання загальних засад кримінального провадження; забезпечення нерозголошення даних негласних слідчих (розшукових) дій; відповідальність. Детальний аналіз Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у профілактиці, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень свідчить про те, що окремі його положення не відповідають ні Кримінальному процесуальному кодексу України, ні Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», ні Інструкції «Про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні», затвердженій керівниками правоохоронних органів [25].

Як бачимо, функціонування координації в діяльності органів та посадових осіб підрозділів кримінального аналізу Національної поліції обумовлено спільними діями як між собою, так і з іншими суб'єктами, що складають процес спільної правоохоронної діяльності.

Література

1. Енциклопедія Сучасної України / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2005. URL: https://esu.com.ua/article-33901

2. Георґ Вільгельм Фридрих Геґель. Феноменологія духу. Переклав з німецької Петро Таращук Науковий редактор перекладу доктор філософських наук Юрій Кушаков. Київ. Видавництво Соломії Павличко «ОСНОВИ». 2004. URL: https://hromadalib.wordpress.com/wp-content/uploads/2016/02/hegel_2004_phc3a4nomenologie.pdf

3. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2001. Т. 3. 792 с. URL: https://leksika.com.ua/19650107/legal/kriminogenna_situatsiya.

4. Бусел В.Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. 1051 с.

5. Гурковський М.П., Єсімов С.С. Адміністративно-правові форми та методи взаємодії поліції з інститутами громадянського суспільства. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2018. № 4. С. 212-133.

6. Михненко А. М., Кравченко С. О., Пантелейчук І. В. та ін. Суспільство та влада: механізми взаємодії: навч.- метод. матеріали для слухачів дисципліни «Механізми взаємодії суспільства і влади». К.: НАДУ, 2013. 80 с. URL: http://academy.gov.ua/NMKD/library_nadu/Navch_Posybniky/be64c885-a40c-4394-ac11-0d39e0aec3f0.pdf

7. Плішкін В. М. Теорія управління органами внутрішніх справ : підручник / за ред. Ю. Ф. Кравченка. Київ : Нац. акад. внутр. справ. України, 1999. 702 с.

8. Бандурка О.М. Оперативно-розшукова діяльність. Х. : Вид-во нац. ун-ту внутр. справ, 2002. Ч. 1. 336 с

9. Пчолкін В.Д. Взаємодія слідчих і працівників оперативних підрозділів у ході розслідування злочинів. URL: http://www.hniise.gov.ua/user_files/File/sbornik/2009/Pcholkin.pdf.

10. Ярмакі Х.П. Взаємодія суб'єктів провадження у справах про адміністративні правопорушення. *Вісник Запорізького національного університету*. 2012. № 1 (II). С. 71–76.

11. Богатирьов І.Г. Кримінальні покарання, не пов'язані з позбавленням волі (теорія і практика їх виконання кримінально-виконавчою інспекцією): дис. д-ра. юрид. наук 12.00.08. Київ. Нац. у-нт. внутр. справ. Київ. 2006. 434 с.

12. Сидор М.Я. Договірно-правова форма в системі взаємодії місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2015. Випуск 30. Том 2. С. 75-81.

13. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 року. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19.

14. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250 000. уклад. та гол. ред. В. Бусел. Київ; Ірпінь : Перун, 2005. VIII. 1728 с.

15. Пивненко В. П. Проблеми підвищення ефективності роботи правоохоронних органів в Україні у боротьбі з організованою злочинністю. *Вісник Академії правових наук*. 1997. Вип. 1. С. 157-159.

16. Марченков Ю. В., Калмыков С. Г. Взаимодействие аппаратов уголовного розыска и 7-х отделов в раскрытии краж из квартир. *Актуальные проблемы взаимодействия оперативных аппаратов органов внутренних дел*. Киев : НИиРИО КВШ МВД СССР, 1988. С. 71-79.

17. Малюга В.М. Взаємодія слідчого з оперативними підрозділами та іншими суб'єктами в системі методики розслідування злочинів : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2016. 289 с.

18. Озерський І.В. Взаємодія органів слідства та дізнання у боротьбі з організованою злочинністю (психолого-правовий аспект). *Міжвідомчий науковий збірник*. 2001. Т. 25. С. 538-544.

19. Лисюченко В.П., Ольховик П.В. Теорія управління органами внутрішніх справ. Київ: Паливода А. В., 2004. 127 с.

20. Корж В.П. Теоретичні основи методики розслідуваннязлочинів, які скояні ОЗГ у сфері економічної діяльності: монографія. Харків : видо Нац. ун-та внутр. справ, 2002. 412 с.

21. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Офіційний вісник України*. 2012. № 37. Ст. 1307. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12.

22. Фаринник В. І. Особливості процесуальної взаємодії органу досудового розслідування з іншими підрозділами МВС та громадськістю у кримінальному провадженні. *Юридичний вісник України*. 2012. № 44 (905). С. 99-106.

23. Топчій В.В. Форми взаємодії органів досудового розслідування з оперативними підрозділами МВС України. *Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 111-121.

24. Канцідайло О.О., Нагорський Ф.М. Деякі актуальні проблеми в діяльності підрозділів оперативно-технічних заходів щодо виявлення та припинення злочинів. *Актуальні проблеми виявлення та припинення злочинів: матеріали круглого столу (Київ, 27 листоп. 2014 р.)*. Ред. кол.: С.С. Чернявський, М.М. Алексійчук, О.В. Хуторянський та ін. К. : ФОП Кандиба Т. П., 2014. 83 с.

25. Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні: наказ Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16 листоп. 2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12.

26. Zaiets O.M. Application software IBM I2 ANALYST'S NOTEBOOK in law enforcement Ukraine for pretrial investigation of criminal offenses. *European Reforms Bulletin*. 2016. № 1. P. 82-87.

27. Ісмайлов К.Ю. Кримінальна розвідка з відкритих джерел як інструмент збирання оперативної інформації. *Кримінальна розвідка: методологія, законодавство, зарубіжний досвід: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 29 квітня 2016 р.)*. Одеса: ОДУВС, 2016. С. 84-87.

28. Махнюк, А.В. Теоретичні основи провадження кримінального аналізу у сфері правоохоронної діяльності. *Науковий вісник Державної прикордонної служби*. 2011. № 94. С. 3-7.

29. Некрасов В.А. Сучасне розуміння кримінальної розвідки як напряму діяльності правоохоронних органів. *Кримінальна розвідка: методологія, законодавство, зарубіжний досвід: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 29 квітня 2016 р.)*. Одеса: ОДУВС, 2016. С. 19-20.

30. Користін О.Є. Нова парадигма оперативно-розшукової діяльності: до питання концептуалізації кримінальної розвідки органів внутрішніх справ України. *Оперативно-розшукова діяльність та кримінальний процес: теоретико-праксиологічний дискурс щодо їх співвідношення в умовах реформування органів внутрішніх справ України: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 22-23 квітня 2015)*. Одеса: ОДУВС, 2015. С. 4-5.

31. Федчак І. А. Основи кримінального аналізу: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 288 с.

Honcharuk Oleksii

INTERACTION AND COORDINATION IN THE ACTIVITIES OF CRIMINAL ANALYSIS UNITS OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE

The article examines the activities of the criminal analysis units of the National Police of Ukraine, which are based on the principles of unity, commonality of the ultimate goal, as well as the principle of interaction, which is fo-

cused on ensuring the implementation of the functions of the state. In accordance with this principle, interaction is the basis of the work of any state authority in the performance of its functions, including the criminal analysis units of the National Police of Ukraine. Effective implementation of law enforcement activities, the object of which is large data sets, is impossible without the interaction of all subjects of such activity, in particular public administration bodies, civil society institutions, business entities and citizens. Analytical law enforcement activities are complex and structured activities and only through a comprehensive solution to the problems of this activity is an effective law enforcement result achieved.

Based on the results of the study of empirical material, the principles of interaction during the detection, suppression and investigation of criminal offenses are proposed: mutual responsibility; active application of modern methods; optimal use of available opportunities; compliance with the general principles of criminal proceedings; ensuring non-disclosure of data on covert investigative (search) actions; responsibility. A detailed analysis of the Instruction on the organization of interaction of pre-trial investigation bodies with other bodies and departments of internal affairs in the prevention, detection and investigation of criminal offenses was conducted and showed that some of its provisions do not comply with either the Criminal Procedure Code of Ukraine, the Law of Ukraine "On Operational and Search Activities", or the Instruction "On the Organization of Covert Investigative (Search) Actions and the Use of Their Results in Criminal Proceedings", and therefore requires the proposed changes.

The functioning of coordination in the activities of bodies and officials of criminal analysis units of the National Police is determined by joint actions both among themselves and with other entities that make up the process of joint law enforcement activities.

Keywords: interaction, coordination, criminal analysis, law enforcement activities, criminal offense, analysis, synthesis, analytical activity.

РЕГЛАМЕНТАЦІЯ СПЕЦІАЛЬНОГО СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ В ЗАКОНОДАВСТВІ ОКРЕМИХ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ

РОМАНЮК Михайло Феодосійович - аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики факультету № 1 Львівського державного університету внутрішніх справ

ORCID:0009-0005-6483-456X
DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.21

У статті розглянуто проблеми нормативного регулювання та практики застосування спеціального судового провадження (in absentia) в окремих державах, з урахуванням можливлості використання їх досвіду в судових провадженнях по воєнних злочинах в Україні. Звернено увагу на правові позиції та висновки міжнародних органів, серед яких Європейський суд із прав людини, щодо відповідності таких проваджень та практики їх реалізації нормам Європейської конвенції з прав людини, а також договірних органів ООН, зокрема Комітету з прав людини, з приводу відповідності нормам Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. Проаналізовано основні принципи провадження in absentia, що сформульовані в правових позиціях Європейського суду з прав людини та органів ООН щодо обов'язку держави повідомити особу про кримінальне провадження та права особи на новий судовий розгляд у разі засудження її in absentia, а також встановлення факту відмови особи особисто брати участь під час судового розгляду та її права на захист тощо.

Спеціальне судове провадження, поширеність та обставини його застосування в Україні формують особливу ситуацію, порівняно з обставинами застосування цього інституту в інших країнах (у контексті правового спору в Європейському суді з прав людини), що зумовлено об'єктивними причинами й специфічною складною загальною соціально-політичною та процесуальною обстановкою, а також вимогами здійснення правосуддя в справах про воєнні злочини.

За результатами узагальнення законодавства окремих іноземних держав, а саме провадження щодо воєнних злочинів за процедурою in absentia, обґрунтовано висновки про необхідність урахування низки положень та рекомендацій у законодавстві та практиці.

Ключові слова: спеціальне судове провадження, обвинувачений, право на захист, право на справедливий суд, повідомлення про підозру/обвинувачення, процесуальні гарантії, судовий розгляд, оскарження вироку in absentia.

Постановка проблеми

Проєкт Ради Європи «Зміцнення прав людини в системі кримінального правосуддя в Україні» [25] допомагає українській владі забезпечити ефективне функціонування системи кримінального судочинства в Україні та її узгодження з європейськими стандартами прав людини. Необхідність забезпечення дотримання стандартів прав людини набувають ще більшої актуальності у зв'язку із загарбницькою війною російської федерації проти України.

У цьому аспекті виникла зацікавленість у порівняльному дослідженні законодавства та практики його застосування щодо спеціального судового провадження (чи провадження in absentia) у зарубіжних державах.

In absentia — це спеціальне кримінальне провадження (досудове розслідування та судовий розгляд) за відсутності обвинуваченого. Ця процедура була впроваджена Законом України від 7 жовтня 2014 року № 1689-VII «Про внесення змін до Кримінального

та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини». Повномасштабна війна, спричинена відкритим воєнним нападом росії, що виражається колосальним діапазоном ведення бойових дій та вчиненням численних воєнних злочинів, зумовили необхідність внесення змін до законодавства, зокрема й до кримінального процесуального в частині законодавчого регулювання особливостей спеціального розслідування кримінальних правопорушень.

З огляду на міжнародні стандарти, саме по собі право бути присутнім на суді не є абсолютним, а заочне кримінальне провадження не є незаконним втручанням у право на справедливий суд. Водночас необхідним є дотримання стандартів справедливого суду та забезпечення відповідних гарантій (належне повідомлення про обвинувачення, забезпечення права на ефективний захист, гарантування права на повторний судовий розгляд у разі неналежного повідомлення та незабезпечення присутності обвинуваченого тощо) [5].

Оцінюючи національне законодавство крізь призму міжнародних стандартів та національної практики іноземних держав, слід зауважити про його недосконаліть. А тому доцільно вивчити досвід іноземних держав з метою обґрутнування вдосконалення Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) та практики застосування проваджень in absentia. Це в майбутньому убезпечить від перегляду заочних вироків суду в разі подання відповідних заяв засудженими та дозволить визначити додаткове законодавче регулювання механізму перегляду вироку суду в апеляційному порядку за заявою заочно засудженої особи або виробити окрему процедуру нового розгляду цієї категорії справ.

Стан дослідження

З моменту внесення змін до КПК України, у зв'язку з якими з'явилася одна із диференційованих форм кримінального провадження – спеціальне досудове та судове провадження, було написано ряд наукових досліджень, де проводиться аналіз законодавства іноземних держав щодо регламентації провадження in absentia. У вказаних працях досліджуються питання законодавства іноземних держав in absentia на етапі досудового провадження [1], загалом можливості проводити спеціальне досудове розслідування та спеціальне судове провадження за відсутності підозрюваного (обвинуваченого) [2, С. 142-191], або ж регламентація цього інституту в зарубіжному законодавстві не досліджується взагалі [3; 4].

Окремі питання застосування положень законодавства щодо провадження in absentia в міжнародному праві чи законодавстві іноземних держав аналізували Г. Глобенко, О. Кучинська, Л. Омельчук, Д. Шишман та інші.

Метою статті є спроба описати та проаналізувати, як судове провадження in absentia регулюється нормами міжнародного права та національного законодавства держав-членів Ради Європи. І на основі цього аналізу зробити висновки та запропонувати критерії, які можуть бути враховані в національному контексті України та необхідність здійснення правосуддя по воєнних злочинах.

Виклад основного матеріалу дослідження

Міжнародні договори з прав людини, включаючи ЄКПЛ, вимагають присутності обвинуваченого під час судового розгляду в контексті індивідуального права на захист. Однак це право не є абсолютним і може бути обмежене в певних ситуаціях з дотриманням конкретних процесуальних гарантій справедливого судового розгляду.

У контексті війни в Україні дискусії про доцільність здійснення спеціального судового провадження в міжнародному кримінальному праві відновилися [19]. Підходи національних юрисдикцій щодо провадження in absentia відрізняються. Більшість держав із прецедентною системою права в переважній більшості вважають, що такі провадження порушують фундаментальні права людини. Але схоже, що тенденція зміщується в бік визнання спеціального кримінального

провадження в міжнародному кримінальному праві, принаймні на досудовій стадії, у тому числі в Міжнародному кримінальному суді [21], щоб уникнути безкарності винних у міжнародних злочинах. Також Парламентська асамблея Ради Європи вважає за доцільне рекомендувати можливість проведення спеціального *досудового* провадження у Спеціальному Трибуналі щодо злочину агресії проти України (створення якого наразі на етапі перемовин між Україною та Радою Європи та розробки Статуту) [20]. У той же час міністри юстиції Ради Європи висловили готовність продовжити обговорення необхідності запровадження спеціальних судових проваджень у діяльності майбутнього Трибуналу як засобу забезпечення відповідальності за міжнародні злочини, вчинені в Україні [1][1]. У контексті тієї самої Декларації міністрів і Генеральний секретар, і Комісар Ради Європи з прав людини пообіцяли підтримувати ідею таких судових процесів за умови, що влада гарантуватиме мінімальні гарантії справедливості відповідно до міжнародного права прав людини [24].

У нашому дослідженні ми поставили за мету зібрати та проаналізувати регламентацію спеціального судового провадження в законодавстві тих держав, які перебували або перебувають в умовах збройного конфлікту (міжнародного чи неміжнародного характеру), іншого надзвичайного стану чи мають досвід проведення спеціального судового провадження по воєнних злочинах, з метою підтримки судової гілки влади України в її зусиллях забезпечити справедливість в умовах агресії з боку російської федерації. Адже право особи на справедливий суд, передбачене ст. 6 ЄКПЛ, повинне забезпечуватись, незважаючи на те, що таке правосуддя здійснюється в умовах війни. Для дослідження були обрані наступні держави – члени Ради Європи: Боснія та Герцеговина [10], Хорватія [11], Грузія [13], Німеччина [22], Румунія [15], Іспанія [16], Нідерланди [18], Республіка Молдова [14] та Великобританія [12].

Відповідно, питання про те, дозволяти чи не дозволяти здійснення судового розгляду in absentia, передається на розсуд держави-члена, яка підписала той чи інший міжнародний договір про права людини. Якщо держава забороняє судове провадження in absentia, то її органи повинні у будь-якому випадку забезпечити присутність обвинуваченого на суді. Якщо держава дозволяє здійснювати таке провадження, вона повинна створити для цього правову основу та врегулювати всі випадки, за яких може бути проведено спеціальне судове провадження, та передбачити ряд гарантій для забезпечення справедливості такого розгляду.

По-перше, держави повинні запровадити належні процедури повідомлення про те, що особа є підозрюваним/обвинуваченим, оскільки в іншому разі будь-яке спеціальне кримінальне провадження буде свавільним. З точки зору міжнародного права прав людини, нездійснене або здійснене неналежним чином повідомлення особи про те, що він має статус підозрюваного/обвинуваченого, є абсолютним запобіжником проведення спеціального кримінального провадження.

По-друге, держави повинні забезпечити конкретні процесуальні гарантії для сторони захисту при проведенні спеціального кримінального провадження, наприклад, обов'язкова участь захисника в таких справах або наявність заяви обвинуваченого/підозрюваного про відмову від участі в кримінальному провадженні особисто.

І по-третє, держави повинні гарантувати ефективні процесуальні можливості для обвинуваченого оскаржити вирок, винесений за результатами спеціального судового провадження та мати право вимагати повторного судового розгляду справи, яка була розглянута та вирішена без його участі.

Тому держава вправі самостійно вирішувати чи надавати можливість проводити спеціальне судове провадження чи ні. Якщо держава надає можливість здійснення такого провадження, то законодавством повинні

[1] «Повністю дотримуючись гарантій справедливого судового розгляду та наголошуючи на беззаперечних перевагах судового розгляду за особистої участі обвинуваченого, ми визнаємо, що за певних умов і якщо це дозволяє застосовне законодавство, певні заочні процедурні кроки при переслідуванні міжнародних злочинів можуть служити інтересам правосуддя, і ми вважаємо за доцільне подальше обговорення цього питання»

бути передбачені відповідні процесуальні гарантії підозрюваному/обвинуваченому.

Дослідження законодавства обраних держав проводиться за наступними критеріями:

Критерій 1. Чи дозволено законодавством обраних держав провадження in absentia.

В усіх обраних нами державах дозволяється проводити спеціальне провадження, але з певним обмеженнями. Боснія та Герцеговина та Німеччина дозволяють здійснювати провадження in absentia лише частково та в дуже обмежених випадках. Правові системи Нідерландів і Великобританії більш гнучкі щодо спеціального провадження, яке вважається законною реакцією держави на відмову підозрюваного/обвинуваченого від права брати особисту участь у провадженні. Найбільші можливості для здійснення спеціального провадження передбачені законодавством Хорватії та Грузії з незначними винятками, пов'язаними з екстрадицією та передачею кримінального провадження. Законодавство Хорватії та Грузії не містить детальної регламентації здійснення спеціального провадження порівняно з іншими країнами, і, отже, є відкритим для широкого тлумачення. Для порівняння, в Іспанії, Румунії і Республіці Молдова комплексно та детально врегульоване спеціальне провадження, обмежуючи його проведення певними видами провадження (Іспанія), злочинами (Іспанія, Республіка Молдова, Хорватія) або правопорушниками (тільки повнолітні в Республіці Молдова).

Майже в усіх державах, за незначним винятком Боснії та Герцеговини та Німеччини, спеціальне провадження може проводитись у випадках, коли підозрюваний/обвинувачений однозначно відмовляється від права брати участь у провадженні або не з'являється на виклик. У всіх без винятку державах спеціальне судове провадження може бути проведене, якщо підсудний переховується після офіційного повідомлення про підозру/обвинувачення або якщо його чи її місцезнаходження невідоме. Республіка Молдова, Хорватія та Грузія є єдиними державами, які дозволяють продовження спеціального провадження, якщо місцезнаходження оббвирнуваченого відоме, але він або вона знаходиться поза межами досяжності влади у випадках відмови у видачі або неможливості видачі чи передачі кримінального провадження або відмови в здійсненні міжнародних доручень.

Також законодавством окремих держав визначено конкретні ситуації, що дозволяють проводити спеціальне судове провадження, наприклад у разі примусового видалення із зали суду як заходу примусу за неповагу (Республіка Молдова, Румунія) або відмова затриманого бути присутнім на судовому засіданні (Боснія і Герцеговина, Грузія, Румунія, Республіка Молдова).

Критерій 2. Порядок здійснення повідомлення особи про підозру та заходи забезпечення присутності підозрюваного/обвинуваченого на стадії досудового розслідування та стадії судового розгляду.

Виходячи з вказаного критерію, законодавство і практика всіх обраних держав є дуже різноманітною. У багатьох із них процесуальне законодавство передбачає численні формальності для повідомлення та виклику підозрюваного/обвинуваченого, наприклад, повідомлення про підозру/обвинувачення здійснюється шляхом складання протоколу про арешт (Республіка Молдова) або окремої постанови слідчого чи прокурора (Грузія, Республіка Молдова), або шляхом обрання запобіжного заходу, яке не пов'язане із обмеженням волі (Республіка Молдова), або надіслання повістки (повідомлення) з короткою інформацію про обвинувачення (Румунія) тощо. Відповідно, законодавством також по-різному визначено статус підозрюваного, обвинуваченого, підсудного залежно від процесуального їх повідомлення (Республіка Молдова, Румунія, Боснія та Герцеговина, Іспанія) або стадії кримінального провадження, на якій здійснюється таке повідомлення (Республіка Молдова та Румунія). Законодавство інших держав є менш формальним і обмежувальним, що надає сторонні обвинувачення більше свободи розсуду щодо виклику, інформування та повідомлення про підозру/обвинувачення (Великобританія, Нідерланди, Грузія).

У будь-якому випадку, спільною вимогою для усіх держав є те, що жоден судовий

процес не може бути проведений in absentia, якщо обвинувачений не був належним чином повідомлений про обвинувачення в порядку, встановленому національним законодавством. Якщо всі формальні вимоги повідомлення про підозру/обвинувачення не дотримані, легітимність усього судового розгляду ставиться in absentia під сумнів.

Іншою умовою, спільною для всіх правових систем, є подібність у способі, яким обвинувачувані викликаються: шляхом вручення повісток, через надіслання поштою, вручення здійснюється спеціальними агентами тощо. Більшість держав уже прийняла концепцію «електронних» викликів (Нідерланди, Велика Британія, Румунія, Республіка Молдова та ін.), а інші держави залишаються більш консервативними (Боснія і Герцеговина). Наприклад, відповідно до ст. 172а КПК Хорватії, якщо надсилання повістки/рішення здійснюється через електронно-інформаційну систему, рішення або лист вважатимуться прийнятими одержувачем по спливу восьми днів з дня, коли вони були відправлені на персональну електронну скриньку одержувача. У деяких державах дозволяється здійснювати виклик через законних представників або адвокатів (Грузія, частково в Румунії). У всіх державах є вимога, що отримання повістки повинно бути підтвердженим (це може бути протокол про вручення, складений відповідним агентом чи працівником поліції, поштове повідомлення, показання свідка (Румунія) або навіть афідевіт прокурора (*письмове свідчення особи про певний факт, що може бути використано як доказ в суді*), чи виклик був здійснений по телефону (Республіка Молдова). Таке підтвердження про виклик є обов'язковим у кожній державі.

Слід зауважити, що у деяких державах виклик прирівнюється до повідомлення про кримінальне обвинувачення і, якщо особа, яка була належним чином викликана в суд, не зявилася, це є підставою проводити судовий розгляд in absentia (Велика Британія, Нідерланди). В інших державах отримання повістки про виклик може бути підставою для подальшого застосування до особи заходів забезпечення кримінального провадження, розшуку особи, але не визнається офіційним повідомленням про підозру/обвинувачення (Республіка Молдова, Румунія, Боснія і Герцеговина, Німеччина, Іспанія).

Щодо ознайомлення із матеріалами провадження, яке є обов'язковою процедурою у всіх державах перед початком судового розгляду, то такі матеріали надаються захиснику замість відсутнього обвинуваченого/підсудного (Грузія, Румунія, Республіка Молдова).

Усі держави мають спеціальні правила повідомлення про підозру/обвинувачення та виклику, коли виникає необхідність надати міжнародно-правову допомогу під час кримінального провадження. У всіх державах, де передбачена можливість здійснення міжнародного співробітництва, правила виклику та повідомлення є складними та різними. Однак майже у всіх державах загальноприйнято, що органи прокуратури чи міністерства юстиції можуть ініціювати процедуру міжнародного співробітництва для виклику та виконання рішень (ухвал, постанов) про затримання, винесених в судовому засіданні in absentia. Повідомлення особи про підозру/обвинувачення все ще вважається суверенною прерогативою певної держави та її сторони обвинувачення, яка рідко делегується іноземним юрисдикціям через механізми міжнародного співробітництва. Наприклад, Румунія забороняє повідомляти про кримінальні обвинувачення за допомогою судових доручень. Єдиним помітним прикладом серед обраних держав є Республіка Молдова, де нещодавно були внесені зміни до законодавства, які дозволяють дистанційне повідомлення про кримінальні обвинувачення за допомогою судових доручень. Законодавство інших держав не містить таких положень, щоб виправдати здійснення спеціального судового провадження, коли особу повідомляють про підозру/обвинувачення через механізми міжнародно-правової допомоги.

Критерій 3. Процесуальні гарантії передбачені законодавством іноземних держав для забезпечення справедливого спеціального судового провадження.

У всіх обраних державах процесуальні гарантії для забезпечення справедливого

спеціального судового провадження включають:

1) право відсутньої особи бути представленою захисником,

2) право вимагати оскарження вироку, винесеного in absentia та

3) право на оскарження ухвали про проведення спеціального судового провадження.

Перша гарантія незаперечна. В усіх державах визначено, що присутність адвоката під час судового розгляду та будь-які інших процесуальних дій, що вимагають присутності обвинуваченого, є безумовною вимогою законності спеціального судового провадження. В окремих державах замість підозрюваного/обвинуваченого адвокат може також отримати повістку про виклик до суду чи повідомлення про підозру/обвинувачення (Грузія та Румунія). У всіх державах законодавством визначено право адвоката оскаржити вирок, винесений in absentia, від імені обвинуваченого.

Процедури оскарження рішень, прийнятих під час спеціального судового провадження, щодо розгляду справи in absentia відрізняються в різних державах. У деяких державах передбачено особливу гарантію – оскарження результатів слідчих (розшукових) дій, які виконувались за дозволом суду в порядку in absentia під час досудового розслідування. У Республіці Молдова є необхідним отримати судовий дозвіл на передання справи до суду, якщо обвинувачення було висунуто за відсутності обвинуваченого. У Румунії є вимога, що кожна справа повинна розглядатися палатою попереднього провадження, щоб надати дозвіл на розгляд справи in absentia. У Нідерландах, Великобританії, Німеччині та Іспанії виключно суди вирішують, чи дозволяти продовжувати здійснювати обвинувачення без підсудного в судовому засіданні. Законодавство Хорватії та Грузії є менш чітким щодо досудового провадження in absentia, дозволяючи лише суддям на стадії судового розгляду вирішувати питання про можливість продовження судового слідства за відсутності обвинуваченого.

Гарантії у випадках вираженої відмови від права бути присутнім у судовому засіданні є різними. Наприклад, деякі держави (Боснія і Герцеговина, Грузія) не надають права затриманим особам відмовитися від участі в судовому засіданні або має бути дотримана спеціальна процедура для підтвердження такої відмови. У інших державах заборонена відмова від права бути присутнім під час судового розгляду в провадженнях про тяжкі злочини (Іспанія, Республіка Молдова) або в судових провадженнях відповідно до спеціальних процедур (Німеччина). У Нідерландах і Великобританії така відмова не обмежується, але залежить від рішення судді, який вирішує, чи приймати таку відмову.

Незважаючи на те, що окремі гарантії справедливості під час спеціального судового провадження є безумовними, законодавчі норми щодо оскарження вироку in absentia є досить дискреційними. Наприклад, Нідерланди та Великобританія передбачають майже необмежене право на оскарження та повторний судовий розгляд таких вироків. У Республіці Молдова та Румунії визначено більш складні правила, які накладають ряд умов та передбачають певні варіанти дій для обвинуваченого, який засуджений у судовому провадженні in absentia, вимагати перегляду справи. У Хорватії та Грузії оскарження таких рішень з вимогою повторного розгляду здійснюються в загальному апеляційному порядку.

У всіх державах процедури оскарження загалом збігаються, але, як правило, обвинувачені, засуджені in absentia, мають право:

- оскаржити вирок у загальному порядку за допомогою адвоката протягом встановленого законом строку оскарження або клопотання про відновлення закону;
- подати клопотання про поновлення строку апеляційного оскарження вироку, якщо зможуть довести поважність причин пропуску строку оскарження;
- у деяких державах обвинувачені можуть клопотати про повний повторний спеціальний судовий розгляд відповідно до спеціальних положень для відновлення заочного провадження, за умови, що вони дотрималися встановлених законом строків для звернення з проханням про повторний розгляд справи.

У деяких державах (Республіка Молдова, Румунія, Іспанія) ці процедури збігаються, а в інших (Хорватія, Грузія) законодавство накладає значні обмеження на можливість оскаржити вирок, постановлений in absentia, або вимагати повторного судового розгляду. Законодавство Нідерландів, Великобританії, Німеччини та Іспанії є більш гнучким у питанні можливості обвинуваченим вимагати повторного судового розгляду. У будь-якому випадку, законодавство всіх держав, які ми обрали для порівняння в цьому дослідженні, передбачає часові обмеження для оскарження вироку або клопотання про повторний розгляд, які завжди починаються з дня, коли особа засудженого дізналася про винесений вирок in absentia.

Критерій 4. Застосування спеціального судового провадження в особливих умовах.

За час новітньої історії низка держав зазнала, на жаль, надзвичайних ситуацій чи збройних конфліктів, які мали місце на їх території. Великобританія брала участь у конфлікті з Північною Ірландією з кінця 1960-х до 1998 року. Боснія та Герцеговина і Хорватія зазнали жахливих наслідків збройного конфлікту в 1991-1995 роках після розпаду Югославії. Румунія пройшла через періоди громадянських заворушень, починаючи з революції в 1989 році і продовжуючи з шахтарськими масовими протестами в 1990-х, жорстокими загальними страйки та конституційною кризою в 2000-х і 2010-х роках. Іспанія зазнала насильства з боку сьогодні ліквідованої терористичної групи ЕТА у 1968-2011 рр., насильства на Канарських островах у 1970-х роках і виклику боротьби за незалежність в Каталонії у 2017-2018 рр. У Республіці Молдова та Грузії під окупацією зі сторони рф знаходиться частина їхніх суверенних територій після збройних конфліктів у Придністровському регіоні в 1990-х роках і в Південній Осетії та Абхазії в 2008 році відповідно.

Однак жодна з досліджуваних держав не адаптувала і не внесла змін до кримінального процесуального законодавства з метою запровадження спеціального судового провадження у відповідь на ці конкретні події або надзвичайні ситуації.

Якщо взяти до прикладу нещодавну глобальну надзвичайну ситуацію, пов'язану з пандемією COVID, держави внесли деякі незначні зміни в процедуру кримінального провадження, які можуть застосовуватись і до процедури in absentia. Майже у всіх досліджуваних державах передбачено можливість застосування відеоконференції або письмового провадження як альтернативи фізичній присутності під час судових засідань за наявності надзвичайної ситуації, пов'язаної з COVID. Однак такі провадження не можуть вважатися спеціальними, оскільки обвинувачені в цьому випадку беруть участь у засіданнях, але дистанційно.

Такий самий аргумент можна навести щодо справ, пов'язаних з національною безпекою або закритих судових засідань з метою захисту охоронюваної таємниці. У цих випадках у деяких державах законом може бути обмежено доступ обвинуваченого до судових засідань, але це не вважається провадженням in absentia.

Лише Республіка Молдова може слугувати прикладом держави, яка адаптувала своє законодавство для конкретної мети, пов'язаної з предметом цього дослідження. Ці зміни до кримінального процесуального законодавства Молдови були внесені з метою притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які переховуються від органів кримінальної юстиції в резонансних справах, а не обставинами існування надзвичайної ситуації чи збройного конфлікту.

Резонансні справи як підстава проведення спеціального судового провадження, визнані законодавством кожної з обраних держав. Окремі справи, які розглядалися в цих країнах в порядку in absentia, дійшли до Європейського суду, який вказав на певні недоліки в процесі судових розглядів

in absentia у відповідній країні. Наприклад, Грузію і Хорватію ЄСПЛ критикував за надмірне обмеження права оскаржити вирок, винесений in absentia [6; 9], тоді як Республіка Молдова та Румунія були піддані критиці за невиконання мінімальних вимог щодо повідомлення про підозру/обвинувачення в справах in absentia [7; 8].

Що стосується переслідування за вчинення міжнародних злочинів, лише Румунія

та Хорватія повідомили про випадки спеціального судового провадження та засудження воєнних злочинців: справа Альберта Васса 1946 року (відмовлено в повторному відкритті у 2008 році) [23] та справа Санадера 1992 р. (яка потім була розглянута ЄСПЛ). Законодавством Великобританії заборонено здійснення спеціального судового провадження у справах про воєнні злочини [26].

Висновки

Спеціальне кримінальне провадження в контексті російської загарбницької війни проти України порушує ряд правових і практичних питань, які на сьогодні не мають чіткого вирішення. Порівняльний аналіз законодавства іноземних держав може слугувати джерелом пошуку практичних рішень для врегулювання процесуальних питань, пов'язаних із провадженням in absentia в Україні.

Національні органи влади зберігають за собою широкі дискреційні повноваження щодо дозволу або заборони судових проваджень in absentia, частково або на певних стадіях провадження, щодо всіх процесуальних дій або лише для окремих тощо. Ці дискреційні повноваження обмежені в тому сенсі, що органи влади повинні забезпечити справедливість такого судового провадження шляхом забезпечення конкретних процесуальних гарантій, які компенсували б недоліки неявки обвинуваченого (підсудного) в судове засідання. Ці гарантії повинні включати принаймні обов'язкове повідомлення обвинуваченого про притягнення до кримінальної відповідальності, обов'язкова присутність захисника на всіх стадіях провадження, а також право на оскарження вироку, який має бути доступним і ефективним.

Якщо обвинуваченому в будь-якому злочині не було належним чином повідомлено про підозру/обвинувачення, то будь-яке спеціальне судове провадження стає свавільним. Цей стандарт застосовується незалежно від того, чи було вчинено злочин у мирний час чи період війни.

У нашому контексті загарбницької війни в Україні вимога належного повідомлення про притягнення до кримінальної відповідальності видається найбільш проблематичною для застосування на практиці. Ця вимога стає ще більш проблематичною у випадках переслідування за міжнародні злочини (зокрема воєнні), вчинені представниками російської федерації. Така ж вимога стосується повідомлення про підозру/обвинувачення осіб, які перебувають на тимчасово окупованих територіях або де Україна втратила ефективний контроль через тривалі воєнні дії. Ми також не можемо в межах дослідження дати однозначну відповідь на це питання, але наводимо приклади інших держав, які можуть бути джерелом для пошуку рішень.

Щодо можливості оскарження вироку, винесеного in absentia, то проблемні питання виникають не лише в іноземних державах, але і в Україні. Законодавство окремих держав встановлює обмеження щодо здійснення повторного судового розгляду справи in absentia (Грузія, Хорватія та Боснія і Герцеговина); інші держави дозволяють майже необмежену можливість оскарження такого вироку (Нідерланди, Велика Британія). В окремих державах (Республіка Молдова, Румунія, Німеччина та Іспанія), правила повторного розгляду in absentia здійснюються за загальними правилами оскарження.

За відсутності єдиного механізму регулювання оскарження вироків in absentia в усіх державах Україна може самостійно обрати той чи інший варіант, з урахуванням доступності такого оскарження для обвинуваченого.

Незважаючи на існування збройних конфліктів та інших надзвичайних ситуацій в історичному минулому багатьох європейських держав, жодна з них не містить ані окремих законодавчих положень, ані судової практики застосування спеціального судового провадження у вказаних ситуаціях, і Україна з урахуванням національної судової практики розгляду проваджень in absentia по злочинах колабораціонізму та воєнних злочинах може стати прикладом як для національних правоохоронних органів іноземних держав, так і Міжнародного трибуналу щодо агресії проти України.

Література

1. Калінніков О. В. Досудове розслідування у кримінальному провадженні за відсутності підозрюваного (in absentia) в Україні та країнах Європи (порівняльно-правове дослідження). Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2021. 314 с.

2. Нагорнюк-Данилюк О.О. Спеціальне кримінальне провадження в кримінальному процесі України. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. Київський національний університет ім. Т. Шевченка. 2016. 238 с.

3. Оборонова І. В. Диференціація кримінального провадження в суді першої інстанції. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова. Хмельницький, 2023. 250 с.

4. Пеліхос Є. М. Забезпечення права на захист підозрюваного, обвинуваченого при здійсненні спеціального кримінального провадження (in absentia). Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2022. 256 с.

5. Саленко О. In absentia у справах про воєнні злочини: проміжні висновки моніторингу. URL: https://uba.ua/ukr/news/in-absentia-u-spravakh-pro-vonn-zlochini

6. Case of Sanader v. Croatia. Judgement on 12 February 2015. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-151039%22]}

7. Case of Coniac v. Romania. Judgement on 6 October 2015. URL: file:///C:/Users/oshta/Downloads/CASE%20OF%20CONIAC%20v.%20ROMANIA.pdf;

8. Case of Negru v. the Republic of Moldova. Judgment on 29 September 2023. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-225439%22]}

9. Case of Lobzhanidze and Peradze v. Georgia. Judgment on 27 February 2020. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-201336%22]}

10. Criminal Procedural Code of Bosnia and Herzegovina. 2009. URL: https://legislationline.org/taxonomy/term/22865

11. Criminal Procedural Act of Croatia. 03.07.2009. URL: https://www.vsrh.hr/CustomPages/Static/HRV/Files/Legislation__Criminal-Procedure-Act.pdf

12. Criminal Procedure Rules 2020. England, Wales and Northern Ireland. URL: https://www.legislation.gov.uk/uksi/2020/759/contents

13. Criminal Procedural Act of Georgia. 09.10.2009. URL: https://legislationline.org/sites/default/files/documents/7c/Georgia_CPC_2009_am2019_en.pdf

14. Criminal Procedure Code of the Republic of Moldova. 14.03.2003. URL: https://cjad.nottingham.ac.uk/documents/implementations/pdf/criminal_procedure_code_moldova_en_2003_tb040712.pdf

15. Criminal Procedural Act of Romania. 01.07.2010. URL: https://policehumanrightsresources.org/content/uploads/2016/08/Criminal-Procedure-Code-Romania.pdf?x18231

16. Criminal Procedure Act of Spain. 14.09.1882. URL: https://www.mjusticia.gob.es/es/AreaTematica/DocumentacionPublicaciones/Documents/Criminal%20Procedure%20Act%202016.pdf

17. Declaration of the Ministers of Justice of the Council of Europe on the Occasion of the Informal Conference «Towards Accountability for International Crimes Committed in Ukraine». 5 September 2024, Vilnius, Lithuania. URL: https://www.coe.int/en/web/human-rights-rule-of-law/-/informal-conference-of-the-ministers-of-justice-towards-accountability-for-international-crimes-committed-in-ukraine-

18. Dutch Code of Criminal Procedure. 1926. URL: herloc.unodc.org/cld/uploads/res/document/nld/1921/criminal_procedure_code_of_the_netherlands_html/Code_of_Criminal_Procedure_incorporating_amendments_up_to_October_2012.pdf

19. Global Rights Compliance LLP. Trials in absentia. URL: https://www.asser.nl/media/795064/grc-trials-in-absentia-english.pdf

20. Legal and human rights aspects of the Russian Federation's aggression against

Ukraine. 7 June 2024. URL: https://rm.coe.int/legal-and-human-rights-aspects-of-the-russian-federation-s-aggression-/1680afc380

21. Massimino I.V. ESIL Reflection – The ICC and in-absentia proceedings – Finding a response to the difficulties of executing arrest warrants. URL: https://esil-sedi.eu/esil-reflection-the-icc-and-in-absentia-proceedings-finding-a-response-to-the-difficulties-of-executing-arrest-warrants-2/

22. Personal Participation in Criminal Proceedings. A comparative Study of Participatory Safeguards and in absentia Trials in Europe, Springer, Cham, 2019, 755 p.

23. Report of the International Commission on the Holocaust in Romania. Chapter 12. URL: https://www.yadvashem.org/yv/pdf-drupal/en/report/english/1.12-trials-of-war-criminals.pdf

24. Speech of the Secretary General at the Informal Conference of the Ministers of Justice of the Council of Europe "Towards Accountability for International Crimes Committed in Ukraine". 5 September 2024. Vilnius, Lithuania. URL: https://www.coe.int/en/web/secretary-general/-/informal-conference-of-the-ministers-of-justice-of-the-council-of-europe-towardsaccountability-for-international-crimes-committed-in-ukraine-

25. The Council of Europe Project "Fostering Human Rights in the Criminal Justice System in Ukraine" is implemented by the Cooperation Programmes Division, Department for the Implementation of Human Rights, Justice and Legal Cooperation Standards of the Directorate General Human Rights and Rule of Law (DGI), within the Council of Europe Action Plan for Ukraine "Resilience. Recovery. Reconstruction" 2023-2026. URL: https://www.coe.int/en/web/implementation/co-operation-programmes-division

26. UK War Crimes Act 1991. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1991/13

SUMMARY

The article examines the problems of regulation and practice of applying special judicial proceedings (in absentia) in foreign states, taking into account the possibility of using their experience in judicial proceedings on war crimes in Ukraine. Attention is drawn to the legal positions and conclusions of international bodies, including the European Court of Human Rights regarding the compliance of such proceedings and practice of their implementation with the norms of the European Convention on Human Rights, as well as the UN treaty bodies, in particular the Human Rights Committee. The main principles of in absentia proceedings, formulated in the legal positions of the European Court of Human Rights and UN bodies, are analyzed regarding the obligation of the state to notify a person about criminal proceedings and the right of a person to a new trial in the event of his conviction in absentia, as well as establishing the fact of a person's refusal to personally participate in the trial and his right to defense, etc.

Based on the results of summarizing the legislation of the foreign states, namely proceedings on war crimes under the in absentia procedure, the conclusions on the need to take into account a number of provisions and recommendations in Ukrainian legislation and practice are substantiated.

Keywords: special judicial proceedings (in absentia), accused, right to defense, right to a fair trial, notification of suspicion/accusation, procedural guarantees, trial, appeal of a verdict in absentia.

СУБ'ЄКТ СКЛАДУ «ПОСОБНИЦТВО ДЕРЖАВІ-АГРЕСОРУ» (СТ. 111-2 КК УКРАЇНИ)

КОВАЛЬЧУК Микола Романович - аспірант кафедри кримінального права та кримінології факультету №1 Львівського державного університету внутрішніх справ

ORCID:0009-0005-5027-7459

УДК 343.3(477)

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.22

У статті здійснено комплексний аналіз законодавчих положень, наукових джерел та судової практики в частині ознак суб'єкта складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 111-2 «Пособництво державі-агресору» КК України. Аргументовано, що, незважаючи на наявність вказівки на суб'єкта в диспозиції ст. 111-2 КК України, суб'єкт аналізованого складу кримінального правопорушення є загальним; таким суб'єктом може бути будь-яка фізична осудна особа (громадянин України, іноземець чи особа без громадянства), яка досягла 16-річного віку, за винятком громадян держави-агресора. Відзначено, що законодавець сформулював суб'єкта складу пособництва державі-агресору в диспозиції ст. 111-2 КК України із використанням негативної ознаки складу кримінального правопорушення (ознаки складу кримінального правопорушення, вираженої негативним поняттям).

Проаналізовано доступні в Єдиному державному реєстрі судових рішень вироки судів України, якими осіб засуджено за пособництво державі-агресору (всього 90 вироків). Відзначено, що суди вкрай рідко окремо обґрунтовують наявність ознак суб'єкта цього складу кримінального правопорушення, обмежуючись вказівкою на суб'єкта у формулюванні обвинувачення («вчинені громадянином України» чи «вчинені іноземцем»). Простежено, що до відповідальності за це кримінальне правопорушення у 98,9% випадків притягуються громадяни України, а у 15,7% із них такі громадяни України є уродженцями держави-агресора – російської федерації.

Підтримано тезу про те, що виключити із кола суб'єктів аналізованого складу кримінального правопорушення доцільно не всіх громадян держави-агресора, а лише тих, які постійно або тимчасово не проживали на території України на момент початку агресії. Запропоновано відмовитися від вказівки на суб'єкта складу кримінального правопорушення в диспозиції ст. 111-2 КК України та доповнити статтю частиною другою, яка б передбачала виключну норму такого змісту: «Не підлягають кримінальній відповідальності за цією статтею громадяни держави-агресора, які постійно або тимчасово не проживали в Україні на момент початку агресії».

Ключові слова: пособництво державі-агресору, склад кримінального правопорушення, суб'єкт, загальний суб'єкт, громадянин України, іноземець, особа без громадянства, громадянин держави-агресора, негативна ознака.

Постановка проблеми

Початок повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України в лютому 2022 року зумовив суттєві зміни у всіх сферах життя держави. Перед Україною постали нові виклики, які потребували свого вирішення. Зважаючи на це, у Кримінальному кодексі України (далі – КК України) [1] з'явилися нові склади кримінальних правопорушень. Зокрема, 23 квітня 2022 р. набрав чинності ЗУ № 2198-IX від 14 квітня 2022 р. [2], який доповнив КК України статтею 111-2 «Пособництво державі-агресору». Застосування цієї кримінально-правової за-

борони на практиці зумовлює необхідність правильного розуміння ознак складу передбаченого нею кримінального правопорушення, у тому числі ознак його суб'єкта.

Тому в цій статті здійснено комплексний аналіз законодавчих положень, наукових джерел та судової практики в частині ознак суб'єкта складу пособництва державі-агресору **з метою** сприяння правильному розумінню таких ознак та встановленню їх на практиці, а також висловлення пропозицій щодо удосконалення відповідних законодавчих формулювань.

Стан опрацювання проблематики

Про суб'єкта складу пособництва державі-агресору науковці згадували при здійсненні аналізу цього складу кримінального правопорушення загалом або при встановленні його співвідношення з іншими складами кримінальних правопорушень. Різних питань пособництва державі-агресору торкалися Н.О. Антонюк, М.С. Бондаренко, Р.В. Вереша, О.О. Дудоров, З.А. Загиней-Заболотенко, О.О Книженко, О.О. Кравчук, В.В. Кузнецов, Л.О. Кузнецова, С.Я. Лихова, О.К. Марін, О.І. Матюшенко, І.Б. Медицький, Р.О. Мовчан, Є.О. Письменський, В.П. Сисоєва, М.І. Хавронюк, В.М. Шлапаченко та інші. Водночас окремого дослідження ознак суб'єкта складу пособництва державі-агресору наразі здійснено не було.

Виклад основного матеріалу

Законодавець у ст. 111-2 КК України вказав, що пособництво державі-агресору вчиняється «громадянином України, іноземцем чи особою без громадянства, за винятком громадян держави-агресора». Зважаючи на таку вказівку в диспозиції ст. 111-2 КК України, науковці по-різному визначають вид суб'єкта в цьому складі кримінального правопорушення – загальний чи спеціальний.

Р.О. Мовчан відзначає, що суб'єктом розглядуваного злочину виступають не лише громадяни України, а й іноземці та особи без громадянства, за винятком громадян держави-агресора [3, с. 74]. Н.О. Антонюк також цитує законодавця, вказуючи, що суб'єктом є громадянин України, іноземець чи особа без громадянства, за винятком громадян держави-агресора [4, с. 44], взагалі не встановлюючи, чи такий суб'єкт є загальним чи спеціальним.

С.Я. Лихова та В.П. Сисоєва вказують на спеціального суб'єкта цього складу кримінального правопорушення. Зокрема, вчені зазначають, що «в ознаках складу цього кримінального правопорушення досить цікаво визначений *спеціальний* суб'єкт: громадяни України, іноземці чи особи без громадянства, за винятком громадян держави-агресора» [5, с. 145].

Водночас в науці та практиці переважає підхід щодо загального суб'єкта в аналізованому складі кримінального правопорушення. Так, Л.О. Кузнецова, В.В. Кузнецов та О.І. Матюшенко відзначають, що суб'єкт пособництва державі-агресору, передбаченого ст. 111-2 КК України, є *загальним*, і вказують, що ним може бути громадянин України, громадянин іншої держаки (за винятком громадянина держави-агресора, відповідно до диспозиції цієї кримінально-правової норми) або особа без громадянства [6, с. 45]. О.О. Кравчук та М.С. Бондаренко також зазначають, що суб'єкт правопорушень за ст. 111-2 КК України *загальний*: громадянин України або іноземець чи особа без громадянства, за одним винятком – суб'єктом не може бути громадянин держави-агресора [7]. Таке ж твердження знаходимо й у праці Р.В. Вереші [8, с. 141]. В.М. Шлапаченко також зазначає про визначення у ст. 111-2 КК України «*загального* суб'єкта пособництва (за винятком громадян держави-агресора)» [9, с. 169].

Аналіз наявної судової практики в частині засудження особи за пособництво державі-агресору засвідчив, що зазвичай суди взагалі окремо не обґрунтовують наявність ознак суб'єкта цього складу кримінального правопорушення, обмежуючись вказівкою на суб'єкта у формулюванні обвинувачення («вчинені громадянином України» чи «вчинені іноземцем»). Лише в кількох вироках суди зазначили, що суб'єкт правопорушення за ч. 1 ст. 111-2 КК України – *загальний*, тобто громадянин України, іноземець чи особа без громадянства, за винятком громадян держави-агресора [10; 11; 12; 13; 14]. При цьому, лише в одному з цих вироків після та-

кої вказівки міститься обґрунтування судом наявності ознак суб'єкта цього складу кримінального правопорушення. Так, у вироку Деснянського районного суду м. Чернігова від 8 травня 2024 р. у справі № 750/1473/24 зазначено: «Згідно з дослідженими в судовому засіданні доказами ОСОБА_7 є громадянином України, має паспорт громадянина України НОМЕР_1 та паспорт громадянина України для виїзду за кордон НОМЕР_2, за інформацією Офісу Президента України від 19.01.2024 №43-01/102 матеріали щодо припинення громадянства України ОСОБА_7, ІНФОРМАЦІЯ_1, згідно з поданою ним заявою або внаслідок втрати громадянства України на розгляді Комісії при Президентові України з питань громадянства не надходили. Отже, ОСОБА_7 є суб'єктом правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 111-2 КК України» [10].

Не вбачаємо підстав не погодитися з домінантним у науці та на практиці підходом, що суб'єкт аналізованого складу кримінального правопорушення є загальним. Відповідно до ч. 1 ст. 18 КК України, суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого відповідно до КК України може наставати кримінальна відповідальність. Відповідно до ч. 2 ст. 18 КК України, спеціальним суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, *суб'єктом якого може бути лише певна особа*.

Водночас суб'єктом складу пособництва державі-агресору може бути не лише певна особа, а будь-яка фізична осудна особа (громадянин України, іноземець чи особа без громадянства), яка вчинила це кримінальне правопорушення у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, за єдиним винятком – суб'єктом цього складу кримінального правопорушення не може бути громадянин держави-агресора.

Пособництва державі-агресору (ст. 111-2 КК України) немає у передбаченому ч. 2 ст. 22 КК України переліку кримінальних правопорушень, за які кримінальна відповідальність може наставати з 14-річного віку. Тому за це кримінальне правопорушення кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до його вчинення виповнилося 16 років. Відтак, суб'єктом складу пособництва державі-агресору може бути фізична осудна особа (громадянин України, іноземець чи особа без громадянства), яка досягла 16-річного віку, за винятком громадян держави-агресора.

В.М. Шлапаченко відзначає як позитивну тенденцію те, що «законодавець нарешті усвідомив, що сприяти іноземній державі в т.ч. державі-агресору (надавати допомогу, зокрема, й у проведенні ними підривної діяльності) може не лише громадянин України, а й іноземець та особа без громадянства» [9, с. 169].

Визначення понять «громадянин України», «іноземець» та «особа без громадянства» містяться в ст. 1 ЗУ «Про громадянство України» № 2235-III від 18 січня 2001 р.:

- громадянин України – особа, яка набула громадянство України в порядку, передбаченому законами України та міжнародними договорами України;

- іноземець – особа, яка не перебуває в громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав;

- особа без громадянства – особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином [15].

Громадянин України, іноземець та особа без громадянства разом охоплюють будь-яку фізичну особу. Тому, незважаючи на наявність прямої вказівки на суб'єкта в диспозиції ст. 111-2 КК України, суб'єкт аналізованого складу кримінального правопорушення загальний. Однак законодавець із кола суб'єктів складу пособництва державі-агресору виключив громадян держави-агресора. Очевидно, саме заради формулювання такого виключення законодавець і зробив вказівку на громадянина України, іноземця чи особу без громадянства (які разом охоплюють будь-яку фізичну особу) у диспозиції ст. 111-2 КК України.

Варто зазначити, що така конструкція не є новою в кримінальному праві України. У доктрині ознаки складу кримінального правопорушення, сформульовані в такий спосіб, називають негативними ознаками складу

або ж ознаками складу кримінального правопорушення, вираженими в негативних поняттях (негативними поняттями) [16; 17, с. 231; 18, с. 350]. Під такими ознаками складу кримінального правопорушення в науці традиційно розуміють ознаки, які вказують на відсутність тих чи інших якостей, властивостей, особливостей діяння, що визнається кримінальним правопорушенням [17, с. 231-232]. Більш повне визначення сформулювала Н.О. Антонюк, яка пропонує під негативними ознаками складу кримінального правопорушення розуміти ті обов'язкові ознаки конкретного складу кримінального правопорушення, безпосередньо вказані у диспозиції кримінально-правової норми шляхом використання заперечувальних конструкцій, які вказують на відсутність певних рис, особливостей у вчиненому діянні [16, с. 177]. Вчена зазначає, що такі ознаки можуть стосуватися будь-якого із елементів складу кримінального правопорушення: об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта чи суб'єктивної сторони [16, с. 178-180]. У складі пособництва державі-агресору негативна ознака складу кримінального правопорушення (ознака складу кримінального правопорушення, виражена негативним поняттям), стосується суб'єкта цього складу: «за винятком громадян держави-агресора».

Повернемося до тієї категорії осіб, які можуть бути суб'єктами складу пособництва державі-агресору: це громадяни України, іноземці (за винятком громадян держави-агресора) та особи без громадянства. Станом на 30 січня 2025 р. у Єдиному державному реєстрі судових рішень (далі – ЄДРСР) вдалося відшукати 90 вироків, якими осіб було засуджено за пособництво державі-агресору. Аналіз цих вироків у частині суб'єкта вчиненого пособництва державі-агресору засвідчив, що це кримінальне правопорушення майже завжди вчиняється громадянами України. Лише в одному із вироків до кримінальної відповідальності за пособництво державі-агресору було притягнуто іноземця. Так, вироком Вінницького міського суду Вінницької області від 17 квітня 2024 р. у справі № 127/9179/23 за ст. 111-2 КК України засуджено громадянина Республіки Молдова, уродженця та мешканця міста Тирасполя Республіки Молдова [11]. В усіх інших наявних у ЄДРСР вироках за ст. 111-2 КК України, тобто у 89 вироках (98,9% усіх вироків), до кримінальної відповідальності за цією статтею притягувалися громадяни України. Відзначимо той факт, що у 14 із цих вироків (15,7%) суб'єкти – громадяни України – є уродженцями держави-агресора (російської федерації). Наприклад, вироком Галицького районного суду міста Львова від 3 квітня 2024 р. у справі № 461/872/24 за ст. 111-2 КК України засуджено «уродженця м. Пенза, російської федерації, росіянина, громадянина України» [19], вироком Приморського районного суду м. Одеси від 15 червня 2023 р. у справі № 522/16244/22 – «уродженця м. Іркутськ РФ, громадянина України, який проживає в РФ, Московська обл.» [20], вироком Херсонського міського суду Херсонської області від 13 грудня 2024 р. у справі № 766/2713/24 – «уродженця м. Каслі Челябінської області рф, громадянина України» [21].

Не виключено, що діяння, передбачені у ст. 111-2 КК України, можуть вчиняти ті громадяни російської федерації, які ще до початку агресії на законних підставах проживали на території України (мали посвідку на постійне або тимчасове проживання в Україні), однак, виходячи з чинного законодавчого формулювання, такі не можуть підлягати кримінальній відповідальності за ст. 111-2 КК України. У цьому аспекті слушними видаються міркування В.М. Шлапаченка про те, що законодавцю не варто було виключати із числа суб'єктів складу пособництва державі-агресору всіх громадян держави-агресора. На думку науковця, таке обмеження мало б стосуватися громадян держави-агресора (не комбатантів), безпосередньо задіяних (за контрактом чи трудовим договором) у забезпеченні його збройних сил та діяльності окупаційних адміністрацій, і які прибули на територію України вже після її окупації. Втім, це не має поширюватись на громадян держави-агресора, які до початку бойових дій мали посвідку на постійне чи тимчасове проживання в Україні [9, с. 169]. Як один із аргументів, учений цитує положення ч. 3 ст. 3 ЗУ «Про правовий статус іноземців та осіб

без громадянства» № 3773-VI від 22 вересня 2011 р. про те, що іноземці та особи без громадянства зобов'язані неухильно додержуватися Конституції та законів України, інших нормативно-правових актів, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, інтереси суспільства та держави [22; 9, с. 169]. Тому науковець пропонує існуючу у ст. 111-2 КК України дефініцію викласти в такій редакції «…за винятком громадян держави-агресора, які тимчасово чи постійно не проживали на території України на момент початку агресії» [9, с. 170].

Погоджуємося з такою пропозицією змістовно, але не вважаємо доречною саме таку її реалізацію в диспозиції ст. 111-2 КК України, адже це ще більше ускладнить і без того об'ємне та непросте формулювання цієї статті.

Зазначимо, що використання негативних ознак складу кримінального правопорушення (ознак складу кримінального правопорушення, виражених негативними поняттями) – не єдиний спосіб, за допомогою якого законодавець у чинному КК України виключає певних осіб із кола суб'єктів конкретного складу кримінального правопорушення. Зокрема, таке виключення міститься у ст. 396 «Приховування злочину» КК України. У ч. 2 ст. 396 КК України зазначено: «Не підлягають кримінальній відповідальності за заздалегідь не обіцяне приховування злочину члени сім'ї чи близькі родичі особи, яка вчинила злочин, коло яких визначається законом». На відміну від аналізованої ст. 111-2 КК України, у цьому випадку законодавець виключив членів сім'ї та близьких родичів із числа суб'єктів складу приховування злочину не безпосередньо в диспозиції, а в окремій нормі, яку в науці називають виключною [23, с. 98] чи винятковою [24; с. 34].

Вважаємо, що такий підхід можна використати і у ст. 111-2 КК України. Для цього пропонуємо доповнити статтю частиною другою такого змісту: «Не підлягають кримінальній відповідальності за цією статтею громадяни держави-агресора, які постійно або тимчасово не проживали в Україні на момент початку агресії». Відтак, з диспозиції ч. 1 ст. 111-2 КК України вказівку на суб'єкта пропонуємо взагалі виключити, тобто виключити слова, «вчинені громадянином України, іноземцем чи особою без громадянства, за винятком громадян держави-агресора».

Висновки

Проведене дослідження ознак суб'єкта складу пособництва державі-агресору дозволило зробити такі висновки:

- суб'єкт складу пособництва державі-агресору є загальним, і таким суб'єктом може бути будь-яка фізична осудна особа (громадянин України, іноземець чи особа без громадянства), яка досягла 16-річного віку, за винятком громадян держави-агресора;

- законодавець при формулюванні суб'єкта складу пособництва державі-агресору використав негативну ознаку складу кримінального правопорушення (ознаку складу кримінального правопорушення, виражену негативним поняттям): «за винятком громадян держави-агресора»;

- аналіз вироків судів України, якими осіб засуджено за пособництво державі-агресору, свідчить, що це кримінальне правопорушення практично завжди вчиняється громадянами України (89 вироків із 90 наявних у ЄДРСР, тобто 98,9% усіх вироків); у 14 із цих вироків (15,7% вироків, у яких суб'єктом є громадянин України) громадяни України, які притягуються до відповідальності за ст. 111-2 КК України, є уродженцями російської федерації;

- підтримуємо висловлену в науці тезу про те, що виключити із кола суб'єктів аналізованого складу кримінального правопорушення доцільно не всіх громадян держави-агресора, а лише тих, які постійно або тимчасово не проживали на території України на момент початку агресії;

- пропонуємо виключити з диспозиції ч. 1 ст. 111-2 КК України вказівку на суб'єкта та доповнити статтю частиною другою такого змісту: «Не підлягають кримінальній відповідальності за цією статтею громадяни держави-агресора, які постійно або тимчасово не проживали в Україні на момент початку агресії».

Література

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 20.01.2025).

2. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та особливостей застосування запобіжних заходів за вчинення злочинів проти основ національної та громадської безпеки : Закон України від 14 квітня 2022 р. № 2198-IX / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2198-20 (дата звернення: 20.01.2025).

3. Мовчан Р.О. «Воєнні» новели Кримінального кодексу України: правотворчі та правозастосовні проблеми : монографія. Київ : Норма права, 2022. 244 с.

4. Антонюк Н. Зміни до злочинів проти основ національної безпеки: криміналізація чи диференціація кримінальної відповідальності. *Право України*. 2022. № 11. С. 37-48. DOI: 10.33498/louu-2022-11-037.

5. Лихова С.Я., Сисоєва В.П. Колабораційна діяльність і пособництво державі-агресору: аналіз новел кримінального законодавства. *Проблеми кваліфікації та розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану* : матеріали наук.-теорет. конф., м. Київ, 26 травня 2022 р. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 142-146.

6. Kuznetsova L., Kuznetsov V., Matiushenko O. Peculiarities of legal assessment of aiding and abetting the aggressor state: National and international dimensions. *Law Journal of the National Academy of Internal Affairs*. 2024. Vol. 14. № 2. P. 41-51. DOI: 10.56215/naiachasopis/2.2024.41.

7. Кравчук О., Бондаренко М. Пособництво державі-агресору: нові склади злочинів за ст. 111-2 Кримінального кодексу України. *Вектор прав людини* : веб-сайт. URL: https://hrvector.org/podiyi/22-05-03-art3 (дата звернення: 20.01.2025).

8. Вереша Р.В. Системно-структурні елементи злочину, передбаченого статтею 111-2 Кримінального кодексу України. *Modern information technologies in education and science* : abstracts of XXX Intern. Scient. and Pract. Conf., Prague, Czech Republic, July 29-31, 2024. Prague, 2024. С. 139-146.

9. Шлапаченко В.М. Проблемні питання криміналізації пособництва державі-агресору (ст. 111-2 КК України). *Вісник кримінального судочинства*. 2023. № 1-2. С. 164-172. DOI: 10.17721/2413-5372.2023.1-2/164-172.

10. Вирок Деснянського районного суду м. Чернігова від 8 травня 2024 р. у справі № 750/1473/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118894945 (дата звернення: 28.01.2025).

11. Вирок Вінницького міського суду Вінницької області від 17 квітня 2024 р. у справі № 127/9179/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118447852 (дата звернення: 28.01.2025).

12. Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 20 вересня 2024 р. у справі № 308/8909/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121763603 (дата звернення: 28.01.2025).

13. Вирок Комунарського районного суду м. Запоріжжя від 1 листопада 2024 р. у справі № 333/767/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122911369 (дата звернення: 28.01.2025).

14. Вирок Малиновського районного суду м. Одеси від 10 вересня 2024 р. у справі № 521/9452/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122299936 (дата звернення: 28.01.2025).

15. Про громадянство України : Закон України від 18 січня 2001 р. № 2235-III / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14 (дата звернення: 27.01.2025).

16. Антонюк Н.О. Негативні ознаки складу злочину: поняття і значення. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2010. Вип. 22. С. 175-187.

17. Брич Л.П. Теорія розмежування складів злочинів : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 712 с.

18. Маркін В.І. Чи існують негативні ознаки складу кримінального правопорушення? Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. № 4. С. 345-351. DOI: 10.24144/2788-6018.2023.04.58.

19. Вирок Галицького районного суду міста Львова від 3 квітня 2024 р. у справі № 461/872/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118099228 (дата звернення: 28.01.2025).

20. Вирок Приморського районного суду м. Одеси від 15 червня 2023 р. у справі № 522/16244/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111572074 (дата звернення: 28.01.2025).

21. Вирок Херсонського міського суду Херсонської області від 13 грудня 2024 р. у справі № 766/2713/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123762201 (дата звернення: 28.01.2025).

22. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22 вересня 2011 р. № 3773-VI / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17 (дата звернення: 30.01.2025).

23. Сень І.З. Спеціальні норми у кримінальному праві України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2020. 268 с.

24. Марін О.К. Конкуренція кримінально-правових норм : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2001. 235 с.

THE SUBJECT OF "AIDING AND ABETTING THE AGGRESSOR STATE" (ARTICLE 111-2 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE)

The article presents a comprehensive analysis of the legislative provisions, scientific sources, and judicial practice regarding the characteristics of the subject of the crime under Article 111-2 "Aiding and abetting the aggressor state" of the Criminal Code of Ukraine. It is substantiated that, despite the reference to the subject in the disposition of Article 111-2 of the Criminal Code of Ukraine, the subject of the analyzed crime is general; this subject may be any sane person (a citizen of Ukraine, a foreigner, or a stateless person) who has reached the age of 16, except for citizens of the aggressor state. It is noted that the legislator has formulated the subject of aiding and abetting the aggressor state in the disposition of Article 111-2 of the Criminal Code of Ukraine using a negative feature of corpus delicti of a criminal offense (a feature expressed by a negative notion).

The available verdicts in the Unified State Register of Court Decisions regarding individuals convicted of aiding and abetting the aggressor state have been analyzed (a total of 90 verdicts). It is noted that courts rarely separately substantiate the presence of the subject of this criminal offense, limiting themselves to indicating the subject in the wording of the accusation ("committed by a citizen of Ukraine" or "committed by a foreigner"). It is observed that 98.9% of those convicted for this criminal offense are citizens of Ukraine, and 15.7% of them are natives of the aggressor state, the russian federation.

The author supports the thesis that it is reasonable to exclude not all the citizens of the aggressor state from the subjects of the analyzed criminal offense but only those who did not permanently or temporarily reside in Ukraine when the aggression began. It is suggested to remove the indication of the subject of this criminal offense from the disposition of Article 111-2 of the Criminal Code of Ukraine and supplement the Article with part two, which would provide for the following exemption: "Citizens of the aggressor state who did not permanently or temporarily reside in Ukraine when the aggression began shall not be subject to criminal liability under this Article".

Key words: aiding and abetting the aggressor state, corpus delicti of a criminal offense, subject, general subject, citizen of Ukraine, foreigner, stateless person, citizen of the aggressor state, negative feature.

ПРАВОВИЙ СТАТУС ТА МІСЦЕ ФАНФІКШНУ В СИСТЕМІ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

ПОПОВ Віктор Андрійович - кандидат юридичних наук, асистент кафедри цивільно-правової політики, права інтелектуальної власності та інновацій Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID 0000-0001-6636-2096
СТОЛЯР Ірина Вікторівна - експерт із закупівель Дирекції управління ланцюгами поставок НЕК «Укренерго», магістр правознавства
DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.23

Стаття присвячена цивільно-правовому аналізу літературного фанфікшену як похідного твору в контексті права інтелектуальної власності. Досліджується генеза фанфікшену від первісних усних адаптацій до сучасних цифрових платформ, підкреслюючи його залежність від об'єктів авторського права, зокрема літературних творів. Правовий статус фанфіків розглядається через норми Цивільного кодексу України (ст. 418, 420, 433), Закону України «Про авторське право і суміжні права» та Бернської конвенції (ст. 8, 12), які визначають виключні права авторів оригінальних творів на переробки та переклади. Встановлено, що створення фанфіків без згоди суб'єкта авторського права порушує його майнові права, водночас, їхня творча природа ускладнює кваліфікацію як самостійних об'єктів. Наведено приклади, що ілюструють трансформацію фанфіків у комерційні твори, та прецеденти, які вплинули на правову практику. Піднімається проблема межі між похідним і оригінальним твором, а також вразливості авторів фанфіків до плагіату через відсутність правового захисту. Пропонується дискусія щодо вдосконалення правового регулювання цього інституту.

Ключові слова: фанфік, авторське право, твір, право інтелектуальної власності, об'єкт, суб'єкт, суміжні права, національне та міжнародне законодавство, охорона та захист прав, відповідальність, судова практика.

Постановка проблеми

Сьогодні відбувається активне становлення різноманітних нових жанрів у мистецтві. Деякі з них, як от фанфікшн тісно пов'язані із авторським правом інших людей, а саме – авторів оригінальних творів, що породжує низку правових питань. На сьогодні це культурне явище вийшло за межі «розваги» та навіть створило низку прецедентів. У звичайному житті ми досить часто стикаємося із творами фанфікшну, проте не завжди можемо визначити, що вони є такими. Навіть деякі популярні нині оригінальні книги, як виявляється, колись були фанфіками. У зв'язку з цим, існування вказаних явищ породжує низку правових питань: Чи можна вважати цей твір похідним (у контексті законодавства про авторське право та суміжні права)? Чи все ж він є оригінальним згідно з вказаними ознаками? Яким чином, у межах правового поля визначити отримання популярності від використання чужого твору, яка в подальшому принесла прибутки автору фанфіку?

Виклад основного матеріалу

Для повноцінного розуміння та можливості дослідження всієї сутності цієї теми, та проблематики, що виникає, перш за все необхідно визначити, що означає таке явище, як «фанфікшн», а також яким критеріями характеризується. У перекладі з англійської мови "*Fan fiction*" – фанатська творчість (*Fan* – фанат, шанувальник; *fiction* – виріб, твір, творіння) [1]. Твори можуть базуватися на

оригінальних літературних творах, фільмах, серіалах, мультфільмах, іграх, коміксів, навіть на діяльності живих людей (ця тема потребує окремого ґрунтовного дослідження на предмет порушення особистих прав людини). При цьому явище фанфікшну передбачає створення творів на безоплатних основах та розміщення їх на спеціальних веб-ресурсах для можливості безоплатного ознайомлення. Таким чином, фанфікшн об'єднує в собі велике коло творів: літературних, художніх, музичних, кінематографічних тощо. Оскільки кожен з цих напрямів потребує окремого ґрунтовного дослідження, це дослідження буде розглядати таку частину фанфікшну, як літературні твори. Зазвичай, саме цю категорію ототожнюють/прирівнюють з фанфікшном, забуваючи про інші види творів.

Точна дата створення першого фанфіку невідома, проте можемо вважати, що з появою перших легенд, міфів та казок почали з'являтися і перші фанфіки – власні варіації відомих народу творів та їхні продовження. Найчастіше, в усній формі, які в подальшому або були забуті, або трансформувались у додаткові версії загальновідомих сюжетів. Перші відомі літературні фанфіки були створені в часи античності на основі творів Гомера, хоча і його персонажі були здебільшого або реальними людьми, або персонажами міфів та легенд. Далі виток розвитку фанфікшну припадає на XVIII-XIX століття, коли шанувальники таких творів, як наприклад "Пригоди Шерлока Голмса", писали продовження їхніх пригод. Тоді авторам доводилось відмовлятись від авторського права на свої твори, оскільки використовувались у них чужі персонажі. Пізніше схожа участь чекала і на героїв "Звіяних вітром", чиє продовження вийшло у книгах "Люди Ретта Батлера" "Скарлет" та "Ретт Батлер". Проте їх авторам не довелось відмовлятися від своїх доробків, більше того, Дональд Маккейг (автор "Люди Ретта Батлера") навіть отримав авторизацію від маєтку Маргарет Мітчел. Навіть всім відомі "50 відтінків сірого" насправді теж колись були фанфіком по "Сутінкам" [2].

Остаточне формування поняття "фанфікшн" сталося в другій половині XX століття із виходом "Зоряних війн". Оскільки контенту створювалося дуже багато, а відфільтровувати оригінал від фанатського доробку, часом набагато якіснішого, потрібно було, з'явився термін "фанфікшн" – фанатська творчість. Другим важливим етапом для становлення і визнання цього явища став вихід у світ серії книг "Гаррі Поттера" та заохочення його авторкою Джоан Роуллінг шанувальників до створення фанатських творів. Уже у XXI столітті фанфікшн став величезним пластом у літературі, який навіть призвів до кількох скандалів та прецедентної практики у боротьбі за авторські права.

Перед тим, як почати правовий аналіз природи літературного фанфікшну, пропонуємо розглянути більш детальну саму його суть. Якщо підсумувати те, що згадувалося раніше, фанфік – твір за мотивами оригінального твору, написаний без мети отримання прибутку. Публікація таких творів, зазвичай, здійснюється на спеціальних платформах: АО3, Ваттпад, ЛітНет, Фанфікус, Фікманія тощо. Проте останнім часом часто можна зустріти фанфіки, опубліковані в соціальних мережах: Фейсбук, Інстаграм, ТікТок, або навіть месенджерах, таких як Телеграм.

Залежно від платформи поширення різняться і деякі характеристики, які присвоюються фанфікам: розмір, жанри, рейтинги, напрями, фендоми.

Переходимо до правового аналізу фанфікшену. Як уже зазначалося раніше, для створення свого твору автори фанфіків використовують елементи (персонажів, події, місця тощо) іншого, оригінального твору. Тобто вони використовують об'єкти чужого права інтелектуальної власності, а зокрема авторського права. Відповідно до ч. 1 ст. 418 ЦК України: право інтелектуальної власності – це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначений цим Кодексом та іншим законом [3]. Водночас, у ч. 1 ст. 420 ЦК України зазначено, що до об'єктів права інтелектуальної власності належать літературні та художні твори, комп'ютерні програми, фонограми, відеограми, програми організацій мов-

лення, комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення тощо [3]. У ст. 433 ЦК України більш конкретизовано що саме є об'єктами права інтелектуальної власності на літературний, художній та інші твори, тобто що є об'єктами авторського права. Так, у ч. 1 цієї статті творами визнаються:

1) літературні та художні твори, зокрема: романи, поеми, статті та інші письмові твори; лекції, промови, проповіді та інші усні твори; драматичні, музично-драматичні твори, пантоміми, хореографічні, інші сценічні твори; музичні твори (з текстом або без тексту); аудіовізуальні твори; твори живопису, архітектури, скульптури та графіки; фотографічні твори; твори ужиткового мистецтва; ілюстрації, карти, плани, ескізи і пластичні твори, що стосуються географії, топографії, архітектури або науки; *переклади, адаптації, аранжування та інші переробки літературних або художніх творів*; збірники творів, якщо вони за добором або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності;

2) комп'ютерні програми (вони охороняються як літературні твори) <…> інші твори [3].

Крім цього положення ЦК України передбачають непоширення авторського права на такі об'єкти, як: ідеї, теорії, способи, принципи, процеси та методи діяльності або математичні концепції. Але лише у випадку, якщо ті не мають фізичної форми вираження. Якщо ж будь-яка розумова діяльність людини знайшла своє вираження у фізичному вираженні, то вона є об'єктам авторського права без виконання будь-яких формальностей щодо неї та незалежно від її завершеності, призначення, цінності тощо, а також способу чи форми її вираження [3]. Отже, щойно думка стає матеріальною – вона стає об'єктом авторського права.

Проте, фанфікшн не завжди використовує весь твір, тобто чужий об'єкт авторського права, а лише його елементи: персонажів, місце, часову лінію тощо. Але чи ці об'єкти є віддільними від оригінального твору? Ні, оскільки саме ці елементи і створюють можливість існування оригінального твору в такому вигляді, як він був взятий для створення фанфікшну. При цьому у ст. 433 ЦК України згадується про авторське право на переклади, адаптації <…> інші переробки літературних або художніх творів [3]. Тобто авторське право поширюється на похідні від оригіналу твори. Слід згадати дві статті Бернської конвенції, одна з яких, а саме ст. 8, яка закріплює за авторами виключне право перекладати і дозволяти переклад власних творів, а друга – ст.12, право дозволяти переробки своїх творів. Крім цього, за автором оригінального твору закріплене виключне право на заборону для переробки будь-ким, окрім нього самого, його твору [4].

З цього приводу слушно зауважує О.М. Коршакова, на думку якої важливим є з'ясування правомірності існування фанфіків, в контексті цивільного законодавства України, за яким частина твору, яка може використовуватися самостійно, у тому числі й оригінальна назва твору, розглядається як твір і підлягає охороні. Поняття «частина твору» в чинному законодавстві не розкривається, а отже, зробити висновки чи є використання персонажів твору, їх імен, місцевостей частиною твору, яка охороняється, неможливо [5, с. 91].

Українське законодавство передбачає можливість створення та використання похідних творів лише з дозволу автора оригіналу, крім випадків, коли твір можна використовувати без дозволу суб'єкта авторського права. Таке використання можливе лише у випадку, якщо твір використовується з метою пародіювання або створення будь-якого іншого комічного ефекту. Дійсно, деякі фанфіки мають таку мету, проте таке трапляється не досить часто. Отже, проблема використання чужих оригінальних творів задля створення та поширення власних дійсно існує [9]. Тобто якщо фанфік має комічний або сатиричний характер, висміює якісь події та персонажів, його можна вважати пародією. У такому разі оригінальний твір буде використовуватися для створення фанфіку цілком правомірно [10, с. 12].

Звертаючись до досвіду іноземних країн, варто звернути увагу на законодавство США, що також містить поняття похідного твору. Відповідно до норм законодавства

США похідний твір — це твір, створений на основі одного чи більше вже наявних творів, такий як переклад, музична обробка, інсценування, фікціоналізація, версія кінофільму, звукозапис, художня репродукція, стислий виклад, конспект або будь-яка інша форма, у якій твір може бути втілений при переробці, перетворенні чи адаптації. Твір, який складається з редакційних поправок, анотацій, переробок або інших модифікацій оригінальних творів, які загалом утворюють новий авторський оригінальний твір, є похідною роботою [6]

Таким чином, підсумувавши все вище сказане, фанфікшн можна визнати похідним твором, створеним (у переважній більшості випадків) без дозволу автора оригінального твору. Як наслідок, якщо автор забажає – він зможе не просто в судовому порядку вимагати видалення фанфіків з платформ та іншу заборону їх публікації, а й вимагати матеріальну та моральну компенсацію. Але ж саме написання фанфіку також є результатом розумової та творчої діяльності, і лише прив'язка за певними ознаками до оригінального твору робить його похідним. Можна стверджувати, що після зміни деяких деталей оповіді – фанфік стане абсолютно самостійним оригінальним твором.

На думку Г.О. Ульянової, фанфікш зазвичай безкорисливий, є великим, диверсифікованим, багатовимірним простором читання і письма, а отже, фанфікшн – це так зване хобі [7].

Творчий доробок у формі фанфіку не є таким, що спрямований на порушення авторських прав, якщо дотримуються певні умови: не переслідується комерційна мета, відсутність плагіату, зазначено істинного автора твору-оригіналу, виключено можливість образи реальних (історичних) постатей у сюжетній лінії фанфікшену, дотримуються вимоги публічного правопорядку держави [8].

Однак, будучи прив'язаним до об'єкта чужого авторського права, фанфік є незахищеним із правової точки зору, оскільки він є створеним без отримання дозволу від автору оригіналу. А сучасні цифрові технології дозволяють відслідкувати зміни у творі та довести, що він є похідним або ж навіть плагіатом. Так, відповідно до п. 1 ч. 2 ст. 53 ЗУ "Про авторське право і суміжні права" плагіатом вважається опублікування твору або його частини в незмінному або видозміненому вигляді, включно з перекладом, під іменем особи, яка не є автором такого твору [9]. Відповідно, за порушення авторського права та плагіат – можуть наступати правові наслідки, але це правило не поширюється на фанфіки, що призводить до їх крадіжки та неспроможності авторів захистити своє право на власні твори.

Так-от, неодноразово автори фанфіків стикалися з тим, що їхні роботи без дозволу публікувалися на сайтах, де вони не мають акаунтів, від імені інших авторів, а також перекладалися після прямої заборони це робити. Таким же діям зазвичай піддаються і звичайні літературні твори, проте, на відміну від фікрайтерів, автори мають правові механізми, які можуть захистити їхні права, а ось тим, хто займається фанфікшеном, у кращому випадку лишається сподіватися на добросовісність адміністрації сайту, де без дозволу була опублікована його робота.

Варто звернути увагу і на практичну складову цієї сфери. Наприклад, щодо всесвітньовідомого твору про Гаррі Поттера, автори, які вирішили видавати свої фанфіки, стикнулися з незламною позицією авторки, Джоан Роулінг, яка офіційно заохочує фанфіки за умови, що вони залишаються в Інтернеті, а не в друкованому вигляді, є некомерційними, не претендують на її авторство і, якщо вони не містять графічно насильницькі або відверті матеріали, розміщуються з умовою перевірки віку читача [11]. Так, наприклад, у 2008 році Роулінг та Warner Bros. подали позов проти видавництва RDR Books, яке планувало опублікувати друковану версію онлайн-енциклопедії "Harry Potter Lexicon", створеної фанатом Стівеном Вандер Арком. Роулінг стверджувала, що книга порушує її авторське право, оскільки містить великі фрагменти її творів без достатньої оригінальної інтерпретації. У 2008 році суд ухвалив рішення на користь Роулінг, заборонивши публікацію книги та присудивши їй 6 750 доларів США компенсації [12].

Не менш гучною справою був позов Джоан Роулінг до Єкатерини Дмитрієвої (відома під псевдонімом Дмитро Ємець), яка опублікувала цілу серію книг "Таня Гротер". Зі сторони авторки оригіналу були ініційовані судові позови з метою заборони публікації цієї фанатської франшизи, проте успіху вдалося добитися лише на території Нідерландів, оскільки законодавство країни походження авторки визнало серію книг пародією. Після гучного скандалу авторка фанфіку вирішила змінити стиль написання, щоб її твір був менш схожим на оригінал – "Гаррі Поттера", але припиняти видавництво не стала [13].

Висновок

Літературний фанфікшен у переважній більшості випадків є похідним твором у розумінні ст. 433 ЦК України, оскільки створюється з використанням об'єктів авторського права оригінального твору (персонажів, подій, локацій тощо) без отримання дозволу суб'єкта авторських прав, що суперечить ч. 1 ст. 418 ЦК України та ст. 8, 12 Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів. Таке використання становить порушення виключних майнових прав автора оригінального твору, передбачених Законом України «Про авторське право і суміжні права», зокрема права на переробку та поширення твору. Винятки, що дозволяють використання без згоди автора (наприклад, для пародії чи комічного ефекту), застосовні лише до обмеженої кількості фанфіків. Водночас, сам фанфік, будучи результатом творчої діяльності, потенційно може претендувати на статус самостійного об'єкта авторського права, однак його правова незахищеність через прив'язку до чужого твору унеможливлює ефективний захист прав авторів фанфіків від плагіату чи несанкціонованого використання. Отже, сучасне правове поле України не забезпечує належного балансу між захистом прав авторів оригінальних творів та творців фанфіків, що потребує подальшого доопрацювання законодавства для врегулювання цього інституту в умовах сьогоднішньої цифрової ери.

Література

1. Жукова Г. Усе про фанфік. URL: http://galyna-zhukova.edukit.dn.ua/vse_dlya_vchitelya_svitovoi_literaturi/metodichni_materiali/vse_pro_fanfik/

2. 6 фанфіків, що стали книгами. *BeautyHub*. URL: https://bhub.com.ua/uk/6-fanfikiv-shho-staly-knygamy/

3. Цивільний Кодекс України від 16.01.2003 №435-15. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15

4. Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів ВО інтелектуальної власності; Конвенція, Міжнародний документ від 24.07.1971. URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_051#Text

5. Коршакова О.М. Авторське право та твори fun fiction. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Вип. 34. Т. 1. С. 90–92.

6. Copyright Law of the United States. URL: http://www.copyright.gov/title17/92chap1.html#101.

7. Ульянова Г.О. Методологічні проблеми цивільно-правового захисту прав інтелектуальної власності від плагіату. : дис ... д-ра юрид. наук спец.. 12.00.03. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса. 2015.. 428 с.

8. Санченко Д. Фанфікшн як втілення права на свободу творчості. LIGA.net. URL: https://blog.liga.net/user/dsanchenko/article/28126

9. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 №2811-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20

10. Улітіна О. Правова природа фанфікшену. Фанфікшен як вид сучасного мистецтва. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2018. № 1. С.11-15.

11. Grace Westcott. Friction over Fan Fiction. URL: https://reviewcanada.ca/magazine/2008/07/friction-over-fan-fiction/)

12. Роулінг подала позов проти Мічіганського видавництва. Pravo.ua. URL: https://pravo.ua/d-rouling-podala-isk-protiv-michigansk/

13. Британська письменниця Джоан Роулінг виграла в Голландії судовий позов проти Дмитра Ємця. *Радіо Свобода*. URL: https://www.svoboda.org/a/24186527.html

АНОТАЦІЯ

The article is devoted to the civil law analysis of literary fanfiction as a derivative work in the context of intellectual property law. The author examines the genesis of fanfiction from the original oral adaptations to modern digital platforms, emphasizing its dependence on copyrighted works, in particular, literary works. The legal status of fanfiction is considered through the provisions of the Civil Code of Ukraine (Articles 418, 420, 433), the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights" and the Berne Convention (Articles 8, 12), which define the exclusive rights of authors of original works to alterations and translations. The author establishes that the creation of fanfiction without the copyright holder's consent violates his/her property rights, and at the same time, their creative nature makes it difficult to qualify them as independent objects. Examples illustrating the transformation of fanfiction into commercial works and precedents that have influenced legal practice are provided. The author raises the issue of the boundary between a derivative and an original work, as well as the vulnerability of fanfic authors to plagiarism due to the lack of legal protection. A discussion on improving the legal regulation of this institution is proposed.

Keywords: fanfiction, copyright, work, intellectual property right, object, subject, related rights, national and international legislation, protection and enforcement of rights, liability, case law.

ВІДОБРАЖЕННЯ ПРИНЦИПІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА СЛУЖБИ В ОРГАНАХ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ЗАГАЛЬНИХ ПРАВИЛАХ ЕТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ ТА ПОСАДОВИХ ОСІБ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

ЖУРАВЕЛЬ Ярослав Володимирович - доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету Академії праці, соціальних відносин і туризму

ДЕНИС Ігор Володимирович - кандидат юридичних наук, докторант Академії праці, соціальних відносин і туризму

СОХАР Тетяна Олександрівна - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Академії праці, соціальних відносин і туризму

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.24

У результаті впровадження муніципальної реформи в Україні було створено механізм децентралізованого управління, що спричинило посилення ролі органів місцевого самоврядування як найближчої до громадян публічної влади. Саме ці органи та їх посадові особи забезпечують надання якісних публічних послуг, які характеризуються високою доступністю для місцевого населення. З огляду на те, що процес надання таких послуг передбачає значну комунікацію з громадянами і має вирішальне значення для реалізації їхніх законних прав та інтересів, виникає об'єктивна потреба в чіткому дотриманні етичних норм поведінки посадових осіб органів місцевого самоврядування у взаємодії з отримувачами цих послуг.

Одним із ключових нормативно-правових актів, що визначає засади етичної поведінки посадових осіб місцевого самоврядування, є Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, затверджені наказом Національного агентства України з питань державної служби від 5 серпня 2016р. №158 [1]. Зазначений акт регламентує основні положення щодо дотримання етичних стандартів посадовими особами місцевого самоврядування. Практика його застосування свідчить про необхідність подальшого наукового переосмислення його змісту з метою виявлення прогалин та інших проблемних питань.

У зв'язку з повномасштабною агресією російської федерації проти України на органи місцевого самоврядування покладено додаткові функції, що зумовлює виникнення конфліктних ситуацій під час їх виконання посадовими особами місцевого самоврядування. Крім того, в умовах воєнного стану, під час надання публічних послуг посадові особи часто мають справу з емоційно виснаженими громадянами. Конфлікти нерідко виникають навіть у звичайних ситуаціях, що негативно позначається на якості наданих послуг та загальній ефективності управління. Постійні обстріли та деструктивні наслідки воєнних дій сприяють зростанню емоційного вигорання як серед працівників органів місцевого самоврядування, так і серед населення.

У цьому контексті особливої актуальності набуває дослідження принципів служби в органах місцевого самоврядування як ціннісного підґрунтя професійної поведінки посадовців. Відсутність чіткого формулювання цих принципів може звести етичні норми лише до формального переліку вимог, позбавленого глибинного змісту. Натомість саме принципи є ключем до розуміння мети і сутності етичного регулювання, адже вони визначають ідейну базу, на якій ґрунтуються управлінські відносини та система публічного управління.

Ключові слова: принцип, етична поведінка, посадова особа, місцеве самоврядування, правила.

Постановка проблеми

Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування покликані формувати єдині стандарти поведінки осіб, що займають посади в системі публічної служби. Проте аналіз практики їх застосування засвідчує необхідність актуалізації цих правил відповідно до змін, що відбуваються у сфері публічного управління, розвитку інституційної спроможності органів державної влади та місцевого самоврядування, а також гармонізації з європейськими стандартами.

Інтеграція України у європейський правовий простір супроводжується імплементацією в українських реаліях принципів доброго врядування, які передбачають ефективність і результативність, відкритість, прозорість, підзвітність, компетентність і спроможність, інноваційність і здатність до змін. Ці принципи є невід'ємною складовою поняття публічної служби в країнах Європейського Союзу і лягли в основу Європейської стратегії інновацій та доброго врядування на місцевому рівні, затвердженої Комітетом Міністрів РЄ у 2008 році [2]. Впровадження в нормативних актах України таких принципів публічної служби може сприяти закріпленню в Україні європейських етичних стандартів, сприяти підвищенню рівня довіри до публічних інституцій та зміцненню демократичного врядування.

Передбачення чітко виписаних принципів публічної служби в Загальних правилах етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування може покращити правове регулювання етичної культури в органах публічної влади, удосконалити службові відносини та підвищити якість надання публічних послуг. Саме сучасна юридична наука має обґрунтувати необхідність вдосконалення правового регулювання етичних правил поведінки як державних службовців, так і посадових осіб місцевого самоврядування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Окремі аспекти правового регулювання принципів служби в органах місцевого самоврядування стали предметом наукового пошуку багатьох українських учених, серед яких необхідно виокремити таких, як М.О. Баймуратов, О.В. Батанов, В.І. Борденюк, Ю.В. Делія, В.М. Кампо, М.І. Корнієнко, В.В. Кравченко, П.М. Любченко, М.П. Орзіх, Б.А. Пережняк, В.Ф.Погорілко, М.О. Пухтинський, О.Ф. Фрицький, Л.В. Шинкарь та ін.

Формулювання цілей

Мета статті – розглянути та проаналізувати відображення принципів служби в органах місцевого самоврядування у Загальних правилах етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування. З урахуванням порушеної в роботі проблематики ми поставили наступні завдання: 1) проаналізувати відображені у Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування принципи етичної поведінки; 2) виявити проблемні питання та сформулювати можливі напрямки їх вирішення.

Виклад основного матеріалу

Сучасне законодавство про місцеве самоврядування в Україні містить окремі норми, якими визначаються основні принципи місцевого самоврядування, основні принципи служби в органах місцевого самоврядування, а також принципи антикорупційної політики в Україні. Усі ці принципи є різними за своєю природою і відрізняються від принципів професійної етики посадових осіб, здійснюючи на них значний вплив.

Так, відповідно до статті 4 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» основними принципами місцевого самоврядування є принципи «народовладдя, законності, гласності, колегіальності, поєднання місцевих і державних інтересів, виборності, правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності, підзвітності та відповідальності перед територіальними громадами їх органів та посадових осіб, державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування, судового захисту прав місцевого самоврядування» [3, ст.4].

Відповідно до статті 4 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» до основних принципів служби в органах місцевого самоврядування відносяться: «служіння територіальній громаді, поєднання

місцевих і державних інтересів, верховенства права, демократизму і законності, гуманізму і соціальної справедливості, гласності, пріоритету прав та свобод людини і громадянина, рівних можливостей доступу громадян України до служби в органах місцевого самоврядування з урахуванням їх ділових якостей та професійної підготовки, професіоналізму, компетентності, ініціативності, чесності, відданості справі, підконтрольності, підзвітності, персональної відповідальності за порушення дисципліни і неналежне виконання службових обов'язків, дотримання прав місцевого самоврядування, правової і соціальної захищеності посадових осіб місцевого самоврядування, захисту інтересів відповідної територіальної громади, фінансового та матеріально-технічного забезпечення служби за рахунок коштів місцевого бюджету, самостійності кадрової політики в територіальній громаді» [4, ст.4].

Відповідно до п.1.1. Антикорупційної стратегії на 2021-2025 роки, затвердженої Законом України від 20 червня 2022 року №2322-IX, сформульовано такі основні принципи антикорупційної політики: «принцип усунення випадків реалізації одним і тим самим органом повноважень, поєднання яких створює додаткові корупційні ризики; прозорість діяльності та відкриття даних як основа для мінімізації корупційних ризиків; забезпечення невідворотності юридичної відповідальності за корупційні та пов'язані з корупцією правопорушення; формування суспільної нетерпимості до корупції, утвердження культури доброчесності та поваги до верховенства права» [5, п.1.1.].

Багато із зазначених вище принципів знайшли своє відображення у Загальних правилах етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, затверджених наказом Національного агентства України з питань державної служби від 5 серпня 2016р. №158 (*далі – Загальні правила*). Саме ці правила визначають етичні орієнтири поведінки посадових осіб місцевого самоврядування, що є предметом нашого дослідження, і спрямовані на підвищення довіри громадян до органів влади. Одним з таких принципів є служіння державі і відповідній територіальній громаді. Цей принцип випливає зі змісту частини першої розділу I, відповідно до якої «Загальні правила є узагальненим зібранням професійно-етичних вимог щодо правил поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, діяльність яких спрямована на *служіння народу України і територіальній громаді* шляхом забезпечення охорони та сприяння у реалізації прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина» [1]. Цей принцип повністю відповідає такому принципу служби в органах місцевого самоврядування, як *«служіння територіальній громаді»*, а також перекликається з таким принципом місцевого самоврядування та принципом служби в органах місцевого самоврядування як *поєднання інтересів держави і територіальної громади*.

Однак варто зосередити увагу, що в Загальних правилах використовується термін «народ», а в Законах України «Про місцеве самоврядування в Україні» та «Про службу в органах місцевого самоврядування» згадується про інтереси саме «держави». Якщо звернутися до Преамбули Конституції України, «народом України є громадяни України всіх національностей» [6]. Відповідно до статті 4 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» державна реєстрація за територіальною громадою в Єдиному державному реєстрі є обов'язковою [7, ст.4]. Тобто кожен громадянин України зареєстрований у якійсь територіальній громаді і є її повноправним членом. Це дозволяє дійти висновку, що в Загальних правилах, аби уникнути тавтології, краще використовувати термін служіння саме державі, а не народу.

Принцип законності передбачений і в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні», і в Законі України «Про службу в органах місцевого самоврядування». У Загальних правилах термін «законність» взагалі не вживається, але випливає зі змісту п.1 розділу IV, у якому передбачається обов'язок посадових осіб місцевого самоврядування діяти «лише для виконання своїх посадових обов'язків і доручень керівників, наданих на підставі та в межах повноважень, передбачених Конституцією та законами України». Однак у Загальних правилах жодним чином не згадується і не передбачається обов'язок дотримуватися принципу верховенства права,

який тісно пов'язаний з принципом законності. До прикладу, у Кодексі суддівської етики, затвердженому XI черговим з'їздом суддів України 22.02. 2013р. [8, ст.ст.1, 5, 6], а також у Кодексі професійної етики та поведінки прокурорів, затвердженому Всеукраїнською конференцією прокурорів 27.04.2017р. [9, ст.ст.1, 4, 5, 26], такий принцип чітко передбачений і на ньому акцентовано увагу в багатьох статтях.

Стаття 4 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» передбачає важливий з точки зору етичних вимог принцип служби – принцип професійності [4, ст.4]. На нашу думку, це один з ключових принципів професійної етики та поведінки будь-якої посадової особи, у тому числі і місцевого самоврядування. Однак Загальні правила не передбачають обов'язок реалізувати свої повноваження професійно. Проте в них зазначається, що посадові особи місцевого самоврядування «повинні постійно підвищувати свій … рівень професійного розвитку, поліпшувати свої уміння, знання і навички відповідно до функцій та завдань за посадою, зокрема в частині цифрової грамотності, удосконалювати організацію службової діяльності». Така характеристика, як професійність, має стати вимогою, а не тим, що набувається і покращується під час виконання своїх повноважень. Це, у свою чергу, обумовлює доцільність підвищення компетентнісних вимог до претендентів на посади в органах місцевого самоврядування.

У розділі III Загальних правил передбачено, що «посадові особи місцевого самоврядування зобов'язані виконувати свої посадові обов'язки … чесно» [1]. Це повністю відображає принцип чесності як один з основних принципів служби в органах місцевого самоврядування. Ще одним з основних принципів служби в органах місцевого самоврядування є принцип персональної відповідальності за порушення дисципліни і неналежне виконання службових обов'язків. У Загальних правилах він сформульований дещо по-іншому: «посадові особи місцевого самоврядування зобов'язані … не допускати ухилення від … відповідальності за свої дії (бездіяльність) та рішення». На нашу думку, зміст передбаченого Загальними правилами принципу дещо звужує зміст зазначеного вище принципу служби місцевого самоврядування і має бути уточнений у майбутньому.

Висновок

Отже, виходячи з результатів проведеного дослідження відповідності принципів професійної етики принципам місцевого самоврядування та принципам служби в органах місцевого самоврядування, можна констатувати, що такі важливі принципи, як верховенство права, демократизм, гуманізм і соціальна справедливість, гласність, пріоритет прав та свобод людини і громадянина, рівні можливості доступу громадян до служби в органах місцевого самоврядування з урахуванням їх ділових якостей та професійної підготовки, компетентність, ініціативність, відданість справі, підконтрольність, підзвітність – випали з положень Загальних правил, хоча за своїм змістом цілком заслуговують на окремий розділ з можливою назвою «Принципи професійної етики».

При цьому важливо зазначити, що ці принципи мають бути для посадових осіб місцевого самоврядування іншими, аніж принципи для державних службовців. Тому їх можна або розділити окремими розділами, або краще – окремими нормативними актами (через специфіку місцевого самоврядування для посадових осіб місцевого самоврядування такий нормативний акт міг би мати назву «Загальні правила професійної етики посадових осіб місцевого самоврядування»). Це сприятиме чіткішому розумінню їх змісту, уникненню двозначностей у трактуванні, а також формуванню єдиного стандарту поведінки для всіх посадовців місцевого самоврядування. Окремий документ чи розділ у чинних Загальних правилах, присвячений принципам професійної етики посадових осіб місцевого самоврядування, – це не формальність, а практичний інструмент для забезпечення прогнозованої, справедливої і якісної роботи представників громади, що водночас дозволить зміцнити правову культуру в органах місцевого самоврядування.

Література

1. Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб міс-

цевого самоврядування, затверджені Наказом Національного агентства України з питань державної служби 05 серпня 2016 року № 158 (у редакції наказу Національного агентства України з питань державної служби від 28 квітня 2021 року №72-21). Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1203-16?find=1&text

2. Неофіційний переклад з англійської мови Стратегії інновацій та доброго врядування на місцевому рівні, рекомендованої до впровадження 15-ю сесією Конференції європейських міністрів, відповідальних за місцеве і регіональне управління, (м. Валенсія, 15-16 жовтня 2007 р.). Режим доступу: http://fs.edukit.vn.ua/Files/downloads/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3__%D1%8F%20%D0%B4%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%B2%D1%80%D1%8F%D0%B4%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F(%D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%B8%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F).pdf.

3. Про місцеве самоврядування в Україні. Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1997, № 24, ст.170.

4. Про службу в органах місцевого самоврядування. Закон України від 7 червня 2001 року № 2493-III. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 33, ст. 175.

5. Антикорупційна стратегія на 2021-2025 роки, затверджена Законом України від 20 червня 2022 року № 2322-IX. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text.

6. Конституція України від 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141.

7. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань. Закон України від 15 травня 2003 року № 755-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 31-32, ст.263.

8. Кодекс суддівської етики, затверджений XI черговим з'їздом суддів України 22.02.2013. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-13#Text

9. Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів, затверджений Всеукраїнською конференцією прокурорів 27.04.2017. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001900-17#Text.

АНОТАЦІЯ

As a result of the implementation of municipal reform in Ukraine, a mechanism of decentralized management was created, which led to a strengthening of the role of local self-government bodies as the closest public authority to citizens. It is these bodies and their officials that ensure the provision of high-quality public services, which are characterized by high accessibility for the local population. Given that the process of providing such services involves significant communication with citizens and is crucial for the implementation of their legitimate rights and interests, there is an objective need for strict adherence to ethical norms of behavior of officials of local self-government bodies in interaction with recipients of these services.

One of the key regulatory legal acts that defines the principles of ethical behavior of local self-government officials is the General Rules of Ethical Behavior of Civil Servants and Local Self-Government Officials, approved by order of the National Agency of Ukraine for Civil Service dated August 5, 2016 No. 158. The specified act regulates the main provisions on compliance with ethical standards by local government officials. The practice of its application indicates the need for further scientific rethinking of its content in order to identify gaps and other problematic issues.

In connection with the full-scale aggression of the Russian Federation against Ukraine, local government bodies have been assigned additional functions, which leads to the emergence of conflict situations during their implementation by local government officials. In addition, under martial law, when providing public services, officials often deal with emotionally exhausted citizens. Conflicts often arise even in ordinary situations, which negatively affects the quality of services provided and the overall efficiency of management. Constant shelling and destructive consequences of military actions contribute to the growth of emotional burnout both among employees of local government bodies and among the population.

In this context, the study of the principles of service in local government bodies as a value basis for the professional behavior of officials becomes particularly relevant. The lack of a clear formulation of these principles can reduce ethical norms to only a formal list of requirements devoid of deep content. Instead, it is the principles that are the key to understanding the purpose and essence of ethical regulation, because they determine the ideological basis on which managerial relations and the public administration system are based.

Keywords: principle, ethical behavior, official, local government, rules.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЯТЬ «ЗАСНОВНИК» ТА «УЧАСНИК» У РАМКАХ ТОВАРИСТВА З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ

ТУТОВА Юлія Віталіївна - викладач кафедри цивільного права та процесу навчально-наукового інституту № 5 Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-2318-3295

УДК 347.19(477)

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.25

У запропонованій до обговорення статті на підставі порівняльного аналізу вивчено питання співвідношення категорій «засновник» та «учасник» у рамках такої організаційно-правової форми юридичної особи, як товариство з обмеженою відповідальністю. Доведено, що категорія «засновник» вживається до осіб, які створили товариство. Це пов'язано з тим, що саме такий юридичний факт, як створення товариства, є підставою виникнення корпоративних правовідносин, оскільки після державної реєстрації товариства всі засновники та особи, які в подальшому долучилися до участі в цих товариствах, набувають статус його учасника. Обґрунтовано думку про недоцільність одночасного або паралельного використання категорій «засновник» та «учасник» щодо конкретної особи на певному етапі створення чи функціонування товариства, бо набуття корпоративних прав та покладення обов'язків є результатом процесу створення товариства з обмеженою відповідальністю.

Ключові слова: юридична особа, товариство, товариство з обмеженою відповідальністю, засновник, учасник, корпоративні правовідносини, права, обов'язки, статутний капітал.

Постановка проблеми

Наділення особи певним комплексом прав та обов'язків свідчитиме про надання їй правосуб'єктності, тобто визнання її учасником цивільних правовідносин. Проте цей комплекс не завжди дозволяє стверджувати, що особа є учасником конкретних правових зв'язків, оскільки чинне законодавство може містити низку правосуб'єктних передумов (наприклад, прийняття до складу учасників товариства з обмеженою відповідальністю (далі – ТОВ), що залежать від специфіки тих чи інших цивільних правовідносин.

Зауважимо, що в межах правовідносин, окреслених рамками такої організаційно-правової форми юридичної особи, як ТОВ, коло їх суб'єктів специфічне і не є ідентичним до суб'єктного складу інших цивільних правовідносин (наприклад, зобов'язальних чи сімейних тощо). Доктрина корпоративного права основний наголос робить на двох категоріях – засновники ТОВ та його учасники. У цьому контексті постає питання про віднесення до складу таких правовідносин самого товариства та його органів (їх посадових осіб). З цього питання вже значний час існує тривала дискусія, але остаточно всі крапки над «і» ще не поставлені.

Загальновизнаним є те, що учасники ТОВ вступають у корпоративні відносини з самим товариством, тобто відповідні правові зв'язки існують саме між цими особами. Проте аналіз Закону України «Про ТОВ» ставить більше питань, ніж дає відповіді на сучасні виклики правозастосовної практики, а саме: чи слід враховувати до такого суб'єктного складу засновників товариства?

Стан дослідження проблеми

Проблемні питання щодо визначення та розмежування категорій «засновник» та «учасник» юридичної особи неодноразово

поставали не лише перед правозастосовною практикою, а й перед правовою доктриною. Переважна частина фахівців (В. Г. Жорнокуй, Ю. М. Жорнокуй, С. О. Сліпченко, І. В. Спасибо-Фатєєва та ін.) проводять відмінність між ними. Однак у рамках наукових досліджень мають місце випадки іншого сприйняття співвідношення вказаних категорій – їх ототожнюють (В. М. Кравчук, І. В. Лукач, І. Б. Саракун) або між ними не проводиться чітка відмінність (В. В. Луць та ін.). Відсутність єдиного знаменника у визначенні кола суб'єктів корпоративних відносин негативно відображається й на розвитку окремих положень цивільного законодавства, що яскраво демонструють положення ст. 96[1] ЦК України, у змісті якої ставить знак рівності між досліджуваними поняттями.

Метою статті є вивчення проблемних доктринальних та законодавчих положень, пов'язаних з розмежування сутності та правового становища засновників та учасників ТОВ. **Завдання дослідження** полягає в проведенні порівняльного аналізу цивілістичної доктрини та правозастосовної практики з цієї проблематики.

Виклад основного матеріалу

У юридичній літературі зазначається, що проблематика визначення суб'єктного складу корпоративних відносин полягає в тому, що серед осіб, запропонованих законодавцем та правовою доктриною, є ті, які відповідають такому статусу, а є ті, які не можуть, на наш погляд, бути наділені корпоративною право- та дієздатністю в загальному цивільно-правовому розумінні вказаних понять [1, с. 194–195]. Так, крім господарських товариств, суб'єктами корпоративних правовідносин є їх учасники як особи, які беруть майнову та немайнову участь у їх створенні та діяльності. Корпоративні права та обов'язки учасників таких товариств визначаються часткою участі у статутному капіталі останнього. Щодо учасників ТОВ, вони можуть бути обумовлені корпоративними актами, безпосередньо при наділенні таких осіб додатковими корпоративними правами або покладенні на них додаткових обов'язків за рішенням загальних зборів, прийнятих усіма учасниками товариства одноголосно.

Чинне законодавство недостатньо чітко розмежовує категорії «засновник» та «учасник». Закон України «Про ТОВ» взагалі не містить жодних визначень щодо категорій «засновник» або «учасник». У зазначеному нормативному акті закріплюються лише права та обов'язки учасників (ст.ст. 5, 6, 14, 18 та інші). Щодо правової літератури, то зазначено, що взагалі існує значна кількість підходів не лише ототожнення чи різночитання вказаних категорій, а й загалом розуміння суб'єктного складу корпоративних відносин, який, на думку окремих фахівців, має містити досить цікаву категорію «власники корпоративних прав»[1].

Відповідно маємо й проблематику щодо наділення (на певних етапах створення та функціонування ТОВ) осіб, які беруть участь у створенні та управлінні таким товариством саме *корпоративними правами* (виділено мною. – Ю. Т.). Це пов'язано з твердженням про те, що існування корпоративних прав з несформованого корпоративного паю (частки), належних особі, яка не взяла участь у формуванні майнової бази корпоративного підприємства, слід розглядати як правову аномалію. … Модель регулювання цих відносин в акціонерному товаристві має бути поширена на всі інші види корпоративних підприємств у тому сенсі, що статус учасника та корпоративні права щодо корпоративного підприємства повинні надаватися не «авансом», а лише після фактичного внесення корпоративного вкладу та формування відповідного корпоративного паю (частки) [3, с. 82]. Вважаємо, що жодної правової аномалії в цьому разі не виникає. І погоджуємося з думкою про те, що слід чітко розрізняти правове становище засновників і учасників та, відповідно, зобов'язальні і корпоративні відносини [4, с. 52–57].

У юридичній літературі, у контексті з'ясування сутності категорії «засновник» у

[1] Як зазначено, щодо таких суб'єктів корпоративних відносин у законодавстві та юридичній літературі вживають близькі за змістом, але не тотожні терміни «засновники», «учасники», «члени», «акціонери», «вкладники», «повні учасники», «власники підприємства» [2, с. 24].

розрізі юридичних осіб загалом або їх окремих організаційно-правових форм, зазначено, що засновник – це: 1) особа, яка бере участь у заснуванні товариства, визначенні форми господарського товариства, обранні його найменування, формуванні статутного капіталу товариства за рахунок власного майна чи грошових коштів (у разі необхідності), бере участь у розробці та затвердженні установчих документів товариства тощо [5, с. 52]; 2) особи (фізичні чи юридичні, а також інші суб'єкти цивільного права), які здійснюють спільну діяльність зі створення господарського товариства і прийняли рішення про затвердження його установчих документів, а також передали певне майно (майнові права) до його статутного фонду [6, с. 103–104]; 3) це суб'єкт права, який вчиняє правочини, інші юридично значимі та фактичні дії, спрямовані на створення юридичної особи, а саме: приймає рішення про створення нового суб'єкта права, приймає (затверджує) його установчі документи, передає йому у власність (або на іншому праві) частину свого майна для формування статутного капіталу [7, с. 38]; 4) особи, які ініціювали його створення і провели для цього організаційну роботу стосовно заснування товариства [8, с. 291]; 5) особи, які прийняли рішення про створення корпоративного підприємства і вчинили інші передбачені законодавством дії, спрямовані на створення такої господарської організації [2, с. 25].

З наведених підходів чітко прослідковується тенденція надання визначення досліджуваної категорії через конкретний або приблизний перелік дій, які мають вчинити особи (особа) для створення товариства. Однак варто звернути увагу, що важливим у правовому статусі засновника є те, що саме він (або вони, якщо засновників декілька) приймають рішення про створення юридичної особи. Саме такий сенс у відповідну категорію вкладає законодавець. Відповідна тенденція отримала розвиток й у чинному законодавстві – Закон України «Про ТОВ» не містить прямої дефініції засновника, але закріплює його характеристику через дії, які ним вчиняються в процесі створення товариства. Так, відповідно до ст. 10 вказаного Закону: 1) рішення про створення товариства приймають саме його засновники (ч. 1); 2) у разі необхідності в письмовій формі укладають договір про створення товариства з метою визначення взаємовідносин між ними (ч. 2). Вчинювані засновниками товариства різні дії як юридичного, так і фактичного характеру в результаті мають одну мету – створення нового суб'єкта права. Проте наявності лише однієї такої мети в діях особи недостатньо для визнання її засновником. Так, впорядкована сукупність вказаних та інших дій зумовлює не лише створення товариства, а й є підставою виникнення після державної реєстрації ТОВ в особи, яка їх вчинила, статусу суб'єкта корпоративного правовідношення.

Варто погодитися з тим, що створення юридичної особи покладає на засновників певні обов'язки та надає права, яких інші особи, окрім засновників, не мають, а саме: 1) право на обрання організаційно-правової форми юридичної особи; 2) право на обрання найменування юридичної особи; 3) право на визначення розміру статутного капіталу; 4) обов'язок внести передбачену законом частину вкладу до статутного капіталу до державної реєстрації; 5) обов'язок розробити, затвердити та підписати статут юридичної особи; 6) обов'язок вчинити інші дії, необхідні для реєстрації юридичної особи [7, с. 39–40]. Отже, засновники мають комплекс прав та обов'язків, який дещо різниться з правами та обов'язками учасників.

Спроби визначення категорії «засновник» через перелік всіх вчинюваних ним дій, крім питань, пов'язаних з формуванням такого переліку, можуть зумовити дефініцію, що міститиме внутрішні суперечності. Наприклад, якщо включити у визначення поняття «засновник» характеристики дій з внесення вкладу до статутного капіталу ТОВ, то не зрозуміло, як бути зі статусом засновника, який вчасно не вчинив такі дії або взагалі ухиляється від їх вчинення. Отже, якщо пов'язувати статус засновника товариства з актом внесення вкладу до статутного капіталу, то відмова особа від вчинення відповідних дій може свідчити про те, що така особа не набула статусу засновника. Такий висновок суперечить чинному законодавству, яке не пов'язує відмову від внесення вкладу з неможливістю набуття статусу засновника (ч. 1

ст. 10 Закону України «Про ТОВ»). Відповідно немає потреби при визначенні категорії «засновник» намагатися включити до її змісту всі вчинювані засновником дії. Вважаємо, що в цьому разі достатнім є обмеження лише вказівкою на вчинення такою особою вирішальної дії – прийняття рішення про створення товариства, – як це зробив законодавець. Тобто про засновника варто вести мову як про суб'єкта, який шляхом голосування бере участь у процесі прийняття рішення про створення ТОВ.

Початково саме засновники, затверджуючи статут, визначають правове становище створюваного товариства, а також перелік прав, які будуть мати його учасники, і перелік обов'язків, які вони нестимуть. Надання таких можливостей засновникам вимагає підвищеного контролю за їх діяльністю, в іншому випадку буде складно уникнути зловживань з їх сторони щодо використання самої конструкції товариства як юридичної особи. В основі контролю за діяльністю засновників має знаходитися максимальна формалізація процесу створення ТОВ, чому, на жаль, не сприяє чинне законодавство про державну реєстрацію юридичних осіб. Відносини, що виникають у процесі створення ТОВ, мають врегульовуватися переважно імперативними нормами, а застосування диспозитивних засад має зводитися до мінімуму. Хоча як стверджується в юридичній літературі, «незважаючи на те, що корпоративні відносини, як цивільні, підпорядковані загальним засадам цивільного законодавства, необхідність забезпечення стабільності цивільного обороту та захисту прав їхніх учасників зумовлює потребу в імперативному врегулюванні окремих аспектів корпоративного руху. Тому сьогодні утворився певний «симбіоз» диспозитивних та імперативних засад правового врегулювання корпоративних правових зв'язків» [9, с. 120].

Вказані вище відносини мають особливе значення для створення і подальшої діяльності товариства. Проте вони не мають ознак корпоративних правових зв'язків, оскільки останні є внутрішніми правовідносинами, що мають місце в рамках товариства. Змістом таких правовідносин є права та обов'язки учасників (членів) ТОВ як корпорації. Отже, без існування товариства як юридичної особи неможливо й виникнення корпоративних правовідносин [10, с. 34]. Юридичний склад, що зумовлює створення ТОВ як нового суб'єкта, одночасно з цим породжує і правовідносини участі (корпоративні правовідносини). Природа правових зв'язків, що виникають у процесі створення товариства, є різною. Переважно, це публічні правовідносини, пов'язані з державною реєстрацією господарського товариства, і чисельні приватні правовідносини, що виникають між засновниками.

Кожен із засновників вступає у правовідносини зі своїми партнерами на основі засновницького договору (у разі якщо він укладається). Істотними умовами цього договору є організаційно-правова форма та найменування юридичної особи, формування статутного капіталу, порядок участі засновників у діяльності створюваної організації. При цьому варто звернути увагу на досить дискусійний підхід В. М. Кравчука щодо того, що в проміжку між укладенням засновницького договору (прийняттям рішення про створення товариства) і державною реєстрацією товариства, *між засновниками існують корпоративні правовідносини*, пов'язані з участю у створюваному товаристві, а у *засновників виникають окремі корпоративні права* (не в повному обсязі) [7, с. 40][2] (виділено мною. – Ю. Т.). Доцільно підтримати іншу думку, за якою незважаючи на те, що факт укладення такого договору має місце, він не позначається автоматично на всіх подальших правовідносинах у товаристві, не обумовлює їх договірної природи, хоча саме це і є підґрунтям твердження про них як про зобов'язання. Однак *наявності укладеного договору між засновниками товариства недостатньо для виникнення на стадії його створення корпоративних правовідносин* [8, с. 291–292] (виділено мною. – Ю. Т.). Варто погодитися й з тим, що поняття «засновник» вживається щодо осіб, які створили підприємницьке товариство. Головною первинною підставою виникнення корпоративних правовідносин є створення товари-

[2] Вказаний підхід підтримує І. Б. Саракун та І. В. Лукач зазначаючи, що засновники господарських товариств є безпосередніми суб'єктами корпоративних відносин [6, с. 97; 11, с. 124].

ства. Після державної реєстрації товариства всі засновники та особи, які в подальшому долучилися до участі в цих товариствах, іменуються його учасниками [12, с. 113].

В. М. Кравчук достатньо аргументовано зауважує, що стати засновником юридичної особи після її державної реєстрації вже неможливо, оскільки функція заснування вже виконана. Засновник може припинити участь у товаристві, але при цьому не може ігнорувати той факт, що він був засновником зазначеної юридичної особи, хоч корпоративні відносини за його участю припиняються. У цьому сенсі засновник – це особистість історична [7, с. 41].

Як і щодо дефініції «засновник», так і до категорії «учасник» правова доктрина не містить єдності думок. Зазначено, що учасником товариства є особа, яка: 1) володіє корпоративними правами в господарському товаристві [2, с. 25; 5, с. 52; 6, с. 103] або 2) має право участі в товаристві, тобто весь обсяг корпоративних прав, характерний для певного виду товариства [7, с. 42]. Учасником товариства може виступати як засновник, так і особа, яка вступила в товариство після його заснування, ними можуть бути фізичні, юридичні особи, територіальні громади, держава. Як бачимо, переважна частина фахівців визнає особу учасником товариства через наділення її корпоративними правами.

У найбільш загальному вигляді суб'єктний склад учасників господарських товариств визначено ч. 1 ст. 114 ЦК України, за якою учасником господарського товариства може бути фізична або юридична особа. При цьому варто звернути увагу на те, що учасниками таких товариств можуть бути й публічно-правові утворення, оскільки вони є такими ж учасниками цивільних відносин, як і фізичні та юридичні особи (ч. 2 ст. 2, ст.ст. 167–169 цього ж Кодексу).

Щодо правового становища учасника, варто звернути увагу на одну специфічну рису, що дозволяє встановити деякі особливості корпоративних правовідносин, які істотно відрізняють їх від «класичних» цивільних правовідносин. Наприклад, якщо взяти до уваги відносини власності, то особа – суб'єкт цивільних відносин визнається власником речі. Специфіка ж правового становища учасника полягає в тому, що замість правомочностей власника у випадку оплати ним часток він набуває іншого набору прав – так звані «права з частки», які мають немайновий і майновий зміст. У будь-якому разі все зводиться до того, що внаслідок формування капіталу за рахунок продажу часток численним особам склалася загальноприйнята модель корпоративної власності: учасники усуваються від прав на безпосередній (продуктивний) капітал, але зберігають за собою контроль над ним, тому що корпоративне управління, з яким безпосередньо пов'язана корпоративна власність, є системою принципів забезпечення прав учасників [13, с. 86–87].

Законодавство України не встановлює жодних обмежень щодо громадянства учасників. Іноземні громадяни, особи без громадянства, іноземні юридичні особи, а також міжнародні організації можуть бути засновниками та учасниками ТОВ нарівні з громадянами та юридичними особами України.

Розглядаючи фізичних осіб як засновників та/або учасників ТОВ, слід зазначити, що закон встановлює різні вимоги до їх дієздатності. До визначення цього питання належить те, з якого віку особа може виступати в такій ролі. Оскільки подібні дії є ініціативними, то це передбачає вираз волі, усвідомлення своїх дій, а відтак, засновники мають бути повністю дієздатними. Це також відрізняє їх від учасників, які як власники часток можуть бути і малолітніми, і неповнолітніми, і недієздатними особами (наприклад, успадкувавши корпоративні права). Втім, відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 32 ЦК України неповнолітня особа може бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи. Це означає, що неповнолітня особа вправі самостійно укладати правочини щодо створення юридичних осіб чи вступу до них, якщо відсутні обмеження, передбачені законодавством [14, с. 33]. З цього виходить, що засновником будь-якої юридичної особи може виступити неповнолітня особа, крім випадків, коли це прямо заборонено законом [8, с. 296]. Отже, неповнолітні особи можуть виступати суб'єктом корпоративних правовідносин, але самостійно здійснювати

свої права вони з наведених вище підстав не зможуть, їх представниками будуть виступати їх батьки (усиновлювачі), піклувальники [6, с. 102]. Щодо набуття корпоративних прав (частки в статутному капіталі), то: 1) у випадку набуття корпоративних прав (частки в статутному капіталі) внаслідок спадкування – вік не обмежений (особа може стати учасником від народження); 2) у випадку заснування товариства або купівлі корпоративних прав (частки у статутному капіталі) – з 14 років, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи [14, с. 34].

Щодо юридичних осіб, то для них можливість бути засновниками (учасниками) господарських товариств першочергово обумовлена правоздатністю, якою вони наділені законодавцем. Підприємницькі товариства, які мають універсальну правоздатність, можуть бути засновниками (учасниками) господарських товариств майже без обмежень. Засновники (учасники) підприємницького товариства мають право самостійно обмежити його правоздатність, у тому числі шляхом встановлення в його установчому документів заборони створювати інші товариства.

Засновниками (учасниками) господарських товариств є публічно-правові утворення. Щодо їх правового становища в доктрині існує два підходи: 1) такі утворення (першочергово держава) є юридичними особами (теорія казни), які беруть участь у цивільному обороті через свої органи, які не мають статусу юридичної особи; 2) такі утворення, на відміну від юридичних осіб, визнаються особливими суб'єктами цивільного права (державні органи, маючи власну правосуб'єктність, у цьому разі вважаються законними представниками таких суб'єктів). Особливість створення та участі публічно-правових утворень у господарських товариствах полягає в тому, що, з одного боку, вони поруч з фізичними та юридичними особами є учасниками цивільного обороту, а з іншого – наділені владними повноваженнями.

Висновки

Категорія «засновник» вживається до осіб, які створили товариство. Саме такий юридичний факт, як створення товариства, є підставою виникнення корпоративних правовідносин. Після державної реєстрації товариства всі засновники та особи, які в подальшому долучилися до участі в цих товариствах, набувають статус його учасника. Недоцільним є одночасне або паралельне використання категорій «засновник» та «учасник» щодо конкретної особи на певному етапі створення чи функціонування товариства. Набуття корпоративних прав та покладення обов'язків є результатом процесу створення ТОВ.

Законодавцеві доцільно було б врахувати різницю між правовим становищем засновників та учасників. Терміни «засновник» і «учасник» не збігаються за змістом, оскільки кожна юридична особа має засновників, але засновник не завжди вважається її учасником, так само як не кожний учасник юридичної особи визнається її засновником.

З моменту створення ТОВ між ним і його учасниками виникають корпоративні правовідносини. Будь-які господарські товариства, створені в процесі реорганізації, не мають засновників, оскільки спосіб їх створення не пов'язаний з процесом заснування нового суб'єкта права. Учасники таких товариств з самого початку не мають статусу засновників, а наділені правами учасника юридичної особи, яка реорганізується.

Література

1. Жорнокуй Ю. М. Корпоративні конфлікти в акціонерних товариствах: цивільно-правовий аспект : монографія. Харків : Право, 2015. 532 с.

2. Корпоративне право: навчальний посібник / О. В. Гарагонич, С. М. Грудницька, Л. М. Дорошенко [та ін.]; за заг. ред. О. В. Гарагонича, С. М. Грудницької, Л. М. Дорошенко. 2-е вид., випр. і доп. Київ: Видавничий дім «АртЕк». 2018. 400 с.

3. Смітюх А. В. Корпоративні права та корпоративні паї (частки): теоретико-правові аспекти: монографія. Одеса : Фенікс, 2018. 662 с.

4. Жорнокуй Ю. М. Реформа цивільного законодавства чи повернення у 1990-ті роки: актуальність одного питання. *Цивільне право: проблеми теорії та правозастосування* : матері-

али XXI наук.-практ. конф., присвяч. 101-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР, ректора Харків. юрид. інту (1962–1987 рр.) В. П. Маслова (Харків, 17 лют. 2023 р.). Харків : НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2023. С. 52–57.

5. Мельник О. О. Корпоративне право України: навчально-методичний посібник із зразками документів. Київ : ФОП Мельник О. О. 2008. 368 с.

6. Корпоративне право України : підручник / В. В. Луць, В. А. Васильєва, О. Р. Кібенко, І. В. Спасибо-Фатєєва [та ін.] ; за заг. ред. В. В. Луця. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 384 с.

7. Кравчук В. М. Припинення корпоративних правовідносин в господарських товариствах: монографія. Львів : Край, 2009. 464 с.

8. Корпоративне управління : монографія / І. Спасибо-Фатєєва, О. Кібенко, В. Борисова; за ред. проф. І. Спасибо-Фатєєвої. Харків : Право. 2017. 500 с.

9. Жорнокуй Ю. М. Правове забезпечення корпоративних правовідносин: пріоритет за імперативністю чи диспозитивністю. *Право і безпека*. 2023. № 1. С. 113–122.

10. Жорнокуй Ю. М. Визнання критерію «членство» єдиним для кваліфікації корпоративних відносин: проблемні аспекти. *Право і безпека*. 2024. № 2. С. 33–43.

11. Лукач І. В. Теоретичні проблеми правового регулювання корпоративних відносин в Україні : монографія. Київ : Ліра-К, 2015. 432 с.

12. Жорнокуй В. Г. Засновники v. учасники підприємницьких товариств: сучасний стан законодавства та правової доктрини. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2024. Вип. 64. С. 105–116.

13. Корпоративні правовідносини : монографія / Ю. М. Жорнокуй, С. О. Сліпченко, В. Г. Жорнокуй. Харків : ЕКУС, 2021. 248 с.

14. Науково-практичний коментар Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» / [В. А. Васильєва, В. В. Луць, Л. В. Сіщук та ін.] ; за заг. ред. В. А. Васильєвої. Харків : Право, 2020. 336 с.

Tutova Yullia,
instructor of Civil Law and Procedure Department, educational and research institute No. 5, Kharkiv National University of Internal Affairs
ORCID: https://orcid.org/0009-0002-2318-3295
Email: 20070485julia@gmail.com

PROBLEM ISSUES OF DEFINING THE CONCEPTS OF "FOUNDER" AND "MEMBER" WITHIN THE FRAMEWORK OF A LIMITED LIABILITY COMPANY

The article proposed for discussion, based on a comparative analysis, studies the issue of the correlation of the categories of "founder" and "member" within the framework of such an organizational and legal form of a legal entity as a limited liability company. It is proved that the category of "founder" is applied to persons who created a company. This is due to the fact that it is such a legal fact as the creation of a company that is the basis for the emergence of corporate legal relations, since after the state registration of the company, all founders and persons who subsequently joined in participating in these companies acquire the status of its member. The opinion is substantiated about the inexpediency of the simultaneous or parallel use of the categories "founder" and "participant" in relation to a specific person at a certain stage of the creation or functioning of a company, since the acquisition of corporate rights and the imposition of obligations are the result of the process of creating a limited liability company.

Arguments are given in favor of the fact that it would be advisable for the legislator to take into account the difference between the legal status of founders and participants. The terms "founder" and "participant" do not coincide in meaning, since each legal entity has founders, but the founder is not always considered its participant, just as not every participant of a legal entity is recognized as its founder.

The opinion is defended that from the moment of the creation of a limited liability company, corporate legal relations arise between it and its participants. At the same time, any business companies created in the process of reorganization do not have founders, since the method of their creation is not related to the process of establishing a new legal entity. Participants in such companies do not have the status of founders from the very beginning, but are endowed with the rights of a participant in a legal entity that is being reorganized.

Keywords: legal entity, company, limited liability company, founder, participant, corporate legal relations, rights, obligations, authorized capital.

ХАРАКТЕРНІ РИСИ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ СУБ'ЄКТІВ СУМІЖНИХ ПРАВ

КОЗЛІТІН Денис Олександрович - аспірант Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності Національної академії правових наук України
ORCID: 0009-0009-7295-283X
DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.25

У статті розглянуто особливості особистих немайнових прав суб'єктів суміжних прав. Було встановлено, що ці права виникають або в силу утворення об'єкта суміжних прав (виконання, фонограми, відеограми), або в силу здійснення дій, передбачених законом (перша трансляція програми організації мовлення). На відміну від поширеної думки, що категорії особистих немайнових прав не притаманна економічна природа походження, було обґрунтовано, що суб'єкти суміжних прав цілеспрямовано виробляють відповідні об'єкти суміжних прав у своїй економічній діяльності і набувають особисті немайнові права у зв'язку з цими об'єктами. Отож особисті немайнові права у сфері суміжних прав можуть виникати в результаті здійснення економічної діяльності, хоча самі по собі вони не є економічними. Було звернено увагу, що в цілому особисті немайнові права у сфері інтелектуальної власності відрізняються від інших особистих немайнових прав тим, що у певних випадках вони можуть відчужуватися, але особисті немайнові права суб'єктів суміжних прав є невідчужуваними згідно із законом. Встановлено, що безстрокова охорона особистих немайнових прав суб'єктів суміжних прав пов'язана з тим, що вона визначає зв'язок між померлою фізичною особою або припиненою юридичною особою та об'єктом, який ця особа виробила або сформувала. У сукупності всі ці характерні особливості розкривають особливу природу особистих немайнових прав у сфері суміжних прав.

Ключові слова: суміжні права, особисті немайнові права, суб'єкти суміжних прав, право на зазначення найменування, особисті немайнові права організацій мовлення.

Постановка проблеми

Закон України «Про авторське право і суміжні права» [1] передбачає право організації мовлення зазначати своє найменування у зв'язку з використанням програми організації мовлення. У п. 4 ч. 1 ст. 35 Закону визначено зміст суміжних прав, який складає право на найменування організації мовлення і майнові права на програму організації мовлення. Термін «особисті немайнові права» у цьому положенні не вжито. Проте у назві ст. 37 Закону ведеться мова про особисті немайнові права суб'єктів суміжних прав і у ч. 3 цієї статті вказано право організації мовлення зазначати своє найменування у зв'язку з використанням своєї програми. Отож Закон не є послідовним у цьому відношенні, проте не виникає сумнівів, що вказане право належить до особистих немайнових прав.

Особисті немайнові права у сфері інтелектуальної власності є частиною системи особистих немайнових прав, які охороняються цивільним законодавством. Тому особисті немайнові права у сфері інтелектуальної власності мають багато спільних рис з іншими особистими немайновими правами. У науці цивільного права виділяються ключові ознаки особистих немайнових прав: ці права не мають майнового змісту і

є невід'ємними від особи, у якої вони виникають [2, с. 142; 3, с. 4]. Певним чином, ці характеристики проявляються у випадку з особистими майновими правами у сфері суміжних прав, проте в той же час у цій сфері є особливості, які не проявляються в інших сферах. Особисті немайнові права входять до змісту суміжних прав, що надає їм певну специфіку порівняно з особистими немайновими правами за межами інтелектуальної власності. Крім того, навіть у системі права інтелектуальної власності особисті немайнові права суб'єктів суміжних прав мають деякі особливості. Проте характерні риси особистих немайнових прав суб'єктів суміжних прав в українській науці не було визначено, що свідчить про актуальність дослідження цього питання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Особисті немайнові права фізичних і юридичних осіб були предметом дослідження багатьох українських учених, таких як М. А. Гора, О. В. Кохановська, Л. В. Орел, О. А. Сокуренко, Р. О. Стефанчук, Л. В. Федюк та інших. Питання особистих немайнових прав у сфері інтелектуальної власності розглядалися в науковій літературі рідше, їх розробкою займалися, зокрема, В. В. Качуровський, В. В. Луць, Р. О. Стефанчук, О. І. Харитонова, А. С. Штефан. Разом з тим, досліджень сфокусованих на особистих немайнових правах суб'єктів суміжних прав не було здійснено, хоча в цій сфері є особливості, які не притаманні іншим сферам інтелектуальної власності.

Мета статті – встановлення характерних ознак особистих немайнових прав суб'єктів суміжних прав.

Виклад основного матеріалу

У першу чергу, слід відзначити, що особисті немайнові права у сфері суміжних прав можуть виникати як у фізичних осіб, так і у юридичних. У наукових публікаціях 2007 – 2019 років можна зустріти думку, що особисті немайнові права інтелектуальної власності належать до категорії особистих немайнових прав фізичної особи [4, с. 55; 5, с. 18], проте це не відповідає законодавству у сфері інтелектуальної власності. Право організацій мовлення на зазначення свого найменування при використанні програми організації мовлення як елемент суміжних прав було введено в законодавство у 2001 році [6]. Тоді ж право на зазначення найменування було запроваджене також для виробників фонограм і відеограм як суб'єктів суміжних прав. Найменування – це категорія, яка належить до юридичних осіб. Відповідно до ст. 90 Цивільного кодексу України [7] (надалі ЦК) юридична особа повинна мати своє найменування, яке містить інформацію про її організаційно-правову форму та назву, вказується в її установчих документах і вноситься до єдиного державного реєстру. Право на зазначення найменування є правом тільки юридичної особи, тому немає підстав відносити особисті немайнові права інтелектуальної власності до категорії особистих немайнових прав фізичних осіб, тому що цим правами наділяються також юридичні особи.

Згідно з ч. 1 ст. 269 ЦК особисті немайнові права можуть виникати у фізичної особи з моменту народження або з певного іншого моменту, що передбачений законом. Для юридичних осіб, як зазначається в науковій літературі, особисті немайнові права виникають з моменту створення юридичної особи [8, с. 117]. Проте це не стосується особистих немайнових прав у сфері інтелектуальної власності, зокрема у сфері суміжних прав. Слід зазначити, що особисті немайнові права завжди виникають щодо немайнових благ. Відповідно до ч. 1 ст. 201 ЦК такими благами є здоров'я, життя, честь, гідність і ділова репутація, ім'я (найменування), авторство, свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, а також інші блага, які охороняються цивільним законодавством. Життя, здоров'я, особиста недоторканність та певні інші немайнові блага виникають у силу факту народження людини і породжують її особисті немайнові права щодо цих благ автоматично. Проте у сфері інтелектуальної власності благо у вигляді об'єкта права інтелектуальної власності не з'являється саме по собі. Воно створюється цілеспрямовано

і виникнення особистих немайнових прав у цій сфері неможливе, поки не виникне відповідний об'єкт.

Більше того, у сфері суміжних прав виникнення об'єкта не завжди є підставою для виникнення прав щодо цього об'єкта. Якщо у виконавця суміжні права виникають внаслідок кожного здійснення виконання, у виробника фонограми чи відеограми – внаслідок вироблення фонограми чи відеограми, то в організації мовлення суміжні права виникають у силу першої трансляції програми (ч. 1 ст. 36 Закону України «Про авторське право і суміжні права»). Отож формування програми організації мовлення ще не утворює права на неї, для цього повинен відбутися факт її першої трансляції.

В. В. Качуровський прийшов до думки, що особисті немайнові права у сфері інтелектуальної власності «належать суб'єктам права інтелектуальної власності, що набули свого статусу в результаті створення чи державної реєстрації прав на об'єкт права інтелектуальної власності» [4, с. 90]. Поза межами уваги науковця залишилася описана вище ситуація, коли закон встановлює інший момент виникнення цих прав, а саме, здійснення певної дії з уже створеним об'єктом. Крім того, для сфери суміжних прав зазначений підхід В. В. Качуровського не підходить ще й тому, що в цій сфері державної реєстрації не існує, вона не передбачена законом. Особисті немайнові права у сфері суміжних прав виникають або в силу утворення об'єкта суміжних прав (виконання, фонограми, відеограми), або в силу здійснення дій, передбачених законом (перша трансляція програми організації мовлення). Це унікальна особливість особистих немайнових прав у цій сфері, яка не характерна для інших сфер права інтелектуальної власності.

Відповідно до ч. 2 ст. 269 ЦК особисті немайнові права не мають економічного змісту. У силу цього їх вартість неможливо оцінити. Р. О. Стефанчук зробив висновок, що «у цих прав відсутній економічний зміст, тобто вони не можуть мати майново-грошової цінності (вартості) та в них відсутній економіко-майновий еквівалент» [9, с. 124]. Погоджуючись з цим висновком, разом з тим, не можна цілковито підтримати думку науковця, що «цій категорії прав не притаманна економічна природа походження, а це означає, що ці права не створюються (виникають) у результаті економічного виробництва» [9, с. 124].

Суміжні права виникають у сфері музичного шоу-бізнесу, діяльності аудіовізуальних медіа, кінематографічній і рекламній діяльності. Усі вони є економічними за своєю природою. Відповідно до Національного класифікатора України ДК 009:2010 «Класифікація видів економічної діяльності» [10] (КВЕД) виробництво кіно- та відеофільмів, телевізійних програм (клас 59.11), видання звукозаписів (клас 59.20), діяльність у сфері радіомовлення (клас 60.10), діяльність у сфері телевізійного мовлення (клас 60.20) – це види економічної діяльності. Формування і трансляція програми організації мовлення – це невід'ємна і основна частина бізнес-процесів мовників. Виробники фонограм – це часто особи чи організації, у яких виробництво фонограм є основною діяльністю, від якої вони отримують прибуток. Тобто суб'єкти суміжних прав цілеспрямовано виробляють відповідні об'єкти суміжних прав у своїй економічній діяльності і набувають особисті немайнові права у зв'язку з цими об'єктами. Отож особисті немайнові права у сфері суміжних прав можуть виникати в результаті здійснення економічної діяльності, хоча самі по собі вони не є економічними. Це означає, що особисті немайнові права не мають і не можуть мати майнового виразу і грошової оцінки, тобто «фактично неможливо визначити вартість цього права, відповідно, і блага, що є його об'єктом, у грошовому еквіваленті» [11, с. 66].

У ч. 3 ст. 269 ЦК визначено тісний зв'язок особистих немайнових прав з фізичною особою. Вона не може відмовитися від особистих немайнових прав, а також не може бути позбавлена цих прав. Для юридичних осіб такого положення не передбачається, проте у наукових публікаціях наголошується, що особисті немайнові права юридичних осіб також мають невіддільний

і невідчужуваний характер [8, с. 117; 12, с. 76].

Проте для сфери інтелектуальної власності встановлено й іншу можливість. Згідно з ч. 2 ст. 423 ЦК особисті немайнові права інтелектуальної власності належать творцеві об'єкта права інтелектуальної власності. Разом з тим, у випадках, передбачених законом, ці права можуть належати іншим особам. Крім того, згідно з ч. 4 ст. 423 ЦК особисті немайнові права інтелектуальної власності не підлягають відчуженню, проте законом можуть бути встановлені винятки з цього правила. Проте це не розповсюджується на сферу суміжних прав, тому що відповідно до ч. 4 ст. 37 Закону України «Про авторське право і суміжні права» особисті немайнові права суб'єктів суміжних прав не підлягають передачі (відчуженню). Отож у цілому особисті немайнові права у сфері інтелектуальної власності відрізняються від інших особистих немайнових прав тим, що в певних випадках вони можуть відчужуватися, але особисті немайнові права суб'єктів суміжних прав – невідчужувані.

Згідно з ч. 4 ст. 269 ЦК фізична особа довічно володіє особистими немайновими правами. Ця норма викликала дискусії з приводу того, що означає слово «довічно», чи це тривалість особистих немайнових прав, поки існує особа, чи їх безстрокова тривалість [5, с. 18-19]. Щодо фізичної особи, у доктрині стверджується, що «особисті немайнові права на переживають своїх носіїв, а припиняються в момент смерті» [9, с. 131]. Так само особисті немайнові права юридичної особи перестають існувати, коли припиняє існувати юридична особа. У той же час у сфері інтелектуальної власності існує інший підхід стосовно чинності особистих немайнових прав.

Згідно з ч. 5 ст. 45 Закону України «Про авторське право і суміжні права» особисті немайнові права суб'єктів суміжних прав мають безстрокову охорону. Ця відмінність існує через те, що у сфері інтелектуальної власності, зокрема авторського права і суміжних прав особисті, немайнові права виникають у зв'язку з конкретним об'єктом і не залежать від існування особи, у якої виникли ці права. В авторському праві посмертну охорону особистих немайнових прав пропонується розуміти «не як можливість здійснення цих прав, а як визнання існування зв'язку між померлим автором та його твором (творами)» [13, с. 83]. Таким же чином у сфері суміжних прав особисті немайнові права демонструють зв'язок між виконавцем і його виконанням, між фонограмою чи відеограмою і її виробником, між організацією мовлення і її програмою. Незалежно від того, чи ще живий виконавець, він залишається виконавцем здійсненого ним виконання, а його особисті немайнові права свідчать про цей факт. Так само особисті немайнові права інших суб'єктів суміжних прав продовжують існувати як зв'язок між померлою фізичною особою або припиненою юридичною особою та об'єктом, який ця особа виробила або сформувала. Це ще одна унікальна особливість особистих немайнових прав у сфері суміжних прав, яка не характерна для інших особистих немайнових прав.

У ч. 3 ст. 423 ЦК зазначено про незалежність особистих немайнових прав інтелектуальної власності від майнових прав інтелектуальної власності. Це пов'язано з тим, що особисті немайнові і майнові права реалізовуються з різною метою. Особисті немайнові права можуть спрямовуватися на забезпечення різних потреб особи, які не мають економічного характеру. До таких потреб прийнято відносити «забезпечення природного існування фізичних осіб соціального буття фізичних осіб, задоволення інших моральних, культурних, духовних потреб» [14, с. 64]. Майнові права інтелектуальної власності спрямовуються на використання певного об'єкта і можливість отримання економічного ефекту від його використання. Тому законодавець прямо передбачає розмежування цих прав, тому що їх зміст і спрямування є різними.

Таким чином, особисті немайнові права суб'єктів суміжних прав значною мірою відрізняються від інших особистих немайнових прав як у сфері інтелектуальної власності, так і поза нею.

Висновки

На підставі наведеного вище аналізу можна формувати такі ознаки особистих немайнових прав у сфері суміжних прав:

1) ці права виникають у фізичних та юридичних осіб;

2) підставою їх виникнення є утворення об'єкта суміжних прав (виконання, фонограми, відеограми) або здійснення дій, передбачених законом (перша трансляція програми організації мовлення);

3) вони можуть виникати в результаті здійснення економічної діяльності, проте самі по собі не мають економічного характеру;

4) вони виражають зв'язок між об'єктом суміжних прав і відповідним суб'єктом та не залежать від майнових суміжних прав;

5) є невідчужуваними;

6) охороняються безстроково.

Література

1. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01 грудня 2022 року № 2811-IX. Офіційний вісник України. 2023. № 3. Ст. 196.

2. Бондар І. В. Об'єкти особистих немайнових правовідносин. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 2. С. 141-145.

3. Кохановська О. Особисті немайнові права фізичних осіб як інститут цивільного права України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2010. Вип. 85. С. 4-6.

4. Качуровський В. В. Особисті немайнові права в системі прав інтелектуальної власності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2019. 201 с.

5. Особисті немайнові права інтелектуальної власності творців: монографія / За заг. ред. В. В. Луця. Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. 256 с.

6. Про внесення змін до Закону України «Про авторське право і суміжні права»: Закон України від 11.07.2001 р. № 2627-III. ВВР. 2001. № 43. Ст. 214.

7. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. ВВР. 2003. № 40-44. Ст. 356.

8. Федюк Л. В. Поняття особистих немайнових прав юридичних осіб. *Університетські наукові записки*. 2011. № 4. С. 114-118.

9. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): Монографія / Відп. ред. Я. М. Шевченко. К.: КНТ, 2008. 626 с.

10. Класифікація видів економічної діяльності: Національний класифікатор України ДК 009:2010. Прийнято та надано чинності Наказом Держспоживстандарту України від 11.10.2010 р. № 457. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vb457609-10#Text (дата звернення: 21.04.2025 р.).

11. Сокуренко О. А. Щодо проблем визначення змісту особистих немайнових прав. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. Вип. 3. С. 65-69.

12. Орел Л. В. Особисті немайнові права юридичних осіб. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2021. № 2. С. 74-84.

13. Штефан А. С. Авторське право і суміжні права: особливості правової охорони, здійснення та захисту: монографія. Київ: НДІ інтелектуальної власності НАПрНУ; Інтерсервіс, 2017. 150 с.

14. Гора М. А. Поняття та ознаки особистих немайнових прав фізичних осіб. *Правова держава*. 2014. № 17. С. 61-66.

Kozlitin D. O.

Ph.D. student of the Intellectual Property Scientific Research Institute of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

CHARACTERISTIC FEATURES OF MORAL RIGHTS OF SUBJECTS OF RELATED RIGHTS

The article examines the peculiarities of moral rights of subjects of related rights. It was established that these rights arise either by virtue of the creation of an object of related rights (performances, phonograms, videograms) or by virtue of actions provided for by law (first broadcast of a broadcasting organization's program). Contrary to the widespread belief that the category of moral rights is not characterized by an economic nature of origin, the author proves that sub-

jects of related rights purposefully produce the relevant objects of related rights in their economic activities and acquire moral rights in connection with these objects. Therefore, moral rights in the field of related rights may arise as a result of economic activity, although they are not economic in nature. The author emphasizes that, in general, moral rights in the field of intellectual property differ from other moral rights in that in certain cases they may be alienated, but moral rights of subjects of related rights are inalienable by law. The author establishes that the perpetual protection of moral rights of subjects of related rights is due to the fact that it determines the connection between a deceased individual or a terminated legal entity and the object which this person has produced or formed. It is also noted that moral rights of intellectual property are independent of economic rights of intellectual property. The reason for this is that moral rights and economic rights are exercised for different purposes. Moral rights may be used to satisfy various needs of a person that are not of an economic nature. Economic intellectual property rights are always aimed at the use of a certain object and the possibility of obtaining an economic effect from its use. Therefore, the legislator explicitly provides for the separation of these rights, as their content and focus are different. Taken together, all these characteristic features reveal the special nature of moral rights in the field of related rights.

Key words: related rights, personal non-property rights, subjects of related rights, the right to indicate the name, personal non-property rights of broadcasting organizations

ЗМІСТ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ АВІАЦІЙНОЇ ТА КОСМІЧНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

КОЗАК Р.О. - аспірант, Харківський національний університет внутрішніх справ

УДК 342.951(477):629.7
DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.27

У статті здійснено дослідження сутності та змісту поняття державної політики у сфері авіаційної та космічної промисловості в умовах правового режиму воєнного стану, а також проведено аналіз наповнення стратегічних напрямів державної політики в цьому напрямі. Акцентовано увагу на теоретико-правових засадах державної політики у сфері авіаційної та космічної промисловості з урахуванням сучасних викликів. Окреслено роль держави у створенні сприятливого нормативно-правового та інституційного середовища для розвитку високотехнологічного виробництва, залучення інвестицій, модернізації та науково-технічного забезпечення підприємств. Обґрунтовано необхідність формування ефективної кадрової політики, забезпечення безпеки виробничих потужностей та інтеграції до глобального економічного простору. Зроблено висновки щодо значення якісної та ефективної аналітичної діяльності під час формування стратегічних, планових та програмних документів, які формують державну політику в досліджуваній сфері.

Державна політика України перебуває у стані кардинальних та рушійних змін. Авжеж, головним фактором, що впливає на соціально-політичний стан та економічну ситуацію в країні, є воєнні дій та правовий режим воєнного стану. Авіаційна та космічна промисловість є стрижнем національної економіки України, тим більше, що наша держава має закінчений цикл виробництва та обслуговування авіаційної та космічної техніки.

Перегляд та структурне наповнення державної політики в цій сфері викликане переважно тим, що Україна, маючи науково-дослідницький, конструкторський та виробничий потенціал, щороку втрачає потенціал лідерства в гонці виробництва авіаційної та космічної техніки, поступаючись переважно через неспроможність реалізувати програми, які визначили як пріоритетні напрямки подальшої діяльності. Зниження конкурентоспроможності в цих галузях прямо пропорційно впливає на подальший розвиток, адже головною запорукою авіаційної та космічної промисловості є попит на результати виробництва. Тому серед кінцевих ідей державної політики в досліджуваній сфері має бути створена умова для досягнення міжнародного рівня якості та зацікавленості інших держав у продуктах виробництва.

Питанню сутності державної політики у сфері авіаційної та космічної промисловості як окремому об'єкту дослідження не приділено значної уваги. Переважна більшість сучасних наукових досліджень стосується більш загальних питань: безпеки польотів (Бухер М.О., Данильчук В.С., Полянська А.Є.), організаційне забезпечення перевезень (Сидоренко К.В., Пестушко В.Ю., Антощишина Н.І.), інвестиційна діяльність та конкурентність авіаційних компаній (Прушківська Е.В., Коваленко Н.О.), особливостей функціонування суб'єктів здій-

снення авіаційної та космічної діяльності (Михальченко О.А., Шемчук В.В. Кирилюк Н.Д., Псюк М.О., Топал Д.І., Юринець Ю.Л.), загальної характеристики космічної галузі та її нормативно-правового регулювання (Кошова С.П., Сорока Л.В., Семеняка В.В., Дєгтяр А.О., Легеза Є.О.), крім того авіаційна та космічна промисловість досліджені в контексті економічної науки та управління підприємствами у фінансово-господарському аспекті.

Метою цієї статі є визначення наповнення поняття державної політики у сфері авіаційної та космічної промисловості в Україні, що дозволить більш ефективно та послідовно здійснювати подальші наукові дослідження нормативно-правового забезпечення цієї сфери, а також визначить пріоритетні напрями подальшого формування державної політики у сфері авіаційної та космічної промисловості.

Виклад основного матеріалу

Державна політика є одним із важливих компонентів життєдіяльності суспільства, оскільки її заходи спрямовуються на поліпшення рівня проживання громадян та гарантування соціальної стабільності країни і її регіонів. Державна політика повинна мати комплексний характер щодо функціонального спрямування на розв'язування взаємопов'язаних політичних і соціально-економічних проблем, своєчасно реагувати на трансформаційні зміни, котрі відбуваються в державі й суспільстві, завжди бути ефективною (оптимальний розподіл владних повноважень між державними органами й організаціями, структурована якість державно-управлінських рішень, цілеспрямованість завдань і заходів), результативною і сприйнятливою населення [1]. З огляду на таке визначення загального поняття варто конкретизувати його до сфери авіаційної та космічної промисловості.

З огляду на те, що державна політики має дуже загальний та всеоб'ємлюючий характер, варто наголошувати на тому, що є її ефективністю. Під останньою розуміємо сукупність якісних та кількісних показників, досягнення яких наближає рівень держави в цілому (якщо ведемо мову про державну політику загалом) до бажаного, того, який був кінцевою метою. Потрібно пам'ятати, що кінцеву мету державної політики неможливо досягти, а визначення ефективності передбачає оцінку «стану держави» на певному етапі розвитку, тобто оцінку ефективності дій за певний період. Методичний підхід до оцінки ефективності державної політики та управління повинен враховувати такі складові, як:

1) експертну оцінку результатів впливу державних органів на державний суверенітет, конкурентоспроможність, економічне зростання, суспільну злагоду та ін.;

2) оцінку чинників та інструментів забезпечення якості надання публічних послуг (використання інструментів та технологій, що підвищують ефективність управлінського впливу, створення умов транспарентності суспільного, у тому числі владного, середовища, раціональності законодавчого поля, відсутність корупції та ін.);

3) ефективність реалізації окремих регуляторних елементів (наприклад, використання бюджетних коштів, управління держборгом та ін.) і діяльності окремих державних органів влади як організацій [2, с. 60].

Оцінка ефективності є дієвим інструментом, метою якого є не просто факт проведення, а проведення реального аналізу проблемних моментів, які впливають на державну політику. Оцінка має проводитись як для визначення негативних аспектів, які мають бути в подальшому усунуті, так і для визначення тих факторів, які чинять позитивний вплив на державну політику, з метою подальшого розвитку цих напрямів.

Ключовим фактором, який потребує оцінки результату, є процес здійснення державної політики органами влади, адже, на відміну від окремих інституцій громадянського суспільства, адаптувати органи влади під актуальні потреби набагато простіше, ніж діяльність інших суб'єктів.

Реалізація державної політики в будь-якій сфері суттєво залежить від моделі організаційно-функціонального її забезпечення. Ситуація видається такою, що, з точки зору декларацій і нормативно-правового забез-

печення державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні робить значні кроки вперед, але слабкими інституційними «ногами» і на хиткому ціннісному ґрунті [3]. Тому головним моментом, якому вкрай важливо приділяти увагу, є удосконалення організаційно-правового забезпечення, форм та методів реалізації напрямів державної політики, а також формування нормативно-правового підґрунтя для розвитку інституційної складової державного управління.

Державна політика є досить загальним та комплексним поняттям, яке має специфічна структуру, та можливість розподілу на види, залежно під сектору економіки або галузі діяльності в державі. Кожен окремий вид (структурна частина) державної політики характеризується окремими, специфічними формами реалізації окремих дій, особливим способом та формою організаційно-правового забезпечення. Тому в контексті нашого дослідження необхідно акцентувати увагу на частині державної політики, такій як промислова політика, а конкретніше на державній політиці у сфері авіаційної та аерокосмічної промисловості.

Якщо аналізувати від загального (державної політики в цілому) до спеціального (державної політики у сфері авіаційної та аерокосмічної промисловості), проміжним об'єктом для визначення змісту та сутності є загалом промислова політика як великий сектор державної економічної політики.

У сучасних умовах промислова політика є важливою складовою стратегії економічного розвитку, що базується на системі відносин між державними органами влади та суб'єктами господарювання, науковими та громадськими організаціями з приводу формування структурно-збалансованої, конкурентоспроможної промисловості, основу якої складає високотехнологічне, наукомістке, екологічно орієнтоване виробництво. В економічно розвинених державах розвиток промисловості є програмованим і забезпечується формуванням та реалізацією відповідної промислової політики [4, с.9]. Саме частиною промислової політики є авіаційна та аерокосмічна промисловість, як частини національної економіки, які також мають відповідати вказаним вимогам. Загалом промислова політика визначає саме напрям, ідеї та специфіку, механізми та процедури здійснення промислового виробництва та забезпечення промисловості всіма необхідними ресурсами для виробництва.

В умовах, коли економічне зростання ототожнюється тільки з науково-технічним прогресом та інтелектуалізацією основних факторів виробництва, коли виробництво, розподіл і використання знань та інформації є головними умовами стійкого економічного розвитку, центральною складовою та цільовою функцією промислової політики стає модернізація реального сектора економіки, що дозволяє сформувати нове інноваційно-технологічне ядро, основою якого є національна інноваційна система [5, с. 92]. А в умовах досить високого національного наукового потенціалу, наявності повного циклу виробництва авіаційної та аерокосмічної техніки, потреби у розвитку нових зразків легкої авіації та безпілотних літальних апаратів, для України стають важливими та актуальними саме формування державної політики з урахуванням «сильних» та актуальних напрямків, а починати необхідно із підтримки модернізації та науково-технічного забезпечення виробничих процесів.

Формування ефективної державної промислової політики буде сприяти розвитку промислового виробництва за рахунок підвищення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств на світовому й внутрішньому ринках, що, у свою чергу, забезпечить усебічну інтеграцію українських товаровиробників до світового господарства. При розробленні й реалізації державної промислової політики має враховуватися весь арсенал форм і методів впливу держави на діяльність підприємств промисловості, основні напрями прикладання зусиль регуляторної діяльності та орієнтація на європейські стандарти державного управління [6, с. 108]. Навіть в умовах війни, українське виробництво має можливість залишатися конкурентоспроможним. Однак це не може тривати довгий час без значного перегляду державної політики в окремих сферах та галузях.

Тим часом, сучасний розвиток світової економічної системи відбувається в умовах Четвертої промислової революції, для якої характерні: кардинальне розширення технічних можливостей виробництв, стирання в процесі діяльності бар'єрів між працівником і машиною; інтеграція різних технологій – інформаційних, комп'ютерних, біологічних, нанотехнологій; загальна цифровізація із розвитком штучного інтелекту, хмарних технологій, біг-дати, 3D-друку, блокчейну; роботизація, безпілотні транспортні засоби; створення нових матеріалів, нових екотехнологій в енергетиці, космічній галузі, генній інженерії; розшифровка ДНК людини, представників тваринного світу тощо. Ознакою Четвертої промислової революції є перерозподіл позицій країн у глобальній конкуренції, залежно від того, наскільки вони зможуть використати індустріальні здобутки та інноваційний потенціал для технологічних нововведень. Особливу роль у забезпеченні стабільних темпів розвитку національних економік в умовах глобалізації відіграє стан промисловості країн, їх здатність розвивати наукоємне виробництво, збільшувати науково-технічні розробки, концентруватись на високотехнологічних виробах, що відповідають п'ятому та шостому технологічним укладам, включати національне виробництво в глобальні ланцюги створення доданої вартості тощо [7]. Важливо розуміти, що, крім розвитку та нарощування національного виробництва та забезпечення національних потреб, у першу чергу оборонних, необхідно продовжувати нарощувати експорт результатів національного промислового виробництва, для забезпечення стабільності економіки та «задіяності» у глобальній економіці.

Є. Куріний, досить критично оцінюючи сучасний соціально-політичний стан в Україні, наголошує, що першочергові правові потреби державної політики України під час активної фази війни можна поділити на три стратегічні групи, які стосуються: організації, здійснення оборони країни та забезпечення безпеки на національному та міжнародному рівнях; боротьби з корупцією (насамперед серед представників центрального, регіонального та місцевого рівнів чиновництва); реалізації євроінтеграційних завдань держави [8, с. 83]. Ця позиція, на нашу думку, є досить загальною і не повною мірою відповідає реаліям сьогодення, де головним фактором, поряд із забезпечення національної безпеки і оборони має бути зосередження на соціально-економічному розвитку та стабільності в Україні. Мається на увазі, в умовах війни, вкрай важливим є людський ресурс, а відтак стабільність та благополуччя населення має бути головним чинником та одночасно напрямком спрямування загальної державної політики.

Виходячи із наведеного, головними цілями державної політики загалом має бути забезпечення національної безпеки та оборони, розвиток технологій та інновацій, підвищення економічної ефективності національної промисловості та державної політики в цілому, міжнародне співробітництво та інтеграція в глобальні ринки. Говорячи, про протидію корупції чи будь-яким її проявам, не варто виділяти її в загальний напрям державної політики, а необхідно визнавати, що це є однією з головних проблем цієї політики, з якою постійно необхідно боротися.

У загальних рисах окреслюючи роль держави в розвитку авіаційної та аерокосмічної промисловості, важливо відмітити, що на теперішній час такі великі галузі промисловості не мають конкурентоспроможних приватних фірм чи об'єднань, які можуть створювати конкуренцію державним установам. У той же час, уже досить довго назріває потреба в забезпеченні реальної конкуренції між державним та приватним сектором у сфері авіаційної та аерокосмічної промисловості. Наразі лише одиниці приватних підприємств функціонують у зазначеній галузі і то в частині забезпечення окремих, зазвичай не суто авіаційних технологій, засобів або продуктів. Роль держави полягає не в монополізації виробничих технологій, а у створенні середовища, що підкріплене нормативно, для ефективного та конкурентоспроможного розвитку авіаційної та аерокосмічної промисловості в Україні. Такий вид промисловості має бути

одним із ключових у державі, адже Україна має для цього підґрунтя, наявний повний цикл виробництва; попри велику вартість виробництва це забезпечує нарощування капіталу та підвищує соціально-економічні показники; потреба та актуальність продуктів цієї промисловості ще довгий час займатимуть передові місця в глобальній економіці.

Враховуючи сучасні виклики, що стоять перед Україною, основними напрямками державної політики у сфері авіаційної та аерокосмічної промисловості мають бути: підтримка виробників авіаційної та аерокосмічної продукції; створення сприятливого інвестиційного клімату, для стабільного залучення коштів у ці галузі; освітньо-наукова політика та розвиток кадрів у галузі; регулювання безпеки та екологічних стандартів; забезпечення безпеки цих виробничих потужностей та технологій.

Підтримка виробництва в умовах воєнного стану в Україні, у першу чергу, має проявлятися у створенні законодавчого та організаційного підґрунтя для ефективного функціонування авіаційних та аерокосмічних виробничих підприємств. Так, важливо проводити диверсифікацію виробництва, збільшення кількості виробництва не концентрованих в одному місці, а територіально відокремлених одне від одного. Ще краще, здійснити це не шляхом розосередження однієї компанії, а створення нових, конкурентоспроможних, менших, однак ефективніших з точки зору залучення капіталу установ. Важливо розуміти, що зазвичай усі виробничі потужності мають розміщуватися поруч із об'єктами, які забезпечують ресурсами таке виробництво, однак у воєнний час питання безпеки не дозволяє йти на такий ризик. У цьому випадку збільшення видатків на доставку пропорційне, тобто більш рентабельне, аніж наявність високих ризиків зазнати ворожого удару одразу в декілька ланок виробництва. Регуляторна політика в цій сфері також має бути чіткою та ефективною, адже зазначені умови можуть призвести до необґрунтованого підвищення вартості одного з «ексклюзивних» продуктів.

Висновки

Отже, сутністю державної політики у сфері авіаційної та космічної промисловості варто вважати нормативно визначений комплекс основних засад, ідей, принципів, напрямів діяльності держави в цілому у сфері авіаційної та космічної діяльності, а також у сфері забезпечення функціонування та розвитку авіаційної та космічної промисловості. Метою державної політики у сфері авіаційної та космічної промисловості є забезпечення процесу її відродження та стабільного і послідовного розвитку з урахуванням сучасних соціально-політичних та економічних викликів в Україні.

З огляду на наведене, варто підсумувати, що державна політика у сфері авіаційної та космічної промисловості має містити:

- ключові ідеї подальшого удосконалення;
- засади реалізації запланованих заходів;
- особливості формування та функціонування інституційної складової авіаційної та космічної промисловості, тобто засади діяльності органів, що реалізують політику у сфері авіаційної та космічної промисловості;
- засоби для створення сприятливих умов для залучення інвестицій, у тому числі іноземних;
- форми та методи здійснення ефективної кадрової політики, яка в обов'язковому порядку має включати заходи, спрямовані на розвиток науково-дослідницького та окремо виробничого потенціалу;
- питання залученості до оборонно-промислового комплексу та участь у забезпеченні національної безпеки та оборони України;
- характеристику послідовних заходів до інтеграції національного виробництва на світовий ринок, у тому числі перспективи інтеграції національного законодавства у сфері авіаційної та космічної промисловості до вимог європейської політики у цій сфері.

Формування державної політики у цій сфері має забезпечуватися на основі аналізу здійснених заходів щодо функціонування та розвитку авіаційної та космічної промисловості, а не на загальнонаукових та адміністративних (організаційних) припущеннях. Адже для промисловості важлива фінансова

ефективність та рентабельність, а не порожнє використання ресурсів. Для прикладу варто навести хоча і застарілу аналітику, однак таку, яка підтверджує той факт, що авіаційна та космічна промисловості перебувають у занепаді і продовжують регресувати. «Науково-технічний та технологічний потенціал літакобудівної промисловості знизився, відбувається науково-технологічне відставання від економічно розвинених держав. Результати аудиту ефективності використання коштів державного бюджету, передбачених Міністерству промислової політики України на розвиток вітчизняної авіаційної промисловості, засвідчили, що діяльність Міністерства промислової політики України у сфері розвитку авіаційної промисловості була непослідовною та недостатньо ефективною. Мета Державної комплексної програми розвитку авіаційної промисловості України до 2010 року, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 12.12.2001 № 1665-25, не досягнута [9, с. 69]. Така сама ситуація і з подальшими програмами розвитку авіаційної та космічної промисловості, що підтверджується відповідними звітами.

Організаційно-управлінський, адміністративний аспект має відігравати в процесі формування державної політики найважливіше значення, тому що визначення системи організаційно-управлінського впливу з урахуванням питання відповідальності за досягнуті результати, планування діяльності в галузі, а також досягнення поставлених цілей. Виходячи із цього, головною проблемою сучасного стану державної політики у сфері авіаційної та космічної промисловості є недосконаліть здійснення організаційно-управлінської діяльності в цьому секторі.

Література

1. Лаврук О.В. Сутність поняття державної політики. *Університетські наукові записки* 2018, № 67-68, с. 254-263. URL: https://old.univer.km.ua/visnyk/1803.pdf

2. Луцький М.Г. Трансформація державної політики у сучасних умовах з метою досягнення її ефективності. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування*. 2023. Том 34 (73) № 1. С. 58-62. URL: https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2023.1/11

3. Андрійчук Т. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства: проблеми організаційно-функціонального забезпечення. *Політичні дослідження*. 2021. № 2. С. 80-96 DOI: 10.53317/2786-4774-2021-2-4

4. Промислова політика як ключовий інструмент стратегії розвитку. Науково-аналітична доповідь / за ред. д-ра екон. наук Дейнеко Л.В.; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Електрон. дані. К., 2019. URL: http://ief.org.ua/docs/sr/304.pdf

5. Ковтун О.А. Державна промислова політика як складова процесу модернізації реального сектора економіки. *Інвестиції: практика та досвід*. 2010. № 6. С. 87-92

6. Анпілогова Ж.Д. Сучасні складові державної промислової політики України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2012. № 12. С. 105-108

7. Баліцька В.В., Машталер О.В. Промислова політика – інституційна основа підвищення конкурентоспроможності національної економіки. *Ефективна економіка*. 2020. № 12. DOI: 10.32702/2307-2105-2020.12.14

8. Курінний Є.В. Першочергові правові потреби державної політики України під час активної фази війни. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 80-83 DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/17

9. Хілуха О.А., Кузьмін О.Є., Ліпич Л.Г. Управління інтелектуальним капіталом машинобудівних підприємств: теоретичні та прикладні положення: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2014. 200 с. URL: https://pdf.lib.vntu.edu.ua/books/2023/Khiluha_2014_200.pdf

Література APA (транслітерація):

1. Lavruk, O. (2018). Sutnist poniattia derzhavnoi polityky. *Universytetski naukovi zapysky*, (67-68), 254–263. https://old.univer.km.ua/visnyk/1803.pdf

2. Lutskyi, M. (2023). Transformatsiia derzhavnoi polityky u suchasnykh umovakh z metoiu dosiahnennia yii efektyvnosti. *Vcheni*

zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriia: Publichne upravlinnia ta administruvannia, 34 (73)(1), 58–62. https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2023.1/11

3. Andriichuk, T. (2021). Derzhavna polityka spryiannia rozvytku hromadianskoho suspilstva: problemy orhanizatsiino-funktsionalnoho zabezpechennia. *Politychni doslidzhennia,* (2), 80–96. https://doi.org/10.53317/2786-4774-2021-2-4

4. Deineko, L., Kushnirenko, O., Tsyplitska, O., Sheludko, E., Hakhovych, N., Zavhorodnia, M., Zarudna, O., & Deineko, O. (2019). Promyslova polityka yak kliuchovyi instrument stratehii rozvytku. Naukovo-analitychna dopovid. U L. Deineko (Red.). DU «In-t ekon. ta prohnozuv. NAN Ukrainy». https://www.researchgate.net/profile/Olena-Tsyplitska/publication/342047741_Promislova_politika_ak_klucovij_instrument_strategii_rozvitku_Naukovo-analiticna_dopovid/links/5edf87cba6fdcc476890fe2e/Promislova-politika-ak-klucovij-instrument-strategii-rozvitku-Naukovo-analiticna-dopovid.pdf?_tp=eyJjb250ZXh0Ijp7ImZpcnN0UGFnZSI6InB1YmxpY2F0aW9uIiwicGFnZSI6InB1YmxpY2F0aW9uIn19

5. Kovtun, O. (2010). Derzhavna promyslova polityka yak skladova protsesu modernizatsii realnoho sektora ekonomiky. *Investytsii: praktyka ta dosvid*, (6), 87–92.

6. Anpilohova, Zh. (2012). Suchasni skladovi derzhavnoi promyslovoi polityky Ukrainy. *Investytsii: praktyka ta dosvid*, (12), 105–108.

7. Balitska, V., & Mashtaler, O. (2020). Promyslova polityka – instytutsiina osnova pidvyshchennia konkurentospromozhnosti natsionalnoi ekonomiky. *Efektyvna ekonomika*, (12). https://doi.org/10.32702/2307-2105-2020.12.14

8. Kurinnyi, Ye. (2023). Pershocherhovi pravovi potreby derzhavnoi polityky Ukrainy pid chas aktyvnoi fazy viiny. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, (3), 80–83. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/17

9. Khilukha, O., Kuzmin, O., & Lipych, L. (2014). *Upravlinnia intelektualnym kapitalom mashynobudivnykh pidpryiemstv: teoretychni ta prykladni polozhennia*. Vezha-Druk. https://pdf.lib.vntu.edu.ua/books/2023/Khiluha_2014_200.pdf

У статті здійснено дослідження сутності та змісту поняття державної політики у сфері авіаційної та космічної промисловості в умовах правового режиму воєнного стану, а також проведено аналіз наповнення стратегічних напрямів державної політики у цьому напрямі. Розвиток авіаційної та космічної промисловості в умовах воєнного стану є дуже складним та витратним завданням, однак робота в цьому напрямі має першочергово формуватися на якісній та ефективній державній політиці, що враховуватиме як умови соціально-політичного розвитку держави, так і особливості технологічного процесу сучасності.

Визначено, що ефективність державної політики у досліджуваній сфері залежить від збалансованості процесів забезпечення такої політики. Комплексний підхід в цій сфері має охоплювати правове, організаційне, кадрове, інституційне та фінансово-економічне забезпечення авіаційної та космічної промисловості.

Обґрунтовано, що потребує окремої уваги проблема подолання науково-дослідного та технологічного відставання авіаційної та космічної промисловості від інших держав, необхідності створення сприятливих інвестиційних умов у галузь, розвитку конкурентоспроможного державного та приватного секторів. Розкрито методичні підходи до оцінки ефективності реалізації державної політики, що в свою чергу має стати базисом для оновлення, удосконалення та переосмислення наявної державної політики. Також у статті наведено та обґрунтовано головні пріоритети у сфері авіаційної та космічної промисловості, серед яких виділено: модернізацію виробництва, удосконалення наукоємних технологій, інтеграцію промислового виробництва на європейський та світовий ринок, забезпечення участі галузі у формуванні оборонного потенціалу держави, а також створення сприятливих умов для формування кваліфікованого персоналу для забезпечення функціонування галузі.

Акцентовано увагу на теоретико-правових засадах державної політики у сфері авіаційної та космічної промисловості з урахуванням сучасних викликів. Окреслено роль держави у створенні сприятливого нормативно-правового та інституційного середовища для розвитку високотехнологічного виробництва, залучення інвестицій, модернізації та науково-технічного забезпечення підприємств. Обґрунтовано необхідність формування ефективної кадрової політики, забезпечення безпеки виробничих потужностей та інтеграції до глобального економічного простору. Зроблено висновки щодо значення якісної та ефективної аналітичної діяльності під час формування стратегічних, планових та програмних документів, які формують державну політику у досліджуваній сфері.

Ключові слова: авіаційна промисловість, космічна промисловість, авіаційна та космічна діяльність, державна авіаційна політика, державна космічна політика, авіаційна та космічна галузь, національна безпека, інновації.

Kozak R.O.

THE CONTENT OF STATE POLICY IN THE FIELD OF THE AVIATION AND SPACE INDUSTRY

The article explores the essence and content of the concept of state policy in the field of aviation and space industry under the legal regime of martial law, and provides an analysis of the strategic directions of state policy in this sector. The development of the aviation and space industry during martial law is a highly complex and costly task; however, efforts in this direction must be primarily based on a high-quality and effective state policy that takes into account both the socio-political context of the country's development and the specific features of modern technological processes.

It is determined that the effectiveness of state policy in the studied area depends on the balance of the processes supporting its implementation. A comprehensive approach in this sector must encompass legal, organizational, human resources, institutional, and financial-economic support for the aviation and space industry.

It is substantiated that special attention should be paid to overcoming scientific and technological lag behind other countries, creating favorable investment conditions for the sector, and fostering the development of competitive public and private sectors. Methodological approaches to assessing the effectiveness of state policy implementation are disclosed, which in turn should serve as a foundation for updating, improving, and rethinking the existing state policy.

The article also presents and substantiates key priorities in the aviation and space industry, including: modernization of production, advancement of science-intensive technologies, integration of industrial production into the European and global markets, ensuring the sector's contribution to national defense potential, and creating favorable conditions for training qualified personnel to support the industry's functioning.

Attention is drawn to the theoretical and legal foundations of state policy in the field of aviation and space industry, taking into account current challenges. The role of the state in creating a favorable regulatory and institutional environment for the development of high-tech production, attraction of investment, modernization, and scientific and technological support for enterprises is outlined. The necessity of forming an effective human resources policy, ensuring the security of production facilities, and integration into the global economic space is justified. The article concludes with the importance of high-quality and effective analytical activities in the process of developing strategic, planning, and program documents that shape state policy in the studied field.

Keywords: aviation industry, space industry, aviation and space activities, state aviation policy, state space policy, aerospace sector, national security, innovation.

FINANCIAL GOVERNANCE AND THE ROLE OF SPECIALIZED INTERGOVERNMENTAL ORGANIZATIONS IN UKRAINE'S POST-WAR RECONSTRUCTION

IVANOVA Roksolana Yuriivna - Ph.D. in Law, Associate Professor, Department of International and European Law, Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law

ORCID: 0000-0001-8257-4486

UDK: 347.73

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.28

While this research is focused on analyzing the financial governance systems and control mechanisms of specialized intergovernmental organizations (IGOs), their systems in turn focus on Ukraine's post-war recovery. The effectiveness of international financial supervision and compliance enforcement is analyzed in the context of humanitarian crisis, economic disruption, and extensive reconstruction activities within the country. The assessment and evaluation center on the international organizations that control the distribution and utilization of expenditures on Ukraine and have an established working system of integrity and transparency.

The methodology relies on institutional comparative analysis and legal framework review alongside policy evaluation of the international organizations' control and regulatory mechanisms. Attention is drawn to the emerging relevance of specialized sector IGOs in the context of the increased complexity and disintegration of global financial governance. This work offers a profound assessment of the FSAP of the IMF, the AML/CFT supervision of the FATF, the Basel Committee's supervision, and INTOSAI's auditing standards.

Key attention is directed towards the activities of the FAO, ILO, and ECOSOC NGOs in Ukraine regarding monitoring spending for agriculturally assisted social services, vocational education, and humanitarian aid. It has been established that these organizations operate within the bounds of treaty agreements and Memoranda of Understanding (MOU) and conduct audits, compliance reviews, and sanctions application under international legally accepted procedures.

The findings reveal that specialized IGOs play a major role in fostering financial order, managing risks, and allocating resources in dysfunctional countries. The research substantiates the claim that these bodies assist in building institutional frameworks and impose tough measures to ensure adherence to international financing rules, regulations, and standards, particularly in stressed and transitioning post-conflict economies.

As far as policy makers and international aid givers or sovereign authorities aiming at establishing a meaningful and credible system of scrutiny over spending public resources, these findings are useful. It illustrates the lack of cooperation between global intergovernmental organizations and local agencies, especially in the case of Ukraine, aimed at curbing malfeasance and fostering economic growth.

The claims are backed by the evidence that specialized global intergovernmental organizations have to a large extent unaccounted discipline and governance within the global financial system. The need to restructure is largely dependent upon the manner in which Ukraine approaches the IGO led post-war reconstruction and the directing of aid will require very careful consideration of transparent accountancy and extended recovery measures.

Keywords: financial law, financial oversight, intergovernmental organizations, Ukraine, international aid, IMF, FAO, FATF, post-war reconstruction, financial control mechanisms, international organizations.

Problem Statement

Afghanistan's recovery after the war relies greatly on the foreign aid given to Ukraine. Funding these programs on social reintegration, infrastructure development, and economic growth are the icing on the cake for restoring the Ukraine' business and financial industry. These countries, in which such aid is very urgent for Ukraine and its citizens, have provided funds under deep-seated personal, financial, and systemic strain that urgently required the attention of the central financial institutions and other governing bodies. The other component of inflows, unfortunately, runs the risk of being wasteful due to corruption and misappropriation because of ineffective institutional system structural management lacking sufficient compositional staffing and harmonization mid and assembly management processes between various units [1; 2].

One additional consideration is the blend of non-governmental organizations funding through international regional and bilateral sponsoring and the Ukranian aid-permit system. Governance controlling these payments is exceeded because of the vast number of other groups and so has minimal authority over them which gives them a loose internal government control having sub-standard rules and severe lack of logic, therefore responsibility. In addition, Ukraine has hired foreign contract workers without fully understanding the potential and emerging threats of unsolicited financial performance presentation fraud, digital finance fraud, cybercrime, and capital escape that put at risk the purpose of help [3; 4].

The accompanying conditions require the skills set offered by specialized IGOs whose boundaries and depth of jurisdiction permit and are highly-skilled in administering financial transactions. With them, Ukraine requires sustainable supervision, greater coordination, and realignment of governance systems with desired acceptable global benchmarks and standards [1; 5].

State of Research on the Problem

Current scholarship on financial governance in post conflict and transitional contexts have largely centered on national reform processes, anti-corruption policies, and donor aid preconditions. While these issues are important, they ignore the global frameworks and the institutional gaps specific to international governmental organizations. For example, there is little attention in the literature to the strategic role of IMF's macroeconomic programs or the compliance measures undertaken by FATF in national financial systems [2; 6].

Particular attention is placed on the Ukraine case, which focuses on a so-called legalistic view on state building characterized by attention to domestic law making and European integration but does not explore the multi level governance system of international and national governmental organizations. There is virtually no research on how international governmental organizations ensure compliance, how they impose fiscalrit discipline, or how they aid the consolidation of state power in the context of weak governance. This lack of attention poses a challenge in adequately grasping how international control operates, particularly in the face of political system crises [1; 4].

Moreover, no attempts have been made to construct a comprehensive theory that examines the relations of international governmental organizations and the coordination problems which emerge in one national system. This article fills the gap by providing a comprehensive contextual analysis of the intergovernmental organizational participation in the financial governance of Ukraine [5; 6].

Research Aim and Objectives

This article seeks to explore the involvement of specialized international governmental organizations (IGOs) in ensuring financial accountability and governance in the provision of international aid to Ukraine, as well as aid from Ukraine.

The specific objectives include:

- Determine the primary IGOs that have authority over Ukraine's finances;
- Examine the financial supervision legal, institutional, and procedural systems of the respondents;
- Evaluate the barriers and shortcomings in Ukraine's cooperation with IGOs;
- Develop recommendations for improved attention to compliance and coordination gaps; and
- Assess the role of IGOs in fostering Ukraine's institutional transparency and resilience strengthening efforts.

A study was also conducted on the persistent risks that inter governmental organizations face due to changes in the macro environment:

1. Jurisdictional and Sovereignty Issues: A number of states do not comply with inter governmental systems of financial governance due to fears of losing control of internal nationalistic independent regulatory powers.

2. Enforcement Constraints: Sadly, a few IGOs do not have the means to enforce financial compliance and as a result, depend excessively on voluntary compliance along with the negative reputation consequences.

3. New Financial Threats – There are new issues for an IGO to regulate advanced digital finance, cryptocurrencies, or decentralized finance tools which emerge at an unprecedented speed.

4. Relations Among IGOs – Due to the existence of active jurisdictions and competing regulatory authority among multiple IGOs that supervise the same matters, there are possibilities of financial governance as well as regulatory gaps and overlaps.

Moving forward, intergovernmental organizations need to improve their regulatory frameworks, deepen inter-institutional collaboration, and manage innovative changes in financial risk to ensure that financial supervision works effectively. The global economy will need added enforcement and a cohesive regulatory strategy in order to achieve financial stability and avoid economic downturns.

1. Most of the IGOs have pronounced influence on the financial control and compliance auditing in Ukrainewhich cover the following areas:

2. The Food and Agriculture Organization (FAO) – covers food safety and agricultural investment, including food aid as part of international finance and development assistance.

3. The International Labour Organization (ILO) – covers employment, social assistance, and vocational training financial aid programs in the scope of expenditure responsibility.

4. The Committee of 31 Non-Governmental Organizations under ECOSOC – oversees the accountability of non-governmental organizations spending for humanitarian emergencies, reconstruction, and social issues.

This research is devoted to the financial governance structures of these three IGOs, focusing on the control elements, problems, and efficiencies related to ensuring financial integrity and rational use of resources in Ukraine.

Conclusions

Specialized IGOs are fundamental in guaranteeing the financial accountability of international assistance to Ukraine. With their structured oversight systems which comply with global standards and legal requirements, these organizations increase transparency, mitigate corruption risks, and foster proper use of resources. They provide great institutional knowledge, global customs, and various tools to offset Ukraine's efforts invalids.

As the currently addressed issues will have greater impact if collective action takes place, there is a need for better coordination between the IGOs and also within them as well as with Ukrainian institutions. Avoidance of overlap in regulatory activity, standard harmonization, and better sharing of information are fundamental. In addition, support for long-term capacity building is needed to enable national institutions to fully govern over functional areas.

This is a case of a hybrid governance model with both specialized IGOs and national authorities responsible for ensuring accountability and transparency in the use of international assistance funds. Further research should examine integrated oversight models and broaden the analytical base on the role of IGOs in the management of public finances in the aftermath of conflict.

References

1. IMF. Financial Sector Assessment Program. Available at: https://www.imf.org/en/About

2. FATF. Recommendations on Anti-Money Laundering and Counter-Terrorist Financing. Available at: https://www.fatf-gafi.org

3. Basel Committee on Banking Supervision. Basel III Guidelines. Available at: https://www.bis.org/bcbs

4. INTOSAI. Financial Audit Guidelines. Available at: https://www.intosai.org

5. FAO. Food Security and Investment Report. Available at: https://www.fao.org/finance

6. UN ECOSOC. NGO Committee and Financial Oversight of Humanitarian Aid. Available at: https://www.un.org/ecosoc/en/ngo

Література

1. МВФ. Програма оцінки фінансового сектору. URL: https://www.imf.org/en/About
2. ФАТФ. Рекомендації з боротьби з відмиванням коштів та фінансуванням тероризму. URL: https://www.fatf-gafi.org
3. Базельський комітет з банківського нагляду. Керівні принципи Базель III. URL: https://www.bis.org/bcbs
4. INTOSAI. Керівництво з фінансового аудиту. URL: https://www.intosai.org
5. ФАО. Звіт про інвестиції та продовольчу безпеку. URL: https://www.fao.org/finance
6. ЕКОСОР ООН. Комітет з НУО та фінансовий контроль гуманітарної допомоги. URL: https://www.un.org/ecosoc/en/ngo

Іванова Р.Ю.
kemenyash.roksolana@gmail.com

ФІНАНСОВЕ УПРАВЛІННЯ ТА РОЛЬ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ МІЖУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ПІСЛЯВОЄННІЙ ВІДБУДОВІ УКРАЇНИ

Хоча це дослідження зосереджено на аналізі систем фінансового управління та механізмів контролю спеціалізованих міжурядових організацій (МГО), їхні системи, у свою чергу, зосереджені на післявоєнному відновленні України. Ефективність міжнародного фінансового нагляду та контролю за дотриманням законодавства аналізується в контексті гуманітарної кризи, економічної нестабільності та масштабної реконструкції країни. Центр оцінки та оцінки міжнародних організацій, які контролюють розподіл та використання видатків на Україну та мають налагоджену робочу систему чесності та прозорості.

Методологія базується на інституційному порівняльному аналізі та огляді законодавчої бази разом із оцінкою політики механізмів контролю та регулювання міжнародних організацій. Звертається увага на зростаючу актуальність спеціалізованих галузевих МГО в контексті зростання складності та дезінтеграції глобального фінансового управління. Ця робота пропонує глибоку оцінку FSAP МВФ, нагляду FATF у сфері ПВК/ФТ, нагляду Базельського комітету та стандартів аудиту INTOSAI.

Основна увага приділяється діяльності НУО ФАО, МОП та ЕКОСОР в Україні щодо моніторингу витрат на соціальні послуги, що надаються в сільському господарстві, професійно-технічну освіту та гуманітарну допомогу. Встановлено, що ці організації діють у межах договірних угод і меморандумів про взаєморозуміння (MOU) і проводять аудити, перевірки відповідності та застосування санкцій згідно з міжнародними юридично прийнятими процедурами.

Результати показують, що спеціалізовані міжнародні організації відіграють важливу роль у зміцненні фінансового порядку, управлінні ризиками та розподілі ресурсів у неблагополучних країнах. Дослідження обґрунтовує твердження, що ці органи допомагають у розбудові інституційних рамок і запроваджують жорсткі заходи для забезпечення дотримання міжнародних правил, положень і стандартів фінансування, особливо в постконфліктних економіках, що перебувають у стані стресу та перехідній економіці.

Ці висновки є корисними для тих, хто розробляє політики та міжнародні організації, що надають допомогу, або суверенні органи влади, які прагнуть створити значущу та надійну систему контролю за витрачанням державних ресурсів. Це ілюструє відсутність співпраці між глобальними міжурядовими організаціями та місцевими установами, особливо у випадку України, спрямованої на стримування службових злочинів та сприяння економічному зростанню.

Твердження підтверджуються доказами того, що спеціалізовані глобальні міжурядові організації мають значною мірою неврахована дисципліну та управління в глобальній фінансовій системі. Необхідність реструктуризації значною мірою залежить від того, як Україна підійде до післявоєнної реконструкції під керівництвом МГО, а спрямування допомоги вимагатиме дуже ретельного розгляду прозорої бухгалтерії та розширених заходів відновлення.

Ключові слова: фінансове право, фінансовий нагляд, міжурядові організації, Україна, міжнародна допомога, МВФ, ФАО, FATF, післявоєнна відбудова, механізми фінансового контролю, міжнародні організації.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СПАДКУВАННЯ З ІНОЗЕМНИМ ЕЛЕМЕНТОМ

РЕЗВОРОВИЧ Кристина Русланівна - доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін Дніпровського державного університету внутрішніх справ

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1183-613X

КУЦИЙ Михайло Юрійович - здобувач вищої освіти 2 курсу факультету підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції Національної поліції України Дніпровського державного університету внутрішніх справ

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.29

У статті досліджено правове регулювання спадкових відносин з іноземним елементом в умовах глобалізації та зростання транскордонних зв'язків. Акцентовано увагу на важливості врахування міжнародного елементу під час оформлення спадщини, зокрема коли спадкодавець є громадянином іншої держави, постійно проживає за кордоном або коли спадкове майно знаходиться поза межами України. Розкрито сутність поняття «іноземного елемента», його ознаки та значення для кваліфікації правовідносин.

Аналіз здійснено на основі положень Цивільного кодексу України та Закону України «Про міжнародне приватне право», які визначають принципи та механізми застосування колізійних норм у сфері спадкування. Окрему увагу приділено правилам вибору застосовуваного права, зокрема щодо можливості спадкодавця визначити у заповіті право держави громадянства як пріоритетне.

У роботі проаналізовано міжнародну практику врегулювання спадкових питань, зокрема міжнародні конвенції (Гаазька, Вашингтонська), а також договірну практику України щодо правової допомоги. Визначено, що попри обмежену участь України в багатосторонніх міжнародних угодах, існуюча система двосторонніх договорів дає змогу врегульовувати окремі аспекти спадкового процесу.

Узагальнено, що для забезпечення ефективного спадкування в умовах наявності іноземного елемента важливе узгодження національного законодавства з міжнародними стандартами. Подальше удосконалення правового регулювання у цій сфері повинно базуватись на розвитку міжнародного співробітництва, розширенні договірної бази та активному використанні консульських механізмів для захисту прав громадян України за кордоном.

Ключові слова: спадкування, іноземний елемент, заповіт, міжнародне право, колізійні норми, спадкове майно, юрисдикція.

Постановка проблеми

У сучасних умовах глобалізації та посилення міжнародної мобільності громадян питання спадкування з іноземним елементом набуває особливої актуальності. Зростаюча кількість випадків, коли спадкодавець або спадкоємець є іноземцем, особою без громадянства, або коли спадкове майно знаходиться за межами держави, створює правову невизначеність у сфері застосування національного та міжнародного законодавства. Відмінності в підходах до регулювання спадкових правовідносин між різними країнами викликають колізії, які потребують чіткого нормативного врегулювання.

Аналіз досліджень і публікацій

Питання розглядали у своїх наукових працях такі вчені, як

Мета статті

Усебічне дослідження правового регулювання спадкових правовідносин, що містять іноземний елемент, з урахуванням сучасних викликів глобалізації, транскордонного переміщення громадян та майна.

Виклад основного матеріалу

У сучасному світі мільйони осіб щодня вступають у різні правові взаємовідносини, серед яких значне місце займають спадкові правовідносини. Ці відносини виникають не лише в межах однієї держави, а й у міжнародному контексті – особливо це актуально у зв'язку з міграційними процесами, тимчасовим чи постійним перебуванням громадян України за кордоном, а також розміщенням їхнього майна на території інших держав.

Особливе значення має питання спадкування у випадках, коли померлий мав майно або постійно проживав за межами України. Відповідно до статті 71 Закону України «Про міжнародне приватне право», до спадкових правовідносин застосовується право держави останнього постійного місця проживання спадкодавця, якщо інше не передбачено міжнародним договором або не визначено заповітом (у межах допустимого вибору права). Якщо спадщина включає нерухоме майно, діє право країни, на території якої воно розташоване. Наприклад, у разі смерті громадянина України, який проживав у Німеччині й залишив заповіт, спадкування регулюватиметься німецьким правом. А якщо його нерухомість знаходиться в Іспанії – щодо неї застосовується іспанське законодавство [3].

Спадкування є одним із найдавніших та ключових способів набуття права власності, закріпленого як у національному законодавстві, так і в міжнародному праві. Відповідно до статті 1216 Цивільного кодексу України, спадкуванням визнається перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до її спадкоємців. До складу спадщини можуть входити не лише речові права (наприклад, право власності на нерухомість), а й зобов'язальні права, зокрема права вимоги за договорами, а також обов'язки, що не мають особистого характеру [9].

Крім того, варто звернути увагу на так звану «виморочну» або «відумерлу» спадщину – майно, що залишилося після смерті особи, але спадкоємці відсутні або не прийняли спадщину. Відповідно до статті 1277 ЦК України, таке майно за рішенням суду переходить у власність територіальної громади (а у випадках, визначених законом, – у власність держави). У міжнародній практиці, відповідно до принципів міжнародного приватного права, подібна ситуація вирішується аналогічним чином: держава, на території якої розташоване майно, визнається остаточним набувачем такого майна [9].

Слід зазначити, що існують концептуальні відмінності в підходах до спадкування в правових системах континентального та загального (англосаксонського) права. У державах континентальної Європи спадкування базується на принципі універсального правонаступництва: спадкоємець вважається правонаступником усіх прав і обов'язків померлого в межах прийнятої спадщини. У країнах загального права (наприклад, Велика Британія, США) спадкоємці не вступають автоматично у всі правовідносини спадкодавця, а набувають лише залишки майна після повного задоволення вимог кредиторів. У цих країнах часто застосовується процедура управління спадковим майном через виконавця заповіту або адміністратора, призначеного судом [2, с.8].

В Україні законодавством передбачено дві основні підстави спадкування: за заповітом і за законом. Статті 1217-1228 Цивільного кодексу України визначають правила, що регулюють спадкування за заповітом. Заповіт розглядається як головна, переважна підстава спадкування. Це односторонній правочин, у якому особа вільно розпоряджається своїм майном на випадок смерті. Натомість спадкування за законом застосовується в тих випадках, коли відсутній заповіт, заповіт визнано недійсним або якщо заповітом не охоплено все майно спадкодавця [9].

Спадкові правовідносини є складною, але необхідною сферою правового регулювання, особливо в умовах глобалізації та зростання кількості випадків спадкування з іноземним елементом. Забезпечення прав та інтересів спадкоємців, ефективна координація між національним та міжнародним правом, а також чітке дотримання процесуальних норм набувають особливого зна-

чення для запобігання правовим колізіям і реалізації спадкових прав особи.

У кожній державі існує своя система правового регулювання спадкових відносин. В Україні ці питання врегульовані, передусім, положеннями Цивільного кодексу України, зокрема у Книзі шостій, яка безпосередньо присвячена спадковому праву. Цей нормативний акт визначає порядок відкриття спадщини, коло спадкоємців, черговість спадкування, правила складання, скасування та визнання заповіту, а також регламентує правовий режим виморочного майна [1, с.70].

Однак у випадках, коли спадкові правовідносини містять іноземний елемент, застосування лише норм національного цивільного законодавства є недостатнім. У таких ситуаціях необхідно звертатися до спеціального акта – Закону України «Про міжнародне приватне право», який набрав чинності у 2005 році. Цей закон створений для врегулювання приватноправових відносин, ускладнених іноземним елементом, включаючи справи про спадкування [5, с.309].

Згідно зі статтею 1 Закону України «Про міжнародне приватне право», іноземний елемент у приватноправових відносинах може проявлятися у трьох основних формах. По-перше, коли хоча б один із учасників правовідносин є іноземним громадянином, особою без громадянства, українцем, який проживає за кордоном, або іноземною юридичною особою. По-друге, коли об'єкт правовідносин, наприклад нерухоме майно чи банківський рахунок, знаходиться на території іноземної держави. По-третє, коли юридичний факт – такий як смерть спадкодавця або укладення заповіту – мав або має місце за межами України [3].

Наявність іноземного елемента в спадкових справах спричиняє колізії права, тобто ситуації, коли виникає суперечність між нормами різних правових систем. Наприклад, у Франції чи Німеччині спадкування здійснюється за принципом універсального правонаступництва, а у Великій Британії – через процедуру управління спадковою масою за участю виконавця заповіту. Також можуть відрізнятись вимоги до форми та змісту заповіту, вік заповідача, можливість скасування заповіту, порядок визначення обов'язкової частки, строки прийняття спадщини тощо [6, .128].

З метою подолання подібних колізій законодавець у статті 71 вищезгаданого Закону визначив загальне правило щодо застосовуваного права в спадкових відносинах: право, яке підлягає застосуванню до спадкування, визначається за останнім місцем постійного проживання спадкодавця. Це правило дозволяє уніфікувати правозастосування та зменшити ризик виникнення суперечностей між нормами різних країн. Водночас закон надає спадкодавцю можливість обрати право певної держави (наприклад, своєї громадянської належності) для регулювання спадщини, що закріплюється у заповіті [3].

Однак навіть за наявності чіткого підходу до визначення застосовного права, на практиці залишається чимало спірних моментів, які потребують глибокого аналізу. Наприклад, чи визнає держава, на території якої знаходиться нерухомість, заповіт, складений відповідно до права іншої країни? Чи допускається набуття спадщини особами без громадянства? Чи підлягають визнанню в Україні рішення іноземних судів у спадкових спорах? Усі ці питання потребують врахування не лише внутрішнього законодавства, а й норм міжнародних договорів, ратифікованих Україною [8, с.7].

Питання спадкування з іноземним елементом стало особливо актуальним через війну, масовий виїзд українців за кордон і проживання частини громадян на окупованих територіях. У таких випадках виникають труднощі з оформленням спадщини, оскільки необхідно враховувати не лише українське законодавство, а й норми міжнародного приватного права. Основне правило: спадкування регулюється правом країни останнього постійного місця проживання спадкодавця, а щодо нерухомого майна — правом держави, де це майно розташоване.

Судова практика України підтверджує: спадкоємець повинен подати заяву про прийняття спадщини саме за місцем розташування нерухомого майна в Україні, на-

віть якщо інші дії вже були вчинені за кордоном або на окупованій території. Наприклад, Верховний Суд у справі № 398/1796/20 наголосив, що дії за межами України не є достатніми для оформлення спадщини на майно, що знаходиться на її території [10, с.138].

Додаткові складнощі виникають через припинення дії Конвенції 1993 року, яка раніше визначала порядок спадкування між Україною та рядом держав. Тепер спадкоємці мають діяти лише в межах національного законодавства та враховувати, що міжнародні домовленості більше не регулюють ці питання. Це вимагає більш уважного підходу до оформлення спадщини з іноземним елементом.

Слід підкреслити, що спадкування з іноземним елементом становить одну з найскладніших категорій приватноправових відносин. Вирішення подібних справ потребує комплексного підходу, що включає вивчення норм національного права, міжнародного приватного права та міжнародних угод. Адвокати, нотаріуси, судді та інші фахівці, що працюють у цій сфері, повинні володіти знаннями не лише національного законодавства, а й міжнародної практики, аби гарантувати реалізацію прав спадкоємців та захист інтересів усіх сторін [1, с.71].

Питання міжнародного спадкування нерідко супроводжуються правовими колізіями, що виникають через суттєві відмінності в підходах національних правових систем до регулювання спадкових правовідносин. Одним із ключових аспектів, що зумовлює такі колізії, є розмежування спадкового майна на рухоме і нерухоме, що характерне для більшості країн. У таких юрисдикціях нерухомість регулюється за правом її місцезнаходження (lex rei sitae), а рухоме майно – за правом останнього місця проживання спадкодавця. Проте існують країни, які не вдаються до такого розділу і застосовують одне й те саме право до всіх видів спадкового майна [10, с.130].

Така різноманітність підходів створює серйозні труднощі при вирішенні транскордонних спадкових спорів, коли в спадковій масі поєднуються об'єкти, що знаходяться в різних країнах. У таких випадках виникає необхідність застосування механізмів міжнародного приватного права, зокрема колізійних норм.

Складність уніфікації спадкового права на міжнародному рівні пояснюється не лише різними колізійними підходами, але й відмінностями в матеріальному праві. Такі відмінності охоплюють питання складання і форми заповіту, визначення обов'язкових спадкоємців, порядок відмови від спадщини, принципи спадкування за законом, а також строки прийняття спадщини.

Попри намагання створити міжнародні стандарти, на сьогодні діє лише кілька універсальних конвенцій, які регулюють окремі аспекти спадкових відносин. Серед них варто відзначити Гаазьку конвенцію про колізії законів щодо форми заповітів (1961 р.), яка встановлює визнання заповіту дійсним, якщо він відповідає вимогам форми хоча б однієї з визначених правових систем. Також слід згадати Гаазьку конвенцію 1973 року про міжнародне управління спадковим майном та Вашингтонську конвенцію 1973 року, що стосувалася міжнародного режиму збереження спадкової маси. Проте Україна не є учасником жодної з цих міжнародних угод, тому положення зазначених актів не мають прямої дії на її території [7, с.295].

Незважаючи на це, Україна активно укладає двосторонні договори про правову допомогу з іншими державами, зокрема з країнами СНД, Балканського регіону, Центральної та Східної Європи. У рамках таких договорів передбачаються положення про взаємне визнання спадкових прав, порядок встановлення факту смерті, місця відкриття спадщини, доступ компетентних органів до спадкової маси, а також реалізація прав спадкоємців. Такі договори набувають важливого значення в практиці вирішення міжнародних спадкових справ, коли йдеться про майно або спадкоємців, які знаходяться за кордоном. [1, с.71].

Регулювання питань міжнародного спадкування в Україні здійснюється відповідно до положень Закону України «Про міжнародне приватне право», який встановлює базові колізійні норми у сфері спадкових відносин з іноземним елементом.

Відповідно до статті 70 цього Закону, застосовуваним правом до спадкування визначається право тієї держави, де спадкодавець мав останнє постійне місце проживання. Однак, якщо спадкодавець був громадянином іншої держави, він має право зазначити в заповіті, що до спадкування має застосовуватися право його держави громадянства. Таким чином, українське законодавство допускає автономію волі особи щодо визначення правового режиму спадкування [3].

Цей підхід узгоджується з міжнародною практикою та забезпечує гнучкість у врегулюванні колізійних норм, дозволяючи уникати юридичних конфліктів у випадках, коли спадкове майно знаходиться в різних державах або коли спадкоємці є громадянами інших країн. Право, обране спадкодавцем у заповіті, повинно бути чітко зазначеним, інакше застосовується закон країни останнього місця проживання.

Що стосується іноземців і осіб без громадянства, які перебувають на території України на законних підставах, то їх правовий статус у сфері спадкування визначається на підставі статті 26 Конституції України, де зазначено, що вони користуються тією самою системою прав і свобод, що й громадяни України, крім випадків, передбачених самою Конституцією або законами України [4].

Висновки

З урахуванням вищезазначеного, гарантується принцип рівності осіб перед законом у спадкових правовідносинах, незалежно від громадянства. Такий підхід також відображено в Цивільному кодексі України, зокрема у розділі VI, де визначаються загальні положення про спадкування. Право спадкувати за заповітом або за законом не обмежується національною належністю спадкоємця, якщо інше не передбачено законом чи міжнародними договорами України [9].

У практиці вирішення питань, пов'язаних із спадкуванням за участю іноземного елементу, визнаються права спадкоємців, які виникли на підставі законодавства інших держав, за умови, що це не суперечить публічному порядку України.

Для захисту прав громадян України на спадщину за кордоном важливу роль відіграють консульські установи України. Їх діяльність базується на двосторонніх консульських конвенціях, а також Віденській конвенції про консульські зносини 1963 року, яка передбачає повноваження консулів щодо вчинення нотаріальних дій, засвідчення документів, участі в збереженні спадкового майна, а також інформування спадкоємців [5, с.310].

Отже, питання правового регулювання спадкування з іноземним елементом в Україні є складним і багатогранним, оскільки пов'язане з колізією правових систем різних держав. Вітчизняне законодавство, зокрема Закон України «Про міжнародне приватне право» та Цивільний кодекс України, забезпечують гнучкий механізм визначення застосовуваного права, встановлюючи, що в спадкових правовідносинах пріоритет має право держави останнього місця проживання спадкодавця, або – за його волевиявленням – право держави громадянства. Такий підхід дозволяє уникати правових конфліктів, а також забезпечує реалізацію принципу автономії волі особи. Конституційні гарантії рівності прав іноземців та осіб без громадянства з громадянами України також сприяють ефективному захисту їхніх спадкових прав у межах держави.

Незважаючи на те, що Україна не є учасником основних міжнародних конвенцій у сфері спадкування, держава активно застосовує положення двосторонніх договорів про правову допомогу, що частково заповнює правові прогалини. Важливу роль у реалізації спадкових прав громадян України за кордоном відіграють консульські установи, які діють відповідно до міжнародного та національного права.

Література

1. Васильєва В. В. Проблеми спадкування частки спадкоємця за заповітом у випадку його смерті до відкриття спадщини в Україні та країнах англо-американської правової системи права. Приватне право і підприємництво. – 2016. – Вип. 16. – С. 69-72.

2. Достдар Р. М. Колізійні питання спадкування в міжнародному приватному

праві. Ольвійський форум-2024: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі. – 2024р. – 13 с.

3. Закон України «Про міжнародне приватне право» [Електронний ресурс]: станом на 3 грудня 2016 року/ Верховна Рада України. Електрон. текст. дані. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2709-15.

4. Конституція України [Електронний ресурс]: станом на 2 червня 2016 року/ Верховна Рада України. Електрон. текст. дані. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.

5. Корнєєв Ю. В., Коваль І. О. Особливості правового регулювання спадкових відносин в міжнародному приватному праві. Альманах права. – 2019. – № 10. – С. 308-312.

6. М. Бориславська. Правові та історичні передумови набуття (спадкування) майна померлої особи публічно-правовими утвореннями/ Університетські наукові записки. – 2020. – № 3-4 (75-76). – С. 125-137.

7. Михайлів М. О. Особливості правового режиму спадкування в міжнародному приватному праві. Право і суспільство. – 2020. № 4. – С. 292-301.

8. О.І. Нелін. Становлення та розвиток правової доктрини відумерлості (виморочності) спадкового майна в Україні // Юридична Україна. – 2020. – №8. С. 6-11.

9. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс]: станом на 6 жовтня 2016 року/ Верховна Рада України. Електрон. текст. дані. Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15.

10. Яценко Х. Інститут спадкування у міжнародному приватному праві: особливості та проблеми уніфікації колізійних норм. Наукові заходи Юридичного факультету Західноукраїнського національного університету. – 2023р. – С. 128-132.

SUMMARY

The article explores the legal regulation of inheritance relations involving a foreign element in the context of globalization and the growing number of cross-border connections. The emphasis is placed on the importance of considering the international aspect during the inheritance process, particularly when the testator is a foreign citizen, resides permanently abroad, or when the inherited property is located outside Ukraine. The concept of a «foreign element,» its features, and significance for the legal qualification of relations are thoroughly examined.

The analysis is based on the provisions of the Civil Code of Ukraine and the Law of Ukraine «On Private International Law,» which establish the principles and mechanisms for applying conflict-of-law rules in the sphere of inheritance. Special attention is given to the rules for choosing the applicable law, especially regarding the testator's right to determine the law of their nationality as the governing law in a will.

The paper analyzes international practices for regulating inheritance matters, including international conventions (Hague, Washington), as well as Ukraine's treaty practice on legal assistance. It is established that, despite Ukraine's limited participation in multilateral international agreements, the existing system of bilateral treaties allows for the regulation of specific aspects of the inheritance process.

It is concluded that, to ensure effective inheritance procedures involving a foreign element, harmonization of national legislation with international standards is crucial. Further improvement of legal regulation in this area should be based on the development of international cooperation, expansion of the treaty framework, and active use of consular mechanisms to protect the rights of Ukrainian citizens abroad.

Keywords: Inheritance, foreign element, will, international law, conflict-of-law rules, inherited property, jurisdiction.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ У РІШЕННЯХ СУДУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ПОСТЛІСАБОНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

СОЛОХА Максим Миколайович - аспірант кафедри конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-9356-6272
УДК: [342:341.645.5]:341.171(4-6ЄС)
DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.30

Ця стаття присвячена аналізу практики Суду Європейського Союзу в контексті застосування та тлумачення статті 4(2) Договору про Європейський Союз, яка закріплює обов'язок поваги до національної ідентичності держав-членів з боку Європейського Союзу, у постлісабонський період. Метою дослідження є виявлення тенденцій судової аргументації щодо національної ідентичності держав-членів та визначення її значення в межах європейського правопорядку. Аналізуються судові рішення щодо правомірності обмежень прав та свобод, обґрунтованих посиланням на національну ідентичність, із акцентом на те, які аспекти Європейський суд у контексті статті 4(2) ДЄС визнав як частину національної ідентичності держав-членів, а які ні. Підкреслюється, що, попри широкі дискреційні повноваження держав-членів у визначенні власної національної ідентичності, Суд справедливості здійснює контроль за її відповідністю основоположним цінностям та цілям ЄС. Також наголошується, що будь-які заходи, обґрунтовані національною ідентичністю, навіть у разі відповідності праву ЄС, повинні пройти тест пропорційності. Судова практика демонструє мінімалістичний підхід Європейського суду до тлумачення національної ідентичності, однак у роботі припускається, що цей шлях обрано свідомо. Ця обережність сприяє уникненню конфліктів між правом ЄС та національними правопорядками, створюючи умови для співпраці між європейським та національними судами. Водночас зазначається, що цей підхід залишає простір для маніпуляцій з боку держав-членів, що може призвести до зловживання концепцією національної ідентичності для уникнення виконання зобов'язань за правом ЄС. Результати дослідження сприяють усвідомленню ролі національної ідентичності в європейській правовій системі та її впливу на інтеграційні процеси.

Ключові слова: національна ідентичність, конституційна ідентичність, конституційні цінності, стаття 4(2) ДЄС, конституційний плюралізм, верховенство права, Суд Європейського Союзу, національні конституційні суди, право Європейського Союзу, національні конституції, національне право.

Постановка проблеми

Поняття національної ідентичності відіграє важливу роль у правовій системі Європейського Союзу (ЄС), проте його застосування в судовій практиці залишається неоднозначним. Держави-члени нерідко використовують національну ідентичність як аргумент для обмеження дії норм права ЄС, що викликає теоретичні суперечки та практичні труднощі. Відсутність чітких критеріїв щодо визначення меж національної ідентичності створює ризики зловживання нею, що може впливати на баланс між суверенітетом держав-членів та принципом верховенства права ЄС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Національна ідентичність як правова категорія давно перебуває в центрі наукових дискусій. Теоретичні та практичні аспекти цього поняття досліджували такі вчені, як: Денис Прешова, Моніка Ползін, Тімей Дріноці, Ельке Клутс, Стівен Везерілл та інші.

Метою дослідження є аналіз практики Суду Європейського Союзу (Європейський суд, Суд справедливості) щодо застосування та тлумачення концепту національної ідентичності в контексті статті 4(2) Договору про Європейський Союз (ДЄС). Важливо оцінити, яким чином Європейський суд у своїх рішеннях підходить до питання визначення обсягу національної ідентичності держав-членів та розглянути механізми судового контролю над використанням національної ідентичності як аргументу для обмеження дії норм права ЄС.

Виклад основного матеріалу

Багатогранність поняття «національна ідентичність» об'єктивно важко переоцінити, адже, незважаючи на значний науковий інтерес до цієї категорії, до сих пір немає загальної, усталеної дефініції цього терміну.

Навіть велика кількість дослідницьких підходів, які з'явилися за останнє десятиліття, не зменшує актуальність національної ідентичності в науковому середовищі.

Обов'язок поважати національну ідентичність держав-членів уперше був закріплений у статті F(1) Маастрихтського договору, де було зазначено, що ЄС поважає національну ідентичність своїх держав-членів, чиї системи правління ґрунтуються на принципах демократії». Амстердамський договір, у свою чергу, лише незначно змінив формулювання первісної статті. Найбільш суттєва зміна цього положення відбулася в Лісабонському договорі 2009 року.

Після Лісабона поняття «національної ідентичності» з'являється у статті 4(2) ДЄС відповідно до якої ЄС поважає рівність держав-членів перед Договорами, а також їхню національну ідентичність, властиву їхнім фундаментальним політичним та конституційним структурам, включаючи регіональне та місцеве самоврядування.

Отже, стаття 4(2) ДЄС встановлює три ключові обов'язки для інституцій Європейського Союзу: повагу до рівності держав-членів перед договорами, національної ідентичності та основних державних функцій [1, с. 271].

Утім зародження історії концепту ідентичності держав-членів відбулося дещо раніше, тому його появу в Маастрихтському договорі навряд чи можна назвати випадковою та неочікуваною. Німецький Конституційний Суд використовував термін «конституційна ідентичність» ще в 1974 році у справі Solange I, за кілька років до прийняття Маастрихтського договору та статті F [2, с. 141].

Генеральний адвокат Мадуро у висновку по справі Michaniki AE v Ethniko Symvoulio Radiotileorasis and Ypourgos Epikrateias (C-213/07) взагалі стверджує, що обов'язок ЄС поважати конституційну ідентичність держав-членів є невід'ємною частиною суті самого європейського проєкту, започаткованого на початку 1950-х років, який передбачає інтеграцію з одночасним збереженням політичної самобутності держав [3].

Ретельне розмежування між поняттями національної та конституційної ідентичності виходить за межі як мети, так і обсягу цієї статті. Однак, перш ніж перейти до аналізу терміна «національна ідентичність», варто звернути увагу на термін «конституційна ідентичність», адже ці категорії часто використовуються як синоніми.

Ці терміни, як правило, ототожнюються у висновках Генеральних адвокатів. Наприклад, Мадуро у вищезазначеному висновку наголосив: «Відповідна національна ідентичність чітко включає конституційну ідентичність держави-члена» [3].

Схожу думку висловив Генеральний адвокат Бот у висновку по справі Stefano Melloni v Ministerio Fiscal (C-399/11), підкресливши, що «…національну ідентичність держав-членів, частиною якої, безумовно, є конституційна ідентичність» [4].

Отже, не важко помітити, що Генеральні адвокати розглядають національну ідентичність як більш широку категорію, до складу якої входить конституційна ідентичність.

У практиці Суду справедливості також можна помітити тенденцію використання цих двох термінів як взаємозамінних у контексті статті 4(2) ДЄС. Хоча це й не дивно, адже цей підхід корелюється з практикою національних конституційних судів, які неодноразово визнавали себе захисниками своєї конституційної ідентичності, обґрунтовуючи ці повноваження концепцією національної ідентичності, закріпленою у статті 4(2) ДЄС.

Статтю 4(2) ДЄС можна розглядати як таку, що спричиняє подвійне визначення, оскільки в межах ЄС держави-члени посилаються на конституційну ідентичність, тоді як Європейський суд надає перевагу терміну «національна ідентичність». Однак обидва терміни стосуються одного й того ж обов'язку інституцій ЄС – поваги, а також одного й того ж основоположного елемента конституційного устрою відповідної держави-члена – об'єкта цієї поваги. Водночас підходи Суду справедливості та національних судів до фактичного змісту ідентичності відрізняються [5, с. 107].

Науковиця Ельке Клутс доходить висновку, що саме лісабонська версія поняття національної ідентичності підштовхує як теоретиків, так і практиків використовувати терміни «національна ідентичність» і «конституційна ідентичність» в одному сенсі, оскільки вона вказує на «національну ідентичність, властиву їхнім фундаментальним політичним та конституційним структурам» [6, с. 84].

Однак цей підхід неодноразово піддавався критиці, у тому числі й самою Ельке Клутс, яка у своїй праці «Національна ідентичність, конституційна ідентичність та суверенітет в ЄС» відстоює позицію щодо неможливості плутати ці два поняття в процесі тлумачення положень у ДЄС.

Натомість вона розглядає статтю 4(2) ДЄС, інтерпретуючи її через моральні принципи. На її думку, ЄС має поважати національну ідентичність не через цінність націй самих по собі, а через інтерес окремих членів національної спільноти в шанобливому ставленні до своєї нації, що сприяє реалізації шести цінних ліберальних благ: індивідуальної автономії, розподільчої справедливості, дорадчої демократії, справедливості як рівної поваги, свободи і життєздатності спільної, багатонаціональної політичної спільноти [6, с. 86-87].

Стівен Везерілл у роботі «Претензії на відмінну ідентичність, стаття 4(2) Договору про Європейський Союз (і швидкоплинний сумний кивок у бік брекзиту)» зазначає, що загалом стаття 4(2) ДЄС служить механізмом захисту національних цінностей, визнаних і захищених національним законодавством, від загрози, яку може створити гомогенізуючий та централізуючий потенціал ЄС. Вона також покликана сприяти балансу між претензіями на владу ЄС та держав-членів [7, с. 8].

Далі у своїй роботі він порівнює статтю 4(2) ДЄС з шлюзом, через який проходять національні та субнаціональні інтереси і трансформуються в специфічні інтереси ЄС. Автор стверджує, що стаття сама по собі не дає чітких відповідей на питання про конкуруючі цінності, а забезпечує рамки, у яких можна шукати ці відповіді. Вона слугує своєрідним посередником між вимогами права ЄС, які спрямовані на однорідність і централізацію, та вимогами держав-членів, що схиляються до фрагментації. Це дозволяє досягти плюралізму і взаємоповаги, створюючи умови для висловлення претензій на особливу ідентичність [7, с. 11].

Важко не погодитися з науковцем, адже формулювання, яке міститься в статті 4(2) ДЄС дійсно, на перший погляд, не дозволяє чітко визначити, що саме охоплює національна ідентичність і хто має повноваження вирішувати, які елементи входять до цього поняття. Однак термін «фундаментальний» встановлює певні межі для трактування національної ідентичності, обмежуючи її лише до найважливіших аспектів політичних та конституційних структур.

Відтак, особливу увагу слід приділити інтерпретації «фундаментальності», оскільки без цього існує ризик, що будь-який аспект конституційного права держави-чле-

на може бути віднесений до національної ідентичності.

У цьому контексті варто зазначити, що існує два основні підходи до визначення національної ідентичності держави-члена.

Перший спосіб передбачає її визначення через конституційні положення. Такі положення, як правило, мають відображати ключові цінності держави, тому, як зазначає Мар'ян Кос у праці «Актуальність національної ідентичності в праві Європейського Союзу та її потенціал для інструменталізації», їх слід шукати в: 1) початкових положеннях преамбул конституцій; 2) правилах внесення змін до конституцій; та 3) «європейських клаузулах», які зазвичай містять певні вказівки на «фундаментальні» частини конституції [8, с. 45].

У Конституції Німеччини, наприклад, передбачено особливі положення, які вважаються вічними і не можуть бути змінені, навіть шляхом внесення поправок. Ці положення закріплені в статті 79(3), яка визначає так звану «вічну гарантію». Відповідно до неї неприпустимою є зміна основного закону, що зачіпає поділ федерації на землі, принцип участі земель у прийнятті законодавства або принципи, закріплені у статтях 1 і 20.

Другим способом, як продовжує Мар'ян Кос, визначення національної ідентичності служить відповідна судова практика національних конституційних судів. Вони відповідають за тлумачення конституції, і тому її фундаментальні положення інколи можна виявити лише шляхом судового тлумачення тексту [8, с. 46].

Однак, незважаючи на те, що визначення змісту національної ідентичності належить до компетенції самої держави-члена через конституційне тлумачення основних положень її конституції, заперечення втручання в національну ідентичність, як неодноразово зазначав сам Суд справедливості у своїх рішеннях, не є автоматичним і остаточним. Тобто навіть якщо держава-член визначить зміст своєї національної ідентичності, що не співвідноситься з правом ЄС, це не означає автоматичного невиконання права ЄС, оскільки такі дії підлягатимуть певному рівню перевірки з боку Суду справедливості.

Якщо держава-член діє врозріз із правом ЄС або заперечує дії ЄС, використовуючи аргумент національної ідентичності, ця справа, як правило, буде розглядатися в Європейському суді в рамках процедури за статтею 258 (процедура щодо невиконання зобов'язань) або 267 (попереднє рішення) Договору про функціонування Європейського Союзу (ДФЄС). На основі цих процедур у цій роботі буде проаналізовано, що Суд справедливості визнав як частину національної ідентичності держав-членів, а що ні.

Однією з перших справ після набрання чинності Лісабонським договором, у якій Європейський Суд оперує категорією «національна ідентичність», є справа Ilonka Sayn-Wittgenstein v Landeshauptmann von Wien (C-208/09) [9]. Ця справа стосувалася відмови австрійських органів визнати частину прізвища пані Сайн-Вітгенштайн, громадянки Австрії, яка отримала його в Німеччині після усиновлення. Прізвище «Fürstin von Sayn-Wittgenstein» містило шляхетний титул «Fürstin» (княгиня) та нобіліарну частку «von», що суперечили австрійському Закону про скасування дворянства, світських лицарських і дамських орденів та деяких титулів і звань від 3 квітня 1919 року.

Австрійський уряд вважав, що заборона шляхетських титулів захищає конституційну ідентичність країни, забезпечуючи формальну рівність громадян і недопущення привілеїв через шляхетські елементи в іменах. На думку уряду, це обмеження є виправданим з огляду на історію та цінності Австрії.

Європейський суд у пункті 92 рішення зазначив, що відповідно до статті 4(2) ДЄС ЄС повинен поважати національну ідентичність своїх держав-членів, яка включає в себе статус держави як республіки.

Як наслідок, Суд справедливості дійшов висновку, що заборона використання шляхетних титулів є обґрунтованою міркуваннями публічної політики та пропорційною законній меті забезпечення рівності громадян і не виходить за межі необхідного.

Не важко помітити, що найчастіше Європейському суду доводиться зіштовху-

ватися зі статтею 4(2) ДЄС у справах, які стосуються захисту офіційних мов держав-членів. Однією з таких справ є Malgožata Runevič-Vardyn and Łukasz Paweł Wardyn v Vilniaus miesto savivaldybės administracija and others (C-391/09) [10].

Малгожата Руневич-Вардін, литовська громадянка польського походження, після проживання в Польщі одружилася з другим заявником 7 липня 2007 року. У шлюбному свідоцтві, виданому у Вільнюсі, ім'я «Łukasz Paweł Wardyn» було записано як «Lukasz Pawel Wardyn» без діакритичних знаків, а її ім'я – як «Malgožata Runevič-Vardyn», відповідно до литовської орфографії, яка не містить літери «W».

Після отриманої відмови уповноважених органів внести відповідні зміни до документів цивільного стану згідно з польськими правилами правопису подружжя звернулося до національного суду задля захисту своїх прав.

У пункті 84 рішення зазначено, що уряд Литви підкреслює значення литовської мови як конституційного активу, що зберігає ідентичність нації, сприяє інтеграції громадян, виражає суверенітет і забезпечує належне функціонування державних органів.

Європейський суд зазначив, що стаття 4(2) ДЄС передбачає повагу ЄС до національної ідентичності держав-членів, що включає захист офіційної національної мови держави. Однак наголосив, що, незважаючи на легальну мету захисту офіційної мови, вона не повинна створювати непропорційні обмеження прав та свобод. Обмеження мають бути необхідними та не мати менш обтяжливих альтернатив.

Саме тому Суд справедливості дійшов висновку, що національний суд має визначити, чи спричинила відмова серйозні незручності для подружжя та чи забезпечено баланс між правом на приватне та сімейне життя і легітимною метою захисту державної мови.

Ще однією справою, де Європейський суд розглядає захист національної мови в контексті статті 4(2) ДЄС є Anton Las v PSA Antwerp NV (C-202/11) [11].

Пан Лас, громадянин Нідерландів, уклав трудовий договір із компанією «PSA Antwerp», зареєстрованою в Бельгії, положення якого, зокрема договірні умови щодо вихідної допомоги, були складені англійською мовою. Після його звільнення, адвокат заявив, що трудовий договір є недійсним відповідно до Декрету Фламандської громади від 19 липня 1973 року про використання мов у відносинах між роботодавцями та працівниками, а також у документах і паперах компаній, які вимагаються законом і нормативними актами. Цей декрет зобов'язує роботодавців у нідерландомовному регіоні Бельгії складати трудові документи тільки нідерландською мовою.

Уряд Бельгії запевняв, що законодавство, яке розглядається в основному провадженні, стосується важливих цілей, однією з яких є заохочення використання однієї зі своїх офіційних мов.

У пункті 26 цього рішення зазначено, що згідно зі статтею 4(2) ДЄС, Союз також повинен поважати національну ідентичність своїх держав-членів, що включає захист офіційної мови або мов цих держав.

Суд справедливості визнав, що захист нідерландської мови є законною метою, але вимога укладати транскордонні трудові договори лише цією мовою необґрунтовано обмежує свободу пересування працівників і роботодавців. Менш обмежувальним було б законодавство, яке дозволяло б складати автентичну версію договору мовою, зрозумілою для всіх сторін.

У пункті 33 рішення Суд справедливості підсумовує, що розглянуте національне законодавство вийшло за межі того, що є суворо необхідним для досягнення цілей на які посилається Уряд Бельгії, тому воно не може вважатися пропорційним.

Мову як частину національної ідентичності держави-члена також було визнано у справі Boriss Cilevičs and other (C-391/20) [12].

Конституційний суд Латвії розглядав справу щодо конституційності положень Закону про вищі навчальні заклади, які зобов'язують приватні виші здійснювати навчання лише латиською мовою. Заявники стверджували, що ці вимоги порушують

право на освіту, академічну свободу та комерційну діяльність приватних закладів.

Європейський суд наголосив, що ЄС має поважати культурне та мовне розмаїття держав-членів, включно з їхньою національною ідентичністю, яка охоплює захист офіційної мови. Держави мають право обирати заходи для її захисту, але вони не повинні необґрунтовано обмежувати права та свободи.

Суд справедливості визнав, що вимога навчати лише офіційною мовою є надмірною та непропорційною без винятків. Однак латвійське законодавство передбачає такі винятки: приватні виші, що діють у межах міжнародних угод, можуть проводити навчання англійською чи іншими мовами ЄС, а інші заклади можуть отримати аналогічні права за умови міжнародного співробітництва.

Таким чином, держава може вимагати викладання державною мовою, якщо це відповідає принципам пропорційності та необхідності для досягнення цієї законної мети. Наявність винятків у латвійському законодавстві дозволила Європейському суду визнати баланс між захистом мови та правами приватних навчальних закладів.

Також варто розглянути два рішення Суду справедливості, які стосуються обмежень прав та свобод одностатевих подружжів та спроб держав-членів аргументувати ці обмеження концептом поваги до національної ідентичності.

Суть спору в першій справі Relu Adrian Coman and others v Inspectoratul General pentru Imigrări, Ministerul Afacerilor Interne (C-673/16) [13] полягала в тому, що пан Коман, громадянин Румунії та США, та пан Гамільтон, громадянин США, одружилися в Бельгії у 2010 році. У 2012 році вони звернулися до румунської імміграційної служби щодо права пана Гамільтона на проживання в Румунії як члена сім'ї пана Комана. Однак їм відмовили, посилаючись на те, що румунське законодавство не визнає шлюби між особами однієї статі.

Як зазначено в пункті 42 рішення, деякі уряди держав-членів ЄС стверджували, що інститут шлюбу як союзу між чоловіком і жінкою має фундаментальне значення та конституційний захист у деяких країнах. Уряд Латвії заявив, що відмова визнавати одностатеві шлюби, укладені в інших державах-членах, може бути виправдана з міркувань державної політики та національної ідентичності відповідно до статті 4(2) ДЄС.

У пунктах 45 та 46 рішення Європейський суд зазначив, що держава-член зобов'язана визнати такий шлюб виключно для надання похідного права на проживання громадянину третьої країни. Це не вимагає зміни національного законодавства щодо інституту шлюбу й не підриває національну ідентичність країни.

Таким чином, держава не може відмовити в праві на проживання лише через те, що шлюб є одностатевим, навіть якщо національне законодавство таких шлюбів не визнає. Це гарантує свободу пересування та захист сімейного життя.

Другою справою є V.M.A. v Stolichna obshtina, rayon «Pancharevo» (C-490/20) [14].

Муніципалітет Софії відмовив V.M.A. у видачі свідоцтва про народження її доньки S.D.K.A., народженої в грудні 2019 року в Іспанії. V.M.A., громадянка Болгарії, та її дружина K.D.K., громадянка Великої Британії, проживали в Іспанії з 2015 року. В Іспанії донька була зареєстрована з обома матерями у свідоцтві про народження.

V.M.A. звернулася до муніципалітету Софії з проханням видати болгарське свідоцтво про народження її дитини, але отримала відмову, оскільки зазначення двох жінок як батьків суперечить болгарському законодавству. Європейський суд акцентував, що держави-члени можуть самостійно вирішувати питання щодо шлюбів і батьківства одностатевих пар, але мають забезпечувати свободу пересування громадян ЄС шляхом визнання цивільного стану, встановленого в іншій країні.

У пункті 56 рішення Суд справедливості, посилаючись на позицію Генерального адвоката, наголосив, що держава-член зобов'язана видати дитині, яка має її громадянство, документ, що посвідчує особу, навіть якщо в свідоцтві зазначені батьки однієї статі. Це не порушує національну ідентичність і громадський порядок.

Європейський суд наголошує, що таке зобов'язання не вимагає від держави-члена, громадянином якої є відповідна дитина, забезпечувати у своєму національному законодавстві батьківство осіб однієї статі.

Таким чином, Суд справедливості постановив, що держава-член не може відмовити у видачі посвідчення особи дитині на підставі свідоцтва про народження, виданого іншою країною ЄС, навіть якщо в ньому зазначені батьки однієї статі.

В об'єднаних справах Angelo Alberto Torresi and Pierfrancesco Torresi v Consiglio dell'Ordine degli Avvocati di Macerata (C-58/13, C-59/13) [15] Європейський Суд також не оминув національну ідентичність.

Справа стосувалася двох італійських громадян, які після здобуття юридичної освіти в Італії отримали кваліфікацію в Іспанії та були зареєстровані як адвокати в Іспанії. Вони звернулися до італійської Ради адвокатів міста Мачерата з проханням зареєструвати їх у спеціальному реєстрі для осіб, які здобули кваліфікацію в іншій державі ЄС. Однак рішення не було винесено і заявники звернулися до Національної ради адвокатів Італії.

Італійська національна рада адвокатів зазначила, що отримання кваліфікації в одній державі, а потім переїзд до іншої для здобуття звання адвоката з метою повернення до першої держави і негайного початку професійної діяльності може суперечити цілям Директиви 98/5/ЄС Європейського парламенту та Ради від 16 лютого 1998 року щодо сприяння практиці професії адвоката на постійній основі в державі-члені, відмінній від тієї, у якій було отримано кваліфікацію, оскільки може обійти національну систему іспитів в Італії. Така ситуація, на їхню думку, дозволяє обходити правила, які є частиною італійської національної ідентичності, що суперечить статті 4(2) ДЄС.

Європейський суд вказав, що стаття 3 Директиви 98/5 не регулює доступ до професії адвоката в приймаючій державі, а лише дозволяє адвокатам, які здобули кваліфікацію в іншій державі-члені, працювати під своїм початковим званням, тому положення не впливає на фундаментальні політичні та конституційні структури чи основні функції держав-членів у розумінні статті 4(2) ДЄС.

Отже, з огляду на практику можна зробити висновок, що Європейський суд підходить до питання національної ідентичності обережно, визнаючи її роль, але не надаючи детальних пояснень. Суд справедливості може зазначити, що певний аспект національної ідентичності, наприклад, національна мова або статус держави як республіки слугуватиме легальною причиною для обмеження застосування права ЄС. Однак аналіз пропорційності такого обмеження може визначатися ним безпосередньо або такий обов'язок буде покладено на національний суд як у справі Malgožata Runevič-Vardyn and Łukasz Paweł Wardyn v Vilniaus miesto savivaldybės administracija (C-391/09).

Інколи Європейський суд взагалі не пояснює значення національної ідентичності в конкретній справі, навіть якщо сторони посилаються на неї. Прикладком такої ситуації може стати справа Relu Adrian Coman, Robert Clabourn Hamilton, Asociația Accept v Inspectoratul General pentru Imigrări, Ministerul Afacerilor Interne (C-673/16), де уряд Латвії заявляв, що інститут шлюбу для багатьох держав-членів є частиною їхньої національної ідентичності в контексті статті 4(2) ДЄС.

Внесок у розвиток концепту національної ідентичності також зробили Генеральні адвокати. У ЄС Генеральні адвокати – це високопоставлені чиновники, які працюють у Суді справедливості. Вони беруть участь у судових засіданнях та складають свої висновки. Хоча висновок Генерального адвоката не є обов'язковим ні для Європейського суду, ні для судів держав-членів, їхні висновки часто беруться до уваги і часто є визначальними для рішення Суду справедливості в справі.

Особливої уваги вартують висновки Генеральних адвокатів Кокотта в справі V.M.A. v Stolichna obshtina, rayon «Pancharevo» (C-490/20), Еміліу в справі Boriss Cilevičs and Others (C-202/11) та Коллінза в справі OP v Commune d'Ans (C-148/22).

Кокотт зазначає, що однією з головних цілей Лісабонського договору було більш

чітке розмежування повноважень між ЄС і державами-членами. Положення про захист національної ідентичності в контексті статті 4 та інших положень першого розділу ДЄС показує, що ця концепція також має вертикальний вимір, тобто їй відводиться певна роль у розмежуванні повноважень між ЄС та державами-членами. У цьому контексті Конституційний договір ознаменував перехід від положення про захист національної ідентичності до юридично закріпленого принципу розподілу повноважень [16].

Проте Еміліу наголошує, що на сьогодні Європейський суд не розробив концепцію «національної ідентичності» [17].

У зв'язку з цим, на думку Коллінза, свобода розсуду є особливо широкою, коли принципи, про які йдеться, можуть стосуватися національної ідентичності держав-членів для цілей статті 4(2) ДЄС [18].

Відповідно до цього положення ЄС зобов'язаний поважати національну ідентичність своїх держав-членів, властиву їхнім фундаментальним політичним та конституційним структурам, що, за словами Кокотта, можна розуміти як зобов'язання поважати плюралізм поглядів і, отже, відмінності, які характеризують кожну державу-члена [16].

Як зазначає Еміліу щодо сфери застосування цього положення, то формулювання статті 4(2) ДЄС чітко вказує на те, що воно може застосовуватися лише щодо основних конституційних елементів держави-члена. Це положення фактично стосується національної ідентичності держав-членів, притаманної їхнім «фундаментальним політичним та конституційним структурам» [17].

Еміліу вважає, що ЄС не повинен визначати для кожної держави-члена елементи, які складають «ядро» національної ідентичності, на яке посилається стаття 4(2) ДЄС [17].

Із цим, у свою чергу, погоджується Кокотт, наводячи аналогічне твердження, відповідно до якого точний зміст концепції національної ідентичності, ймовірно, буде відрізнятися в різних державах-членах і, за своєю природою, не може бути визначений без урахування уявлень держав-членів про їхню національну ідентичність [16].

Однак Еміліу продовжує думку, акцентуючи, що держави-члени користуються значною свободою дій у цьому відношенні, яка, однак, не є необмеженою. Зобов'язання ЄС «поважати» національну ідентичність держав-членів не може бути рівнозначним праву держави-члена нехтувати законодавством ЄС у зручний для неї час [17].

Кокотт та Еміліу дійшли до висновку, що концепція національної ідентичності, на яку посилається держава-член, обов'язково повинна бути сумісна з конституційними рамками ЄС, зокрема, з його основоположними цінностями (стаття 2 ДФЄС) та цілями (стаття 3 ДФЄС) [16, 17].

На думку Еміліу, якщо держава-член обґрунтовує свої національні заходи посиланням на статтю 4(2) ДЄС, яка захищає національну ідентичність, та ці заходи узгоджуються з конституційними засадами ЄС, це не виключає необхідності глибшого аналізу. Національний захід повинен підлягати традиційному тесту на пропорційність, який передбачає три ключові питання: 1) Чи національні заходи сприяють досягненню заявленої мети? 2) Чи існують менш обмежувальні заходи, які могли б досягти тієї ж мети? 3) Чи не є наслідки національних заходів надмірно обтяжливими для інших суб'єктів, яких вони стосуються? [17].

У цьому контексті Кокотт підкреслює, що національна ідентичність дозволяє, серед іншого, «обмежити вплив права ЄС у сферах, які вважаються важливими для держав-членів» [16] і що, як зазначає Еміліу, вона має бути належним чином врахована інституціями та органами ЄС при тлумаченні та застосуванні права ЄС [17].

У розглянутій практиці Суду справедливості простежується доволі обмежена конкретизація національної ідентичності, однак варто пам'ятати, що така «обмеженість» притаманна всій його судовій практиці.

Ян Бурда, наприклад, розглядаючи в своїй роботі «Національна ідентичність та судовий мінімалізм: досліджуючи стриманість СЄС у вирішенні питань національної

ідентичності» причини загальної неохочості Європейського суду заглиблюватися в юридичний аналіз, окремо виділяє особливості процесу підготовки рішень у палатах суду і ширший контекст, зокрема роль суду в умовах конституційного плюралізму або його прагнення формувати судову практику таким чином, щоб вона сприяла європейській інтеграції [19, с. 69].

Аргументація Суду справедливості часто містить лише мінімально необхідне, що, як красномовно зазначила колишній Генеральний адвокат Елеанор Шарпстон, «залишає читача, навіть обізнаного та досвідченого, у певному сумніві щодо того, що саме Суд насправді вирішив» [19, с. 69].

Однією з причин судового мінімалізму є історична спадщина Європейського суду. Оскільки суд на початку своєї діяльності свідомо моделювався за зразком французької Державної ради (French Conseil d'Etat), він також перейняв французький однозначний і магістральний підхід до судової аргументації, на відміну від практики німецької або англо-американської юриспруденції, яка має тенденцію бути більш дискурсивною. Хоча Суд Справедливості й дещо змінив свій стиль аргументації, він не пішов так далеко, як Європейський суд з прав людини, який перейшов від «дещо урізаного та формалістичного стилю юридичної аргументації» до більш дискурсивного та повного стилю [19, с. 82].

Національна ідентичність не є винятком для Європейського суду, адже попри часті посилання на неї держав-членів суд продовжує зберігати стриманість у коментарях. У результаті фактичне судове тлумачення поняття національної ідентичності в праві ЄС залишається відсутнім.

У вищезазначеній роботі Ян Бурда, обґрунтовуючи, чому мінімалістичний підхід Суду справедливості в рішеннях, пов'язаних з концепцією національної ідентичності, є виправданим, посилається на чотири ключові аспекти, а саме: 1) обережність суду в трактуванні принципу, роз'яснення якого може загальмувати європейську інтеграцію та підірвати верховенство права ЄС; 2) прагнення уникнути конфліктів щодо змісту національної ідентичності конкретної держави-члена шляхом втручання в її самосприйняття; 3) бажання запобігти формуванню широкої судової практики, що надто лояльно ставиться до претензій держав-членів щодо ідентичності, аби не створювати враження, що суд визнає ідентичність як підставу для відхилення від зобов'язань за правом ЄС; 4) прагнення розширити сферу застосування рішень щодо ідентичності [19, с. 70].

Незважаючи на судовий мінімалізм, на думку деяких науковців, концепція національної ідентичності відіграла ключову роль у формуванні юридичних меж застосування принципу пріоритету права ЄС над національними конституціями. Хоча примат права ЄС не був закріплений у договорах, він був сформульований Європейським судом у справі Costa v ENEL. Подальший розвиток цього принципу відбувся у справі Internationale Handelsgesellschaft, де відбулося його поширення на національні конституції, що викликало суттєвий спротив з боку національних конституційних судів [1, с. 291].

У відповідь на ці суперечності Лісабонська угода, а саме стаття 4(2) ДЄС, формалізувала повагу до національної ідентичності як інструмент юридичного обмеження пріоритету права ЄС. Це дозволило конституційним судам захищати основоположні конституційні норми від надмірного впливу права ЄС, створюючи баланс між процесом європейської інтеграції та збереженням суверенітету держав-членів [1, с. 291].

Висновки

Отже, «національна ідентичність» є складним і багатогранним поняттям, що викликає як теоретичні суперечки, так і практичні труднощі в межах європейського права. Вона не лише відображає специфіку окремих держав, а й відіграє важливу роль у процесах інтеграції та взаємодії між національними правопорядками й правом ЄС.

До ухвалення Лісабонського договору цей термін здебільшого асоціювався із соціальними, культурними та політичними аспектами, аніж із правовим значенням. Стаття 4(2) ДЄС конкретизувала попередні

положення, надавши поняттю нормативного змісту. Вона складається з двох компонентів: перший – це зміст і обсяг конституційної ідентичності, який належить визначати відповідним національним судам, насамперед конституційним судам. Другий – нормативне значення цього положення в контексті обмежень для застосування права ЄС, що входить до компетенції Суду справедливості.

Саме тому визначення обсягу національної ідентичності є спільним завданням національних судів та Європейського суду. Така співпраця сприяє гармонізації відносин, формуванню спільної конституційної культури та інтеграції.

Проте практика Суду справедливості демонструє, що національна ідентичність не є абсолютним аргументом для уникнення виконання права ЄС.

Європейський суд визнає дискреційні повноваження держав-членів у визначенні національної ідентичності, однак такі повноваження обмежені основоположними цінностями, передбаченими статтею 2 ДФЄС, і цілями ЄС, визначеними статтею 3 ДФЄС. Генеральні адвокати Кокотт та Еміліу наголошують, що будь-які заходи, обґрунтовані національною ідентичністю, повинні відповідати праву ЄС і пройти тест пропорційності.

Сучасна практика демонструє, що національна ідентичність є не лише питанням національного інтересу, але й елементом загального правового порядку ЄС, який забезпечує плюралізм і взаємну повагу між ЄС та його членами. Водночас, обережність Суду справедливості в її тлумаченні є виправданою, оскільки, як зазначають науковці, ця концепція може мати «руйнівну силу» для європейської правової системи, подібно до «скриньки Пандори».

Мінімалістичний підхід Європейського суду дозволяє уникнути жорстких рішень, які могли б загострити відносини з національними судами, водночас надаючи їм можливість брати участь у процесі тлумачення національної ідентичності. Це створює умови для рівноправного партнерства між національними та європейською правовими системами. Однак такий підхід може залишати простір для маніпулювання концепцією з боку урядів держав-членів, особливо в умовах політичної нестабільності.

Таким чином, стаття 4(2) ДЄС залишається важливим, але складним для тлумачення положенням, дослідження якого в теорії та практиці є ключовим для розуміння еволюції взаємин між ЄС та його членами. Цей концепт залишається динамічним і значущим, особливо в контексті сучасних викликів, зокрема зловживання ним окремими державами-членами для обходу зобов'язань перед правом ЄС.

Література

1. Preshova D. Battleground or meeting point? Respect for national identities in the European union - Article 4(2) of the treaty on European union. *Croatian Yearbook of European Law and Policy*. 2012. Vol. 8. P. 267–298. URL: https://www.researchgate.net/publication/293180275_Battleground_or_meeting_point_Respect_for_national_identities_in_the_European_union__Article_42_of_the_treaty_on_European_union (date of access: 03.03.2025).

2. Kiššová S. Thirty years of the concept of national identity in the primary law of the European Union: Clearly unclear?. *Balkan Social Science Review*. 2022. Vol. 20. P. 137–157. URL: https://www.researchgate.net/publication/366991134_Thirty_years_of_the_concept_of_national_identity_in_the_primary_law_of_the_European_Union_Clearly_unclear (date of access: 03.03.2025).

3. Opinion of Advocate General Poiares Maduro of 8 October 2008, Michaniki AE v Ethniko Symvoulio Radiotileorasis and Ypourgos Epikrateias, Case C-213/07. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62007CC0213&qid=1741089678000 (date of access: 03.03.2025).

4. Opinion of Advocate General Bot of 2 October 2012, Stefano Melloni v Ministerio Fiscal, Case C-399/11. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62011CC0399 (date of access: 03.03.2025).

5. Drinóczi T. Constitutional Identity in Europe: The Identity of the Constitution. A Regional Approach. *German Law Journal*. 2020. Vol. 21, No. 2. P. 105–130. URL: https://www.researchgate.net/publication/339159809_Constitutional_Identity_in_Europe_The_Identity_of_the_Constitution_A_Regional_Approach (date of access: 03.03.2025).

6. Cloots E. National Identity, Constitutional Identity, and Sovereignty in the EU. *Netherlands Journal of Legal Philosophy*. 2016. Vol. 45, No. 2. P. 82–98. URL: https://www.academia.edu/122423517/National_Identity_Constitutional_Identity_and_Sovereignty_in_the_EU (date of access: 03.03.2025).

7. Weatherill S. Distinctive Identity Claims, Article 4(2) TEU (and a Fleetingly Sad Nod to Brexit). *Croatian Yearbook of European Law and Policy*. 2016. Vol. 12, No. 1. P. 7–13. URL: https://www.cyelp.com/index.php/cyelp/article/view/262/162 (date of access: 03.03.2025).

8. Kos M. The Relevance of National Identity in European Union Law and Its Potential for Instrumentalisation. *Zbornik znanstvenih razprav*. 2019. Vol. 79. P. 41–69. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3883222 (date of access: 03.03.2025).

9. Judgment of the Court (Second Chamber) of 22 December 2010, Ilonka Sayn-Wittgenstein v Landeshauptmann von Wien, C-208/09. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62009CJ0208 (date of access: 03.03.2025).

10. Judgment of the Court (Second Chamber) of 12 May 2011, Malgožata Runevič-Vardyn and Łukasz Paweł Wardyn v Vilniaus miesto savivaldybės administracija and others, C-391/09. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62009CJ0391 (date of access: 03.03.2025).

11. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 16 April 2013, Anton Las v PSA Antwerp NV, Case C-202/11. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62011CJ0202&qid=1732369073839 (date of access: 03.03.2025).

12. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 7 September 2022, Boriss Cilevičs and others, Case C-391/20. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62020CJ0391&qid=1732369073839 (date of access: 03.03.2025).

13. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 5 June 2018, Relu Adrian Coman and others v Inspectoratul General pentru Imigrări and Ministerul Afacerilor Interne, Case C-673/16. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62016CJ0673&qid=1732369073839 (date of access: 03.03.2025).

14. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 14 December 2021, V.M.A. v Stolichna obshtina, rayon «Pancharevo», Case C-490/20. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62020CJ0490&qid=1732369073839 (date of access: 03.03.2025).

15. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 17 July 2014, Angelo Alberto Torresi and Pierfrancesco Torresi v Consiglio dell'Ordine degli Avvocati di Macerata, Cases C-58/13 and C-59/13. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62013CJ0058&qid=1732369073839 (date of access: 03.03.2025).

16. Opinion of Advocate General Kokott of 15 April 2021, V.M.A. v Stolichna obshtina, rayon «Pancharevo», Case C-490/20. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=ecli%3AECLI%3AEU%3AC%3A2021%3A296 (date of access: 03.03.2025).

17. Opinion of Advocate General Emiliou of 8 March 2022, Boriss Cilevičs and Others, Case C-391/20. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=ecli%3AECLI%3AEU%3AC%3A2022%3A166 (date of access: 03.03.2025).

18. Opinion of Advocate General Collins of 4 May 2023, OP v Commune d'Ans, Case C-148/22. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A 62022CC0148&qid=1732369073839 (date of access: 03.03.2025).

19. Burda J. National Identity and Judicial Minimalism: Exploring The Cjeu's Restraint in Adjudicating National Identity. *International and Comparative Law Review*. 2021. Vol. 21, No. 2. P. 68–95. URL: https://sciendo.com/article/10.2478/iclr-2021-0014 (date of access: 03.03.2025).

Solokha M.M.,
PhD student at the Department of Constitutional Law of Ukraine at Yaroslav Mudryi National Law University

NATIONAL IDENTITY IN THE JUDGMENTS OF THE COURT OF JUSTICE OF THE EUROPEAN UNION: THE POST-LISBON CONTEXT

This article analyses the case law of the Court of Justice of the European Union in the context of application and interpretation of Article 4(2) of the Treaty on European Union, which enshrines the obligation of the European Union to respect the national identity of Member States, in the post-Lisbon period. The purpose of the study is to identify the trends in judicial reasoning regarding the national identity of Member States and to determine its significance within the European legal order. The article analyses court decisions on the legality of restrictions on rights and freedoms based on national identity, with a focus on which aspects the European Court of Justice in the context of Article 4(2) TEU has recognised as part of the national identity of Member States and which have not. It is emphasised that, despite the broad discretionary powers of Member States in defining their national identity, the Court of Justice monitors its compliance with the fundamental values and objectives of the EU. It is also emphasised that any measures justified by national identity, even if compliant with EU law, must pass the proportionality test. The case law demonstrates the minimalist approach of the European Court of Justice to the interpretation of national identity, but this paper assumes that this path was chosen deliberately. This caution helps to avoid conflicts between EU law and national legal orders, creating conditions for cooperation between European and national courts. At the same time, it is noted that this approach leaves room for manipulation by Member States, which may lead to abuse of the concept of national identity to avoid fulfilling obligations under EU law. The results of the study contribute to an understanding of the role of national identity in the European legal system and its impact on integration processes.

Keywords: national identity, constitutional identity, constitutional values, article 4(2) TEU, constitutional pluralism, rule of law, Court of Justice of the European Union, national constitutional courts, European Union law, national constitutions, national law.

FOREIGN EXPERIENCE IN PROTECTING ANIMALS FROM CRUELTY

МІНКА Тетяна Павлівна - доктор юридичних наук, професор завідувач кафедри публічного та приватного права Університету митної справи та фінансів
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6012-6973
УДК 342.922
DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.31

The scientific work is devoted to international legal standards concerning the protection of animals from cruelty. The mechanisms of legal regulation of animal protection in domestic legislation are revealed, and shortcomings in regulatory acts are identified. Attention is focused on the problems of applying international regulatory documents in cases of cruelty and establishing an effective mechanism for such application. Emphasis is placed not only on strengthening responsibility for animal abuse, but also on the procedures for initiating criminal proceedings or administrative offenses. It should be noted that the implementation of measures to combat animal cruelty will have an extremely positive impact on the future society, since the roots of cruelty must be eradicated in any case. I would like to emphasize that the key causes of animal cruelty are the influence of negative psychological and social factors.

Attention is focused on the fact that one of the key problems within the framework of the topic under study is the use of animals and their exploitation in circuses. According to Article 25 of the Law «On the Protection of Animals from Cruelty», a person who keeps an animal whose use in circus, sports or other entertainment events is impossible is obliged to provide this animal with proper conditions of detention, in accordance with the requirements of regulatory legal acts. It is important to note that more than 27 European countries have chosen the path of technology, banning the exploitation of wild live animals in circuses. A good example is a circus in Germany. The work of 15 programmers and technicians resulted in the possibility of reproducing original holograms of animals, which saved living creatures from exhausting, long and often cruel training. Croatia, Austria, Bulgaria, Denmark, Serbia, Macedonia, Estonia and Slovenia joined the international movement to ban the exploitation of animals in circuses, introducing a national ban on the use of animals in such entertainment establishments. Countries such as the Czech Republic, Sweden, Norway and Finland have established certain restrictions that significantly improve the conditions of animals in circuses.

Keywords: cruelty, violence, animal, legal regulation, animal protection, international legal standards.

The importance of protecting animals from cruelty has been officially recognized and approved at the international level. It is the European Convention for the Protection of Pet Animals of 1987 that emphasizes that the protection and humane treatment of animals is a direct duty of humanity, since there is a close natural relationship between them. It should be noted that harming animals negatively affects the existence of humans as a species, because everything in nature is interdependent. Cruelty to animals demonstrates a low moral level, a violation of public order.

This problem is certainly extremely important and has become the topic of many scientific works by both domestic and foreign specialists. Considering the works of Ukrainian scientists, it was in the dissertation of

I.I. Lobov, the publications of O.V. Bogatova, V.S. Miroshnichenko, O.O. Shumil and others that issues related to the protection of animals from cruel behavior were investigated. A significant part of the articles and monographs is devoted to the criminal law analysis of this issue, but it is important to emphasize that the legal regulation of the protection of wild animals from cruelty is mainly in the field of environmental law.

Our state is the second post-Soviet country, after Latvia, which in 2006 adopted the Law of Ukraine "On the Protection of Animals from Cruelty" (hereinafter referred to as the Law), which significantly limits human cruelty towards domestic, hunting, stray, agricultural animals, as well as animals used in scientific research and in the educational process, etc.

Article 1 of the Law defines an animal as a biological subject belonging to the fauna: agricultural, domestic, wild, including domestic and wild poultry, fur, laboratory, zoo, circus [1]. At the same time, the legislator defines animal cruelty as abuse of animals, in particular homeless animals, which caused torture, physical suffering, bodily injuries, mutilation or led to death, setting animals against each other and against other animals, committed for hooligan or selfish motives, abandoning domestic and farm animals to their fate, in particular, violating the rules for keeping animals [1]. It should be emphasized that all essential signs of cruelty are fixed at the legislative level, which makes it possible to identify the act in the event of a person violating regulatory requirements. The Law also defined the concept of humane treatment of animals - actions that meet the requirements for protecting animals from cruelty and provide for a benevolent attitude towards animals, promoting their welfare, improving the quality of their life, etc. [1]. It is worth noting that this list is not exhaustive, but it creates an idea of the distinction between humane treatment of animals and cruel treatment according to their essential characteristics [7, p. 225].

An important role in the process of legal regulation of the protection of animals from cruelty is played by the European Convention for the Protection of Pet Animals, despite the fact that it regulates only the protection of a certain type of animal (namely, pet animals). This Convention establishes a moral obligation of a person to protect and treat animals humanely, indicates the value of pet animals for society, as well as the fact that they are connected by particularly close ties. Article 3 of the European Convention stipulates that no one should cause unnecessary pain, suffering or distress to a pet. No one should abandon a pet. The latter obligation, unfortunately, is very often violated, given the number of homeless animals living on the streets [2].

Taking into account the processes of European integration, which involves the intensification of economic, political, and cultural relations, the introduction of the principles of the European regulatory framework into domestic legislation, our state, when developing a mechanism for legal regulation of the treatment of animals, has the opportunity to apply the provisions of the following regulatory acts: regarding wild animals (Convention on the Conservation of European Wild Fauna and Flora and their Natural Habitats of 1979); regarding companion animals (European Convention for the Protection of Pet Animals of 1992, Regulation No. 998/2003 of the European Parliament and of the Council of Europe on animal health requirements applicable to the non-commercial transport of pet animals); on animals used in agriculture (European Convention for the Protection of Animals during International Transport 1968, European Convention for the Protection of Farming Animals 1976, European Convention for the Protection of Animals kept for Slaughter 1979); on animals used for entertainment (European Commission Regulation on the health requirements for circus animals during transport between Member States, Council Directive on the keeping of wild animals in zoos); on animals used for scientific and industrial experiments (European Convention for the Protection of Vertebrate Animals used for Experimental or other Scientific Purposes 1986, Council Directive 2010/63/EU on the Protection of Animals Used for Scientific Purposes, European Commission Recommendation on Guidelines for the Accommodation

and Care of Animals Used for Experimental and Other Scientific Purposes).

In 2019, Bill No. 2351 was introduced on the implementation of the provisions of certain EU agreements and directives in the field of animal and plant protection, which provides for increased liability for cruelty. The main goal of this bill is to implement the humane principles of animal treatment, which are specified in international treaties to which Ukraine is a party. The Deputy Chairman of the Verkhovna Rada Committee on Environmental Policy and Nature Management noted that Article 89 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses, which provides for punishment for animal cruelty, is practically ineffective, as it is not consistent with the Law of Ukraine "On the Protection of Animals from Cruelty" [3].

The above-mentioned draft law provides for amendments to the Law "On the Protection of Animals from Cruelty", namely an amendment prohibiting the keeping of bears, tigers, lions and other wild animals near public catering establishments, hotels, other places where the demonstration of wild animals is unacceptable, as well as in private homes and private yards, since only zoos have the right to keep these animals [3].

It also provides for a reduction in the age from which a person can be held criminally liable for cruel treatment, namely to 14 years. Criminal liability will increase in certain cases, and acts that are currently administrative will be criminalized [3].

The draft law contains provisions according to which the investigator will be obliged to order an examination of the causes of the animal's death, and not simply destroy the corpse. The draft law also provides for changes to: banning begging with animals, raising standards for the treatment of farm animals, banning euthanasia as a method of regulating the number of animals, etc. [3].

Given the increasing incidence of cruel killing of animals, back in 2017, amendments were made to the Criminal Code of Ukraine in the part that regulates the cruel treatment of animals (Article 299 of the Code). Actions where an animal was mutilated or killed, setting one animal on another, and publicly calling for cruel treatment of animals are punishable by arrest for a term of up to six months or restriction of liberty for a term of up to three years. The previous version provided for such actions to be punishable by a fine or arrest for a term of up to six months. The same actions in the presence of a minor or underage person, or committed repeatedly, or committed by a group of persons, are punishable by imprisonment for a term of five to eight years [4].

Ukraine ratified the provisions of the European Convention for the Protection of Pet Animals in 2014, but the legislation has not undergone any significant changes in this regard. This attitude of the legislator to this topic raises many questions, because due to significant gaps in the current legislation on the protection of animals from cruelty, there are problems with the practical application of the norms contained in the Law of Ukraine "On the Protection of Animals from Cruelty", in the articles of the Criminal Code and the Code of Administrative Offenses [7, p. 225]. It is worth noting that animals are often used as objects for testing cosmetics and products that we use in everyday life. Hand cream, mosquito spray and even toilet paper are tested on animals. For certain types of research, animals are often specially bred or stray animals are caught. Videos of these experiments are striking in their cruelty, because testing of cosmetics or other products is not limited to applying cream to the skin, it is injections, forced introduction of components under the skin, into the stomach, etc. Now there is a solution to limit the number of such cruel experiments.

First of all, you should refrain from buying such products from companies that conduct research on animals. There is a website that is an information portal - People for the Ethical Treatment of Animals. This website contains complete information about a particular cosmetics manufacturer, indicating whether it is (cruelty-free) or not.

Currently, a large number of countries pay attention to the ban and refusal to test cosmetics on animals. The first country that banned animal testing in 2002 to test the suitability of cosmetics and other household products was

England. As for the countries of the European Union, back in 2004 a ban on testing finished cosmetic products on animals was introduced. In 2009, EU countries introduced a ban on advertising cosmetics that have been tested on animals. A major achievement was the ban on the sale of products tested on animals in the EU in general, but a major disadvantage of this ban is that it affects only new products on the market, bypassing old ones that have already established themselves on the European market.

Fortunately, thanks to the fruitful work of many laboratories around the world, alternatives have been developed for testing cosmetics. These alternative means either minimize the harmful effects or completely eliminate the participation of animals in experiments. Such means include: tests using protein membranes; clinical trials on volunteers; computer modeling; medical imaging (checking the effect of drugs on metabolism by microdosing); in-vitro tests on human skin models, etc. [7, p. 226].

Unfortunately, Ukraine hardly uses the experience of foreign countries regarding alternative means for testing cosmetics and household chemicals. In the author's opinion, it is necessary to develop an effective mechanism for controlling cosmetic and chemical experiments by establishing the relevant duty of representatives of the State Ecological Inspectorate and public ecological inspectors, in particular, special accounting and reporting on animal experiments.

The next problem within the scope of the researched topic is the use of animals and their exploitation in circuses. According to Article 25 of the Law "On the Protection of Animals from Cruelty", a person who keeps an animal whose use in circus, sports and other entertainment events is impossible is obliged to provide the specified animal with conditions of detention in accordance with the requirements of this Law [1]. It should be noted that more than 27 European countries have made a choice in favor of technology, prohibiting the exploitation of wild live animals in circuses. The most successful example is the Kopsaii circus in Germany. The work of 15 programmers and technicians made it possible to recreate the original holograms of animals and saved live animals from exhausting, long and often cruel training [7, p. 226].

Countries such as Croatia, Austria, Bulgaria, Denmark, Serbia, Macedonia, Estonia and Slovenia have joined the marathon of banning the use of animals in circuses by adopting a national ban on the use of animals in such entertainment establishments. Countries such as the Czech Republic, Sweden, Norway and Finland have developed certain restrictions that significantly facilitate the life of animals in circuses [5].

The ban on the use of wild animals in circuses has also been adopted at the city level, in particular, in the summer of 2017, the city of New York established such a ban. It is worth noting that the problem of cruel exploitation of animals is concerned not only with individual states and cities, but also with circuses themselves. In particular, international circuses have independently abandoned the use of animals. It is worth noting that these circuses have not lost their spectators; on the contrary, certain technical innovations and the diligence of acrobats have become the reason for the increase in the audience of circuses [6, p. 349-352].

It is worth recalling that in 2018, the Ministry of Ecology and Natural Resources submitted a bill to the Cabinet of Ministers on amendments to the legislation on the protection of animals from cruelty. This bill proposes to ban the use of wild animals in circuses [7]. The norms of the bill establish a transition period of five years to develop a mechanism for transferring animals to nature reserves, other relevant institutions and to consolidate the regime of their further residence [8].

Ukrainian cities have also made their contribution to prohibiting the exploitation of animals in circuses. For example, Chernivtsi and Kyiv banned mobile circuses with animals on their territories. The Executive Committee of the Lviv City Council adopted a resolution "On the humane treatment of animals", which states that the exploitation of animals in circuses and dolphinariums is unacceptable [9; 10].

Thus, the problem of legal regulation of the protection of animals from cruelty is quite

important in many aspects. First of all, this is a natural aspect, because, as the author noted above, everything in nature is in direct interrelation. Secondly, a humane attitude towards animals is one of the decisive factors for the formation of a healthy worldview of present and future societies, because any violence is always negative, regardless of its object. Thirdly, every animal is a living being that also needs protection, like a person. Thus, the situation in our state, the relevant legislation on is only at the stage of formation. Of course, the legislative acquis contains ratified acts of international law, the Law of Ukraine «On the Protection of Animals from Cruelty», norms of legal liability, local acts that regulate in this area, a draft law with important norms on this issue is being considered. But a comprehensive approach to the legislative improvement of this problem is needed. The situation requires not only the implementation of a new version of Article 299 of the Criminal Code and the criminalization of illegal actions that are in the Code of Administrative Offenses, but also the implementation of an effective mechanism to ensure the protection of animals in real life, and not on paper.

References

1. On the Protection of Animals from Cruelty: Law of Ukraine dated February 21, 2006 No. 3447-M. Verkhovna Rada of Ukraine. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3447-15#Text.

2. European Convention for the Protection of Pet Animals: adopted and promulgated on May 1, 1992. Database «Legislation of Ukraine». https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a15#Text.

3. On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Implementation of Provisions of Certain International Agreements and Directives of the European Union in the Field of Protection of Animal and Plant Life: Law of Ukraine dated July 15, 2021 No. 1684-IX. Official Gazette of Ukraine dated 08/20/2021 — 2021, No. 64, p. 27, article 4009, act code 106543/2021

4. On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on the Introduction of Humane Treatment of Animals: Law of Ukraine dated June 22, 2017 No. 2120-VIII. Voice of Ukraine dated August 3, 2017 — No. 142.

5. Analytical Note. The Use of Wild Animals in Circuses. Journal: Ecology, Law, Man. URL: http://epl.org.ua/eco-analytics/analitychna-zapyska-vykorstannya-dykyh-tvaryn-v-tsyrkah/.

6. Shumilo O.O. International and Foreign Experience in Preventing Cruelty to Animals. Journal of the Kyiv University of Law. 2016. No. 2. P. 349–352.

7. Lozo O.V., Pilyushenko D.O. Current issues of legal regulation of the protection of animals from cruelty. Legal Scientific Electronic Journal. No. 7. 2020. P. 225-228. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-7/57

8. Leheza, Ye., Len, V., Shkuta, O., Titarenko O. & Cherniak, N. (2022). Foreign experience and international legal standards of applying artificial intelligence in criminal proceedings. *Revista de la universidad del zulia,* 13, 36, 276-287. DOI: https://doi.org/10.46925//rdluz.36.18

9. Leheza, Ye., Odyntsova, I. & Dmytrenko, N. (2021). Teoría y regulación legal del apoyo informativo de los procedimientos administrativos en Ucrania. *Ratio Juris Unaula,* 16, 32, 291-306. DOI: https://doi.org/10.24142/raju.v16n32a12

10. Leheza, Ye., Savielieva, M. & Dzhafarova O. (2018). Structural and legal analysis of scientific activity regulation in developed countries. *Baltic journal of economic studies,* 4, 3, 147-157. DOI: https://doi.org/10.30525/2256-0742/2018-4-3-147-157.

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЗАХИСТУ ТВАРИН ВІД ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ

Наукова праця присвячена міжнародним правовим стандартам, що стосуються захисту тварин від жорстокого ставлення. Розкрито механізми правового регулювання захисту тварин у вітчизняному законодавстві, а також ідентифіковано недоліки в нормативних актах. Акцентовано увагу на проблематиці застосування міжнародних нормативно-правових документів у випадках жорстокого поводження та налагодженні ефективного ме-

ханізму такого застосування. Наголошено не лише на посиленні відповідальності за знущання над тваринами, а й на процедурах відкриття кримінальних проваджень або адміністративних правопорушень. Слід зауважити, що впровадження заходів з протидії жорстокому поводженню з тваринами матиме надзвичайно позитивний вплив на майбутнє суспільство, оскільки коріння жорстокості необхідно викорінювати в будь-якому випадку. Хочу підкреслити, що ключовими причинами жорстокого ставлення до тварин є вплив негативних психологічних та соціальних факторів.

Зосереджено увагу на тому, що однією з ключових проблем у рамках досліджуваної теми є використання тварин та їх експлуатація в цирках. Відповідно до статті 25 Закону «Про захист тварин від жорстокого поводження», особа, яка утримує тварину, чиє використання в циркових, спортивних чи інших видовищних заходах є неможливим, зобов'язана забезпечити цій тварині належні умови утримання, відповідно до вимог нормативно-правових актів. Важливо відзначити, що понад 27 країн Європи обрали шлях технологій, заборонивши експлуатацію диких живих тварин у цирках. Показовим прикладом є цирк у Німеччині. Результатом роботи 15 програмістів і техніків стала можливість відтворення оригінальних голограм тварин, що врятувало живих істот від виснажливих, тривалих і часто жорстоких тренувань. До міжнародного руху з заборони експлуатації тварин у цирках приєдналися Хорватія, Австрія, Болгарія, Данія, Сербія, Македонія, Естонія та Словенія, запровадивши на національному рівні заборону використання тварин у подібних розважальних закладах. Такі країни, як Чехія, Швеція, Норвегія та Фінляндія, встановили певні обмеження, які значно покращують умови утримання тварин у цирках.

***Ключові слова**: жорстоке поводження, насилля, тварина, правове регулювання, захист тварин, міжнародно-правові стандарти.*

ПОЗИТИВНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ БОРОТЬБИ ЗІ ЗМІНОЮ КЛІМАТУ: МЕЖІ ТА ЗМІСТ

АНДРІЙЧЕНКО Олександр Леонідович - аспірант, відділ аспірантури, Київський міжнародний університет

ORCID: https://orcid.org/0009-0003-0813-2710

Науковий керівник: СПЕКТОР Ольга Михайлівна - доктор юридичних наук, доцент, професор, Інститут міжнародних відносин та права, Київський міжнародний університет

УДК 502.3:342.7

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.32

У статті здійснено глибокий аналіз позитивних зобов'язань держав у сфері боротьби зі зміною клімату через призму практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Досліджено еволюцію підходів ЄСПЛ до визначення обсягу державних обов'язків, зокрема щодо екологічних прав людини, та проаналізовано критерії оцінки їхнього виконання. Особливу увагу приділено впливу міжнародних правових стандартів на формування судової практики, а також методологічним змінам у підходах ЄСПЛ до оцінки державної політики у сфері екологічного захисту та адаптації до кліматичних змін. Визначено основні фактори, що сприяли розширенню обсягу позитивних зобов'язань держав, зокрема в контексті екологічної безпеки та запобігання наслідкам зміни клімату. У статті акцентується увага на необхідності вдосконалення правових інструментів для забезпечення ефективної реалізації кліматичних зобов'язань державами, що має вирішальне значення для захисту екологічних прав нинішнього та майбутніх поколінь. Зокрема, аналізу піддаються питання ефективного законодавчого регулювання, доступу до правосуддя, а також механізмів правового контролю за виконанням зобов'язань. Окремо розглядаються ключові аспекти міжнародних правових стандартів, які визначають роль держав у боротьбі зі зміною клімату, зокрема через екологічне законодавство. Приділяється увага судовій практиці ЄСПЛ, яка демонструє розширення обсягу позитивних зобов'язань держав, що включають не тільки обов'язок утримуватись від порушень, а й активні дії щодо захисту довкілля. У статті підкреслюється важливість інтеграції міжнародних стандартів у національні системи правового регулювання та надано конкретні рекомендації для удосконалення правових механізмів у сфері боротьби зі зміною клімату. Порушуються питання про те, яким чином розвиток міжнародних норм та судової практики сприяє покращенню правових інструментів у цій сфері, що сприятиме більш ефективному захисту прав людини в умовах глобальних кліматичних змін. Окрім того, зазначено, що в умовах швидкозмінного клімату міжнародні механізми співпраці та розвитку екологічного права набувають особливої актуальності, і саме вони повинні стати основою для подальших наукових досліджень і вдосконалення правових інструментів для забезпечення екологічної безпеки на глобальному рівні.

Ключові слова: позитивні зобов'язання, Європейський суд з прав людини, екологічні права людини, зміна клімату, екологічне законодавство, екологічна безпека.

Постановка проблеми

Зміна клімату є однією з найскладніших глобальних проблем, що виходить за межі екологічних викликів і безпосередньо впливає на права людини, економіку, міжнародну політику та соціальну стабільність. У зв'язку з цим дедалі більшої уваги набуває питання позитивних зобов'язань держав щодо пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптації до нових екологічних реалій. Традиційно права людини передбачають обов'язок

держави утримуватися від втручання в права особи, проте у випадку екологічних загроз виникає необхідність в активному державному втручанні. Однак межі цих зобов'язань залишаються невизначеними, а їхній зміст – предметом наукових дискусій і судових процесів.

Існує широкий спектр міжнародних і національних правових норм, які встановлюють державні обов'язки у сфері екологічного захисту. Наприклад, Паризька угода 2015 року передбачає, що держави мають вживати відповідних заходів для утримання глобального потепління в межах 1,5°C. Однак міжнародне право не містить конкретних механізмів відповідальності за невиконання цих зобов'язань, що ставить під питання ефективність існуючих кліматичних стратегій [1].

Судова практика також відіграє значну роль у визначенні обсягу позитивних зобов'язань держав. Зокрема, справа Urgenda Foundation v. Netherlands стала знаковим прецедентом, у якому суд зобов'язав уряд Нідерландів посилити кліматичну політику, посилаючись на зобов'язання держави захищати життя громадян відповідно до Європейської конвенції з прав людини. У рішенні Європейського суду з прав людини у справі Verein KlimaSeniorinnen Schweiz проти Швейцарії було підтверджено, що держави повинні розглядати зміну клімату як загрозу фундаментальним правам людини [2].

Разом із тим науковці звертають увагу на ризики надмірного розширення обов'язків держави, що може призвести до правової невизначеності та перевантаження державних інституцій. Як зазначають Ivanova & Serrano (2022), баланс між екологічними обов'язками та іншими державними функціями залишається предметом суперечок [3]. Деякі дослідники (Forchtner & Lubarda, 2023) також застерігають, що кліматичні зобов'язання можуть стати інструментом політичних маніпуляцій, що ускладнює їхню реалізацію [1].

Таким чином, дослідження меж і змісту позитивних зобов'язань держави у боротьбі зі зміною клімату є актуальним і багатогранним питанням, що вимагає комплексного аналізу юридичних, економічних та соціальних аспектів.

Метою статті є критичний аналіз меж і змісту позитивних зобов'язань держав у сфері боротьби зі зміною клімату з урахуванням міжнародних правових норм, судової практики та наукових підходів. Особливу увагу приділено визначенню правових механізмів, які зобов'язують держави здійснювати ефективні заходи щодо запобігання та пом'якшення наслідків кліматичних змін, а також ризикам і викликам, пов'язаним із надмірним розширенням таких зобов'язань. У статті розглянуто проблеми відповідальності держав за невиконання кліматичних зобов'язань та можливі шляхи вдосконалення правового регулювання у цій сфері.

Виклад основного матеріалу

Стаття 8 Європейської конвенції з прав людини гарантує право кожної особи на повагу до приватного і сімейного життя, житла та кореспонденції. Попри те, що текст цієї статті безпосередньо не згадує питання екологічних загроз, практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) свідчить про її широке тлумачення, що охоплює питання навколишнього середовища та кліматичних змін. Судова практика демонструє, що держава має не лише негативний обов'язок утримуватися від порушення цього права, а й позитивний обов'язок уживати заходів для його забезпечення, особливо в умовах загрози зміни клімату [4].

Одним із ключових аспектів тлумачення статті 8 Конвенції в контексті кліматичних змін є розгляд екологічних ризиків як таких, що можуть безпосередньо впливати на умови проживання та здоров'я людини. Позитивні зобов'язання держави, що випливають зі статті 8 Конвенції, включають [5]:

1. Розробку та імплементацію ефективних заходів щодо зменшення викидів парникових газів.
2. Забезпечення доступу громадян до екологічної інформації про кліматичні ризики.
3. Вжиття превентивних заходів для захисту населення від екстремальних погодних явищ.
4. Створення механізмів судового та адміністративного захисту осіб, які зазнали шкоди від наслідків кліматичних змін.

Позитивні зобов'язання держави у сфері боротьби зі зміною клімату свідчить про те,

що стаття 8 Конвенції може слугувати правовою основою для вимог до держав щодо запровадження ефективної екологічної політики. Однак, відсутність чітких стандартів та механізмів відповідальності ускладнює практичне застосування цього підходу та залишається предметом подальших дискусій.

Екологічні права людини є однією з найважливіших складових сучасного правозахисту, оскільки погіршення стану довкілля безпосередньо впливає на якість життя, здоров'я та добробут населення. Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) поступово формує практику, яка визнає обов'язок держави не лише утримуватися від екологічно шкідливих дій, а й активно вживати заходів для захисту довкілля в інтересах громадян. Відповідні зобов'язання держави випливають передусім із статей 2 (право на життя) та 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя) Європейської конвенції з прав людини.

ЄСПЛ розглядає екологічні позови як такі, що можуть порушувати фундаментальні права людини, зокрема у випадках забруднення довкілля, змін клімату та управління природними ресурсами. Судова практика показує, що держави несуть позитивні зобов'язання щодо запобігання екологічним загрозам, забезпечення доступу до екологічної інформації та ефективного правового захисту для постраждалих осіб.

Однією з перших значущих справ, у яких ЄСПЛ визнав екологічні порушення як загрозу правам людини, є López Ostra v. Spain (1994). У цій справі заявниця скаржилася, що діяльність місцевого підприємства з утилізації відходів створювала нестерпні умови для життя через забруднення повітря та води. ЄСПЛ встановив, що держава не виконала свій обов'язок із захисту права заявниці на повагу до приватного та сімейного життя відповідно до статті 8 Конвенції. Це рішення стало першим прецедентом, який визнав, що значне екологічне забруднення може порушувати фундаментальні права людини [5].

Подібний підхід було застосовано у справі Guerra and Others v. Italy (1998), де ЄСПЛ встановив, що уряд Італії не забезпечив своєчасного інформування громадян про екологічні ризики, пов'язані з діяльністю хімічного заводу, що призвело до порушення статті 8. Суд підкреслив, що держави мають позитивний обов'язок забезпечувати громадянам доступ до екологічної інформації, яка може впливати на їхнє здоров'я та безпеку [6, p.245].

Останніми роками ЄСПЛ усе частіше розглядає питання зміни клімату як порушення прав людини, особливо в справах, де заявники доводять, що держава не вживає достатніх заходів для боротьби зі змінами клімату. Найбільш знаковими справами у цій сфері є Verein KlimaSeniorinnen Schweiz v. Switzerland (2023) та Duarte Agostinho and Others v. Portugal and Others (2020) [7, p.432].

У першій справі група жінок похилого віку зі Швейцарії подала позов, стверджуючи, що недостатні кліматичні заходи уряду порушують їхні права відповідно до статей 2 та 8 Конвенції. ЄСПЛ визнав, що держави мають активні обов'язки щодо боротьби зі змінами клімату, оскільки вони безпосередньо впливають на якість життя та здоров'я людей. Це рішення створило прецедент, що може стати основою для майбутніх кліматичних позовів проти держав.

У справі Duarte Agostinho and Others v. Portugal and Others група молодих активістів звинуватила кілька європейських урядів у тому, що їхня бездіяльність у боротьбі зі змінами клімату порушує право заявників на здорове довкілля та безпечне майбутнє. Суд поки що не виніс остаточного рішення, але ця справа має потенціал стати одним із ключових кліматичних процесів в історії ЄСПЛ [7, p.437].

ЄСПЛ також розглядав справи, що стосуються відповідальності держав за управління природними ресурсами та їхнього впливу на права людини. Зокрема, у справі Tătar v. Romania (2009) суд розглядав наслідки аварії на золотовидобувному заводі, що спричинила забруднення навколишнього середовища. Суд визнав, що держава не забезпечила належного екологічного контролю, що призвело до порушення статті 8 Конвенції [8, p.231].

Подібний підхід було застосовано у справі Öneryildiz v. Turkey (2004), де вибух на звалищі відходів спричинив загибель людей. Суд визнав, що держава не виконала своїх позитивних зобов'язань із захисту життя громадян, порушивши статтю 2 Конвенції. Це рі-

шення стало одним із перших випадків, коли ЄСПЛ визнав відповідальність держави за екологічні наслідки, що призвели до втрати людських життів [9].

Аналіз судової практики ЄСПЛ свідчить, що позитивні зобов'язання держави у сфері екологічних прав людини охоплюють широкий спектр питань – від боротьби із забрудненням довкілля до зміни клімату та управління природними ресурсами. Суд систематично визнає, що держава має не лише утримуватися від екологічно шкідливих дій, але й активно забезпечувати громадянам безпечне довкілля через регулювання екологічних стандартів, контроль за промисловими підприємствами та ефективне правове реагування на екологічні катастрофи.

Водночас залишається відкритим питання про межі цих зобов'язань та можливість притягнення держав до відповідальності за недотримання кліматичних цілей. Незважаючи на низку знакових рішень, практика ЄСПЛ щодо кліматичних справ усе ще перебуває в стадії розвитку. Суду доведеться знайти баланс між необхідністю активної екологічної політики та реалістичністю державних зобов'язань у боротьбі зі зміною клімату.

Таким чином, рішення ЄСПЛ формують правовий прецедент для подальшого розвитку екологічних прав людини та визначення обсягу відповідальності держав за збереження довкілля в контексті прав людини.

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) у своїх рішеннях не лише визначає наявність порушень державами прав людини, а й формулює критерії оцінки виконання ними позитивних зобов'язань. Це особливо важливо в контексті екологічних прав, де йдеться не лише про дотримання формальних зобов'язань, але й про ефективність їхньої реалізації.

ЄСПЛ використовує кілька ключових критеріїв, за якими оцінює виконання державами позитивних зобов'язань: наявність відповідного законодавства, ефективність його застосування, вжиття державою конкретних заходів для запобігання екологічним загрозам, забезпечення доступу до правосуддя та механізмів правового захисту. Ці критерії не є суто формальними – Суд оцінює реальні наслідки політики держав у сфері екологічної безпеки та зміни клімату.

Одним із першочергових критеріїв оцінки є відповідність національного законодавства міжнародним стандартам у сфері екологічних прав людини. У рішенні Taskin and Others v. Turkey (2004) ЄСПЛ підкреслив, що держава повинна мати чіткі законодавчі норми, які регулюють діяльність, що може мати негативний вплив на довкілля. Суд визнав, що недостатність правового регулювання щодо експлуатації кар'єру призвела до порушення статті 8 Конвенції, оскільки заявники не могли ефективно захистити своє право на безпечне довкілля [10].

Законодавство також має бути передбачуваним та відповідати міжнародним зобов'язанням держави. Як зазначають Bright & Buhmann (2021), ризик-орієнтований підхід до прав людини в кліматичних питаннях вимагає, щоб держави приймали правові акти, що базуються на наукових доказах і враховують довгострокові наслідки екологічної політики [9].

Наявність законодавства є необхідною, але недостатньою умовою виконання державою своїх позитивних зобов'язань. ЄСПЛ оцінює, чи вживає держава реальних заходів для зменшення екологічних ризиків. Наприклад, у справі Öneryildiz v. Turkey (2004) суд встановив, що навіть якщо нормативно-правові акти існують, їхня неефективна імплементація може становити порушення статті 2 Конвенції (право на життя) [10].

Це означає, що держава має не лише приймати відповідні норми, а й забезпечувати їхню ефективну реалізацію. Як зазначає Morgera et al. (2023), кліматичні зобов'язання держав мають оцінюватися через їхню спроможність забезпечувати реальний вплив екологічної політики на якість життя громадян [7].

ЄСПЛ послідовно наголошує, що громадяни повинні мати ефективні юридичні механізми для захисту своїх екологічних прав. У справі L.C.B. v. the United Kingdom (1998) суд підкреслив, що відсутність ефективного доступу до правосуддя може становити порушення Конвенції. Це особливо актуально у випадках, коли екологічні ризики стають загрозою для здоров'я та життя людей.

Як зазначають Wewerinke-Singh (2019) та Preston (2018), надання громадянам можливості оскаржувати екологічні порушення є ключовим компонентом демократичного врядування у сфері зміни клімату. Держави, що обмежують доступ до екологічної інформації чи правових механізмів захисту, можуть бути визнані такими, що порушують свої позитивні зобов'язання [8].

ЄСПЛ використовує комплексний підхід до оцінки виконання державами позитивних зобов'язань у сфері екологічних прав людини. Основні критерії включають наявність ефективного законодавства, його реальну імплементацію, а також доступність правових механізмів для захисту екологічних прав. Ця практика підтверджує, що держава не може обмежуватися лише формальним прийняттям нормативних актів – необхідна ефективна реалізація політики, спрямованої на захист довкілля та боротьбу зі змінами клімату.

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) у своїй практиці поступово розширював підходи до тлумачення позитивних зобов'язань держав у сфері екологічних прав людини. Спочатку підхід Суду був орієнтований переважно на розгляд екологічних справ у вузькому контексті порушень окремих статей Конвенції, таких як право на життя та право на повагу до приватного і сімейного життя. Водночас Суд уникав встановлення прямих зобов'язань держав щодо екологічного регулювання та запобігання довгостроковим екологічним ризикам. Основний наголос робився на доведенні прямого причинно-наслідкового зв'язку між діями чи бездіяльністю держави та шкодою, якої зазнали конкретні особи.

З часом практика ЄСПЛ зазнала суттєвих змін. Розширення концепції позитивних зобов'язань почало відбуватися під впливом зростаючої кількості міжнародних договорів та резолюцій, які закріплювали відповідальність держав за екологічну політику. Суд поступово визнав, що екологічні загрози можуть порушувати права людини навіть у тому випадку, коли конкретна шкода ще не настала, але є висока ймовірність її настання в майбутньому. Такий підхід наблизив практику ЄСПЛ до превентивного механізму захисту екологічних прав, що мало важливі наслідки для розвитку міжнародного кліматичного права.

Ще одним важливим фактором, який вплинув на еволюцію судової практики, стала поява нових методів оцінки екологічних ризиків, зокрема через використання наукових досліджень та прогнозування кліматичних змін. Суд почав приділяти більше уваги не лише фактичним порушенням, але й тому, чи вживає держава достатні заходи для зменшення екологічних загроз у довгостроковій перспективі. Це суттєво змінило критерії оцінки державних дій: Суд почав враховувати не лише наявність нормативно-правових актів, а й їхню ефективність, рівень імплементації та здатність державних органів запобігати екологічним катастрофам [11, с.84].

Судова практика ЄСПЛ також зазнала змін під впливом загальноєвропейських тенденцій у сфері захисту довкілля. Політичний тиск з боку Європейського Союзу, активізація екологічних рухів та посилення суспільного інтересу до питань зміни клімату вплинули на тлумачення Судом позитивних зобов'язань держав. Це відобразилося у зростаючій кількості справ, у яких заявники посилалися на невиконання державами кліматичних зобов'язань. Таким чином, практика ЄСПЛ почала формувати новий стандарт оцінки державних дій через призму екологічної справедливості та міжпоколінної відповідальності.

Зміни в підходах Суду також були зумовлені розвитком концепції екологічних прав у міжнародному праві. Документи, прийняті в рамках ООН, Ради Європи та інших міжнародних організацій, підтвердили необхідність закріплення екологічних прав як невід'ємної частини прав людини. ЄСПЛ поступово почав визнавати, що ефективна боротьба зі змінами клімату та захист екологічних прав неможливі без активної ролі держави у формуванні довгострокової політики, спрямованої на запобігання екологічним загрозам. Це призвело до поступового розширення змісту позитивних зобов'язань держав, включаючи не лише запобігання шкоді, а й забезпечення ефективного доступу до екологічної інформації, створення механізмів компенсації для постраждалих осіб та запровадження ефективних заходів з адаптації до змін клімату.

Таким чином, еволюція практики ЄСПЛ демонструє поступовий перехід від формального підходу, який обмежувався оцінкою конкретних екологічних порушень, до концепції активної ролі держав у сфері екологічного захисту. Суд більше не розглядає екологічні права як вторинний аспект прав людини, а визнає їхню фундаментальну важливість. Це означає, що держави вже не можуть виправдовувати свою бездіяльність відсутністю негайної загрози, оскільки довгострокові екологічні ризики також визнаються порушенням позитивних зобов'язань. Судова практика продовжує розвиватися, і надалі можна очікувати подальшого зміцнення екологічних стандартів у рамках ЄСПЛ, що посилить відповідальність держав за збереження довкілля та боротьбу зі зміною клімату.

Висновки

Загальний аналіз позитивних зобов'язань держав у сфері екологічних прав людини свідчить про те, що ця сфера правового регулювання продовжує зазнавати суттєвих трансформацій. Європейський суд з прав людини поступово розширив тлумачення позитивних зобов'язань держав, визнавши, що вони включають не лише створення законодавчої бази, а й ефективне її застосування, забезпечення доступу до правосуддя та впровадження дієвих механізмів запобігання екологічним загрозам.

Судова практика демонструє, що сучасний підхід до оцінки виконання державами своїх зобов'язань у сфері екологічних прав значною мірою залежить від здатності урядів реалізовувати довгострокові екологічні стратегії. Це підтверджує необхідність переходу від суто декларативних норм до реальних політичних рішень, які б забезпечували мінімізацію негативних наслідків змін клімату та екологічних катастроф. Важливим критерієм оцінки стало не лише наявність правових механізмів, але і їхня фактична ефективність у захисті прав громадян.

Разом із тим практика ЄСПЛ продовжує розвиватися під впливом міжнародних правових тенденцій та змін кліматичної політики на глобальному рівні. Зростаючий суспільний інтерес до проблем екологічної справедливості та міжпоколінної відповідальності спонукає держави до перегляду своїх кліматичних зобов'язань. Проте існують значні розбіжності у підходах окремих країн до виконання екологічних зобов'язань, що вимагає подальшого вдосконалення міжнародних правових механізмів контролю.

Отже, ЄСПЛ не лише створив правові підстави для оцінки екологічних зобов'язань держав, а й визначив нові стандарти ефективного захисту екологічних прав. Надалі можна очікувати подальшого розвитку цієї судової практики, що, ймовірно, призведе до посилення юридичної відповідальності держав за кліматичну політику та забезпечення екологічної безпеки для майбутніх поколінь.

Література

1. Forchtner, B., & Lubarda, B. Scepticisms and beyond? A comprehensive portrait of climate change communication by the far right in the European Parliament. Environmental Politics, 2023, 32(1), 43–68. https://doi.org/10.1080/09644016.2022.2048556

2. Farbotko, C., Thornton, F., Mayrhofer, M., & Hermann, E. Climate mobilities, rights and justice: Complexities and particularities. Frontiers in Climate, 2022, 4. https://doi.org/10.3389/fclim.2022.1026486

3. Ivanova, A., & Serrano, R. Climate change, human rights and sustainability. Revista Mexicana de Economia y Finanzas Nueva Epoca, 2022, 17(4). https://doi.org/10.21919/remef.v17i4.802

4. Forchtner, B. Climate change and the far right. Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change, 2019, 10(5). https://doi.org/10.1002/wcc.604

5. Stevens, C., Winterbottom, R., Springer, J., & Reytar, K. Securing Rights, Combating Climate Change: How Strengthening Community Forest Rights Mitigates Climate Change. Washington DC: World Resource Institute, 2014. 64 p.

6. Aminzadeh, S. C. A Moral Imperative: The Human Rights Implications of Climate Change. Hastings International and Comparative Law Review, 2006, 1(30), 231–265. Retrieved from http://heinonline.org/HOL/Page?handle=hein.journals/hasint30&div=16&g_sent=1&collection=journals#245

7. Morgera, E., Lennan, M., Kulovesi, K., La Bianca, G., Niner, H. J., Harrould-Kolieb, E.,

Howell, K. Ocean-based Climate Action and Human Rights Implications under the International Climate Change Regime. International Journal of Marine and Coastal Law, 2023, 38(3), 411–446. https://doi.org/10.1163/15718085-bja10142

8. Wewerinke-Singh, M. Remedies for human rights violations caused by climate change. Climate Law, 2019, 9(3), 224–243. https://doi.org/10.1163/18786561-00903005

9. Bright, C., & Buhmann, K. Risk-based due diligence, climate change, human rights and the just transition. Sustainability (Switzerland), 2021, 13(18). https://doi.org/10.3390/su131810454

10. Preston, B. J. The evolving role of environmental rights in climate change litigation. Chinese Journal of Environmental Law, 2018. Brill Academic Publishers. https://doi.org/10.1163/24686042-12340030

11. Латишева В., Плескун О., Таран І. Характеристика еколого-правових засобів подолання наслідків зміни клімату. Підприємництво, господарство і право, 2021, с. 83-87.

12. Зміна клімату: наслідки та заходи адаптації: аналіт. доповідь / С.П. Іванюта, О.О. Коломієць, О.А. Малиновська, Л.М. Якушенко; за ред. С.П. Іванюти. – К.: НІСД, 2020. – 110 с.

Oleksandr Andriichenko
Postgraduate student,
Graduate School,
Kyiv International University,
49 Lvivska Street, Kyiv, 03179, Ukraine
e-mail: horobrenko@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-0813-2710
supervisor: Olga Spector
Doctor of Law, Associate Professor, Professor,
Institute of International Relations and Law,
Kyiv International University,
49 Lvivska Street, Kyiv, 03179, Ukraine

POSITIVE OBLIGATIONS OF THE STATE IN THE FIELD OF CLIMATE CHANGE: LIMITS AND CONTENT

This article provides an in-depth analysis of the positive obligations of states in the fight against climate change through the lens of the European Court of Human Rights (ECtHR) practice. The evolution of the Court's approach to defining the scope of state duties, particularly regarding environmental human rights, is examined, along with the criteria for assessing their implementation. Special attention is given to the influence of international legal standards on the development of case law, as well as the methodological changes in the ECtHR's approach to evaluating state policies on environmental protection and climate change adaptation. Key factors contributing to the expansion of states' positive obligations, particularly in the context of environmental security and preventing the consequences of climate change, are identified. The article emphasizes the need for improving legal instruments to ensure effective implementation of states' climate commitments, which is crucial for protecting the environmental rights of current and future generations. The issues of effective legislative regulation, access to justice, and legal oversight mechanisms for ensuring compliance with obligations are also discussed. The article highlights the importance of integrating international standards into national legal systems and provides specific recommendations for improving legal mechanisms in the field of climate change mitigation. The article also addresses the role of international legal standards in defining the responsibility of states to combat climate change, particularly through environmental legislation. The article emphasizes the importance of international cooperation and the development of environmental law in addressing global climate challenges, underscoring the necessity of improving legal tools to ensure global environmental security. Furthermore, it is noted that, in the context of rapidly changing climate conditions, international mechanisms for cooperation and the development of environmental law are of particular relevance and should form the basis for further research and refinement of legal instruments to ensure environmental safety at the global level.

Keywords: positive obligations, European Court of Human Rights, environmental human rights, climate change, environmental legislation, environmental security.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЩОДО АДАПТАЦІЇ МИТНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ВИМОГ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

ДОРОГАНЬ Олександр Михайлович - аспірант кафедри теорії та історії держави і права Навчально-наукового інституту права Державного податкового університету

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.33

Актуальність статті полягає в необхідності аналізу окремих національного законодавства у їх взаємодії з міжнародно-правовими актами Європейського Союзу у сфері митної справи.

Досліджено можливості адаптації та імплементації міжнародних стандартів до сфери митного законодавства України, а також зосереджено увагу на перспективах такої діяльності з урахуванням можливих викликів для України. Визначено роль конституційних механізмів при реформуванні національного митного законодавства на шляху до його приведення у відповідність до вимог митного права Європейського Союзу, висвітлено їхню функцію в збереженні балансу національних та міжнародних інтересів на напрямках протидії порушення встановленого порядку при провадженні митної діяльності.

Проаналізовано окремі наукові підходи до розуміння сутності адаптаційних процесів щодо формування єдиного з Європейським Союзом правового поля виконання митних процедур.

Досліджено можливості для України на шляху ефективного вдосконалення положень митного законодавства України в контексті тривалої перебудови Державної митної служби України з урахуванням об'єктивних чинників, пов'язаних з відбиттям російської воєнної агресії проти України.

Підкреслено важливість забезпечення правової обізнаності громадян про їх права і обов'язки як учасників митних процедур, зосереджено увагу на вжитті ефективних заходів щодо запобігання та припинення порушень встановленого порядку провадження господарюючими суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності.

Досягнуто висновку про те, що найбільш ефективними шляхами адаптації митного законодавства України до нормативно-правових актів Європейського Союзу у сфері регулювання митної діяльності є посилення взаємодії всіх суб'єктів, дотичних до формування національної митної політики, а саме законотворців, представників виконавчої, судової гілок влади, а також представників наукової спільноти.

Зроблено акцент на тому, що в сучасних умовах та з урахуванням того, що Україна набула статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу, необхідно забезпечити якнайшвидше реформування Державної митної служби України, розроблення та прийняття нового Митного кодексу України.

Ключові слова: митне законодавство, митна справа, митні процедури, суспільство, Угода про асоціацію Україна – ЄС, митний кодекс, верховенство права, право.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Україна як суверенна і незалежна держава продовжує інтеграцію в глобальне економічне середовище. Такий вектор руху в зовнішній економічній політиці визначено Конституцією України, а також ухваленими на цій основі законами і підзаконними

нормативно-правовими актами. У зв'язку з цим виникла необхідність здійснення заходів щодо координації вітчизняного митного законодавства з нормами і стандартами, що діють у Європейському Союзі (далі – ЄС). Таке завдання обумовлене існуючими розбіжностями, а іноді й справжніми протиріччями між вітчизняними митними органами і відповідними структурами ЄС у підходах до провадження митних процедур та оцінки ризиків, пов'язаних з переміщенням товарно-матеріальних та інших цінностей через митний кордон України.

Саме тому з боку суб'єктів законодавчої ініціативи, науковців та практичних працівників митних органів держави ведеться постійна робота щодо удосконалення чинного митного законодавства, насамперед на напрямках виконання положень Угоди про асоціацію Україна – ЄС. У найбільш широкому трактуванні цього процесу йдеться про адаптацію вітчизняного митного законодавства до європейського на основі відповідних стандартів.

Стан опрацювання

Окремі аспекти щодо вивчення процесів адаптації національного законодавства до вимог стандартів ЄС стали предметом дослідження таких науковців, як: Батанова Л., Бережнюк І., Григорчук М., Додін Є., Корунчак Л., Липовська Н., Мазур А., Марценюк А., Мороз О., Прилипчук, Проневич О., Шевченко А. та ін.

Водночас масштаби порушеної проблеми потребують подальшого дослідження та ґрунтовного аналізу причин недостатньо ефективного вирішення низки дискусійних питань на напрямках впровадження в національне законодавство європейських норм у сфері регулювання митних процедур.

Метою і завданнями наукової статті є вибірковий аналіз національного митного законодавства України в контексті його адаптації до вимог Європейського Союзу, а також дослідження окремих аспектів упорядкування шляхів взаємодії між нормативно-правовими актами, що регулюють митні процедури в країнах ЄС.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що автор проаналізував окремі нормативно-правові акти національного законодавства України у сфері митної діяльності, на основі чого зроблено висновки про стан та перспективи подальшого зближення вітчизняного та європейського законодавства, а також вибірково узагальнено наукові підходи до оцінки тенденцій на напрямках посилення взаємодії між Україною та ЄС як партнерами при формуванні нормативного підґрунтя для провадження зовнішньоекономічної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження

На виконання положень Конституції України в державі здійснюються заходи щодо утверджень задекларованих гарантій у різних сферах суспільного життя. Посилений контроль з боку громадськості та законотворців за дотриманням порядку щодо здійснення зовнішньоекономічної діяльності (далі – ЗЕД), встановлений Основним Законом, Митним та Податковим кодексами України, Законом України «Про зовнішньоекономічну діяльність» та іншими нормативно-правовими актами різної юридичної сили. Такий стан організації ЗЕД реалізується, окрім іншого, шляхом виконання положень Угоди про асоціацію між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншого боку [1].

Пунктом «d» статті 1 коментованого документа Сторони зобов'язуються, але не виключно, «… запровадити умови для посилених економічних та торговельних відносин, які вестимуть до поступової інтеграції України до внутрішнього ринку ЄС, у тому числі завдяки створенню поглибленої і всеохоплюючої зони вільної торгівлі…». Крім того, згідно з пунктом «f» згаданої статті передбачається «…запровадити умови для дедалі тіснішого співробітництва в інших сферах, які становлять взаємний інтерес» [1].

Реалізація конституційних положень щодо утвердження «…стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в

Організації Північноатлантичного договору…» [2] передбачає поетапну інтеграцію вітчизняної та європейської митних систем, адже в широкому розумінні європейська інтеграція України – це процес зближення України з Європейським Союзом як на рівні законів, так і на рівні правил та звичаїв, що існують у суспільстві. Мета – вступ України до ЄС [3].

Дослідження напрямів і темпів зближення митних систем України та Європейського Союзу як процесу адаптації галузевого законодавства обох суб'єктів правовідносин скеровує до фахового тлумачення терміна «адаптація». Цей термін, на нашу думку, є системотворчим і потребує етимологічного роз'яснення. Так, згідно з Великим тлумачним словником (ВТС) сучасної української мови «адаптація» – «…це здатність системи цілеспрямовано набувати пристосування у складних середовищах, а також сам процес такого пристосовування» [4]. Серед низки тлумачень цього слова, що представлені в різних словниках, відсутні будь-які прив'язки до суспільних чи юридичних процесів. Водночас нам необхідно проаналізувати наукові дефініції словосполучення «адаптація законодавства», оскільки метою цієї статті є дослідження проблемних питань на шляху впровадження в митну систему України положень щодо нормативного регулювання цієї діяльності в ЄС.

Згідно з положеннями Постанови Кабінету Міністрів України «Про Концепцію адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу від 16 серпня 1999 року № 1496 «…зближення національного законодавства до європейських стандартів проводиться з метою:

– забезпечення відповідності законодавства України зобов'язанням, що випливають з УПС, інших міжнародних договорів, що відповідають за співпрацю України з ЄС;

– розвитку національного законодавства в напрямі його зближення із законодавством ЄС і забезпечення високого рівня підготовки в Україні проєктів актів законодавства;

– творення нормативної бази для інтеграції України до ЄС [5].

Офіційне визначення цього поняття подано в Законі України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу», відповідно до якого адаптація законодавства – це процес приведення законів України та інших нормативно-правових актів у відповідність з acquis communautaire (акти права ЄС – пер. авт.) [6].

Довідка: Acquis communautaire (acquis) – правова система Європейського Союзу, яка включає акти законодавства Європейського Союзу (але не обмежується ними), прийняті в рамках Європейського співтовариства, Спільної зовнішньої політики та політики безпеки і співпраці у сфері юстиції та внутрішніх справ [7].

Своє розуміння процесу адаптації митного законодавства України до вимог ЄС представив О. С. Проневич. На думку науковця, адаптація законодавства України до acquis communautaire є динамічним процесом, який передбачає наближення нормативно-правових актів до чинних європейських правових стандартів та/або транспонування окремих норм актів права ЄС. … Невід'ємною складовою євроінтеграційного процесу є адаптація національного законодавства до acquis communautaire (актів права ЄС) у контексті розбудови правової держави та становлення незалежної системи правосуддя, викорінення корупції, імплементації принципів належного врядування, формування людиноцентричної та інклюзивної системи публічного адміністрування, надання громадянам якісних публічних послуг, перезавантаження системи публічної служби на засадах служіння суспільству та раціональності, забезпечення високого рівня добробуту та соціальної захищеності громадян, стабілізації національної економіки на ринкових і конкурентних засадах …» [8, с. 392].

Як вбачається з наведеної цитати, у ній відсутнє пряме посилання на необхідність адаптації вітчизняного митного законодавства до законодавства ЄС. Проте, постановка завдань щодо викорінення корупції, забезпечення на практиці виконання конституційних гарантій, насамперед верховенства права, повномірно відображають завдання в усіх сферах життя суспільства, у тому числі щодо регулювання митної діяльності.

Разом з тим, як вказує О. Б. Мороз, «…наявні проблеми адаптації законодавства із застосуванням міжнародного досвіду в законодавчих галузях права останнім часом відіграють провідну роль у дотриманні відповідності норм українського законодавства до європейського права. Але треба відзначити той факт, що під час вчинення адаптації законодавства України до права Європейського Союзу відбуваються певні проблеми, що значно уповільнюють цей процес» [9, с. 22].

Узагальнене розуміння результатів адаптаційних процесів, насамперед у сфері митної діяльності, подається в науковому доробку Л. А. Корунчак. Науковець вважає, що «… у впровадженні європейських стандартів доречно було б зважати на таке: Україна повинна орієнтуватися в процесах, які відбуваються у сучасному світі, своєчасно реагувати на них, вносити відповідні зміни в національне законодавство. Однак у разі внесення цих змін обов'язково слід враховувати особливості національної культури, національної свідомості, національної ментальності, особливості історичного розвитку та інші фактори, які впливають на стан країни загалом та зумовлюють наявність різних взаємозв'язків між її структурними елементами» [10, с. 17].

Ми долучаємося до висновків науковця, проте від себе зазначаємо, що при формуванні оновленого національного законодавства у сфері регулювання митної діяльності необхідно враховувати воєнний і поствоєнний стани та їх вплив на економіку України. Адже збитки від російської військової агресії неможливо передбачити, а законотворча діяльність на напрямках узгодження правових позицій України та країн Європейського Союзу однозначно відбиватиме як внутрішню, так і зовнішню політику сторін співпраці у цій сфері.

Так, на думку експерта Українсько-Європейського консультативного центру з питань законодавства В. П'ятницького, яку він висловив у праці «Fundamental Reform for Future Integration» для журналу The Day, «…головна проблема України не в підготовці, а у виконанні нового законодавства. У нас існує велика кількість добрих законів, які не працюють на практиці». Цю думку зацитував О. В. Прилипчук у статті «Проблеми адаптації законодавства України до законодавства ЄС». Науковець зазначає, що «… Україна, на жаль, знаходиться ще далеко від європейських стандартів правової регламентації. Багатогранність європейського правового поля, його комплексний характер наочно свідчать про труднощі на шляху узгодження національного законодавства із загальноєвропейським» [11, с. 9].

Ми долучаємося до думок науковця, оскільки вважаємо, що в становленні національного законодавства існують об'єктивні чинники, які впливають на темпоральну характеристику його формування під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів. Цей процес перебуває в діалектичному зв'язку з соціальним розвитком суспільства, тому будь-яке його штучне прискорення може набути деструктивного характеру з причини того, що суспільство не готове до раптових змін, а національні особливості соціально-економічного розвитку не здатні сприйняти нове, яке в більшості не кореспондується з усталеними способами мислення і вирішення проблем. Саме тому ефективність адаптаційних та інтеграційних процесів у сфері митного законодавства на напрямках повномірного входження в митний простір ЄС залежить від якості реалізації заходів, передбачених Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, а також виконання положень інших документів із зазначених питань.

Висновки

Таким чином, з урахуванням теперішніх змін у підходах до формування митної політики України, можна підсумувати, що Україна планомірно рухається до набуття повноцінного членства в Європейському Союзі. У такий спосіб реалізуються конституційні положення щодо європейського та північноатлантичного векторів розвитку на підґрунті зближення правових систем України та ЄС у сфері регулювання митної діяльності.

Література

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з ін-

шої сторони URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення 26.03.2025 року).

2. Конституція України. (б. д.). Офіційний вебпортал парламенту України. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення 23.03.2025 року).

3. Про Євроінтеграцію простими словами. URL : https://www.drs.gov.ua/yevrointegratsiya/pro-yevrointegratsiyu-prostymy-slovamy/ (дата звернення 23.03.2025 року).

4. Великий тлумачний словник (ВТС) сучасної української мови. URL : https://1531.slovaronline.com/ (дата звернення 22.03.2025 року).

5. Про Концепцію адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Постанова Кабінету Міністрів України від 16 серпня 1999 року № 1496 / Кабінет Міністрів України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/ show/1496-99 (дата звернення 21.03.2025 року).

6. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Закон України від 18.03.2004 р. № 29. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text (дата звернення: 33.03.2025).

7. Acquis communautaire. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Acquis_communautaire (дата звернення 24.03.2025 року).

8. Проневич О. С. Адаптація законодавства України до acquis communautaire як стратегічний євроінтеграційний імператив. С. 391-412. DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-424-5-19 (дата звернення 25.03.2025 року).

9. Мороз О. Б. Проблеми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. *Актуальні проблеми міжнародного права*. Вип. 23. 2020. С. 21-28.

10. Корунчак Л. А. Євроінтеграція: питання адаптації законодавства України до правової системи Європейського Союзу. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 4. 2022. С. 14-19.

11. Прилипчук О. В. Проблеми адаптації законодавства України до законодавства ЄС. *Актуальні проблеми міжнародного права*. № 1. 2015. С. 1-10.

APA (7th ed.):

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.

2. Конституція України. (б. д.). Офіційний вебпортал парламенту України. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96- вр#Text.

3. Про Євроінтеграцію простими словами. https://www.drs.gov.ua/yevrointegratsiya/pro-yevrointegratsiyu-prostymy-slovamy/.

4. Великий тлумачний словник (ВТС) сучасної української мови. https://1531.slovaronline.com/.

5. Про Концепцію адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Постанова Кабінету Міністрів України від 16 серпня 1999 року № 1496. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/ show/1496-99.

6. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Закон України від 18.03.2004 р. № 29. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text.

7. Acquis communautaire. https://uk.wikipedia.org/wiki/Acquis_communautaire.

8. Проневич О. С. Адаптація законодавства України до acquis communautaire як стратегічний євроінтеграційний імператив. Legal support of European integration: general legal and sectoral aspect : Scientific monograph. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2024. Pp. 391-412. DOI: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-424-5-19/

9. Мороз О. Б. (2020) Проблеми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. *Актуальні проблеми міжнародного права*. (23), 21-28. DOI https://doi.org/10.32841/ILA.2020.23.03.

10. Корунчак Л. А. (2022). Євроінтеграція: питання адаптації законодавства України до правової системи Європейського Союзу. *Південноукраїнський правничий часопис*. (4), 14-19. DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2022.4.2.3.

11. Прилипчук О. В. (2015). Проблеми адаптації законодавства України до законодавства ЄС. *Актуальні проблеми міжнародного права*. (1), 1-10. DOI https://doi.org/10.32841/ILA.2020.23.03.

SUMMARY

The relevance of the article lies in the need to analyze individual national legislation in their interaction with international legal acts of the European Union in the field of customs.

The possibilities of adapting and implementing international standards in the field of customs legislation of Ukraine are investigated, and attention is also focused on the prospects of such activity, taking into account possible challenges for Ukraine. The role of constitutional mechanisms in reforming national customs legislation on the way to bringing it into line with the requirements of customs law of the European Union is determined, their function in maintaining the balance of national and international interests in the areas of countering violations of the established procedure in the conduct of customs activities is highlighted.

Separate scientific approaches to understanding the essence of adaptation processes in the formation of a single legal field for the implementation of customs procedures with the European Union are analyzed.

Opportunities for Ukraine to effectively improve the provisions of the customs legislation of Ukraine in the context of the ongoing restructuring of the State Customs Service of Ukraine, taking into account objective factors related to the reflection of Russian military aggression against Ukraine.

The importance of ensuring legal awareness of citizens about their rights and obligations as participants in customs procedures is emphasized, and attention is focused on taking effective measures to prevent and stop violations of the established procedure for conducting foreign economic activity by economic entities.

The conclusion is reached that the most effective ways to adapt the customs legislation of Ukraine to the regulatory legal acts of the European Union in the field of customs regulation are to strengthen the interaction of all entities involved in the formation of national customs policy, namely, legislators, representatives of the executive and judicial branches of government, as well as representatives of the scientific community.

The emphasis is placed on the fact that in modern conditions and taking into account the fact that Ukraine has acquired the status of a candidate for accession to the European Union, it is necessary to ensure the earliest possible reform of the State Customs Service of Ukraine, the development and adoption of a new Customs Code of Ukraine.

Keywords: customs legislation, customs, customs procedures, society, Ukraine-EU Association Agreement, customs code, rule of law, law.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ У СПРАВАХ ПРО ОПІКУ НАД ДІТЬМИ ЗА УЧАСТЮ ІНОЗЕМНОГО ЕЛЕМЕНТА

БИКОВА Каріна Ігорівна - здобувач вищої освіти другого (магістерського) рівня Навчально-наукового інституту міжнародних відносин та права ПЗВО «Київський міжнародний університет»

Orcid: 0009-0006-6560-7833
DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.34

Стаття присвячена дослідженню правовідносин між батьками та дітьми, ускладнених іноземним елементом, у контексті міжнародного приватного права. У роботі аналізується сучасний стан законодавчого регулювання цієї сфери в Україні, особливості застосування міжнародних договорів та колізійних норм у визначенні походження дитини, встановленні батьківства, матеріальному забезпеченні дітей та батьків. Значну увагу приділено розгляду принципу найбільш тісного зв'язку як основного критерію вибору застосовного права в міжнародних сімейних спорах, а також необхідності вдосконалення національного законодавства шляхом гармонізації з міжнародними стандартами. У статті обґрунтовано необхідність запровадження більш гнучких колізійних норм, що враховують найкращі інтереси дитини, та підкреслено роль альтернативних методів врегулювання сімейних спорів, зокрема медіації. Результати дослідження можуть бути використані для вдосконалення законодавства України у сфері міжнародного сімейного права та підготовки змін до нормативно-правових актів, спрямованих на захист прав дітей у транскордонних сімейних спорах.

Ключові слова: міжнародне приватне право, правовідносини батьків та дітей, походження дитини, батьківство, колізійні норми, міжнародні договори, правове регулювання, сімейні спори, медіація.

Актуальність теми

Правовідносини між батьками та дітьми є важливою складовою сімейного права, а їхнє регулювання набуває особливого значення у випадках, коли такі відносини ускладнені іноземним елементом. Глобалізація, зростаюча мобільність населення та міжнародні шлюби спричинили збільшення кількості справ, пов'язаних із визначенням походження дитини, встановленням батьківства, забезпеченням матеріального утримання дітей та їхніх батьків у різних юрисдикціях. Водночас відмінності в правових системах різних країн, а також колізійні норми, які визначають застосовне право, створюють значні труднощі в правозастосуванні. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю удосконалення правового механізму регулювання таких відносин як на національному, так і міжнародному рівнях.

Метою цієї статті є аналіз правових аспектів регулювання відносин між батьками та дітьми, що ускладнені іноземним елементом, з урахуванням норм міжнародного приватного права, законодавства України та зарубіжного досвіду. Дослідження також спрямоване на виявлення проблем правозастосування, аналіз сучасних міжнародних підходів до врегулювання сімейних спорів та розробку рекомендацій щодо вдосконалення законодавства України в цій сфері.

Предметом дослідження є правові норми, що регулюють відносини між батьками та дітьми в контексті міжнародного приватного права, включаючи питання визна-

чення походження дитини, встановлення та оспорення батьківства, забезпечення прав дитини в міжнародних сімейних спорах. Особливу увагу приділено аналізу українського законодавства, міжнародних договорів, а також практиці застосування норм іноземних правових систем у цій сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблеми правового регулювання сімейних відносин, ускладнених іноземним елементом, широко досліджуються в науковій літературі. Значний внесок у розвиток цієї теми зробили такі вчені, як О.Р. Близнюк, І.В. Гетьман-Павлова, С.Д. Чернік, Р.А. Майданик, Д.О. Мельник, які аналізували колізійні норми щодо визначення походження дитини та їхню ієрархічну послідовність застосування. Вітчизняні дослідники зосереджуються на проблемах адаптації українського законодавства до міжнародних стандартів та гармонізації норм сімейного права з нормами міжнародного приватного права. У міжнародному контексті важливими є дослідження щодо застосування принципу найбільш тісного зв'язку у вирішенні сімейних спорів, а також роль міжнародних конвенцій, таких як Гаазька конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності.

Попри значну кількість наукових праць, залишається низка невирішених питань, зокрема щодо застосування альтернативних колізійних прив'язок, уніфікації міжнародних норм та гармонізації українського законодавства з правовими системами ЄС. Відтак, ця стаття спрямована на поглиблення досліджень у цій сфері та розробку конкретних пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання сімейних правовідносин у міжнародному контексті.

Основний текст

Загальною підставою виникнення прав та обов'язків матері, батька та дитини є походження дитини від батьків, тобто наявність кровного споріднення, факт якого має бути зареєстрований у порядку, встановленому законом.

Кожна дитина має право знати про своє походження і, відповідно, хто є її батьками. У законодавстві зарубіжних держав різниться порядок визначення походження дитини залежно від наявності чи відсутності шлюбу між її батьками. Усталеним є підхід встановлення презумпції батьківства, згідно з якою батьком дитини, що народилася від жінки у шлюбі, є її чоловік.

Сімейний кодекс України (далі – СК України) визначає походження дитини регулює у главі 12 (ст. 121–140) [1] і, зокрема, ст. 122 встановлює презумпцію батьківства: якщо дитина народжена у шлюбі чи до закінчення десяти місяців після припинення чи визнання шлюбу недійсним, батьком вважається чоловік жінки в шлюбі. Також важливими гарантіями, з позиції прав дитини, є встановлені СК України норми про: 1) порядок визначення батьків дитини при застосуванні репродуктивних технологій (ст. 123); 2) встановлення можливості визначення походження дитини, якщо батьки не перебувають у шлюбі, за їх спільною заявою або рішенням суду (ст. 125, 126 та 128); 3) встановлення строків позовної давності для оспорення батьківства та материнства (ст, 129, 138, 139): 4) закріплення неможливості оспорити батьківство, якщо під час реєстрації особа знала, що не є батьком дитини, або дала згоду на застосування допоміжних репродуктивних технологій (ч. 5 ст. 136); 5) можливість здійснити запис про батька дитини за вказівкою матері, а також про обох батьків за заявою родичів, інших осіб та уповноваженого представника медичного закладу, де народилася дитина (ч. 1 ст. 135); 6) здійснення державної реєстрації народження дитини за рішенням органу опіки та піклування у випадку, коли батьки невідомі (ч. 2 ст. 135) [2, с. 401].

Питання взаємин батьків і дітей є актуальним предметом для розгляду вчених, що займаються проблемами міжнародного приватного права. Найбільш значущими проблемами відносин між батьками і дітьми є такі питання: походження дітей і матеріальне забезпечення як дітей, так і батьків. Питання визначення походження дитини в різних країнах регулюються неоднаково, залежно від системи права, усталених тради-

цій, звичаїв і моралі. Так само відрізняються й колізійні норми, які слугують вирішенню питання про вибір того чи іншого правопорядку [3, с. 81].

За таких обставин, процес вибору права, яке має застосовуватись до регулювання визначення походження дитини, народженої в «міжнародному» шлюбі, мусить бути регламентованим і закріпленим у законодавстві. Враховуючи, що сфері регулювання сімейних відносин, зокрема питанню визначення походження дитини, притаманна традиційність і наявність національних особливостей для кожної держави, важливим є правильний вибір права, яке належить застосувати, адже право різних держав характеризується діаметрально протилежним підходом до регулювання сімейних правовідносин.

Вочевидь, постає завдання правильного розуміння і тлумачення норм компетентного права зарубіжної країни в разі, якщо його належить застосувати, тому що, окрім відмінностей у системі регулювання відповідних правовідносин у межах норм національного права однієї держави, необхідним є розуміння загальних механізмів правозастосування в різних правових системах: континентальній, англосаксонській, релігійно-правовій тощо.

У теорії міжнародного приватного права виокремлюють два способи колізійного регулювання сімейних відносин: відсилання до законодавства країни, чиє право має бути застосованим, або застосування норм міжнародних договорів (двосторонніх або багатосторонніх), згода на обов'язковість яких надана державою [4, с.161].

Перший спосіб вказує на те, що всі норми, які стосуються колізійного регулювання сімейних відносин, містяться в Законі України «Про міжнародне приватне право». За своєю суттю, колізійні норми не встановлюють певні права та обов'язки для сторін правовідносин, вони містять посилання до компетентного права іншої держави, норми якого безпосередньо регулюють відповідні права та обов'язки. Для прикладу, стаття 65 Закону України «Про міжнародне приватне право»: «Встановлення та оскарження батьківства визначається особистим законом дитини на момент її народження» [5].

Відповідно до статі 16 зазначеного закону, особистим законом особи є закон тієї держави, громадянином якої вона є; у разі, якщо в особи наявне більше ніж одне громадянство, то застосовується право держави, з яким особа має найбільш тісний зв'язок. А у випадку, якщо особа не має громадянства, або є біженцем, особистим законом цієї особи є право держави, у якій особа проживає чи перебуває [5].

Таким чином, законодавець вказує на наступні колізійні прив'язки щодо правового статусу фізичних осіб: особистий закон, закон громадянства, закон місця проживання особи, закон найбільш тісного зв'язку, закон найбільш сприятливий для сторони.

Усі зазначені формули прикріплення не випадково наведено в певному порядку: прослідковується ієрархічна послідовність застосування тієї чи іншої колізійної прив'язки. Як стверджує І. В. Гетьман-Павлова, щодо питань визначення походження дитини законодавець, як правило, встановлює «ланцюжок» послідовних колізійних норм із метою пошуку серед них норми, яка найбільш сприятлива для дитини [6, с. 714].

Окремі держави мають розбіжності в правовому статусі дітей, що народжені в шлюбі, а також дітей, що народжені поза шлюбом. Після Другої світової війни настав активний етап вирівнювання статусів дітей незалежно від їх народження, а тому зараз залишилося дуже мало країн, де збереглася відмінність у статусі дітей. Міжнародні організації, прийняті ними угоди у сфері сімейних відносин жодним чином не розглядають можливі відмінності в статусі дітей.

Статус дитина набуває під час народження, а далі батьки повинні визнати дитину, узаконити її або здійснити судове чи адміністративне визнання батьківства.

Інколи виникають питання щодо встановлення батьківства стосовно дітей-громадян України, у цьому випадку буде застосовуватись наше законодавство, але стосовно дітей, що є іноземцями, буде забезпечено захист відповідно до законодавства країни їхнього громадянства. Такі колізійні норми виходять із інтересів дитини [7, с. 31].

Зазвичай, саме закон громадянства дитини переважає в застосуванні, тому що

громадянство є більш сталим юридичним зв'язком між державою й особою. Український законодавець тяжіє до лаконічного колізійного регулювання визначення походження дитини, обирає обмежений перелік колізійних прив'язок, яких може бути недостатньо для забезпечення найкращих інтересів дитини. Для ефективного захисту інтересів дитини у таких правовідносинах фундаментальним є застосування принципу захисту слабкої сторони правовідносин, а тому належить застосувати той правопорядок, який є найбільш сприятливим у цих правовідносинах для забезпечення інтересів дитини [8, с. 45].

Слід зупинитися на принципі найбільш тісного зв'язку самої суті міжнародного приватного права. Принциповим є розуміння того: виходячи з яких чинників, слід встановлювати формулу прикріплення, за допомогою якої буде визначатися застосовуване право. У міжнародному приватному праві загалом, і в міжнародному сімейному праві зокрема, мова йде про можливість застосування до регулювання певних відносин іноземного права. Повинно бути застосоване право, яке дійсно є притаманним для конкретних відносин, ускладнених іноземним елементом. Іншими словами, те право, що має найбільш тісний зв'язок з цими відносинами.

Значним кроком вперед у розвитку вітчизняного законодавства щодо колізійного регулювання стало відображення цього принципу в Законі України «Про міжнародне приватне право». Однак, відповідні положення цього закону повинні бути удосконалені шляхом посилення принципу найбільш тісного зв'язку – приватні відносини (у тому числі і сімейні) ускладнені іноземним елементом повинні регулюватися правом країни, що має найбільш тісний зв'язок з цими конкретними відносинами. Далі законодавець вибудовує систему колізійних норм, що регулюють окремі види приватних відносин, виходячи саме з цього принципу. А вже потім можуть йти норми, що вже містяться в статті 4 цього Закону [9], які передбачають, що коли згідно з положеннями цього Закону неможливо визначити право, що підлягає застосуванню, то застосовується право, яке має більш тісний зв'язок із приватноправовими відносинами.

Особливу увагу слід звернути на норму частини 3 статті 4 Закону про МПрП, яка вказує, що визначене для застосування право, як виняток, не застосовується, якщо за всіма обставинами правовідносини мають незначний зв'язок з визначеним правом і мають більш тісний зв'язок з іншим правом. Проте, це положення не застосовується, якщо сторони (сторона) здійснили вибір застосовуваного права (*lex voluntatis*). Тут, фактично, ми маємо справу з випадком нормативного закріплення взаємодії принципу найбільш тісного зв'язку і принципу автономії волі (*lex voluntatis*) [9].

Зважаючи на світову тенденцію «розмиття» державних кордонів, а також з метою забезпечення найкращих інтересів дитини, українському законодавцю варто запозичити досвід деяких європейських країн – Австрії, Сербії, Угорщини, Болгарії – і закріпити в законі поряд із особистим законом дитини альтернативну формулу прикріплення – закон, найбільш сприятливий для дитини.

Колізійне врегулювання сімейних відносин за допомогою спеціального закону має свої переваги, однак не позбавлене деяких недоліків. Наприклад, при виборі компетентного права виникає ситуація, коли колізійна норма однієї країни відсилає до закону іншої країни, норми якого, у свою чергу, також вказують на необхідність застосування закону іноземної держави. У такому випадку виникає проблема, яку називають «колізією колізій». Крім того, постає питання про правильне тлумачення норм права зарубіжної країни, адже в особи або органу державної влади, які обирають компетентне право та застосовують його, зазвичай відсутні спеціальні знання в галузі сімейного законодавства зарубіжної країни. Для запобігання цьому, а також з метою уніфікації та гармонізації законодавства різних держав і приведення його до світових стандартів укладаються міжнародні двосторонні та багатосторонні договори [10, с. 99].

Варто зауважити, що в українському праві діє пріоритет норм міжнародних договорів над нормами національного законодавства, які регулюють аналогічні відно-

сини, за умови надання Україною згоди на обов'язковість міжнародного договору [11].

За таких обставин колізійне врегулювання визначення походження дитини, народженої в «міжнародному» шлюбі, здійснюється на підставі норм міжнародного договору, а у разі відсутності такої норми – національного законодавства. У галузі сімейних правовідносин Україна уклала низку двосторонніх договорів, зокрема про правову допомогу, і приєдналась до багатосторонніх конвенцій та угод.

Передусім варто відзначити, що не всі двосторонні договори про правову допомогу містять положення щодо колізійного врегулювання визначення походження дитини. Така норма відсутня в договорах про правову допомогу, які Україна уклала з Болгарією, Кіпром, Китайською Народною Республікою, Угорщиною, Грецією, Монголією. У разі відсутності спеціальної уніфікованої норми в міждержавних угодах колізійне регулювання визначення походження дитини покладається на національне законодавство, а саме – на норми Закону України «Про міжнародне приватне право».

Визнання своєї дитини частіше за все відбувається поданням відповідної заяви батьками. Така заява слугує підставою для здійснення записів актів громадянського стану, складання нотаріального заповіту або особливого нотаріального акта. Визнання дитини допускається під час укладення шлюбу між її батьками.

Дещо складніше узаконення дитини відбувається у випадку, коли батьки або один із них не подають відповідної заяви про визнання батьківства. Тоді походження дитини поза шлюбом визначається на основі низки альтернативних прив'язок: Закону громадянства дитини, Закону країни проживання дитини, Закону громадянства матері дитини тощо. У будь-яких випадках надається перевага тому закону, що дозволяє узаконення дитини.

Збільшення кількості дітей, що народилися в змішаних шлюбах, становить завдання вдосконалення правового регулювання захисту інтересів таких дітей. Як наслідок, держави у внутрішньому законодавстві почали відходити від жорсткого застосування принципу закону суду та здійснили перехід до прив'язки, яка вказує на застосування особистого закону дитини [12, с. 46].

Стаття 66 Закону України «Про міжнародне приватне право» вказує, що права і обов'язки батьків і дітей регулюються особистим законом дитини або правом, яке має тісний зв'язок з указаними правовідносинами та якщо воно є більш сприятливим для дитини [9].

Вагоме значення мало підписання Україною Гаазької конвенції про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності й заходів захисту дітей від 19 жовтня 1996 року [13, с. 86]. Дія Конвенції поширюється на дітей, народжених у шлюбах громадян України з громадянами інших країн, зі спірних питань виховання та спілкування з дитино, її батьками й найближчими родичами. Ця Конвенція, так само, як й інші акти, визначає дитиною особу від народження й до досягнення нею вісімнадцятирічного віку, незалежно від факту можливого набуття нею дієздатності за законодавством окремих країн.

Висновок

Таким чином, для вдосконалення правового регулювання відносин між батьками та дітьми в міжнародному приватному праві необхідно внести зміни до Закону України «Про міжнародне приватне право», закріпивши принцип тісного зв'язку як основу механізму колізійного регулювання. Важливим є запровадження можливості застосування права країни, яке є найбільш сприятливим для дитини в конкретних правовідносинах. Також доцільно передбачити в законодавстві процедуру медіації для вирішення спорів щодо повернення дитини, визначення порядку її спілкування з батьками, які проживають окремо. Розвиток міжнародного приватного права потребує гнучких колізійних норм, що дозволяють застосовувати альтернативні правові прив'язки залежно від обставин конкретної справи. Це забезпечить найкращий захист прав та інтересів дитини, яка є найуразливішою стороною у таких правовідносинах. Враховуючи зростання кількості змішаних шлюбів і

міжнародних сімейних спорів, українському законодавству необхідно тяжіти до більшої уніфікації з міжнародними стандартами, що сприятиме ефективному вирішенню колізійних питань і гармонізації правових підходів у сфері сімейного права.

Література

1. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 21-22.

2. Менджул М. В. Принципи сімейного права (сутність та проблеми застосування) : монографія. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2019. С. 401–49.

3. Калакура В. Я. Правове регулювання відносин батьків і дітей в міжнародному сімейному праві. Університетські наукові записки. 2009. № 3. С. 81–87.

4. Калакура В. Я. Особливості правового регулювання опіки та пік-лування в міжнародному приватному праві. Міжнародне право. 2012. № 2. С. 65–74.

5. Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлен-ня та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлення дітей : Постанова Кабінету Міністрів України № 905 від 08.10.2008 р

6. Гетьман-Павлова И. В. Международное частное право : учебник. Москва: Юрайт. 2005. 234 с.

7. Кузьменко С. Г. Міжнародне приватне право : навч. посіб. Київ : «Центр учбової літератури», 2010 . 315 с.

8. Гожій І. О. Деякі питання колізійного регулювання міждержавно-го усиновлення. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2016. Вип. 1/2(29/30). С. 100-109.

9. Про міжнародне приватне право : Закон України від 23.06.2005 (у редакції від 20.10.2019) URL: https://zakon.rada.gov.ua (дата звернення: 25.01.2025).

10. Чепис О. І. Колізійне регулювання сімейних правовідносин у між-народному приватному праві: шляхи подолання конфлікту кваліфікацій. Нау-ковий вісник Ужгородського національного університету. 2017. №42. С. 98–103.

11. Про міжнародні договори України : Закон України від 29.06.2004 р. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/ laws/show/1906-15 (дата звернення: 29.01.2025).

12. Гожій І. О. Деякі питання колізійного регулювання міждержавно-го усиновлення. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2016. Вип. 1/2(29/30). С. 100-109.

13. Біцай А. В. Моделі медіації у світі та перспективи для України. Право і суспільство. 2013. № 6. С. 85–89

SUMMARY

The article explores legal relationships between parents and children complicated by a foreign element within the framework of private international law. It examines the current state of legislative regulation in Ukraine, the application of international treaties, and conflict-of-law rules in determining the child's origin, establishing paternity, and ensuring material support for children and parents. Particular attention is given to the principle of the closest connection as a key criterion for determining applicable law in international family disputes, as well as the need to improve national legislation through harmonization with international standards. The article justifies the necessity of introducing more flexible conflict-of-law rules that prioritize the best interests of the child and highlights the role of alternative dispute resolution methods, particularly mediation, in resolving family conflicts. The findings of this study can be used to improve Ukrainian legislation in the field of international family law and to develop amendments to legal acts aimed at protecting children's rights in cross-border family disputes.

Keywords: private international law, parent-child legal relations, child's origin, paternity, conflict-of-law rules, international treaties, legal regulation, family disputes, mediation.

МІЖНАРОДНИЙ ІНСТИТУЦІЙНИЙ МЕХАНІЗМ ООН: ПОНЯТТЯ ТА ЕЛЕМЕНТИ

ГОЛОВКІН А.Р. - студент 1 курсу магістратури спеціальності 293 «Міжнародне право» ПЗВО «Київський міжнародний університет»

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.35

Мета статті: Проаналізувати поняття та елементи міжнародного інституційного механізму ООН.

Постановка проблеми

Сучасний світ переживає складний період глобальних змін, які ставлять перед міжнародною спільнотою нові виклики. Організація Об'єднаних Націй (ООН), як центральний інститут міжнародної системи, відіграє ключову роль у забезпеченні миру, безпеки та захисту прав людини. Проте сучасна політична реальність демонструє, що існуючий міжнародний інституційний механізм ООН не завжди ефективний через архаїчність своєї структури та процедур. Особливо гостро це питання стоїть у контексті функціонування Ради Безпеки, де право вето постійних членів часто блокує прийняття оперативних рішень. Наприклад, конфлікт між Росією та Україною показав, що Рада Безпеки не може вчасно реагувати на порушення міжнародного права через політичні протидії. Україна, яка активно залучається до дискусій щодо реформування ООН, наголошує на необхідності збільшення представленості регіональних груп у складі Ради Безпеки та скасування права вето у разі масових порушень прав людини. Це стає особливо актуальним на тлі глобальних викликів, таких як кліматичні зміни, міграційні кризи та економічні коливання.

Аналіз останніх досліджень

У науковій літературі міжнародний інституційний механізм ООН досліджувався з різних аспектів. Зокрема, українські вчені, такі як Борисенко О.В., аналізували історію становлення ООН та її роль у міжнародних відносинах [3]. Також широко обговорювалася система захисту прав людини, яка є одним із ключових елементів механізму ООН. Наприклад, у працях Коваленка М.І. досліджувалася діяльність Комітету з прав людини та інших механізмів контролю. Автор акцентував увагу на тому, що система захисту прав людини потребує адаптації до сучасних умов, зокрема через цифровізацію процесів та покращення координації між органами ООН. Однак питання реформування Ради Безпеки ООН залишається недостатньо вивченим, особливо з точки зору участі України в цьому процесі. У наукових працях мало уваги приділяється аналізу ролі окремих держав у реформуванні механізму ООН, зокрема України.

Формування цілей статті

Метою цієї статті є аналіз поняття та елементів міжнародного інституційного механізму ООН, а також визначення ролі України в процесі його реформування. Для досягнення цієї мети були поставлені такі завдання:

- проаналізувати теоретичні аспекти міжнародного інституційного механізму ООН;

- дослідити елементи механізму та їх вплив на міжнародні відносини;
- визначити перспективи розвитку механізму ООН у контексті геополітичних змін;
- проаналізувати роль України у процесі реформування Ради Безпеки ООН.

Виклад основного матеріалу

Міжнародний інституційний механізм ООН — це сукупність органів, норм, процедур та принципів, які забезпечують функціонування організації. Основними елементами механізму є Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Економічна та Соціальна Рада, Міжнародний Суд та Секретаріат. Генеральна Асамблея є найбільш демократичним органом ООН, де кожна держава-член має один голос. Рада Безпеки, у свою чергу, відповідає за підтримання миру та безпеки, має право приймати обов'язкові резолюції для всіх держав-членів. Економічна та Соціальна Рада координує діяльність спеціалізованих агентств ООН, таких як ЮНЕСКО, ВООЗ та інші. Міжнародний Суд є головним судовим органом ООН, який вирішує спори між державами на основі міжнародного права.

Історія становлення та розвитку міжнародного інституційного механізму ООН

ООН була заснована у 1945 році як реакція на трагедії Другої світової війни. Її основними цілями були запобігання війнам, захист прав людини та сприяння соціально-економічному розвитку. Першим значним кроком у розвитку механізму ООН стало прийняття Хартії ООН, яка визначила основні принципи діяльності організації. З часом механізм ООН адаптувався до нових глобальних викликів, таких як деколонізація, холодна війна та глобалізація. У 1990-х роках почалася активна дискусія щодо реформування Ради Безпеки, оскільки її склад не відображав сучасну політичну реальність.

Одним із ключових досягнень ООН є створення системи захисту прав людини. Це включає прийняття Всеобщої декларації прав людини (1948), створення Комітету з прав людини та інших механізмів контролю. Україна активно співпрацює з цими органами, зокрема подаючи періодичні звіти про стан прав людини в країні. У 2014 році Україна стала учасником міжнародного договору про захист прав людини, що підкреслює її зобов'язання щодо виконання рекомендацій ООН.

ООН відіграє провідну роль у регулюванні міжнародних відносин. Через свої органи, такі як Рада Безпеки, організація приймає резолюції, які мають обов'язкову силу для всіх держав-членів. Україна активно використовує платформу ООН для захисту своїх інтересів, зокрема в контексті конфлікту з Росією. У 2014 році Україна звернулася до Ради Безпеки з проханням вжити заходів щодо захисту її територіальної цілісності.

Діяльність ООН базується на міжнародному праві, зокрема на Хартії ООН. Організація сприяє розвитку міжнародного права через прийняття конвенцій, договорів та інших нормативних актів. Україна є активним учасником цього процесу, підписуючи та ратифікуючи численні міжнародні документи. Наприклад, Україна є стороною Женевських конвенцій про захист жертв війни.

Комітет з прав людини є одним із ключових органів у системі захисту прав людини. Він розглядає скарги громадян та надає рекомендації державам щодо покращення ситуації. Україна співпрацює з комітетом, зокрема надаючи інформацію про реформи у сфері прав людини. У 2020 році Україна представила на розгляд комітету звіт про стан прав людини в країні.

Україна є одним із найактивніших учасників процесу реформування Ради Безпеки ООН. Країна наголошує на необхідності відображення сучасної політичної реальності в складі Ради, зокрема шляхом збільшення кількості постійних та непостійних членів. Конфлікт між Україною та Росією став індикатором необхідності реформування Ради Безпеки для забезпечення її ефективності.

Висновки

У статті проаналізовано поняття та елементи міжнародного інституційного механізму ООН, а також визначено роль України у процесі його реформування.

Підкреслено важливість механізму ООН для забезпечення миру, безпеки та захисту прав людини. Перспективи розвитку механізму полягають у його адаптації до сучасних геополітичних змін та підвищенні ефективності органів ООН. Україна, як активний учасник процесу реформування, може відіграти ключову роль у вдосконаленні міжнародного інституційного механізму ООН.

Література

1. Борисенко О.В. Міжнародна система захисту прав людини: історія та сучасність. Київ: Наукова думка, 2018.

2. Коваленко М.І. ООН та її роль у сучасному світі. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2019.

3. Мельник Р.П. Реформування Ради Безпеки ООН: український вимір. Політична думка, 2020, №3.

4. Хоменко В.С. Україна та ООН: історія співпраці. Київ: Український центр політичних студій, 2021.

5. Хартія Організації Обьеднаних Націй. Офіційний текст. Нью-Йорк: ООН, 1945.

6. ЮНЕСКО. Діяльність спеціалізованих агентств ООН. Женева: ЮНЕСКО, 2017.

7. Захарченко Л.І. Міжнародне право та його роль у сучасному світі. Харків: Право, 2019.

8. Міжнародний Суд ООН: практика та перспективи. Київ: Наукова думка, 2020.

9. Україна та міжнародні організації. Збірник наукових праць. Київ: Національна академія наук України, 2021.

10. Женевські конвенції. Офіційний текст. Женева: Міжнародний Червоний Хрест, 1949.

11. Український звіт про стан прав людини. Київ: Міністерство закордонних справ України, 2020.

12. Реформа Ради Безпеки ООН: проблеми та перспективи. Київ: Український інститут дослідження міжнародних відносин, 2022.

13. Петренко В.С. Україна та реформа ООН: правовий аспект. Правова думка, 2021, №4.

14. Шевченко О.М. Міжнародна система безпеки: виклики та перспективи. Київ: Юрінком, 2020.

ІНСТИТУТ ОМБУДСМЕНА ЯК ЕЛЕМЕНТ МЕХАНІЗМУ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

СІНЬКЕВИЧ Олена Василівна - доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка
https://orcid.org/0000-0003-1700-9768
КАПЛЕНКО Олексій Андрійович - студент 3 курсу Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка
https://orcid.org/0009-0009-6555-1720
УДК 342.7
DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.36

Досліджено інститут омбудсмена як елемент механізму захисту прав людини в порівняльно-правовому аспекті. Враховуючи різноманітність підходів до запровадження цієї інституції у світі, окреслено моделі функціонування, здійснено класифікацію (залежно від рівня діяльності; місця в державно-правовій системі; компетенції й обсягу наглядових функцій; кількісного складу; сфери компетенції) та аналіз кожної з них. Окрему увагу приділено основним ознакам, які характеризують омбудсменів, зокрема, незалежність, політичну нейтральність, інституційну гнучкість та інші. Зроблено акцент на діяльності спеціалізованих омбудсменів, які здійснюють захист прав окремих категорій населення з огляду на їх вразливість. Визначено зростаючу роль Уповноваженого Верховної Ради з прав людини під час війни та євроінтеграційних процесів. Підкреслено важливість подальшого вдосконалення інституту омбудсмена в Україні з урахуванням кращих міжнародних практик та викликів, які стоять сьогодні перед нашою державою.

Ключові слова: права людини, механізм захисту прав людини, інститут омбудсмена, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, гарантії прав і свобод людини, євроінтеграція, Військовий омбудсмен.

Постановка проблеми

Дискусія навколо механізму захисту прав людини та його невід'ємного елементу – інституту омбудсмена – у вітчизняній науці триває постійно, адже мова ведеться про важливі питання забезпечення, захисту та відновлення порушених прав особи. Дослідження інституту омбудсмена залишається актуальним й досі, оскільки його розвиток безпосередньо пов'язаний із втіленням закріпленої в Конституції України концепції правової держави, демократичного суспільства та довірою громадян до інститутів держави загалом. Особливої значимості інститут омбудсмена набуває в умовах розпочатої росією війни в Україні, адже щодня відбуваються масові порушення прав і свобод людини, що впливає на роботу Уповноваженого Верховної Ради з прав людини та вимагає від нього негайного реагування в умовах нових викликів. Зі здобуттям Україною статусу кандидата на членство в ЄС також актуалізувалося наукове пізнання світових інститутів омбудсменів, вивчення досвіду яких сприятиме трансформації національних правозахисних інститутів, запозиченню найкращих практик організаційних структур, механізму взаємодії з державними органами та формуванню авторитету України як держави, яка дбає про права людини.

Стан дослідження проблеми

Окремі теоретичні та практичні аспекти діяльності омбудсменів у світі ставали предметом уваги багатьох вчених, серед яких С. Банах, О. Батанов, Н. Верлос, К. Закоморна, Е. Кадебська, О. Марцеляк, І. Пирога та інші. Проте залишаються актуальними подальші комплексні дослідження інституту омбудсмена в контексті викликів, які стоять перед Україною та світом.

Мета і завдання дослідження

Метою даної статті є здійснення порівняльно-правового аналізу інституту омбудсмена як важливого елементу механізму захисту прав людини в окремих європейських державах та Україні та формулювання пропозицій щодо запровадження цього досвіду у вітчизняну правову систему.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна статті полягає у порівняльно-правовому дослідженні моделей функціонування інституту омбудсмена у світі з метою виявлення оптимальних механізмів адаптації української системи захисту прав людини до європейських стандартів.

Виклад основного матеріалу

Дослідник Мілан Ремак за історичними періодами формування інституту омбудсмена та стандартами, якими керується останній в своїй роботі залежно від історичного етапу виділяє три основні «хвилі» або «покоління» омбудсменів: перше покоління, що пов'язане із принципом законності; друге, що пов'язане із принципом належного урядування; третє, що пов'язане із правами людини [1, с. 62].

Омбудсмени, що пов'язані із законністю, контролюють та оцінюють діяльність органів держави та їх посадових осіб з точки зору формального дотримання ними своєї компетенції, визначеної законом. До держав першого покоління омбудсменів відносять Швецію та Фінляндію. У Швеції інститут омбудсмена було засновано в 1809 році після прийняття Риксдагом Акту про правління. Разом з тим, цей інститут бере свої витоки значно раніше, проте до 1809 року він не був наділений притаманними йому наразі ознаками. На початку 18 ст. король Швеції Карл XII, перебуваючи за кордоном, створив посаду Королівського омбудсмена або офіс Верховного омбудсмена Його величності (office of His Majesty's Supreme Ombudsman). До повноважень омбудсмена входив нагляд за королівською адміністрацією та судами, контроль за виконанням законів та королівських указів. Пізніше ця посада трансформувалась у посаду Канцлера юстиції, а після розділення повноважень короля і парламенту останній отримав право призначити свого парламентського омбудсмена, який діяв одночасно з Канцлером юстиції. Як і Канцлер юстиції, парламентський омбудсмен мав здійснювати нагляд за органами держави та місцевою владою, мав право порушувати кримінальні справи, а також мав інші схожі із прокурорськими повноваження. В подальшому у Швеції цей інститут трансформувався із карального в консультативно-дорадчий орган, джерело м'якого права [2]. Отже, інститут омбудсмена з'явився із політичної боротьби парламенту та короля, де кожна із сторін бажала зберегти та посилити власні політичні позиції, натомість в подальшому цей інструмент став засобом захисту прав громадян від порушень з боку держави. Таку ж модель омбудсмена з дуже широкими повноваженнями запровадила й Фінляндія.

Як зазначає Мілан Ремак, друге покоління омбудсменів було започатковано у 1954 році в Данії, модель омбудсмена якої згодом було запозичена багатьма іншими державами. Варто зазначити, що інститут омбудсмена набув свого поширення саме після Другої світової війни, що пов'язано зі зміною фашистських режимів на демократичні. Досліджуючи омбудсменів другого покоління, науковці вказують, що такі інститути омбудсменів відносно легко вписувалися в конституційні системи і механізми державної влади різних країн [3, с. 36]. Показовим у цьому плані є те, що введення інституту омбудсмена відбувалося не тільки в республіках, а й у ряді монархічних країн (Велика Британія, Іспанія, Данія, Нідерланди та ін.). Другому етапу консти-

туційно-правового процесу утвердження інституту омбудсмена у світі притаманна багатоманітність моделей, різноманітні схеми цього інституту; на цьому етапі становлення інституту омбудсмана характерним є започаткування та інтенсивний розвиток міжнародної співпраці омбудсманів різних країн [3, с.37]. Омбудсмени другого покоління менше обмежені формальними правовими нормами щодо оцінки дій того чи іншого органу, оскільки принцип належного урядування передбачає застосування не лише норм закону, а й загальних принципів права. Окрім Данії, до цієї групи омбудсменів також можна віднести Національного омбудсмена Нідерландів, Парламентського уповноваженого з питань адміністрації у Великій Британії та Федерального омбудсмена Бельгії [1, с. 62].

Третє покоління омбудсменів виникло у зв'язку з поваленням тоталітарних режимів у Південній та Східній Європі, переходом до демократії та створенням правових держав. Омбудсмени, які належать до цього покоління, здебільшого контролюють і оцінюють, чи діяла адміністрація відповідно до фундаментальних або основних прав людини. Оскільки в цій групі інститути омбудсмена та права людини безпосередньо пов'язані з політичними змінами від недемократичних до демократичних режимів, ці омбудсмени мають й відповідні назви: Народний захисник у Молдові, Публічний захисник в Словаччині або Публічний захисник прав Чехії. Оскільки згідно ст. 1 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» омбудсмен здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі, до третього покоління омбудсменів можна віднести й Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Визначаючи поняття «інституту омбудсмена», вважаємо, що найбільш повним визначенням, з огляду на урахування всіх суттєвих ознак, є наступне: омбудсмен – це призначений вищими органами державної влади контрольно-наглядовий, правозахисний, незалежний, політично нейтральний, одноособовий чи колегіальний орган державної влади (посадова особа), уповноважений конституцією чи законом за власною ініціативою або зверненням громадян контролювати діяльність органів і посадових осіб (насамперед виконавчої гілки влади) з точки зору дотримання ними прав і свобод людини та громадянина, який, зазвичай, діє неформально на власний розсуд та рекомендує коригуючі дії, спрямовані на належне забезпечення цих прав і свобод [3, с.27]. К. В. Мануілова констатує, що призначення омбудсмена – це захист людей від порушення їхніх прав, від зловживань влади, несправедливих рішень поганого управління [4, с. 44].

Таким чином, можна стверджувати, що у механізмі захисту прав людини омбудсмен посідає місце позасудового, неюрисдикційного способу захисту порушених прав з боку органів державної влади та місцевого самоврядування, доповнюючи вже існуючі засоби захисту. До його ознак належить:

1. Незалежність.
2. Політична нейтральність.
3. Демократичність, адже інститут омбудсмена притаманний та є невід'ємною частиною держав із демократичним режимом. Ефективність омбудсмена, його можливості впливати на суб'єктів правовідносин можуть виступати показником рівня демократизму та правового розвитку суспільства, відображати рівень виконання державою своєї функції із захисту прав людини.
4. Неформалізованість процедур та доступність для громадян. Наразі це також досягається шляхом створення розгалуженої мережі регіональних представництв омбудсмена та створення додаткових можливостей для отримання звернень від громадян, наприклад, «гарячої лінії».
5. Орієнтованість на міжнародні стандарти прав людини. Важливо зазначити, що ця ознака притаманна, в першу чергу, постсоціалістичним державам [3, с.24].
6. Призначенням омбудсмена є захист прав особи від свавілля суб'єктів публічного адміністрування.
7. Важливим чинником незалежності та стабільності інституту омбудсмена є за-

кріплення його правового статусу в конституції та законах держави [5, с.384]. Хоча, як пишуть дослідники, закріплення інституту омбудсмена може відбуватись на рівні спеціального закону без відображення в конституції.

8. Можливість омбудсмена вчасно реагувати на зміни в суспільному житті і відповідним чином самостійно визначати свої напрямки роботи.

9. Інституційна гнучкість. Як зазначають О. В. Батанов та Т. О. Голоядова, це – його здатність вбудовуватися в національну державно-правову систему, не змінюючи її і зберігаючи свої базові характеристики і первісний концепт [6, с. 72].

10. В своїй діяльності омбудсмен керується не лише нормами права, а й загальновизнаними принципами права, справедливості та доцільності.

11. Рекомендаційний характер рішень.

Окрім цього, омбудсмену притаманний такий важіль впливу, як публічність його доповідей та публічне висвітлювання виявлених омбудсменом порушень, що впливає на осіб з належним рівнем правосвідомості [7, с. 176]. Відповідно, якщо в особи низький рівень правосвідомості, вона буде нехтувати рекомендаціями омбудсмена, а сам інститут за умов загального низького рівня правосвідомості громадян буде слабким. Оскільки омбудсмен не може застосовувати примус щодо суб'єктів, ефективність його рекомендацій залежить від впливовості омбудсмена у суспільстві, його можливості впливати на суб'єктів без примусу та від довіри громадян до цієї інституції.

В світі існує багато різновидів інституту омбудсмена. Наприклад, Ю. С. Палєєва пропонує наступну, на нашу думку, найбільш повну, класифікацію моделей інституту омбудсмена [8, с. 90]:

1) залежно від рівня діяльності: наднаціональні омбудсмени (Комісар із прав людини ООН, Комісар із прав людини Ради Європи), національні омбудсмени (Уповноважений Верховної Ради України з прав людини в Україні, Національний правозахисник у Македонії), регіональні омбудсмени (омбудсмени в окремих штатах в США), місцеві омбудсмени (Омбудсмен міста Цюріха у Швейцарії);

2) залежно від місця в державно-правовій системі: виконавчі омбудсмени, які призначаються урядом або президентом, якому вони підконтрольні та підзвітні (медіатор у Франції), незалежні омбудсмени, які є самостійною гілкою влади, рівень якої відповідає рівню законодавчої, виконавчої й судової влади. При цьому він може бути призначений президентом або парламентом, проте після призначення не підпорядковується органу, який його призначив (Проведор юстиції в Португалії, омбудсмени в Намібії та Нідерландах). Парламентські (представницькі) омбудсмени знаходяться в системі законодавчої гілки влади, призначаються (обираються) парламентом та підзвітні (підконтрольні) йому;

3) залежно від компетенції й обсягу наглядових функцій: «реактивні» омбудсмени, які реагують на подані скарги; «агресивні» омбудсмени, які проводять розслідування за особистою ініціативою;

4) залежно від кількісного складу: колегіальні омбудсмени (служби омбудсменів), одноособові омбудсмени.

5) залежно від сфери компетенції: омбудсмени загальної компетенції, спеціалізовані омбудсмени (наприклад, Омбудсмена Телекомунікаційної Індустрії в Австралії).

Таким чином, інститут омбудсмена сильно різниться в різних державах, залежно від форми правління та історичного контексту запровадження цього інституту. Разом з тим парламентська модель омбудсмена виглядає логічною з огляду на правову природу омбудсмена, який розглядає скарги щодо рішень, дій та бездіяльності органів виконавчої гілки влади.

Окремої уваги потребують спеціалізовані омбудсмени, оскільки часто в державах існує декілька таких інституцій. Спеціалізовані омбудсмени здійснюють захист прав окремих категорій населення з огляду на їх вразливість, що безпосередньо пов'язано із ускладненням суспільно-політичного життя, посиленого втручання держави у нові сфери життєдіяльності суспільства та, відповідно, необхідність захисту певних великих, але вразливих, груп осіб. Одним із

перших інститутів спеціалізованого омбудсмена став омбудсмен з прав військовослужбовців, що виник у Швеції в 1915р., пізніше – у 50-х роках в Норвегії та ФРН після Першої та Другої світових війн. Необхідність заснування такої посади була, вочевидь, пов'язана із воєнними діями, мобілізацією та, відповідно, загостреною соціально-політичною ситуацією та порушенням прав осіб під час проходження ними служби у збройних силах. В Україні на початку 2025 року було запроваджено нову посаду – уповноваженого Президента України з питань захисту прав військовослужбовців та членів сімей воїнів. 08 травня 2025 року Президентом було внесено на розгляд Верховної Ради України проєкт Закону України «Про Військового омбудсмена», відповідно до якого Офіс Військового омбудсмена стане допоміжним органом при Президентові України з основним завданням – здійсненням демократичного цивільного контролю за сектором безпеки та оборони з питань забезпечення дотримання органами військового управління та військовим командуванням прав військовослужбовців.

Також в світі широко розповсюджені інститути омбудсменів з прав дітей, національних меншин, споживачів та пацієнтів, бізнес-омбудсмени, податкові омбудсмени тощо. Часто спеціалізовані омбудсмени створюються при урядах держав. Наприклад, у США захист прав підприємців з 1996 року здійснює Апарат Національного омбудсмана, створений при Адміністрації у справах малого бізнесу (Small Business Administration –федеральне агентство уряду США, що здійснює діяльність з підтримки підприємств, включаючи фінансову, які не мають можливості вийти на ринок, яку «захопили» великі підприємства) [6, с. 72].

Останнім часом в Україні відбувається посилення інституту омбудсмена, зокрема, через створення мережі регіональних представництв омбудсмена, коментування омбудсменом різноманітних суспільно чутливих питань та роботу із забезпечення прав людини в часи повномасштабної війни. Омбудсмен діє не як державний орган, а більше як інститут саме громадянського суспільства, виконуючи покладені на нього завдання не шляхом примусу з використанням владних повноважень, а шляхом рекомендацій, суспільного розголосу та впливу на свідомість суб'єктів, розраховуючи на їх сумлінність. Серед основних напрямів роботи омбудсмена насьогодні є захист прав цивільних осіб, які постраждали внаслідок збройної агресії проти України, прав військовослужбовців, поліцейських, пенсіонерів з числа осіб, звільнених з військової служби, ветеранів та членів їх сімей, а також захист права людини не бути підданою катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню в рамках національного превентивного механізму. Виходячи зі звітів та Щорічних доповідей Уповноваженого, особливу увагу омбудсмен приділяє поверненню українських дітей, яких було незаконного вивезено росією на її територію або було переміщено в межах тимчасово окупованих територій, а також захисту прав військовослужбовців у їх відносинах з державою. Зауважимо, що захист прав особи в особливий період та непримусові методи роботи Уповноваженого Верховного Ради України з прав людини підвищують до нього довіру з боку суспільства, а разом з тим і його впливовість та ефективність у взаємовідносинах із органами державної влади. Високу ефективність, сміливість та професіоналізм українського омбудсмена та його Секретаріату як правозахисної інституції, яка працює в умовах міжнародного збройного конфлікту в масштабах всієї країни, відзначає й омбудсмен ООН у звіті за результатами оцінки спроможності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Так підвищення довіри зі сторони суспільства буде підвищувати й ефективність самого Уповноваженого.

Зважаючи на те, що інститут омбудсмена в Україні є відносно новим та існує необхідність підвищувати рівень захисту прав людини, вбачається важливим проаналізувати зарубіжний досвід на предмет взаємодії омбудсмена та органів публічної влади, повноважень омбудсменів та їх можливостей впливати на суспільно-політичне життя.

У Швеції інститут омбудсмена складається з чотирьох посадових осіб: Головного парламентського омбудсмена та трьох парламентських омбудсменів [9]. Їх правовий статус регулюється, зокрема, Актом про Урядування, Законом про Риксдаг, Законом з інструкціями для парламентських омбудсменів. Головний парламентський омбудсмен є адміністративною посадою, він визначає загальний напрямок та координує діяльність інших трьох омбудсменів (омбудсмена юстиції, омбудсмена, що здійснює нагляд за збройними силами та відносинами з різними цивільними структурами, і омбудсмена з нагляду за законністю в галузі соціального забезпечення та податків). Омбудсмени є незалежними один від одного, водночас мусять консультуватись з Головним парламентським омбудсменом з приводу заходів, яких вони хочуть вжити у певних справах (наприклад, щодо проведення перевірок) [10]. Головний парламентський омбудсмен також може передати конкретну справу або групу справ одному з парламентських омбудсменів [11]. Згідно із законодавством Швеції омбудсмен також може в якості прокурора порушити судове провадження проти посадової особи за нехтування нею своїми службовими обов'язками або за вчинення злочину.

Підкреслимо, що парламентські омбудсмени Швеції відповідають за певні основні напрямки роботи, що схоже на діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Натомість у Швеції за визначені сфери відповідає певна посадова особа, що наділена повноваженнями від імені парламенту, що пов'язано, зокрема, з історичним розвитком цього інституту в Швеції. Так, наприклад, посада військового омбудсмена в Швеції існувала з 1915 до 1978 року, коли врешті такий спеціалізований омбудсмен став одноранговим в іншими у новій затвердженій парламентом системі. Варто відзначити, що парламентських омбудсменів, хоч вони і мають свій визначений предмет відання, не слід ототожнювати зі спеціалізованими омбудсменами, оскільки ці посади в Швеції, як і в більшості держав, встановлюються іншими спеціальними законами (наприклад, омбудсмен з питань рівних можливостей, омбудсмен споживачів тощо) [12, с. 530]. В Україні ж компетенцію парламентських омбудсменів в частині предметів відання, по суті, виконують представники Уповноваженого та структурні підрозділи Секретаріату, що є набагато менш стабільною моделлю, ніж шведська.

В Нідерландах повноваження Національного омбудсмена можуть бути призупинені, якщо щодо нього розпочато кримінальне провадження за «серйозні злочини» або за наявності суттєвих підстав вважати, що омбудсменом було порушено вимоги щодо несумісності [13]. Таке призупинення повноважень омбудсмена не може тривати більше трьох місяців, якщо тільки нижня палата парламенту не продовжить строк ще за три місяці. На випадок призупинення повноважень омбудсмена законодавство Нідерландів також врегульовує питання виплати заробітної плати омбудсмену на період призупинення повноважень. Такі положення законодавства Нідерландів можна оцінити позитивно, оскільки кримінальне провадження в суді може відбуватись тривалий час і перебування на цій посаді особи, щодо якої є суттєві підстави вважати її винною у правопорушеннях, може підірвати довіру суспільства до інституту омбудсмена в цілому. Зважаючи на це, виявляється можливим запровадження в українському законодавстві підстав для призупинення повноважень омбудсмена, якщо існують суттєві підстави вважати його винним у вчиненні кримінального правопорушення або якщо його було затримано під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину. Однак дана проблематика потребує окремого дослідження.

Цікавими видаються норми законодавства Польщі щодо інституту омбудсмена. Так, омбудсмен має володіти «відмінними знаннями з права» [14]. При чому мова не про формальну освіту, оскільки у такому б випадку норма закону чітко вказувала на наявність певного ступеня освіти. Дослідниця Анета Маковєц вважає, що у даному випадку можна вести мову про наявність щонайменше вищої юридичної освіти [15,

с. 90]. Така вимога вбачається логічною, оскільки омбудсмен має бути добре обізнаним з юридичними аспектами прав людини. Водночас, дослідниця негативно оцінює відсутність в омбудсмена права законодавчої ініціативи, оскільки наявність такого права могла б надати омбудсмену більше можливостей для захисту прав людини. Окрім цього, закон про Уповноваженого з прав людини Польщі закріплює обов'язок омбудсмена співпрацювати з омбудсменом із захисту прав дітей, статус якого закріплено на рівні спеціального закону [14].

Вважаємо можливим запровадження в Україні такої вимоги до омбудсмена, як наявність щонайменше вищої юридичної освіти, що є виправданим та необхідним в роботі омбудсмена (до речі, всі особи, що обіймали посаду Уповноваженого в Україні, мали вищу юридичну освіту). Окрім цього, досвід правозахисної діяльності, наявність якого вимагається у кандидата, що бажає обійняти посаду омбудсмена, передбачає наявність знань у галузі права, тож вимога наявності вищої юридичної освіти рівня магістра можна вважати логічним доповненням переліку вимог до Уповноваженого.

Щодо права законодавчої ініціативи, то Уповноважений Верховної Ради України з прав людини також не наділений таким правом, хоча й коментує та надає за власною ініціативою відповідним комітетам Верховної Ради України висновки щодо законопроєктів.

Окрім цього, омбудсмен звертається до Конституційного Суду України з конституційним поданням про відповідність Конституції України (конституційність) законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим; офіційне тлумачення Конституції України. Вважаємо, у період повоєнного реформування правозахисних інституцій доцільно запровадити обов'язковість участі парламентського уповноваженого у законодавчій процедурі через надання ним висновків щодо законопроєктів, що стосуються прав та свобод людини.

Висновки

Наразі інститут омбудсмена в світі характеризується неоднорідністю, спостерігається запровадження розгалужених мереж інститутів спеціалізованих омбудсменів та посилення ролі цього позасудового інструменту захисту, що пов'язано із розвитком сучасних держав та підвищення значення прав людини у світовому порядку денному. В Україні цей інститут є відносно новим та ефективним, але потребує подальшого вдосконалення, зокрема, з метою підвищення стабільності цього інституту та довіри до нього з боку суспільства. У зв'язку з цим вбачається необхідним доповнити перелік вимог до омбудсмена вимогою наявності вищої юридичної освіти, розглянути можливість призупинення повноважень омбудсмена за наявності вагомих підстав за рішенням парламенту та запровадити обов'язкову участь омбудсмена на окремих стадіях законодавчій процедурі.

Література

1. Remac M. Standards of ombudsman assessment: a new normative concept?. *Utrecht law review*. 2013. Vol. 9, no. 3. P. 62.

2. History – JO – riksdagens ombudsmän. *JO – Riksdagens Ombudsmän*. URL: https://www.jo.se/en/about-jo/history/ (дата звернення: 16.02.2025).

3. Марцеляк О. В. Конституційно-правовий статус інституту омбудсмана: світовий досвід та українська модель : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.02. Одеса, 2004. 36 с.

4. Мануілова К. Інститут омбудсмена в децентралізованих країнах ЄС: досвід для України. *Аспекти публічного управління*. 2016. Т. 1-2. С. 42–50.

5. Артюхов Є. Поняття та ознаки інституту омбудсмена в Україні. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. № 9(15).

6. Батанов О. В., Голоядова Т. О. Інститут бізнес-омбудсманів у сучасному світі: проблеми концептуалізації та конституювання. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2020. Vol. 11, no. 5. P. 70–85.

7. Банах С. В. Функції омбудсманів у сучасному світі: порівняльно-правове дослідження : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.02. Маріуполь, 2014. 236 с.

8. Палєєва Ю. С. Спеціалізовані омбудсмени в зарубіжних країнах: досвід для України. *Альманах міжнародного права*. 2015. № 7. С. 84–91.

9. Constitution of Sweden (1974). The Instrument of Government. Equal Rights Trust. URL: https://www.equalrightstrust.org/ertdocumentbank/CONSTITUTION%20OF%20SWEDEN.pdf (дата звернення: 16.02.2025).

10. The Riksdag Act (2014:801). Sveriges Riksdag. URL: https://www.riksdagen.se/globalassets/05.-sa-fungerar-riksdagen/demokrati/the-riksdag-act-2023_new.pdf (дата звернення: 16.02.2025).

11. The Act with Instruction for the Parliamentary Ombudsmen (2023:499). JO – Riksdagens Ombudsmän. URL: https://www.jo.se/en/about-jo/legal-basis/instructions/ (дата звернення: 16.02.2025).

12. Dr. Pankaj Kumar, Dr. Vijaylaxmi Sharma. Ombudsman In Sweden and Denmark; A Comparative Study. Journal of algebraic statistics. 2022. Vol. 13, no. 2. P. 527–537. C.

13. The Netherlands National Ombudsman act. Human Rights Library. URL: http://hrlibrary.umn.edu/research/Netherlands/National%20Ombudsman%20Act%201981.pdf (дата звернення: 16.02.2025).

14. Act on the Commissioner for Human Rights. Biuletyn Informacji Publicznej RPO | Rzecznik Praw Obywatelskich. URL: https://bip.brpo.gov.pl/en/content/act-commissioner-human-rights (дата звернення: 16.02.2025).

15. Makowiec A. Ombudsman in Poland – an attempt of evaluation. *Comparative european research*. 2015. Vol. 1. P. 89–92.

THE INSTITUTION OF THE OMBUDSMAN AS AN ELEMENT OF THE HUMAN RIGHTS PROTECTION MECHANISM IN UKRAINE AND WORLDWIDE: A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS

This study examines the institution of the ombudsman as an integral component of the human rights protection mechanism from a comparative legal perspective. Taking into account the diversity of approaches to the establishment and operation of ombudsman institutions across the world, the article outlines existing models, provides their classification (based on the level of operation; position within the state-legal system; scope of competence and supervisory functions; composition; and areas of jurisdiction), and analyzes each of them in detail.

Particular attention is paid to the core characteristics that define ombudsman institutions, such as independence, political neutrality, institutional flexibility, among others. Special focus is placed on the role of specialized ombudsmen, who protect the rights of vulnerable population groups.

The article highlights the increasing role of the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights during wartime and within the broader context of Ukraine's European integration process. Emphasis is placed on the importance of further improving the ombudsman institution in Ukraine, drawing upon best international practices and addressing current national challenges.

Keywords: human rights, human rights protection mechanism, ombudsman institution, Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights, guarantees of human rights and freedoms, European integration.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОВОДЖЕННЯ З ОРГАНІЧНИМИ ТА ТВЕРДИМИ ПОБУТОВИМИ ВІДХОДАМИ В УКРАЇНІ

КУЗНЕЦОВА Марина Юріївна - кандидат юридичних наук, доцент, завідувачка кафедри приватного та соціального права юридичного факультету Сумського національного аграрного університету

https://orcid.org/0000-0003-3566-6016

УДК 349.6:628.4.042/.047(477)

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.37

У статті здійснено комплексний аналіз правового регулювання поводження з органічними та твердими побутовими відходами в Україні. Досліджено сучасний стан законодавчої бази у сфері управління відходами та виявлено її невідповідність європейським екологічним стандартам. Встановлено, що відсутність чітких механізмів для окремого поводження з органічними відходами призводить до неефективної переробки та утилізації, що спричиняє негативний вплив на довкілля та здоров'я населення.

Проаналізовано положення Закону України «Про управління відходами» № 2320-IX як ключового нормативно-правового акту у сфері поводження з відходами, прийнятого в межах євроінтеграційних процесів. Визначено, що закон встановлює нові підходи до управління відходами, зокрема ієрархію відходів, розширену відповідальність виробника та обов'язкове сортування.

Розглянуто взаємозв'язок законодавства про відходи із Законом України «Про систему громадського здоров'я» та Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища», що формують комплексний підхід до вирішення проблеми. Обґрунтовано необхідність міжгалузевої взаємодії у питаннях запобігання негативним наслідкам неефективного управління відходами для здоров'я людей та стану довкілля.

Значну увагу в дослідженні приділено Національній стратегії управління відходами в Україні до 2030 року як стратегічному документу, що визначає напрями реформування системи управління відходами. Розглянуто основні цілі стратегії щодо скорочення обсягів генерування відходів та збільшення показників їх вторинної переробки.

Проаналізовано ключові вимоги європейських директив у сфері поводження з відходами, зокрема Директиви 2008/98/ЄС щодо структурованої ієрархії пріоритетів, Директиви 94/62/ЄС щодо упаковки та утворених від неї відходів, а також Директиви 2002/96/ЄС щодо відходів електричного та електронного обладнання.

Зазначено про нагальну необхідність подальшої адаптації українського законодавства до європейських стандартів, впровадження фінансових механізмів для стимулювання переробки відходів, розвиток інфраструктури для роздільного збору та переробки відходів, а також підвищення екологічної свідомості населення.

Ключові слова: органічні відходи, тверді побутові відходи, правове регулювання, Закон України «Про управління відходами», громадське здоров'я, охорона навколишнього середовища.

Постановка проблеми

Актуальність дослідження правового регулювання поводження з органічними та твердими побутовими відходами зумовлена критичним станом системи управління відходами в Україні, яка не відповідає сучасним екологічним стандартам та вимогам сталого розвитку. Застаріла правова база та відсутність чітких механізмів для окремого

поводження з органічними відходами призводять до неефективної переробки та утилізації, що має негативні наслідки для довкілля та здоров'я населення. Більшість органічних відходів змішуються із загальними побутовими відходами та транспортуються на звалища, які часто не відповідають санітарним чи екологічним нормам. Невизначеність у розподілі відповідальності між домогосподарствами, місцевою владою та компаніями з управління відходами створює правову невизначеність та перешкоджає впровадженню ефективних систем роздільного збору та переробки. В контексті євроінтеграційних процесів України проблема гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами у сфері поводження з відходами набуває особливої актуальності, що потребує критичного аналізу чинної нормативно-правової бази та визначення шляхів її вдосконалення.

Метою статті є комплексний аналіз правового регулювання поводження з органічними та твердими побутовими відходами в Україні.

Стан опрацювання проблематики

Правове регулювання поводження з органічними та твердими побутовими відходами в Україні активно досліджується вітчизняними науковцями. К. Корнієнкова та О. Проценко здійснюють порівняльний аналіз законодавства України та ЄС у сфері поводження з відходами, акцентуючи увагу на необхідності впровадження європейської ієрархії управління відходами та принципу розширеної відповідальності виробника для підвищення ефективності системи поводження з відходами в Україні. М. Федунь розглядає процес адаптації законодавства України до стандартів ЄС у сфері поводження з відходами, наголошуючи на важливості імплементації ключових директив ЄС для формування комплексного підходу до управління відходами та визначаючи основні перешкоди на шляху гармонізації, серед яких – недостатнє фінансування та низький рівень екологічної свідомості населення. В. Кулакова зосереджується на правових проблемах утилізації відходів, досліджуючи недоліки нормативно-правової бази щодо функціонування полігонів та відповідальності за порушення правил поводження з відходами, підкреслюючи необхідність створення економічних стимулів для підприємств, що займаються переробкою та утилізацією, та посилення контролю за виконанням регіональних програм поводження з відходами.

Виклад основного матеріалу

Система управління органічними та твердими побутовими відходами в Україні стикається з серйозними труднощами через застарілу правову базу, яка не відповідає сучасним екологічним стандартам. Українське законодавство не містить чітких визначень та механізмів для окремого поводження з органічними відходами, що призводить до неефективної переробки та утилізації. Відсутність спеціальних нормативних актів щодо органічних відходів, таких як компостування чи виробництво біогазу, спричиняє змішування більшості органічних відходів із загальними побутовими відходами та їх направлення на звалища, що посилює забруднення довкілля.

В Україні тверді побутові відходи переважно утилізуються на полігонах, багато з яких не відповідають санітарним чи екологічним нормам. Правова система не забезпечує належного регулювання сортування відходів на етапі їх збору та не передбачає обов'язкових програм із переробки чи компостування. Це суттєво відрізняється від практики ЄС, де органічні відходи зазвичай обробляються окремо для виробництва компосту або енергії, що зменшує залежність від звалищ. Відсутність чіткого розмежування між органічними та твердими відходами в українському законодавстві ускладнює розподіл відповідальності між домогосподарствами, місцевою владою та компаніями з управління відходами [1].

Розподіл відповідальності за управління органічними та твердими побутовими відходами в Україні є ключовою проблемою, оскільки чинна правова база створює невизначеність. Місцеві органи влади відповідають за організацію збору та утилізації відходів, але законодавство не містить чітких ви-

мог щодо впровадження систем роздільного збору органічних відходів. Це призводить до неоднорідної практики в різних регіонах: деякі муніципалітети експериментують із пілотними програмами сортування відходів, тоді як інші продовжують використовувати застарілі методи.

Домогосподарства не мають юридичних зобов'язань щодо сортування відходів на етапі їх утворення, що перешкоджає ефективному управлінню органічними та твердими відходами. Без чітких нормативних вимог у громадян відсутні стимули для відокремлення органічних відходів для компостування чи переробки. Компанії з управління відходами, у свою чергу, часто не мають необхідної інфраструктури для окремої переробки органічних відходів, а відсутність фінансових стимулів чи штрафів ще більше стримує інвестиції в сучасні технології переробки.

До прикладу, в ЄС відповідальність чітко розподілена між зацікавленими сторонами. Домогосподарства зобов'язані сортувати відходи, місцеві органи влади забезпечують інфраструктуру для роздільного збору, а приватні компанії отримують стимули для розвитку об'єктів із переробки та компостування. Нездатність України запровадити подібні моделі призводить до дублювання обов'язків і відсутності відповідальності, що підриває ефективність управління відходами [2].

Враховуючи наявні законодавчі прогалини та неузгодженості в системі управління відходами, особливу увагу слід приділити аналізу Закону України «Про управління відходами» № 2320-IX, прийнятий 20 червня 2022 року (остання редакція від 15.11.2024, підстава – 4017-IX), прийнятого у межах євроінтеграційних процесів, який встановлює правові засади управління відходами в Україні, включаючи органічні та тверді побутові відходи. Закон спрямований на забезпечення сталого розвитку, зменшення негативного впливу відходів на довкілля та здоров'я людини, а також гармонізацію з європейськими стандартами, зокрема з Рамковою директивою про відходи (2008/98/ЕС) [3] та Директивою про звалища (1999/31/ЕС) [4]. Він замінює застарілий Закон України «Про відходи» від 1998 року, вводячи сучасні підходи до управління відходами, такі як ієрархія відходів, розширена відповідальність виробника та обов'язкове сортування.

Закон визначає ключові принципи управління відходами, включаючи запобігання утворенню відходів, повторне використання, переробку, утилізацію та екологічно безпечне захоронення. Особлива увага приділяється побутовим відходам, до яких належать органічні (біорозкладні) та тверді побутові відходи, що утворюються в домогосподарствах і подібних за складом відходах від інших джерел [5].

Закон чітко визначає органічні відходи як біорозкладні відходи, що включають харчові та садові відходи, а також інші матеріали, здатні до біологічного розкладання (Стаття 1). Це є важливим кроком, оскільки попереднє законодавство не містило окремого визначення органічних відходів, що ускладнювало їх управління. Закон передбачає такі ключові аспекти поводження з органічними відходами:

1. Роздільний збір: стаття 32 зобов'язує органи місцевого самоврядування забезпечити роздільний збір побутових відходів, включаючи органічні. Це включає створення інфраструктури для окремого збору біорозкладних відходів, таких як контейнери для харчових і садових відходів.

2. Обробка органічних відходів: Закон наголошує на пріоритетності переробки органічних відходів шляхом компостування або анаеробного зброджування для виробництва компосту чи біогазу. Захоронення необроблених біорозкладних відходів на полігонах обмежується, що відповідає європейським вимогам щодо зменшення органічних відходів на звалищах.

3. Національні цілі: Закон встановлює цілі щодо скорочення захоронення біорозкладних відходів і збільшення їх переробки. Зокрема, до 2030 року Україна має досягти значного зменшення обсягу органічних відходів, що направляються на звалища, шляхом розвитку компостувальних установок і біогазових заводів (Стаття 6) [5].

Незважаючи на ці прогресивні положення, закон не деталізує конкретні технічні стандарти для компостування чи анаероб-

ного збродження, що може ускладнити імплементацію. Крім того, відсутність чітких фінансових механізмів для підтримки створення інфраструктури для переробки органічних відходів є потенційною перешкодою.

Тверді побутові відходи, до яких належать несортовані відходи, папір, пластик, скло, метал та інші матеріали, є основною категорією відходів, що регулюється законом. Ключові положення включають:

1. Роздільний збір і сортування: Закон зобов'язує впроваджувати системи роздільного збору твердих побутових відходів, що передбачає сортування за видами матеріалів (папір, пластик, скло, метал) на рівні домогосподарств і громад (Стаття 32). Це має сприяти збільшенню обсягів переробки та зменшенню захоронення.

2. Розширена відповідальність виробника: стаття 17 вводить принцип розширеної відповідальності виробника, який зобов'язує виробників і імпортерів товарів (зокрема упаковки) фінансувати збір, переробку та утилізацію твердих побутових відходів. Це спрямоване на зменшення утворення відходів і стимулювання використання матеріалів, придатних для переробки.

3. Обмеження захоронення: Закон встановлює поступове зменшення обсягів твердих побутових відходів, що направляються на полігони, шляхом розвитку інфраструктури для переробки та утилізації (Стаття 10). До 2030 року передбачається значне скорочення захоронення відходів, що можна переробити.

4. Фінансування та інфраструктура: органи місцевого самоврядування відповідають за створення та підтримку інфраструктури для збору, сортування та переробки твердих побутових відходів, включаючи сортувальні станції та переробні заводи (Стаття 35).

Проблемою залишається недостатня розвиненість інфраструктури для сортування та переробки твердих побутових відходів, особливо в сільських регіонах. Крім того, закон не встановлює чітких санкцій за невиконання вимог щодо роздільного збору, що може послабити його ефективність.

Закон чітко розмежовує відповідальність між різними суб'єктами у сфері управління органічними та твердими побутовими відходами:

1. Органи місцевого самоврядування: відповідальні за організацію збору, транспортування, переробки та утилізації побутових відходів, включаючи створення інфраструктури для роздільного збору органічних і твердих відходів (Стаття 35). Вони також розробляють місцеві плани управління відходами, які мають відповідати національним цілям.

2. Домогосподарства: громадяни зобов'язані сортувати відходи відповідно до встановлених місцевих систем роздільного збору та передавати їх уповноваженим організаціям (Стаття 32). однак закон не встановлює прямих штрафів для громадян за невиконання цих вимог, що може знижувати мотивацію.

3. Виробники та імпортери: через механізм розширеної відповідальності виробника вони фінансують системи збору та переробки відходів, що утворюються від їхньої продукції, зокрема упаковки (Стаття 17). Це стосується твердих побутових відходів, таких як пластик і папір.

4. Оператори з управління відходами: приватні компанії, які отримали ліцензії, відповідають за збір, транспортування, переробку та утилізацію відходів відповідно до договорів із місцевою владою (Стаття 36).

Незважаючи на чіткий розподіл обов'язків, імплементація стикається з проблемами, такими як недостатнє фінансування місцевих громад, низька обізнаність громадян і обмежена кількість ліцензованих операторів, здатних обробляти органічні відходи [5].

Для вдосконалення управління органічними та твердими побутовими відходами Україна повинна гармонізувати своє законодавство з директивами ЄС, зокрема з Рамковою директивою про відходи (2008/98/ЕС) [3] та Директивою про звалища (1999/31/ЕС) [4]. Ці директиви наголошують на ієрархії управління відходами, надаючи пріоритет запобіганню, повторному використанню та переробці над захороненням. Впровадження таких принципів вимагатиме від України

запровадження обов'язкового сортування відходів на рівні домогосподарств, створення систем роздільного збору органічних відходів і інвестування в об'єкти компостування та біогазу.

Адаптація європейських практик може включати створення фінансових механізмів, таких як схеми розширеної відповідальності виробників, для стимулювання скорочення відходів і переробки. Місцеві органи влади мають отримати повноваження для забезпечення виконання правил управління відходами та співпраці з приватними компаніями для розвитку сучасної інфраструктури. Кампанії з підвищення обізнаності громадськості також є важливими для інформування громадян про необхідність сортування органічних і твердих відходів.

Реформування системи управління відходами в Україні не лише вирішить екологічні проблеми, але й сприятиме інтеграції країни до ЄС. Гармонізація законодавства з європейськими стандартами дозволить Україні отримати доступ до фінансування та технічної допомоги для модернізації інфраструктури управління відходами. Однак це вимагає політичної волі, скоординованих зусиль між зацікавленими сторонами та чіткого графіка законодавчих змін [1].

Аналізуючи правове регулювання поводження з органічними та твердими побутовими відходами в Україні, необхідно також розглянути тісний взаємозв'язок цієї сфери із законодавством про охорону здоров'я населення. Зокрема, Закон України «Про систему громадського здоров'я» займає важливе місце в комплексному підході до проблеми відходів, оскільки неналежне поводження з органічними та твердими побутовими відходами безпосередньо впливає на санітарно-епідеміологічне благополуччя громадян та стан довкілля. Цей нормативно-правовий акт встановлює принципи захисту населення від біологічних, хімічних та фізичних факторів, пов'язаних із накопиченням та обробкою відходів, а також формує основу для міжгалузевої взаємодії у питаннях запобігання негативним наслідкам неефективного управління відходами для здоров'я людей.

Закон визначає основні терміни та поняття, що мають значення для регулювання громадського здоров'я, включаючи: фактори середовища життєдіяльності: будь-які фактори, що можуть впливати на здоров'я людини, включаючи хімічні, фізичні та соціальні; шкідливий вплив на здоров'я людини: вплив факторів середовища життєдіяльності, що створює загрозу здоров'ю; санітарно-епідемічне благополуччя населення: стан здоров'я населення та середовища життєдіяльності, за якого фактори середовища життєдіяльності знаходяться в межах, визначених санітарним законодавством.

Ці визначення є важливими для правового регулювання поводження з відходами, оскільки відходи є фактором середовища життєдіяльності, а їх неналежне поводження може мати шкідливий вплив на здоров'я людини та санітарно-епідемічне благополуччя населення.

Закон визначає основні принципи системи громадського здоров'я, такі як: мінімізація шкоди: зменшення негативних наслідків для здоров'я людини від різних видів діяльності; своєчасність: оперативне вжиття заходів для захисту здоров'я населення; міжгалузеве співробітництво: координація діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері громадського здоров'я.

Основними завданнями системи громадського здоров'я є, зокрема: епідеміологічний нагляд: спостереження та контроль за факторами, що впливають на здоров'я населення; захист здоров'я населення; реагування на небезпечні чинники та надзвичайні ситуації.

Ці принципи та завдання є релевантними для регулювання поводження з відходами, оскільки поводження з відходами має здійснюватися з метою мінімізації шкоди для здоров'я населення, своєчасного реагування на можливі загрози та координації зусиль різних органів влади.

Закон передбачає комплекс заходів для захисту здоров'я та забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя населення, включаючи: затвердження та виконання медико-санітарних заходів і дотримання вимог санітарного законодавства; затвер-

дження державних медико-санітарних нормативів та правил; здійснення державного нагляду (контролю) у сферах господарської діяльності, які можуть становити ризик для санітарно-епідемічного благополуччя населення.

Ці заходи є важливими для регулювання поводження з відходами, оскільки вони створюють правову основу для встановлення вимог до поводження з відходами, здійснення контролю за їх дотриманням та притягнення до відповідальності за порушення.

Закон визначає права та обов'язки суб'єктів господарювання у сфері громадського здоров'я, включаючи обов'язок виконувати вимоги санітарного законодавства та здійснювати медико-санітарні заходи. Це положення є важливим для регулювання поводження з відходами, оскільки суб'єкти господарювання є основними учасниками процесу поводження з відходами і повинні дотримуватися встановлених вимог.

Закон передбачає заходи щодо припинення порушення вимог санітарного законодавства, включаючи повне або часткове зупинення виробництва та/або обігу продукції, виконання робіт, надання послуг. Це положення є важливим для забезпечення дотримання вимог законодавства у сфері поводження з відходами [6].

Розглядаючи правове регулювання поводження з відходами через призму громадського здоров'я, логічним продовженням аналізу є звернення до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», який формує фундаментальні екологічні засади всієї системи управління відходами. Цей законодавчий акт встановлює ключові принципи екологічної безпеки при поводженні з органічними та твердими побутовими відходами, визначає механізми запобігання негативному впливу відходів на довкілля та регламентує відповідальність за порушення природоохоронних вимог. Особлива цінність даного закону в контексті управління відходами полягає в тому, що він створює правову основу для застосування превентивних підходів та екологічно безпечних технологій переробки, які мінімізують шкідливий вплив процесів утилізації та захоронення відходів на екосистеми та природні ресурси.

Закон визначає правові, економічні та соціальні основи охорони навколишнього природного середовища в Україні. Він встановлює, що охорона навколишнього природного середовища є невід'ємною умовою сталого економічного та соціального розвитку України.

Основні принципи охорони навколишнього природного середовища, визначені Законом, включають: пріоритетність вимог екологічної безпеки; гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей; запобіжний характер заходів щодо охорони навколишнього природного середовища; екологізація матеріального виробництва; науково обґрунтоване нормування впливу господарської діяльності на навколишнє природне середовище; компенсація шкоди, заподіяної порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища. Ці принципи є важливими для правового регулювання поводження з відходами, оскільки вони визначають загальні вимоги до діяльності, пов'язаної з відходами, з метою забезпечення екологічної безпеки та захисту здоров'я населення.

Закон визначає, що навколишнє природне середовище, природні ресурси, а також здоров'я і життя людей підлягають державній охороні. Це положення підкреслює важливість регулювання поводження з відходами, оскільки відходи можуть негативно впливати на ці об'єкти охорони.

Закон закріплює екологічні права громадян України, включаючи право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище, право на участь в обговоренні та внесення пропозицій до проектів нормативно-правових актів, що можуть впливати на стан навколишнього природного середовища, та право на одержання екологічної інформації. Громадяни також мають право подавати до суду позови про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище.

Ці права є важливими для забезпечення участі громадськості у вирішенні питань,

пов'язаних з поводженням з відходами, та для захисту прав громадян на безпечне довкілля.

Закон визначає повноваження органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері охорони навколишнього природного середовища. Органи місцевого самоврядування, зокрема, організують управління побутовими відходами, відходами будівництва та знесення на своїй території. Це положення визначає розподіл відповідальності за управління відходами між різними рівнями влади.

Закон встановлює екологічні вимоги до розміщення, проектування, будівництва, реконструкції, введення в дію та експлуатації підприємств, споруд та інших об'єктів. При цьому забезпечується екологічна безпека людей, раціональне використання природних ресурсів, додержання нормативів шкідливих впливів на навколишнє природне середовище. Також передбачаються заходи щодо відновлення та видалення відходів. Ці вимоги є важливими для запобігання негативному впливу відходів на навколишнє середовище та здоров'я людей.

Закон визначає, що екологічні нормативи встановлюють гранично допустимі викиди та скиди у навколишнє природне середовище забруднюючих хімічних речовин, рівні допустимого шкідливого впливу на нього фізичних та біологічних факторів. Ці нормативи є основою для встановлення вимог до поводження з відходами з метою запобігання забрудненню навколишнього середовища. Закон передбачає адміністративну та кримінальну відповідальність за екологічні правопорушення і злочини.

Це положення забезпечує правові механізми для притягнення до відповідальності за порушення вимог законодавства у сфері поводження з відходами [7].

У 2017 році уряд затвердив Національну стратегію управління відходами в Україні з горизонтом планування до 2030 року. Документ спрямований на формування сприятливого середовища для покращення якості життя громадян через запровадження комплексного та систематичного підходу до управління відходами як на загальнодержавному, так і на місцевому рівнях. Серед ключових завдань стратегії – скорочення обсягів генерування відходів та суттєве збільшення показників їх вторинної переробки й повторного залучення до економічного циклу. Фахівці у галузі права, визнаючи прогресивність та важливість цього стратегічного документа, водночас висловлюють занепокоєння щодо недостатньої ефективності механізмів його практичної реалізації.

Незважаючи на існуючу в Україні нормативно-правову базу з питань поводження з відходами, залишається актуальною потреба гармонізації вітчизняного екологічного законодавства з міжнародними правовими стандартами. Ключову роль у цьому процесі відіграє Закон України «Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу», ухвалений 18 березня 2004 року. Дослідниця Мар'яна Федунь пропонує структурований поетапний підхід до адаптації законодавства у сфері управління відходами, який включає: ідентифікацію релевантних актів acquis communautaire; забезпечення їх українського перекладу; проведення детального порівняльного аналізу національних та європейських нормативних актів щодо поводження з відходами; формування адаптаційних рекомендацій відповідно до європейського доробку; складання програми необхідних законопроектних робіт; розробку й ухвалення відповідних законопроектів та підзаконних актів; забезпечення систематичного моніторингу імплементації та оцінки ефективності запроваджених законодавчих механізмів [2].

Директива 2008/98/ЄС [3] запроваджує структуровану ієрархію пріоритетів у поводженні з відходами, яка включає п'ять послідовних рівнів: превентивні заходи щодо утворення відходів; підготовчі процеси для повторного використання; переробка матеріалів; альтернативні методи утилізації, зокрема енергетична утилізація; та як останній варіант – захоронення на полігонах. Чинне українське законодавство лише частково відображає цю п'ятирівневу систему пріоритетів, що вимагає подальшої інтеграції цієї концепції до вітчизняного правового поля у сфері управління відходами. Важливою вимогою Директиви є також

впровадження механізму формування тарифів, який би адекватно відображав реальні екологічні витрати, пов'язані з утворенням та управлінням відходами. У цьому контексті критичного значення набуває імплементація принципу «забруднювач платить», що покладає на генераторів та власників відходів відповідальність за поводження з ними у спосіб, який забезпечує високі стандарти захисту навколишнього середовища та здоров'я населення. Директива також встановлює конкретні цільові показники щодо підготовки до повторного використання та переробки відходів до 2020 року. Зокрема, передбачається досягнення рівня щонайменше 50% за вагою для таких категорій як папір, метал, пластик та скло, що походять з домогосподарств та інших подібних джерел. Окремо варто відзначити вимоги Директиви 94/62/ЄС [8], яка фокусується на питаннях упаковки та утворених від неї відходів. Цей нормативний акт зобов'язує держави-члени ЄС сприяти розвитку технологічних рішень для переробки та повторного використання пакувальних матеріалів, а також розробляти ефективні системи їх збору. Важливим аспектом даної Директиви є впровадження жорстких стандартів щодо хімічного складу упаковки, які передбачають суттєві обмеження на вміст важких металів, що має на меті мінімізувати негативний вплив таких матеріалів на довкілля при їх утилізації [9].

Директива 2002/96/ЄС спрямована на суттєве зменшення екологічної шкоди, спричиненої утилізацією відходів електричного та електронного обладнання. Вона встановлює чіткі зобов'язання для виробників, дистриб'юторів та імпортерів щодо організації систем збору, повторного використання, переробки та екологічно безпечної утилізації таких відходів. Важливою вимогою цього нормативного акту є запровадження категоризації відходів електронного обладнання, що передбачає їх сортування за визначеними групами для оптимізації подальших процесів управління ними – будь то повернення до виробничого циклу, поглиблена переробка чи спеціалізована утилізація. Такий диференційований підхід забезпечує максимально ефективне використання ресурсного потенціалу електронних відходів та мінімізує їх негативний вплив на довкілля при завершенні життєвого циклу продукції [10].

Висновки

Проведене дослідження правового регулювання поводження з органічними та твердими побутовими відходами в Україні виявило низку системних проблем, зокрема недосконаліть нормативно-правової бази, відсутність чітких механізмів для окремого поводження з органічними відходами та нечіткий розподіл відповідальності між суб'єктами управління відходами. Прийняття Закону України «Про управління відходами», хоч і є важливим кроком у напрямку гармонізації з правом ЄС, проте його імплементація ускладнюється відсутністю детальних технічних стандартів та фінансових механізмів. Для ефективного вирішення проблеми необхідна подальша адаптація українського законодавства до європейських директив, тісна взаємодія з нормами про охорону здоров'я та довкілля, а також комплексний підхід, що включає вдосконалення правової бази, розвиток інфраструктури та підвищення екологічної свідомості населення, що не лише сприятиме поліпшенню екологічної ситуації, але й підтримає євроінтеграційні процеси України.

Література

1. Корнієнкова К., Проценко О. Правове регулювання поводження з відходами в Україні та Європейському Союзі. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 11. С. 183-186.

2. Федунь М. Адаптація законодавства України до стандартів Європейського Союзу у сфері поводження з відходами. *Вісник Львівського університету*. 2014. № 36 (2). С. 191-199.

3. Директива Європейського Парламенту і Ради 2008/98/ЄС про відходи та про скасування деяких директив: Міжнародний документ від 9 листопада 2008 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_029-08#Text

4. Директива Європейського Парламенту і Ради 1999/31/ЕС про захоронення відходів: Міжнародний документ від 26

квітня 1999 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_925#Text

5. Про управління відходами: Закон України 20.06.2022 № 2320-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 17. ст. 75.

6. Про систему громадського здоров'я: Закон України від 06.09.2022 № 2573-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 26. ст. 93.

7. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41, ст. 546.

8. Директива Європейського Парламенту і Ради 94/62/ЄС про паковання та відходи паковання : Міжнародний документ від 20 грудня 1994 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b05#Text

9. Кулакова В. Д. Правові проблеми утилізації відходів. *Молодий вчений*. 2018. № 11 (63). С. 117-121.

10. Директива Європейського Парламенту і Ради 2002/96/ЄС про відходи електричного й електронного обладнання (ВЕЕО): Міжнародний документ від 27 січня 2003 року URL: https://zakon.isu.net.ua/sites/default/files/pdf/pro_vidkhodi_elektrichnogo_y_ele-3-27844.pdf

Kuznetsova M.

LEGAL REGULATION OF ORGANIC AND SOLID WASTE MANAGEMENT IN UKRAINE

The article provides a comprehensive analysis of the legal regulation of organic and municipal solid waste management in Ukraine. The current state of the legislative framework in the field of waste management has been examined, revealing its inconsistency with European environmental standards. It has been established that the absence of clear mechanisms for separate organic waste management leads to inefficient processing and disposal, causing negative impacts on the environment and public health.

The provisions of the Law of Ukraine «On Waste Management» No. 2320-IX have been analyzed as a key regulatory act in the field of waste management, adopted within the framework of European integration processes. It has been determined that the law establishes new approaches to waste management, particularly the waste hierarchy, extended producer responsibility, and mandatory sorting.

The interconnection of waste legislation with the Law of Ukraine «On the Public Health System» and the Law of Ukraine «On Environmental Protection» has been examined, forming a comprehensive approach to addressing the problem. The necessity of intersectoral cooperation in preventing negative consequences of inefficient waste management for human health and environmental conditions has been substantiated.

Significant attention in the study has been given to the National Waste Management Strategy of Ukraine until 2030 as a strategic document that defines the directions for reforming the waste management system. The main objectives of the strategy regarding the reduction of waste generation and increasing indicators of their recycling have been considered.

The key requirements of European directives in the field of waste management have been analyzed, particularly Directive 2008/98/EC regarding the structured hierarchy of priorities, Directive 94/62/EC regarding packaging and packaging waste, and Directive 2002/96/EC regarding waste electrical and electronic equipment.

The urgent need for further adaptation of Ukrainian legislation to European standards, implementation of financial mechanisms to stimulate waste recycling, development of infrastructure for separate waste collection and processing, as well as raising environmental awareness among the population has been noted.

Keywords: organic waste, municipal solid waste, legal regulation, Law of Ukraine «On Waste Management», public health, environmental protection.

НАРОДНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ ЯК ДЖЕРЕЛО СУВЕРЕНІТЕТУ І ОСНОВА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

ДЕМ'ЯНЮК Владислав Іванович - аспірант третього року навчання Навчально-наукового юридичного інституту Карпатського національного університету імені Василя Стефаника

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.38

У статті досліджуються такі категорій, як «суверенітет» «народний суверенітет», «державний суверенітет», «національний суверенітет», «держава» їх співвідношення та значення в забезпеченні народовладдя і демократії в Україні. Наголошується, що проблема суверенітету являється предметом багатоаспектного вивчення як науковцями так і практиками. Окрім того, його реалізація обумовлюється багатьма чинниками як зовнішнього так і внутрішнього, об'єктивного та суб'єктивного характеру. Ці питання особливо актуалізувалися із закріпленням Конституцією України таких визначальних засад, як пріоритет прав і свобод людини (ст. 3 Конституції України), суверенітет народу (ст. 5), принцип поділу влади (ст. 6) та принцип верховенства права (ст. 8), на ґрунті яких здійснюється організація та функціонування державної влади, а народ виступає джерелом влади.

Більшість дослідників стверджують, що проблема суверенітету залишається і нині актуальною. Адже теорія і практика суверенітету суттєво нині впливає на інші політико-правові явища. За таких обставин виникає потреба ґрунтовного дослідження поняття і сутності народного суверенітету його форм реалізації, місця та значення у системі політичних та юридичних категорій. Отже, далеко не всі аспекти цієї проблеми можна вважати вичерпаними.

У підсумку дослідження зроблено висновки про те, що в науці конституційного права, теорії права існують різні визначення народного і державного суверенітету, народного суверенітету як джерела влади. Вважаю, що в сучасній конституційній теорії в співвідношенні досліджуваних категорій первинною ланкою є «народний суверенітет», а вторинним - «державний суверенітет», який є похідним від «народного», оскільки держава, яка від імені народу проголошує Конституцію, бере на себе зобов'язання за життєдіяльність народу, отримує право здійснювати управління від імені народу, захищати його інтереси, вступати в міжнародні відносини, регулювати суспільні відносини, що зобов'язує державу створювати умови для функціонування інститутів політичної системи і громадянського суспільства.

Робиться висновок, що для врегулювання цієї проблеми необхідно прийняти Закон України «Про внесення змін і доповнень до Конституції України» який може містити положення про те, що народний суверенітет полягає в тому, що держава як організація влади народу зобов'язана висловлювати спільні інтереси суспільства, регулювати використання суспільних ресурсів, орієнтувати розвиток суспільства в інтересах народу, особистості, людини.

Ключові слова: суверенність, суверенітет, народний суверенітет, національний суверенітет, державний суверенітет, держава.

Постановка проблеми

Дослідження народного суверенітету як джерела державного суверенітету та основи державної влади України має велике практичне значення. Розуміння сутності цього явища, його змісту дозволяє забезпечити створення механізмів регулювання

суспільного життя на засадах народовладдя та демократії. Тому, дослідження змісту та місця таких категорій, як «суверенітет», «народний суверенітет» та «державний суверенітет» є актуальними, особливо в сучасних умовах, російсько-української війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Над цією проблематикою достатньо ґрунтовно працювали: В.П. Андрущенко, Ю. Г. Барабаш, Ю. В. Байдін, Ю.П. Битяк, О. М. Балакірєва, Т. В. Бєльська, В. Г. Воронова, В. Д. Гапотій, С. І. Іщук, І. В. Канфуі, В. Б. Ковальчук, В.Г. Кремень, А.О. Лузан, Н.С. Нижник, В.І. Полуріз, Р.А. Ромашова, О.В. Скрипнюк, В. Е. Чиркин, Ю. С. Шемшученка, І.В. Яковюка, В. М. Яблонський та багато інших.

Постановка завдання

Враховуючи зазначене, метою дослідження є наявні проблеми у визначенні народний та державний суверенітети, як політологічна та правова категорія, народний суверенітет як джерело влади.

Виклад основного матеріалу дослідження

В українській та зарубіж-ній науковій юридичній, політологічній літературі існують різні визначення поняття «державний суверенітет», проте дослідження проблеми взаємозалежності, співвідношення, обумовленості цього поняття з «народним суверенітетом» відсутні. Така ситуація призводить до різних термінологічним інтерпретацій і проявів в конституційній практиці державної монополії на владу.

У правовій науці під державним суверенітетом прийнято розуміти властиве тільки державі верховенство на своїй території і незалежність у міжнародних відносинах [1 с. 15].

На думку академіка А. Петришина, «сучасна держава розглядається, перш за все, як орган управління соціумом, «концентрована і організована сила суспільства», функціональне призначення якої полягає в тому, щоб бути головним інструментом, за допомогою якого суспільство набуває здатності вирішувати свої актуальні проблеми» [2 с.146]. Це виражається в тому, як зазначає проф. Л. Наливайко, що держава починає поступово засвоювати нову для неї роль «слуги суспільства», і відповідно в формуванні сучасного державного ладу домінують суспільно-соціальні, загальнодемократичні, гуманістичні принципи [3 с.13].

Державний суверенітет є основною формою народного суверенітету. Народний суверенітет може бути в достатній мірі представлений в державній формі, хоча його повнота і всесторонність включають в себе функціонування і інших політичних утворень. Однак суверенітет народу є вищим проявом суверенітету, і саме йому сьогодні повинна забезпечуватися незалежність [4 с.158].

Ю. Барабаша, доводить, що суверенітет – це політико-правова категорія, що виражає зміст і масштабність компетенції держави в сфері внутрішньої і зовнішньої політики [5 с.117].

Отже, суверенітет, як політико-правова категорія є одним з найважливіших ознак державності. На наш погляд, суверенітет забезпечує верховенство державної влади всередині країни, а по-друге, незалежність її на міжнародній арені в сучасних умовах російсько-української війни.

Заслуговує на увагу альтернативний підхід окремих вчених, які вважають, що суверенітет, який є комплексною ознакою і найважливішою умовою життєдіяльності держави, виступає як сукупність факторів, які, з одного боку, характеризують верховенство державної влади по відношенню до інших органів влади в самій державі (так звана внутрішня форма прояву суверенітету), а з іншого боку, означають право держави на незалежність в міжнародній сфері, самостійність у визначенні та реалізації основних напрямів внутрішньої і зовнішньої політики (зовнішня форма прояву суверенітету) .

В. Гапотій вказує, державний суверенітет – це історично обумовлена політико-юридична властивість сучасної держави, яка відображає її верховенство і рівень самостійності у вирішенні внутрішніх питань і у взаєминах з іншими державами і міжнародними організаціями (корпораціями) [6 с.12].

На думку вчених-міжнародників державний суверенітет – це верховенство держави в межах власних кордонів і її самостійності в міжнародних справах. Це – властивість будь-якої держави. Поняття «державний суверенітет» перш виступає як міжнародно-правова категорія. Проф. В. Буткевич теж вважає, що положення про державний суверенітет для держави як основного суб'єкта міжнародного права були встановлені в зв'язку з укладенням Вестфальського миру, оскільки держави недооцінювалася в міжнародних відносинах. Його часто плутали з правителями, народами або підлеглістю церкви [7 с. 13].

Отже, в демократичній державі суверенітет являється проявом відображення державної організації народу, а державний суверенітет є формою прояву народного суверенітету.

Академік Національної академії правових наук України, проф. А. Селіванов звертає увагу на те, що державі завжди притаманні національні ознаки, а тому народний суверенітет повинен завжди мати національні риси, бути безпосередньо пов'язаним з існуванням суспільства, відображати захищеність прав і свобод людини і громадянина як конституційна ознака втілення принципу «верховенства права» у внутрішньодержавній та зовнішньодержавній діяльності органів державної влади [8 с.67].

З цього приводу на увагу заслуговує думка, що державність українського народу також характеризується національною особливістю, відображає цінності українського народу і впливає на форми реалізації суверенної влади народом України. Як слушно зазначає проф. П. Рабінович, положення про приналежність влади народу є основоположним для всіх можливих ідей і концепцій демократії, а остання завжди – в більшій чи меншій мірі означає народовладдя, тобто визнання суверенітету народу і його вирішальну роль у політичному житті. Невідчужуваність народного суверенітету виключає розуміння установчої влади народу тільки як тимчасового акту, після якого він наче втрачає свій суверенітет. Тому ніхто, в тому числі держава не може узурпувати народний суверенітет. Народ, реалізуючи своє право на власну державу, є його творцем і несе відповідальність за його розвиток. Саме в цьому контексті держава розглядається як організація влади, яка покликана служити народу і суспільству [9 с. 371].

З літературного огляду випливає, що в більшості конституцій тимчасових держав існують норми, про те що їх влада виходить від народу і належить народу. Теоретично, державна влада повинна виражати інтереси народу, як її джерела суверенітету і служити народу. Однак практично це далеко не завжди так. Державна влада і суверенітет не завжди співпадають з народною владою і суверенітетом .

В юридичній науці виділяють наступні ознаки державного суверенітету як самостійного політико-правового феномену: по-перше, суверенітет реально пов'язаний з поняттям політичної влади, тобто з реальною здатністю державного апарату виступати в якості суб'єкта політико-правових відносин і в цій якості здійснювати свою волю в політиці. По-друге, суверенітет характеризує верховенство влади. По-третє, суверенітет характеризується незалежністю представників державної влади від інших суб'єктів владної діяльності. При цьому незалежність розглядається як можливість приймати самостійні рішення в політико-правовій сфері. По-четверте, єдність і невідчужуваність державного суверенітету, які передбачають, що суверенітет не може бути частково переданий іншим суб'єктам політико-правових відносин або розділений між ними.

На думку О. Тодики ознаками суверенної держави є: а) незалежність і самостійність державної влади; б) територіальна цілісність держави; в) відмінність власної правової системи; г) поширення юрисдикції держави на всю територію країни [10 с.117]. За таких обставин, правильне тлумачення ознак суверенітету в тому числі державного та народного суверенітеів якими є верховенство, самостійність, незалежність, неподільність, невідчужуваність, повнота, необмеженість і інші, має велике значення всебічного розвитку тієї чи іншої країни.

Одна з основних ознак суверенітету – верховенство, як відзначають Ю. І. Римаренко, Л.Є. Шкляр, С.Ю. Римаренко, має

два аспекти: територіальне і персональне верховенство. Перша з них – це право держави на: а) верховну владу на своїй території; б) територіальну цілісність; в) територіальну недоторканність. Другий аспект означає право держави на застосування своєї влади (в тому числі примусове) до окремої особи, групи осіб і всього населення на своїй території. В даному випадку суверенітет є спільною передпосилкою і наслідком реалізації прав людини. Не можна говорити про права людини там, де порушуються права народу. З іншого боку, суверенітет не може служити виправданням порушень прав людини державою [11 с.142].

З цього приводу, досить часто в науці конституційного права державний суверенітет ототожнюється з абсолютною владою, але наявність всіх державно-владних повноважень, наприклад у глави держави, іншої посадової особи або парламенту не означає його верховенства. Державна влада в особі її органів в порядку, визначеному Конституцією народом, як джерелом влади наділяється певними державно-владними повноваженнями. Це означає, що не державна влада, а держава в поєднанні з народом володіє суверенітетом.

Отже з поняттями «народний суверенітет», «державний суверенітет» тісно пов'язане поняття «державність». У сучасних умовах цей термін досить широко використовується не тільки в юридичних, але і в історичних, політологічних та інших дослідженнях. Тому в умовах Конституційної модернізації України необхідно визначити зміст поняття «українська державність». Ю. Шемшученко та інші вчені в «Юридичній енциклопедії» визначаючи державність як специфічну ознаку державно-політичної організації суспільства [12 с.162]. Термін вживається: а) як синонім держави в цілому або держави відповідного юридичного типу; б) для характеристики системи (механізму) політичної організації суспільства; в) з метою визначення ступеня розвитку системи органів держави (державного апарату).

Висновки

Таким чином, в науці конституційного права, теорії права існують різні визначення народного і державного суверенітету. Вважаю, що в сучасній конституційній теорії в співвідношенні досліджуваних категорій первинною ланкою є «народний суверенітет», а вторинним – «державний суверенітет», який є похідним від «народного», оскільки держава, яка від імені народу проголошує Конституцію, бере на себе зобов'язання за життєдіяльність народу, отримує право здійснювати управління від імені народу, захищати його інтереси, вступати в міжнародні відносини, регулювати суспільні відносини, що зобов'язує державу створювати умови для функціонування інститутів політичної системи і громадянського суспільства. Цим саме народний суверенітет виступає джерелом влади в Україні.

Вважаю, що для врегулювання означеної проблеми парламенту потрібно прийняти Закон України «Про внесення змін і доповнень до Конституції України» який і буде містити положення про те, що народний суверенітет полягає в тому, що держава як організація влади народу зобов'язана висловлювати спільні інтереси суспільства, регулювати використання суспільних ресурсів, орієнтувати розвиток суспільства в інтересах народу, особистості, людини, особливо в сучасних умовах.

Література

1. Конституція України. Науково-практичний коментар/ В.Б. Авер'янов, О.В. Батанов, Ю.В. Баулін та ін..; Ред. кол. В.Я. Тацій, Ю.П. Битяк, Ю.М. Грошевой та ін. – Харків: Видавництво «Право»; К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 808 с.

2. Петришин О.В. Громадянське суспільство – підґрунтя формування правової держави в Україні// Вісник Акад. прав. Наук України. – 2003. – № 2-3 (33-34). – С. 142-161.

3. Наливайко Л.Р. Державний лад України: теоретико-правова модель: монографія/ Л.Р.Наливайко. – Х.: Право, 2009. – 600 с.

4. Римаренко Ю.І., Шкляр Л.Є., Римаренко С.Ю. Етно державознавство. Теоретико-методологічні засади. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецько- го НАН України. – 2001. – 264 с.

5. Барабаш Ю.Г. Проблеми співвідношення державного суверенітету і суверенних прав// Державний суверенітет: теоретико-правові проблеми: монографія/ за ред. Ю.П. Битяка, І.В. Яковюка. -Х.: Право, 2010. -272 с.

6. Гапотій В.Д. Теоретичні та практичні аспекти суверенітету народу, нації та держави. Автореф. дис. на здобуття наук, ступеня кандидата юри-дичних наук. Спеціальність 12.00.01. – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень Харків – 2005 – 18 с.

7. Буткевич В. Виклики міжнародному праву в умовах глобалізації світу//Право України. 2012. № 3-4. -С. 12-20.

8. Селіванов А. Суверенітет народу і його забезпечення публічною владою// Право України. 2009. – № 11. – С. 66-72.

9. Рабінович П. Загальна теорія права та держави: стан, тенденції// Право України. 2012. № 3-4. – С. 364-374.

10. Тодыка О.Ю. Народовластие в условиях глобализации: Монография/ Под ред. А.В. Петришина, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН Украины – Харьков: Право, 2005. – 336 с.

11. Римаренко Ю. І., Шкляр Л. Є., Римаренко С. Ю. Етнодержавознавство. Теоретико-методологічні засади. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Ко- рецького НАН України, 2001. — С. 181–211;

12. Шемшученко Ю.С. Державність// Юридична енциклопедія: вбт/ [редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол) та ін.]. -К.: Укр. Енцикл., 1998. -Т. 2:Д-Й.- 1999.- 744 с.

Demyanyuk V.I.

PEOPLE'S SOVEREIGNTY AS THE SOURCE OF SOVEREIGNTY AND THE BASIS OF STATE POWER IN UKRAINE

The article explores categories such as "sovereignty", "people's sovereignty", "state sovereignty", "national sovereignty", "state", their interrelation and significance in ensuring popular rule and democracy in Ukraine. It emphasizes that the issue of sovereignty is a subject of multifaceted study by both scholars and practitioners. Moreover, its realization is conditioned by many factors, both external and internal, objective and subjective. These issues became especially pertinent with the Constitution of Ukraine enshrining such fundamental principles as the priority of human rights and freedoms (Article 3 of the Constitution of Ukraine), the sovereignty of the people (Article 5), the principle of separation of powers (Article 6), and the principle of the rule of law (Article 8), on the basis of which the organization and functioning of state power are carried out, with the people being the source of power.

Most researchers assert that the issue of sovereignty remains relevant today. Indeed, the theory and practice of sovereignty significantly influence other political and legal phenomena today. Under such circumstances, there arises a need for a thorough investigation into the concept and essence of people's sovereignty, its forms of realization, and its place and significance in the system of political and legal categories. Thus, not all aspects of this problem can be considered exhausted.

In conclusion, the study presents findings that in the science of constitutional law, the theory of law, there are various definitions of people's and state sovereignty, and people's sovereignty as a source of power. I believe that in modern constitutional theory, within the relationship of the categories studied, "popular sovereignty" is the primary link, and "state sovereignty," which is a derivative of "popular sovereignty," is secondary. This is because the state, in proclaiming the Constitution on behalf of the people, undertakes obligations for the people's livelihood, acquires the right to govern on behalf of the people, protects their interests, engages in international relations, and regulates social relations, which obliges the state to create conditions for the functioning of political system institutions and civil society.

It is concluded that to address this issue, it is necessary to adopt the Law of Ukraine "On Amendments and Addenda to the Constitution of Ukraine," which may contain provisions stating that popular sovereignty means that the state, as an organization of the people's power, is obliged to express the common interests of society, regulate the use of social resources, and orient the development of society in the interests of the people, the individual, and humanity.

Keywords*: sovereignty, popular sovereignty, national sovereignty, state sovereignty, state.*

РОЛЬ ПРЕЗИДЕНТА У СИСТЕМІ СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

ТКАЧЕНКО Євгеній Володимирович - кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ORCID ID: 0000-0003-2510-5362

УДК 342.5

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.39

Стаття присвячена детальному аналізу ролі президента у системі стримувань і противаг, зокрема в контексті змішаної форми правління, характерної для України. Розглянуто конституційно-правові аспекти повноважень президента, які забезпечують його участь у підтриманні балансу між гілками влади. До ключових інструментів президента належать право законодавчої ініціативи, право вето, призначення ключових посадовців, участь у формуванні уряду та право на розпуск парламенту.

У статті акцентується увага на проблемах подвійної підпорядкованості уряду, яка спричиняє конкуренцію та конфлікти між парламентом і президентом. Зазначається, що ця ситуація часто ускладнює ефективне функціонування виконавчої влади та створює умови для зниження управлінської ефективності. Відзначається, що відсутність чіткої нормативно-правової регламентації повноважень президента у відносинах із парламентом та урядом може спричиняти правову невизначеність, політичні кризи та зловживання владою.

Запропоновано вдосконалити нормативно-правову базу шляхом чіткого розмежування повноважень між президентом, парламентом та урядом. Окрему увагу приділено необхідності реформування механізму реалізації права вето, яке має використовуватися виключно як засіб захисту Конституції, а не як інструмент політичного впливу. Також розглянуто можливості адаптації європейських стандартів демократії та запозичення успішного зарубіжного досвіду для підвищення прозорості державного управління.

Ключові слова: президент, система стримувань і противаг, вето, змішана форма правління, глава держави.

Постановка проблеми

Система стримувань і противаг є однією із базових концепцій, які застосовуються для забезпечення демократичного врядування, покликана забезпечувати рівновагу між гілками влади та запобігати зосередженню повноважень в руках однієї посадової особи чи інституції. Президент, як одна з ключових фігур державного управління, відіграє важливу роль у цій системі, особливо в країнах зі змішаною формою правління, маючи ознаки виконавчої та законодавчої влади.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Питання ролі президента в системі стримувань і противаг, в тому числі в умовах змішаної форми правління, знайшли відображення серед наукових досліджень низки вітчизняних науковців. Я. О. Берназюк, М. І. Зелінська, Р. М. Мартинюк, З. О. Погорєлова, В. Ф. Погорілко, В. В. Сухонос, Ю. М. Тодика, В. М. Шаповал здійснювали аналіз конституційно-правового статусу президента та його повноважень, зокрема в частині застосування права вето та взаємодії з гілками влади. Попри значну кількість досліджень, питання ефективності реаліза-

ції президентських повноважень у системі стримувань і противаг залишається актуальним і потребує подальшого вивчення.

Метою статті є дослідження ролі президента у системі стримувань і противаг у контексті змішаної форми правління, характерної для України. Автор зосереджується на аналізі конституційно-правових аспектів президентських повноважень, їхньої взаємодії з іншими гілками влади та пропонує напрями вдосконалення механізмів функціонування державного управління.

Виклад основного матеріалу

Особливості конституційно-правової природи президента у структурі державної влади зазвичай залежать від форми правління. У президентських республіках, таких як США, президент є главою виконавчої влади, при цьому одночасно виконуючи функції глави держави. У парламентських системах президент переважно виконує символічні функції, тоді як реальна влада здійснюється прем'єр-міністром та парламентом. Разом з цим, у змішаних республіках, таких як Франція чи Україна, президентська роль є відносно збалансованою між виконавчою і законодавчою гілками влади.

Аналізуючи положення Конституції України можна відмітити, що положення, які визначають повноваження президента, в загальному спрямовані на забезпечення його участі у забезпеченні балансу між іншими гілками влади, що включає право законодавчої ініціативи, право вето, призначення на ключові посади, вплив на формування уряду та інші функції.

Проте однією з визначальних функцій президента є гарантування дотримання Конституції, що робить українського главу держави ключовим елементом системи стримувань і противаг. Згідно зі статтею 102 Конституції України, Президент України є главою держави та виступає від її імені. Він також є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, а також прав і свобод людини і громадянина. Підкреслює конституційно-правовий статус глави держави також формулювання статті 104 Конституції щодо вступу на пост, яке закріплює в тексті присяги зобов'язання «обстоювати права і свободи громадян» [1].

Правозахисна діяльність Президента України як гаранта прав і свобод людини і громадянина потребує відповідного організаційного забезпечення. Це знаходить своє вираження, зокрема, у його повноваженнях щодо призначення керівників державних інституцій, діяльність яких спрямована на захист прав і свобод громадян, зокрема призначення глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; прийняття вірчих і відкличних грамот дипломатичних представників іноземних держав; внесення подань до Верховної Ради України про призначення Міністра оборони України та Міністра закордонних справ України; призначення та звільнення Генерального прокурора за згодою Верховної Ради; внесення подання до Верховної Ради України про призначення та звільнення Голови Служби безпеки України; призначення та звільнення вищого командування Збройних Сил України та інших військових формувань; здійснення керівництва у сферах національної безпеки та оборони; призначення на посади третини складу Конституційного Суду України. Таким чином, через свої кадрові повноваження Президент забезпечує функціонування ключових державних інституцій, пов'язаних із реалізацією та захистом прав і свобод громадян [2, с.89].

У змішаних республіках президент зазвичай володіє низкою інструментів, які дозволяють йому виконувати функції системи стримувань і противаги щодо інших гілок влади, основні з яких – це право вето, повноваження щодо призначення та звільнення уряду, а також право на розпуск парламенту.

Право вето є одним із класичних заходів впливу президента на законодавчий процес, запобігаючи прийняттю рішень, які суперечать національним інтересам або порушують Конституцію. Проте одним із найбільш дискусійних питань, пов'язаних із реалізацією повноважень глави держави

щодо накладення вето, є право глави держави не підписувати закон після того, як Верховна Рада України ухвалила рішення про подолання вето або врахувала всі пропозиції президента. В даному випадку мова йде про можливість існування у президента абсолютного права вето, що породжує серйозні правові та політичні дискусії, адже абсолютне право вето унеможливлює збереження балансу влади та створює значні перешкоди в законодавчому процесі. Не менш актуальною проблемою у взаєминах між президентом та парламентом є наслідки пропуску главою держави строку, відведеного для ухвалення рішення щодо підписання закону, прийнятого парламентом, або для застосування вже згаданого права вето. Правова невизначеність, яка виникає внаслідок пропуску строків, не сприяє дотриманню стабільності у законодавчому процесі та здійсненню ефективного державного управління.

Відсутність норм національного законодавства щодо чіткої регламентації строків і процедур, пов'язаних із реалізацією президентських повноважень щодо законодавчого процесу, або їхня неоднозначність можуть використовуватися як механізм для затягування прийняття законів або створення політичних конфліктів між гілками влади. Водночас, для уникнення порушень у процесі реалізації президентом своїх повноважень необхідним є дотримання принципу стримувань і противаг. Враховуючи особливості конституційно-правового статусу президента, він має залишатися важливим гарантом дотримання Конституції, проте не має перешкоджати ефективній роботі законодавчого органу, яка також регламентується у положеннях Основного Закону. Зважаючи на це, право вето має бути використано лише як винятковий інструмент для забезпечення відповідності законів основним принципам Конституції, а не як засіб політичного впливу [3, с. 62].

На думку З.О. Погорєлової, застосування президентом права вето на ухвалений парламентом закон не має бути метою самою по собі, а лише засобом покращення якості відповідного законодавчого акта, при цьому важливо, щоб ця процедура відповідала конституційному статусу Верховної Ради України. Врахування зазначених аспектів дозволить уникнути конфліктів між парламентом і президентом у процесі законотворення, що, своєю чергою, сприятиме підвищенню авторитету обох інститутів [4, с.100-101].

Із огляду на специфіку права президента щодо накладення вето, для вирішення зазначених проблем доцільно запровадити механізми, які дозволили б забезпечити прозорість та обов'язковість дій президента у разі подолання вето або закінчення строку для ухвалення рішень. В доктрині неодноразово висловлювались думки щодо рішення цієї правової колізії шляхом автоматичного набуття законом чинності після закінчення визначеного строку без підпису президента. Можливим також є варіант удосконалення механізму інформування суспільства про причини відхилення чи підписання законів, що підвищуватиме довіру до інституту президентства та забезпечить більшу відповідальність глави держави.

Щодо призначення та звільнення уряду президентом як складової його компетенції для забезпечення належного функціонування системи стримувань і противаг варто звернути увагу, що у більшості змішаних систем глава держави має право призначати прем'єр-міністра та членів уряду, а також звільняти їх, що забезпечує президентський контроль над виконавчою владою. Конституційні положення закріпили «подвійну залежність» українського уряду: він став відповідальним перед президентом та підконтрольним і підзвітним парламенту. Водночас подвійна підпорядкованість уряду не завжди є ефективною, про що свідчить як вітчизняний, так і зарубіжний досвід. На практиці виконавчі органи зазвичай орієнтуються на одного з цих суб'єктів, що обумовило необхідність врегулювання таких відносин. Значна частина цих взаємозв'язків, зокрема процедура призначення і звільнення Прем'єр-міністра, була врегульована безпосередньо нормами Конституції, хоча окремі положення Конституції України, наприклад, щодо подання Прем'єр-міністром канди-

датур для призначення чи звільнення членів Уряду, мали здебільшого формальний характер. Тобто, президент, формально не будучи інтегрованим у систему виконавчої влади, як глава держави активно втручався в її діяльність і процес формування органів виконавчої влади [5, с. 58]. Отже, подвійна підпорядкованість уряду в умовах змішаної системи правління створює потенціал для конфліктів між президентом і парламентом, що може впливати на зниження ефективності виконавчої влади. Окрім цього, наявна формальність деяких з національних конституційних норм посилює ці проблеми, залишаючи значний простір для втручання глави держави у діяльність уряду. Саме тому для покращення функціонування системи стримувань і противаг доцільно чітко розмежувати повноваження президента і парламенту щодо формування уряду та вдосконалити конституційні положення з урахуванням найкращих практик управління у змішаних системах, враховуючи практику зарубіжних країн та країн Європейського Союзу.

Характеризуючи право президента на розпуск парламенту можна зауважити, що цей елемент системи стримувань і противаг є виключним заходом, що належить до компетенції глави держави та застосовується лише у випадку, якщо законодавчий орган не виконує своїх функцій чи блокує роботу уряду. Як у парламентських республіках, так і в країнах із змішаною республіканською формою, глава держави повинен або може розпустити парламент здебільшого посилаючись на конкретні підстави, які можуть бути пов'язані з вираженням з боку парламенту недовіри уряду або відмови надати довіру [6, с. 237]. Механізм розпуску парламенту нерідко застосовується для врегулювання політичних криз у державі, проте також може ставати інструментом для політичного тиску та прояву президентської влади.

Однією із основних проблемм владного дуалізму в Україні полягає в тому, що парламентсько-президентська модель створює конкуренцію та конфлікти між президентським і парламентсько-урядовим центрами влади. Протиріччя між цими суб'єктами можуть частково нівелюватися у випадку належності президента, прем'єр-міністра і парламентської більшості до однієї політичної сили, що є надійним рішенням є усунення об'єктивних передумов суперництва. Однак і цей варіант не можна вважати оптимальним через ризики, пов'язані із концентрацією влади та значним зменшенням ролі опозиції. Серед вчених-конституціоналістів та політологів подекуди висловлюються думки щодо трансформації моделі державного правління для України, зокрема переходу від змішаної республіки до канцлерської, яка передбачає особливий конституційний статус прем'єр-міністра як лідера політичної сили, що виграла парламентські вибори. За умови скасування загальних виборів президента прем'єр-міністр поєднуватиме президентську і парламентську легітимність, одноосібно очолюючи виконавчу владу та усуваючи ситуацію владного дуалізму. Очевидним є факт складності впровадження цієї моделі у зв'язку із необхідністю внесення значних конституційних та інших змін, реформування виборчого законодавства і партійної системи. Проте головною метою такої трансформації системи влади визначається усунення управлінського дуалізму при одночасному забезпеченні чіткої системи стримувань і противаг відповідно до європейських стандартів демократії [7, с.176-179].

Оскільки роль президента у системі стримувань і противаг полягає в першу чергу у підтриманні балансу між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади, відносини парламенту та президента мають характеризуватись статусом арбітра останнього, який має запобігати загостренню конфліктів між всіма наявними у державі політичними силами. Водночас у відносинах із судовою владою він має сприяти незалежності судів, забезпечуючи їхню захищеність від політичного тиску, в тому числі пов'язаного зі здійснення президентських повноважень.

У президентських та змішаних системах важливою є також взаємодія президента з урядом. Він може впливати на політичний курс держави через участь у формуванні

уряду, призначенні міністрів та визначенні стратегічних напрямків політики. Разом із тим, уряд часто несе відповідальність перед парламентом, що дозволяє зберігати баланс між гілками влади.

Проведений аналіз наочно демонструє, що всі повноваження глави держави тісно взаємопов'язані та перебувають у постійній взаємодії з діяльністю інших державних органів, зокрема Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України, які активно співпрацюють з президентом. Завдяки наближеності президента за змістом своїх функцій до виконавчої гілки влади та функціональній взаємодії з усіма гілками влади, він має унікальну можливість сприяти їх координації та забезпечувати взаємодію між владними структурами. В цьому контексті президент повинен мати дієві механізми впливу на інші державні органи у законодавчій, виконавчій та судовій сферах, що сприятиме реалізації принципу єдності державної влади. Реалізація участі президента України у системі стримувань і противаг забезпечується головним чином через його арбітражні повноваження, які дають змогу врегульовувати конфлікти між різними гілками влади та підтримувати баланс у системі державного управління [8, с.28-29].

Висновки та перспективи

Проведений аналіз доводить – специфічна роль президента у системі стримувань і противаг є запорукою забезпечення стабільності та ефективності державного управління. Завдяки своїм повноваженням президент виконує функції балансу між гілками влади, гарантує дотримання Конституції та запобігає узурпації влади.

Водночас, подвійна підпорядкованість уряду, яка є характерною для змішаної форми правління, часто виявляється неефективною через конкуренцію між президентом і парламентом. Вказане вимагає вдосконалення нормативно-правової бази та продовження наукових досліджень, спрямованих на вибір оптимальної моделі розмежування повноважень між усіма гілками влади та запроваджування прозорих механізмів взаємодії. Особливу увагу при цьому варто приділити адаптації європейських стандартів демократії та використанню успішних зарубіжних практик для покращення української традиції державного управління.

Література

1. Конституція України : закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення 11.01.2025).

2. Корнієнко П. С. Президент України у системі органів правозахисної діяльності. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 89-92.

3. Берназюк Я.О. Деякі аспекти реалізації президентом україни права вето стосовно прийнятих Верховною Радою України законів. *Науковий вісник Ужгородського університету. Сер. Право*. 2011. Вип. 16. С. 62–64.

4. Погорєлова З.О. Проблемні аспекти реалізації права вето Президентом України. *Фундаментальні проблеми юриспруденції : зб. наук. праць*. 2016. С.96-102.

5. Величко В. О. Шляхи вдосконалення законодавчого регулювання діяльності Уряду. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. Право*. 2014. № 1137, Вип.18. С. 57-61.

6. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн: Підручник. - К.: Юрінком Інтер, 2006. - 496 с.

7. Колюх, В. В. Парламентська республіка в Україні: перспективи й перешкоди. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. Праць*. 2019. № 3 (43). С. 176–180.

8. Мартинюк Р. М. Президент України в системі стримувань і противаг на сучасному етапі. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 8. С. 28-31.

THE ROLE OF THE PRESIDENT IN THE SYSTEM OF CHECKS AND BALANCES: CONSTITUTIONAL AND LEGAL ASPECTS

The article is devoted to a detailed analysis of the president's role in the system of checks and balances, particularly in the context of

Ukraine's mixed form of government. It examines the constitutional and legal aspects of the president's powers, which ensure his participation in maintaining the balance among branches of government. The president's key tools include the right of legislative initiative, the power of veto, the appointment of key officials, participation in government formation, and the right to dissolve parliament.

The article highlights the issues of the dual subordination of the government, which causes competition and conflicts between parliament and the president. It is noted that this situation often complicates the effective functioning of the executive branch and creates conditions for decreased administrative efficiency. The lack of clear legal regulation of the president's powers in relations with parliament and the government is emphasized as a factor that can lead to legal uncertainty, political crises, and abuse of power.

The article proposes improving the legal framework by clearly delineating powers between the president, parliament, and government. Special attention is given to the need to reform the mechanism for exercising the veto power, which should be used exclusively to protect the Constitution rather than as a tool of political influence. The article also explores the possibilities of adapting European democratic standards and borrowing successful foreign practices to enhance the transparency of public administration.

Key words. President, a system of checks and balances, veto, a mixed form of government, head of state.

ВІРТУАЛЬНІ АКТИВИ ЯК ОБ'ЄКТ ОПОДАТКУВАННЯ: ЗАКОНОДАВЧІ ПРОГАЛИНИ ТА КОРУПЦІЙНІ РИЗИКИ В УКРАЇНІ[1]

МАЛЕТОВА Ольга Сергіївна - завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства Сумського державного університету, доктор юридичних наук, доцент

ORCID: 0000-0002-2288-1393

МИРГОРОД Валерія Валеріївна - доцент кафедри адміністративного, господарського права та фінансово-економічної безпеки Сумського державного університету, доктор юридичних наук, доцент

ORCID: 0000-0002-3302-221X

УДК 336.226:343.35:004.738.5(477)

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.40

Стаття присвячена комплексному аналізу проблематики правового регулювання віртуальних активів як об'єкта оподаткування в Україні. Досліджено сучасний стан нормативно-правового забезпечення обігу віртуальних активів, зокрема у контексті Закону України «Про віртуальні активи», який, попри його прогресивність, не містить положень щодо оподаткування операцій з віртуальними активами та не може бути повноцінно реалізований без внесення відповідних змін до Податкового кодексу України. Проведено порівняльний аналіз двох законопроєктів (№10225 та №10225-1), спрямованих на врегулювання питання оподаткування віртуальних активів, виявлено їхні спільні та відмінні риси. Встановлено, що Альтернативний законопроєкт пропонує більш ліберальний підхід з нижчими ставками оподаткування, тоді як Основний передбачає жорсткіший режим регулювання. Виявлено парадоксальну ситуацію, коли публічні службовці зобов'язані декларувати віртуальні активи відповідно до антикорупційного законодавства, проте механізм їх оподаткування відсутній, що створює суттєві корупційні ризики. Проаналізовано потенційні наслідки такої законодавчої прогалини, зокрема можливість легалізації неправомірно отриманих доходів через декларування їх як віртуальних активів без подальшого оподаткування. Висвітлено питання політичної волі щодо врегулювання оподаткування віртуальних активів, зокрема враховуючи інтереси окремих впливових осіб, які володіють значними обсягами криптовалют і не зацікавлені в їх оподаткуванні. Акцентовано увагу на технічній складності розробки ефективних механізмів оподаткування віртуальних активів, що зумовлено їхньою цифровою природою, високою волатильністю та функціонуванням поза традиційними фінансовими системами. Проаналізовано міжнародний досвід оподаткування віртуальних активів у США, ЄС та Японії, який засвідчує різні підходи, але спільну тенденцію до їх інтеграції в податкові системи. Підкреслено необхідність адаптації українського законодавства до рекомендацій FATF та міжнародних стандартів у контексті євроінтеграції та співпраці з фінансовими інституціями. Запропоновано комплексний підхід: внесення змін до Податкового кодексу, створення системи моніторингу криптотранзакцій, гармонізацію законодавства та посилення взаємодії антикорупційних і податкових органів.

Ключові слова: віртуальні активи, криптовалюта, оподаткування, е-декларування, корупційні ризики, законодавчі прогалини.

Постановка проблеми

Розвиток цифрової економіки та поширення віртуальних активів створюють нові виклики для фінансових систем держав у

[1] Робота виконана в рамках проєктів «Корупція в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови: оптимальна модель протидії» (номер державної реєстрації 0124U000556) та «Засади діяльності правоохоронних органів у сфері контролю за системою залучення і використання МТД: глобалізаційний вимір» (номер державної реєстрації 0124U000635).

всьому світі. Віртуальні активи, включаючи криптовалюти та токени, стали невід'ємною частиною глобального фінансового ландшафту, що вимагає відповідного регулювання з боку державних інституцій. Особливої актуальності набуває питання оподаткування таких активів, оскільки вони представляють значну економічну цінність, але часто залишаються поза межами традиційних податкових систем.

В Україні, попри прийняття Закону «Про віртуальні активи» у 2022 році, залишається суттєва прогалина в законодавстві щодо оподаткування операцій з віртуальними активами. Ця ситуація створює не лише дисбаланс у податковій системі, але й формує передумови для корупційних ризиків, особливо у сфері публічної служби, де декларування віртуальних активів є обов'язковим, проте їх оподаткування залишається неврегульованим.

Мета статті полягає у комплексному аналізі проблематики віртуальних активів як об'єкта оподаткування в Україні, виявленні законодавчих прогалин, що створюють корупційні ризики, та обґрунтуванні необхідності впровадження ефективних механізмів оподаткування віртуальних активів.

Стан дослідження проблематики

Дослідження проблематики віртуальних активів як об'єкта оподаткування має міждисциплінарний характер і поєднує юридичний та економічний аспекти. У правовій площині науковці (О. Бугай, М. Бехало, В. Костюченко, Є. Смичок, А. Кудь) зосереджуються на визначенні правової природи віртуальних активів, питаннях їх законодавчого регулювання та інтеграції в систему цивільних прав. В економічному вимірі увага приділяється фіскальним механізмам, впливу на економічну безпеку та ризикам для фінансової системи, що розкрито в працях Л. Воронової, М. Кучерявенка, Д. Гетманцева, Р. Ханіна, Т. Тарангул. Водночас бракує комплексних досліджень, які б поєднували правовий і економічний аналіз у контексті корупційних ризиків, зокрема щодо декларування та оподаткування активів публічних службовців, що й визначає актуальність подальших наукових розвідок.

Виклад основного матеріалу

Ключовим нормативно-правовим актом у сфері регулювання віртуальних активів в Україні є Закон «Про віртуальні активи», прийнятий Верховною Радою України 17 лютого 2022 року [1]. Цей законодавчий акт вперше на державному рівні визначив правовий статус віртуальних активів та врегулював відносини, що виникають у зв'язку з обігом віртуальних активів в Україні.

Згідно з цим законом, віртуальним активом є нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі. Існування та оборотоздатність віртуального активу забезпечується системою забезпечення обороту віртуальних активів. Віртуальний актив може посвідчувати майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав [1]. Закон передбачає класифікацію віртуальних активів на забезпечені (пов'язані з певним активом) та незабезпечені, а також встановлює правові засади для діяльності постачальників послуг, пов'язаних з обігом віртуальних активів.

Однак, попри прогресивність самого факту прийняття такого закону, він не містить положень щодо оподаткування операцій з віртуальними активами. Закон набуде чинності лише після внесення відповідних змін до Податкового кодексу України щодо оподаткування операцій з віртуальними активами, що створює парадоксальну ситуацію: правовий статус віртуальних активів визначено, але механізми їх оподаткування відсутні.

Як зазначає О. Бугай «у Податковому кодексі України відсутні нормативні приписи спеціального характеру щодо механізму оподаткування операцій з віртуальними активами, тобто контролюючі та судові органи не в змозі визначати податково-правові наслідки від здійснення таких операцій» [2, с. 145].

На сьогодні у Верховній Раді зареєстровано два законопроєкти про легалізацію віртуальних активів в Україні – №10225 від 7 листопада 2023 року, який підготовлений Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР) (далі – Осно-

вний законопроєкт), та №10225-1 від 17 листопада 2023 року, над яким працювало Мінцифри (далі – Альтернативний законопроєкт) [3].

Обидва законопроєкти щодо оподаткування віртуальних активів визнають їх цифровими речами, але пропонують різну класифікацію: Основний — на токени електронних грошей, з прив'язкою до активів, з індивідуальними ознаками та інші; Альтернативний – на електронні, пов'язані з активами, службові й некласифіковані, окремо виділяючи майнінг. Щодо податку на прибуток підходи подібні, однак Альтернативний чіткіше визначає витрати та дозволяє обмін на товари. Для ПДФО він передбачає пільгові ставки (5% і 9%) проти 18% у Основному, який також вводить податкових агентів. З ПДВ обидва звільняють більшість операцій, але різняться у підходах до токенів. Загалом обидва прагнуть гармонізувати оподаткування з інвестиційними активами, проте Альтернативний виглядає більш прозорим і гнучким, а Основний — жорсткішим і менш деталізованим [3].

Особливої уваги заслуговує декларування віртуальних активів особами, уповноваженими на виконання функцій держави чи місцевого самоврядування. Закон України «Про запобігання корупції» зобов'язує їх декларувати такі активи (власні та членів сім'ї), що підтверджується роз'ясненнями НАЗК, яке прямо вказує на необхідність відображення криптовалют у деклараціях [4]. Як зазначає М. Бехало, декларування є важливою складовою запобігання корупції [5]. Водночас існує суперечність: держава вимагає декларування, але не забезпечує механізмів оподаткування. Це створює ризики легалізації неправомірних доходів. За даними ГО «Антикорупційний монітор» (2022), у деклараціях чиновників задекларовано криптовалют на 1,7 млрд грн без сплати податків [6], що підриває принципи справедливості та балансу податкової системи [7, с. 29].

Відсутність механізмів оподаткування віртуальних активів створює низку корупційних ризиків, серед яких можна виділити наступні

FATF зауважує, що неврегульованість криптовалютного ринку та відсутність механізмів оподаткування створюють ризики відмивання коштів і фінансування теро-

Легалізація корупційних доходів	Декларування віртуальних активів без їх оподаткування може стати способом легітимізації доходів, отриманих корупційним шляхом. Схема може бути наступною: неправомірно отримані кошти конвертуються у криптовалюту, яка потім декларується як "інвестиція" або "заощадження", без необхідності пояснювати джерело надходження цих коштів.
Уникнення оподаткування	Відсутність оподаткування віртуальних активів створює можливість для публічних службовців та інших громадян конвертувати свої доходи у криптовалюту з метою уникнення сплати податків.
Маніпуляції з вартістю віртуальних активів	Волатильність криптовалютного ринку та відсутність єдиних стандартів оцінки вартості віртуальних активів створюють можливості для маніпуляцій з їх декларованою вартістю.
Приховування реальних бенефіціарів	Анонімність, притаманна багатьом криптовалютам, дозволяє приховувати реальних власників активів за допомогою різноманітних схем з використанням підставних осіб або множинних криптовалютних гаманців.

Рис. 1 Наслідки корупційних ризиків відсутності механізмів оподаткування віртуальних активів

Розроблено авторами.

ризму [8]. В Україні затягування із впровадженням оподаткування віртуальних активів має технічний і політичний характер. По-перше, частина політичної еліти володіє значними обсягами криптовалют і не зацікавлена в їх оподаткуванні: у 2021–2022 рр. чиновники задекларували мільйонні суми у біткоінах [6]. По-друге, технічна складність регулювання пов'язана з необхідністю класифікації активів, оцінки їхньої вартості та інтеграції в податкову систему з урахуванням міжнародних стандартів. По-третє, відсутність єдиних міжнародних підходів ускладнює гармонізацію: у різних країнах криптовалюта може розглядатися і як платіжний засіб, і як інвестиційний актив, що по-різному впливає на оподаткування [9, с. 337]. Нарешті, у воєнних умовах пріоритет віддається іншим сферам, однак втрати бюджету від неврегульованого ринку оцінюються у 3 млрд грн щороку [10].

Для розробки ефективної системи оподаткування віртуальних активів в Україні доцільно звернутися до міжнародного досвіду у цій сфері. У багатьох країнах вже впроваджено механізми оподаткування операцій з криптовалютами та іншими віртуальними активами. Наприклад, у США операції з криптовалютами розглядаються як операції з майном, і доходи від них оподатковуються відповідно до загальних правил оподаткування капітальних активів. Податкова служба США (IRS) розробила детальні рекомендації щодо оподаткування різних видів операцій з криптовалютами, включаючи майнінг, стейкінг, обмін на фіатні валюти тощо [11]. У країнах Європейського Союзу підходи до оподаткування віртуальних активів різняться, але загальною тенденцією є включення операцій з криптовалютами до існуючих систем оподаткування доходів та прибутків. Так, у Німеччині прибуток від продажу криптовалют, придбаних для інвестицій, оподатковується за ставкою від 14% до 45%, залежно від загального річного доходу платника податків [12]. Японія, яка є одним із піонерів у регулюванні криптовалютного ринку, класифікує криптовалюти як «майно-подібні цінності» і оподатковує прибуток від їх продажу за ставкою від 15% до 55%, залежно від суми прибутку [13]. Досвід цих та інших країн демонструє, що ефективне оподаткування віртуальних активів є можливим і може бути інтегроване до існуючих податкових систем без суттєвих технічних перешкод.

Для вирішення проблеми оподаткування віртуальних активів в Україні необхідний комплексний підхід. Він має включати внесення змін до Податкового кодексу для визначення порядку оподаткування таких операцій (ставки, база, адміністрування) та створення системи моніторингу транзакцій у співпраці з біржами й іншими постачальниками послуг. Важливо узгодити національне законодавство з рекомендаціями FATF та міжнародними стандартами, адже їх виконання є неформальною умовою співпраці з МВФ і Світовим банком та вимогою євроінтеграції України. Необхідна також інституційна взаємодія – зокрема обмін інформацією між НАЗК і ДПС щодо задекларованих активів – та інформування громадян про нові правила оподаткування.

Висновки

Аналіз правового регулювання віртуальних активів в Україні виявив критичну прогалину в їх оподаткуванні, що створює фіскальні та корупційні ризики. Парадокс обов'язкового декларування без оподаткування для публічних службовців підриває податкову справедливість і потенційно легалізує корупційні доходи. Затягування впровадження податкових механізмів може мати політичний характер через лобіювання зацікавлених осіб. Вирішення проблеми потребує комплексного підходу: змін до Податкового кодексу, системи моніторингу криптотранзакцій, гармонізації з міжнародними стандартами та координації між антикорупційними й податковими органами. Ефективне оподаткування віртуальних активів збільшить бюджетні надходження та мінімізує корупційні ризики, що відповідає євроінтеграційним прагненням України та вимогам міжнародних партнерів.

Література

1. Про віртуальні активи: Закон України від 17 лютого 2022 року № 2074-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20

SUMMARY

This article presents a comprehensive analysis of the legal regulation of virtual assets as objects of taxation in Ukraine. The research examines the current state of regulatory framework governing virtual assets circulation, particularly in the context of the Law of Ukraine "On Virtual Assets," which, despite its progressive nature, lacks provisions regarding the taxation of virtual asset operations and cannot be fully implemented without appropriate amendments to the Tax Code of Ukraine. A comparative analysis of two draft laws (No. 10225 and No. 10225-1) aimed at regulating the taxation of virtual assets reveals their similarities and differences. The research establishes that the Alternative draft law proposes a more liberal approach with lower tax rates, whereas the Primary draft law envisions a stricter regulatory regime. The study identifies a paradoxical situation where public officials are obligated to declare virtual assets in accordance with anti-corruption legislation, yet the mechanism for taxing these assets is absent, creating significant corruption risks. The article analyses the potential consequences of this legislative gap, particularly the possibility of legitimizing illicitly obtained income by declaring it as virtual assets without subsequent taxation. The research highlights issues concerning political will to regulate virtual asset taxation, especially considering the interests of certain influential individuals who possess substantial cryptocurrency holdings and are disinclined toward their taxation. The article emphasizes the technical complexity of developing effective taxation mechanisms for virtual assets, attributable to their digital nature, high volatility, and operation outside traditional financial systems. The international experience of taxation of virtual assets in the United States, the EU and Japan has been analysed, revealing different approaches but a common trend towards their integration into tax systems. The need to adapt Ukrainian legislation to FATF recommendations and international standards in the context of European integration and cooperation with financial institutions has been emphasised. A comprehensive approach is proposed: amending the Tax Code, creating a system for monitoring crypto transactions, harmonising legislation, and strengthening cooperation between anti-corruption and tax authorities.

Keywords: virtual assets, cryptocurrency, taxation, e-declaration, corruption risks, legislative gaps.

2. Бугай О. Оподаткування віртуальних активів в Україні та світі. *Юридичний вісник*. 2021. № 6. С. 145–151

3. Оджиковський В., Утіралова К., Чопик І. Віртуальні активи: старе по-новому. *Юридична газета онлайн*. 2024. № 1 (799). URL : https://surl.li/ozaqpq

4. Повні перевірки декларацій: приховати активи в криптовалюті або штучно їх збільшити не вийде. *Національне агентство з питань запобігання корупції : вебсайт*. URL : https://surl.lt/ccqzry

5. Бехало М. Декларування криптовалюти: відповідальність за декларування недостовірної інформації. *Юридична газета : вебсайт*. URL : https://surl.li/mkxbci

6. 46 351 біткоін задекларували посадовці. *Опендатабот : вебсайт*. URL : https://opendatabot.ua/analytics/bitcoin-2021

7. Фельдгольц М. Реалізація принципу справедливості в податковій системі України. *Ринок цінних паперів України*. 2008. № 7/8. С. 25–30.

8. FATF. Virtual Assets and Virtual Asset Service Providers: Updated Guidance, October 2021. URL: https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Fatfrecommendations/Guidance-rba-virtual-assets-2021.html

9. Товкун Л. В., Жук О. І. Правові аспекти оподаткування доходів від операцій із віртуальними активами: міжнародний досвід і його реалізація в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 12. С. 336–339. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-12/78

10. Бюджет втратив 3 млрд грн податків від діяльності криптобірж – БЕБ. *LIGA360 : вебсайт*. URL : https://surl.li/vndpro

11. Understanding crypto taxes. *Coinbase : website*. URL : https://www.coinbase.com/ru/learn/crypto-basics/understanding-crypto-taxes

12. Tax Liability on Crypto Profits in Germany. *Shlun And Elseven : website*. URL : https://se-legal.de/tax-lawyers-germany/tax-liability-on-crypto-profits/?lang=en

13. Crypto Taxes In Japan- Ultimate Tax Guide. *Koin : website*. URL : https://surl.lu/qorbql

ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ІНВЕСТИЦІЙНОГО РИЗИКУ: ТЕОРІЯ, КЛАСИФІКАЦІЯ ТА МЕХАНІЗМИ ПРАВОВОЇ КОМПЕНСАЦІЇ

ПУРИК Марина Євгенівна - кандидат юридичних наук (доктор філософії), адвокат, керуючий партнер SP Legal Solutions, LLC, викладач Business Consulting Academy, інвестиційний експерт,

https://orcid.org/0009-0001-6523-9886

УДК 346.72:330.131.7:005.334

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.41

У статті досліджено сутність інвестиційної діяльності в контексті чинного законодавства України, її ключові форми та суб'єктно-об'єктну структуру. Основну увагу приділено правовій природі інвестиційного ризику як фактору, що визначає ефективність реалізації інвестиційних проєктів. Охарактеризовано сучасні підходи до визначення категорії «ризик» у правовій та економічній літературі, запропоновано авторське бачення його структури та класифікації. Встановлено, що інвестиційний ризик є юридичною категорією, яка потребує нормативної конкретизації. У роботі систематизовано типи ризиків за джерелом виникнення, можливістю управління, формою реалізації та правовим характером, а також проаналізовано ефективність існуючих механізмів їх компенсації, таких як страхування, хеджування, державні гарантії, правовий супровід тощо. Обґрунтовано необхідність удосконалення нормативно-правового регулювання інвестиційної діяльності з метою підвищення рівня захисту інвестора в Україні. Запропоновані підходи можуть бути використані при розробці законодавчих актів, стратегій управління ризиками та формуванні інвестиційної політики.

Результати дослідження дозволяють зробити висновок, що інвестиційна діяльність в Україні вимагає не лише економічного, а й глибокого правового осмислення з урахуванням сучасних викликів. Інвестиційний ризик, як важлива юридична категорія, потребує чіткої нормативної конкретизації та дієвих правових механізмів компенсації. Системний підхід до класифікації ризиків і аналізу інструментів їх нейтралізації створює підґрунтя для вдосконалення національного інвестиційного законодавства, підвищення привабливості інвестиційного середовища та зміцнення правового захисту інвесторів.

Ключові слова: інвестиції, інвестиційний ризик, управління ризиками, аналіз ризиків, методи управління ризиками.

Постановка проблеми

В умовах сучасної глобалізації та зростаючої економічної нестабільності особливо важливим стає питання забезпечення правової безпеки інвестиційної діяльності. Інвестиційний ризик є необхідною складовою будь-якого інвестиційного процесу, проте в юридичній науці все ще відсутнє чітке, уніфіковане розуміння його юридичної природи. Більшість досліджень зосереджується на економічних або фінансових аспектах ризику, в той час як правовий аспект залишається недостатньо розвиненим, зокрема щодо механізмів захисту інвестора у разі виникнення негативних обставин.

Наявні законодавчі норми часто не дають змоги ефективно реагувати на порушення прав інвестора, що пов'язані з політичними, регуляторними чи контрактними ризиками. Крім того, відсутність системної класифікації інвестиційних ризиків з точки зору юридичних наслідків ускладнює формування дієвих правових механізмів компенсації. Це створює правову невизна-

ченість і знижує інвестиційну привабливість України.

Таким чином, виникає необхідність у теоретичному осмисленні юридичної природи інвестиційного ризику, його класифікації за правовими критеріями, а також аналізі та вдосконаленні механізмів правової компенсації шкоди, завданої інвестору в результаті реалізації таких ризиків.

Стан дослідження проблеми

У сучасній науковій літературі інвестиційний ризик трактується по-різному. Дослідники Тейлор С. В., Гайдис Н.М., Мойсеєнко І.П. та інші відзначають, що інвестиційний ризик – це не лише загроза фінансових втрат, але й невизначеність результатів інвестиційної діяльності. Вони наголошують на важливості ідентифікації ризиків і розробки методів управління ними, серед яких виділяють ризик ліквідності, кредитний, операційний, правовий та політичний.

Науковці підходять до розуміння інвестиційного ризику з різних позицій: одні розглядають його як подію з імовірністю негативного наслідку, інші – як процес управління невизначеністю або інструмент досягнення фінансової вигоди. Така багатоваріантність поглядів свідчить про теоретичну незавершеність і потребу у формуванні комплексного міждисциплінарного підходу до цього поняття.

Незважаючи на значну кількість публікацій, стан наукової розробки проблеми вказує на низку прогалин. Зокрема, відсутня системна класифікація інвестиційних ризиків за юридичними критеріями, недостатньо розкрито механізми правової компенсації ризиків на національному рівні. Крім того, практика застосування таких механізмів, як страхування, хеджування, передача ризику через фінансові гарантії, ще не набула належного поширення в Україні, на відміну від розвинених правових систем.

Мета та завдання дослідження

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування та правовий аналіз сутності, природи та класифікації інвестиційних ризиків в Україні, а також вивчення сучасних механізмів їх оцінювання, управління та правової компенсації з метою формування ефективного інструментарію для захисту інвестиційної діяльності в умовах економічної нестабільності.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна дослідження полягає у здійснені комплексного узагальнення теоретичних підходів до правового розуміння інвестиційного ризику, що дозволило: уточнити та систематизувати поняття інвестиційного ризику як правової категорії, розмежувавши його від економічного та фінансового змісту; запропонувати власну класифікацію інвестиційних ризиків за юридичними критеріями (зокрема, політико-правові, контрактні, регуляторні, судові ризики); проаналізувати прогалини чинного законодавства України щодо захисту прав інвесторів у разі реалізації інвестиційних ризиків; вперше систематизувати правові механізми компенсації інвестиційних ризиків, включаючи договірні, адміністративні, судові та міжнародно-правові інструменти; обґрунтувати необхідність імплементації міжнародних стандартів захисту інвесторів у національне законодавство України.

Виклад основного матеріалу

Інвестиційна діяльність охоплює всі конкретні кроки, які здійснюють фізичні та юридичні особи, а також держава, щоб використати своє право на інвестування. Вона підлягає регулюванню законами України «Про інвестиційну діяльність» [1], «Про режим іноземного інвестування» [2], «Про стимулювання інвестиційної діяльності у пріоритетних галузях економіки з метою створення нових робочих місць» [3], «Про зовнішньоекономічну діяльність» [4], в яких зазначено, що інвестиційна діяльність здійснюється шляхом інвестування громадянами, недержавними підприємствами, господарськими асоціаціями, товариствами та спілками, а також громадськими і релігійними організаціями, іншими юридичними особами. До цього також входить державне інвестування, яке здійснюється органами влади та управління держави, областей, ад-

міністративно-територіальних утворень за рахунок коштів бюджетів, позабюджетних фондів та позичкових коштів. Крім того, інвестування може бути здійснене державними підприємствами й установами за рахунок власних та позичкових коштів, іноземними інвестуваннями, які здійснюються іноземними громадянами, юридичними особами та державами, а також спільним інвестуванням, яке здійснюється українськими та іноземними громадянами, юридичними особами та державами.

У сучасних умовах розвиток економіки неможливий без проведення інвестицій. Інвестування дозволяє фізичним і юридичним особам збільшувати свій капітал, отримувати дохід та досягати фінансових цілей. Однак інвестування завжди супроводжується ризиками, які можуть спричинити часткову або повну втрату інвестованих коштів.

Інвестування є активністю з високим ступенем ризику, і успішність компаній або індивідуальних інвесторів в управлінні цим ризиком впливає на їхні фінансові результати. Великий ризик може принести не лише втрати, а й можливість отримати значний прибуток. Шляхом взяття на себе ризику витрати може вийти більший дохід. Це підтверджує, що чим ефективніше компанія управляє ризиком, тим вища її потенційна дохідність [5, с. 12].

Щоб визначити суть інвестиційних ризиків, корисно спочатку зрозуміти природу ризиків як економічної категорії. В сучасній економічній науці існують чотири основні підходи до визначення сутності категорії «ризики».

Під першим підходом розглядають ризики як можливу небезпеку, яка може негативно вплинути на результати або умови підприємницької діяльності. Другий підхід не лише дефінює ризики, але й визначає можливі шляхи їх кількісного оцінювання. Третій підхід ідентифікує категорію «ризики» як події або чинники, які можуть призвести до неприємних наслідків для підприємства. Четвертий підхід визначає сутність «ризиків» не через їх результати або джерела виникнення, а через процес управління ними.

Отже, ризик – це стан невизначеності, можлива змінливість доходів та можлива загроза абсолютної втрати вкладених коштів. Також, ризик розглядається як ймовірність втрат і розходження фактичних результатів реалізованого рішення від очікуваних або запланованих.

Ефективне управління ризиками є ключовим для стабільної та продуктивної діяльності підприємств. Законодавство України надає правову базу для визначення та управління різними видами ризиків, які можуть виникати в корпоративних та комерційних сферах. Ризики втрат у корпоративних відносинах регулюються відповідно до статей 133, 140 та 152 Цивільного кодексу України [6], що має на меті захист інтересів підприємства та його учасників. Комерційний ризик, визначений в статті 44 Господарського кодексу України [7], охоплює можливі втрати від підприємницької діяльності у зв'язку з ринковими змінами, змінами в законодавстві та недобросовісними діями контрагентів.

Отже, законодавство України визначає різноманітні види ризиків, які виникають у корпоративних та комерційних відносинах. Правильне розуміння та врахування цих положень сприяє їх зменшенню та встановлює надійний захист інтересів учасників господарських відносин.

Зарубіжні та вітчизняні вчені активно вивчають питання визначення інвестиційного ризику, проте поки що не існує однозначного формулювання цієї категорії.

Науковець Тейлор С. підкреслює значення інвестиційного ризику у вигляді важливості визначення та оцінки різних видів ризиків, таких як ризик ліквідності, кредитний ризик, операційний ризик і т.д. [8].

Інша група авторів [9] роблять визначення інвестиційного ризику як непевних доходів від конкретного інвестиційного проекту, пов'язаного з можливістю виникнення негативних ситуацій і наслідків під час його виконання.

За визначенням Гайдіса Н.М., поняття «інвестиційний ризик» означає ймовірність виникнення неочікуваних фінансових втрат (зменшення прибутку, доходів, втрата капіталу тощо) у умовах несигурності під час інвестиційної діяльності [10, с. 53].

Мойсеєнко І.П визначає інвестиційний ризик як можливість невиконання зазначе-

них цілей інвестування (наприклад, отримання прибутку чи соціального ефекту) і понесення фінансових втрат [11, с. 106].

Підсумовуючи існуючі тлумачення щодо інвестиційного ризику, можна вважати, що інвестиційний ризик полягає у можливості або ймовірності неповного або повного досягнення задекларованих цілей інвестування (зокрема, отримання прибутку/доходу чи соціальних та екологічних вигод) та/або можливості виникнення неочікуваних фінансових збитків (наприклад, зменшення доходу, прибутку, втрати капіталу, фінансові втрати тощо) в умовах невизначеності, що супроводжують інвестиційну діяльність.

Розуміння того, як ризик може бути використаний для збільшення прибутку, є критичним для успішної стратегії інвестування. При цьому необхідно враховувати не лише фінансові аспекти, але й соціально-економічні чинники, що можуть впливати на ринок і, відповідно, на інвестиції.

Отже, важливо підкреслити, що при інвестуванні дуальність ризику вказує на необхідність комплексного підходу до процесу прийняття рішень. Цей підхід має включати як захисні стратегії, так і стратегії для здобуття додаткових прибутків. Інвестори, які можуть пристосовувати свої стратегії відповідно до змінних умов на ринку та своїх фінансових цілей, краще справляються з ризиковими ситуаціями й можуть використовувати їх для підвищення свого доходу. Урахування такої дуальності ризику є ключовим аспектом у інвестиційній діяльності, що сприяє не лише зниженню можливих втрат, але й відкриттю нових можливостей для нарощування капіталу. Інвестиційний процес стає більш усвідомленим, коли інвестори оцінюють ризики як виклики, але й як можливості, що вимагають активного управління та постійного контролю умов на ринку.

Один з найпоширеніших способів класифікації інвестиційних ризиків полягає у їх розділенні на дві групи. Ці групи включають загальноекономічні та індивідуальні категорії ризику. Загальноекономічний ризик

Таблиця 1. Класифікація інвестиційних ризиків

Критерій класифікації	Вид ризику	Характеристика
За джерелом виникнення	1.Внутрішні	Пов'язані з діяльністю самого інвестора (недоліки стратегії, порушення закону, слабкий контракт).
	2. Зовнішні	Виникають поза контролем інвестора (зміни в законодавстві, політична нестабільність).
За характером впливу	1. Системні	Впливають на всю економіку/державу (економічна криза, зміни податкової системи).
	2. Несистемні	Локальні, стосуються конкретного проєкту чи сектору.
За правовим характером	1.Політико-правові	Зміни у законодавстві, націоналізація, обмеження права власності.
	2. Контрактні	Невиконання чи недійсність договорів, порушення умов контракту.
	3. Регуляторні	Затримки у видачі ліцензій, зміна норм, адміністративні бар'єри.
	4. Судові	Непередбачуваність судових рішень, слабкість судового захисту інвестора.
За можливістю управління	1.Контрольовані	Можуть бути знижені завдяки правовим інструментам (страхування, гарантії, юридичний супровід).
	2. Неконтрольовані	Неможливо передбачити або вплинути (військові конфлікти, форс-мажори).
За формою реалізації	1.Прямі	Призводять до прямих фінансових втрат
	2. Непрямі	Впливають на репутацію, інвестиційний клімат, потенційні прибутки.

виникає внаслідок негативних факторів, які є характерними для всіх галузей економіки, тоді як індивідуальний ризик пов'язаний з умовами конкретного проєкту. Політичні та правові ризики, а також загальноекономічні ризики виникають через зовнішні умови, що мають вплив на реалізацію інвестиційних проєктів, тоді як інші види ризиків обумовлені помилками в організації конкретних інвестиційних проєктів, їх плануванням та імплементацією (Таб. 1).

Повністю усунути інвестиційний ризик неможливо, однак можливо керувати ним шляхом заздалегідь проведеної оцінки, розрахунку, опису та планування заходів, спрямованих на зниження ймовірності виникнення негативних подій під час реалізації інвестиційного проекту. Цей комплекс заходів є основою управління ризиком, що дозволяє оцінити потенційні втрати та зменшити негативні наслідки.

Згідно з таблицею 2 можна зробити висновок, що важливу роль у забезпеченні стабільного розвитку та функціонування організації відіграють ключові принципи управління ризиками на підприємстві. Ці принципи є універсальними і можуть бути використані для управління ризиками в інвестиціях.

Управління ризиками включає в себе визначення рівня ризику і розробку системи заходів для зменшення негативних наслідків. Внутрішні механізми нейтралізації ризиків, які включають в себе методи та заходи для мінімізації негативних впливів, є ключовими у системі управління ризиками.

Визначення ризиків є першим і найважливішим кроком у процесі управління ризиками. У вкладних проєктах можуть виникнути ризики, пов'язані з ринковими умовами, змінами у політиці, нововведеннями в технологіях, фінансовими кризами та іншими зовнішніми факторами. Регулярний аналіз ринку, моніторинг політичної ситуації, оцінка фінансової стабільності та технологічних трендів допомагають вчасно виявляти потенційні загрози.

Важливо не лише встановлювати ризики, але й оцінювати їх можливий вплив на інвестиційну діяльність або окремий інвестиційний проєкт. Використання моделей прогнозування, аналізу чутливості, сценарного аналізу та інших методів дозволяє кількісно оцінити ризики, що допомагає в

Таблиця 2. Принципи управління ризиками

Принцип	Характеристика
Систематичність	Передбачає проведення процедур виявлення та оцінки впливу ризиків на фінансово-господарську діяльність підприємства, як постійно, так і через певний проміжок часу.
Інтегрованість	Необхідно узгодити основні аспекти управління ризиками з загальною системою управління підприємством для забезпечення ефективності управління.
Комплексність	Передбачення отримання комплексного результату може бути досягнуто шляхом ретельного вивчення ризику та оцінки його впливу на різні галузі, напрями господарської діяльності, окремі операції чи об'єкти.
Ефективність	Дозволяє досягти більшої ефективності у зменшенні ризиків за менші витрати при їх нейтралізації у фінансово-господарській діяльності підприємства.
Динамізм	Можливість оперативно реагувати на зміну умов діяльності підприємства дозволяє своєчасно реагувати на загрози і небезпеки, що виникають.
Превентивність	Допомагає уникнути негативних наслідків ризиків для бізнесу.
Узгодженість	Дозволяє забезпечити співвідношення «ризик – дохідність», що відповідають межам, установленим підприємством
Багатоваріантність	Передбачає можливість аналізу альтернативних сценаріїв для ухвалення управлінських рішень у залежності від різних можливих розвитків подій.

прийнятті обгрунтованих рішень щодо їх управління.

Під час аналізу ризику враховуються деякі припущення: незалежність втрат від ризику одна від одної, відсутність автоматичного зв'язку між втратами у різних напрямках діяльності за винятком критичних ситуацій та можливість учасника витримувати максимально можливі збитки.

Оцінка ризиків може бути проведена шляхом використання основних показників, порівняльної оцінки макроекономічних та ринкових показників привабливості сектору. Використання економічних, юридичних, інвестиційних та інших стандартів у рамках системи управління ризиками сприяє зменшенню цих ризиків шляхом встановлення обмежень для різних аспектів економічної діяльності [12, с. 125].

[В сучасних умовах важливе значення має вивчення ризиків, яке може проводитися як якісно, так і кількісно. Підходи до якісної оцінки ризиків включають ідентифікацію потенційних небезпек, визначення можливих видів ризиків у проєкті, розгляд джерел і факторів, що впливають на ці ризики. Такий якісний підхід не передбачає точного виміру ризику проєкту, але є важливою основою для подальших досліджень за допомогою кількісних методів. Наприклад, кількісна оцінка ризиків визначає конкретний рівень небезпеки. Для цього можуть використовуватися різні методи, такі як статистичний аналіз, аналіз чутливості, методи імітаційного моделювання та коригування ставки дисконтування. Кожен з цих підходів має свої переваги і обмеження, які впливають на їх використання в реальних умовах [13, с. 164].

Важливо відзначити, що процес управління ризиками є динамічним та неперервним. Підприємствам необхідно регулярно оновлювати та переглядати свої стратегії управління ризиками для врахування змін у внутрішньому та зовнішньому середовищі.

Ефективний управлінням ризиками дозволяє суб'єктам господарювання систематично виявляти потенційні загрози, проводити аналіз їх впливу і приймати обгрунтовані рішення для запобігання негативних наслідків, що сприяє забезпеченню стійкості та успішної діяльності в умовах невизначеності.

Методи управління ризиками допомагають зменшити вплив небажаних факторів на хід інвестиційного проекту та знизити загальний ризик інвестиційної діяльності.

Від успішного застосування методів управління ризиками залежить не лише економічна доцільність проекту, але й стабільність його фінансових результатів. Управління ризиками можна розділити на дві основні категорії: уникнення ризику та нейтралізація ризику. Кожна з цих категорій має власні підходи та інструменти, які дозволяють суб'єкту господарювання враховувати ризики та зменшувати негативний вплив ризиків на ефективність та результативність інвестиційної діяльності.

Уникнення ризику відноситься до заходів, спрямованих на уникнення можливих проблем та протистояння їм. Це може включати в собі два аспекти: відхилення та запобігання. Відхилення від ризику означає уникаємо проведення дій, які можуть стати причиною ризику. Наприклад, можемо ухилитися від здійснення вкладення у високоризикований проєкт. Запобігання ризику полягає в прийнятті заходів для запобігання можливому ризику. Це може включати поліпшення стандартів безпеки, посилення контролю якості, модернізацію процедур та інші дії.

До нейтралізації ризику відноситься передача, зменшення та збереження ризику.

Передавання ризику включає в собі використання інструментів, які дозволяють передати ризики іншим сторонам, які їх приймають:

1. Хеджування використовує різноманітні фінансові засоби, такі як ф'ючерси, опціони та свопи, для зменшення ризику впливу змін у цінах на активи. Цей метод дозволяє прогнозувати майбутні витрати або доходи з високою точністю, захищаючи інвесторів від можливих негативних наслідків коливань на ринку. Хеджування може бути використане не лише для захисту від ризиків, але й для отримання додаткової прибутковості. Проте, важливо зауважити, що хеджування є складним інструментом, який потребує глибоких знань фінансових ринків та нави-

чок у роботі з фінансовими інструментами для успішного здійснення інвестиційних проєктів.

2. Страхування – це процес передачі ризику пошкодження або втрати до страхової компанії за плату, що називається страховою премією. Цей метод дозволяє застрахованим особам отримати фінансовий захист від різних негараздів, таких як ушкодження майна або втрата доходу. Страхування допомагає зменшити ризики та дозволяє інвесторам зосередитися на інших аспектах фінансових підприємств. Проте варто пам'ятати, що страхування не покриває всі можливі ризики, йому можуть бути властиві обмеження та винятки, а також це може бути достатньо витратним заходом.

3. Фінансові гарантії полягають в укладанні угод з третіми сторонами, які можуть бути фінансовими установами або страховими компаніями, щоб гарантувати виконання обов'язків у випадку певних подій або негативних умов. Ці гарантії можуть охоплювати різноманітні ризики, такі як кредитні, виконавчі або ризики, пов'язані з невиконанням платіжних зобов'язань контрагентами. Фінансові гарантії допомагають інвесторам відчувати більшу впевненість у стабільності фінансових потоків інвестиційних проєктів, захищаючи від можливих збитків, що можуть виникнути внаслідок недієздатності партнерів або інших зовнішніх чинників.

До зменшення проявів ризику відносяться диверсифікація, лімітування, оптимізація та локалізація [14, с. 203].

Диверсифікація – це розподіл інвестицій між різними активами, проєктами, галузями та географічними регіонами з метою зменшення загального ризику інвестиційного портфеля. Цей підхід ґрунтується на ідеї, що втрати від одних активів можуть бути компенсовані прибутком від інших. Диверсифікація інвестиційних портфелів допомагає зменшити вплив негативних подій на загальний результат інвестування. Важливо врахувати, що диверсифікація не гарантує здобуття прибутку, але лише допомагає знизити ризики.

Обмеження ризиків полягає у встановленні максимальних сум, які можуть бути вкладені в певні активи, сектори або географічні регіони. Цей підхід дозволяє контролювати рівень ризику інвестиційних проєктів та уникати занадто великих втрат через зниження цін на окремі активи. Обмеження ризиків сприяє розмаїттю портфеля та зниженню загального рівня його коливань. Проте слід зауважити, що встановлення надто жорстких обмежень може вплинути на можливий дохід.

Локалізація як метод управління ризиками включає в себе стратегічне розміщення бізнес-процесів, виробництва або логістики в різних географічних регіонах для зменшення залежності від конкретної локації та мінімізації можливих негативних наслідків місцевих проблем. Цей підхід дозволяє підприємствам знизити вплив ризиків, пов'язаних з природними катастрофами, політичною нестабільністю чи іншими регіональними загрозами, забезпечуючи безперебійність бізнес-операцій. Наприклад, компанія може розмістити кілька виробничих підприємств у різних країнах, щоб у випадку проблем на одному з них, інші могли продовжувати діяльність та задовольняти потреби ринку.

Оптимізація ризиків полягає у впровадженні комплексних заходів для зниження ймовірності та впливу негативних подій на діяльність підприємства шляхом удосконалення внутрішніх процесів, технологій та управлінських практик. Цей підхід включає у себе аналіз та вдосконалення всіх аспектів бізнес-операцій, від виробництва до логістики, з метою виявлення та усунення потенційних вразливостей і підвищення ефективності.

Одним із способів управління ризиками є створення запасу фінансових коштів, самострахування та утримання страхового фонду для товарно-матеріальних цінностей та грошових ресурсів [15, с. 158].

Самострахування полягає у створенні внутрішніх механізмів для компенсації можливих збитків без залучення зовнішніх страхових компаній. Це означає, що підприємство нагромаджує власні фінансові ресурси, які використовуються у разі страхових випадків. Самострахування часто використовується великими корпораціями, які мають

достатні фінансові можливості для створення спеціальних резервів або фондів, які відшкодовують ризики, пов'язані з інвестиційними проектами.

Створення резервних запасів товарно-матеріальних цінностей означає збір та зберігання додаткових запасів сировини, комплектуючих, готової продукції та інших матеріальних ресурсів з метою забезпечення неперервного функціонування підприємства у разі несподіваних обставин.

Ефективне управління ризиками є важливим аспектом успішної інвестиційної діяльності та розвитку підприємства. Застосування різноманітних методів управління інвестиційними ризиками дозволяє зменшити можливі втрати та забезпечити стабільність бізнесу. Кожен з цих підходів має свої плюси та мінуси, тому вибір конкретного методу залежить від особливостей діяльності компанії та характеру ризиків, що виникають під час інвестування.

Таким чином, інвесторам рекомендується здійснювати тщательну оцінку всіх ризиків та приймати заходи для їх зменшення перед ухваленням будь-яких інвестиційних рішень. Це допоможе їм зберегти свої активи та досягти поставлених інвестиційних цілей.

Висновки

Отже, інвестиційні ризики є невід'ємною частиною прийняття будь-якого інвестиційного рішення. Розуміння інвестиційних ризиків та методів їх управління є важливим фактором успішного інвестування. Вплив ризиків на інвестиційне рішення може бути як позитивним (можливість отримання непередбаченого прибутку; стимулювання до більш ретельного аналізу та прийняття обґрунтованих рішень), так і негативним (втрата інвестованих коштів; зниження доходності інвестицій; психологічний тиск; збільшення витрат).

Дослідження юридичної природи інвестиційного ризику дозволяє стверджувати, що цей феномен має міждисциплінарний характер, охоплюючи як економічні, так і правові аспекти інвестиційної діяльності. Інвестиційний ризик – це не лише ймовірність фінансових втрат, а й сукупність правових загроз, що можуть вплинути на реалізацію інвестиційного проєкту, зокрема внаслідок змін законодавства, судової нестабільності чи порушень договірних зобов'язань.

Юридичне осмислення інвестиційного ризику потребує чіткого визначення його видів і класифікації за правовими критеріями. Запропоноване у дослідженні розмежування ризиків (політико-правові, контрактні, регуляторні, судові тощо) дозволяє сформувати підґрунтя для розробки спеціалізованих правових механізмів компенсації.

Чинне законодавство України лише частково відповідає вимогам правового захисту інвесторів. Необхідним є його подальше вдосконалення, зокрема шляхом імплементації міжнародних стандартів інвестиційного арбітражу, розширення системи державних гарантій та розвитку інструментів правового управління ризиками.

Отже, формування ефективної національної моделі правової компенсації інвестиційного ризику має стати пріоритетним напрямом правової політики держави в умовах підвищеної економічної та геополітичної нестабільності.

Література

1. Про інвестиційну діяльність: Закон України від 23.07.2017 № 1560–12–І.Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12# (дата звернення: 14.05.2025).

2. Про режим іноземного інвестування:Закон України від 19.03.1996 № 93/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93/96-%D0%B2%D1%80# (дата звернення: 14.05.2025).

3. Про стимулювання інвестиційної діяльності у пріоритетних галузях економіки з метою створення нових робочих місць: Закон України від 06.09.2012. № 5205–17–VII. Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5205-17# (дата звернення: 14.05.2025).

4. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 03.01.2017 № 959–12–VIII. Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12#(дата звернення: 14.05.2025).

5. Іваненков А.М. Механізм управління ризиками в інвестиційній діяльності. *Економіка та управління підприємствами*.2017. Вип. 6. С. 11-14.

6. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 435-15 (дата звернення: 14.05.2025).

7. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 436-15#(дата звернення: 14.05.2025).

8. Taylor S. W. Measuring Risk. 2008. DOI: https://doi.org/10.1201/9781482266481 (дата звернення: 14.05.2025).

9. Жовновач Р. І., Романчук С. А., Шевчук М. О. Управління ризиками інвестиційного маркетингу диверсифікованих підприємств. *Ефективна економіка*. 2019. № 11. С. 2-6. DOI: 10.32702/2307-2105-2019.11.17(дата звернення: 14.05.2025).

10. Гайдис Н. М. Інвестування. Львів: Львівський банківський інститут НБУ, 2002. 271 с.

11. Мойсеєнко І. П. Інвестування: навч. посіб.. Київ: Видавництво «Знання», 2006. 490 с.

12. Хобта В. М. Управління інвестиціями: навч. посіб. Донецьк: ДонНТУ, 2005. 394 с.

13.Красниченко М. В. Управління ризиками в інвестиційних проектах: теорія і практика. Збірник Наукових Праць Національного Гірничого Університету. 2018. №(63). С.164-173.

14. Захарова Н. Ю. Управління ризиками на підприємстві: сутність, підходи та методи. БІЗНЕС ІНФОРМ. 2023. № 1. С. 203-209.

15. Алейнікова О. В., Притула Н. М. Інноваційний та інвестиційний менеджмент. Навчальний посібник. Київ: ДВНЗ «Університет менеджменту освіти», 2016. 614 с.

Maryna Puryk,
Candidate of Legal Sciences (Doctor of Philosophy), attorney, managing partner at SP Legal Solutions, LLC, lecturer at Business Consulting Academy, investment expert, https://orcid.org/0009-0001-6523-9886

LEGAL NATURE OF INVESTMENT RISK: THEORY, CLASSIFICATION AND MECHANISMS OF LEGAL COMPENSATION

The article examines the essence of investment activity in the context of the current legislation of Ukraine, its key forms and subject-object structure. The main attention is paid to the legal nature of investment risk as a factor that determines the effectiveness of the implementation of investment projects. Modern approaches to defining the category of «risk» in the legal and economic literature are characterized, the author's vision of its structure and classification is proposed. It is established that investment risk is a legal category that requires regulatory specification. The work systematizes the types of risks by source of origin, possibility of management, form of implementation and legal nature, and also analyzes the effectiveness of existing mechanisms for their compensation, such as insurance, hedging, state guarantees, legal support, etc. The need to improve the regulatory and legal regulation of investment activities in order to increase the level of investor protection in Ukraine is substantiated. The proposed approaches can be used in the development of legislative acts, risk management strategies and the formation of investment policy.

The results of the study allow us to conclude that investment activities in Ukraine require not only economic, but also deep legal understanding taking into account modern challenges. Investment risk, as an important legal category, requires clear regulatory specification and effective legal compensation mechanisms. A systematic approach to the classification of risks and the analysis of instruments for their neutralization creates the basis for improving national investment legislation, increasing the attractiveness of the investment environment and strengthening the legal protection of investors.

Keywords*: investments, investment risk, risk management, risk analysis, risk management methods.*

FOREIGN EXPERIENCE OF CARING ACTIVITIES AND THE PLACE OF LEGAL AID

ЛЕГЕЗА Євген Олександрович - професор кафедри публічного та приватного права Університету митної справи та фінансів, доктор юридичних наук, професор

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9134-8499

АНДРЕЄВ Дмитро Олександрович - докторант кафедри публічного та приватного права Університету митної справи та фінансів, кандидат юридичних наук

УДК 342.922

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.42

The essence of foreign experience of charitable activities and the role of legal aid in it is considered. It is proved that a key aspect of any international standards is the establishment of restrictions on the activities of non-governmental organizations. These restrictions include: restrictions arising from the need to protect national interests and security, combat crime, protect the life and health of citizens (subjects), their fundamental rights, freedoms and interests (Bosnia, Czech Republic, Kosovo, Serbia, Montenegro, Slovakia, etc.); a ban on the creation of organizations whose purpose is to undermine the sovereignty of the state, its territorial integrity, constitutional order and unity of the nation (Bulgaria, Croatia, Bosnia, Macedonia, Romania, etc.); a ban on inciting racial, national, ethnic and religious hatred (Montenegro, Serbia, Macedonia, etc.); a ban on the activities of organizations directed against the existence of political pluralism or the principles of the rule of law (Romania); a ban on the creation of armed groups and formations that have political goals and motives (Hungary), or parliamentary structures that seek to achieve their goals through violence (Bulgaria); a ban on the creation of associations that plan to participate in political activities together with political parties (Bulgaria), etc. It has been established that in almost all EU countries the legislation provides for the need for public reporting of foundations - one of the means of increasing trust in their work. The main differences in the legislative norms of the European Union countries in this area concern whether it is necessary to ensure free access to the financial reports of such organizations, as well as under what conditions and with what frequency these reports should undergo an independent audit. Austria, Belgium, Denmark, Italy, Cyprus, Latvia, Malta, Germany, Portugal, Romania, Slovenia and Sweden do not require charitable foundations and other organizations to provide public access to their reports. The legislation of Estonia and Finland requires that reports be provided to any person, but only upon their request, and in Ireland anyone can obtain these reports from the Unified Register of Companies for a fee. While Bulgaria, the United Kingdom, Spain, Lithuania, Poland, Hungary and the Czech Republic have established requirements for public access to the financial reports of any charitable organizations, without specifying the form of such access, Greece, Luxembourg, the Netherlands and Slovakia have designated special printed bodies where such reports should be published. In summary, French legislation requires that financial reports be provided freely to those charitable organizations that receive budget funds or donations in an amount exceeding a certain annual amount.

Keywords: lawyer, charitable activities, charitable organizations, foreign experience, defender, types, public administration body, international charitable organizations, human rights defender, legal aid.

For the world community, charity is not a new and still unexplored practice, unlike in post-Soviet countries. International civil society has long realized all the advantages and the need for mutual assistance. Therefore, an analysis of international experience in organizing charity and attempts to integrate domestic legislation

into world standards can become a significant impetus for the development of the charitable movement in Ukraine.

It is worth noting that public relations in European countries in the field of charity do not have a single legal regulation. Europeans have been trying to solve this problem for the past 15 years, in particular, to develop a common legislative act that would regulate the activities of charitable institutions in the countries of the European Union (hereinafter referred to as the EU), opening the way for the unhindered implementation of international charitable projects. After all, Europeans perfectly understand the potential of charitable organizations and the importance of its use, so they strive to actively involve it [1].

This policy of the EU member states regarding the involvement of charitable organizations in solving social problems is also due to the fact that, experiencing the consequences of the financial crisis, many European countries are trying to shift the tasks and responsibility for solving certain social issues to private organizations or individuals. In conditions of state budget deficit, it becomes profitable for philanthropists to take on certain obligations, implement new social programs, develop and test models for solving certain problems.

The definition of the essence and features of the administrative and legal foundations of the functioning of charitable organizations in Ukraine has not yet received a well-deserved theoretical and legal development. Certain aspects of the mentioned problem were considered in scientific studies by such lawyers as: V. Averyanov, O. Bandurka, Yu. Bytyak, O. Bezpalova, T. Kolomoyets, V. Kolpakov and others [2]. At the same time, in the domestic administrative and legal literature, these issues are considered episodically, without a comprehensive approach. That is why improving the legal and organizational support for the activities of charitable organizations in Ukraine is currently extremely important.

The legal framework that regulates the activities of non-governmental organizations in all countries of Central and Eastern Europe has undergone significant changes over the past 15–20 years. These changes were caused by corresponding shifts in the political systems of many countries. Prior to this, the norms related to the regulation of charity were either completely absent or very outdated, such as in Romania, where non-governmental associations and foundations were registered in accordance with the Law adopted back in 1924 [3]. Today, almost all countries, with the exception of some (for example, Serbia), have adopted new, so-called «framework» laws that determine the procedure for registration and types of activities of non-governmental, including charitable organizations. It is worth emphasizing that this "framework" includes not only one specific law, but also a number of other laws and regulations, provisions on socially beneficial activities, tax legislation, laws on public procurement, social security and state participation in the implementation of charitable assistance. Such "framework" legislation can be found in the Civil Code of Hungary, in certain laws of Bulgaria and Croatia [4]. The clarity and coherence of the regulatory framework in different countries may vary. For example, the procedure for registering a charitable organization may be simple (one-step), as in Kosovo, or complex (two-step) – in Romania, or even represent a whole set of related regulatory and legal acts (as in Serbia) [5]. Tax legislation, accordingly, may provide for the provision of tax benefits and incentives or even exempt from taxation participants in the charitable movement, or, conversely, not provide any tax benefits. However, such cases are quite rare. As for state funding of non-profit organizations, it can be transparent (Hungary) or remain shadowy (Macedonia) [6].

The situation in Western European countries is somewhat more positive. In particular, in Poland, the Law "On Publicly Useful Activities and Volunteering", adopted on April 24, 2003, defines publicly useful activities as activities carried out by a non-governmental organization in the field of public needs specified in the statute (Article 3). Such activities also include promoting European integration, providing assistance to Poles abroad, repressed people, etc. (Article 4). It is also indicated that public administration bodies carry out activities in the field of social tasks in cooperation with public organizations and entities that carry out publicly useful activities in accordance with the territory and tasks falling within the competence of public administration bodies. This cooperation is carried out on the

principles of mutual assistance, sovereignty of the parties, partnership, efficiency, fair competition and openness [7].

Close cooperation between public administration bodies and non-governmental organizations deserves special attention. Such cooperation may consist in entrusting public organizations with the implementation of social tasks, mutual information about planned areas of activity and cooperation with the aim of harmonizing these areas, consulting with public organizations in accordance with the scope of their activities, draft regulations in areas related to the statutory activities of these organizations, as well as in the creation of joint commissions of an advisory and informative nature. Public administration bodies may commission such organizations to perform social tasks together with the provision of subsidies to finance their implementation, or may support such tasks by providing subsidies to co-finance their implementation [8].

The activities of the independent Charity Commission of the United Kingdom are successful, where the determining factor in determining charitable goals is the historically formed relationship between the state and the population. Non-governmental organizations have a long history and are widely supported by the population. The main sources of legal regulation of charity were formed on the basis of precedents, distinguishing four categories of charitable purposes: combating poverty, promoting education and religion, and other socially beneficial purposes. The Charity Commission for England and Wales puts forward three key requirements for organizations that claim charitable status: 1) the ability to bring tangible benefits to society; 2) potential beneficiaries must constitute a sufficiently wide group that can be considered as a community or part of society, while personal or private connections should not limit the circle of these individuals; 3) receiving benefits by individuals must be accidental and not outweigh the public interest. At the same time, it is allowed that the clients of a charitable organization mainly belong to a certain racial, ethnic, religious or other group. The only requirement is the absence of additional restrictions on receiving benefits exclusively by members of this group [9].

Thus, in the UK, any organisation operating solely for the public benefit is considered charitable. In this case, it is essential that the organisation's objectives comply with the statutory definition of the public good. In the context of the UK Charity Acts 2006 and 2011, interrelated aspects of public benefit can be distinguished, such as the interests of the benefit itself and the interests of society as a whole.

In France, according to the Decree of 6 January 1989 on financial and economic terminology, charity is understood as financial assistance provided to an organisation or person without direct compensation from the recipient, for the purpose of carrying out an activity of public interest. It consists of making donations (in money, in the form of material resources or expertise) to any body to support an activity carried out in the public interest. In France, public benefit activities also include activities of individuals and legal entities aimed at supporting amateur sports, art and the protection of the country's artistic heritage. In addition, in the context of such activities, the donor company may receive some public compensation, the amount of which, however, should not exceed the amount of the donation. For individuals, such compensation is clearly regulated and has symbolic meaning. French charitable organizations can have two forms of public benefit: general interest status and public benefit status. According to the law, the general interest criterion is met when an organization is mainly engaged in at least one type of public benefit activity and provides services to a specific group of beneficiaries. To obtain public benefit status, it is necessary to approve the statute, the model of which is determined by the Council of State. There are also certain requirements regarding the internal structure, use of funds, financial stability and size of the organization.

In Germany, charitable foundations can exist as legal entities under public or private law, or they can have no legal entity status. The latter are not accountable to state bodies that regulate charitable activities [10].

As the legislation of most developed countries shows, charitable organizations can take the form of non-profit (non-commercial) organizations. That is, these organizations do not set as their goal the receipt of profit or the distribution

of material benefits among their members. Charitable organizations are most often defined as non-governmental non-profit organizations that carry out free activities to achieve socially significant goals.

It is also worth focusing on charitable activities in the United States of America, because, according to the World Charity Ranking, which is conducted by the Charities Aid Foundation (CAF), it is the United States that occupies a prominent place among the leaders of world philanthropy. In addition, the organization's research indicates that the level of charity increases in those countries where the consequences of crises are felt, immediately after conflicts or confrontations have ended, because it is in difficult times that people acutely feel the need to support each other. The desire to help is inherent in all nations, even those where the standard of living is significantly inferior to, say, Western countries [11].

Conclusions. Thus, a key indicator for any international standards is the establishment of certain restrictions on the functioning of non-governmental organizations. These restrictions include: restrictions due to the need to protect national interests and security, prevent crime, protect the life and health of citizens (subjects), their fundamental rights, freedoms and interests (Bosnia, the Czech Republic, Kosovo, Serbia, Montenegro, Slovakia, etc.); prohibition on the creation of associations whose purpose is to undermine the sovereignty of the state, its territorial integrity, constitutional order and unity of the nation (Bulgaria, Croatia, Bosnia, Macedonia, Romania, etc.); prohibition on inciting racial, national, ethnic and religious hatred (Montenegro, Serbia, Macedonia, etc.); prohibition on the activities of organizations directed against the existence of political pluralism or the principles of the rule of law (Romania); prohibition on the creation of armed groups and formations that have political goals and motives (Hungary), or parliamentary structures that try to achieve their goals through violence (Bulgaria); prohibition on the creation of associations that seek to participate in political activities together with political parties (Bulgaria), etc.

In this regard, states are increasingly developing and adopting separate legislation on socially beneficial activities and creating relevant organizations for comprehensive and unified regulatory regulation. For example, in Hungary there is legislation on socially beneficial activities, in Lithuania in 2002 the Law «On Charity and Sponsorship» was adopted, in Poland, as already mentioned above - «On Socially Beneficial Activities and Volunteering», etc. Thus, the United States is the only country represented in the top ten in all types of charity: assistance to those in need, volunteering and financial donations. In the USA, charitable organizations are a type of non-profit organizations, which, in addition to churches, schools and hospitals, include political parties, trade unions, professional associations and others. They are divided into private and public. Public organizations receive significant public and state support, that is, they are funded not by one or several founders, but by a wide range of individuals. In addition, a number of organizations, including churches and church organizations, as well as - subject to certain conditions - public educational and medical institutions, are equated with public charitable organizations. All other charitable organizations are classified as «private foundations», which has an impact, first of all, on the tax status of the organization.

Література

1. Gulevska-Chernysh A. European Charity: We and They. URL.: http://gazeta.dt.ua/socium/yevropeyska-blagodiynist-mi-i-voni.html.

2. Experience of Social Protection and the Role of Organizations in Poland. URL.:: http://www.lawngo.net/print.php?itemid=523&portal_pic=social.jpg.

3. Ukrainian View on European Charity URL: http://ufb.org.ua/sektor-blagodijnosti/filantropija-usviti/analitichni-materiali-globalnoifilantropii.htm?id=2309.

4. Lytvyn I. V. Fundamentally Important Novels of Regulation of Charitable Organizations in Ukraine. Scientific Notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine. 2013. No. 4. P. 60-64. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2013_4_13

5. Charitable institutions of Ukraine: current state and development prospects (based on the results of a sociological study) / O. V. Bezpalko, Yu. M. Galustyan, A. V. Gulevska-Chernysh and others. Kyiv: Knyga plyus, 2008. 120 p.

6. On public associations: Law of Ukraine dated 03/22/2012 No. 4572-VI. Voice of Ukraine. 2012. No. 70

7. Legeza E. O. Administrative procedures in the field of real estate: state registration of property rights and features of implementation through electronic auctions: Monograph. Dnipro: Publishing house «Helvetica», 2022.

8. Leheza, Yevhen; Filipenko, Tatiana; Sokolenko, Olha; Darahan, Valerii; Kucherenko, Oleksii. 2020. Ensuring human rights in ukraine: problematic issues and ways of their solution in the social and legal sphere. *Cuestiones políticas*. Vol. 37 № 64 (enero-junio 2020). pp. 123-136. DOI: https://doi.org/10.46398/cuestpol.3764.10

9. Leheza, Yevhen; Shamara, Oleksandr; Chalavan, Viktor. 2022. Principios del poder judicial administrativo en Ucrania. *DIXI*, 24(1), pp. 1-11. DOI: https://doi.org/10.16925/2357-5891.2022.01.08

10. Leheza, Yevhen; Yerko, Iryna; Kolomiichuk, Viacheslav; Lisniak, Mariia. 2022. International Legal And Administrative-Criminal Regulation Of Service Relations. *Jurnal cita hukum indonesian law journal*. Vol. 10 No. 1, pp. 49-60, DOI: https://doi.org/10.15408/jch.v10i1.25808

11. Matviichuk, Anatolii. Shcherbak, Viktor. Sirko, Viktoria. Malieieva, Hanna. Leheza, Yevhen. 2022. Human principles of law as a universal normative framework: Principios humanos del derecho como marco normativo universal. *Cuestiones Políticas*, *40*(75), 221-231. https://doi.org/10.46398/cuestpol.4075.14

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЗДІЙСНЕННЯ БЛАГОДІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА МІСЦЕ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ

Розглянуто суть закордонного досвіду благодійної діяльності та роль юридичної допомоги в ньому. Доведено, що ключовим аспектом будь-яких міжнародних стандартів є встановлення обмежень для діяльності неурядових організацій. Ці обмеження включають: обмеження, що випливають з потреби захищати національні інтереси й безпеку, протидіяти злочинності, охороняти життя та здоров'я громадян (підданих), їхні основні права, свободи та інтереси (Боснія, Чехія, Косово, Сербія, Чорногорія, Словаччина та ін.); заборону на створення організацій, метою яких є підрив суверенітету держави, її територіальної цілісності, конституційного ладу та єдності нації (Болгарія, Хорватія, Боснія, Македонія, Румунія та ін.); заборону на розпалювання расової, національної, етнічної та релігійної ненависті (Чорногорія, Сербія, Македонія та ін.); заборону діяльності організацій, спрямованої проти існування політичного плюралізму чи принципів верховенства права (Румунія); заборону створення збройних угруповань та формувань, які мають політичні цілі та мотиви (Угорщина), або парламентських структур, які прагнуть досягти своїх цілей шляхом насильства (Болгарія); заборону на створення об'єднань, що планують брати участь у політичній діяльності разом з політичними партіями (Болгарія) та ін. Встановлено, що майже у всіх державах ЄС законодавство передбачає необхідність публічної звітності фондів – один із засобів підвищення довіри до їхньої роботи. Основні розбіжності в законодавчих нормах країн Європейського Союзу в цій сфері стосуються того, чи потрібно забезпечувати вільний доступ до фінансових звітів подібних організацій, а також за яких умов та з якою періодичністю ці звіти мають проходити незалежний аудит. Австрія, Бельгія, Данія, Італія, Кіпр, Латвія, Мальта, Німеччина, Португалія, Румунія, Словенія та Швеція не вимагають від благодійних фондів та інших організацій забезпечення публічного доступу до своїх звітів. Законодавство Естонії та Фінляндії вимагає надання звітів будь-якій особі, але тільки на її вимогу, а в Ірландії будь-хто може отримати ці звіти з Єдиного реєстру компаній за певну плату. Якщо Болгарія, Великобританія, Іспанія, Литва, Польща, Угорщина та Чехія встановили вимоги загального доступу до фінансових звітів будь-яких благодійних організацій, не уточнюючи форму такого доступу, то Греція, Люксембург, Нідерланди та Словаччина визначили спеціальні друковані органи, де мають публікуватися такі звіти. Підсумовуючи, законодавство Франції вимагає забезпечувати вільний доступ до фінансових звітів лише тих благодійних організацій, які отримують бюджетні кошти або пожертвування на суму, що перевищує визначений щорічний розмір.

***Ключові слова**: адвокат, благодійна діяльність, благодійні організації, зарубіжний досвід, захисник, види, орган публічної адміністрації, міжнародні благодійні організації, правозахисник, правова допомога.*

МІЖНАРОДНІ МЕХАНІЗМИ БОРОТЬБИ З ТРАНСНАЦІОНАЛЬНОЮ ОРГАНІЗОВАНОЮ ЗЛОЧИННІСТЮ: АНАЛІЗ ЕФЕКТИВНОСТІ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ КОНВЕНЦІЇ ООН ПРОТИ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНОЇ ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

МАЛАНЧУК Петро Михайлович - кандидат юридичних наук, доцент кафедри правосуддя юридичного факультету Сумського національного аграрного університету

https://orcid.org/0000-0002-4501-708X

УДК 343.024:341.4

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.43

Стаття присвячена комплексному аналізу ефективності імплементації положень Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 року в національне законодавство України. Досліджено теоретичні основи транснаціональної організованої злочинності як глобального феномену, що охоплює незаконний обіг наркотиків, торгівлю людьми, кіберзлочинність, легалізацію кримінальних доходів та інші форми злочинної діяльності міжнародного масштабу. Актуальність дослідження обумовлена тим, що у сучасному глобалізованому світі транснаціональна організована злочинність становить одну з найсерйозніших загроз міжнародній безпеці, акумулюючи величезні фінансові ресурси, здатні дестабілізувати національні економіки та впливати на системи державного управління через корупційні схеми. Стрімкий розвиток інформаційних технологій призводить до появи нових форм злочинності, зокрема кіберзлочинів, що вимагає оновлення правових механізмів протидії та підготовки кваліфікованих кадрів.

У статті проаналізовано міжнародно-правову базу протидії транснаціональній злочинності, зокрема положення Конвенції ООН та її трьох додаткових протоколів, а також регіональні механізми Ради Європи та Європейського Союзу. Детально розглянуто діяльність міжнародних організацій (UNODC, Інтерпол, Європол) у забезпеченні реалізації конвенційних механізмів співпраці.

Особливу увагу приділено оцінці стану імплементації Конвенції в Україні через аналіз відповідності національного законодавства міжнародним стандартам. Виявлено позитивні аспекти: створення законодавчої бази, активну міжнародну співпрацю, функціонування антикорупційних органів. Водночас ідентифіковано системні проблеми: недостатню гармонізацію визначень транснаціональних злочинів, слабку координацію між правоохоронними органами, неефективність механізмів конфіскації активів, брак кваліфікованих кадрів для протидії кіберзлочинності.

На основі проведеного аналізу сформульовано науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення національних механізмів протидії: створення Національного центру з протидії транснаціональній злочинності, запровадження інституту спеціалізованих прокурорів, розроблення цифрової платформи обміну інформацією, впровадження механізму розширеної конфіскації, створення спеціалізованих підрозділів кіберполіції.

Ключові слова: транснаціональна організована злочинність, Конвенція ООН, імплементація законодавства, міжнародна співпраця, кримінальне право України.

Постановка проблеми

Транснаціональна організована злочинність у сучасному глобалізованому світі становить одну з найсерйозніших загроз міжнародному миру, безпеці та стабільному розвитку держав. Цей феномен характеризується надзвичайною різноманітністю проявів - від незаконного обігу наркотичних засобів і торгівлі людьми до кіберзлочинності та легалізації кримінальних доходів, що дозволяє злочинним організаціям акумулювати величезні фінансові ресурси, здатні дестабілізувати національні економіки та впливати на системи державного управління через корупційні схеми.

Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 року та її три додаткові протоколи створили потужну міжнародно-правову базу для протидії цьому явищу, встановивши фундаментальні поняття, механізми міжнародної співпраці та зобов'язання держав-учасниць щодо криміналізації відповідних діянь. Однак ефективність міжнародних механізмів протидії транснаціональній злочинності значною мірою залежить від якості та повноти імплементації положень Конвенції в національне законодавство країн-учасниць.

Україна, ратифікувавши Конвенцію у 2004 році, взяла на себе зобов'язання щодо приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів. Проте аналіз правозастосовної практики свідчить про наявність системних проблем у реалізації цих зобов'язань. Зокрема, спостерігається недостатня гармонізація визначень транснаціональних злочинів у Кримінальному кодексі України з міжнародними стандартами, особливо щодо кіберзлочинності; слабка координація між правоохоронними органами; неефективність механізмів конфіскації активів, отриманих злочинним шляхом; брак кваліфікованих кадрів і сучасних технологій для протидії новітнім формам транснаціональної злочинності.

Ці проблеми ускладнюються високим рівнем корупції, низькою ефективністю судової системи та недостатнім фінансуванням правоохоронних структур, що суттєво знижує ефективність боротьби з транснаціональною організованою злочинністю та створює загрози для національної безпеки України. Особливої актуальності ця проблематика набуває в контексті євроінтеграційних прагнень України та необхідності відповідності європейським стандартам правоохоронної діяльності.

Метою статті є комплексний аналіз ефективності імплементації положень Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності в національне законодавство України з виявленням основних проблем правового регулювання та правозастосовної практики, а також розроблення науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення механізмів протидії транснаціональній організованій злочинності в Україні відповідно до міжнародних стандартів та з урахуванням євроінтеграційних процесів.

Стан опрацювання проблематики

Проблематика транснаціональної організованої злочинності активно досліджується у працях українських та міжнародних авторів, які аналізують її кримінологічні, правові та соціальні аспекти. Е. Расюк досліджує кримінологічну характеристику транснаціонального наркобізнесу в Україні, аналізуючи структуру, динаміку та методи запобігання. І. Леган вивчає міжнародне співробітництво у сфері протидії транснаціональної організованої злочинності, акцентуючи на координації та інформаційному обміні між державами. А. Савченко, О. Стрільців аналізують кримінально-правові аспекти протидії незаконному обігу наркотиків, наголошуючи на гармонізації стандартів.

Т. Момотенко досліджує взаємозв'язок організованої злочинності та корупції в правоохоронних органах, пропонуючи реформи. А. Сакаль фокусується на розслідуванні злочинів у сфері наркотиків, вчинених транснаціональними групами, пропонуючи вдосконалення слідчих методів.

Виклад основного матеріалу

Транснаціональна організована злочинність представляє собою широкий спектр тяжких кримінальних діянь міжнародного масштабу, метою яких є отримання неза-

конної фінансової вигоди з залученням декількох держав. Цей феномен характеризується різноманітністю напрямків діяльності, включаючи незаконний обіг наркотичних засобів, контрабандне переміщення мігрантів, торгівлю людьми, легалізацію кримінальних доходів, незаконне поводження з вогнепальною зброєю, виготовлення контрафактних товарів, незаконну торгівлю об'єктами культурної спадщини та окремі форми кіберзлочинності [1].

Дана категорія злочинності становить серйозну загрозу для міжнародного миру та безпеки, призводить до систематичного порушення основоположних прав людини та негативно впливає на економічні, соціальні, культурні, політичні та громадянські процеси розвитку суспільств по всьому світу. Особливу небезпеку становлять величезні обсяги фінансових ресурсів, які можуть дестабілізувати легальну економіку та мати безпосередній вплив на систему державного управління через корупційні схеми та маніпулювання виборчими процесами.

Основоположним міжнародним документом у сфері протидії транснаціональній організованій злочинності виступає Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 року [2]. Цей документ встановлює фундаментальні поняття та механізми міжнародної співпраці.

Конвенція формулює поняття транснаціонального злочину як протиправні дії транснаціонального характеру, які:

– здійснюються на territory більше ніж однієї держави;

– скоюються в одній державі, але значна частина їх підготовки, планування, керівництва або контролю відбувається в іншій державі;

– вчиняються в одній державі за участю організованої злочинної групи, що здійснює кримінальну діяльність у кількох державах;

– скоюються в одній державі, але їх суттєві наслідки мають місце в іншій державі.

Документ надає чітке визначення організованої злочинної групи як структурно оформленого об'єднання у складі трьох або більше осіб, що функціонує протягом певного періоду часу та діє скоординовано з метою вчинення одного або кількох серйозних злочинів для отримання прямої або опосередкованої фінансової чи іншої матеріальної користі [2].

Конвенція покладає на держави-учасниці комплекс зобов'язань щодо протидії транснаціональній організованій злочинності, зокрема:

– криміналізацію транснаціональних злочинів у внутрішньому законодавстві (участь в організованій злочинній групі, легалізація кримінальних доходів, корупційні діяння та перешкоджання здійсненню правосуддя);

– розробка нових та розширених правових рамок для екстрадиції, взаємної правової допомоги та співробітництва правоохоронних органів;

– забезпечення навчання та технічної допомоги для створення або підвищення необхідного потенціалу національних органів влади.

Конвенцію доповнено трьома спеціалізованими протоколами, спрямованими на конкретні сфери організованої злочинності:

1. Протокол про запобігання та припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, та покарання за неї (резолюція 55/25 Генеральної Асамблеї ООН від 15 листопада 2000 р.);

2. Протокол проти незаконного ввезення мігрантів по суші, морю та повітрю (резолюція 55/25 Генеральної Асамблеї ООН від 15 листопада 2000 р.);

3. Протокол проти незаконного виготовлення та обігу вогнепальної зброї, її складових частин та компонентів, а також боєприпасів до неї (резолюція 55/255 Генеральної Асамблеї ООН від 31 травня 2001 р.) [2].

Рада Європи розробила під егідою Європейського комітету з проблем злочинності Білу книгу транснаціональної злочинності, в якій наголошується, що транснаціональні злочини становлять основну загрозу глобальній безпеці та можуть спричинити значний соціальний та економічний збиток. Транснаціональна злочинність використовує певні правові прогалини, а правоохоронні органи стикаються з труднощами швидкого реагування на діяльність злочинних організацій, які застосовують витончені

методи для приховування своєї діяльності та отриманих злочинних доходів, а також використовують переваги глобалізації та інформаційно-комунікаційних технологій [3].

На виконання рекомендацій Білої книги було ухвалено План дій Ради Європи по боротьбі з транснаціональною організованою злочинністю (2016–2020 рр.), який переслідує наступні основні цілі:

– посилення правової основи боротьби з транснаціональною злочинністю та її спрямованість на гармонізацію між державами-членами;

– сприяння імплементації правових механізмів боротьби з транснаціональною злочинністю на основі дотримання основних прав людини при повній повазі до верховенства права;

– удосконалення міжнародного поліцейського та судового співробітництва у сфері транснаціональної злочинності на загальноєвропейському рівні [4].

Європейський Союз створив розгалужену систему правових актів для протидії транснаціональній злочинності:

План дій щодо боротьби з організованою злочинністю (1997 р.) містить політичні керівні принципи та технічні елементи для забезпечення послідовного підходу ЄС до боротьби з організованою злочинністю [5].

Спільна дія 97/827/ПВД запроваджує механізм оцінки застосування та реалізації на національному рівні міжнародних зобов'язань щодо боротьби з організованими злочинами [6].

Рамкове рішення Ради 2008/841/ПВД передбачає кримінальну відповідальність за правопорушення, пов'язані з участю у злочинній організації, містить її визначення та спрямоване на гармонізацію законів ЄС та держав-членів щодо криміналізації цих правопорушень [7].

У травні 2021 року ЄС затвердив пріоритети у боротьбі із серйозною та організованою злочинністю на 2022-2025 роки, серед яких зазначено: кримінальні мережі з високим рівнем ризику, кібератаки, торгівля людьми, сексуальна експлуатація дітей, незаконне ввезення мігрантів, незаконний обіг наркотиків, шахрайство, економічні та фінансові злочини, організована злочинність проти власності, екологічні злочини, торгівля вогнепальною зброєю [8].

Управлінням ООН з наркотиків та злочинності було розроблено методичні вказівки щодо оцінки заходів, необхідних для забезпечення повної реалізації потенціалу Конвенції 2000 року. Ці інструменти призначені для використання при наданні технічної допомоги, зокрема в оцінці потреб держав-учасниць у технічній допомозі з особливою увагою до розроблення законодавства.

Інструментарій включає показники та питання, покликані:

– виявляти прогалини у чинному законодавстві та його застосуванні;

– сприяти формулюванню та розробці проектів технічної допомоги для запровадження відповідних заходів реагування;

– сприяти розробці показників результатів діяльності для здійснення оцінки [9].

Міжнародні механізми, які забезпечують реалізацію Конвенції включають діяльність міжнародних організацій, а саме:

– ООН: через UNODC координує виконання Конвенції, надаючи технічну допомогу державам, розробляючи програми запобігання злочинності та сприяючи гармонізації законодавства [10]. Конвенція зобов'язує держави-учасниці криміналізувати участь в організованих злочинних групах, відмивання грошей, корупцію та перешкоджання правосуддю [11].

– Інтерпол: забезпечує оперативний обмін інформацією між правоохоронними органами країн-учасниць, координує міжнародний розшук злочинців і підтримує бази даних [12]. Інтерпол відіграє ключову роль у виявленні транснаціональних злочинних мереж.

– Європол: у межах Європейського Союзу займається аналізом кримінальної інформації, координацією спільних операцій і протидією таким злочинам, як торгівля людьми, наркоторгівля та кіберзлочини [13].

– Основні форми співпраці, передбачені Конвенцією [11]:

– Обмін інформацією: створення спільних баз даних і оперативний обмін розвідувальними даними.

– Екстрадиція: спрощення процедур видачі злочинців між державами.

– Взаємна правова допомога: надання юридичної підтримки у розслідуванні та судовому переслідуванні.

– Спільні операції: координація правоохоронних органів для припинення діяльності злочинних груп.

І. Леган підкреслює, що ефективність цих механізмів залежить від гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами [14].

Регіональні механізми, зокрема в межах ЄС, де Угода про асоціацію між Україною та ЄС (ратифікована 2014 року) передбачає зобов'язання України гармонізувати законодавство з європейськими нормами, зокрема в сфері боротьби з організованою злочинністю. Це включає співпрацю з Європолом і посилення антикорупційних заходів.

Україна ратифікувала Конвенцію та її протоколи 4 лютого 2004 року (Закон України № 1433-IV). Конвенція вимагає від держав-учасниць криміналізації таких діянь [11]:

– участь в організованій злочинній групі (стаття 5 Конвенції);

– відмивання грошей (стаття 6);

– корупція (стаття 8);

– перешкоджання правосуддю (стаття 23).

В Україні ці вимоги частково імплементовані через Кримінальний кодекс України (далі - ККУ) [15]:

– Організована злочинність: стаття 255 ККУ передбачає відповідальність за створення злочинної організації та участь у ній. Ця стаття відповідає статті 5 Конвенції, однак потребує уточнення щодо визначення «транснаціонального характеру» злочину.

– Відмивання грошей: стаття 209 ККУ криміналізує легалізацію доходів, одержаних злочинним шляхом, що відповідає статті 6 Конвенції. І. Леган вказує на недостатню ефективність механізмів конфіскації активів [16].

– Корупція: статті 368–370 ККУ охоплюють хабарництво та інші корупційні злочини. Корупція є ключовим фактором, який сприяє транснаціональній злочинності, і потребує посилення протидії через антикорупційні органи, такі як НАБУ [17].

– Перешкоджання правосуддю: статті 392–397 ККУ частково відповідають вимогам статті 23 Конвенції.

Конвенція передбачає співпрацю у сфері екстрадиції, взаємної правової допомоги та обміну інформацією (статті 13, 16, 18) [11]. В Україні ці механізми реалізуються через:

– Законодавство: Закон України «Про міжнародну правову допомогу» (2000) та Кримінальний процесуальний кодекс України регулюють процедури екстрадиції та правової допомоги [18].

– Інституційна база: МВС України, Генеральна прокуратура (нині Офіс Генерального прокурора) та СБУ співпрацюють з Інтерполом і Європолом. Україна активно використовує канали Інтерполу для розшуку злочинців [12].

– Практичні приклади: І. Леган наводить приклад участі України в міжнародних операціях, таких як операція «Троянський щит» (2021), спрямована на боротьбу з наркоторгівлею.

Незважаючи на прогрес, І. Леган ідентифікує низку проблем у реалізації Конвенції в Україні:

– Недостатня гармонізація законодавства: Визначення транснаціональних злочинів у ККУ не завжди відповідає стандартам Конвенції, зокрема щодо кіберзлочинів.

– Слабка координація між відомствами: Відсутність єдиного координаційного органу для боротьби з транснаціональною злочинністю ускладнює співпрацю.

– Недостатня конфіскація активів: Механізми конфіскації доходів від злочинної діяльності потребують вдосконалення відповідно до статті 12 Конвенції [16].

– Кіберзлочини: Зростання кіберзлочинності вимагає оновлення законодавства та підготовки спеціалістів, що відповідає статті 29 Конвенції щодо технічної допомоги та навчання.

Позитивні аспекти імплементації Конвенції в Україні включають створення міцної законодавчої бази через ратифікацію Конвенції та внесення відповідних змін до Кримінального кодексу України, зокрема до статей 255 та 209, що заклало основу для

ефективної боротьби з транснаціональною злочинністю. Важливим досягненням є активна участь України в міжнародній співпраці через діяльність в Інтерполі та співробітництво з Європолом, що значно сприяє розкриттю транснаціональних злочинів. Створення Національного антикорупційного бюро України та Спеціалізованої антикорупційної прокуратури також частково відповідає вимогам статті 8 Конвенції щодо боротьби з корупцією та свідчить про системний підхід до антикорупційних реформ.

Водночас існують значні недоліки та виклики в імплементації Конвенції. Незважаючи на те, що Кримінальний кодекс України криміналізує основні діяння, передбачені Конвенцією, практичне застосування правових норм ускладнене через високий рівень корупції та низьку ефективність судової системи. Статистичні дані, наведені в монографії з посиланням на Numbeo, показують, що Україна посідає 47 місце за індексом злочинності із показником 48.84, що свідчить про середній рівень безпеки, проте відсутній детальний аналіз динаміки саме транснаціональних злочинів. Особливо гострою проблемою є зростання кіберзлочинності, яке не супроводжується достатньою кількістю кваліфікованих кадрів і сучасних технологій у правоохоронних органах. Крім того, відсутність належного фінансування правоохоронних структур суттєво обмежує їхню здатність повноцінно виконувати вимоги Конвенції, особливо щодо надання технічної допомоги та застосування сучасних методів розслідування.

І. Леган пропонує низку заходів для підвищення ефективності імплементації:

– гармонізація законодавства: уточнення визначень транснаціональних злочинів у ККУ, зокрема щодо кіберзлочинів;

– створення координаційного органу: запровадження єдиного центру для координації боротьби з транснаціональною злочинністю;

– посилення конфіскації активів: розроблення ефективних механізмів відповідно до статті 12 Конвенції;

– навчання кадрів: впровадження програм підготовки правоохоронців із фокусом на кіберзлочини та міжнародну співпрацю;

– розширення співпраці з Європолом: у контексті євроінтеграції активізувати участь України в операціях Європолу [14].

Висновки

Проведений аналіз ефективності імплементації Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності в національне законодавство України дозволяє констатувати, що транснаціональна організована злочинність становить системну загрозу для міжнародної безпеки, охоплюючи широкий спектр кримінальних діянь від традиційних форм до новітніх проявів кіберзлочинності.

Для підвищення ефективності імплементації Конвенції в Україні необхідно: Створення Національного центру з протидії транснаціональній злочинності при Раді національної безпеки і оборони України з функціями координації діяльності всіх правоохоронних органів, аналізу загроз, розроблення стратегічних планів протидії та забезпечення міжнародної співпраці. Центр повинен мати статус міжвідомчого органу з правом отримання інформації від усіх державних органів та координації спільних операцій. Запровадження інституту спеціалізованих прокурорів з транснаціональної злочинності в структурі Офісу Генерального прокурора з особливими повноваженнями щодо координації міжнародного розслідування, забезпечення екстрадиційних процедур та супроводження справ про конфіскацію активів злочинного походження. Ці прокурори повинні мати спеціальну підготовку з міжнародного кримінального права та володіти іноземними мовами. Створення єдиної цифрової платформи «TransCrime» для обміну інформацією між правоохоронними органами України та міжнародними партнерами в режимі реального часу. Платформа повинна інтегрувати бази даних МВС, СБУ, ДБР, НАБУ, Держприкордонслужби та забезпечувати автоматичний аналіз зв'язків між злочинами, особами та фінансовими операціями з використанням технологій штучного інтелекту. Впровадження механізму «розширеної конфіскації» за європейською моделлю, який дозволить конфісковувати майно, яке не відповідає за-

конним доходам особи, навіть за відсутності прямого зв'язку з конкретним злочином. Це потребує внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з одночасним створенням Агентства з повернення активів при Кабінеті Міністрів України. Створення спеціалізованих підрозділів кіберполіції регіонального рівня з мандатом розслідування транснаціональних кіберзлочинів, оснащених сучасним технічним обладнанням та укомплектованих ІТ-спеціалістами. Ці підрозділи повинні мати прямі канали зв'язку з аналогічними структурами країн ЄС та США для оперативного реагування на кіберінциденти. Створення Національного центру фінансових розслідувань як незалежного органу при Національному банку України з функціями моніторингу підозрілих фінансових операцій, аналізу схем відмивання коштів та координації з міжнародними FIU (Financial Intelligence Units). Центр повинен мати доступ до банківської таємниці та право блокування рахунків в режимі реального часу.

Література

1. Transnational Organized Crime – The Globalized Illegal Economy. URL: https://www.unodc.org/documents/toc/factsheets/TOC12_fs_general_EN_HIRES.pdf

2. United Nations Convention against Transnational Organized Crime. URL: https://treaties.un.org/doc/source/docs/A_RES_55_25-E.pdf

3. White Paper on transnational organised crime. URL: https://rm.coe.int/168070afba

4. Council of Europe Action Plan on combating Transnational Organised Crime (2016-2020). URL: https://rm.coe.int/168070c5ca

5. Action plan to combat organized crime (Adopted by the Council on 28 April 1997). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A51997XG0815

6. 97/827/JHA: Joint Action of 5 December 1997. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31997F0827

7. Council Framework Decision 2008/841/JHA of 24 October 2008 on the fight against organised crime. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32008F0841

8. Delegations will find in the Annex the Council conclusions setting the EU's priorities for the fight against serious and organised crime for EMPACT 2022-2025. URL: https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-8665-2021-INIT/en/pdf

9. Implementation of the United Nations Convention against Transnational Organized Crime: Needs Assessment Tools. UNITED NATIONS New York, 2016. URL https://www.unodc.org/documents/organized-crime/tools_and_publications/16-02938_eBook.pdf

10. Протидія торгівлі дітьми та комерційній сексуальній експлуатації дітей: основні положення міжнародного та національного законодавства / Заг. ред. К.Б. Левченко. К., 2006. 48 с.

11. Про ратифікацію Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності та протоколів, що її доповнюють: Закон України від 04.02.2004 р. № 1433-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 19. ст.263.

12. Расюк Е.В. Кримінологічна характеристика та запобігання транснаціональному наркобізнесу в Україні: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08; Нац. акад. внутр. справ України. К., 2005. 20 с.

13. Римський Статут Міжнародного кримінального суду: Міжнародний документ від 17.07.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

14. Леган І. М. Міжнародне співробітництво у сфері запобігання та протидії транснаціональній злочинності : монографія НУ «Чернігівська політехніка». Чернігів. 2021. 328 с.

15. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. ст.131.

16. Савченко А.В., Стрільців О.М. Кримінальноправова протидія незаконному обігу наркотиків: міжнародні та національні стандарти : посібник; ред.: В.В. Коваленко; Нац. акад. внутр. справ. Київ : НАВС, 2014. 145 с.

17. Момотенко Т.Д. Організована злочинність і корупція в правоохорон-

них органах держави: співвідношення та взаємозв'язок. *Європейські перспективи*. 2015. № 1. С. 82-87.

18. Сакаль А.П. Розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, вчинених транснаціональними організованими злочинними угрупуваннями: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.09; Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2014. 20 с.

Malanchuk P.

INTERNATIONAL MECHANISMS FOR COMBATING TRANSNATIONAL ORGANIZED CRIME: ANALYSIS OF THE EFFECTIVENESS OF THE IMPLEMENTATION OF THE UNITED NATIONS CONVENTION AGAINST TRANSNATIONAL ORGANIZED CRIME IN THE NATIONAL LEGISLATION OF UKRAINE

The article is devoted to a comprehensive analysis of the effectiveness of implementing the provisions of the 2000 UN Convention against Transnational Organized Crime into Ukraine's national legislation. The theoretical foundations of transnational organized crime as a global phenomenon are examined, encompassing illegal drug trafficking, human trafficking, cybercrime, money laundering, and other forms of international-scale criminal activity. The relevance of the study is conditioned by the fact that in today's globalized world, transnational organized crime represents one of the most serious threats to international security, accumulating enormous financial resources capable of destabilizing national economies and influencing public administration systems through corruption schemes. The rapid development of information technologies leads to the emergence of new forms of crime, particularly cybercrimes, which requires updating legal mechanisms of counteraction and training qualified personnel.

The article analyzes the international legal framework for combating transnational crime, particularly the provisions of the UN Convention and its three additional protocols, as well as regional mechanisms of the Council of Europe and the European Union. The activities of international organizations (UNODC, Interpol, Europol) in ensuring the implementation of conventional cooperation mechanisms are examined in detail.

Special attention is paid to assessing the state of the Convention's implementation in Ukraine through analyzing the compliance of national legislation with international standards. Positive aspects have been identified: creation of a legislative framework, active international cooperation, functioning of anti-corruption bodies. At the same time, systemic problems have been identified: insufficient harmonization of definitions of transnational crimes, weak coordination between law enforcement agencies, ineffectiveness of asset forfeiture mechanisms, lack of qualified personnel for combating cybercrime.

Based on the conducted analysis, scientifically substantiated proposals for improving national counteraction mechanisms have been formulated: establishing a National Center for Combating Transnational Crime, introducing the institution of specialized prosecutors, developing a digital information exchange platform, implementing an extended forfeiture mechanism, creating specialized cyber police units.

Keywords: transnational organized crime, UN Convention, legislative implementation, international cooperation, Ukrainian criminal law.

ТРУДОВІ ДОГОВОРИ ПРО ДИСТАНЦІЙНУ ТА НАДОМНУ РОБОТУ: ПОНЯТТЯ, ОСОБЛИВОСТІ ТА МІСЦЕ В СИСТЕМІ ТРУДОВИХ ДОГОВОРІВ

ЗЕЛЕНСЬКИЙ Віталій Миколайович - доктор юридичних наук, старший викладач кафедри приватного та соціального права юридичного факультету Сумського національного аграрного університету

https://orcid.org/0009-0008-8783-7925

УДК 349.23

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.44

Стаття присвячена комплексному аналізу правової природи трудових договорів про дистанційну та надомну роботу, виявленню їх характерних особливостей та визначенню місця в системі трудових договорів України. В умовах сучасних глобальних викликів, зокрема пандемії COVID-19, воєнного стану в Україні та інтенсивного розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, трудові відносини зазнають кардинальних трансформацій, що актуалізує дослідження нетипових форм зайнятості. Розкрито поняття та правову сутність договорів про дистанційну та надомну роботу, проаналізовано їх функції в системі трудового права, виявлено специфічні ознаки, що відрізняють їх від стандартних трудових договорів. Особливу увагу приділено можливості укладення договорів про дистанційну роботу в електронній формі з використанням електронного цифрового підпису, що є особливо актуальним в умовах воєнного стану. Детально проаналізовано алгоритм укладення електронного договору, включаючи створення ЕЦП, узгодження умов, підписання та передачу документів через електронні канали. Встановлено ключові відмінності між дистанційною та надомною роботою: дистанційна робота передбачає гнучкість у виборі місця виконання трудових обов'язків, відсутність підпорядкування внутрішньому трудовому розпорядку та використання інформаційно-комунікаційних технологій, тоді як надомна робота чітко прив'язана до місця проживання працівника і не передбачає такої гнучкості. Розглянуто специфічні ознаки дистанційної роботи, зокрема самостійне визначення графіку роботи працівником, організацію робочого місця власними силами, відсутність обов'язку роботодавця забезпечувати безпечні умови праці. Проаналізовано особливості надомної роботи, включаючи обов'язкову письмову форму укладення договору, використання власних засобів праці, законодавчі вимоги до працівників. Доведено, що обидва типи договорів є самостійними субінститутами в системі трудового права України, які входять до загального інституту трудового договору та відіграють важливу роль у модернізації трудового законодавства, сприяючи адаптації до нових реалій віддаленої зайнятості, децентралізації робочих процесів та цифровізації економіки.

Ключові слова: трудовий договір, дистанційна робота, надомна робота, нетипова зайнятість, електронний підпис.

Постановка проблеми

В умовах сучасних глобальних викликів, зокрема пандемії COVID-19, воєнного стану в Україні та інтенсивного розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, трудові відносини зазнають кардинальних трансформацій. Особливої актуальності набувають питання правового регулювання нетипових форм зайнятості, серед яких провідне місце займають дистанційна та надомна робота.

Незважаючи на поширене використання понять «дистанційна робота» та «надомна

робота» у науковій літературі та практиці, їх часто ототожнюють або плутають, що призводить до неточностей у правовому регулюванні та практичному застосуванні. Між тим, ці форми організації праці мають суттєві правові відмінності, що безпосередньо впливають на специфіку укладення, виконання та припинення відповідних трудових договорів.

Проблематика ускладнюється відсутністю чіткого теоретичного обґрунтування місця договорів про дистанційну та надомну роботу в системі трудових договорів, а також недостатньою систематизацією їх особливостей та функцій. Це створює потребу в комплексному дослідженні правової природи цих договорів, їх характерних ознак та ролі у сучасному трудовому праві України.

Метою статті є комплексний аналіз правової природи трудових договорів про дистанційну та надомну роботу, виявлення їх характерних особливостей та визначення місця в системі трудових договорів України.

Стан опрацювання проблематики

Питання правового регулювання нетипових форм зайнятості, зокрема дистанційної та надомної роботи, привертають увагу багатьох українських науковців, проте залишаються недостатньо дослідженими в контексті їх місця в системі трудових договорів.

Г. Чанишева та Б. Римар у своїх працях розглядають види трудового договору за законодавством України, однак їхній аналіз переважно стосується традиційних форм трудових відносин і не приділяє достатньої уваги специфіці договорів про дистанційну та надомну роботу. Автори зосереджуються на загальній класифікації трудових договорів, не виділяючи особливостей нетипової зайнятості.

Значний внесок у розвиток теорії трудового договору зробили І. Митрофанов та О. Плескун, які у своїй монографії детально аналізують трудовий договір як юридичний факт у трудовому праві. Їхнє дослідження охоплює функціональне призначення трудового договору, проте не розкриває специфіки субінститутів дистанційної та надомної роботи в системі трудового права.

Найбільш комплексно питання дистанційної роботи досліджує Д. Плесков у своїй дисертації, присвяченій правовому регулюванню дистанційної роботи. Автор детально аналізує правову природу дистанційної роботи, її особливості та проблеми регулювання, однак не проводить порівняльного аналізу з надомною роботою та не визначає їх місце в загальній системі трудових договорів.

Н. Швець та Д. Черниченко зосереджують увагу на електронній формі трудового договору в контексті реформування трудового законодавства. Їхнє дослідження є актуальним для розуміння сучасних тенденцій укладення трудових договорів, особливо в умовах цифровізації, проте не охоплює всіх аспектів специфіки договорів про дистанційну роботу.

І. Козуб та К. Малофій присвячують свою увагу трудовому договору про надомну роботу, розглядаючи його особливості та проблемні аспекти. Однак їхнє дослідження не містить порівняльного аналізу з дистанційною роботою та не визначає місце надомної роботи в системі нетипових форм зайнятості.

Аналіз наукової літератури свідчить про фрагментарність дослідження проблематики трудових договорів про дистанційну та надомну роботу. Більшість праць зосереджуються на окремих аспектах цих форм зайнятості, не надаючи комплексного бачення їх правової природи, функцій та місця в системі трудових договорів.

Виклад основного матеріалу

В умовах сучасних глобальних викликів та швидкого розвитку інформаційних технологій трудові відносини зазнають кардинальних трансформацій. Особливо актуальними стали питання правового регулювання дистанційної та надомної роботи, які набули особливого значення в контексті воєнного стану в Україні та загальносвітових тенденцій цифровізації трудової діяльності.

Дистанційна та надомна робота, хоча часто сприймаються як синонімічні поняття, мають суттєві правові відмінності, що безпосередньо впливають на специфіку укладення, виконання та припинення відповідних

трудових договорів. Ці форми організації праці потребують особливого підходу до визначення трудових прав та обов'язків сторін, режиму робочого часу, умов оплати праці, забезпечення охорони праці та соціальних гарантій працівників.

Трудовий договір про дистанційну роботу є окремим видом трудового договору, який регулює трудові відносини в умовах нетипової зайнятості. Він визначається як угода між працівником і роботодавцем, за якою працівник зобов'язується виконувати певну роботу за межами робочих приміщень роботодавця, обираючи місце роботи на власний розсуд, використовуючи інформаційно-комунікаційні технології, без підпорядкування внутрішньому трудовому розпорядку. Роботодавець, у свою чергу, гарантує своєчасну оплату праці та, за потреби, забезпечення необхідними засобами для виконання роботи [1;2].

Трудовий договір про дистанційну роботу виконує кілька функцій:

1. Юридична підстава виникнення трудових відносин. Він є правовим фактом, що започатковує, підтримує та розвиває трудові відносини між сторонами.

2. Субінститут трудового права. Як частина загального інституту трудового договору, він включає спеціальні норми, що регулюють зміст, термін дії та особливості відносин між роботодавцем і дистанційним працівником.

3. Індивідуальний регулятор трудових відносин. Договір встановлює конкретні умови співпраці між працівником і роботодавцем, враховуючи специфіку дистанційної роботи [3; 4].

Трудовий договір про дистанційну роботу має низку специфічних ознак, що відрізняють його від стандартного трудового договору:

1. Відсутність підпорядкування внутрішньому трудовому розпорядку. Працівник самостійно визначає графік роботи, включаючи початок, закінчення та перерви, що знижує контроль роботодавця над робочим часом. Це може впливати на дисципліну працівника, але дослідження показують, що дистанційні працівники часто працюють більше, ніж передбачено договором (до 80% телепрацівників порівняно з 50% звичайних працівників) [5, с. 29].

2. Виконання роботи поза приміщеннями роботодавця. Дистанційна робота передбачає можливість виконання трудових обов'язків у будь-якому місці, обраному працівником, на відміну від надомної роботи, де місце роботи зазвичай обмежене домом працівника.

3. Організація робочого місця працівником. Працівник самостійно забезпечує робоче місце, використовуючи власні технічні засоби (комп'ютер, телефон тощо). Однак роботодавець може вимагати використання власного обладнання, що покладає на нього обов'язок забезпечити працівника необхідними засобами [1].

4. Відсутність обов'язку роботодавця забезпечувати безпечні умови праці. Оскільки місце роботи обирається працівником, роботодавець не може гарантувати безпечні та здорові умови. Законодавство України забороняє укладення договорів про дистанційну роботу за наявності небезпечних виробничих факторів (ч. 2 ст. 153 КЗпП) [1]. Для захисту працівника договір може включати умову про попереднє повідомлення роботодавця про стан робочого місця.

5. Можливість укладення в електронній формі. На відміну від стандартних трудових договорів, договір про дистанційну роботу може укладатися електронно, що особливо актуально в умовах воєнного стану. Електронна форма прирівнюється до письмової, а підписання здійснюється за допомогою електронного цифрового підпису (далі - ЕЦП) [2; 6]. Це спрощує процес укладення договору, усуваючи необхідність особистих зустрічей.

Трудовий договір про дистанційну роботу є субінститутом у системі трудового права, що входить до загального інституту трудового договору. Він регулює нетипові форми зайнятості, які набули поширення внаслідок пандемії COVID-19, воєнного стану в Україні та інших факторів, таких як міграція трудових ресурсів і руйнування інфраструктури.

Укладення трудового договору про дистанційну роботу в електронній формі, є ак-

туальним для обох видів нетипової зайнятості:

– домовленість сторін про електронний формат договору;

– створення електронного цифрового підпису (ЕЦП) працівником і роботодавцем, якщо його ще немає;

– узгодження умов договору (особисто або через електронні засоби комунікації);

– підписання договору роботодавцем за допомогою ЕЦП;

– передача підписаного документа працівнику через електронні канали;

– підписання працівником документа за допомогою ЕЦП (наприклад, через сервіс «Дія.Підпис»);

– повернення підписаного документа роботодавцю з підтвердженням підпису.

Цей процес спрощує оформлення трудових відносин, особливо в умовах воєнного стану, коли фізична присутність сторін ускладнена [7].

Після детального дослідження особливостей трудового договору про дистанційну роботу необхідно звернутися до розгляду надомної роботи – правового інституту, який часто ототожнюють з дистанційною роботою, однак має суттєві відмінності в правовому регулюванні та практичному застосуванні.

Трудовий договір про надомну роботу є специфічним видом трудового договору, що регулює трудові відносини, за яких працівник виконує трудові функції вдома. Цей договір укладається між працівником і роботодавцем і передбачає виконання роботи, пов'язаної з виробництвом продукції, наданням послуг або здійсненням функцій, визначених установчими документами підприємства. Надомна робота виконується за місцем проживання працівника або в іншому місці, визначеному ним, але без можливості самостійної зміни цього місця без згоди роботодавця.

Основною відмінністю надомної роботи від дистанційної є чітка прив'язка до місця проживання працівника та використання власних засобів виробництва (інструментів, обладнання тощо). Законодавство України, зокрема Кодекс законів про працю (КЗпП), встановлює, що надомна робота не передбачає гнучкості у виборі місця виконання роботи, на відміну від дистанційної, де працівник може обирати місце на власний розсуд [8].

Трудовий договір про надомну роботу виконує такі функції:

1. Юридична підстава для трудових відносин. Договір є правовим актом, що встановлює, регулює та припиняє трудові відносини.

2. Регулятор специфічних умов праці. Визначає особливості виконання роботи вдома, включаючи організацію робочого місця та використання обладнання.

3. Захист прав сторін. Забезпечує дотримання трудових прав працівника, зокрема права на оплату праці та соціальні гарантії.

Трудовий договір про надомну роботу має низку особливостей, що відрізняють його від інших видів трудових договорів:

1. Письмова форма укладення. Відповідно до законодавства України, договір про надомну роботу укладається виключно в письмовій формі. Це забезпечує чіткість умов і захист прав обох сторін. На відміну від дистанційної роботи, електронна форма укладення договору для надомної роботи не передбачена, що зумовлено необхідністю чіткого визначення місця роботи.

2. Прив'язка до місця проживання працівника. Місце виконання роботи, як правило, обмежується домом працівника. Зміна цього місця можлива лише за згодою роботодавця, що відрізняє надомну роботу від дистанційної, де працівник має більшу свободу вибору.

3. Використання власних засобів праці. Працівник зазвичай використовує власне обладнання або інструменти, хоча в деяких випадках роботодавець може надавати необхідні засоби. Це покладає на працівника відповідальність за організацію робочого місця.

4. Відсутність змін в істотних умовах праці. Введення надомної роботи не супроводжується зміною істотних умов праці, таких як режим робочого часу чи оплата праці, якщо це не передбачено договором. Це забезпечує стабільність трудових відносин.

5. Законодавчі вимоги до працівника. Законодавство встановлює вимоги до пра-

цівників, які можуть виконувати надомну роботу, зокрема здатність виконувати певну трудову функцію, визначену установчими документами підприємства.

6. Заборона необґрунтованої відмови у прийнятті на роботу. Відповідно до ст. 22 КЗпП України, відмова у прийнятті на надомну роботу без обґрунтованих причин заборонена, що захищає права працівників [1].

Трудовий договір про надомну роботу є субінститутом у системі трудового права, що входить до загального інституту трудового договору. Він регулює нетипові форми зайнятості, які набули актуальності в умовах змін в організації праці, зокрема через пандемію COVID-19 та воєнний стан в Україні. Надомна робота, поряд із дистанційною, відповідає сучасним викликам, таким як потреба в гнучкості трудових відносин та адаптація до нових економічних і соціальних умов.

На відміну від дистанційної роботи, яка більше залежить від інформаційно-комунікаційних технологій і передбачає гнучкість у виборі місця роботи, надомна робота має чіткішу локалізацію (домівка працівника) та менший акцент на цифрових технологіях. Обидва типи договорів відіграють важливу роль у модернізації трудового законодавства, сприяючи адаптації до нових реалій, таких як віддалена зайнятість і децентралізація робочих процесів.

Висновки

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок про те, що трудові договори про дистанційну та надомну роботу є самостійними субінститутами в системі трудового права України, які входять до загального інституту трудового договору та регулюють нетипові форми зайнятості. Незважаючи на часте ототожнення цих понять у практиці, вони мають суттєві правові відмінності: дистанційна робота передбачає гнучкість у виборі місця виконання трудових обов'язків та відсутність підпорядкування внутрішньому трудовому розпорядку, тоді як надомна робота чітко прив'язана до місця проживання працівника.

Особливістю договору про дистанційну роботу є можливість його укладення в електронній формі з використанням електронного цифрового підпису, що особливо актуально в умовах воєнного стану. Обидва типи договорів виконують важливі функції: є юридичною підставою виникнення трудових відносин, індивідуальними регуляторами трудових відносин та субінститутами трудового права. Їх розвиток обумовлений сучасними глобальними викликами, включаючи пандемію COVID-19, воєнний стан в Україні та цифровізацію економіки, що робить їх невід'ємною частиною модернізації трудового законодавства та адаптації до нових реалій віддаленої зайнятості і децентралізації робочих процесів.

Література

1. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 1971, додаток до № 50, ст. 375.

2. Проект Трудового кодексу України – СПО Об'єднань Профспілок. URL: https://spo.fpsu.org.ua/laws/proekt-trudovogo-kodeksu-ukrayiny-78/ (дата звернення: 29.05.2025).

3. Чанишева Г.І., Римар Б.А. Види трудового договору за законодавством України. О.: Фенікс, 2012. С. 150–151.

4. Трудовий договір як юридичний факт у трудовому праві: монографія / І. І. Митрофанов, О. В. Плескун; за заг. ред. І. І. Митрофанова. Одеса: Видавництво «Фенікс», 2014. 272 с.

5. Плесков Д. Правове регулювання дистанційної роботи: дис. ... д-ра філософії в галузі права. Харків, 2022. 209 с.

6. Швець Н., Черниченко Д. Електронна форма трудового договору в контексті реформування законодавства про працю. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. №1. С. 84-89.

7. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 р. № 2136-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text

8. Козуб І., Малофій К. Трудовий договір про надомну роботу. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 5. С. 63-68.

Zelensky V.

EMPLOYMENT CONTRACTS FOR REMOTE AND HOME-BASED WORK: CONCEPT, FEATURES AND PLACE IN THE SYSTEM OF LABOR CONTRACTS

The article is devoted to a comprehensive analysis of the legal nature of employment contracts for remote and home-based work, identifying their characteristic features and determining their place in the system of employment contracts in Ukraine. In the context of modern global challenges, particularly the COVID-19 pandemic, martial law in Ukraine, and intensive development of information and communication technologies, labor relations are undergoing fundamental transformations, which actualizes the study of atypical forms of employment. The concepts and legal essence of remote and home-based work contracts are revealed, their functions in the labor law system are analyzed, and specific features that distinguish them from standard employment contracts are identified. Special attention is paid to the possibility of concluding remote work contracts in electronic form using electronic digital signatures, which is particularly relevant under martial law conditions. The algorithm for concluding electronic contracts is analyzed in detail, including the creation of electronic digital signatures, agreement on terms, signing and transmission of documents through electronic channels. Key differences between remote and home-based work are established: remote work involves flexibility in choosing the place of work performance, absence of subordination to internal labor regulations, and use of information and communication technologies, while home-based work is clearly tied to the employee's place of residence and does not provide such flexibility. Specific features of remote work are examined, including independent determination of work schedule by the employee, organization of the workplace by their own means, and absence of the employer's obligation to ensure safe working conditions. The features of home-based work are analyzed, including mandatory written form of contract conclusion, use of personal work tools, and legislative requirements for employees. It is proven that both types of contracts are independent sub-institutions in the Ukrainian labor law system, which are part of the general institution of employment contracts and play an important role in modernizing labor legislation, contributing to adaptation to new realities of remote employment, decentralization of work processes, and digitalization of the economy.

Keywords: employment contract, remote work, home-based work, atypical employment, electronic signature.

ВІДНОВЛЕННЯ ВТРАЧЕНИХ МАТЕРІАЛІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ НА СТАДІЇ ПІДГОТОВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ

ГОРДУЗ Ганна Володимирівна - аспірантка кафедри кримінального процесу та криміналістики Одеського державного університету внутрішніх справ
ТЕТЕРЯТНИК Ганна Костянтинівна - завідувачка кафедри кримінального процесу та криміналістики Одеського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор

УДК 343.14:343.163
DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.45

У статті досліджено актуальну на сучасному етапі розвитку кримінального процесу України проблему відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження на стадії підготовчого судового розгляду. Визначено, що ефективність цієї стадії безпосередньо залежить від повноти та достовірності інформації, яка міститься в матеріалах провадження, а також від їх фактичної наявності у розпорядженні суду та сторін. У випадках втрати, знищення або недоступності таких матеріалів суд, відповідно до принципів змагальності, рівності сторін та забезпечення справедливого судочинства, має або забезпечити їх відновлення, або вжити інших належних процесуальних заходів, які гарантують реалізацію прав учасників.

Здійснено узагальнення судової практики щодо застосування норм КПК України у справах, де постало питання відновлення втрачених документів саме на етапі підготовчого провадження. На підставі порівняльного аналізу судових ухвал показано неоднорідність підходів до питання допустимості продовження провадження за відсутності певної частини матеріалів, порядку відновлення процесуальних документів, а також ролі ініціативи сторін у цьому процесі.

Проаналізовано наукові підходи до проблематики. Зокрема, досліджено концепцію підготовчого провадження як самостійної стадії кримінального процесу у наукових працях щодо його фільтраційної функції та значенні для захисту прав учасників, критеріїв обґрунтованості рішень суду у підготовчому провадженні, із зазначенням ризиків формального підходу у разі часткової відсутності матеріалів, завдань суду на цій стадії, зокрема у контексті забезпечення справедливого балансу між публічним інтересом і правами сторін.

У результаті дослідження обґрунтовано, що підготовче провадження, як стадія, на якій реалізується значна частина процесуальних прав сторін, вимагає спеціального регулювання процедури відновлення втрачених документів. Запропоновано підхід, згідно з яким суд має бути наділений ширшими повноваженнями щодо ініціювання таких процедур, а також уточнено ознаки, за якими має оцінюватися допустимість продовження провадження у разі повної або часткової втрати матеріалів. Наголошено на доцільності внесення змін до КПК України щодо унормування спеціальної процедури перевірки повноти матеріалів у підготовчому провадженні, а також врегулювання порядку реагування суду у разі виявлення їх втрати.

Ключові слова: відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження, підготовче провадження, докази, сторони кримінального провадження, ухвала суду, законність, обвинувальний акт, прокурор.

Постановка проблеми

Актуальність тематики відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження на стадії підготовчого провадження зумовлюється як загальними трансформаціями в сфері кримінального процесу в умовах збройного конфлікту, так і специфікою самої

цієї стадії, яка є ключовою для вирішення питання про допустимість обвинувального акту до судового розгляду по суті.

У зв'язку з тим, що стадія підготовчого судового провадження є останнім процесуальним фільтром перед початком розгляду кримінального провадження по суті, на ній вирішується питання про повернення обвинувального акту, зупинення провадження, передачу справи іншому суду. Це вимагає доступу до документів, які можуть бути втрачені внаслідок воєнних дій, технічних збоїв чи недбалості.

Особливого значення проблема набуває в умовах збройної агресії рф проти України, коли втрата матеріалів кримінального провадження через бойові дії, евакуацію судів, знищення документів, пошкодження інформаційних систем або втрату носіїв інформації стала не поодиноким винятком, а масовим явищем. Оскільки кримінальні провадження не можуть рухатись далі без відновлення їхнього документального базису, виникає необхідність чіткого нормативного закріплення процедури відновлення саме на етапі, коли вирішується питання про те, чи справу буде розглянуто по суті.

Зміни, внесені до КПК України у 2022 році передбачають можливість відновлення матеріалів кримінального провадження і на стадії підготовчого провадження (ст. 615-1). Однак аналіз правозастосовної практики вказує на відсутність чітко визначених механізмів відновлення на цій стадії.

Таким чином, наукове осмислення механізмів та правової природи відновлення матеріалів саме в підготовчому провадженні є критично необхідним, з огляду на завдання цієї стадії. Комплексний аналіз цієї проблематики дозволить не лише узгодити процесуальні дії з принципами справедливого судочинства, а й сприятиме удосконаленню кримінального процесуального законодавства України.

Аналіз останніх публікацій

Питання підготовчого провадження на монографічному рівні досліджені у роботах О. В. Бабаєвої, Я. В. Замкової, Н. П. Сизої, Г. К. Тетерятник та ін. Окремі аспекти відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження висвітлюються у роботах О. В. Лазукової, В. В. Навроцької, А. Б. Романюка, Г.К. Тетерятник, Т. Г. Фоміної, натомість у них автори не торкають саме проблематики відновлення на цій стадії.

Метою статті є досягнення наукового результату у вигляді теоретико обґрунтованих положень щодо відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження на стадії підготовчого провадження та напрацювання на їх підставі пропозицій до вдосконалення чинного законодавства і практики його реалізації.

Виклад основного матеріалу

О. В. Бабаєва вказує, що підготовче провадження направлено на забезпечення взаємозв'язку судового розгляду з досудовою процесуальною діяльністю, усунення перешкод й створення умов для його проведення, а також надання сторонам можливості врегулювати правовий конфлікт до початку судового розгляду [1, с. 186]. Крім того, на цій стадії вирішуються питання, пов'язані із призначенням судового розгляду.

Аналіз ухвал судів свідчить про відсутність єдності судової практики щодо відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження на цій стадії. У випадках, коли матеріали кримінального провадження у порядку ст. 291 КПК України були направлені до суду, натомість підготовче провадження не було проведено або не були прийняті рішення у порядку ст. 314 КПК України, суб'єкти (з досліджених ухвал ними були прокурори) звертаються до суду з клопотанням про відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження. У таких випадках можуть бути різні обставини та обсяг втрачених матеріалів: провадження може бути втрачене в цілому або ж можуть бути втрачені тільки ті документи, які направлялися до суду, натомість письмові докази з береглися в прокурора.

Як правило, у проаналізованих ухвалах предметом звернення було вирішення питання про відновлення обвинувального акту, реєстру матеріалів кримінального провадження та інших документів, які направ-

ляються до суду разом з обвинувальним актом відповідно до ч. 4 ст. 291 КПК України.

Наприклад, «Судом встановлено, що 26.01.2021 в провадження Веселівського районного суду Запорізької області надійшло кримінальне провадження за обвинуваченням ОСОБА_4 за ч. 2 ст. 367, ч. 3 ст. 15, ч. 4 ст. 191 КК України(справа № 313/94/21, провадження № 1-кп/313/41/21). Після скерування обвинувального акту до суду судовий розгляд провадження на підставі обвинувального акту не призначено. Будь-яке рішення, передбачене ст. 314 КПК України не прийнято». А матеріали кримінального провадження залишилися на тимчасово окупованій території. Відтак судом було прийнято рішення про відновлення обвинувальний акт, складений та затверджений 21.01.2021; реєстр матеріалів досудового розслідування; розписка про отримання копії обвинувального акту, реєстру матеріалів досудового розслідування та цивільного позову; супровідний лист до Веселівського районного суду Запорізької області [2].

Натомість у зв'язку із необхідністю прийняття певного кола процесуальних рішень на стадії підготовчого провадження виникають і дискусійні питання щодо відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження.

Так, у справі № 185/2592/17 прокурор, не ставлячи питання про призначення до судового розгляду, заявив клопотання про зупинення кримінального провадження за обвинуваченням ОСОБА_5 у вчинені кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 258-3 КК України до її розшуку. В обґрунтування заявленого клопотання посилається на те, що матеріали кримінального провадження за обвинуваченням ОСОБА_5 знаходяться на тимчасово окупованій території і в розпорядженні сторони обвинувачення не перебувають. Захисник заперечував проти заявленого клопотання прокурора та вказав про неможливість ознайомитися з матеріалами кримінального провадження, що стосуються його підзахисної, у зв`язку з їх відсутністю і просив суд повернути обвинувальний акт за обвинуваченням прокурору.

Суд при обґрунтуванні рішення зауважив, що відсутність матеріалів кримінального провадження за обвинуваченням ОСОБА_5 у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 258-3 КК України, є перешкодою для здійснення судового провадження, оскільки суд буде позбавлений можливості з`ясувати та встановити, чи була дотримана процедура спеціального досудового розслідування «in absentia» , порядок вручення процесуальних документів, а наявність лише обвинувального акту і реєстру матеріалів досудового розслідування не є достатнім для ухвалення будь-якого судового рішення. При цьому було наголошено, що прокурор не звертався з клопотанням про відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження. У задоволенні клопотання прокурора про зупинення кримінального провадження було відмовлено, судом постановлено рішення про повернення обвинувального акту для вирішення питання про відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження [3].

Відповідно до ч. 3 ст. 314 КПК України під час підготовчого розгляду суд може повернути обвинувальний акт, якщо він не відповідає вимогам, передбаченим КПК України. У п. 3 ч.6 п. 2 листа ВССУ з розгляду цивільних і кримінальних справ від 03.10.2012 року № 223-1430/0/4-12 «Про порядок здійснення підготовчого судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України» зазначено, що проведення будь-яких слідчих або інших процесуальних дій, окрім тих, що зазначені в ухвалі про повернення обвинувального акта в кримінальному провадженні, не допускається, а докази, отримані під час проведення процесуальних дій, не визначених в ухвалі про повернення зазначених матеріалів кримінального провадження, згідно з ч. 8 ст. 223 КПК є недопустимими [4].

У постанові ОП ККС від 15.04.2024 у справі № 753/25892/21 (провадження № 51-3076кмо23) висновковується, що сторона обвинувачення після постановлення судом ухвали про повернення прокурору обвинувального акта, клопотання про застосуван-

ня примусових заходів медичного або виховного характеру і до звернення до суду з обвинувальним актом чи клопотанням, які приведено у відповідність до вимог КПК України, має право виконати лише ту сукупність процесуальних дій, які є необхідними для приведення цього акта чи клопотання у відповідність до вимог КПК України та забезпечення виконання ухвали суду. А повернення обвинувального акта не передбачає поновлення закінченого досудового розслідування [5].

Зазначене питання у вищенаведеній справі стало предметом апеляційної скарги прокурора, який зазначив, що на стадії підготовчого провадження суд може повернути обвинувальний акт, якщо він за змістом не відповідає вимогам, передбаченим ст. 291 КПК України. Натомість, на думку прокурора, обвинувальний акт повністю відповідав таким вимогам. В ухвалі від 01.04.2025 Дніпровський апеляційний суд своєю відмовив у задоволенні скарги прокурора на вищенаведене рішення суду, обґрунтувавши її наступним. Суд зазначив, що повернення обвинувального акта прокурору передбачає не формальну невідповідність такого акту вимогам закону, а наявність в ньому і таких недоліків, які перешкоджають суду призначити судовий розгляд. А з урахуванням того, що матеріали кримінального провадження залишилися на тимчасово окупованій території і на момент звернення до суду їх відновлення унеможливлено (як зазначив прокурор), то суд не може надати оцінку доказами, а також, в даному випадку, перевірити чи була дотримана процедура спеціального досудового розслідування «in absentia». Крім того, ч. 3 ст. 314 КПК України не передбачає такого рішення, як зупинення кримінального провадження, у звязку із розшуком обвинуваченого. У зв'язку з чим у задоволенні скарги було відмовлено [6].

Зауважимо, що Я. В. Замковою у дисертаційному дослідженні обґрунтовані пропозиції щодо можливості зупинення кримінального провадження і на стадії підготовчого судового розгляду та доцільності внесення змін до ч. 3 ст. 314 КПК України, шляхом доповнення її доповнити пунктом 1-1 «зупинити призначення судового розгляду у разі тяжкої хвороби обвинуваченого чи у зв'язку з оголошенням його розшуку. У разі розшуку та явки обвинуваченого чи його одужання суд виносить відповідну ухвалу і призначає підготовче судове засідання». В обґрунтування своєї позиції авторка наводить приклади ухвал судів, у яких такі рішення приймалися. Вона зазначає, що для прийняття рішення про зупинення кримінального провадження та одночасного оголошення в розшук обвинуваченого суд має встановити, що обвинувачений був завчасно повідомлений у встановленому законом порядку про дату і місце підготовчого провадження, але місце його перебування невідоме, а вжиті судом заходи по забезпеченню його явки до суду не дали позитивних результатів. При цьому в обґрунтування про зупинення підготовчого провадження мають бути покладені документи, що підтверджують умисне ухилення обвинуваченого від явки до суду, а прокурором надано клопотання до суду про оголошення розшуку обвинуваченого [7, с. 111 – 119].

В аналізованій нами справі із рішенням апеляційного суду можна погодитися в частині відсутності відповідних законодавчих підстав для зупинення кримінального провадження на цій стадії. Однак, дискусійним є загальне питання щодо порядку відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження на підготовчому провадженні. Законодавством не визначено, чи повинен прокурор заявляти клопотання про відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження, якщо підготовчий судовий розгляд призначено або він вже проводиться, натомість у цей період такі матеріали були втрачені. Адже відповідно до ч. 3 ст. 314 КПК України такі рішення не приймаються судом на підготовчому провадженні.

Якщо обвинувальний акт разом із передбаченими документами було складено та направлено до суду, то чи може сам факт їх втрати та необхідність відновлення розглядатися як підстава повернення обвинувального акту (який де-юре існує, та де-факто втрачений) прокурору. На нашу думку, ні. Адже суд не може за відсутності цих документів оцінити їх відповідність встановленим вимогам закону. Тим більше, повер-

нути провадження на попередню стадію. Відтак, вважаємо, що у тих випадках, коли було втрачено лише ці матеріали, натомість у прокурора збереглися письмові докази, питання про відновлення повинно вирішуватися на стадії підготовчого провадження.

Наприклад, в ухвалі Орджонікідзевського районного суду м. Запоріжжя від 21.09.2023 у справі №316/1741/17 зазначено, що надійшло клопотання прокурора про відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження, у якому скеровано обвинувальний акт для розгляду по суті судовий розгляд провадження на підставі обвинувального акту не призначено, наразі будь-яке рішення, передбачене ст. 314 КПК України, не прийнято. Документи втрачені внаслідок збройної агресії рф. У прокурора наявні копії відповідних документів, які направлялися до суду в порядку ст. 283, 291 КПК України які він просить відновити [8].

Схожа ситуація викладена в ухвалі Красногвардійського районного суду м. Дніпропетровська від 25.03.2025 у справі № 204/494/25. Відповідно до обставин обвинувальний акт з відповідними документами було направлено до суду, однак підготовче судове засідання не проведено, судовий розгляд кримінального провадження по суті не розпочато. Територію, на якій було розташовано суд, який за підсудністю мав розглядати справу, було окуповано і зазначені матеріали залишилися на ній. Станом на 15.01.2025 письмові докази, на яких ґрунтується інкриміноване обвинувачення, прокурором до матеріалів кримінального провадження в суді не долучено та наразі зберігаються у прокурора. Відтак прокурор звернувся до суду за зміненою територіальною підсудністю із клопотанням про відновлення матеріалів, які були направлені до суду для підготовчого провадження. Суд задовольнив зазначене клопотання в частині відновлення втрачених матеріалів [9].

Наступне питання, яке виникає, чи повинен на цій стадії прокурор звертатися із клопотанням про відновлення усіх матеріалів кримінального провадження (якщо такі були втрачені) чи достатнім є відновлення тих матеріалів, які у порядку ст. 291 – 292 КПК України були направлені до суду, але відбулася їх втрата, а решта матеріалів мають відновлюватися на стадії судового розгляду. На нашу думку, відповідь на це питання частково обумовлюється вимогами ч. 1 ст. 314 КПК України, у якій передбачено процедуру відкриття сторонами кримінального провадження матеріалів дізнання, ч. 2 ст. 317 КПК України, відповідно до якої після призначення справи до судового розгляду головуючий повинен забезпечити учасникам судового провадження можливість ознайомитися з матеріалами кримінального провадження, якщо вони про це заявлять клопотання [10]. Таким чином, суд має бути переконаний, що може забезпечити виконання таких умов. Натомість якщо матеріали кримінального провадження втрачені, їх забезпечення унеможливлене. Логічно, що на стадію досудового розслідування суд уже повернутися не може. А позиція щодо того, що обвинувальний акт може бути повернено для усунення недоліків, якими є відсутність матеріалів кримінального провадження, на нашу думку, не відповідає юридичній логіці. Адже по факту провадження було завершено на момент направлення обвинувального акту до суду, воно перейшло на іншу стадію, таким чином, відновлення втрачених матеріалів повинно здійснюватися саме на цій стадії.

Розглянемо, чи не суперечитиме діяльність з відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження завданням стадії підготовчого провадження. О. В. Бабаєва зазначає, що ця стадія покликана забезпечити взаємозв'язок судового розгляду із попередньою процесуальною діяльністю у справі, усунути перешкоди й створити умови для його проведення, а також дати сторонам можливість врегулювати спір між ними до початку судового розгляду [1, с. 37]. Вчена зауважує, що перевірка відповідності вимогам закону процесуальних актів, що надійшли до суду від прокурора цілком охоплюється не контрольними завданнями цієї стадії, а завданням встановлення підстав для подальшої процесуальної діяльності суду [1, с. 40].

Я. В. Замкова вважає основними завданнями створення передумов для швидкого та якісного розгляду кримінального

провадження на стадії судового розгляду [7, с. 106]. Н. П. Сиза до завдань стадії підготовчого провадження, що вирішуються судом відносить такі: 1) перевірка відповідності процесуальних документів, поданих прокурором, вимогам кримінального процесуального закону; 2) розгляд скарг та клопотань учасників кримінального провадження; 3) з'ясування наявності підстав для завершення кримінального провадження; 4) встановлення відсутності порушень вимог кримінального процесуального закону, що перешкоджають призначенню судового розгляду; 5) вирішення питань, пов'язаних із підготовкою до судового розгляду [11].

З урахуванням зазначеного, нам видається, що вирішення питання жодним чином не суперечить завданням стадії підготовчого провадження. Більш того, з урахуванням вимог законодавства щодо повноважень судді за власною ініціативою відновлювати втрачені матеріали кримінального провадження, підсилюють наші аргументи на користь можливості реалізації такої процедури на зазначеній стадії. Якщо були втрачені документи, які надійшли до суду в порядку ст.ст. 291 – 293 КПК України, про що стало відомо на цій стадії, то немає перепон для їх відновлення, якщо такі збереглися в сторін кримінального провадження. Якщо ж були втрачені й інші документи, тоді саме на цій стадії доцільно вирішити питання, чи взагалі можливий судовий розгляд без таких документів.

Висновки

На теперішній час у КПК України відсутній визначений механізм відновлення на підготовчому провадженні. Однак, якщо виходити з того, що під час підготовчого провадження суд повинен вирішити питання, які пов'язані із підготовкою до судового розгляду, доцільним вбачається внесення змін до глави 27 КПК України. Пропонується доповнити ст. 314 КПК України частиною 2-1 у наступній редакції: «*У* разі встановлення факту втрати в обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, реєстр матеріалів досудового розслідування; цивільного позову, якщо він був пред'явлений під час досудового розслідування; розписки підозрюваного про отримання копії обвинувального акта, розписки або інший документу, що підтверджує отримання цивільним відповідачем копії цивільного позову, якщо він був пред'явлений під час досудового розслідування не до підозрюваного; довідки про юридичну особу, щодо якої здійснюється провадження, у якій зазначаються: найменування юридичної особи, її юридична адреса, розрахунковий рахунок, ідентифікаційний код, дата і місце державної реєстрації, угоди про визнання винуватості або угоди про примирення (якщо такі було укладено на стадії досудового розслідування), якщо такі документи офіційно було направлено до суду, про що є відповідне підтвердження, суд за власною ініціативою або за клопотанням сторони кримінального провадження повинен вирішити питання про відновлення таких документів в порядку ст. 615-1 КПК України, про що постановляється окрема ухвала.

У разі, якщо були втрачені матеріали кримінального провадження, які знаходилися у сторін кримінального провадження, суд за їх клопотанням повинен вирішити питання про відновлення таких матеріалів в порядку, передбаченому КПК України.

При вирішенні питання про відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження суд здійснює виклик сторін з метою отримання від них наявних документів для відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження. Сторона обвинувачення зобов'язана надати наявні матеріали у повному обсязі. Сторона захисту має право не надавати матеріали, які можуть бути використані прокурором на підтвердження винуватості обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення.

У разі, якщо судом за наслідком розгляду клопотання про відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження або з власної ініціативи такі матеріали було відновлено в обсязі, достатньому для прийняття рішень, передбачених, цією главою Кодексу, суд переходить до вирішення інших питань, передбачених нормами цієї глави Кодексу.

У разі, якщо судом постановлено ухвалу про часткове відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження, які, на думку, суду є достатніми для вирішення питань, передбачених нормами цієї глави Кодексу, суд переходить до вирішення інших питань, передбачених нормами цієї глави Кодексу.

У випадках, коли відсутні документи для відновлення втрачених матеріалів, суд постановляє ухвалу про закриття розгляду клопотання про відновлення матеріалів кримінального провадження і роз'яснює учасникам кримінального провадження право на повторне звернення з таким клопотанням за наявності необхідних документів, після чого виносить ухвалу про зупинення кримінального провадження, у зв'язку з втратою матеріалів кримінального провадження».

Література

1. Бабаєва О.В. Підготовче провадження у системі стадій кримінального процесу України : дис…канд. юрид. наук : 12.00.09. Х., 2019. 292 с.

2. Ухвала Запорізького районного суду Запорізької області від 24.04.2023 у справі №313/94/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110510798.

3. Ухвала Павлоградського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 06.02.2025 у справі №185/2592/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124956556.

4. Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 3 жовтня 2012 року №223-1430/0/04-12 «Про порядок здійснення підготовчого судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1430740-12#Text.

5. Постанова Об'єднаної Палати ККС від 15.04.2024 у справі № 753/25892/21. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1600008/.

6. Ухвала Дніпровського апеляційного суду від 01.04.2025 у справі № 185/2592/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126370533.

7. Замкова Я.В. Законність та обґрунтованість рішень судді у стадії підготовчого провадження в кримінальному процесі України: дис…канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2020. 240 с.

8. Ухвала Орджонікідзевського районного суду м. Запоріжжя від 21.09.2023 у справі №316/1741/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113811694.

9. Ухвала Красногвардійського районного суду м. Дніпропетровська від 25.03.2025 у справі № 204/494/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125634099.

10. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88.

11. Сиза Н. П. Завдання суду в стадії підготовчого провадження у кримінальному процесі України. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Сер. Право*. 2014. № 2 (10). URL: http://lj.oa.edu.ua/articles/2014/n2/14snpkpu.pdf.

Horduz H.V., Teteriatnyk H.K.

RESTORATION OF LOST MATERIALS OF CRIMINAL PROCEEDINGS AT THE STAGE OF PREPARATORY PROCEEDINGS

The article explores a pressing issue in the current stage of development of the criminal procedure in Ukraine – the restoration of lost materials of criminal proceedings at the stage of preparatory court proceedings. It is established that the effectiveness of this stage directly depends on the completeness and reliability of the information contained in the case materials, as well as on their actual availability to the court and the parties. In cases of loss, destruction, or inaccessibility of such materials, the court, in accordance with the principles of adversarial proceedings, equality of arms, and the right to a fair trial, must ensure their restoration or take other appropriate procedural measures to safeguard the procedural rights of the participants.

The study generalizes judicial practice concerning the application of the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine in cases where the restoration of lost documents arises specifically at the preparatory stage. Based on

a comparative analysis of court rulings, the author highlights inconsistencies in approaches to the admissibility of continuing proceedings in the absence of certain materials, the procedure for restoring procedural documents, and the role of party initiative in this process.

The article also examines scholarly approaches to this issue. Particular attention is paid to the concept of preparatory proceedings as an autonomous stage of the criminal process in academic works that emphasize its filtering function and its significance in ensuring the protection of participants' rights. The study reviews criteria for assessing the reasonableness of court decisions at this stage, emphasizing the risks of a formalistic approach in situations involving partial absence of materials, and elaborates on the functions of the court, particularly in ensuring a fair balance between the public interest and the rights of the parties.

As a result of the analysis, it is substantiated that the preparatory stage of criminal proceedings – as a procedural phase during which a substantial portion of the parties' procedural rights is exercised – requires the specific regulation of procedures for restoring lost documents. The author proposes an approach whereby the court should be granted broader powers to initiate such procedures. The study also specifies the criteria for assessing the permissibility of continuing proceedings in the event of complete or partial loss of case materials. The necessity of amending the Criminal Procedure Code of Ukraine is emphasized, in order to formalize a special procedure for verifying the completeness of case materials at the preparatory stage, and to regulate the court's response mechanism in case of the discovery of their loss.

Keywords: restoration of lost materials of criminal proceedings; preparatory court proceedings; evidence; parties to criminal proceedings; court ruling; legality; bill of indictment; prosecutor.

НЕВДАЛЕ ПІДБУРЮВАННЯ ДО КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

ТИЩЕНКО Вікторія Олександрівна - здобувачка вищої освіти другого (магістерського) рівня Навчально наукового інституту міжнародних відносин та права ІЗВО «Київський міжнародний університет»
ORCID: https://orcid.org/0009-0002-0730-4413
УДК 343.237
DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.46

Стаття присвячена аналізу правової природи невдалого підбурювання до кримінального правопорушення, його сутності, меж та кримінально-правових наслідків. Досліджено проблему кваліфікації невдалого підбурювання в контексті кримінального законодавства України та зарубіжних країн, визначено основні підходи до його правового регулювання.

Методологічну основу дослідження складають загальнонаукові та спеціально-юридичні методи, зокрема системно-структурний, формально-логічний, порівняльно-правовий та аналіз судової практики. Актуальність роботи обумовлена необхідністю удосконалення кримінального законодавства України з урахуванням рівня суспільної небезпеки невдалого підбурювання, а також відсутністю єдиного підходу до його кваліфікації.

У ході дослідження встановлено, що невдале підбурювання слід відмежовувати від підбурювання в межах співучасті, а також від добровільної відмови підбурювача. Запропоновано критерії, за якими можна розрізняти зазначені поняття. Доведено, що невдале підбурювання не завжди потребує кримінально-правової реакції, а в окремих випадках може розглядатися як малозначне діяння.

Зроблено висновок про необхідність уточнення кримінально-правового статусу невдалого підбурювання та вироблення єдиних критеріїв для його оцінки. Запропоновано вдосконалення нормативного регулювання з урахуванням принципу справедливості та пропорційності кримінальної відповідальності.

Ключові слова: підбурювання, невдале підбурювання, співучасть, замах на кримінальне правопорушення, кримінальна відповідальність, кваліфікація кримінального правопорушення.

Постановка проблеми

Однією з важливих проблем у кримінальному праві України є недостатня чіткість у визначенні та регулюванні інституту невдалого підбурювання до кримінального правопорушення. Законодавче визначення цієї категорії, а також критерії її кваліфікації, в Україні відсутні, що створює низку проблем у правозастосовчій практиці. Враховуючи, що підбурювання є актом впливу на волю особи з метою спонукати її вчинити кримінальне правопорушення, невдале підбурювання стає особливо складним для кваліфікації, коли підбурювач не досягає бажаного результату, а особа, на яку було здійснено вплив, не здійснює кримінально протиправні дії або відмовляється від їх вчинення.

Сучасне кримінальне законодавство не містить чіткої норми, яка б регулювала конкретно випадки невдалого підбурювання, що в свою чергу веде до неузгодженості в судовій та слідчій практиці. В окремих випадках органи досудового розслідування застосовують загальні норми про співучасть або замах, що викликає юридичну невизначеність і створює умови для неадекватної кваліфікації дій підбурювача. Проблема ускладняється ще й тим, що законодавець не надає детального тлумачення, коли саме можна вважати підбурювання невдалим, а коли – успішним.

Це питання має особливу значущість для забезпечення справедливості кримінальної відповідальності, оскільки залежить від того, як кваліфікуються і оцінюються конкретні дії осіб, що спонукали до кримінального правопорушення, але не змогли реалізувати свій вплив на правопорушника.

Відсутність єдиного підходу до оцінки невдалого підбурювання зумовлює необхідність аналізу та визначення його правової природи, а також вироблення чітких критеріїв його кваліфікації для більш чіткої регламентації ситуацій, пов'язаних із невдалим підбурюванням, з урахуванням принципу справедливості та пропорційності кримінальної відповідальності.

Мета статті

Метою статті є дослідження правової природи невдалого підбурювання до кримінального правопорушення, визначення критеріїв його кваліфікації та розмежування з іншими інститутами кримінального права, такими як співучасть і замах.

Виклад основного матеріалу

У слідчій і судовій практиці нерідко виникають ситуації, коли зусилля підбурювача, спрямовані на схиляння співучасника до кримінального правопорушення, виявляються марними. Хоча Кримінальний кодекс України (далі – КК України) і не містить окремої норми, яка б враховувала такі ситуації, проте у науці кримінального права вони називаються невдалим підбурюванням [2, с. 162]. Разом з тим у питанні про те, які випадки необхідно визнавати невдалим підбурюванням і як кваліфікувати дії такого підбурювача, єдності немає і думки вчених розділилися.

А.Н. Трайнін вважав, що невдалим підбурювання визнається тоді, коли підбурювач не зміг схилити потенційного виконавця до вчинення злочину. І, навпаки, підбурювання є вдалим, якщо передбачуваний виконавець, надавши згоду на вчинення злочину, в подальшому його не вчиняє [14, с. 124–128]. Як безуспішну спробу схилити до злочину розглядають невдале підбурювання В.С. Прохоров, А.В. Наумов й ін. [7, с. 631].

Іншу позицію займає Ф.Г. Бурчак, стверджуючи, що "підбурювання стає невдалим, коли підбурювана особа … на словах погодиться, але потім не вчинить навіть готування до злочину" [1, с. 183]. Інші вчені відносять до невдалого підбурювання і випадки добровільної відмови співучасника.

Найбільш широко трактує поняття "невдале підбурювання" М.А. Шнейдер, стверджуючи, що: "якщо зусилля підбурювача з тих або інших причин виявляться марними і підбурювана особа не вчинить злочин, до якого його схилив підбурювач, тоді не можна говорити про співучасть, тому що вона або не виникла через те, що змова не відбулася, або розпалася на стадії готування чи замаху, внаслідок того, що виконавець всупереч домовленості не вчинив поназначених дій або не довів їх до кінця і розірвав зв'язок з іншими співучасниками. При такому становищі виникає так званий замах на підбурювання або, вірніше, невдале підбурювання" [19, с. 71–72]. Оскільки М.А. Шнейдер, допускаючи можливість невдалого підбурювання на стадії замаху, не конкретизує причини, через які кримінальне правопорушення не було доведено до кінця, це дозволяє припустити можливість невдалого підбурювання як на стадії незакінченого, так і на стадії закінченого замаху внаслідок добровільної відмови або з причин, що не залежать від волі виконавця.

У науковій літературі й коментарях КК України також по-різному підходять до вирішення зазначеної проблеми. У одних джерелах висловлюється думка, згідно з якою невдала співучасть має місце тоді, коли передбачуваний виконавець не лише не приступив до підготовки злочину, а й не виразив згоду на його вчинення чи відхилив пропозицію вчинити злочин [5, с. 213].

На думку інших авторів, невдале підбурювання є там, де виконавець вже на першому етапі відмовився вчинити злочин [6, с. 269], або якщо має місце добровільна відмова виконавця.

Таким чином, викладені в юридичній літературі думки вчених щодо досліджуваної проблеми, можна об'єднати в кілька позицій, відповідно до яких невдале підбурювання має місце в одному із зазначених випадків: а) передбачуваний співучасник відхилив пропозицію підбурювача вчинити кримінальне правопорушення; б) співучасник висловив

згоду на вчинення кримінального правопорушення, але потім не вчинив навіть готування до кримінального правопорушення; в) співучасник погодився, але потім добровільно відмовився від вчинення кримінального правопорушення на стадії готування або замаху; г) кримінальне правопорушення не було доведено співучасниками до кінця з незалежних від виконавця і підбурювача причин.

О. В. Ус пропонує розглядати невдале підбурювання у двох аспектах: 1) у вузькому – коли підбурювачу не вдалося викликати рішучість на вчинення злочину або участь у його вчиненні; 2) у широкому – у випадках, коли згода на спільне вчинення злочину досягнута, але злочин не був доведений співучасниками до кінця (при скоєнні незакінченого злочину у співучасті). При цьому вчена правильно наголошує, що підбурювання слід визнавати невдалим лише за умови, якщо діяльність, спрямована на схиляння особи до злочину, не вдалася у зв'язку із відхиленням (несприйняттям) потенційним співучасником пропозиції підбурювача вчинити злочин або взяти участь у його вчиненні [17, с. 111-112].

Як зазначає Н. Маслак, «підшукування співучасників», яке становить зміст дій невдалого підбурювання та пособництва, слід розглядати як незакінчений процес, коли умови для вчинення злочину ще не створені і тільки створюються. Саме тому такі дії можна кваліфікувати як готування до злочину. Невдале пособництво може також виявлятися у наданні порад, вказівок, усуненні перешкод для вчинення злочину особі, яка відхилила пропозицію спільного вчинення злочину [10, с. 129].

Для вирішення питання про сутність невдалого підбурювання необхідно з'ясувати, що слід розуміти під підбурюванням взагалі: діяльність конкретного співучасника або її результат, і у зв'язку з цим вирішити питання, з якого моменту підбурювання вважається закінченим: з моменту згоди особи взяти участь у кримінальному правопорушенні або з часу вчинення нею певних кримінально протиправних діянь.

Таким чином, підбурювання слід визнавати невдалим лише за умови, якщо діяльність, спрямована на схиляння особи до кримінального правопорушення не вдалася у зв'язку з відхиленням потенційним співучасником пропозиції підбурювача вчинити кримінальне правопорушення або взяти участь у його вчиненні.

Особливий вид невдалого підбурювання являють випадки помилкового схиляння до кримінального правопорушення особи, яка не є суб'єктом кримінального правопорушення взагалі чи не є його спеціальним суб'єктом. Визначається це тим, що схиляння до кримінального правопорушення визнається підбурюванням лише у випадку збудження рішучості на його вчинення у особи, яка відповідає ознакам суб'єкта (спеціального суб'єкта) кримінального правопорушення. У противному випадку підбурювання до злочину не можна визнати таким, що відбулося [17, с.117].

Інші ситуації, за яких спільний злочинний намір не був реалізований до кінця, які згадуються у працях криміналістів (зокрема, добровільна відмова на етапі незавершеного правопорушення або припинення злочинної діяльності з боку співучасників через обставини, які не залежать від їхнього волевиявлення), на нашу думку, не можуть бути ототожнені з невдалим підбурюванням. Такі обставини доцільно кваліфікувати як співучасть, що не спричинила настання суспільно небезпечних наслідків, коли злочинна діяльність учасників залишилася на стадії підготовки або замаху, але не досягла завершеної форми через певні чинники. Іншими словами, така форма співучасті охоплює випадки, коли злочинний результат відсутній. Натомість у випадку невдалого підбурювання співучасть як така взагалі не виникає, оскільки не було досягнуто спільного умислу на вчинення злочину, а відтак особи не набули статусу співучасників.

Вивчення спеціальної літератури дозволяє прийти до висновку, що більшість вітчизняних і зарубіжних юристів висловлюється за необхідність притягнення до кримінальної відповідальності підбурювача, діяльність якого не вдалася. Нарешті, якщо вже бути до кінця послідовним, то необхідно зазначити, що закон не виділяє яких-небудь стадій щодо самого інституту співучасті, а передба-

чає їх лише стосовно вчинення конкретного кримінального правопорушення (статті 13–17 КК України), у тому числі, якщо це стосується його здійснення у співучасті. Не можна не враховувати і того, що співучасть є лише однією з форм вчинення кримінального правопорушення поряд з його індивідуальним виконанням. Невірною уявляється позиція И.П. Малахова, який стверждує, що співучасть у злочинах є одним із видів злочинних діянь поряд зі злочином, приховуванням і неповідомлення [8, с. 72].

Іншу точку зору щодо питання про кваліфікацію невдалого підбурювання висловив Ф.Г. Бурчак. "Справді, – пише автор, – якщо виходити з того, що підбурювання до конкретного злочину, передбаченого тією або іншою статтею Особливої частини, є злочином, який має свій склад, що складається з ознак цієї статті Особливої частини і ст. 19 КК УРСР (ст. 27 КК України 2001 р.), то слід визнати можливим і замах на цей злочин. Саме такий висновок випливає з принципу самостійної відповідальності співучасників і точно розкриває сутність конкретної суспільно небезпечної поведінки особи" [2, с. 170].

Таке невдале підбурювання та пособництво В. О. Навроцький пропонує диференціювати: 1) якщо особа, яка підбурюється, відразу відмовляється взяти участь у злочині, то дії підбурювача слід розцінювати як готування до підбурювання; 2) якщо особа, яка підбурюється, спочатку погоджується на пропозицію вчинити злочин спільно, починає виконувати певні дії, спрямовані на спільне вчинення посягання, а згодом відмовляється брати участь у злочині, то його добровільна відмова не повинна впливати на кваліфікацію дій невдалого співучасника. Злочин же не вчиняється з причин, незалежних від невдалого підбурювача. В таких випадках вбачаються ознаки замаху на співучасть у злочині невдалого співучасника [11, с. 300].

Іншу позицію висловив А.А. Піонтковський, Г.А. Кригер, та інші криміналісти висловлюються за визнання невдалого підбурювання різновидом підготовчих дій, тобто як своєрідне створення умов вчинення злочину [12, с. 34]. Оскільки відповідно до ч. 2 ст. 14 КК України готування до кримінального правопорушення, за яке передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк до двох років або інше, більш м'яке покарання, не тягне за собою кримінальної відповідальності, то й відповідальність невдалого підбурювача може настати лише за умови схиляння до такого кримінального правопорушення."За невдале підбурювання … особа несе відповідальність не за правилами про співучасть, тому що в цьому випадку відсутня спільна участь у злочині, а за готування до вчинення відповідного злочину", оскільки його діяльність щодо підшукування співучасників є ні чим іншим, як готуванням до злочину, ознаки якого описані в ч. 1 ст. 14 КК [5, с. 213].

У науці кримінального права України загальновідомим є положення, що невдалу змову про вчинення кримінального правопорушення (невдале підбурювання чи невдале пособництво) належить кваліфікувати як готування до кримінального правопорушення. А. В. Шевчук відтак зазначає, що підбурювання і пособництво мають багато спільних рис із готуванням до злочину [18, с. 41]. Н. В. Маслак розглядає невдале підбурювання та невдале пособництво як діяння, що не містять складу окремого злочину, а тому їх треба віднести до видів готування до злочину. [9, с. 146]. Натомість польські науковці А. Цоль, А. Васек, А. Кардаш стверджують, що змова на вчинення злочину як вид готування до злочину не може мати ознак підбурювання та пособництва і визначають підбурювання та пособництво як окремий закінчений склад злочину [20, с. 273].

Разом з тим відкритим залишається питання щодо того, до якого саме кримінального правопорушення вдається підбурювач у процесі підготовки: яке планувалося до вчинення у співучасті чи мало бути реалізоване самостійно. Досить оригінальну точку зору з цього приводу висловлює А.О. Пінаєв, який вказує, що за умов оскільки при невдалому підбурюванні винний прагнув до вчинення злочину у співучасті, тобто до більш небезпечної форми злочинної діяльності, то не враховувати ці обставини при кваліфікації вчиненого помилково, бо це призвело б до порушення принципу відповідальності за вину – особа прагнула до вчинення більш тяжкого посягання (у співучасті), а відпові-

дальність настає за менш суворим законом – як вчинення діяння одноосібно. У всіх випадках невдалого підбурювання до вчинення злочину, в якому співучасть є конструктивною ознакою простого або кваліфікованого складу злочину, його слід кваліфікувати з урахуванням даних обставин, наприклад, невдале підбурювання при крадіжці підлягає кваліфікації як готування до таємного вилучення чужого майна за попередньою змовою (ч. 1 ст. 14 і ч. 2 ст. 185 КК) [13]. Зазначена позиція не викликає заперечень, тому що у цьому випадку особа готувалася до вчинення такого кримінально протиправного діяння, де співучасть є обов'язковою чи кваліфікуючою ознакою, що й повинно позначитися на кваліфікації її дій.

Далі А.О. Пінаєв пише, що "... якщо співучасть не є ні конститутивною, ні кваліфікуючою ознакою складу, то вчинене повинно тягти відповідальність як готування до вчинення злочину у співучасті, де винний виступав у ролі підбурювача. Так, невдале підбурювання до простого умисного убивства має кваліфікуватися за ч. 1 ст. 14, ч. 4 ст. 27 і ч. 1 ст. 115 КК України" [13].

На нашу думку, запропонований підхід до кваліфікації дій підбурювача є дискусійним. Дотримуючись такої позиції, постає закономірне питання: чому для правової оцінки доцільно застосовувати саме положення статті 27 КК України, а не статті 26 чи 28 КК України? Адже саме ці норми більш точно відповідали б концепції вченого щодо кваліфікації підготовчих дій, спрямованих на вчинення злочину у співучасті. Якщо ж додатково звертати увагу на функціональну роль співучасника у кримінальному правопорушенні, то це вимагатиме врахування його дій при кваліфікації двічі: по-перше, як підбурювання, а по-друге — як готування до вчинення кримінального правопорушення, оскільки в такій ситуації саме дії підбурювання і складають зміст підготовчої діяльності, спрямованої на схиляння іншої особи до участі у кримінальному правопорушенні. Застосування частини 4 статті 27 КК України буде обґрунтованим лише тоді, коли підбурювання як дія конкретного співучасника набуде завершеного характеру, тобто коли у підбурюваної особи сформується чітка рішучість до спільної участі у кримінально протиправній діяльності.

Якщо співучасть є конститутивною або кваліфікуючою ознакою складу кримінального правопорушення, то необхідність кваліфікації дій підбурювача з урахуванням цієї обставини пояснюється конструкцією самого складу кримінального правопорушення, до вчинення якого і схиляється особа. Наприклад, невдале підбурювання до організації банди треба кваліфікувати як готування до бандитизму. Проте у випадку, коли вчинення кримінального правопорушення у співучасті не є конструктивною чи кваліфікуючою ознакою, посилання на ст. 27 КК України є, на наш погляд, практично недоцільним.

Вважаємо, що запропонована А.О. Пінаєвим кваліфікація повинна мати місце, якщо потенційний співучасник прийняв пропозицію підбурювача вчинити кримінальне правопорушення, але потім відмовився від доведення кримінального правопорушення до кінця. У зазначеній ситуації відбулася змова на вчинення кримінального правопорушення, що за ч. 1 ст. 14 КК України є однією з ознак готування до кримінального правопорушення. Таким чином, співучасники (підбурювач і підбурюваний), домовившись про спільне вчинення кримінального правопорушення, вчинили готування до нього у співучасті. Якщо ж підбурюваний згодом відмовився від доведення кримінального правопорушення до кінця, то має місце добровільна відмова цього співучасника, а підбурювач несе відповідальність за готування до кримінального правопорушення у співучасті. За такої умови посилання на ч. 4 ст. 27 КК при кваліфікації дій підбурювача є виправданим, бо цей співучасник виконав свою роль, незважаючи на те, що після вже досягнутої згоди схилена ним особа у подальшому відмовилася від участі у спільному злочині [17, с. 124].

У судовій практиці зустрічаються приклади незаконного звільнення від кримінальної відповідальності невдалого підбурювача. Так, Пленум Верховного Суду виключив з вироку звинувачення Н. по епізоду підбурювання до давання хабара О. і справу у цій частині припинив за відсутності складу злочину. Суть справи полягала в тому, що Н. за-

пропонував своєму знайомому О. "дістати" через працівника міліції за хабар посвідчення на право керувати транспортним засобом, але останній від пропозиції відмовився [3]. На наш погляд рішення суду слід визнати помилковим, бо Н. схиляв О. до давання хабара, проте зробити йому це не вдалося.

Окремої уваги потребує питання кваліфікації невдалого підбурювання до вчинення кримінального правопорушення, суб'єктом якого може бути лише спеціальна особа. Питання підбурювання до злочину зі спеціальним суб'єктом буде детальніше проаналізовано у подальшому, однак вже зараз варто підкреслити, що виконавцем такого діяння може бути виключно особа, яка має ознаки спеціального суб'єкта. Водночас, у межах кримінально-правової доктрини визнано можливість співучасті у таких правопорушеннях як осіб зі спеціальним статусом, так і загальних суб'єктів. При цьому дії осіб, які не відповідають критеріям спеціального суб'єкта, підлягають кваліфікації як організація, підбурювання або пособництво, оскільки вони не виконують об'єктивну сторону злочину безпосередньо. З огляду на це, логічно припустити, що особа, яка не є спеціальним суб'єктом, цілком може здійснювати готування до вчинення кримінального правопорушення зі спеціальним суб'єктом, адже її дії спрямовані не на виконання об'єктивної сторони злочину, а на створення необхідних передумов для його подальшого вчинення.

У деяких державах питання відповідальності за невдалу співучасть знайшли своє законодавче вирішення. Прикладом може служити КК Республіки Таджикистан, де в ч. 6 ст. 37 вказано: «Якщо дії організатора, підбурювача або пособника з незалежних від них обставин виявляться невдалими, відповідальність цих осіб настає за готування до відповідного злочину».

Необхідність нормативного врегулювання питання про відповідальність за невдале підбурювання до кримінального правопорушення в кримінальному законодавстві України очевидна.

Висновки

За результатами дослідження встановлено, що проблема невдалого підбурювання до кримінального правопорушення вимагає системного підходу до її дослідження та регулювання в національному кримінальному праві. У ряді випадків правоохоронні органи та суди не завжди коректно застосовують норми кримінального законодавства щодо співучасті та замаху, зокрема, при кваліфікації дій осіб, які здійснили підбурювання, але не змогли досягти бажаного результату. Необхідно підкреслити, що для забезпечення правової визначеності та ефективності кримінальної відповідальності важливо не тільки вдосконалити внутрішньо-правові критерії, але й звернути увагу на досвід інших правових систем, що мають більш чітке регулювання подібних ситуацій.

З огляду на це, для розвитку української кримінальної юриспруденції слід запровадити визначення невдалого підбурювання в кримінальному кодексі, встановити чіткі критерії, які допомогли б правозастосовчим органам у практиці кваліфікації таких дій. Запровадження такої правової ясності сприятиме посиленню правової визначеності та забезпеченню справедливості при застосуванні кримінального законодавства. Це в свою чергу дозволить більш адекватно захищати інтереси суспільства та забезпечити належну правову відповідальність за спроби вчинення кримінальних правопорушень.

Література

1. Бурчак Ф.Г Учение о соучастии по советскому уголовному праву. Киев: Наук. думка, 1969. 216 с.

2. Бурчак Ф.Г. Соучастие: социальные, криминологические и правовые проблемы. Киев: Вищ. шк., 1986. 208 с.

3. Бюллетень Верховного Суда СССР. 1988. № 1. С. 29.

4. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III (із змінами та доповненнями). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення 01.04.2025).

5. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін. За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2001. 368 с.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the legal nature of unsuccessful incitement to a criminal offense, its essence, scope, and criminal-legal consequences. The problem of qualifying unsuccessful incitement in the context of the criminal legislation of Ukraine and foreign countries is examined, and the main approaches to its legal regulation are identified.

The methodological basis of the study consists of general scientific and special legal methods, including systemic-structural, formal-logical, comparative-legal analysis, and the study of judicial practice. The relevance of the study is determined by the need to improve the criminal legislation of Ukraine, considering the level of social danger posed by unsuccessful incitement and the lack of a unified approach to its qualification. The scientific novelty lies in the comprehensive study of the legal nature of this phenomenon, its distinction from complicity and attempted crime.

The research establishes that unsuccessful incitement should be distinguished from incitement within complicity, as well as from the voluntary refusal of the inciter. Criteria for differentiating these concepts are proposed. It is proven that unsuccessful incitement does not always require a criminal-legal response and, in some cases, may be considered an insignificant act.

A conclusion is made on the necessity of clarifying the criminal-legal status of unsuccessful incitement and developing unified criteria for its assessment. It is proposed to improve regulatory provisions, considering the principles of justice and proportionality in criminal liability.

Keywords: incitement, unsuccessful incitement, complicity, attempt to commit a criminal offense, criminal liability, qualification of a criminal offense.

6. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для студ. юрид. вузів і фак. / Г.В. Андрусів, П.П. Андрушко, В.В. Банківський та ін. За ред. П.С. Матишевського та ін. Київ: Юрінком Інтер. 1997. 512 с.

7. Курс советского уголовного права. В 5-ти т. Ч. Общ. Т. 1. / М.Д. Шаргородский, И.И. Солодкин, С.А. Домахин и др. Отв. ред. Н.А. Беляев и М.Д. Шаргородский. Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1968. 646 с.

8. Малахов И.П. Основы уголовного права. Общая часть. Разд. 1. Основания уголовной ответственности: Учеб. пособ. Киев: МАУП, 2000. 192 с.

9. Маслак Н. В. Види готування до злочину. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 2003. № 3. С. 142–148.

10. Маслак Н. В. Кримінальна відповідальність за готування до злочину: монографія. Харків: Право, 2010. 232 с.

11. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 693 с.

12. Пилипчук П.П. Деякі питання кваліфікації умисних вбивств, вчинених на замовлення. *Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: Матер. наук.-практ. конф.* (Харків, 22–23 квітн. 2004 р.) / Ред. кол.: Сташис В.В. (голов. ред.) та ін. Київ – Харків: Юрінком Інтер, 2004. С. 34

13. Пинаев А.А. Курс лекций по Общей части уголовного права. Книга 1. «О преступлении». Харьков: Право, 2001. 289 с.

14. Трайнин А.Н. Учение о соучастии. Москва: Юриздат, 1941. 289 с.

15. Уголовный кодекс Украинской ССР: Научно-практический комментарий / Н.Ф. Антонов, М.И. Бажанов, Я.М. Брайнин и др.; Отв. ред. В.И. Зайчук. Киев: Политиздат, 1978. 544 с.

16. Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий: (По состоянию уголовного законодательства и постановлений Пленума Верховного Суда Украины на 25 октября 1995 г.) / Ю.В. Александров, П.П. Андрушко, Г.В. Андрусив и др.; Отв. ред. В.И. Шакун, С.С. Яценко. Киев: Фіта, 1995. 864 с.

17. Ус О. В. Кримінальна відповідальність за підбурювання до злочину: монографія. Харків: Видавець ФОП Вапнярчук Н. М., 2007. 264 с.

18. Шевчук А. В. Стадії вчинення злочину: дис. ... канд. юрид. наук. Чернівці, 2002. 170 с.

19. Шнейдер М.А. Соучастие в преступлении по советскому уголовному праву. Москва: ВЮЗИ, 1958. С. 71–72.

20. Zoll A., Wrobel W. Polskie prawo karne (czesc ogolna). Krakow: Wydawnictwo Znak, 2010. 606 s.

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРАВОВИХ ЗАСАД НАДАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА МІСЦЕ СЕРЕД НИХ НОРМ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ГАЛУЗІ ПРАВА

АЛФЬОРОВ Сергій Юрійович - здобувач Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID: https://orcid.org/0009-0007-3965-2574

УДК 342.9

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.47

З'ясовано, що правові засади надання соціальної допомоги в умовах воєнного стану представляють собою систему нормативно-правових актів, положеннями яких регламентовано суспільно-правові відносини, що виникають в сфері діяльності уповноважених суб'єктів із організації та безпосереднього надання соціальної допомоги фізичним особам, які мають на них право.

Констатовано, що правові засади надання соціальної допомоги в умовах воєнного стану на сьогоднішній день складаються із норм Конституції України, міжнародних нормативно-правових документів, які регулюють основні права людини та права окремих, вразливих верст населення, законодавчих актів в сфері соціального захисту та регламенту правового режим воєнного стану безпосередньо, а також підзаконних актів виданих на виконання законів та з метою реалізації механізмів надання відповідних соціальних допомог.

Обґрунтовано домінування адміністративно-правових норм в системі наведених правових засад, адже в своїй більшості вони регулюють питання діяльності державних та муніципальних органів із формування бюджету, пошуку ресурсів, розподілу, організації надання, контролю за наданням, а також інші питання соціальних допомог різного цільового та адресного значення.

Ключові слова: соціальний захист, соціальна допомога, воєнний стан, правовий режим, правові засади, нормативно-правовий акт.

Постановка проблеми

Ефективність соціальної допомоги населенню держави пов'язана не тільки з привалюванням гуманістичних принципів, які встановлюють людиноцентризм функціонування всього сектору публічного управління. Вона також значно залежить від розвинутої системи правових засад регулювання такої діяльності. Останні, в свою чергу, є системою нормативно-правових актів, положеннями яких регламентовано суспільно-правові відносини, які виникають в сфері діяльності уповноважених суб'єктів із організації та безпосереднього надання соціальної допомоги фізичним особам, які мають на них право. Перелік цих документів складають численні нормативно-правові акти як національного, так і міжнародного значення, серед яких одне з центральних значень мають документи адміністративно-правового характеру.

Стан дослідження проблеми

Окремі аспекти правового регулювання надання соціальної допомоги та пов'язаних із цим явищ, досліджувались в роботах: Г.О. Барабаша, Н.М. Вапнярчука, С.В. Вишновецької, Г.С. Гончарової, О.О. Конопельцевої, О.В. Москаленко, І.В. Новосельської, С.М. Прилипко, В.В. Юровської, О.М. Ярошенка, а також інших науковців. Водночас, наукові дослідження, як правило, носили узагальнений характер та не розкривали специфіку нормативно-правового регламенту окремих інститутів соціального забезпечення у тому числі в умовах надзвичайного періоду воєнного стану.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є надати характеристику правовим засадам надання соціальної допомоги в умовах воєнного стану, а також визначити місце серед них норм адміністративної галузі права. Завданнями наукової роботи, зважаючи на виділену мету, виступають наступні: виділити коло нормативних документів, які регулюють суспільні відносини у досліджуваній сфері суспільного життя; оцінити зміст і сутність Конституції України та міжнародних документів, як правових засад надання соціальної допомоги під час дії воєнного стану; розкрити значення законодавчих та підзаконних актів; окреслити місце адміністративно-правових норм в системі аналізованих правових засад.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна статті полягає у тому, щоб охарактеризувати систему правових засад надання соціальної допомоги в умовах воєнного стану, на основі чого встановити місце серед них норм адміністративної галузі права.

Виклад основного матеріалу

Почати дослідження необхідно із розкриття змісту, передусім, Конституції України. Як основний документ правового регулювання суспільних відносин Конституція визначає основу роботи держави в соціальній сфері та зміст соціального захисту. Зокрема, Основний Закон закріплює право людини і громадянина на соціальний захист та зміст цього права (його головні складові, як то, пенсійне забезпечення); особливості соціального захисту окремих працівників правоохоронних органів та військового сектору; принцип пріоритетності забезпечення державою всіх прав і свобод людини; основи діяльності вищих органів державної влади і місцевого самоврядування, у тому числі в питаннях соціальної підтримки тощо. Крім зазначеного, норми Конституції присвячено питанням воєнного стану, а саме порядку його введення та обсягів обмежень, які в рамках його дії може бути запроваджено [1].

Питання соціального захисту, у тому числі, в особливий період воєнного стану, підіймаються й у міжнародних документах які регулюють права і свободи окремих верст населення. Наприклад, в Рамковій конвенції про захист національних меншин від 01.02.1995 визначено, що захист цієї групи фізичних осіб, є невід'ємною частиною міжнародного захисту прав людини і як такий є одним з напрямків міжнародного співробітництва. Статтею 4 Конвенції гарантовано національним меншинам право рівності перед законом та право на рівний правовий захист. У цьому зв'язку будь-яка дискримінація на підставі приналежності до національної меншини забороняється. Крім цього, сторони Конвенції зобов'язуються вжити, у разі необхідності, належних заходів з метою досягнення у всіх сферах економічного, соціального, політичного та культурного життя повної та справжньої рівності між особами, які належать до національної меншини, та особами, які належать до більшості населення. У цьому зв'язку, вони належним чином враховують конкретне становище осіб, які належать до національних меншин. За статтею 15 сторони створюють необхідні умови для ефективної участі осіб, які належать до національних меншин, у культурному, соціальному та економічному житті та у державних справах, зокрема тих, які їх стосуються [2].

Наступною варто відмітити Конвенцію про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006 мета якої полягає в заохоченні, захисті й забезпеченні повного й рівного здійснення всіма особами з інвалідністю всіх прав людини й основоположних свобод, а також у заохоченні поважання до притаманної їм гідності. До осіб з інвалідністю належать особи зі стійкими фізичними, психічними, інтелектуальними або сенсорними порушеннями, які при взаємодії з різними бар'єрами можуть заважати їхній повній та ефективній участі в житті суспільства нарівні з іншими. Держави-учасниці зобов'язуються забезпечувати й заохочувати повну реалізацію всіх прав людини й основоположних свобод всіма особами з інвалідністю без будь-якої дискримінації за ознакою інвалідності. Із цією метою держави-учасниці зобов'язуються: 1) вживати всіх належних законодавчих, адміністративних та інших заходів для здійснення прав, що визнаються в Конвенції; 2) вживати всіх належних заходів, зокрема законодавчих, для зміни чи скасування існуючих законів, постанов, звичаїв та практик, які є дискримінаційними стосовно осіб з інвалідністю; 3) ураховувати осіб з інвалід-

ністю в усіх стратегіях і програмах захисту і заохочення прав людини; 4) надавати особам з інвалідністю доступну інформацію про засоби, що полегшують мобільність, обладнання та допоміжні технології, зокрема нові технології, а також інші форми допомоги, допоміжні послуги та об'єкти тощо [3].

Відповідно до статті 11 Конвенції, держави учасниці вживають, відповідно до своїх зобов'язань за міжнародним правом, зокрема міжнародним гуманітарним правом та міжнародним правом з прав людини, усіх необхідних заходів для забезпечення захисту й безпеки осіб з інвалідністю у ситуаціях ризику, зокрема, в збройних конфліктах, надзвичайних гуманітарних ситуаціях та під час стихійних лих [3].

Наступну велику групу нормативно-правових актів становлять законодавчі акти України, які основуються на Конституції та регулюють найбільш важливі питання соціальної сфери, а також визначають юридичні основи надання соціальних послуг, у тому числі в умовах воєнного стану. Наприклад, Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» встановлює гарантований державою рівень матеріальної підтримки сімей з дітьми шляхом надання державної грошової допомоги з урахуванням складу сім'ї, її доходів та віку дітей і спрямований на забезпечення пріоритету державної допомоги сім'ям з дітьми у загальній системі соціального захисту населення. Законом визначено, що громадяни України в сім'ях яких виховуються та проживають неповнолітні діти, мають право на державну допомогу у випадках та на умовах, передбачених Законом та іншими законами України. Іноземці та особи без громадянства, які постійно проживають в Україні, особи, яких визнано в Україні біженцями або особами, які потребують додаткового захисту, інші іноземці у випадках, встановлених законом, мають право на державну допомогу нарівні з громадянами України. Відповідно до цього Закону призначаються такі види державної допомоги сім'ям з дітьми: 1) допомога у зв'язку з вагітністю та пологами; 2) допомога при народженні дитини, одноразова натуральна допомога «пакунок малюка»; 2-1) допомога при усиновленні дитини; 4) допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування; 5) допомога на дітей одиноким матерям; 5-1) допомога на дітей, хворих на тяжкі перинатальні ураження нервової системи, тяжкі вроджені вади розвитку, рідкісні орфанні захворювання, онкологічні, онкогематологічні захворювання, дитячий церебральний параліч, тяжкі психічні розлади, цукровий діабет I типу (інсулінозалежний), гострі або хронічні захворювання нирок IV ступеня, на дитину, яка отримала тяжку травму, потребує трансплантації органа, потребує паліативної допомоги, яким не встановлено інвалідність. Місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації та об'єднання громадян за рахунок власних коштів можуть запроваджувати додаткові види допомоги та встановлювати доплати до державної допомоги сім'ям з дітьми. Покриття витрат на виплату державної допомоги сім'ям з дітьми здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України [4].

До групи законодавчих правових засад надання соціальної допомоги в умовах воєнного стану відноситься Закон України «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю», який визначає правові засади надання державної соціальної допомоги особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю, а також надання державної соціальної допомоги на догляд. Відповідно до Закону призначаються такі види державної соціальної допомоги: державна соціальна допомога особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю; державна соціальна допомога на догляд. Документ визначає, що суми державної соціальної допомоги особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю і державної соціальної допомоги на догляд, що призначені, але не витребувані своєчасно одержувачем, виплачуються за минулий час не більш як за 12 місяців перед зверненням за її одержанням [5].

Правовою засадою в досліджуваній царині є Закон України «Про соціальні послуги», який визначає основні організаційні та правові засади надання соціальних послуг, спрямованих на профілактику складних життєвих обставин, подолання або мінімізацію їх негативних наслідків, особам/сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах. Відповідно до статті 1 Закону базові соціальні послуги – соціальні послуги, надання яких отримувачам соціальних послуг забезпечується Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями, районними, районними у містах Києві

та Севастополі державними адміністраціями, виконавчими органами міських рад міст обласного значення, а також виконавчими органами сільських, селищних, міських рад об'єднаних територіальних громад, створених згідно із законом та перспективним планом формування територій громад і визнаних Кабінетом Міністрів України спроможними в порядку, встановленому законом [6].

Представлені законодавчі документи регулюють правовідносини, які виникають в сфері соціального захисту та надання соціальних послуг різним верстам населення та за окремими напрямами життєдіяльності соціуму. Водночас, поряд із ними на сьогоднішній день видано законодавчі акти, які регламентують окремі специфічні питання, пов'язані із функціонуванням соціального сектору безпосередньо в умовах дії правового режиму воєнного стану та ризиків, що зумовили його настання. Це, звичайно, Закон України «Про правовий режим воєнного стану»; Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», який встановлює гарантії дотримання прав, свобод та законних інтересів внутрішньо переміщених осіб; Закон України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» від 23.02.2023 №2923-IX – визначає правові та організаційні засади надання компенсації за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, з дня набрання чинності Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022, а також правові засади створення та ведення Державного реєстру майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України [7;8;9].

Останньою групою правових засад надання соціальної допомоги виступають підзаконні нормативно-правові акти, які видаються на доповнення законів. Вони регулюють технічні питання соціального захисту та надання соціальних послуг, які не увійшли до предмету регулювання законодавчих актів. На сьогоднішній день, питанню соціальної підтримки в умовах воєнного стану присвячено Постанови КМУ: «Про затвердження Порядку призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми» від 27.12.2001 №1751; «Деякі питання виплати державної соціальної допомоги» від 22.07.2020 №632; «Деякі питання надання державної соціальної допомоги та пільг на період введення воєнного стану» від 07.03.2022 №214; «Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам» від 20.03.2022 №332; «Про реалізацію спільного з Міжнародним надзвичайним фондом допомоги дітям при Організації Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ) проекту щодо додаткових заходів соціальної підтримки найбільш вразливих категорій населення» від 05.04.2022 №405; «Про підтримку окремих категорій населення, яке постраждало у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України» від 16.04.222 №457; «Деякі питання використання коштів для задоволення потреб евакуйованих осіб та осіб, які проживають в деокупованих населених пунктах» від 21.10.2022 №1195; «Деякі питання функціонування місць тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб» від 01.09.2023 №930 та інші.

Висновки

Таким чином, проведене дослідження дає змогу констатувати, що правові засади надання соціальної допомоги в умовах воєнного стану на сьогоднішній день складаються із норм Конституції України, міжнародних нормативно-правових актів, які регулюють основні права людини та права окремих, вразливих верст населення, законодавчих актів в сфері соціального захисту та регламенту правового режим воєнного стану безпосередньо, а також підзаконних актів виданих на виконання законів та з метою реалізації механізмів надання відповідних соціальних допомог. Зазначене дає можливість говорити про домінування адміністративно-правових норм в системі наведених правових засад, адже в своїй більшості вони регулюють питання діяльності державних та муніципальних органів із формування бюджету, пошуку ресурсів, розподілу, організації надання, контролю за наданням,

а також інші питання соціальних допомог різного цільового та адресного значення.

Література

1. Конституція України: закон від 28.06.1996 №254к/96-ВР. Офіційний вісник України. 2010. №72/1. Ст.2598.

2. Рамкова конвенція про захист національних меншин: конвенція, міжнародний документ від 01.02.1995. Офіційний вісник України. 2013. №75. Ст.2804.

3. Конвенція про права осіб з інвалідністю: конвенція від 13.12.2006. Офіційний вісник України. 2010. №17. Ст.799.

4. Про державну допомогу сім'ям з дітьми: закон від 21.11.1992 №2811-XII. Відомості Верховної Ради України. 1993. №5. Ст.21.

5. Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю: закон від 18.05.2004 №1727-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. №33-34. Ст.404.

6. Про соціальні послуги: закон від 17.01.2019 №2671-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2019. №18. Ст.73.

7. Про правовий режим воєнного стану: закон від 12.05.2015 №389-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. №28. Ст.250.

8. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо-переміщених осіб: закон від 20.10.2014 №1706-VII. Відомості Верховної Ради України. 2015. №1. Ст.1.

9. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: закон від 23.02.2023 №2923-IX. Відомості Верховної Ради України. 2023. №60. Ст.191.

SUMMARY

It was found that the legal principles of providing social assistance under martial law are a system of regulatory and legal acts, the provisions of which regulate social and legal relations arising in the sphere of activities of authorized entities in the organization and direct provision of social assistance to individuals who are entitled to them.

It was found that the legal principles of providing social assistance under martial law today consist of the norms of the Constitution of Ukraine, international regulatory and legal documents that regulate fundamental human rights and the rights of individual, vulnerable segments of the population, legislative acts in the field of social protection and the regulations of the legal regime of martial law directly, as well as subordinate legislation issued to implement laws and for the purpose of implementing mechanisms for providing relevant social assistance.

The dominance of administrative and legal norms in the system of the above legal principles is justified, since for the most part they regulate the activities of state and municipal bodies in budget formation, resource search, distribution, organization of provision, control over provision, as well as other issues of social assistance of various target and targeted significance.

Keywords: social protection, social assistance, martial law, legal regime, legal principles, regulatory legal act.

ПРИНЦИПИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

ФЕДОРЕНКО Роман Олександрович - здобувач Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-9560-6659

УДК 342.9

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.48

Зроблено наступні висновки стосовно розуміння поняття принципи: 1) вони становлять юридичний каркас правових явищ чи юридично значимої діяльності, як то публічне адміністрування; 2) за своїм змістом вони є сукупністю вихідних засад, базових, керівних ідей з огляду та в межах яких відбувається правове регулювання суспільних відносин; 3) це положення найвищого значення та абстрактності. Вони загальнообов'язкові для всіх суб'єктів відповідної сфери правового регулювання, але при цьому розчинюються у нормативно-правових актах та досить часто виражені сукупністю правових норм; 4) мають стабільний, відносно незмінюваний характер, адже основуються, передусім, на суспільному баченні про закономірності роботи права та всієї правової системи, а, отже, можуть трансформуватись лише внаслідок появи нових соціальних переконань.

З'ясовано, що в розрізі піднятої у роботі проблематики, принципи – це базові, керівні, засадничі ідеї, ключові положення, на підставі, з огляду та в межах яких формується та реалізується механізм правового регулювання суспільно-правових відносин в сфері забезпечення якісної та ефективної діяльності органів публічного адміністрування під час дії правового режиму воєнного стану в Україні або її окремих регіонах, а також порядок здійснення публічного адміністрування в цілому. До переліку відповідних принципів віднесено засади: законності; безперервності; забезпечення і захисту прав та свобод людини і громадянина; конституціоналізму; пропорційності.

Ключові слова: принципи, публічне адміністрування, воєнний стан, публічне правовий режим.

Постановка проблеми

Для кожної сучасної, цивілізованої, правової держави важливо, щоб функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування відбувалось у правових координатах, сприяючи, а не порушуючи таким чином права, свободи та законні інтереси кожного представника суспільства. Зазначене твердження є непорушним, у тому числі, при дії правового режиму воєнного стану, який зумовлює специфічну функціонування національної економіки, правової та адміністративної систем. Для виконання цього необхідно забезпечити правове регулювання роботи органів публічного адміністрування, важливим елементом механізму якого є принципи, що відіграють роль відправних начал для будь-яких правових явищ та об'єктів.

Стан дослідження проблеми

Поняття принципів правового регулювання різних суспільних відносин, неодноразово ставало предметом дослідження багатьох науковців. Зокрема, цьому питанню приділяли увагу: Ю.О. Волошин, О.В. Зайчук, В.В. Коваленко, В.К. Колпаков, Т.О. Коломоєць, В.О. Котюк, В.І. Олефір, І.Д. Пастух, О.В. Страчук та багато інших. Втім,

незважаючи на значний теоретичний доробок, в науковій літературі недостатньо опрацьованим залишається питання принципів забезпечення діяльності органів публічного адміністрування в умовах воєнного стану.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у тому, щоб визначити принципів забезпечення діяльності органів публічного адміністрування в умовах воєнного стану. Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких завдань: з'ясувати загальнотеоретичний зміст поняття «принцип»; здійснити аналіз норм чинного законодавства, яке регулює питання публічного адміністрування взагалі, та в умовах правового режиму воєнного стану, зокрема, здійснити класифікацію даних принципів та розкрити зміст кожного з них.

Наукова новизна дослідження

Новизна наукового дослідження зумовлена тим, що в ній дістав подальшого опрацювання теоретичний підхід щодо визначення принципів забезпечення діяльності органів публічного адміністрування в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу

Починаючи наукове дослідження відзначимо, що термін «принцип» (з латинського «principium» – початок, основа) за найбільш розповсюдженим тлумаченням означає наукову або моральну засаду, правило, основу, від якої не відступають. Поряд із цим існує також ряд інших тлумачень: а) основне, вихідне положення якої-небудь системи, якогось учення, теорії, науки, ідеологічного напрямку тощо; б) основна особливість устрою, дії механізму, пристрою, тощо [1, с.1125].

Дотичною до теми публічного адміністрування в умовах воєнного стану принципи досліджувались в теорії управління і, зокрема, державного управління. Наприклад, за зауваженням О.В. Свірідової принципи управління являють собою об'єктивні закономірності та відносини суспільно-політичної природи, що визначають зміст, структуру і життєдіяльність компонентів управління. Вони є науковими положеннями, закріпленими правом та застосовуються в теоретичній і практичній управлінській діяльності [2, с.47]. В тлумаченні О.О. Акімова у державному управлінні принципи розглядаються як прояви закономірностей, відношення або взаємозв'язки суспільно-політичного характеру та інших груп елементів державного управління, відображені у вигляді певного наукового положення, що застосовується в теоретичній і практичній діяльності людей у сфері державного управління. Принципи державного управління ґрунтуються на онтологічних, гносеологічних і методологічних аспектах державно-управлінської діяльності, відображають найсуттєвіші, основні, об'єктивно необхідні закономірності, відносини та взаємозв'язки в державному управлінні [3]. З точки зору А.Ф. Мельника, принципи державного управління – це закономірності, відносини, взаємозв'язки, керівні засади, на яких ґрунтуються його організація та здійснення і які можуть бути сформульовані в певні правила [4, с.37; 5, с.143]. В юридичній площині принципи права – це ідеї, вихідні положення, крізь які проявляється зміст права як системи норм. Вважається, що ці вихідні положення повинні відповідати характеру суспільних відносин, економічним, політичним, ідеологічним процесам, що відбуваються у суспільстві. Така залежність зумовлює характер правотворчості, зміст правових норм, способи й методи реалізації норм права [6, с.21; 7, с.43].

Таким чином, в розрізі піднятої у роботі проблематики, принципи – це базові, керівні, засадничі ідеї, ключові положення, на підставі, з огляду та в межах яких формується та реалізується механізм правового регулювання суспільно-правових відносин в сфері забезпечення якісної та ефективної діяльності органів публічного адміністрування під час дії правового режиму воєнного стану в Україні або її окремих регіонах, а також порядок здійснення публічного адміністрування в цілому.

До переліку принципів публічного адміністрування на сторінках юридичної літератури відносять різні вихідні засади. Наприклад, З.В. Гбур поділяє весь масив принципів на дві групи: класичні та новітні.

Так, класичними принципами публічного адміністрування є: верховенство права; системність; демократичність; об'єктивність; субсидіарність; соціальна справедливість; службова співпраця; ефективність; зворотній зв'язок. Запропоновано до новітніх принципів формування системи публічного адміністрування відносити принципи: синергії, інклюзії, інноваційності, інноваційності, принципи «agile», бенчмаркінгу, інтерактивного комунікаційного зв'язку, контролінгу [8]. Схожим чином до класифікації підходить О.М. Замрів, але виділяє вже три групи принципів: загальні, специфічні, особливі. До перших вчений відносить вихідні засади народовладдя, верховенства права, демократизму, гуманізму, законності; до специфічних – колегіальності, гласності, виборності, поєднання місцевих і державних інтересів та інші; до числа особливих – взаємодії органів місцевого самоврядування з органами державної влади, самостійності рішень уповноважених суб'єктів тощо [9].

Натомість Л.М. Радченко не розподіляє принципи публічного адміністрування за групами та доводить, що вони становлять собою єдину групу, яка включає в себе такі вихідні засади, як: пріоритет державної політики; принцип економії ентропії; верховенство права; об'єктивність (неупередженість виконання рішень); пропорційність (масштаб адміністративних рішень засоби здійснення повинні відповідати цілям адміністрування); не зловживання владою; службова співпраця, ефективність; субсидіарність (рішення суб'єктів публічного адміністрування повинні здійснюватися на тих рівнях, де їх виконання є найефективнішим); «єдиного вікна» (підготовка інформації за замовленням громадян передбачається на одному робочому місці) [10, с.354-355].

Ми вважаємо, що до переліку принципів, з огляду та на підставі яких відбувається забезпечення органів публічного адміністрування в умовах воєнного стану, слід віднести наступні:

- принцип законності. Сутність останнього в розрізі піднятої у роботі проблематики полягає у наступному: по-перше, неухильному дотриманні всіма посадовими особами, які реалізують публічно-владну діяльність в період воєнного стану, положень та вимог законодавства України; по-друге, матеріально-технічна, економічна та інша підтримка роботи органів публічного адміністрування повинна здійснюватися виключно в межах та обсягах гарантованих законодавством; по-третє, особливості роботи системи публічного адміністрування можуть мати місце, але допускається лише на підставі чітко встановлених законодавством випадках. Важливість принципу законності підкріплено гарантіями його дотримання передбаченими Законом України «Про правовий режим воєнного стану». Так, згідно до статті 19 Закону, в умовах воєнного стану забороняються: зміна Конституції України; зміна Конституції Автономної Республіки Крим; проведення виборів Президента України, а також виборів до Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим і органів місцевого самоврядування; проведення всеукраїнських та місцевих референдумів; проведення страйків, масових зібрань та акцій. Верховна Рада України не пізніше ніж у дев'яностоденний строк з дня припинення чи скасування воєнного стану, якщо чергові або позачергові вибори до відповідних органів мали бути проведені в період, на який було введено воєнний стан, приймає рішення про призначення виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих виборів [11];

- принцип безперервності. Важливо, щоб в період дії правового режиму воєнного стану діяльність органів публічного адміністрування не припинялась, адже виконання функцій держави і місцевого самоврядування є особливо важливим не тільки для населення, але й країни в цілому. Остання повинна працювати та виконувати всі покладені на неї завдання, як політико-територіальне, соціальне утворення. Саме на цьому основується зміст принципу, який викладено в статті 10 Закону України «Про правовий режим воєнного стану». Згідно до її положень, у період дії воєнного стану не можуть бути припинені повноваження Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Національного банку України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Рахункової палати,

судів, органів прокуратури, органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, розвідувальних органів та органів, підрозділи яких здійснюють контррозвідувальну діяльність. Крім того, у разі утворення військової адміністрації населеного пункту (населених пунктів) Верховна Рада України за поданням Президента України може прийняти рішення про те, що у період дії воєнного стану та 30 днів після його припинення чи скасування: 1) начальник військової адміністрації: здійснює повноваження сільської, селищної, міської ради, її виконавчого комітету, сільського, селищного, міського голови; може затвердити тимчасову структуру виконавчих органів сільської, селищної, міської ради (для працівників, посади яких не включені до тимчасових штатних розписів, оголошується простій або здійснюється їх переведення на рівнозначну чи нижчу посаду); 2) апарат сільської, селищної, міської ради та її виконавчого комітету, інші виконавчі органи, комунальні підприємства, установи та організації відповідної територіальної громади підпорядковуються начальнику відповідної військової адміністрації [11];

- принцип забезпечення і захисту прав та свобод людини і громадянина. Конституція проголошує, що Україна – це суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [12]. Тож, робота органів публічного адміністрування під час дії воєнного стану повинна спрямовуватись, передусім, на захист та забезпечення прав і законних інтересів кожної фізичної особи. В цьому випадку будь-які обмеження прав та інтересів мають носити вимушений, тимчасовий характер та уводитись із конкретною метою досягнення цілей особливого періоду;

- принцип конституціоналізму. Сам по собі конституціоналізм – це конституційне будівництво, реалізація Конституції та її охорона, гарантування. За формою конституціоналізм опосередковує конституційний лад, тобто державний і суспільний лад, форми безпосереднього народовладдя, держави тощо [13, с.3]. За цим принципом робота органів публічного адміністрування в рамках правового режиму воєнного стану не може спрямовуватись на повалення владного режиму в державі або узурпації керівництва країною. В основі принципу лежать положення статті 22 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», які наголошують на неприпустимості використання правового режиму воєнного стану для захоплення влади та порушення прав і свобод громадян та прав і законних інтересів юридичних осіб Введення воєнного стану не може бути підставою для застосування тортур, жорстокого чи принижуючого людську гідність поводження або покарання. Будь-які спроби використати введення воєнного стану для захоплення влади тягнуть за собою відповідальність згідно із законом [11];

- принцип пропорційності. Функції та завдання всіх органів публічного адміністрування важливі та необхідні. Проте, в умовах воєнного стану діяльність окремих відомств, наприклад, правоохоронної спрямованості, має більший пріоритет, у зв'язку із чим потребує більш глибокої уваги з боку керівництва держави щодо організації та забезпечення.

Висновки

Саме таким чином, як вбачається, на сьогоднішній день виглядає зміст та перелік принципів забезпечення діяльності органів публічного адміністрування в умовах воєнного стану. В своїй сукупності вони формують базове юридичне підґрунтя функціонування публічно-владних відомств всіх рівнів та типів в контексті дії даного правового режиму, яке розчинено у діючій системі правових засад. Поглиблюючись у аналіз вихідних положень діяльності органів публічного адміністрування можна виділити додаткові, більш вузькі вихідні засадами, але, на наш погляд, найбільш вірними, глобальними та дійсно практично застосовуваними в процесі правового регулювання є саме наведені вище принципи, адже більшість з них під-

кріплюється спеціальними гарантіями викладеними в Законі України «Про правовий режим воєнного стану».

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.). Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К. : Ірпінь ; ВТФ «Перун», 2005. 1884 с.

2. Свірідова О.В. Принципи управління взаємодією продуцента та реципієнта ринкової привабливості. Маркетинг і менеджмент інновацій. 2013. №3. С.45-52.

3. Акімов О.О. Основні принципи державно-управлінської діяльності у системогенезній динаміці. Електронне видання: «Державне управління: удосконалення та розвиток». URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/12_2019/51.pdf.

4. Державне управління : навч. посіб. А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна, Л. Ю. Гордієнко; За ред. А. Ф. Мельник. К. : Знання-Прес, 2003. 343 с.

5. Подорожній Є.Ю. Особливості юридичної відповідальності у трудовому праві України: дис… д-ра. юрид. наук : Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ. 2016. 426 с.

6. Колодій А.М. Принципи права України. К.: Юрінком.1998. 144с.

7. Ждан М.Д. Особливості реалізації права на пенсію науковими (науково-педагогічними) працівниками: дис… канд. юрид. наук : Харків: Харківський національний педагогічний університет. 2007. 182 с.

8. Карапетян О.А., Гбур З.В. Роль публічного адміністрування в формуванні демократичного суспільства держави. Інвестиції: практика та досвід. 2021. № 16. С.77-85.

9. Замрій О.М. Застосування принципів публічного адміністрування в роботі органів місцевої влади. Науковий вісник НЛТУ України. Серія економічна, 2017. вип. 27, № 2. С.58-61.

10. Радченко Л.М. Публічне адміністрування: сутність, принципи і механізм. Дванадцяті юридичні читання. Держава в суспільно-політичних процесах: виклики і загрози : матеріали міжнародної наукової конференції, 1-2 червня 2017 року. ред. кол. : В. П. Андрущенко, Ю. С. Шемшученко та ін. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. С. 354-356.

11. Про правовий режим воєнного стану: закон від 12.05.2015 №389-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. №28. Ст.250.

12. Конституція України: закон від 28.06.1996 №254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. №30. Ст.141.

13. Словська І.Є. Український конституціоналізм: етапи становлення і розвитку: автореферат. дис… канд. юрид. наук : Київ: Інститут держави і прав ім. В.М. Корецького. 13 с.

SUMMARY

The following conclusions were made regarding the understanding of the concept of principles: 1) they constitute the legal framework of legal phenomena or legally significant activities, such as public administration; 2) in their content they are a set of initial principles, basic, guiding ideas from the perspective of and within which the legal regulation of social relations takes place; 3) these are provisions of the highest importance and abstraction. They are generally binding for all subjects of the relevant sphere of legal regulation, but at the same time they are dissolved in regulatory legal acts and are quite often expressed by a set of legal norms; 4) they have a stable, relatively unchanging character, because they are based, first of all, on the public vision of the regularities of the work of law and the entire legal system, and, therefore, can be transformed only as a result of the emergence of new social beliefs.

It was found that in the context of the issues raised in the work, the principles are basic, guiding, fundamental ideas, key provisions, on the basis of, with a view to and within which the mechanism of legal regulation of social and legal relations in the field of ensuring the high-quality and effective activity of public administration bodies during the legal regime of martial law in Ukraine or its individual regions is formed and implemented, as well as the procedure for implementing public administration in general. The list of relevant principles includes the principles of: legality; continuity; ensuring and protecting the rights and freedoms of man and citizen; constitutionalism; proportionality.

Keywords: principles, public administration, martial law, public legal regime.

ПОНЯТТЯ ПРИНЦИПІВ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ СФЕРИ НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ

ГРАЧОВ Єгор Олегович - аспірант Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-5049-3921

УДК 342.9

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.49

Виділено ключові особливості принципів в праві в цілому, та правового регулювання діджиталізації сфери надання адміністративних послуг, зокрема: 1) первісне значення принципів – це вираження ідеї про те, яким має бути право та яким саме чином повинен функціонувати механізм правового регулювання. Це культивовані протягом часу розвитку всієї держави і суспільства основоположні засади, що виражають ідеальну модель правової системи та її складових (норм, інститутів, галузей тощо) в сучасний момент розвитку; 2) принципи містять в собі об'єктивний та суб'єктивний аспект. З одного боку вони виходять із закономірностей функціонування держави і її правової системи, що трансформуються під впливом історичних подій, політичної ситуації, територіального розташування в світі і таке інше. З іншого – обов'язково враховують суб'єктивне бачення людей про суть права та механізм правового регулювання; 3) принципи не обмежені конкретними правовими положеннями, вони розчинюються в усій системі нормативно-правових актів та являють собою норми найвищого ступеню імперативності, обов'язкові до дотримання всіма учасниками суспільно-правових відносин; 4) принципи відносно стабільні та незмінювані. Їх еволюція пов'язана не тільки зі зміною законодавства, але також потребує переосмислення людьми сутності права в конкретний історичний період.

З'ясовано, що принципи правового регулювання діджиталізації сфери надання адміністративних послуг слід визначити як систему вихідних, основоположних, керівних засад-ідей, що виражають вектор, особливості та специфіку юридичного регламенту процесу діджиталізації сфери організації та безпосереднього надання адміністративних послуг в Україні.

Ключові слова: принципи, принципи права, правове регулювання, діджиталізація, адміністративні послуги.

Постановка проблеми

Протягом більшої частини всього етапу незалежності України сфера надання адміністративних послуг, незважаючи на постійне бажання її реформувати, характеризувалась цілою низкою недоліків: по-перше, адміністративні послуги цілком перебували в сфері регулювання підзаконних нормативно-правових актів, не маючи законодавчої основи; по-друге, була відсутня ідеологія адміністративної діяльності, яка спрямовувалась, передусім, на реалізацію інтересів та прав громадян; по-третє, довгий час незрозумілим залишалось питання про те, хто саме надає адміністративні послуги, тобто прерогативою яких органів державної влади вони є; по-четверте, не обґрунтовувався та не окреслювався зміст юридичного результату, до якого адміністративні послуги мали вести. Одним із інструментів вирішення даної проблеми стала діджиталізація. Разом із тим, реалізація даного процесу є складним за своєю сутністю та змістом процесом, в основі якого лежить система відправних начал, вихідних ідей, тобто принципів.

Стан дослідження проблеми

Принцип – це одна з найголовніших теоретичних проблем, яка становить основу

теорії права, у зв'язку із чим її розробкою займалось багато науковців, серед яких А.М. Бабенко, О.О. Борисова, М.В. Іванова, А.М. Колодій, П.Т. Полежай, В.І. Прокопенко, М.В. Цвік, І.О. Шаповалова та багато інших вчених-представників різних галузей права. Втім, незважаючи на існування досить широкої наукової опрацьованості, на сьогоднішній день все ще існує багато сфер та юридичних явищ в контексті яких зміст і значення даної категорії не були належним чином опрацьовані та визначені. Зокрема, цей аспект прямо стосується питання діджиталізації адміністративних послуг.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у тому, щоб визначити поняття принципів правового регулювання діджиталізації сфери надання адміністративних послуг в Україні. Дана мета потребує реалізації таких завдань, як: розкрити загальнотеоретичний підхід щодо тлумачення принципів в праві; побудувати новий підхід щодо тлумачення їх сутності в контексті діджиталізації адміністративних послуг.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна визначається тим, що у статті дістав подальшого опрацювання теоретичний підхід щодо з'ясування сутності принципів правового регулювання діджиталізації сфери надання адміністративних послуг в Україні.

Виклад основного матеріалу

Етимологію поняття «принцип» становить латинське слово «principium», яке означає основу, початок, вихідний елемент. В тлумачних словниках принцип – це якесь вихідне положення; особливість, основа дії пристрою, механізму; ідея, головний чинник якоїсь концепції; суб'єктивне внутрішнє переконання діяти певним чином [1, с.1125;2, с.366]. Коріння поняття варто шукати в філософії, адже ще Аристотель свого часу зазначав про принцип в об'єктивному значенні як про першу причину: «Те, виходячи з чого щось існує або існуватиме». Пізніше, Кант також навів тлумачення принципу, але більш суб'єктивно, розрізнюючи принципи конститутивні (тільки для емпіричного вживання) і регулятивні (тільки для трансцендентального або практичного вживання). За сучасник філософським поглядом принцип є вихідним теоретико-методологічним положенням, яке лежить в основі певного знання і визначає спосіб його побудови [3, с.39;4, с.129].

Багато наукових висновків з приводу розуміння змісту принципів зробили представники сфери управління. Наприклад, В.М. Момот під принципом управлінської діяльності розуміє основоположні ідеї відповідно до яких повинен бути побудований та функціонувати управлінський вплив [5, с.118]. О.В. Свірідова визначила, що принципи визначають вимоги до системи, структури, організації і процесу управління, напрями й межі прийняття рішень; вони можуть належати до різних систем управління. Характеризуючи той чи інший принцип, необхідно враховувати його взаємозв'язок з іншими принципами, залежність від них. Принципи взаємодіють між собою в межах цілісної системи, врівноважуючи чи посилюючи один одного, що дає змогу достатньою мірою розкрити свою природу, індивідуальність і регулювальні можливості. При цьому вчена переконана: кожен принцип має структурно відведене йому місце, що дає підстави зробити висновок – повноцінне розкриття змісту і потенціалу будь-якого принципу управління можливе лише в рамках і з урахуванням його системних залежностей [6, с.46-47]. К.С. Безгін наголошує: принципи управління – це основні правила, що детермінують управлінську діяльність в сфері створення, розповсюдження та використання знання на підприємстві, що перманентно навчається. Принципи управління можна поділити на загальні, приватні і організаційно технологічні. Всі вони взаємопов'язані між собою, і тільки цілісне їх застосування забезпечує ефективність управління [7, с.152]. Н.Р. Нижник доводить: «Принципи державного управління – це об'єктивні закономірності і відносини суспільно-політичної природи, що визначають зміст, організаційну структуру та життєдіяльність компонентів державного управління. Вони сформульовані у вигляді певних наукових положень, закріплених у своїй основі правом та застосовуються у теоретичній і практичній державно-управлінській діяльності людей» [8, с.162]. С.В. Ващенко обґрунтовує, що прин-

ципи державного управління – це засновані на законах та закономірностях розвитку суспільства або окремої структури органів виконавчої влади вихідні правила, керівні норми діяльності, які закріплені в різних нормативних документах, що відповідають цілям діяльності системи управління, відображають основні її властивості та особливості управління [9, с.22;10, с.54 – 55].

В межах правової наукової думки найбільш узагальнене тлумачення принципів представлено у Багатомовному юридичному словнику-довіднику І.О. Голубовської, В.М. Шовкового та О.М. Лефтерова, як: «Основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення теорії, вчення, науки, системи внутрішнього і міжнародного права, політичної, державної чи громадської організації (гуманізм, законність, справедливість, рівність громадян перед законом тощо)» [11, с.342]. Втім, як правило, науковці не обмежуються загальноприйнятим визначенням та аналізують правові принципи більш глибоко. Наприклад, О.І. Осауленко зазначає, що принципи права за своєю сутністю є узагальненим відображенням об'єктивних закономірностей розвитку суспільства, людства тощо. Принципам права притаманна властивість певного віддзеркалення соціальної дійсності, що встановлює їх особливе місце у правовій системі і робить основою виникнення, становлення й функціонування багатьох правових явищ [12, с.99;13, с.49].

А.М. Бабенко, О.О. Борисова, І.О. Шаповалова підкреслюють, що принципи права є одним з найбільш ефективних каталізаторів процесу еволюції будь-якої правової системи, хоча і еволюція права має свої внутрішні закономірності, і ці закономірності задають певний напрям новацій у цій сфері. Значення принципів права відображається у тому що вони виступають каркасом, фундаментальною конструкцією правової системи; принципи права є орієнтиром у формуванні та розвитку права; істотно впливають на формування правосвідомості людей, можуть бути безпосередньою основою для прийняття індивідуальних юридичних рішень у конкретних справах; при прогалинах в законодавстві принципи права можуть використовуватися як юридична підстава при розгляді питання про право, при цьому вони виступають як джерело права, принципи права сприяють правильному тлумаченню правових норм. На відміну від норм права принципи права жорстко не фіксують зміст поведінки, вони здатні більш швидко реагувати на зміни суспільного життя, а отже, застосування і тлумачення норм права має відбуватися відповідно до принципів права. Іншими словами, принципи права є своєрідною системою координат, у рамках якої розвивається право, є втіленням результату раціонального наукового осмислення закономірностей розвитку права, і одночасно є вектором, який визначає напрямок його розвитку. Роль принципів права виявляється ще більш значимою, коли мова йде про усунення прогалин в законодавстві. У випадку, коли закон не прописує або недостатньо чітко визначає з приводу певного питання, суд повинен знаходити рішення в світлі принципів права [14, с.6].

Відповідно до підходу К.Г. Волини принципи права – це керівні ідеї, що характеризують зміст права, його сутність і призначення в суспільстві. З одного боку, вони виражають закономірності права, а з другого – являють собою найбільш загальні норми, що діють в усій сфері правового регулювання і поширюються на всіх суб'єктів. Ці норми або прямо сформульовані в законі, або виводяться із загального змісту законодавства. Призначення принципів права полягає в тому, що вони забезпечують однакове формулювання норм права, а також їхній вплив на суспільні відносини у формі правового регулювання й інших форм правового впливу, визначають шляхи вдосконалення правових норм, виступаючи як провідні ідеї для законодавця. За умови їх закріплення в Конституції принципи права забезпечують єдність процесів створення права, його реалізації і охорони. Принципи права є критерієм оцінки права і методологічною основою його подальшого вдосконалення [15, с.99].

За Л.Р. Наливайко принципи права – це найбільш загальні і стабільні вимоги, що сприяють утвердженню та захисту суспільних цінностей, визначають характер права і напрями його подальшого розвитку. Ознаками

принципів права автором визначено наступне: 1) принципи права спрямовані на утвердження, забезпечення і захист суспільних цінностей, дозволяють урахувати їх при формуванні та дії права; 2) принципи права мають найбільш загальний, абстрактний характер. Тому перед суб'єктами нормотворчості постає важливе завдання наповнити принципи, як загальні ідеї, нормативним змістом; 3) принципи права визначають зміст системи права та її структурних елементів, а також напрями їх подальшого розвитку. Вони виконують функцію стрижнів системи права, сприяють її єдності та стабільності, об'єднують галузі, підгалузі та інститути права; 4) принципи права мають пріоритет над нормами права. Останні формуються під впливом певного принципу або групи принципів і не повинні їм суперечити; 5) від правових норм принципи права відрізняються більшою стійкістю, оскільки залишаються незмінними протягом тривалого часу; 6) як і правові норми, принципи зазвичай закріплюються у джерелах права – нормативно-правових актах, судових прецедентах та ін. Залежно від форми викладення можна виділити принципи, що без- посередньо сформульовані в джерелах права, і принципи, що виводяться зі змісту джерел права в непрямій формі [16, с.102].

О.В. Старчук виділяє дві концепції визначення поняття принципів права, які сформувались у правовій доктрині. Згідно з першою концепцією, що побудована на теорії позитивізму, принципи права – це ідеї, теоретичні, нормативно-керівні положення того чи іншого виду людської діяльності, які конкретизуються в змісті правових норм та об'єктивно спричинені матеріальними умовами існування суспільства. Відповідно до другої концепції, яка бере початок від ідеї природного права, принципи права автор розуміє як керівні ідеї, об'єктивно притаманні праву відправні начала, незаперечні вимоги до учасників суспільних відносин із метою гармонійного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів. Вони визначають зміст і спрямованість правового регулювання, відображають найважливіші закономірності соціально-економічної формації [13, с.49; 17].

Висновки

Отже, досить широкі, різноманітні за змістом та наповненістю наукові підходи дають можливість виділити наступні особливості принципів в праві в цілому, та правового регулювання діджиталізації сфери надання адміністративних послуг, зокрема: 1) первісне значення принципів – це вираження ідеї про те, яке має бути право та яким саме чином повинен функціонувати механізм правового регулювання. Це культивовані протягом часу розвитку всієї держави і суспільства основоположні засади, що виражають ідеальну модель правової системи та її складових (норм, інститутів, галузей тощо) в сучасний момент розвитку; 2) принципи містять в собі об'єктивний та суб'єктивний аспект. З одного боку вони виходять із закономірностей функціонування держави і її правової системи, що трансформуються під впливом історичних подій, політичної ситуації, територіального розташування в світі і таке інше. З іншого – обов'язково враховують суб'єктивне бачення людей про суть права та механізм правового регулювання; 3) принципи не обмежені конкретними правовими положеннями, вони розчинюються в усій системі нормативно-правових актів та являють собою норми найвищого ступеню імперативності, обов'язкові до дотримання всіма учасниками суспільно-правових відносин; 4) принципи відносно стабільні та незмінювані. Їх еволюція пов'язана не тільки із зміною законодавства, але також потребує переосмислення людьми сутності права в конкретний історичний період.

Таким чином, принципи правового регулювання діджиталізації сфери надання адміністративних послуг слід визначити як систему вихідних, основоположних, керівних засад-ідей, що виражають вектор, особливості та специфіку юридичного регулювання процесу діджиталізації сфери організації та безпосереднього надання адміністративних послуг в Україні.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К. : Ірпінь ; ВТФ «Перун», 2005. 1884 с.

2. Івченко А. О. Тлумачний словник української мови. Х. : «Фоліо», 2002. 846 с.

3. Грохольський В.Л. Управління діяльністю спеціальних підрозділів МВС України по боротьбі з організованою злочинністю: дис… д-ра. юрид. наук : Харків: Національний університет внутрішніх справ. 2004. 415 с.

4. Петрушенко В. Тлумачний словник основних філософських термінів. Львів: Видавництво Національного університету "Львівська політехніка". 2009. 264 с.

5. Момот В.М. Робота з персоналом в органах та підрозділах державної податкової адміністрації України: теоретичні та організаційно-правові засади: дис… канд. юрид. наук : Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ. 2006. 204 с.

6. Свірідова О.В. Принципи управління взаємодією продуцента та реципієнтів ринкової привабливості. Маркетинг і менеджмент інновацій. 2013. №3. С.45-52.

7. Безгін К.С. Принципи управління інноваційно-активним персоналом в новій економіці. Збірник наукових праць ТДАТУ імені Дмитра Моторного (економічні науки). 2020. №1(41). С.151-157.

8. Нижник Н.Р. Природа та зміст адміністративної реформи в Україні. Реформування державного управління в Україні: проблеми та перспективи. К., 1998.С. 135-142.

9. Ващенко С. В. Механізм управління. Управлінські відносини: Конспект лекцій. Запоріжжя, 2000. 31 с.

10. Шатрава С.О. Адміністративно-правові засади діяльності спеціальних підрозділів міліції: автореферат дис… д-ра. юрид. наук : Харків: Харківський національний університету внутрішніх справ. 2007. 31 с.

11. Багатомовний юридичний словник-довідник. І. О. Голубовська, В. М. Шовковий, О. М. Лефтерова та ін. К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. 543 с.

12. Осауленко О. І. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. К. : Істина, 2007. 336 с.

13. Безкровний Є.А. Організаційно-правові засади діяльності органів прокуратури України з розгляду звернень. Київ: Національна академія прокуратури України. 2015. 263 с.

14. Бабенко А.М., Борисова О.О., Шаповалова І.О. Принципи права: поняття та класифікація. Прикарпатський юридичний вісник. 2022. Випуск 3(44). С.3-7.

15. Волинка К. Г. Теорія держави і права: Навч. посіб. К.: МАУП, 2003. 240 с.

16. Наливайко Л.Р. Теорія держави і права в схемах та таблицях: навчальний посібник. К.: «Хай-Тек Прес». 2020. 296 с.

17. Страчук О.В. Щодо поняття принципів права. Часопис Київського університету права. 2012. № 2. С. 40–42.

SUMMARY

The key features of principles in law in general and legal regulation of the digitalization of the sphere of administrative services are highlighted, in particular: 1) the original meaning of principles is an expression of the idea of what law should be and how the mechanism of legal regulation should function. These are fundamental principles cultivated over the time of development of the entire state and society, expressing the ideal model of the legal system and its components (norms, institutions, industries, etc.) at the current moment of development; 2) principles contain an objective and subjective aspect. On the one hand, they are based on the laws of the functioning of the state and its legal system, which are transformed under the influence of historical events, political situation, territorial location in the world, and so on. On the other hand, they necessarily take into account people's subjective vision of the essence of law and the mechanism of legal regulation; 3) the principles are not limited by specific legal provisions, they dissolve in the entire system of regulatory legal acts and represent norms of the highest degree of imperativeness, mandatory for compliance by all participants in social and legal relations; 4) the principles are relatively stable and unchangeable. Their evolution is associated not only with changes in legislation, but also requires people to rethink the essence of law in a specific historical period.

It was found that the principles of legal regulation of the digitalization of the sphere of administrative services should be defined as a system of initial, fundamental, guiding principles-ideas that express the vector, features and specificity of the legal regulation of the process of digitalization of the sphere of organization and direct provision of administrative services in Ukraine.

Keywords: principles, principles of law, legal regulation, digitalization, administrative services.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РОБОТОДАВЕЦЬ ЧИ НЕДОБРОСОВІСНИЙ СУБ'ЄКТ ГОСПОДАРЮВАННЯ? ПОЗИЦІЯ ВЕРХОВНОГО СУДУ ЩОДО (НЕ)ВИКОНАННЯ НОРМАТИВУ РОБОЧИХ МІСЦЬ ДЛЯ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ЛЮДЕЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ

ЯЦКЕВИЧ І. І. - кандидат юридичних наук, завідувач кафедри приватного права Національний університет «Києво-Могилянська академія»

УДК 349.2
DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.50

У статті розкрито проблему застосування заходів адміністративно-господарської відповідальності у виді адміністративно-господарських санкцій до суб'єктів господарської діяльності, які з незалежних від них причин не мають можливості виконати норматив робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю. Наголошено на необхідності забезпечення виконання Україною своїх зобов'язань за Конвенцією про права осіб з інвалідністю та вжиття необхідних позитивних дій, спрямованих на реальне, а не фіктивне працевлаштування людей з інвалідністю. Вказується на необхідності створення необхідних умов для розвитку соціально відповідального бізнесу.

Ключові слова: соціальний захист, працевлаштування осіб з інвалідністю, норматив робочих місць, судова практика у сфері права соціального забезпечення.

Вступ

Право на працю людей з інвалідністю гарантовано низкою міжнародних актів, нормативно-правових актів те неодноразово підтверджувалося судовою практикою. Крім власне соціально-економічного значення рівних можливостей для працевлаштування людини з інвалідністю, недопущення дискримінації за ознакою інвалідності, реальні можливості для працевлаштування у даному випадку передбачають ще можливості для соціальної реабілітації працівників з інвалідністю відповідно до програми реабілітації. З одного боку, залучення до виконання трудових функцій на умовах працевлаштування передбачає виконання роботодавцем низки заходів щодо адаптації умов виконання обов'язків за трудовим договором, що відповідно зумовлює вкладення роботодавцем певних інвестицій на створення адаптованого робочого місця. З іншого боку, положеннями законодавства передбачено обов'язок роботодавця створювати робочі місця для осіб з інвалідністю, а також нести відповідальність за невиконання такого нормативу. Проте на практиці виконати положення законодавства не завжди можливо з огляду на ситуацію на ринку праці, відсутності бажаючих з числа безробітних з інвалідністю бути працевлаштованим, небезпечні або шкідливі умови праці, та й зрештою відсутність виробничої потреби у створенні додаткових робочих місць, особливо в умовах значного економічного спаду у багатьох галузях та сферах національної економіки України через військову агресію росії проти України. Тож досить часто виникала ситуація, коли роботодавці добросовісно виконували усі необхідні від них дії, аби виконати норматив робочих місць для працевлаштування людей з інвалідністю, однак з незалежних від них причин не могли заповнити вакантні новостворені місця.

У зв'язку з цим, постає цілком логічне питання: чи понесуть такі добросовісні роботодавці відповідальність за невиконання нормативу робочих місць, призначених для працевлаштування осіб з інвалідністю, якщо роботодавець не отримав жодної заяви про працевлаштування на відповідні робочі міс-

ця. Оскільки окреслена проблема донедавна не була охоплена чинним правовим регулюванням працевлаштування людей з інвалідністю, то рішення мала запропонувати практика вирішення спорів про застосування заходів відповідальності до роботодавців, що не виконали нормативу робочих місць, у судовому порядку.

Постановка проблеми

Аналіз останніх досліджень і публікацій на тему показує, що проблема відповідальності суб'єктів господарювання як роботодавців у правовідносинах з людьми з інвалідністю недостатньо досліджена.

Водночас розвиток та реформування законодавства у сфері соціальної захищеності осіб з інвалідністю спонукає дослідників до вивчення означеної проблематики. Серед новітніх публікацій необхідно звернути увагу на статтю Г. І. Чанишевої та Н. І. Наньєвої на тему відповідальності роботодавця за невиконання нормативу робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю (2025) [1]. Автори цієї публікації детально аналізують положення останніх змін до законодавства про встановлення нормативу робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю, роблять стислий огляд положень зарубіжного досвіду правового регулювання встановлення квот для працевлаштування людей з інвалідністю, а також надають власну оцінку запропонованим змінам до законодавства соціальний захист відповідно осіб з інвалідністю.

Жодним чином не применшуючи значення статті та отриманні Г. І. Чанишевою та Н. І. Наньєвою результати дослідження, мусимо зазначити, що питання судової практики щодо вирішення спорів за позовами роботодавців щодо неправомірного застосування до них заходів адміністративно-господарських санкцій, співавтори не наводять.

Так само А.П. Полянський [2] у статті на тему працевлаштування осіб з інвалідністю (2024) наводячи достатньо якісний аналіз законодавчих ініціатив щодо удосконалення гарантій працевлаштування відповідної категорії осіб, розглядаючи положення нормативно-правових актів щодо соціальної захищеності та реабілітації людей з інвалідністю, залишає поза фокусом уваги питання вивчення судової практики щодо оскарження застосованих до роботодавців адміністративно-господарських санкцій за невиконання нормативу робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю.

Окремі аспекти наукового дослідження проблем працевлаштування осіб з інвалідністю розкривають у своїх працях В. М. Андріїв, В. Я. Буряк, Т. В. Дуюнова, В. В. Жернаков, В. Л. Костюк, Л. В. Котова, В. П. Мельник, О. В. Москаленко, П. Д. Пилипенко, С. М. Прилипко, О. М. Рим, Д. І. Сіроха, Г. І. Чанишева, О. М. Ярошенко та багато інших.

Окремо хочемо виділити також публікації, які присвячені питанням контролю за виконанням нормативних положень щодо захисту прав людей з інвалідністю. Так, наприклад, А. Басиста у статті на тему універсальних механізмів контролю за здійсненням зобов'язань щодо захисту прав людей з інвалідністю (2016) робить висновок про недостатність потенціалу міжнародно-правових механізмів контролю за дотриманням державами своїх зобов'язань у сфері захисту прав людей з інвалідністю [3, с. 328]. Крім того, у 2017-2019 рр. Є. Соболь опублікував декілька статей на тему судового захисту прав осіб з інвалідністю. Так, аналізуючи практику адміністративних судів щодо захисту прав і свобод людей з інвалідністю, Є. Соболь дійшов висновку, що переважна більшість відповідних позовів суди задовольняють [4, с. 158]. Досвід вирішення спорів у сфері соціального забезпечення також досліджувала В. В. Вєннікова у відповідній публікації [5].

Разом з тим, *невирішеною частиною загальної наукової проблеми,* яка стосується відповідальності роботодавців у випадку невиконання нормативу робочих місць, призначених для працевлаштування осіб з інвалідністю, залишається недостатньо дослідженою, особливо з урахуванням розвитку новітньої судової практики. Зокрема недостатньо розкритим є питання природи юридичної відповідальності суб'єктів господарювання, які не порушили положення законодавства

щодо працевлаштування людей з інвалідністю.

У зв'язку з цим, *мета* цієї публікації полягає у дослідженні розвитку правового регулювання відповідальності роботодавців за невиконання нормативу робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю з незалежних від роботодавця причин з урахуванням практики Верховного Суду.

Виклад основного матеріалу слід розпочати з аналізу нормативних положень законодавства щодо відповідальності суб'єктів господарювання (роботодавців) за невиконання нормативу робочих місць, призначених для працевлаштування осіб з інвалідністю.

Положеннями ст. 1 Конституції України [5] закріплено, що Україна є соціальною державою. Крім того, відповідно до положень частини четвертої ст. 13 Основного Закону, держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, *соціальну спрямованість* економіки. Також Конституцією закріплено визнання та дію принципу верховенства права в Україні (ст. 8), а також поділ державної влади на законодавчу, виконавчу та судову (ст. 6). Також Основним Законом встановлено людиноцентризм та відповідальність держави саме перед людиною як найвищою соціальною цінністю (ст. 3), а не будь-яким іншим суб'єктом права.

В аспекті юридичної відповідальності також необхідно зазначити положення ст. 92 Конституції України щодо визначення виключно законами таких питань, як засади регулювання праці і зайнятості, засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них.

У відповідності з положеннями ст. 9 Конституції України, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Як зазначає професор Козюбра М. І., положення ратифікованого міжнародного договору підлягають безпосередньому застосуванню одразу ж після набрання ним чинності та не потребують додаткової трансформації у положення національного законодавства [6, с. 5].

Таким чином, положення ст.ст. 26-27 Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю [7] зобов'язань держави вживати ефективних і належних заходів для того, щоб надати особам з інвалідністю можливість для досягнення й збереження максимальної незалежності, повних фізичних, розумових, соціальних та професійних здібностей і повного включення й залучення до всіх аспектів життя. Адже у контексті права на працю «Конвенція встановлює цілу низку принципових положень, які за своєю суттю є міжнародними соціальними стандартами» [8, с. 54]. Серед багатьох інших гарантій, Конвенція про права осіб з інвалідністю зокрема передбачає, що «Держави-учасниці забезпечують і заохочують реалізацію права на працю, зокрема тими особами, які отримують інвалідність під час трудової діяльності, шляхом ужиття, у тому числі в законодавчому порядку, належних заходів, спрямованих, зокрема, на таке: <…> e) розширення на ринку праці можливостей для працевлаштування осіб з інвалідністю та просування їх по службі, а також надання допомоги в пошуку, отриманні, збереженні та відновленні роботи; f) розширення можливостей для індивідуальної трудової діяльності, підприємництва, розвитку кооперативів і організації власної справи; g) працевлаштування осіб з інвалідністю у державному секторі; h) стимулювання наймання осіб з інвалідністю у приватному секторі за допомогою належних стратегій і заходів, які можуть включати програми позитивних дій, стимули та інші заходи; i) забезпечення особам з інвалідністю розумного пристосування робочого місця; j) заохочення набуття особами з інвалідністю досвіду роботи в умовах відкритого ринку праці; k) заохочення програм професійної та кваліфікаційної реабілітації, збереження робочих місць і повернення на роботу для осіб з інвалідністю» [7, art. 27].

Подібні положення відображено у положеннях низки законів України, зокрема у закріпленому ст. 19 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» нормативі робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю.

Цей норматив залежить від середньооблікової чисельності штатних працівників облікового складу за рік та встановлюється у відсотковому відношенні від такої чисельності. Зазначена ст. 19 Закону також містить чітку позицію про те, що виконанням нормативу робочих місць у кількості, визначеній згідно з частиною першою цієї статті, вважається працевлаштування підприємством, установою, організацією, у тому числі підприємством, організацією громадських об'єднань осіб з інвалідністю, фізичною особою, яка використовує найману працю, осіб з інвалідністю, для яких це місце роботи є основним.

Водночас за невиконання відповідного нормативу робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю, ст. 20 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» передбачає відповідним відділенням Фонду соціального захисту осіб з інвалідністю адміністративно-господарські санкції, сума яких визначається в розмірі середньої річної заробітної плати на відповідному підприємстві, в установі, організації, у тому числі на підприємстві, в організації громадських об'єднань осіб з інвалідністю, у фізичної особи, яка використовує найману працю, за кожне робоче місце, призначене для працевлаштування особи з інвалідністю і не зайняте особою з інвалідністю. При чому для підприємств з чисельністю працівників від 8 до 15 осіб розмір таких адміністративно-господарських санкцій визначається в розмірі половини середньої річної заробітної плати на відповідному підприємстві, в установі, організації, у тому числі на підприємстві, в організації громадських об'єднань осіб з інвалідністю, у фізичної особи, яка використовує найману працю.

Виходячи з вищенаведеного, закон не ставить у залежність застосування адміністративно-господарських санкцій від поважності причин невиконання роботодавцем нормативу робочих місць, від наявності осіб з інвалідністю, які готові та можуть приступити до роботи на створеному для них робочому місці тощо. Тож позитивні дії держави відповідно до зобов'язань за Конвенцією про права осіб з інвалідністю полягають у тому, що роботодавець або створює відповідну кількість робочих місць і працевлаштовує на них відповідно працівників з інвалідністю, чим виконує встановлений Законом норматив, або ж такий роботодавець сплачує до Фонду соціального захисту осіб з інвалідністю адміністративно-господарські санкції у розмірі річної заробітної плати за кожне робоче місце, яке мало бути створене та відповідна вакансія заповнена через працевлаштування осіб з інвалідністю. Такий собі принцип «працевлаштовуй або плати».

Варто також звернути увагу, що цією ж ст. 20 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» визначено, що суми адміністративно-господарських санкцій і пені, що надійшли до державного бюджету, використовуються Фондом соціального захисту осіб з інвалідністю для стимулювання трудової реабілітації осіб з інвалідністю, надання роботодавцям дотацій на створення спеціальних робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю, зареєстрованих у державній службі зайнятості як безробітні або такі, що шукають роботу. Тобто метою адміністративно-господарських санкцій у цьому випадку є не покладення юридичної відповідальності на суб'єкта господарювання, який фактично порушив положення Закону, не виконав норматив робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю, у тому числі із об'єктивних причин, добросовісними роботодавцями, а перенаправлення ресурсів туди, де якраз є потреба у створенні таких робочих місць, у підтримці роботодавців, які вже працевлаштували людей з інвалідністю.

Проте у практиці адміністративного судочинства склалася достатньо велика кількість спорів за позовами Фонду соціального захисту осіб з інвалідністю проти суб'єктів господарювання, які не виконали нормативу і не сплатили відповідних адміністративно-господарських санкцій, вважаючи притягнення їх до відповідальності протиправним, оскільки відсутня вина таких роботодавців у тому, що не вдалося виконати норматив робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю.

Суди по-різному підходили до вирішення таких спорів. Так, наприклад, у справі

№ 806/1368/17 за позовом Житомирського обласного відділення Фонду соціального захисту інвалідів до ТОВ «Декор-Кераміка» про стягнення адміністративно-господарських санкцій та пені суд першої інстанції відмовив у задоволенні позову, а суд апеляційної інстанції постанову суду першої інстанції скасував та прийняв нову постанову, якою позовні вимоги задовільнив. Зрештою Верховний Суд постановою від 26 червня 2018 року у справі № 806/1368/17 скасував постанову Житомирського апеляційного адміністративного суду від 11 жовтня 2017 року у справ та залишив у силі постанову Житомирського окружного адміністративного суду від 06 червня 2017 року.

У мотивувальній частині постанови Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду (справу передано на розгляд палати для розгляду справ щодо захисту соціальних прав Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду) по справі № 806/1368/17 зроблено важливий висновок, що *обов'язок підприємства зі створення робочих місць для інвалідів не супроводжується його обов'язком займатись пошуком осіб з інвалідністю для працевлаштування»*.

У зазначеній постанові Верховного Суду також зазначено, що відповідно до ч. 1 ст. 218 ГК України підставою господарсько-правової відповідальності учасника господарських відносин є вчинене ним правопорушення у сфері господарювання. Проте ч. 2 зазначеної статті передбачено, що *учасник господарських відносин відповідає за невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання чи порушення правил здійснення господарської діяльності, якщо не доведе, що ним вжито усіх залежних від нього заходів для недопущення господарського правопорушення*.

Відтак, Касаційний адміністративний суд у постанові від 26.06.2018 робить по справі № 806/1368/17 робить висновок, що *вказана норма встановлює підстави для звільнення від відповідальності*, як за невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання (за що встановлено відповідальність у вигляді відшкодування збитків, штрафні санкції, або оперативно-господарські санкції), так і *за порушення правил здійснення господарської діяльності* (за що встановлено відповідальність у вигляді адміністративно-господарських санкцій) [9].

Отже, суб'єкт господарювання звільняється від відповідальності, зокрема, за порушення правил здійснення господарської діяльності (тобто від адміністративно-господарських санкцій), якщо доведе, що ним вжито усіх залежних від нього заходів для недопущення правопорушення. Суд також вказує, що *своєчасно та в повному обсязі надавши інформацію про попит на вакансії підприємство, фактично, вживає усіх залежних від нього передбачених законом заходів для відповідності середньооблікової чисельності працюючих інвалідів установленим нормативам, тобто заходів для недопущення господарського правопорушення*.

Однак на нашу думку, у подібних справах суд неправильно тлумачить норму права про встановлення відповідальності за невиконання нормативу робочих місць, адже метою такої норми є не стільки припинення правопорушення господарського зобов'язання, скільки акумулювання та перерозподіл сум адміністративно-господарських штрафів та відповідно суми пені за прострочення сплати таких штрафів. *Звільнивши суб'єктів господарської діяльності від обов'язку сплатити адміністративно-господарські санкції у сумі річної заробітної плати за кожне робоче місце для осіб з інвалідністю, що мало бути зайнятим такими працівниками, суд фактично скасував досягнення цією нормою закладеної законодавцем мети*, що суперечить конституційному положенню про розподіл державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, і доповнив норму права новим положенням.

Проте суть правової проблеми у даному випадку полягає у тому, що обов'язок сплатити до державного бюджету річну заробітну плату за кожне нестворене та/або незаповнене робоче місце особою з інвалідністю отримав неправильну юридичну форму адміністративно-господарських санкцій, застосування яких полягає у припиненні правопорушення. У випадку звільнення потенційних роботодавців від відповідальності за невиконання нормативу робочих місць для працевлаштування людей з інвалідністю ми маємо справу скоріше із своєрідним соціаль-

ним обов'язковим платежем, обумовленим об'єктивною відсутністю створити необхідні робочі місця.

Отже, соціально відповідальний бізнес, який не має можливості виконати норматив робочих місць для працівників з інвалідністю, отримує невиправдану негативну оцінку, навіть якщо сплатить нараховані санкції.

Частково цю проблему вирішено ухваленням Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення права осіб з інвалідністю на працю» (Закон України від 15.01.2025 року № 4219-IX), який набуде чинності у 2026 році. Однак на нашу думку, цю позитивну ініціативу потрібно доповнити необхідністю встановлення добросовісного невиконання нормативу робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю. Інакше виникне ситуація, коли суб'єкти господарської діяльності (роботодавці) будуть перекладати свою поведінку як соціально відповідального бізнесу на інших суб'єктів господарювання. Це жодною мірою не збігається зі зміною парадигми всієї системи соціального захисту працівників з інвалідністю, про яку пише П. Д. Пилипенко та ін. [10, с. 224]. Натомість такі негативні явища, як фіктивне працевлаштування людей з інвалідністю лише з метою формального виконання нормативу робочих місць і уникнення адміністративно-господарських санкцій отримають додатковий стимул для розвитку. Про жодну соціальну відповідальність бізнесу в частині працевлаштування осіб з інвалідністю, про соціально-трудову реабілітацію та соціальну інтеграцію людей з інвалідністю, на жаль, також не можна буде говорити.

Висновки

Таким чином, у практиці Верховного Суду склалася позиція, згідно з якою суб'єкт господарської діяльності звільняється від обов'язку сплатити адміністративно-господарські санкції, якщо доведе, що вжив усіх необхідних та залежних від нього передбачених законом заходів для відповідності середньооблікової чисельності працюючих інвалідів установленим нормативам, а також заходів для недопущення господарського правопорушення, тобто своєчасно та в повному обсязі надав інформацію про попит на вакансії підприємства. Однак цим самим не досягається мета відповідної норми права щодо обов'язку створювати робочі місця для працівників з інвалідністю та приймати таких працівників на роботу.

Запровадження обґрунтованої можливості профінансувати створення робочих місць для працевлаштування людей з інвалідністю у іншого роботодавця поза межами заходів адміністративно-господарської відповідальності дозволить позбутися негативної оцінки об'єктивної неможливості добросовісних роботодавців працевлаштувати осіб з інвалідністю. Водночас, потрібно забезпечити достатні правові запобіжники, аби не допустити поглиблення кризових явищ у сфері соціально-трудової реабілітації та власне працевлаштування людей з інвалідністю. Цілком очевидно, що необхідно створити можливості для соціально відповідального бізнесу зберегти переваги такого статусу, а для держави – для ефективної системи позитивних дій, що сприяють соціально-трудовій реабілітації та реальному, а не фіктивному працевлаштуванню людей з інвалідністю.

Література

1. Чанишева Г.І., Наньєва М.І. Відповідальність роботодавця за невиконання нормативу робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю // Академічні візії. 2025. № 40.

2. Полянський А.П. Щодо працевлаштування осіб з інвалідністю // Аналітично-порівняльне правознавство. 2024. № 5. С. 379–384.

3. Басиста А.В. Універсальні механізми контролю за здійсненням зобов'язань щодо захисту прав людей з інвалідністю // Публічне право. 2016. № 2. С. 324–330.

4. Соболь Є. Аналіз судової практики захисту прав і свобод інвалідів в адміністративному судочинстві // Цивільне право і процес. 2017. Т. 2. С. 155–158.

5. Конституція України: 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

6. Козюбра М. І. Співвідношення національних і міжнародних правових си-

стем / Козюбра М. І. // Наукові записки НаУКМА : Юридичні науки. - 2016. - Т. 181. - С. 3-11. URI https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/9896

7. Конвенція про права осіб з інвалідністю (Конвенція про права інвалідів). 2010. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#n547

8. Костюк В.Л., Яцкевич І.І. Право на працю у контексті Конвенції ООн про права осіб з інвалідністю: сутність, проблеми та перспективи законодавчого регулювання // Соціальне право. 2017. № 2. С. 49–57.

9. Постанова Верховного Суду від 26 червня 2018 року у справі №806/1368/17 (адміністративне провадження №К/9901/5558/17) http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74992116.

10. Пилипенко П.Д., Бурак В.Я., Рим О.М. Стандарти соціального захисту осіб з інвалідністю: новели законодавства України // Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 11. С. 222–225.

SUMMARY

The article reveals the problem of applying measures of administrative and economic responsibility in the form of administrative and economic sanctions to economic entities that, for reasons beyond their control, do not have the opportunity to fulfill the standard of workplaces for the employment of persons with disabilities. The need to ensure Ukraine's fulfillment of its obligations under the Convention on the Rights of Persons with Disabilities and to take the necessary positive actions aimed at real, not fictitious employment of people with disabilities was emphasized. The need to create the necessary conditions for the development of socially responsible business is indicated. Keywords: social protection, employment of persons with disabilities, workplace standards, judicial practice in the field of social security law.

Keywords: social protection, employment of persons with disabilities, workplace standards, judicial practice in the field of social security law.

ВЗАЄМОДІЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТІВ ІЗ ЗАКЛАДАМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ В ПРОЦЕСІ НАУКОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

ПОСАШКОВ Олександр Олександрович - провідний науковий співробітник сектору інженерно-транспортних та дорожньо-технічних досліджень лабораторії інженерно-технічних досліджень ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса»
https://orcid.org/0000-0002-5701-5874
УДК 343.98
DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.51

У статті стверджується, що взаємодія судових експертів із закладами вищої освіти в процесі наукового забезпечення досудового розслідування являє собою комплексну діяльність, спрямовану на підготовку високопрофесійних фахівців у сфері досудового розслідування, забезпечення балансу науки та практики, підготовку методичних рекомендацій для судових експертів, публікацію ідей та рішень у форматі тез доповідей, наукових статей, колективних монографій тощо.

Доведено, що в межах такої взаємодії враховуються актуальні практичні проблеми у дослідженнях, що проводяться академічною спільнотою, запозичується релевантний зарубіжний досвід, створюються організаційні умови для підготовки та проведення спільних заходів, реалізації програм і проєктів, у тому числі у співпраці з міжнародними організаціями, що передбачає отримання грантового фінансування.

Встановлено, що в процесі взаємодії судових експертів із закладами вищої освіти висвітлюються актуальні напрями, підходи, технології, які використовуються у досудовому розслідуванні кримінальних правопорушень, у тому числі в умовах воєнного стану. Здобувачі освіти у процесі проведення спільних заходів мають можливість завчасно підготуватися до викликів майбутньої практичної діяльності.

Ключові слова: судові експерти, досудове розслідування, заклади вищої освіти, взаємодія, наукове забезпечення, воєнний стан, зарубіжний досвід, воєнні злочини.

Постановка проблеми

Процес досудового розслідування вимагає злагодженої діяльності цілої низки суб'єктів, з-поміж яких слідчі, дізнавачі, оперативні працівники правоохоронних органів, прокурори, слідчі судді, судові експерти. При цьому така діяльність потребує міжвідомчої взаємодії, прийняття рішень в умовах обмеженого часу, часто супроводжується значним суспільним резонансом, а також формуванням у злочинному середовищі новітніх технологічних рішень, методів, підходів до вчинення протиправних дій.

З огляду на це виникає об'єктивно зумовлена потреба в належному науковому забезпеченні такої діяльності, залученні провідних українських дослідників, науково-дослідних лабораторій, профільних кафедр закладів вищої освіти, а також утворенні наукових шкіл під егідою знаних вчених-лідерів, які протягом років спрямовують свою діяльність на проведення фундаментальних і прикладних досліджень, присвячених актуальним проблемам досудового розслідування, удосконалення вітчизняного кримінального і кримінального процесуального законодавства, готують сотні наукових праць, присвячених різним питанням і нестандартним підходам до їх вирішення, у тому числі в сфері функціонування судових експертів.

Слід погодитися з тим, що судово-експертна діяльність, заснована на наукових знаннях, є одним із найпрогресивніших і ефективніших напрямків у боротьбі зі злочинністю, що постійно вдосконалюється [1].

Нові самостійні види досліджень у судових експертизах та їх відокремлення від уже існуючих зумовлені насамперед науково-технічним прогресом на тлі політичних та економічних змін: як позитивних, так і негативних. Стрімкий розвиток, удосконалення та впровадження інноваційних технологій у професійне та повсякденне життя людей поставили перед криміналістами складне завдання щодо впровадження їх у судово-експертну діяльність та розробки методичної бази для них. Складність полягає ще й у тому, що ці технології досить успішно впроваджуються в злочинну діяльність. Так, проведення біометричного аналізу вимагає залучення експертів у галузі криміналістики, медицини, біології, хімії та ін. Поліграфологія спирається на такі науки, як психологія та медицина. Комп'ютерний криміналістичний аналіз передбачає експерта, який має знання в ряді інноваційних технічних наук. Аналіз доказів запаху вимагає знань у криміналістиці, зоології та різних технічних науках [1].

У цьому контексті постає необхідність організації взаємодії судових експертів із закладами вищої освіти в процесі наукового забезпечення досудового розслідування. Актуальність подібної діяльності зумовлена потребою у проведенні комплексних досліджень, спільних науково-практичних заходів, конференцій, круглих столів, бінарних занять, спрямованих не лише на пасивну участь у них судових експертів, але й на позиціонування останніх як активних учасників наукового життя, носіїв унікальних знань та ідей, які можуть бути не лише передані здобувачам освіти, але й лягти в основу самобутніх наукових праць і міждисциплінарних досліджень.

Стан дослідження теми

Осмисленню широкого кола особливостей діяльності судових експертів в умовах сучасності присвячували свої комплексні дослідження такі науковці, як В. В. Баранчук, С. П. Болвінов І. В. Борисенко, О. Ю. Булулуков, Р. В. Перцев, В. О. Приходько, В. Д. Пчолкін, Д. М. Тичина, С. С. Чернявський, В. Ю. Шепітько, О. О. Юхно та інші дослідники. Проте поза увагою представників вітчизняної наукової спільноти залишалися актуальні проблеми взаємодії судових експертів із закладами вищої освіти в процесі наукового забезпечення досудового розслідування.

Мета і завдання дослідження

Мета статті зводиться до того, щоб проаналізувати взаємодію судових експертів із закладами вищої освіти в процесі наукового забезпечення досудового розслідування. Для досягнення вказаної мети необхідно вирішити такі завдання: розглянути сутність відповідної взаємодії; з'ясувати характерні особливості взаємодії судових експертів із закладами вищої освіти в умовах науково-технічної революції; розглянути актуальні підходи до запозичення зарубіжного досвіду, його осмислення та впровадження у щоденні практики діяльності в межах досліджуваної взаємодії; встановити актуальні аспекти взаємодії судових експертів із закладами вищої освіти, пов'язані з новітніми викликами воєнного стану, документування та розслідування воєнних злочинів.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що автором вперше у вітчизняній правовій доктрині було розглянуто взаємодію судових експертів із закладами вищої освіти в процесі наукового забезпечення досудового розслідування крізь призму широкого врахування актуальних питань впровадження результатів науково-технічної революції, запозичення провідних зразків зарубіжного досвіду та врахування викликів воєнного стану.

Виклад основного матеріалу

Взаємодія судових експертів із закладами вищої освіти в процесі наукового забезпечення досудового розслідування являє собою комплексну діяльність, спрямовану на підготовку високопрофесійних фахівців у сфері досудового розслідування, забезпечення балансу науки та практики, підготовку методичних рекомендацій для судових експертів, публікацію ідей та рішень у форматі тез доповідей, наукових статей, колективних монографій тощо.

Основою такого наукового забезпечення, його головною рушійною силою виступає

науково-технічна революція, яка останніми роками досягла особливо стрімких темпів з огляду на появу та утвердження в низці суспільних практик технологій штучного інтелекту, які дозволяють миттєво оброблювати великі масиви даних, упорядковувати складні системи та водночас «озброюють» злочинність новітніми підходами до викривлення зображень, голосу, створення аудіовізуальних документів та функціонування у віртуальному просторі ботів, які здатні вдавати з себе людську особистість.

В. Ю. Шепітько, висловлюючи власне ставлення щодо розвитку криміналістичного знання в світлі сучасного розвитку людства, зазначає, що «створення інформаційного соціального середовища сприяло технологізації криміналістики, розробленню й упровадженню інформаційних, телекомунікаційних, цифрових та інших сучасних технологій і штучного інтелекту. У нових умовах криміналістика від традиційного вивчення матеріально фіксованих слідів переходить до дослідження звукових, електронних або геномних слідів. Змінюються також способи, прийоми й методи роботи з такими слідами, правила їх збирання, дослідження та фіксування» [2, с. 7].

Як наголошують дослідники, у рамках застосування інтелектуальних технологій у розслідуванні кримінальних правопорушень необхідно звернути увагу на використання штучного інтелекту як системного комплексу інформаційних технологій, спрямованих на виконання досить складних криміналістичних завдань (ідентифікація підозрюваних, прогноз девіантної поведінки, розслідування на місці злочину, відстеження грошових потоків, захист від фейкових новин тощо) [3, с. 13].

Взаємодія з закладами вищої освіти дозволяє судовим експертам повною мірою враховувати провідні світові тенденції розвитку таких технологій, адже в академічному середовищі вибудовуються міцні та довготривалі міжнародні контакти, до низки міжнародних науково-практичних конференцій, організованих вітчизняними закладами вищої освіти, долучаються представники провідних зарубіжних університетів і наукових установ, розповідаючи про новітні технології в судово-експертній діяльності. Так, «імплементація міжнародних норм і стандартів організації та діяльності судово-експертних установ виводить експертні установи на новий рівень функціонування. Це надає можливість створити дієвий механізм управління і функціонування судово-експертних установ та експертів, який визначатиме високі вимоги до проведення судової експертизи, підвищить професійний рівень і результативність співробітників експертних установ, що відповідатиме потребам сучасного судочинства» [4, с. 242].

Органічне запозичення зарубіжного досвіду, його осмислення та впровадження у щоденні практики діяльності є основою їх адаптації до викликів сучасного інформаційного середовища, яке, на жаль, за темпами свого розвитку часто випереджає реальні спроможності вітчизняних органів досудового розслідування та судово-експертних установ. Як влучно зазначає О. О. Юхно, «застосовуючи сучасні технічні досягнення й електронно-обчислювальні машини для дослідження речових доказів, судовий експерт повинен з'ясувати механізм дослідницької діяльності конкретного новоствореного технічного пристрою, зрозуміти, за якими ознаками й механізмами відбуваються розпізнавання, вирішення поставленого завдання та ухвалення рішення. Без цього експерт не має права послуговуватися такими новітніми науковими досягненнями, технікою тощо, а також надавати висновок слідчому, дізнавачу, прокурору, слідчому судді, суду, адже умови й характер процесуальної діяльності цих осіб не припускають застосування методів дослідження, якщо експерт не розуміє сутності цих методів» [5, с. 49].

Водночас заклади вищої освіти, організовуючи освітній процес, розроблюючи освітні програми, тісно взаємодіючи з так званими стейкхолдерами (зацікавленими сторонами в підготовці високоякісних фахівців), постійно відслідковують останні тенденції розвитку технологій, оновлюють на їх основі теоретичні підходи до організації управлінської діяльності та правового забезпечення. Ці підходи висвітлюються у процесі їх взаємодії з судово-експертними установами.

Так, «студенти Сумської філії ХНУВС відвідали Сумський науково-дослідний експерт-

но-криміналістичний центр МВС України – провідну регіональну установу судової експертизи. Молодь ознайомилася з основними напрямами діяльності Центру, його організаційною структурою, нормативно-правовою базою та сучасними технічними можливостями в галузі судово-експертної практики. Під час візиту відбулися презентації і виступи фахівців структурних підрозділів, які поділилися практичним досвідом і продемонстрували специфіку своєї роботи. Судова експертка сектору балістичного обліку ознайомила студентів із методиками балістичних досліджень, продемонструвала зразки набоїв і слідів пострілу. Особливу увагу вона приділила роботі автоматизованих систем балістичного обліку, що дозволяють ідентифікувати зброю, використану у злочинах» [6].

Подібні спільні заходи стимулюють судових експертів критично осмислювати свою повсякденну діяльність, проблеми, з якими вони зіштовхуються, у тому числі пов'язані з новітніми викликами воєнного стану, документування та розслідування воєнних злочинів.

Так, Ю. Філіпов звертає увагу на особливості техніко-криміналістичного забезпечення розслідування воєнних злочинів, які повною мірою знаходять своє втілення у судово-експертній діяльності: постійна готовність уповноважених суб'єктів до застосування технічних засобів і методів; комплексне використання технологічних систем; залучення численних інформаційних ресурсів; координація роботи з технічного оснащення органів внутрішніх справ із забезпеченням інших відомств, у тому числі Збройних Сил України [7, с. 72]. Техніко-криміналістичне забезпечення розслідування воєнних злочинів включає систему правових, наукових, організаційних заходів, спрямованих на ефективне використання технічних засобів та відповідних їм методів розслідування кримінальних правопорушень. Перспективними напрямами розвитку техніко-криміналістичного забезпечення розслідування воєнних злочинів науковець вважає: використання доказів, створених безпілотниками (аерофотозйомка); використання наземного 3D сканування; впровадження систем виявлення та візуалізації біологічних слідів правопорушників та їх жертв; розвиток ідентифікаційно-пошукових систем для виявлення осіб, причетних до вчинення воєнних злочинів на території України [7, с. 72].

С. П. Болвінов з огляду на власний практичний досвід організації діяльності із документування воєнних злочинів стверджує, що «одним із напрямів забезпечення швидкого й повного здійснення досудового розслідування в кримінальних провадження щодо воєнних злочинів є застосування слідчим сучасних диджиталізованих підходів у роботі з інформацією, отриманою під час проведення процесуальних дій. При цьому таку інформацію важливо не лише зібрати, а й необхідним чином систематизувати та обробити. Надважливість цього напряму наглядно продемонстровано на прикладі роботи системи SORC, яка сьогодні функціонує на базі СУ ГУНП в Харківській області та практично себе виправдала. Адже за допомогою функціональних можливостей системи SORC під час розслідування воєнних злочинів можна швидко знайти потрібну інформацію, здійснити обробку та завантажити документи, фото-, відео-та інші матеріали про воєнних злочинців. Така система є справжньою бібліотекою воєнних злочинів, які вчинили російські військовослужбовці» [8, с. 541].

У процесі взаємодії судових експертів із закладами вищої освіти висвітлюються актуальні напрями, підходи, технології, які використовуються у досудовому розслідуванні кримінальних правопорушень, у тому числі в умовах воєнного стану. Здобувачі освіти у процесі проведення спільних заходів мають можливість завчасно підготуватися до викликів майбутньої практичної діяльності, зробити свідомий вибір майбутньої професії з урахуванням її специфіки в умовах воєнного стану.

Висновки

Таким чином, основою належного наукового забезпечення досудового розслідування слугує взаємодія судових експертів із закладами вищої освіти, яка реалізується в процесі активної діяльності провідних українських дослідників, науково-дослідних лабораторій, профільних кафедр закладів вищої освіти, а також наукових шкіл під егідою знаних вче-

них-лідерів, які протягом років спрямовують свою діяльність на проведення фундаментальних і прикладних досліджень, присвячених актуальним проблемам досудового розслідування, удосконалення вітчизняного кримінального і кримінального процесуального законодавства, у тому числі в сфері функціонування судових експертів.

Під час взаємодії судових експертів із закладами вищої освіти в процесі наукового забезпечення досудового розслідування враховуються провідні світові тенденції розвитку інформаційних технологій, вибудовуються міцні та довготривалі міжнародні контакти, які дозволяють адаптувати діяльність судово-експертних установ до викликів сучасного інформаційного середовища, вдосконалювати підходи до організації їх діяльності та правового забезпечення, у тому числі в умовах воєнного стану.

SUMMARY

The article argues that the interaction of forensic experts with higher education institutions in the process of scientific support of pre-trial investigation is a complex activity aimed at training highly professional specialists in the field of pre-trial investigation, ensuring a balance of science and practice, preparing methodological recommendations for forensic experts, publishing ideas and solutions in the format of abstracts of reports, scientific articles, collective monographs, etc.

It is proven that within the framework of such interaction, actual practical problems are taken into account in research conducted by the academic community, relevant foreign experience is borrowed, organizational conditions are created for the preparation and conduct of joint events, implementation of programs and projects, including in cooperation with international organizations, which involves receiving grant funding.

It is established that in the process of interaction of forensic experts with higher education institutions, current directions, approaches, technologies used in the pre-trial investigation of criminal offenses, including under martial law, are highlighted. Students in the process of conducting joint activities have the opportunity to prepare in advance for the challenges of future practical activities.

Keywords: forensic experts, pre-trial investigation, higher education institutions, interaction, scientific support, martial law, foreign experience, war crimes.

Література

1. Borysenko I. V., Bululukov O. Y., Pcholkin V. D., Baranchuk V. V., Prykhodko V. O. The modern development of new promising fields in forensic examinations. *Journal of Forensic Science and Medicine*. 2021. № 7 (4). URL: https://journals.lww.com/jfsm/fulltext/2021/07040/the_modern_development_of_new_promising_fields_in.4.aspx.

2. Шепітько В. Ю. Роль професора М. В. Салтевського у формуванні методологічних засад криміналістики. Актуальні питання судової експертизи та криміналістики: зб. мат-лів міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 07-08.11.2017). Харків, 2017. С. 7-8.

3. Cherniavskyi S.S., Tychyna D.M., Pertsev R.V. International experience of forensic support for crime investigation. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2022. № 12 (3). С. 9-16.

4. Чумак В.В. Зарубіжний досвід організації діяльності судово-експертних установ. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2020. № 4(91). С. 235-244. DOI: https://doi.org/10.32631/v.2020.4.22.

5. Юхно О. Генезис і проблемні питання використання новітніх технологій та штучного інтелекту в криміналістиці, експертній діяльності і досудовому розслідуванні. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2021. Вип. 3 (25). С. 40-59. DOI: 10.32353/khrife.3.2021.04

6. Бінарне заняття у науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі // Харківський національний університет внутрішніх справ: сайт. URL: https://univd.edu.ua/uk/news/23757.

7. Filipov Yu. Technical and forensic support for the investigation of war crimes: Concept, purpose, individual areas of development. *Law Journal of the National Academy of Internal Affairs*. 2022. № 12(4). pp. 72-83.

8. Болвінов С. П. Практичні аспекти застосування інформаційних систем під час розслідування воєнних злочинів (на прикладі системи SORC). *Вісник Криміналогічної асоціації України*. 2024. № 2(32). С. 531-543.

СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОЇ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

ДАНЧЕНКО Тетяна Володимирівна - проректор з навчально-виховної роботи Київського міжнародного університету, кандидат юридичних наук, професор

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2191-5245

БІСЮК Олена Сергіївна - директор інституту міжнародних відносин та права Київського міжнародного університету кандидат юридичних наук, доцент,

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1570-2721

УДК 342.9

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.52

У статті, спираючись на аналіз наукових поглядів вчених сформульовано авторське визначення поняття державної податкової політики. Здійснено аналіз правозастосовної практики, на основі чого виділено найбільш характерні особливості, що характеризують сучасний стан державної податкової політики. Виділено перспективи подальшого розвитку даного напрямку державної політики.

Ключові слова: податкова політика, податки, податкова сфера, реформування, податкова система, євроінтеграція, воєнний стан.

Постановка проблеми

Сьогодні існування України як самостійної, незалежної та демократичної держави, залежить від багатьох чинників, серед яких одним із ключових є виваженість та послідовність державної податкової політики. Саме остання відіграє ключову роль у формуванні державного бюджету, забезпеченні фінансової стабільності й реалізації соціально-економічних програм. Через податкову політику держава регулює розподіл доходів у суспільстві, стимулює або стримує розвиток окремих галузей економіки, підтримує інвестиційну активність і забезпечує фінансування важливих суспільних функцій — охорони здоров'я, освіти, оборони та інфраструктури. Водночас, ефективна податкова політика має бути справедливою, прозорою й передбачуваною, щоб сприяти довірі між державою та платниками податків, знижувати рівень тіньової економіки та забезпечувати сталий розвиток. Особливо гостро вказане питання постає в умовах сьогодення, коли Україна протистоїть зовнішній агресії збоку російської федерації.

Стан дослідження проблеми

Окремі проблемні питання, присвячені формуванню та реалізації державної податкової політики в Україні, у своїх наукових працях розглядали: І.Є. Андрющенко, О.М. Бандурка, І.В. Бойко, С.Г. Братель, О.В. Закаленко, Т.О. Коломоєць, Т.В. Курусь, О.І. Маслак, В.В. Середа, Т.М. Слінько, І.В. Ясько та багато інших. Втім, незважаючи на значний теоретичний доробок, в науковій літературі, з огляду на сучасні події та реалії, недостатньо опрацьованою залишається питання оцінки та перспектив подальшого розвитку державної податкової політики у реаліях сьогодення.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у тому, щоб оцінити стан та розкрити подальші перспективи розвитку державної податкової політики у сучасних умовах. Для досягнення вказаної мети необхідно вирішити наступні завдання: розкрити сутність поняття «податкова політика»; здійснити аналіз наукових поглядів вчених, які займались проблематикою державної податкової політики; розкрити положення норм чинного законодавства та правозастосовної практики у досліджуваній сфері суспільного життя.

Наукова новизна дослідження

Новизна наукової статті визначається тим, що в ній дістав подальшого опрацювання теоретичний підхід щодо оцінки сучасного стану та подальших перспектив розвитку державної податкової політики у сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу

Починаючи наукове дослідження варто з'ясувати: що взагалі представляє собою державна податкова політика, та як вона впливає на стан функціонування держави та суспільства. Державна політика, пише В. Тертичка, – це відносно стабільна, організована й цілеспрямована діяльність або бездіяльність державних інституцій, здійснювана ними безпосередньо або опосередковано щодо певної проблеми або сукупності проблем, яка впливає на життя суспільства. Державна політика має характерні риси: вона цілеспрямована, ґрунтується на конкретних рішеннях державних інституцій, складається з двох елементів: розробки і впровадження, це конкретні дії державних інституцій (а не просто декларація дій), може бути позитивною і негативною, має бути легітимізованою, ґрунтується на монополії держави на законний примус, відрізняється від просто рішення (щоденні урядові рішення не є політикою) [1, с.80-84].

Варто погодитись із досить розгорнутою позицією Д.В. Приймаченка, який у своєму дисертаційному дослідженні вказує, що державна політика як форма політичної діяльності має низку ключових характеристик. Насамперед вона не є випадковим чи хаотичним набором дій учасників політичного процесу. Це свідомо організована діяльність або, в окремих випадках, відмова від дій, яка спрямована на досягнення певних цілей — як загальносуспільних, так і стосовно конкретних сфер, наприклад митної справи. Вона не зводиться до окремих рішень, а відображає сталі напрями дій або поведінкові моделі, що втілюються державними структурами. Цей процес охоплює як етапи формування політичних підходів, так і їхню практичну реалізацію у вигляді стратегій, концепцій або галузевих програм із визначеними механізмами втілення. Політика здебільшого формується органами державної влади, однак при цьому враховуються інтереси різних верств суспільства й окремих соціальних груп. Прикладом такої взаємодії може бути діяльність Ради з питань зовнішньоекономічної діяльності при Кабінеті Міністрів України. Реалізація політики відбувається не лише силами державних органів, а й із залученням можливостей приватних структур, організацій чи осіб, діяльність яких прямо чи опосередковано пов'язана з відповідною сферою, наприклад із митною — через роботу митних брокерів. Політика формується у відповідь на вимоги, що надходять від інших учасників політичного процесу: партій, груп впливу, галузевих об'єднань підприємств або окремих громадян. Її змістом є не лише наміри або плани, а реальна діяльність державних інституцій, результати якої підлягають аналізу та оцінці. Залежно від результатів, політика може мати позитивний характер — якщо вона допомогла вирішити проблему, або негативний — якщо мети досягнуто не було. Для ефективної реалізації державної політики необхідна її правова основа — законодавчі акти, які закріплюють її положення як обов'язкову частину суспільного життя. Так, фіскальні, регуляторні чи охоронні аспекти митної політики визнаються суспільством легітимними, хоча сама легітимність ще не гарантує результативності. На відміну від інших форм політики, державна політика має у своєму розпорядженні інструменти примусу — державні органи, зокрема митні, мають право застосовувати адміністративні санкції для запобігання та припинення порушень, а також для притягнення винних до відповідальності. Слід також розрізняти одиничні рішення та політичні курси: наприклад, підвищення мит на окремі товари не обов'язково свідчить про впровадження політики протекціонізму, а може бути реакцією на тимчасові економічні виклики у конкретному секторі [2, с.40-41].

Важливим відгалуженням державної політики є політика податкова. Податко-

ва політика, пише А.І. Крисоватий, - це діяльність держави у сфері встановлення, правового регламентування та організації справляння податків і податкових платежі у централізовані фонди грошових ресурсів держави. Формуючи свою податком політику, держава шляхом збільшення або скорочення маси податкових над ходжень, зміни форм оподаткування та податкових ставок, тарифів, звільнення від оподаткування окремих галузей виробництва, територій, груп населенні може сприяти зростанню чи спаду господарської активності, створенню необхідної кон'юнктури на ринку, умов для розвитку пріоритетних галузей економіки, формуванню збалансованої соціальної політики. Використовуючи ті чи інші податкові пільги, держава регулює пропорції як у економічній структурі виробництва й обміну, так і у розвитку продуктивних сил. Організація оподаткування впливає на реалізацію суспільного продукту, темпи нагромадження калії талу і технічного оновлення виробничого потенціалу держави [3]. Ю.М. Руденко вказує, що податкова політика у науковій літературі розуміється переважно як: діяльність держави у сфері оподаткування; система відносин, що складаються між державою і платниками податків у процесі реалізації нею функції стягування податків; сукупність правових, економічних і організаційних заходів у сфері регулювання податкових відносин; державна політика оподаткування юридичних та фізичних осіб, що спрямована на забезпечення податкових надходжень до бюджету, а також стимулювання економічного зростання (регулювання структурних змін у попиті та пропозиції та інші механізми); складова частина економічної або фінансової політики держави на середньострокову і довгострокову перспективи [4].

Таким чином, проведений аналіз дає можливість дійти до висновку, що державна податкова політика представляє собою сукупність заходів правового, організаційного, управлінського, фінансового характеру, тощо, які реалізуються спеціально уповноваженими органами державної влади, з метою регулювання та забезпечення ефективного функціонування системи оподаткування, що включає створення умов для стабільних надходжень до бюджету, стимулювання економічного розвитку, забезпечення соціальної справедливості та виконання інших функцій держави. Значення вказаної політики полягає у наступному: по-перше, виступає інструментом впливу держави на економічну стабільність і розвиток; по-друге, формує інвестиційний клімат, ступінь економічної самодостатності країни; тощо; по-третє, ефективна податкова політика забезпечує прогнозованість і стабільність надходжень до бюджету, сприяє збалансованому розвитку регіонів; по-четверте, в реаліях сьогодення прямо впливає на безпекову складову та ефективність протистояння військовій агресії.

На час війни та для післявоєнного стану розбудови країни потрібна нова податкова модель і Президентом України було підписано Закон України від 15.03.2022 № 2120-IX (законопроєкт 7137-Д) для підтримки українського бізнесу в умовах війни. Закон містив кардинальні зміни щодо єдиного податку, зменшення ПДВ та акцизу на пальне, податкові стимули для великого бізнесу та благодійності. Перше, що прийнято Законом і стосується кожного, як громадян, так і військових – це пільги з реалізації пального. Друге, оновлено спрощену систему оподаткування та надано пільги із сплати податків. Для цього Законом на період воєнного стану для платників, що перебувають на 3 групі єдиного податку збільшено ліміт річного доходу з 7 млн 600 тис гривень до 10 млрд гривень, і немає обмежень щодо кількості працівників [5].

Втім, вже 26 липня 2023 року В. Зеленський підписав Закон «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо особливостей оподаткування у період дії воєнного стану» (раніше це законопроєкт №8401). Як розповідали у Мінфіні, з 1 серпня 2023 року ним передбачено: 1) скасування можливості для ФОП та юридичних осіб бути платниками єдиного податку III групи із застосуванням ставки єдиного податку у розмі-

рі 2 % від суми доходу. Водночас платник матиме право подати заяву про відмову від застосування 2% ЄП та вказати, на яку систему оподаткування він бажає перейти. Без подання такої заяви він автоматично переводитиметься на систему, на якій перебував до обрання спрощеної системи; 2) відновлення для ФОП платників єдиного податку I та II груп обов'язку сплачувати єдиний податок, крім тих, податкова адреса яких знаходиться на територіях бойових дій або на тимчасово окупованих територіях України; 3) відновлення проведення планових документальних перевірок виключно для платників податків, які: здійснюють діяльність у сфері виробництва та/ або реалізації підакцизної продукції; здійснюють діяльність у сфері організації та проведення азартних ігор в Україні (гральний бізнес); надають фінансові, платіжні послуги; 4) проведення позапланових документальних перевірок платників податку за виключним переліком, визначеним законом; 5) відновити застосування штрафних санкцій за порушення податкового законодавства; правильності нарахування, обчислення та сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування [6].

Як цілком справедливо зазначає В.В. Красько, на сьогодні спостерігаємо повне повернення довоєнного оподаткування, відновлення податкових перевірок та штрафних санкцій за порушення правил розрахункових операцій, які передбачені цим документом – реалізовано. Крім того, ми бачимо, що податкова система максимально прагне адаптуватись у критичних обставинах саме за рахунок скасування лояльного оподаткування та пільг, а просування збільшення податкового навантаження в умовах нестачі якісних кадрів, зростання цін на сировину та електроенергію, масового закриття малого та середнього бізнесу. Для прикладу, зазначає вказаний вище автор, після затвердження військового збору на рівні 5% замість 1,5 прийняли рішення про ліквідацію більше 20 тисяч ФОП.В умовах війни, податкова система не може керуватись лише агресивною фіскальною функцією, яка відповідає за наповнення бюджетів, а й повинна розвивати та підтримувати сприятливі відносини із бізнесовим середовищем, враховуючи виклики і складнощі, із якими підприємці зіштовхуються в умовах воєнного стану [7].

Таким чином, проведений аналіз дає змогу дійти до висновку, що сучасний стан державної податкової політики характеризується наступними особливостями:

- складна безпекова ситуація, що ускладнює роботи не тільки платників податків, а й самих податкових органів;
- окупація великої території та припинення діяльності значної кількості суб'єктів господарювання;
- часті зміни чинного законодавства, які приймаються без належного громадського обговорення чи попередньої оцінки їхніх наслідків, що в свою чергу створює ситуацію правової невизначеності для платників податків. Бізнес не може будувати довгострокові плани через постійні зміни ставок, пільг, порядку адміністрування;
- недостатній рівень прогнозованості податкової політики;
- попри реформування ДПС, зберігаються випадки упереджених перевірок та тиску, тобто рівень корупції не змінюється;
- податкові пільги часто використовуються не для стимулювання розвитку, а як інструмент для ухилення від оподаткування.

Висновки

Підбиваючи підсумок представленого наукового дослідження можемо сформулювати наступні перспективи розвитку державної податкової політики у сучасних умовах: 1) формування стабільної та передбачуваної податкової системи, що включатиме ефективну та послідовну податкову стратегію; 2) подальша цифровізація та автоматизація податкового адміністрування; 3) стабілізація системи податкового навантаження; 4) боротьба з тіньовою економікою; 5) організація податкової підтримки з метою післявоєнного відновлення; 6) активне впровадження міжнародних стандартів у сфері податкового адміністрування; 7) розвиток податкової культури та комунікації з платниками податків.

АНОТАЦІЯ

Аргументовано, що державна податкова політика представляє собою сукупність заходів правового, організаційного, управлінського, фінансового характеру, тощо, які реалізуються спеціально уповноваженими органами державної влади, з метою регулювання та забезпечення ефективного функціонування системи оподаткування, що включає створення умов для стабільних надходжень до бюджету, стимулювання економічного розвитку, забезпечення соціальної справедливості та виконання інших функцій держави. Значення вказаної політики полягає у наступному: по-перше, виступає інструментом впливу держави на економічну стабільність і розвиток; по-друге, формує інвестиційний клімат, ступінь економічної самодостатності країни; тощо; по-третє, ефективна податкова політика забезпечує прогнозованість і стабільність надходжень до бюджету, сприяє збалансованому розвитку регіонів; по-четверте, в реаліях сьогодення прямо впливає на безпекову складову та ефективність протистояння військовій агресії.

Зроблено висновок про те, сучасний стан державної податкової політики характеризується наступними особливостями: складна безпекова ситуація, що ускладнює роботи не тільки платників податків, а й самих податкових органів; окупація великої території та припинення діяльності значної кількості суб'єктів господарювання; часті зміни чинного законодавства, які приймаються без належного громадського обговорення чи попередньої оцінки їхніх наслідків, що в свою чергу створює ситуацію правової невизначеності для платників податків. Бізнес не може будувати довгострокові плани через постійні зміни ставок, пільг, порядку адміністрування; недостатній рівень прогнозованості податкової політики; попри реформування ДПС, зберігаються випадки упереджених перевірок та тиску, тобто рівень корупції не змінюється; податкові пільги часто використовуються не для стимулювання розвитку, а як інструмент для ухилення від оподаткування.

Сформульовано наступні перспективи розвитку державної податкової політики у сучасних умовах: 1) формування стабільної та передбачуваної податкової системи, що включатиме ефективну та послідовну податкову стратегію; 2) подальша цифровізація та автоматизація податкового адміністрування; 3) стабілізація системи податкового навантаження; 4) боротьба з тіньовою економікою; 5) організація податкової підтримки з метою післявоєнного відновлення; 6) активне впровадження міжнародних стандартів у сфері податкового адміністрування; 7) розвиток податкової культури та комунікації з платниками податків.

Ключові слова: податкова політика, податки, податкова сфера, реформування, податкова система, євроінтеграція, воєнний стан.

Література

1. Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні / Валерій Терличка. К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. 750 с.

2. Приймаченко Д.В. Адміністративна діяльність митних органів у сфері реалізації митної політики держави : дис... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2007. 468 с.

3. Крисоватий, А. І. Державна податкова політика і система податків / А. І. Крисоватий // Фінанси України. 1998. № 1. С.64-69.

4. Руденко Ю. М. Сутність податкової політики держави та вплив громадянського суспільства на її вироблення та реалізацію. Держава та регіони. 2017. № 3 (59). С. 94–99.

5. Нові податкові пільги для ФОПів та підприємств в умовах війни / URL: https://if.tax.gov.ua/media-ark/news-ark/576960.html

6. Президент підписав закон про скасування воєнних податкових пільг. Його опубліковано 28 липня в «Голосі України». Тож з 1 серпня 2023 року буде скасовано пільги зі сплати ЄП для I та II груп та спецгрупу ЄП. До того ж розпочнуться перевірки ДПС, але не для всіх / URL: https://news.dtkt.ua/taxation/common/84658-uvaga-zakon-pro-skasuvannia-vojennix-podatkovix-pilg-opublikovano

7. Красько В.В. Сучасний стан та перспективи розвитку податкової системи в україні в умовах воєнного стану та посиленої євроінтеграції. «Молодий вчений». № 7 (131). 2024 р. URL: chrome-extension://mhjfbmdgcfjbbpaeojofohoefgiehjai/index.html

SUMMARY

It is argued that state tax policy is a set of measures of a legal, organizational, managerial, financial nature, etc., which are implemented by specially authorized state authorities, in order to regulate and ensure the effective functioning of the taxation system, which includes creating conditions for stable budget revenues, stimulating economic development, ensuring social justice and performing other state functions. The significance of this policy is as follows: firstly, it acts as an instrument of state influence on economic stability and development; secondly, it forms the investment climate, the degree of economic self-sufficiency of the country; etc.; thirdly, an effective tax policy ensures predictability and stability of budget revenues, promotes balanced development of regions; fourthly, in today's realities it directly affects the security component and the effectiveness of countering military aggression.

It is concluded that the current state of state tax policy is characterized by the following features: a complex security situation that complicates the work of not only taxpayers, but also the tax authorities themselves; occupation of a large territory and termination of the activities of a significant number of business entities; frequent changes to current legislation that are adopted without proper public discussion or preliminary assessment of their consequences, which in turn creates a situation of legal uncertainty for taxpayers. Business cannot make long-term plans due to constant changes in rates, benefits, and administration procedures; insufficient level of predictability of tax policy; despite the reform of the State Tax Service, cases of biased inspections and pressure persist, i.e. the level of corruption does not change; tax benefits are often used not to stimulate development, but as a tool for tax evasion.

The following prospects for the development of state tax policy in modern conditions have been formulated: 1) formation of a stable and predictable tax system, which will include an effective and consistent tax strategy; 2) further digitalization and automation of tax administration; 3) stabilization of the tax burden system; 4) fight against the shadow economy; 5) organization of tax support for the purpose of post-war recovery; 6) active implementation of international standards in the field of tax administration; 7) development of tax culture and communication with taxpayers.

Keywords: tax policy, taxes, tax sphere, reform, tax system, European integration, martial law.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ ПРОВЕДЕННЯ ОГЛЯДУ НА МІСЦЯХ МАСОВИХ ПОХОВАНЬ

НІКІШЕВ Олексій Валерійович - аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики Одеського державного університету внутрішніх справ

ТЕТЕРЯТНИК Ганна Костянтинівна - завідувач кафедри кримінального процесу та криміналістики Одеського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.53

У статті розглянуто комплекс організаційно-правових, криміналістичних та етичних аспектів проведення огляду на місцях масових поховань, що набувають особливої актуальності в умовах збройного конфлікту в Україні. Масові поховання внаслідок бойових дій, актів геноциду чи інших міжнародних злочинів становлять надзвичайно важливі об'єкти для розслідування та доказування у кримінальному процесі. Вони мають не лише доказове, а й гуманітарне та меморіальне значення, будучи одночасно джерелом істини для родин зниклих безвісти та інструментом притягнення винних до відповідальності.

Автори висвітлюють особливості сучасного підходу до розслідування масових загибелей із залученням мультидисциплінарних груп: судових медиків, археологів, антропологів, криміналістів, саперів. Розкрито потенціал судової антропології та судової археології, які дозволяють реконструювати обставини загибелі, виявити приховані поховання, встановити біологічний профіль загиблого, джерела насильницької смерті та інші важливі параметри.

Окрему увагу приділено аналізу інноваційного підходу – «протоколу Михайловського», який було розроблено для уніфікації кодування тіл, фрагментів, речових доказів та забезпечення безперервного ланцюга збереження доказів (Chain of Custody). Унікальна система ідентифікації, запропонована в межах цього протоколу, дозволяє покращити процесуальне документування, забезпечити достовірність доказів, полегшити міжвідомчу комунікацію та унеможливити втрату важливої інформації в екстремальних умовах. Вона вже успішно апробована під час репатріації тіл загиблих військових.

У дослідженні наведено узагальнення практичних викликів, які виникають під час роботи на місцях масових поховань: від замінування територій і знищення доказів – до складних погодних умов, ризику контамінації зразків та необхідності дотримання гуманного підходу до загиблих. Наголошено на потребі адаптації українського законодавства з урахуванням міжнародних протоколів (Міннесотського, Борнмутського, рекомендацій МКЧХ, INTERPOL, ICMP), зокрема, шляхом розробки підзаконних актів, що врегульовують роботу на таких об'єктах.

Ключові слова: масові поховання, огляд місця події, судова антропологія, «протокол Михайловського», воєнні злочини, ідентифікація тіл, судово-медична експертиза, ланцюг зберігання доказів (Chain of Custody), доказування, криміналістика, огляд трупа, речові докази, ідентифікація.

Постановка проблеми

Проведення огляду місць подій на територіях масових поховань набуває надзвичайної актуальності в умовах сучасних воєнних конфліктів, зокрема, повномасштабної агресії рф проти України. Ця тематика поєднує в собі одночасно гуманітарну, криміналістичну та правозастосовну складову й вимагає особливої уваги через свою чутливість, доказове значення й масштаб наслідків.

Масові поховання нерідко є наслідком воєнних злочинів, злочинів проти людяності або актів геноциду. Огляд таких місць має на меті належну фіксацію слідів злочину, встановлення кількості загиблих, обставин їх смерті, ідентифікацію тіл та збирання доказів, які можуть бути використані в національних та міжнародних кримінальних процесах, зокрема — в Міжнародному кримінальному суді. Від точності та якості огляду залежить можливість притягнення до відповідальності осіб, винних у найтяжчих порушеннях міжнародного гуманітарного права.

Тисячі родин в Україні перебувають у стані невизначеності через зникнення рідних у зоні бойових дій. Ретельний і фаховий огляд місць масових поховань дозволяє встановити особи загиблих, повернути тіла родинам для поховання та надати психологічну і юридичну ясність щодо долі зниклих. Це також відповідає міжнародним стандартам щодо забезпечення права на правду та гідне поводження з померлими.

Документування масових поховань є частиною стратегії державної безпеки, оскільки дозволяє зберігати факти масових вбивств, які в майбутньому можуть бути використані для формування політики пам'яті, інформаційної безпеки, а також як відповідь на спроби агресора заперечувати або перекручувати події. Це запорука історичної справедливості та інструмент боротьби з ревізіонізмом і пропагандою.

Україна, як держава, що претендує на повноцінне правове реагування на злочини війни, має демонструвати дотримання принципів належної правової процедури. Проведення оглядів на масових похованнях у відповідності до національного законодавства, міжнародного гуманітарного права та рекомендацій таких організацій, як МКЧХ, INTERPOL, ICMP, свідчить про прагнення до справедливості й професійності в надзвичайно складних умовах.

Особливої уваги потребує проведення огляду місць масових, стихійних поховань. Після деокупації територій України таких територіях було виявлено 3302 тіла загиблих, з них: на території Київської області – 1376 тіл*;* на території Харківської області – 996 тіла; на території Донецької області – 392 тіла; на території Чернігівської області – 242 тіла; на території Херсонської області – 221 тіло; на території Сумської області – 41 тіло; на території Миколаївської області – 25 тіл; на території Луганської області – 7 тіл; на території Житомирської області – 2 тіла [1, с. 2]. Натомість масові поховання можуть утворюватися не тільки в умовах надзвичайного правового режиму (далі – НПР) воєнного стану, а й внаслідок інших надзвичайних ситуацій.

Аналіз останніх публікацій

Питанням проведення слідчих (розшукових) дій, документування на місцях масових поховань присвячені дослідження О. В. Нарожної, С.О. Сомика, Г. К. Тетерятник, М. С. Цуцкірідзе та інших. Однією із комплексних вітчизняних публікацій, присвячених цій тематиці є порадник для практичних працівників органів досудового розслідування, підготовлений колективом авторів, за редакцією М. С. Цуцкірідзе «Огляд місця події за фактами повідомлень про виявлення місць стихійних поховань (за матеріалами роботи на деокупованих територіях)» (2023 р.).

Метою статті є досягнення наукового результату у вигляді теоретико обґрунтованих положень щодо окремих питань проведення огляду на місцях масових поховань та напрацювання на їх підставі пропозицій до вдосконалення чинного законодавства і практики його реалізації.

Під масовими похованнями розуміються місця або визначеної території, де міститься безліч (більше одного) похованих, затоплених або розосереджених на поверхні людських останків (у тому числі скелетованих, змішаних та фрагментованих), якщо обставини смерті та/або спосіб поховання тіл вимагають розслідування їх законності [2].

«Місце стихійного поховання» є місце поховання людини (одинарного чи масового) у місцевості, яка не призначена для цього, відповідно до норм Закону України від 10.07.2003 № 1102-IV «Про поховання та похоронну справу», і потребує упорядку-

вання відповідно до санітарних норм, облаштовується та утримується відповідно до звичаїв та традицій, що не суперечать законодавству [3, с. 7].

Виявлення таких місць може відбуватися декількома способами: отримання інформації від очевидців та органів місцевої влади, шляхом здійснення розвідки за допомогою БПЛА (особливо у місцях, які знаходяться у лісових смугах, на віддалених територіях тощо), шляхом використання даних під час археологічної розвідки, з використанням інтрузивних методів (обстеження лопатами або спеціальною технікою під контролем археолога), не інтрузивні методи (використання геофізичних методів) тощо [4].

Збирання доказів на місцях масових поховань має свої виразні особливості, зумовлені як специфікою самих місць, так і нормативними та етичними вимогами до роботи з людськими рештками. Міжнародні стандарти, зокрема Міннесотський протокол, Борнмутський протокол, документи Міжнародного Комітету Червоного Хреста, зобов'язують слідчі й судово-медичні команди дотримуватись гуманного ставлення до загиблих, незалежно від їхнього правового статусу, та забезпечувати максимально етичну і фахову процедуру ексгумації. У таких умовах на перший план виходять не лише питання криміналістичної техніки, а й повага до людської гідності, права родичів на правду, та обов'язок держави забезпечити ефективне розслідування масових вбивств.

Вчені зазначають: «Місця масових поховань можуть істотно відрізнятися: за територією – від одного поховання, в якому знаходиться декілька тіл, – до сотень квадратних метрів (наприклад, масове поховання у м. Ізюм); кількістю виявлених трупів – від декількох – до сотень та тисяч; станом – природнім (в залежності від характеристики місцевості: ліс, поле, болотиста місцевість, межі населених пунктів тощо) та внаслідок змін різного характеру (в залежності від впливу погоди, кліматичних умов, часу виявлення таких місць, терміну, що пройшов з моменту захоронення – до моменту виявлення, механічного впливу на територію – робота техніки, військові дії поблизу тощо); обстановкою (зони активних бойових дій, заміновані території, території поблизу або в зоні стихійних лих та ін.)» [5, с. 228].

Таким чином, сама природа масових поховань значно ускладнює як технічне забезпечення, так і організацію слідчих (розшукових) дій (далі – СРД). Особливості ґрунту, погодні умови, ступінь розкладу тіл, а також вплив бойових дій чи механічного руйнування можуть не лише ускладнити вилучення тіл, але й призвести до втрати важливих слідів. Тому слідчі дії на таких об'єктах потребують ретельної попередньої розвідки, залучення мультидисциплінарної команди, а також використання технологій дистанційного знімання і картографування.

В залежності від цих характеристик буде залежати організація проведення огляду таких місць. До завдань в частині отримання доказової інформації на таких місцях будуть належати наступні. По-перше, отримання необхідної інформації для подальшої ідентифікації. Логічно, що основним буде подальше проведення ДНК-досліджень, однак важливу роль відіграють і опис індивідуальних ознак трупів (зубів, татуювань, шрамів тощо), а також артефакти, які можуть знаходитися на місцях масових поховань (документи, одяг, індивідуальні речі тощо). По-друге, якісний огляд тіл необхідний для встановлення причин смерті, що у подальшому може стати відправною точкою у розслідуванні природної смерті чи смерті внаслідок умисного вбивства, катувань, що відіграє важливу роль особливо при розслідуванні воєнних злочинів.

До таких дій залучаються фахівці у сфері антропології, археології, генетики, судової медицини, які мають працювати за уніфікованими протоколами. Зокрема, встановлення кількості тіл, аналіз їх розміщення, індивідуалізація тіл через ДНК-аналіз – усе це має значення для ідентифікації жертв, встановлення обставин смерті, часу і способу спричинення смерті. Водночас, через високу ймовірність наявності мін або бойових залишків, обстеження території має відбуватись у взаємодії з саперними

підрозділами, що підкреслює міжвідомчий характер таких дій.

Організація огляду місць масових поховань напряму залежить від їхніх характеристик, зокрема територіального масштабу, кількості тіл, стану збереженості решток, безпекової ситуації на місці, а також погодних і кліматичних умов. Визначення обсягу і структури робіт передбачає проведення попередньої оцінки ризиків, картографування місцевості, а в окремих випадках – залучення аерофотознімків або супутникової зйомки для виявлення можливих зон поховань. Відповідно до обставин, формуються мультидисциплінарні слідчі групи, що включають фахівців з криміналістики, судової медицини, генетики, антропології, саперних підрозділів, які здійснюють попереднє очищення і розмінування території. Таким чином, процес огляду вимагає чіткої координації між правоохоронними, судово-експертними та гуманітарними структурами.

У контексті збирання доказової інформації з таких місць одне з головних завдань – це отримання даних, необхідних для подальшої ідентифікації жертв. ДНК-аналіз залишається ключовим інструментом, однак його значення значно посилюється в поєднанні з даними про індивідуальні ознаки тіл: зубний статус, шрами, татуювання, особливості кісткових деформацій тощо. У місцях масових поховань нерідко зберігаються артефакти, які можуть мати значення для встановлення особи: елементи одягу, документи, ювелірні прикраси, релігійні або побутові предмети. Всі ці знахідки мають бути належним чином задокументовані, сфотографовані, описані і, за потреби, направлені на додаткові експертизи (трасологічну, біологічну, хімічну тощо), що дозволить в подальшому використовувати їх як джерела доказів у кримінальному провадженні.

Наступним критично важливим етапом є експертиза тіл з метою встановлення причин смерті. У випадках, коли є підстави вважати, що смерть настала внаслідок насильницьких дій, особливу увагу слід приділяти виявленню ознак катувань, масових страт, застосування вогнепальної зброї, вибухових пристроїв тощо. Судово-медичне дослідження повинне бути ретельно сплановане, проводитись за протоколами, що забезпечують збереження ланцюга доказів, та супроводжуватись фіксацією всіх ушкоджень. Оцінка типових ушкоджень, які несумісні з природною смертю, дозволяє не лише класифікувати обставини загибелі, але й визначити імовірну послідовність подій, а також осіб або групи, які могли бути причетні до злочину.

Крім того, проведення належного огляду місць масових поховань відіграє важливу роль у кваліфікації події як воєнного злочину, злочину проти людяності або геноциду. Зокрема, ознаки систематичності вбивств, численність жертв, однотипність способу знищення, наявність зав'язаних рук, пов'язок на очах, слідів катувань чи страт вказують на можливу реалізацію планових злочинних дій. Відтак, організація СРД на таких об'єктах повинна забезпечити не лише отримання доказів щодо індивідуальних випадків загибелі, а й встановлення загального контексту, що має ключове значення для кримінальної кваліфікації таких випадків як міжнародних злочинів. Така практика вже широко використовується міжнародними слідчими групами, зокрема у розслідуванні дій рф на території України.

Перспективними напрямками як наукових досліджень, так і практичного спрямування є судова археологія та судова антропологія, які активно на теперішній час розвиваються в усьому світі. Важливими ці напрямки є у тому аспекті, що доступ до місць подій в умовах НПР є ускладненим, може займати тривалий час, однак необхідність зобов'язання щодо ефективного розслідування є не менш важливими для України задля притягнення винних осіб до відповідальності, ідентифікації тіл загиблих, встановлення історичної правди. Зокрема, за даними з відкритих джерел у тимчасово окупованому Маріуполі на сьогоднішній день чисельність жертв становить від 20 до понад ста тисяч осіб [6; 7].

Судові археологи, забезпечують виявлення прихованих поховань та реконструкцію динаміки події, що призвела до смер-

ті. Їхня діяльність включає встановлення місця, часу та способу утилізації людських останків, а також збір доказів, які можуть бути використані для встановлення особи загиблого та потенційно причетних до вчинення злочинів осіб. О. В. Нарожна визначає, що «судова антропологія займається ідентифікацією людських останків для судово-медичних цілей та застосовує знання і методи фізичної антропології до проблем криміналістичного значення, використовує фізичну антропологію в криміналістичному контексті» [8, с. 190].

Паралельно, судові антропологи застосовують остеологічну експертизу до скелетних останків, що були вилучені. Це дозволяє визначити біологічний профіль особи: стать, вік, ріст, етнічні особливості, а також проаналізувати травми, що могли бути нанесені при житті або після смерті. Важливо, що судова антропологія базується на передових наукових підходах, що включають не лише морфологічні характеристики, а й патологічні та анатомічні зміни.

Один із ключових аспектів – це подвійна природа інформації, яку надають археологи та антропологи. З одного боку, вона має процесуальне доказове значення, з іншого є джерелом криміналістично значимої інформації для побудови версій та формування слідчих гіпотез. Саме через це доцільною є тісна інтеграція експертів у міжвідомчі слідчі групи, що діють у сфері розслідування злочинів проти людяності та воєнних злочинів.

На підготовчому етапі розслідування важливе значення має кабінетний аналіз геопросторових та часових закономірностей. Застосування сучасних технологій, зокрема аналізу супутникових знімків та аерофотозйомки, що дає можливості виявляти ознаки земельних порушень, характерних для стихійних або навмисних поховань. Це особливо актуально в умовах складної логістики доступу до деокупованих або потенційно замінованих територій.

При безпосередньому огляді місця археологи оцінюють ландшафт, виявляють візуальні аномалії, проводять тестування ґрунтів та здійснюють контрольні розкопки. Залежно від отриманих результатів приймається рішення про масштаб розкопок, визначення меж поховання та формування відповідного протоколу документування. На цьому етапі також забезпечується безперервний ланцюг збереження доказів, що є критично важливим для подальшого судового провадження.

Вилучення тіл або їх фрагментів супроводжується ретельною фото- та відеофіксацією, а також описом просторових параметрів: положення тіла, глибини поховання, наявності супровідних предметів. Кожне тіло маркується, збираються зразки для ДНК-експертизи, проводиться базове дослідження на наявність ознак насильницької смерті. Особливу увагу приділяють судово-медичній оцінці, яка проводиться вже в лабораторних умовах.

Антропологи, вивчаючи залишки, здійснюють реконструкцію життєвого шляху загиблого: стан здоров'я, наявність хронічних хвороб, сліди старих травм тощо. При потребі проводиться повторна експертиза, зокрема при сумнівах у результатах ДНК-ідентифікації. У багатьох випадках саме поєднання ДНК-аналізу та антропологічних характеристик дозволяє досягти найвищого ступеня достовірності результатів.

Отримані результати не лише сприяють ідентифікації, а й є важливими для відтворення механізмів масових убивств. Наприклад, характер вогнепальних поранень, тип зв'язаних кінцівок, наявність слідів катувань або використання підривних пристроїв можуть вказувати на конкретну практику, що має системний характер. Це відкриває перспективи для подальшого кваліфікування дій як геноциду або злочину проти людяності.

Крім експертної та слідчої функції, археологи та антропологи також залучаються до навчання правоохоронців, медиків, родин загиблих. Підвищення обізнаності з процедур документування масових поховань забезпечує ефективніше збереження доказової бази. Таким чином, роль цих спеціалістів виходить за межі вузькоекспертної, охоплюючи також просвітницьку та координаційну місію у контексті перехідного правосуддя [9].

Методи аналізу ДНК із кісткових останків, вилучених у складних кліматичних і

геологічних умовах, за останні роки зазнали значного розвитку. У судово-медичній практиці особливо важливо застосовувати перевірені методики визначення біологічних характеристик особи, таких як стать та вік за допомогою остеологічних досліджень. Водночас сучасні технології відкривають нові можливості: тепер фахівці можуть встановлювати такі зовнішні ознаки, як пігментація волосся, очей та шкіри, що є цінним джерелом додаткової ідентифікаційної інформації, особливо у випадках, коли генетичний матеріал пошкоджено.

Зниження якості ДНК часто спостерігається внаслідок тривалого перебування останків у несприятливому середовищі, зокрема в місцях із високою температурою або нестабільною вологістю. У таких умовах навіть зовні збережена морфологія кістки може містити фрагментований або деградований генетичний матеріал. Особливо гостро ця проблема постає у випадках виявлення масових поховань у південних регіонах або в місцях, де відбувалися бойові дії, під час яких тіла могли піддаватися впливу вогню, вибухів чи інших руйнівних чинників.

Особливу складність становлять масові поховання, де останки багатьох осіб змішані. У таких ситуаціях судовим генетикам доводиться зі значними труднощами відбирати зразки для дослідження, щоб уникнути контамінації та забезпечити точність результатів. Ця проблема особливо критична на локаціях, де були спалені тіла або порушено шар поховання внаслідок механічного впливу. Технології масового секвенування та цифрового картографування допомагають частково вирішити ці завдання, але потребують ретельної координації між фахівцями.

Ще однією важливою проблемою є відсутність референтного матеріалу для порівняння, якщо близькі родичі зниклої особи загинули або не можуть бути встановлені. У таких випадках зростає роль реконструкції фенотипу та аналізу культурного, етнографічного й географічного контексту. Таким чином, ефективна робота з ідентифікації вимагає мультидисциплінарного підходу: співпраці генетиків, антропологів, криміналістів, археологів та інформаційних аналітиків, які разом здатні розробити стратегію точного ідентифікаційного дослідження навіть у найскладніших випадках [8, с. 194].

Робота з тілами потребує відповідного оформлення у процесуальному плані. Стандартні протоколи огляду місця події та огляду трупа не створюють належних процесуальних гарантій та не є ефективними при фіксації доказів на місцях масових поховань.

Для забезпечення точного обліку та подальшої ідентифікації кожному тілу або фрагменту має бути присвоєно індивідуальний порядковий номер. Цей номер застосовується у всіх процесуальних документах, зокрема в постановах про призначення експертиз, та вказується як у місці виявлення, так і під час транспортування чи зберігання решток. Така система дозволяє підвищити якість доказування, зменшити ризики втрати тіл або фрагментів, забезпечити належне документування та прискорити процес встановлення особи.

Для цього рекомендується: присвоювати кожному тілу або його частині унікальний ідентифікаційний код, що складається з літер та чисел; уникати дублювання кодів; узгодити загальну систему кодування між усіма учасниками процесу; структура коду може включати: 1) назву місця виявлення; 2) позначення команди, яка здійснила виявлення; 3) порядковий номер тощо [5, с. 230]. Є відповідні рекомендації Міжнародного Комітету Червоного Хреста щодо складання протоколів на місцях масових поховань [10]. Натомість і вітчизняна практика суттєво розвивається. Зокрема, старшим слідчим в особливо важливих справах – криміналістом відділу розслідування злочинів скоєних проти життя та здоров'я особи слідчого управління ГУНП в Одеській області Павлом Юрійовичем Михайловським було узагальнено міжнародні рекомендації щодо роботи з тілами в екстраординарних умовах та адаптовано до використання в українській правозастосовній практиці. Виникнення такої необхідності пов'язано не тільки з питаннями огляду трупів на місцях масових поховань,

а й з репатріацією тіл загиблих під час війни.

Розроблений протокол є прикладом не просто імплементації, а саме трансформації цих рекомендацій в інструмент українського кримінального процесу. Він став результатом практичного аналізу численних викликів, починаючи від відсутності доступу до належної криміналістичної інфраструктури на тимчасово окупованих територіях до нагальної потреби у впорядкованій репатріації тіл загиблих українських військових.

Павлом Михайловським було розроблено унікальну систему кодування для трупів, залишків тіл, речових доказів, які знаходяться при них. Код складається з відповідних позначень: місце (регіон); місяць/рік; порядковий номер об'єкта (пакета); первинний номер вказаний на об'єкті (пакетові) при його отриманні; порядковий номер трупа (B-body); порядковий номер залишків та фрагментів; порядковий номер виявленого речового доказу (речі, предмети, документи, ін). Вони утворюють єдиний унікальний код, який індивідуально виділяє та слугує ідентифікатором невпізнаного трупу або решток. Саме його буде зазначено у всіх процесуальних документах, які пов'язані із проведенням процесуальних дій з таким трупом, рештками тощо при проведенні оглядів, призначенні відповідних експертиз, у випадках направлення до різних установ. Крім того, слідчим було розроблено і відповідні протоколи огляду трупів, у яких визначені схеми для максимально ефективної фіксації усіх ідентифікаційних ознак трупів з метою їх ідентифікації.

Використання запропонованого кодування за «протоколом Михайловського» забезпечує повний, послідовний огляд та дослідження трупів, запобігання втрати фрагментів/решток тіл, а також правильне уніфіковане заповнення процесуальних документів і можливість відстеження переміщення тіл та їх залишків. На сьогоднішній день цей алгоритм роботи та кодифікації продемонстрував свою ефективність при роботі репатрійованими тілами.

Слід зауважити, що запропонований Павлом Михайловським алгоритм можна віднести до своєрідного ланцюга збереження доказів (Chain of Custody) при процесуальній роботі з невпізнаними трупами.

Застосування механізму ланцюга зберігання доказів розпочинається вже з моменту документування на місці події або під час першої слідчої (розшукової) дії та супроводжує увесь процес доказування на кожному його етапі. Сутність цього підходу полягає у фіксації безперервного контролю над доказами з боку уповноважених осіб, які в тій чи іншій формі контактували з ними: здійснювали збір, зберігання чи експертне дослідження. Метафора «ланцюга» точно відображає концепцію: доказ переходить від однієї посадової особи до іншої, кожен такий етап є ланкою в єдиній послідовності, що забезпечує як цілісність, так і достовірність процесу обігу доказу. У разі порушення цього ланцюга або його відсутності виникають серйозні сумніви щодо автентичності та цілісності доказового матеріалу, що, у свою чергу, негативно позначається на його процесуальній оцінці в частині допустимості та достовірності доказів [11, с. 158].

Ключовим досягненням «протоколу Михайловського» є запровадження єдиного уніфікованого кодування**,** яке охоплює не лише самі тіла, але й будь-які фрагменти, залишки, речові докази, знайдені поруч. Такий підхід не тільки унеможливлює плутанину при передачі тіл чи результатів експертиз між установами, а й гарантує **с**истемну процесуальну легітимність: ідентифікатори відображаються у всіх пов'язаних документах, створюючи неперервний «ланцюг зберігання» доказів, що є фундаментальним для їхньої допустимості у суді.

Робота з тілами в зоні бойових дій, в умовах обстрілів чи на деокупованих територіях часто унеможливлює повноцінне лабораторне дослідження без попередньої систематизації. Протокол дає змогу фіксувати всі ключові ідентифікаційні характеристики безпосередньо на місці виявлення тіла або його фрагментів. Це особливо важливо в контексті експертиз з ідентифікації ДНК, судово-медичних та трасологічних досліджень, коли помилки в маркуванні можуть призвести до фатальних юридичних та гуманітарних наслідків.

Висновки

Актуальність розробки питань огляду місць масових поховань полягає в поєднанні юридичної, етичної, доказової та гуманітарної місії. Це не лише етап розслідування, а акт визнання гідності жертв, інструмент відновлення справедливості й доказ стійкості української держави в умовах викликів. Така робота має проводитися за чіткими протоколами, із фаховою підготовкою та з повагою до кожного загиблого, що й визначає цивілізований підхід до війни і її наслідків. Важливість отримання доказової інформації з таких місць подій, а також при роботі з трупами та людськими рештками полягає також у перспективі доказування воєнних злочинів та притягненні винуватих осіб до кримінальної відповідальності.

Успішне практичне впровадження «протоколу Михайловського» створює підґрунтя для його інституціоналізації через підзаконні акти МВС або МОЗ, як частини стандарту роботи з масовими захороненнями, ексгумаціями чи репатріацією тіл загиблих. Це дозволить не лише поширити ефективну методику, а й уніфікувати облік таких трупів, решток, пов'язаних із ними інших доказів.

Варто наголосити, що використання протоколу має високу адаптивність до взаємодії з іншими суб'єктами – судово-медичними експертами, криміналістами, антропологами, працівниками СБУ, прокуратури, а також неурядовими організаціями, які займаються гуманітарними місіями (наприклад, Evacuation 200). Це створює новий стандарт міжвідомчої координації.

Література

1. Проведення ситуативних комплексних практичних занять із здобувачами першого (бакалаврського) рівня вищої освіти на навчальному полігоні «Документування та розслідування воєнних злочинів»: методичні рекомендації / Г. Тетерятник, М. Янковий, І. Федоров, О. Шкута Одеса: ОДУВС, 2023. 106 с.

2. The Bournemouth Protocol on Mass Grave Protection and Investigation. URL : https://www.icmp.int/wp-content/uploads/2022/02/11489-FMC-Mass-Graves-Project-UKRAINE-V3.0-HI-RES.pdf.

3. Огляд місця події за фактами повідомлень про виявлення місць стихійних поховань (за матераліами роботи на деокупованих територіях) : порадник для практичних працівників органів досудового розслідування / Цуцкіридзе М.С., Кримчук С.Г., Вітвіцький С.С. та ін. Кропивницький: Дон. держ. уніт. внутр. справ; Київ: Гол. слідч. упр. Нац. поліц. України, 2023. 125 с.

4. Forensic Guide to the Investigation, Recovery And Analysis of Human Skeletal Remains. https://eaaf.org/wp-content/uploads/2020/11/EAAF-Forensic-Guide-for-the-investigation-recovery-and-analysis-of-human-skeletal-remains.pdf.

5. Тетерятник Г.К., Сомик О.С. окремі питання проведення огляду місць масових поховань. Правові новели. 2023. №. 20. С. 227 – 233.

6. Що заважає встановити точну кількість загиблих у Маріуполі? URL: https://www.helsinki.org.ua/articles/shcho-zavazhaie-vstanovyty-tochnu-kilkist-zahyblykh-u-mariupoli/.

7. Скільки людей загинуло у Маріуполі: Зеленський назвав приголомшливі цифри. URL: https://tsn.ua/ukrayina/skilki-lyudey-zaginulo-v-mariupoli-zelenskiy-nazvav-prigolomshlivi-cifri-2752359.html.

8. Нарожна О.В. Впровадження досягнень судової археології та судової антропології при розслідуванні незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини. Правова держава. 2023. №49. С. 190 – 197.

9. Edwin Huffine, John Crews, Brenda Kennedy, Kathryn Bomberger, Asta Zinbo. Mass Identification of Persons Missing from the Break-up of the Former Yugoslavia: Structure, Function, and Role of the International Commission on Missing Persons. Croat Med J 2001;42:271-275. https://neuron.mefst.hr/docs/CMJ/issues/2001/42/3/11387637.pdf.

10. Management of Dead Bodies after Disasters: A Field Manual for First Responders. URL : https:// www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/icrc_002_0880.pdf

11. Пашковський М.І. Ланцюг зберігання доказів (Chain of Custody): процесуальна форма. Матеріали конференцій МЦНД, (06.12.2024 р.; Могилів-Подільський, Україна). С. 157–161.

ORGANIZATIONAL AND LEGAL ISSUES OF CONDUCTING CRIME SCENE EXAMINATIONS AT MASS GRAVE SITES

The article examines a comprehensive set of organizational, legal, forensic, and ethical aspects of conducting scene inspections at mass burial sites, which have gained critical relevance in the context of the ongoing armed conflict in Ukraine. Mass graves resulting from hostilities, acts of genocide, or other international crimes constitute particularly significant objects of investigation and evidentiary analysis within the criminal justice process. These sites carry not only evidentiary but also humanitarian and commemorative value, serving simultaneously as a source of truth for families of the missing and as a mechanism for holding perpetrators accountable.

The authors highlight the specificities of the modern approach to investigating mass fatalities through the engagement of multidisciplinary teams, including forensic pathologists, archaeologists, anthropologists, crime scene investigators, and demining specialists. The article underscores the value of forensic anthropology and forensic archaeology in reconstructing the circumstances of death, identifying clandestine graves, establishing biological profiles of the deceased, determining causes and manners of death, and extracting other critical parameters.

Special attention is paid to the analysis of an innovative methodology known as the "Mykhailovsky's Protocol" developed to unify the coding of human remains, body fragments, and material evidence, while ensuring an uninterrupted chain of custody. The unique identification system proposed within this protocol enhances procedural documentation, preserves the evidentiary integrity of recovered materials, facilitates inter-agency cooperation, and prevents the loss of critical information under extreme conditions. This approach has already proven effective in the repatriation of fallen military personnel.

The research also generalizes practical challenges encountered during operations at mass burial sites ranging from landmine contamination and deliberate destruction of evidence to severe weather conditions, sample contamination risks, and the imperative of maintaining a dignified and humane approach toward the deceased. The study emphasizes the necessity to adapt Ukrainian legislation in line with international protocols (e.g., the Minnesota Protocol, Bournemouth Protocol, ICRC recommendations, INTERPOL, and ICMP guidelines), including the development of secondary legislation to regulate procedures at such sites.

Keywords: mass graves, crime scene inspection, forensic anthropology, "Mykhailovsky's Protocol", war crimes, body identification, forensic medical examination, chain of custody, evidence collection, forensic science, postmortem examination, material evidence, human remains identification.

РЕЦЕНЗІЯ НА СТАТТЮ: «Role of capital investment, investment risks, and globalization in economic growth» (Chunxia Sun, Hafiz Syed Mohsin Abbas, Xiaodong Xu, Samreen Gillani, Saif Ullah, Muhammad Ahsan Ali Raza)

ПУРИК Марина Євгенівна - кандидат юридичних наук (доктор філософії), адвокат, керуючий партнер SP Legal Solutions, LLC, викладач Business Consulting Academy, інвестиційний експерт

https://orcid.org/0009-0001-6523-9886

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.54

Стаття авторів Chunxia Sun, Hafiz Syed Mohsin Abbas, Xiaodong Xu, Samreen Gillani, Saif Ullah та Muhammad Ahsan Ali Raza «Role of capital investment, investment risks, and globalization in economic growth» досліджує взаємозв'язок між капіталовкладеннями (як публічними, так і приватними), інвестиційними ризиками, глобалізацією та економічним зростанням в 34 азійських країнах. Вона надає важливий внесок у розуміння того, як різні типи інвестицій і зовнішні економічні умови впливають на економічну динаміку в різних економіках Азії.

Стаття містить комплексне дослідження ролі як публічних, так і приватних капіталовкладень, а також оцінює вплив інвестиційних ризиків і глобалізації на економічне зростання. Автори застосовують двоетапний метод загальних моментів (GMM) для аналізу даних, що дозволяє отримати достовірні висновки про вплив різних факторів на економічний розвиток. Дослідження охоплює важливі питання щодо впливу приватних інвестицій на економіку, порівнюючи їх із публічними інвестиціями, що є значним досягненням у літературі на цю тему.

Згідно з отриманими результатами, приватні капіталовкладення мають значний позитивний вплив на економічне зростання в країнах, що розвиваються, що підтверджує важливість створення сприятливого інвестиційного клімату. Крім того, автори підкреслюють важливість інтеграції національних економік у глобальну економіку, оскільки глобалізація має позитивний ефект на розвиток країн, що підтверджується їх результатами для азійських країн.

Стаття застосовує два основних методи: методи ОЛС (OLS) та загальних моментів (GMM), що дозволяють врахувати питання ендогенності та контролювати автокореляцію і виключені змінні. Вибір цих методів є обґрунтованим і виправданим, оскільки дозволяє отримати точні та надійні результати для панельних даних, що стосуються 34 азійських країн протягом 2001-2019 років. Відзначається, що результативність моделі була підтверджена тестами на кореляцію та тестами на значущість, що забезпечує високий рівень достовірності даних.

Серед позитивних аспектів статті варто виділити наступні:

1. Глибокий теоретичний підхід. Стаття пропонує нову концептуалізацію ролі публічних та приватних інвестицій у різних країнах Азії, що є важливим вкладом у теоретичне розуміння процесів економічного розвитку.

2. Інноваційність методу. Автори застосовують методологію GMM, яка дозволяє враховувати складні економічні взаємозв'язки і виводити достовірні висновки про вплив інвестицій і глобалізації на економічне зростання.

3. Практична значимість. Результати дослідження мають практичне значення для розробки політики залучення інвестицій в Азії. Вони також можуть бути корисними для розуміння економічних процесів, зокрема для країн, що мають проблеми з низьким рівнем інвестицій і високими інвестиційними ризиками.

Незважаючи на загальний позитивний внесок статті, є кілька аспектів, які можна було б покращити:

1. Обмежена географія дослідження: Вивчення лише 34 азійських економік обмежує універсальність висновків. Було б корисно розширити дослідження на інші регіони світу, щоб порівняти результати для країн з різним рівнем розвитку.

2. Поглиблений аналіз інвестиційних ризиків: У статті згадуються інвестиційні ризики, але детальний аналіз того, як ці ризики взаємодіють з іншими макроекономічними факторами, виглядав би корисним для кращого розуміння механізмів їхнього впливу.

3. Недостатній аналіз політичних аспектів: Хоча стаття згадує зовнішні конфлікти як фактор ризику, було б корисно більш глибоко проаналізувати, як політичні ризики впливають на приватні та публічні інвестиції в країнах з різним рівнем стабільності.

Підсумовуючи вищевикладене, слід відзгначити, що стаття «Role of capital investment, investment risks, and globalization in economic growth» є важливим внеском у розуміння взаємозв'язку між інвестиціями, глобалізацією та економічним зростанням в азійських країнах. Автори провели ґрунтовний аналіз на основі двоетапної системи GMM, що дозволяє зробити точні висновки про вплив інвестиційних факторів на економічне зростання. Незважаючи на деякі обмеження, такі як обмежена географія дослідження і необхідність більш глибокого аналізу політичних ризиків, стаття є корисною для подальших досліджень у цій області та для практичного застосування в розробці інвестиційної політики.

НОРМАТИВНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ПРАВОВИХ ПРИНЦИПІВ: СУТНІСТЬ ТА ЗНАЧЕННЯ НА ПРИКЛАДІ ЗАКОНОДАВСТВА З ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ

ШАТРАВА Сергій Олександрович - доктор юридичних наук, професор, завідувач науково-дослідної лабораторії з проблем досудового розслідування Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7072-961X

ДЕНИЩУК Денис Євгенійович - кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем досудового розслідування Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0285-8831

ПОГОРІЛЕЦЬ Олена Валеріївна - науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем досудового розслідування Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4739-4441

УДК 342.951

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.55

Зважаючи на зростання важливості інформації в сучасному суспільстві, а також критичне для України значення забезпечення належного рівня охорони державної таємниці, відносини в означені й сфері діяльності обрано предметом вивчення цієї наукової роботи. Мета дослідження спрямована на виявлення особливостей нормативного закріплення правових «принципів» на прикладі національного законодавства з охорони державної таємниці.

В статті розглянуто сутність та значення поняття правові «принципи», а також оцінено сучасний стан нормативного врегулювання правових «принципів» в сфері охорони державної таємниці.

В ході дослідження охарактеризовано особливості чинного Закону України «Про державну таємницю» та виявлено його недоліки щодо врегулювання правових «принципів» в означеній сфері діяльності.

Результатом дослідження стали: розширення і уточнення визначення поняття категорії правові «принципи»; та обґрунтування їх класифікації.

Проведене дослідження дозволило запропонувати нормативно-правові удосконалення до чинного Закону України «Про державну таємницю» щодо закріплення в його змісті спеціальних «принципів», які відповідають реальним особливостям побудови роботи в сфері охорони державної таємниці.

Ключові слова: адміністративне право, законотворчість, інформація, критерій, нормотворення, обмеження доступу, секретність.

Постановка проблеми

На сучасному рівні розвитку суспільства важко переоцінити роль «інформації». З цього приводу, наприклад, О. Абадаш в 2014-му році підкреслює: «в умовах XXI ст. інформація набула чи не найбільшого значення і стала важливим продуктом життєдіяльності людини та суспільства. У кожній державі є інформація, яка має для неї особливу цінність, тобто інформація, що відноситься до державної таємниці» [1, с. 174].

Не дивлячись на важливість «інформації», маємо констатувати, що на теперішньому етапі розвитку науки сама́ сутність категорії «інформація» недостатньо охарактеризована. Адже остання все ще не може бути однозначно віднесена, ані до енергії, ані до матерії, які є класичними науковими кате-

горіями. Але вже зараз «інформація» розцінюється як критично важлива цінність. Відтак відносини, що стосуються «інформації» обов'язково потребують правового врегулювання, а окремі категорії «інформації», такі як «державна таємниця», навіть вимагають спеціального юридичного захисту.

Зазначимо, що правове визначення терміну «інформація» в національному законодавстві вперше було надане наприкінці 1992-го року [2] в Законі України «Про інформацію». Стаття 1 названого Закону розглядає «інформацію» як: «будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді» [3].

Цілком очевидно, що запропоноване нормативне тлумачення ніяк не вирішує загальнонаукової понятійної невизначеності, притаманної категорії «інформація». В свою чергу, означена особливість безперечно не може не ускладнювати відповідне нормативно-правове врегулювання. В такому випадку, при подальшому розвитку і удосконаленні законодавства важливого значення набувають інші, більш традиційні правові категорії. Наприклад, такі як правовий «принцип».

Поняття «принцип» на міжгалузевому рівні характеризується як: «визначальне положення, вихідний пункт, передумова певної концепції або теорії»[4, с. 271]. В сфері права вчені тлумачать «принципи» як: «найбільш загальні та стабільні імперативні вимоги, закріплені в праві, які є концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис і цінностей, що притаманні … системі права, і визначають її характер та напрями подальшого розвитку» [5, с. 240]. Втім, на рівні законодавства поняття «принцип» невизначене, а ті майже 80-ть термінів, що нормативно закріплені, мають вузьке значення і спрямовані на пояснення змісту лише окремих «принципів» [6].

Важливо, що «принципи», будучі нормами права, зазвичай не містять санкцій. Тож, у поєднанні із такими переліченими вище властивостями як загальність та стабільність, «принципи» сприймаються як щось незмінне та декларативне. В свою чергу, це призводить до недооцінювання їх практичної значущості. Натомість останні передусім виконують суто управлінську функцію.

За традиціями національної законотворчості «принципи» зазвичай закріплюються напочатку законодавчих актів. При цьому, статті закону наділяються відповідними назвами, в яких зазначено, що ідеться саме про «принципи». Викладання «принципів» формується стисло і вмістко. В той же час, наприклад, в європейській традиції визначення «принципів» можуть бути більш багатослівні й не схожі на звичні нам лаконічні конструкції. В міжнародній практиці інколи навіть зустрічають доволі об'ємні нормативні й рекомендаційні документи, що вже в самій своїй назві мають слово «принципи». Такі особливості ускладнюють ідентифікацію окремих правових норм саме як «принципів». Зауважимо, що певні варіації щодо унормування зустрічаються також і в національній нормотворчій практиці.

Підсумовуючи викладене, є підстави стверджувати, що внаслідок розвитку суспільства виникає необхідність нормативно врегульовувати відносини, що стосуються категорій, природа яких недостатньо вивчена наукою (наприклад, таких як «інформація»). Необхідність компенсації цих обставин змушує приділяти більшу увагу техніці нормотворення і основним елементам нормативно-правових актів, серед яких однім з важливих є правові «принципи». Останні широко застосовуються в законодавстві для забезпечення управлінської функції, але не мають власного термінологічного визначення та відрізняються різноманітністю викладення. Отже, виявляється доцільним розглянути особливості «принципів» як окремого правового інструменту. І зробити це варто на прикладі законодавства з охорони державної таємниці, адже воно стосується тієї «інформації», яка однозначно визнана державою як вкрай цінна.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Одразу зазначимо, що загальну проблематику правових «принципів» досліджувало чимало науковців з різних галузей юридичних наук. Свої наробітки до опрацювання означеного питання внесли, наприклад, такі

вчені як: А. Бабенко, О. Бандурка, О. Борисова, Ю. Волошин, О. Джафарова, О. Зайчук, М. Кельман, М. Козюбра, А. Колодій, О. Мурашин, С. Погребняк, О. Старчук, Т. Фулей, Н. Хома, М. Цвік, І. Шаповалова, С. Шатрава, Л. Явич та багато інших.

В свої дослідженнях увагу вивченню окремих особливостей «принципів», зокрема тих, що стосуються охорони державної таємниці, приділяли такі науковці як: О. Абадаш, Г. Артюшин, О. Архипов, І. Божков, В. Ворожко, І. Грищенко, Н. Ковтун, Р. Корсун, О. Корченко, О. Кузьменко, В. Макаренко, А. Марущак, І. Мейдич, В. Навроцька, В. Окіпнюк, О. Парфіло, В. Пилипчук, О. Розвадовський, О. Семенюк, С. Сидоренко, В. Сідак, І. Смолькова, Є. Тищенко, Т. Ткачук, Д. Усов, А. Федоров, С. Чертопруд, О. Шамсутдінов та інші.

Окремо варто згадати такі наукові матеріали як: *фахова наукова стаття* – «Загальні принципи охорони державної таємниці» (А. Пашков; 2009 рік) [7]; *фахова наукова стаття* – «Функціонування системи охорони державної таємниці в Україні: організаційно-правова структура, принципи та завдання» (Ю. Дрейс; 2014 рік) [8]; *тези наукової доповіді* – «Принципи контролю за станом охорони державної таємниці» (С. Гусаров; 2017 рік) [9]; *навчальний посібник* – «Охорона державної таємниці в Україні» (А. Гуз, І. Касперський, С. Князєв; 2017 рік) [10]; *фахова наукова стаття* – «Особливості правового регулювання захисту державної таємниці в Україні та за її межами» (В. Галушка, Г. Тіхонов; 2021 рік) [11] тощо.

Констатуючи вагомий об'єм відповідних напрацювань, «слід відмітити, що суспільні відносини в сфері державної таємниці постійно трансформуються та розширюються, що зумовлено загальною тенденцією до розширення кола інформаційних відносин, тому правове забезпечення функціонування системи охорони державної таємниці в сучасних умовах потребує постійного вивчення, дослідження та вдосконалення на законодавчому і підзаконному рівнях» [1, с. 177].

Наголосимо також на тому, що від початку повномасштабного військового російського нападу проблематика охорони державної таємниці набрала ще більшого значення. Водночас із тим, нормативно-правове удосконалення в цей час також не припинялось. Про це свідчать, зміни, що були внесені до Закону України «Про державну таємницю» законами: № 2107-IX від 03.03.2022; № 2849-IX від 13.12.2022; № 3310-IX від 09.08.2023; № 3509-IX від 08.12.2023; № 4019-IX від 10.10.2024.

Варто також відмітити, що в другій половині 2023-го року було видано Закон України «Про правотворчу діяльність». «Цей Закон визначає правові та організаційні засади правотворчої діяльності, принципи і порядок її здійснення, учасників правотворчої діяльності, правила техніки нормопроектування, порядок здійснення обліку нормативно-правових актів, а також правила дії нормативно-правових актів, усунення прогалин, подолання колізій у нормативно-правових актах та здійснення контролю за реалізацією нормативно-правових актів» [12]. Тобто названий Закон закріплює са́ме ті правові засади, які важливі для тематики нашого дослідження. Доречи, цей Закон також вже встиг отримати 2-і зміни, що були внесені до нього в 2024-му році.

Звернемо увагу також й на той факт, що в складі чинного Закону України «Про державну таємницю» немає статей, які б містили в своїх назвах слово «принципи». Але відповідні категорії в ньому все ж закріплені. Їх містить стаття 10 «Порядок віднесення інформації до державної таємниці». Названа стаття була доповнена переліком відповідних «принципів» лише в 2020-му році (частини 4 та 5) [13].

З викладеного витікає, що проблематика правових «принципів» в сфері регулювання відносин, пов'язаних з «інформацією», залишається важливою і її значення навіть підвищується, особливо в тій частині, що стосується охорони державної таємниці. Означені події відбуваються в умовах поступових трансформацій законодавства, що і обґрунтовує актуальність обраної теми дослідження.

Мета дослідження спрямована на виявлення особливостей нормативного закріплення правових «принципів» на прикладі законодавства з охорони державної таємни-

ці. *Предмет* дослідження становлять відносини в сфері охорони державної таємниці. *Завдання* дослідження вимагають: уточнити сутність та значення категорії правові «принципи»; охарактеризувати сучасний стан нормативного врегулювання правових «принципів» в сфері охорони державної таємниці; спираючись на зроблені висновки, запропонувати заходи щодо удосконалення чинного законодавства. Для вирішення поставлених задач застосовано *метод діалектики*, який спирається на використання універсальних логічних форм «мислення, в яких відображені ті загальні властивості, відношення і зв'язки, які існують в об'єктивній реальності» [14, с. 13].

Виклад основного матеріалу

Наразі загально відомим є визначення поняття «принципів» як основоположних засад певної діяльності. Втім, на наш погляд, таке тлумачення недостатньо пояснює, яким саме чином «принципи» виконують свою управлінську функцію. Отже, варто більш докладно з'ясувати сутність означеної категорії.

Ціла низка словників та енциклопедій стверджують, що слово «принцип» походить від латинського «principium», що перекладається як: основа, начало, первень [15; 16, с. 480]. Поняття «принцип» також варто тлумачити як: «визначальне положення, вихідний пункт, передумову певної концепції або теорії»[4, с. 271]. Або розглядати як: «особливість, покладену в основу створення чи здійснення чого-небудь; переконання, норму, правило, яким керуються під час здійснення чогось» [17, с. 492]. Отже, загальнонаукові тлумачення здебільшого збігаються із представленим нами вище узагальненим стислим визначенням. Тож, доцільно дослідити також й характеристики «принципів» як правової категорії.

Щодо викладеного, наприклад, Г. Райт слушно зазначає, що «категорія «принцип» є ключовою для юриспруденції. Принципи синтезують і відбивають об'єктивність законів суспільного розвитку, характерні риси практики управління» [18, с. 16].

Також в сфері управління «принципи» трактуються як: «закономірності, відносини, взаємозв'язки, … на яких ґрунтується певна діяльність» [19, с. 37]; або як «позитивні закономірності, пізнані наукою і практикою, закріплені у правових нормах» [20, с. 22].

Отже, «принципи» варто розцінювати як орієнтири для прийняття управлінських рішень підчас провадження певної діяльності. А їх застосування має гарантувати бажаний рівень управлінської ефективність та запобігати хибним рішенням у окремій професійній сфері. Таким чином, використання унормованих «принципів» дозволяє розрізнити управлінську діяльність в одній сфері, від такої самої діяльності в іншій.

Підкреслимо, що специфіка управлінської діяльності полягає в продукуванні управлінських рішень. При цьому, особливість полягає в тому, що перевірити «правильність» прийнятих адміністративних рішень вкрай важко не лише на етапі їх прийняття, але і після їх реалізації.

Зазначена особливість обумовлюється тим, що приймаючи управлінське рішення відповідні владні суб'єкти орієнтуються передусім не на об'єктивні закономірності (які існують наприклад, в фізиці або хімії і в межах цих наук називаються законами), а на суб'єктивне сприйняття ситуації та різноманітні обґрунтування. При цьому, вже прийняте рішення зазвичай виключає можливість перевірки результатів всіх інших варіантів дій.

Відтак, управлінські рішення здебільшого поділяються не на правильні і неправильні, а на ті що були прийняті і призвели або не призвели до бажаного результату й такі, від прийняття яких відмовились. Тож, не маючи об'єктивних критеріїв (таких якими володіють точні науки), фахівці в правничій сфері змушені створювати власні засоби гарантування якості управлінських рішень. На наш погляд, таким засобом і є категорія «принцип». Втім, «на відміну від закономірностей, принципи суб'єктивні за своєю природою. Вони формулюються людьми на основі пізнання закономірностей та досвіду практичної діяльності» [21, с. 105]. Проте, навіть попри цю обставину «принципи» ефективно використовуються як певні критерії при обґрунтуванні, виборі та прийнятті управлінських рішень.

Визначивши таким чином сутність та призначення «принципів», перейдемо до з'ясування особливостей їх нормативного закріплення в сфері охорони державної таємниці. З цього приводу стаття 2 Закону України «Про державну таємницю» повідомляє, що: «відносини у сфері охорони державної таємниці регулюються Конституцією України, законами України «Про інформацію» та «Про доступ до публічної інформації», цим Законом, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України та іншими нормативно-правовими актами» [22].

Із переліченого, Конституція України має найвищу силу. Щодо інших законів, то за своєю юридичною силою вони однакові. Але Закон «Про державну таємницю» може розглядатись як спеціальний, а інші перелічені закони як загальні. Відтак, при виявленні протиріч або невідповідностей між нормами цих законів пріоритет будуть мати положення Закону «Про державну таємницю», як спеціального закону [12, ст. 66]. В контексті особливостей діяльності з охорони державної таємниці, встановлення такого співвідношення є доволі важливим.

Як ми вже зазначали раніше, закріплення «принципів» в Законі України «Про державну таємницю» реалізовано в статті 10 «Порядок віднесення інформації до державної таємниці». Отже, перелічені в ній «принципи» стосуються виключно цієї операції, а не всієї діяльності з охорони державної таємниці.

Щодо «принципів» загальної дії, то вони унормовані таким чином: ст. 8 Конституції України проголошує «принцип верховенства права»; стаття 2 Закону України «Про інформацію» містить 6 «принципів» – «гарантованість права на інформацію; відкритість, доступність інформації, свобода обміну інформацією; достовірність і повнота інформації; свобода вираження поглядів і переконань; правомірність одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації; захищеність особи від втручання в її особисте та сімейне життя» [3]; стаття 4 Закону України «Про доступ до публічної інформації» закріплює 3 «принципи» – «1) прозорості та відкритості діяльності суб'єктів владних повноважень; 2) вільного отримання, поширення та будь-якого іншого використання інформації, що була надана або оприлюднена відповідно до цього Закону, крім обмежень, встановлених законом; 3) рівноправності, незалежно від ознак раси, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак» [23].

Із наведеного цілком зрозуміло, що охорона державної таємниці не може здійснюватися відповідно до «принципів» відкритості, доступності інформації або свободи її обміну тощо. Отже, ми маємо справу із прогалиною в законодавстві, а управлінська діяльність в сфері охорони державної таємниці виявляється врегульованою лише на рівні окремих процедур. Такий підхід, безперечно, ускладнює повсякденну посадову, а тим більше, управлінську діяльність працівників у сфері охорони державної таємниці.

Зважаючи на все викладене, також виникає потреба класифікувати «принципи» за їх силою та сферою дії. Доречи, інші дослідники і раніше звертали увагу на подібну необхідність. Ми ж лише виявили це для окремої сфери діяльності на конкретному прикладі. Із зазначеного також витікає, що подальше формування спеціальних «принципів» в сфері охорони державної таємниці доцільно здійснювати спираючись на реальні закономірності побудови роботи з секретною інформацією.

Висновок

Враховуючи виявлені особливості нормативного закріплення правових «принципів» у сфері охорони державної таємниці виникають підстави для пропонування таких аргументованих висновків і рекомендацій.

Доведено, що правові принципи є важливою складовою нормативно-правового врегулювання управлінської (адміністративної) діяльності. Для повного й усестороннього розкриття сутності дії «принципів» означене поняття доцільно тлумачити як: основоположні засади діяльності, які виступають критеріями правильності прийняття і оцінки управлінських (адміністративних) рішень.

Враховуючи особливості сфер дії законів та різницю в їх юридичній силі пропонуємо класифікувати правові «принципи», розділяючи їх на такі групи: 1) «конституційні принципи» (діють у всіх галузях права та мають найвищу юридичну силу); 2) «спеціальні принципи» (діють в межах, визначених спеціальним законом де мають вищу юридичну силу); 3) «особливі принципи» (мають обмежену сферу застосування, в якій користуються юридичною силою спеціального закону, в якому вони закріплені); 4) «загальні принципи» (в сфері визначеній законом упорядковують всю діяльність, поступаючись в пріоритеті правовим нормам спеціального закону).

Виявлено прогалину законодавства щодо врегулювання «спеціальних принципів» у сфері охорони державної таємниці. Для виправлення означеного недоліку, враховуючи реальні особливості побудови роботи з охорони державної таємниці, пропонуємо закріпити в Законі України «Про державну таємницю» такі «спеціальні принципи»: 1) законності; 2) необхідного знання (передбачає виключно вмотивований доступу до інформації); 3) персональної відповідальності; 4) комплексного оцінювання інформації (враховує ступінь секретності не лише окремих відомостей, але й їх важливість за сукупністю); 5) обліку інформації та документування діяльності (передбачає контролювання не лише інформації та її носіїв, але й дій щодо забезпечення вимог режиму секретності і охорони державної таємниці).

Література

1. Абадаш О.В. Становлення системи охорони державної таємниці в незалежній Україні (законодавче забезпечення). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2014. № 11 Том 1. С. 174-177.

2. РАДА (Верховна Рада України, Законодавство України), «Термінологія законодавства : Термін «Інформація»». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/11563

3. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII (із змінами). Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 48, ст. 650. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#top

4. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. Т. 2 : М-Я. 624 с.

5. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. Харків : Право, 2011. 584 с.

6. РАДА (Верховна Рада України Online – Офіційний вебпортал парламенту України), «Законодавство України / Термінологія законодавства: Пошук у назвах термінів (принцип)». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/term?find=1&text=принцип

7. Пашков А.С. Загальні принципи охорони державної таємниці. *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2009. Вип. № 17.

8. Дрейс Ю. Функціонування системи охорони державної таємниці в Україні: організаційно-правова структура, принципи та завдання. *Український науковий журнал з інформаційної безпеки*. 2014. Вип. 20 т. 2. С. 176-184. DOI: https://doi.org/10.18372/2225-5036.20.7305

9. Гусаров С.М. Принципи контролю за станом охорони державної таємниці. Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави. Тези доповідей VI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 1 грудня 2017 р.). С. 189-193.

10. Охорона державної таємниці в Україні: навч. посіб. / Гуз А.М., Касперський І.П., Князєв С.О., та ін. Київ : Нац. акад. СБУ, 2017. 216 с.

11. Галушка В., Тіхонов Г. Особливості правового регулювання захисту державної таємниці в Україні та за її межами. *Підприємництво, господарство і право (Кримінальне право)*. 2021. № 1/2021. С. 205-209. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.1.36

12. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 р. № 3354-IX (із змінами). Відомості Верховної Ради (ВВР),

2023, № 93, ст. 364. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#top

13. Про оборонні закупівлі : Закон України від 17.07.2020 р. № 808-IX (із змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/808-20#top

14. Костицький М.В. Про діалектику як методологію юридичної науки. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2012. № 1/2012. С. 3-17.

15. Вільна енциклопедія (Вікіпедія), «Принцип». URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Принцип

16. Гасяк О.С. Формальна логіка. Розв'язкові процедури, алгоритми, словник базових термінів і понять: навч. посібник. Вид. 2-ге, переробл. та доповн. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2014. 544 с.

17. Тлумачний словник української мови / уклад. Т.В. Ковальова, Л.П. Коврига. Харків : Синтекс, 2005. 672 с.

18. Державне управління / Глен Райт ; пер. з англ.: В. Івашко, О. Коваленко, С. Соколик ; Ін-т держ. упр. та самовряд. при Каб. Міністрів України. Київ : Основи, 1994. 191 с.

19. Державне управління : навч. посіб. / Мельник А.Ф., Оболенський О.Ю., Васіна А.Ю., Гордієнко Л.Ю. Київ : Знання-Прес, 2003. 343 с.

20. Колпаков В.К., Кузьменко О.В. Адміністративне право України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 256 с.

21. Плішкін В.М. Теорія управління органами внутрішніх справ : підручник / за ред. Ю.Ф. Кравченка. Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 1999. 702 с.

22. Про державну таємницю : Закон України від 21.01.1994 р. № 3855-XII (із змінами). Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1994, № 16, ст. 93. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text

23. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 р. № 2939-VI (із змінами). Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 32, ст. 314. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#top

NORMATIVE CONSTITUTION OF LEGAL PRINCIPLES: ESSENCE AND SIGNIFICANCE USING THE EXAMPLE OF LEGISLATION ON THE PROTECTION OF STATE SECRETS

Given the growing importance of information in modern society, as well as the critical importance for Ukraine of ensuring an adequate level of protection of state secrets, relations in the specified sphere of activity were chosen as the subject of this scientific work. The purpose of the study is to identify the features of the normative consolidation of legal «principles» using the example of national legislation on the protection of state secrets.

The article examines the essence and meaning of the concept of legal «principles», and also assesses the current state of regulatory regulation of legal «principles» in the sphere of state secret protection.

During the study, the features of the current Law of Ukraine «On State Secrets» were characterized and its shortcomings were identified in terms of regulating legal «principles» in the specified sphere of activity.

The results of the study were: expansion and clarification of the definition of the concept of the category of legal «principles»; and justification of their classification.

The conducted research allowed us to propose regulatory and legal improvements to the current Law of Ukraine «On State Secrets» regarding the consolidation of special «principles» in its content that correspond to the real features of the construction of work in the field of state secret protection.

Key words: administrative law, lawmaking, information, criterion, rulemaking, access restrictions, secrecy.

ДОГОВІР ТАЙМШЕРУ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЦИВІЛЬНОГО ОБОРОТУ: ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ

КАЛАУР Іван Романович - доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, професор кафедри цивільного права і процесу Західноукраїнського національного університету

ORCID ID: 0000-0003-1736-6175

МОСКАЛЮК Надія Богданівна - доктор юридичних наук, професор, професор кафедри безпеки та правоохоронної діяльності Західноукраїнського національного університету

ORCID ID: 0000-0003-2972-3352

УДК 347.44

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.56

Стаття присвячена дослідженню договору таймшеру як інструменту цивільного обороту. У ній проаналізовано історичний розвиток договору таймшеру, його правову природу та місце в системі цивільно-правових договорів. Автор досліджує специфіку таймшерних відносин, порівнюючи їх з іншими договірними конструкціями, такими як оренда, сервітут та часткова власність. Особливу увагу приділено європейському досвіду правового регулювання таймшеру, зокрема аналізу положень Директиви 2008/122/ЕС, а також можливостям імплементації її норм у законодавство України.

У статті визначено ключові переваги таймшеру для споживачів, а також систематизовано правові та економічні ризики, які його супроводжують. Автор обґрунтовує доцільність поступового і зваженого нормативного врегулювання договору таймшеру в Україні з урахуванням міжнародних стандартів і потреб внутрішнього ринку.

Ключові слова: договір таймшеру, цивільний договір, правовий інститут, цивільний оборот, гармонізація, договірні обмеження, реєстрація прав, аналіз ризиків.

Постановка проблеми

Сучасний розвиток ринку нерухомості, зокрема сегменту туристичної нерухомості, сприяє необхідності появи нових форм цивільно-правових договорів, серед яких особливе місце займає договір таймшеру. Ця доволі інноваційна для національного ринку форма володіння та користування нерухомістю набуває все більшої популярності серед споживачів завдяки можливості оптимізувати витрати на відпочинок, гнучкості користування та перспективам інвестицій. Незважаючи на активне застосування договорів таймшеру в багатьох країнах світу, вітчизняне законодавство і судова практика все ще недостатньо врегульовують цей інститут, що породжує ряд правових колізій, ризиків для сторін і викликає потребу у комплексному дослідженні переваг і недоліків цього договору як інструменту цивільного обороту.

Аналіз договору таймшеру як правового інструменту, зокрема його переваг і ризиків, є важливим як для підвищення рівня правової обізнаності споживачів і учасників ринку, так і для вдосконалення законодавчої бази, що сприятиме сталому розвитку ринку нерухомості в Україні. Тому дослідження зазначеної теми є актуальним і своєчасним як з теоретичної, так і з практичної точки зору.

Аналіз наукових публікацій

Питанням інструментів цивільного обороту загалом та договору таймшеру зокрема присвячували свої наукові публікації такі національні вчені як І. Банасевич, Н. Бондарчук, К. Грубер, К. Ємельянова, Д. Ківелюк, І. Коломієць, О. Кривецька, Р. Майданик, М. Музика, А. Сергатюк, О. Старицька,

К. Сторожук, О. Черняк та інші. Незначний науковий доробок у досліджуваній сфері, подальший розвиток євроінтеграційних процесів, а також необхідність пошуку ефективних інструментів цивільного обороту вказує на потребу в подальших наукових розвідках досліджуваної тематики.

Метою цієї статті є аналіз договору таймшеру як інструменту цивільного обороту з позиції дослідження його переваг у порівнянні з існуючими договірними конструкціями та ризиків, які можуть нести сторони такого договору.

Виклад основного матеріалу

Історично договори таймшеру вперше виникли у Європі в 1960-х роках. Так, у 1963 році Александр Нетте та доктор Гвідо Ренглі заснували швейцарську компанію під назвою Hotel und Appartementhaus Immobilien Anlage AG (Hapimag), через яку вони придбали кілька курортних об'єктів та продали їх у рамках програми спільного використання «права користування». Таким чином, Hapimag зарекомендувала себе як перша у світі компанія з таймшеру. Кількома роками пізніше Поль Дум'є з Société des Grands Travaux de Marseille створив власну концепцію таймшеру для гірськолижного курорту Super Dévoluy у Французьких Альпах, що належить компанії-забудовнику. Рекламуючи свій продукт, Дум'є наголошував на ідеї, що «дешевше купити готель, ніж орендувати номер»[1].

В США таймшери з'явились вперше у 1965 році, коли на гавайському острові Мауї було збудовано готель Hilton Hale Kaanapali, що складався з готелю та кондомініуму. У 1969 році Kauai Kailani на гавайському острові Кауаї став першим таймшером, що не є готелем. У 1973 році на озері Тахо компанія Innisfree Companies розпочала діяльність першої в США програми таймшерів, зареєстрованих у власності. Вже наступного року флоридський Sanibel Beach Club став першим успішним американським курортом, побудованим спеціально для інтервальної власності.

Подальша еволюція таймшерних правовідновин відбувалась у напрямі розширення країн, в яких вони застосовувались, а також забезпеченні можливості обміну таймшерів. Зокрема, у 1970-х роках з'явились компанії, які допомогали власникам таймшерів у обміні проживаннями на різних курортах. Однією з перших таких компаній була Resort Condominiums International (RCI). Її діяльність зосереджувалася на організації торгівлі між власниками таймшерів як способу підвищення загальної вартості таймшерів та збільшенні продажів таймшерів по всьому світу. Завдяки RCI та іншим компаніям продажі таймшерів значно зросли протягом 1980-х років і пізніше. Досліджуваний договірний інструмент стали настільки популярними, що багато великих готельних мереж почали їх впроваджувати самостійно в 1990-х роках.

Станом на сьогодні існують тисячі об'єктів таймшерів, розташованих у різних країнах, та мільйони активних власників таймшерів. Однак споживачі стають дедалі обережнішими щодо контрактів на таймшери, оскільки є достатня кількість ризиків і складнощів у виході з таймшеру. Відкритість інформації, достатня кількість нерухомості різних видів і абсолютна можливість для туристів обрати будь-яку нерухомість в оренду є тими ризиками, які впливають на існування ринку таймшерів сьогодні. Відтак наш аналіз цієї договірної конструкції буде направлений на встановлення тих переваг, якими на сьогодні відзначається договір таймшеру і ризики, які його супроводжують.

Отож, проаналізуємо яке місце займає договір таймшеру серед інших цивільно-правових договорів.

Договір таймшеру є специфічним видом цивільно-правового договору, який поєднує в собі ознаки як договору купівлі-продажу нерухомого майна, так і договору про обмежене право користування або сервітуту. Розглянемо які спільні риси існують у названих договірних конструкцій. Так, першою спільністю є об'єкт – нерухомість. Саме з приводу неї укладаються всі названі види договорів. Всі ці види договорів можуть бути посвідчені нотаріусами. Також усі вони можуть містити обтяження. Відмінними рисами цих договорів є строк укладення, визнання права не-

абсолютним, відсутність повної власності, а також обмеження в розпорядженні.

Варто відзначити, що досліджуваний договір має специфічні особливості, які виділяють його в окремий вид договорів, зокрема:

- визначення точних періодів користування нерухомістю;
- багаторазове повторення права користування у визначені строки;
- наявність обмежень щодо відчуження і передачі прав;
- обов'язкове узгодження умов спільного користування між учасниками.

Отже, договір таймшеру займає в системі цивільно-правових договорів особливе проміжне місце, слугуючи механізмом впорядкування спільного користування нерухомістю на визначений строк та за встановлених умов. Такий підхід надає йому актуальності та потенціалу для подальшого розвитку цивільного обороту, особливо в галузі рекреаційної нерухомості.

Євроінтеграційні процеси, які здійснює Україна на підставі Угоди про асоціацію Україна-ЄС (2014) [2], створює передумови до врахування європейських нормативно-правових актів, в тому числі й тих, що стосуються договору таймшеру.

Першим регіональним документом, який стосувався договору таймшеру була Директива 94/47/ЕС про захист покупця щодо деяких аспектів договорів, що стосуються придбання права користування нерухомим майном на умовах таймшеру. В цьому документі встановлювалось, що «Директива застосовується до договорів, які надають споживачам право користування об'єктами нерухомості строком понад один рік. Вона охоплює таймшерні угоди щодо нерухомості, розташованої як у межах держав-членів ЄС, так і за його межами, за умови, що договір укладається на території Європейського Союзу. Продавець зобов'язаний надати споживачеві детальну інформацію про об'єкт і умови договору до його підписання. Ця інформація має бути викладена письмово та надана до моменту укладення угоди. За вимогою споживача договір повинен бути складений мовою країни його проживання. Споживач має право протягом щонайменше десяти днів відмовитися від договору без пояснення причин і без сплати будь-яких штрафів. Такий період називається «періодом охолодження». До завершення зазначеного терміну для відмови продавцю заборонено приймати будь-які попередні платежі від споживача. У випадку порушення вимог директиви договір може бути визнаний недійсним, а споживач має право вимагати відшкодування збитків» [3].

Проіснувала вказана Директива до 2009 року, оскільки ряд недоліків не давав можливості їй працювати ефективно в сучасних умовах. Серед них: обмежене охоплення, зокрема дія не поширювалась на нові форми таймшерних продуктів (обмінні клуби, довгострокові контракти, човни, трейлери тощо); відсутність уніфікованих форм попередньої інформації; недостатній захист у транскордонних ситуаціях; а також нечітка процедура повернення коштів при відмові. Саме названі недоліки сприяли прийняттю нової Директиви 2008/122/ЕС про таймшер [4].

Серед відмінних рис правового регулювання договору таймшеру, впроваджених Директивою, слід відзначити:

- введення чіткого пакета попередньої інформації;
- забезпечення споживача правом на відкликання протягом 14 днів без пояснень (за польових умов буфер розширюється до 3 місяців або 1 року);
- чітка заборона на будь-які авансові виплати до завершення періоду відмови;
- розширення сфери дії: крім класичних таймшерів — і long-term holiday продукти, резейли, обмінні договори, а також житло на круїзних чи інших плавзасобах, караванах тощо.

Підхід, закладений Директивою, дозволив встановити єдині стандарти та забезпечити високий рівень захисту споживачів у галузі таймшерів по всьому ЄС. І хоча ратифікація країнами-членами відбувалась не одночасно і не без труднощів, станом на сьогодні усі вони її ратифікували. Хоча Україна поки не є членом ЄС і не зобов'язана імплементувати цю директиву, її положення можуть слугувати орієнтиром для формування власного правового регулювання таймшеру.

Адаптація міжнародних стандартів сприятиме підвищенню довіри інвесторів і споживачів, а також розвитку ринку рекреаційної нерухомості в Україні.

Якщо розглядати таймшер як інструмент цивільного обороту, то слід звернути увагу на такі питання як можливість відчуження, обмеження у ньому та реєстрація. Відтак, можливість відчуження слід розуміти через призму трьох складових: продаж, дарування, спадкування.

Що стосується продажу слід зазначити, що право користування за договором таймшеру зазвичай може бути передане іншим особам шляхом продажу. Проте для цього часто необхідна письмова згода власника нерухомості або інших співвласників, що регулюється умовами самого договору. Відсутність такої згоди може ускладнювати або обмежувати реалізацію права.

Дарування права користування таймшером можливе, якщо це передбачено договором або не суперечить законодавству. Як правило, право користування може бути подароване, проте на практиці такі угоди трапляються рідше через специфіку і термінівість користування.

Права за договором таймшеру можуть бути успадковані, якщо це прямо передбачено договором або законом. Оскільки таймшер — це не повне право власності, а обмежене право користування, питання спадкування може викликати складнощі, зокрема в частині визначення строків і умов користування.

Загалом варто зазначити, що через специфіку права користування, таймшер може мати юридичні обмеження щодо відчуження (наприклад, заборона або обмеження на продаж третім особам без згоди інших співвласників або управителя нерухомості). Також існують обмеження щодо передачі права користування у разі невиконання зобов'язань.

Що стосується обмежень щодо користування в договорі таймшеру, то слід виділити наступні їх особливості:

- право користування за договором таймшеру діє лише у визначені періоди часу (наприклад, певні тижні або місяці року), що встановлені договором. Позастрокове або безтермінове користування неможливе;

- періоди користування повторюються щороку або з іншою періодичністю, але користувач не має права використовувати об'єкт поза межами визначеного строку;

- користувач таймшеру зазвичай не може самовільно передавати свої права третім особам без згоди власника або інших учасників договору (наприклад, співвласників чи управителя нерухомості);

- користувач зобов'язаний використовувати нерухомість відповідно до її призначення (наприклад, для відпочинку) і дотримуватися правил співжиття, встановлених договором або правилами комплексу;

- зазвичай користувач не має права самостійно змінювати чи реконструювати об'єкт таймшеру без дозволу власника або управителя;

- користувач несе відповідальність за збереження майна під час користування і повинен компенсувати збитки у разі пошкоджень.

Тобто обмеження щодо користування в договорі таймшеру обумовлені необхідністю збереження прав власника і організації справедливого доступу інших користувачів. Вони є важливою складовою правового режиму таймшеру і повинні бути чітко зафіксовані в договорі для уникнення конфліктів.

Право користування нерухомістю за договором таймшеру має специфічний правовий статус, який впливає на порядок його державної реєстрації. Так, якщо договір таймшеру оформлено як часткову власність на нерухомість, це право підлягає обов'язковій державній реєстрації. А у випадку якщо договір встановлює лише обмежене речове право користування нерухомістю (наприклад, право тимчасового користування), таке право також має бути зареєстроване для юридичної визначеності і захисту.

Перевагами реєстрації прав є те, що вона забезпечує їхню публічність і захист від третіх осіб. У разі переходу права користування (продаж, дарування, спадкування) реєстрація полегшує підтвердження прав нового власника або користувача. Звичайно, що відсутність спеціальних норм щодо реєстрації таймшеру у законодавстві України ускладнює оформлення

та захист прав користувачів. І через різні способи юридичного оформлення таймшеру (договір оренди, договір спільної власності, інші форми) існують труднощі з уніфікацією реєстрації. Саме через різноманітність оформлення цього виду договору, вчені висловлюють думку про необхідність спеціального регулювання даного виду договорів національним законодавством [5]. Ми із такою позицією солідарні і вважаємо, що долучення спеціальних норм щодо договору таймшеру лише збагатило б наше законодавство і внесли правову визначеність.

І для остаточного формування думки про доцільність доповнення норм цивільного законодавства спеціальними нормами щодо договору таймшеру, вважаємо за необхідне дослідити переваги, які він породжує. Так, однією із самих значимих переваг є доступ до нерухомості за нижчою вартістю. Покупцю немає необхідності викупляти нерухомість повністю, він забезпечує собі можливість користуватись нею чітко ту кількість часу, яка йому необхідна і яку він визначив у договорі. Витрати на утримання також діляться між всіма учасниками таймшеру, що значно менші, ніж були б у нерухомості з повним правом власності. Саме завдяки досліджуваному договору відкривається можливість користування нерухомістю у престижних курортних районах, які часто недоступні для особи, якби вона самостійно її купувала. Також при плануванні відпочинку за договором таймшеру особа визначає період свого користування нерухомістю та цілком може обмінятись періодами з іншими учасниками. Постійне володіння власністю зобов'язує значно більше.

Отож, загалом можна стверджувати, що договір таймшеру забезпечує економічно вигідний доступ до нерухомості за рахунок розподілу права користування між кількома особами, зниження витрат на утримання та можливості користуватися якісними об'єктами без необхідності великих одноразових вкладень. Це робить таймшер привабливим для споживачів, які шукають оптимальне співвідношення ціни і якості відпочинку.

Поряд із перевагами досліджуваного інструменту цивільного обігу існують і низка ризиків, які для ефективного його функціонування мають бути усунуті, або принаймні мінімізовані.

Так, ризики пропонуємо поділити за категоріями, враховуючи сфері, в якій вони виникають.

Отож, перш групу поіменуємо «правові ризики» і віднесемо сюди ризики, пов'язані із недостанім правовим регулюванням договору таймшеру. Йдеться про відсутність спеціальних норм, що безпосередньо регулюють правовідносини у сфері таймшеру, а це впливає на відсутність чітких правил оформлення договорів і реєстрації прав; складнощі в захисті прав споживачів у разі виникнення спорів, різне тлумачення судовими органами сутності таймшеру, юридичну складність зміни, розірвання чи передачі таймшеру третім особам.

З приводу усунення правових ризиків, то механізм цілком передбачуваний – законотворчість і достатність політичної волі можуть вирішити їх усі. Лише науковці з цього приводу займають дещо різні позиції: одні з них пропонують доповнити норми особливої частини Цивільного кодексу України окремими статтями, де передбачити правове регулювання договору таймшеру [6], тоді як інші [7, с. 191] пропонують додати розрізнено норм до Законів України «Про захист прав споживачів», «Про туризм», «Про міжнародне приватне право», які стосуватимуться таймшеру. Ми з цього приводу підтримуємо позицію обережного ставлення до впровадження окремого правового регулювання в межах ЦК України і вважаємо, що особлива правова природа досліджуваного договору дає можливість саме в межах договірних відносин застосовувати ті положення, що знівелюють наявні правові ризики. Якщо договори таймшеру таки в рівній мірі конкуруватимуть із договорами оренди, - це дуже той час, коли варто буде знову піднімати питання про окреме правове його регулювання.

На користь такої обережної позиції свідчить і те, що в межах ЄС процес ратифікації Директиви йшов доволі довго і не без проблем. Була значна кількість дер-

жав, які прострочили час приєднання. І навіть теперішня редакція чинної Директиви не є довершеною і потребує подальших вдосконалень. Так, «залишаються не уніфікованими норми про порядок розірвання договору таймшеру за ініціативою споживачів або щодо їх участі у процесі прийняття рішень щодо майна таймшеру, а також сплати зборів за обслуговування» [8, с. 414]. Гнучкість європейського права у вказаному питанні сприяє встановленню різних підходів у національному законодавстві країн-членів. Тож подальший розвиток правового регулювання договору таймшеру на регіональному рівні вбачаємо в уніфікації норм стосовно порядку розірвання такого договору.

Наступну групу ризиків пропонуємо поіменувати «економічні ризики» і віднести сюди ризики підняття регулярних внесків за утримання нерухомості, несподівані фінансові навантаження у вигляді ремонтів, відновлень, податків, які прямо не прописані в договорі, але суттєво змінюють видатки на таймшер, знецінення прав користування, яке відбувається через зміни ринку, інфляцію, зношення об'єкта або політичну нестабільність країни, де розташована нерухомість. Курсову різницю (якщо договір укладено в іноземній валюті) також слід віднести до цієї групи ризиків, оскільки в разі девальвації національної валюти витрати також суттєво зростають. І чи не найбільшою загрозою в межах даної групи визначаємо шахрайство. В світовій практиці було чимало прикладів, коли укладався договір з компанією, яка не мала права розпоряджатися об'єктом нерухомості або взагалі не існувала.

Усвідомлення цих ризиків і їх ретельний аналіз перед укладенням договору допоможуть лише мінімізувати можливі негативні наслідки та захистити інтереси користувача. На відміну від правових ризиків, економічні неможливо виключити абсолютно, та навіть їх мінімізація сприятиме подальшому розвитку цього інструменту цивільного обороту. Для мінімізації вказаних ризиків слід здійснити наступні дії:

- перед укладенням договору слід переконатися, що компанія офіційно зареєстрована, має позитивну репутацію та реальні відгуки клієнтів;

- уважно вивчити всі умови договору, зокрема фінансові умови, строки користування та зобов'язання сторін;

- з'ясувати всі додаткові витрати заздалегідь і якщо це не договір приєднання, то наполягти, щоб усі платежі були чітко вказані в договорі;

- не поспішати з прийняттям рішення про укладення договору, варто взяти паузу для прийняття зваженого рішення;

- варто наполягати на нотаріальному посвідченні договору і за можливості реєстрації прав у відповідних реєстрах

- обов'язково передбачити механізми захисту у договорі із чіткими умовами щодо відповідальності, можливості розірвання та компенсації у разі порушень.

Висновок

Договір таймшеру є складним, але перспективним інструментом цивільного обороту, що дозволяє ефективно розподіляти право користування нерухомістю між кількома особами. Його історичне становлення та еволюція на європейському і світовому рівнях демонструють потенціал цього правового механізму для удосконалення туристичних і рекреаційних послуг. Водночас практика його застосування виявила низку ризиків — передусім правових та економічних, що потребують належного нормативного врегулювання та інформованості споживачів.

У сучасних умовах особливої актуальності набуває питання імплементації європейських стандартів у правове поле України, адже Директива 2008/122/ЕС встановлює чіткі правила захисту прав споживачів у сфері таймшеру, що може стати орієнтиром для національного законодавця. Водночас необхідно обережно підходити до питання законодавчої деталізації таймшеру, балансуючи між достатнім правовим регулюванням та гнучкістю договірних відносин.

Оптимальним бачиться поетапне впровадження спеціальних положень про таймшер у законодавство України — із врахуванням як європейського досвіду, так і національної правової традиції. Такий підхід

сприятиме прозорості правовідносин, підвищенню правової визначеності для учасників договору та розвитку ринку рекреаційної нерухомості. При цьому ключовим залишається усвідомлення споживачем своїх прав і обов'язків, необхідність належного правового супроводу та завчасної оцінки можливих ризиків, що у комплексі здатне забезпечити сталий розвиток цього виду договірних відносин в Україні.

Література

1. Timeshare. https://www.ebsco.com/research-starters/business-and-management/timeshare?utm_source=chatgpt.com

2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

3. Directive 94/47/EC of the European Parliament and the Council of 26 October 1994 on the protection of purchasers in respect of certain aspects of contracts relating to the purchase of the right to use immovable properties on a timeshare basis. URL: https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/en/ALL/?uri=CELEX:31994L0047

4. DIRECTIVE 2008/122/EC OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 14 January 2009 on the protection of consumers in respect of certain aspects of timeshare, longterm holiday product, resale and exchange contracts. URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2009:033:0010:0030:EN:PDF

5. Музика М. В. Проблеми правового регулювання захисту прав споживачів за договорами таймшеру за законодавством України та ЄС. Інтернаука. Серія: «Юридичні науки». 2023. № 6. URL: https://doi.org/10.25313/2520-2308-2023-6-8994

6. Фатхутдінова І.В. Зміст договору тайм шеру: європейські стандарти та їх імпле ментація в законодавство України. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2024. № 4. Зміст договору таймшеру: європейські стандарти та їх імплементація в законодавство України | Аналітично-порівняльне правознавство

7. Музика М.В. Договір таймшеру в цивільному праві. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право. Хмельницький, 2023. 224 с.

8. Фатхутдінова І.В. Особливості виконання зобов'язань за договором таймшеру. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2024. Серія ПРАВО. Випуск 84: частина 1. С. 411-415.

References

1. Timeshare. https://www.ebsco.com/research-starters/business-and-management/timeshare?utm_source=chatgpt.com [in English]

2. Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text [in Ukrainian]

3. Directive 94/47/EC of the European Parliament and the Council of 26 October 1994 on the protection of purchasers in respect of certain aspects of contracts relating to the purchase of the right to use immovable properties on a timeshare basis. URL: https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/en/ALL/?uri=CELEX:31994L0047 [in English]

4. DIRECTIVE 2008/122/EC OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 14 January 2009 on the protection of consumers in respect of certain aspects of timeshare, longterm holiday product, resale and exchange contracts. URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2009:033:0010:0030:EN:PDF [in English]

5. Muzyka M. V. Problemy pravovoho rehuliuvannia zakhystu prav spozhyvachiv za dohovoramy taimsheru za zakonodavstvom Ukrainy ta YeS. Internauka. Seriia: «Iurydychni nauky». 2023. № 6. URL: https://doi.org/10.25313/2520-2308-2023-6-8994 [in Ukrainian]

6. Fatkhutdinova I.V. Zmist dohovoru taim sheru: yevropeiski standarty ta yikh imple mentatsiia v zakonodavstvo Ukrainy. Elektronne naukove vydannia «Analitychno-porivnialne pravoznavstvo». 2024. № 4. Zmist dohovoru taimsheru: yevropeiski standarty ta yikh implementatsiia v zakonodavstvo Ukrainy

| Analitychno-porivnialne pravoznavstvo [in Ukrainian]

7. Muzyka M.V. Dohovir taimsheru v tsyvilnomu pravi. Dysertatsiia na zdobuttia stupenia doktora filosofii za spetsialnistiu 081 Pravo. Khmelnytskyi, 2023. 224 s. [in Ukrainian]

8. Fatkhutdinova I.V. Osoblyvosti vykonannia zoboviazan za dohovorom taimsheru. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu, 2024. Seriia PRAVO. Vypusk 84: chastyna 1. S. 411-415. [in Ukrainian]

TIMESHARE AGREEMENT AS AN INSTRUMENT OF CIVIL TURNOVER: ADVANTAGES AND RISKS

The article is devoted to the study of the timeshare agreement as an instrument of civil turnover. It analyzes the historical development of the timeshare agreement, its legal nature and place in the system of civil law contracts. The authors study the specifics of timeshare relations, comparing them with other contractual structures, such as lease, easement and partial ownership. They pay special attention to the European experience of legal regulation of timeshare, in particular, to the analysis of the provisions of Directive 2008/122/EC, as well as to the possibilities of implementing its provisions into Ukrainian legislation.

The article identifies the key benefits of timeshare for consumers and systematizes the legal and economic risks that accompany it. The authors substantiate the expediency of gradual and balanced regulatory regulation of the timeshare agreement in Ukraine, taking into account international standards and the needs of the domestic market.

As a conclusion, the authors argue that the timeshare agreement is a complex but promising instrument of civil turnover, which allows for efficient distribution of the right to use real estate among several persons. Its historical formation and evolution at the European and global levels demonstrate the potential of this legal mechanism for improving tourism and recreational services. At the same time, the practice of its application has revealed a number of risks, primarily legal and economic, which require proper regulatory regulation and consumer awareness.

Keywords: timeshare agreement, civil contract, legal institution, civil turnover, harmonization, contractual restrictions, registration of rights, risk analysis.

ТІКТОК ЯК ДЖЕРЕЛО ДОКАЗІВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ВИКЛИКИ ДОПУСТИМОСТІ ТА АВТЕНТИЧНОСТІ

ЛУКАШОВ Ростислав Сергійович - доцент кафедри цивільного права і процесу Юридичного факультету ЗУНУ

https://orcid.org/0000-0002-1176-7579

УДК 347.9

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.57

У статті досліджуються особливості використання відеоконтенту з соціальної мережі TikTok як електронного доказу в цивільному процесі. Автор аналізує нормативне регулювання, критерії допустимості, автентичності та належності таких доказів відповідно до чинного законодавства України. Розкрито ключові проблеми, пов'язані з технічною верифікацією TikTok-матеріалів, зокрема метаданих, а також правові ризики, пов'язані з фальсифікацією, відсутністю стандартів подання і складністю ідентифікації осіб. Особлива увага приділяється перспективам розробки методичних рекомендацій для правозастосовної практики та вдосконаленню процесуальних норм. У висновках наголошується на необхідності гнучкого, але водночас суворого підходу до цифрових доказів із соцмереж, що забезпечує баланс між технологічною інноваційністю та процесуальними гарантіями справедливого судового розгляду.

Ключові слова. TikTok, електронні докази, цивільне судочинство, допустимість доказів, автентичність, цифрова верифікація, соціальні мережі.

Вступ

Розвиток цифрових технологій та стрімке поширення соціальних мереж кардинально трансформували інформаційний простір і відкрили нові можливості для збирання доказів у судовому процесі. Однією з найпопулярніших платформ сьогодення є TikTok — мобільний додаток для створення та поширення коротких відео, який з 2020 року демонструє стрімке зростання користувацької аудиторії, зокрема в Україні. З огляду на це, контент TikTok усе частіше використовується як джерело потенційно доказової інформації у цивільних спорах: від порушення немайнових прав до встановлення фактів поведінки чи дій осіб.

Актуальність обраної теми полягає в необхідності осмислення правової природи матеріалів із TikTok як електронних доказів, зокрема з точки зору їх допустимості, автентичності та відповідності процесуальним нормам цивільного судочинства. Ці питання постають особливо гостро в умовах недосконалого законодавчого регулювання та обмежених технічних механізмів верифікації цифрового контенту.

Метою дослідження є з'ясування процесуальних особливостей використання матеріалів із TikTok у цивільному процесі України, аналіз правових викликів, пов'язаних із визначенням допустимості та автентичності таких доказів, а також формулювання пропозицій щодо вдосконалення нормативної бази та судової практики.

Наукову базу дослідження становлять положення Цивільного процесуального кодексу України, Законів України «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про інформацію», «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги», практика Верховного Суду, а також сучасні наукові праці у сфері інформаційного та процесуального права [3].

Виклад основного матеріалу

У сучасному світі соціальні мережі, зокрема TikTok, стали не лише простором для розваг, а й джерелом фактів, які можуть мати юридичне значення. В українській судовій практиці зростає кількість випадків, коли саме відео з TikTok подаються сторонами як докази у цивільному процесі. Це породжує нові виклики щодо допустимості, автентичності та процесуального статусу такого роду доказів.

TikTok — це відеоплатформа, яка дозволяє користувачам створювати короткі відео, часто з використанням ефектів, фільтрів, звукових доріжок, монтажу тощо. Саме ці технічні особливості ускладнюють доведення автентичності контенту. У цивільному процесі критично важливо, щоб кожен доказ був не лише доречним, а й достовірним, отриманим законним шляхом і поданим відповідно до встановлених правил.

Цивільний процесуальний кодекс України (зокрема статті 100 та 101) визнає можливість подання електронних доказів, до яких належать і відеозаписи. Однак для того, щоб TikTok-відео отримало статус належного доказу, сторона має дотриматися низки вимог. Передусім — подати його у формі, що дозволяє перевірити автентичність: або в оригінальному електронному файлі з метаданими, або в електронній копії з накладеним КЕП, або через офіційний нотаріальний протокол із фіксацією веб-контенту. Паперові роздруківки чи відео з демонстрацією з телефону — не відповідають вимогам щодо автентичності [1].

Особливістю TikTok є відсутність сталих URL-посилань на відео, швидкоплинність контенту та можливість його редагування або видалення без слідів. Тому збереження відео для суду вимагає завчасних дій — нотаріального посвідчення, залучення технічних фахівців, які можуть зробити фіксацію екрану з одночасною перевіркою дати, акаунта, ID користувача. Наприклад, у справі про порушення немайнових прав фізичної особи заявник подав відео з TikTok, на якому поширювалися образливі висловлювання. Суд відмовив у прийнятті такого доказу, оскільки не було підтверджено джерела походження відео та не забезпечено його достовірності — відео подавалося з флешки без відповідних даних про акаунт чи технічні характеристики [2].

Ще складнішою є ситуація, коли відео з TikTok містить монтаж або спеціальні ефекти. У таких випадках його правова природа змінюється: замість фактичного доказу дій особи ми маємо художній чи сатиричний твір, який не може мати доказового значення. Тут важливим є проведення судової цифрової експертизи — спеціалісти можуть встановити факт редагування, накладення фільтрів, зміну аудіодоріжки, монтаж тощо. Без цього суд може не прийняти відео як доказ, навіть якщо зміст його є об'єктивно важливим.

Ще одне питання — ідентифікація особи у відео. Навіть якщо відео показує людину, яка схожа на відповідача, суд не може автоматично припустити, що це саме ця особа. У TikTok користувачі нерідко використовують фальшиві акаунти, аватари, або знімають відео з закритим обличчям. Тож ідентифікація має супроводжуватися додатковими доказами: свідченнями, технічною експертизою, листуванням з акаунта, даними провайдера тощо. Це ускладнює використання TikTok-контенту у якості автономного доказу.

Водночас є справи, де відео з TikTok було визнано належним і допустимим доказом. Наприклад, у цивільному спорі щодо знищення майна, відео з TikTok, на якому відповідач власноруч демонстрував процес руйнування, стало вирішальним доказом — оскільки містило чітку дату, місце подій та розбірливе зображення обличчя. У рішенні суд зазначив, що відео подавалося у вихідному форматі, було завірене нотаріально, а також підтверджено свідченнями [4].

Проблема полягає ще й у відсутності уніфікованих методичних рекомендацій для суддів щодо аналізу контенту соціальних мереж. На відміну від більш сталих платформ (Facebook, YouTube), де вже напрацьована певна практика, TikTok потребує окремого регламентування. Ініціатива Вищої ради правосуддя або Ради суддів України щодо розробки відповідних методичних вказівок могла б значно покращити ситуацію.

У світовій практиці це питання також стоїть гостро. Наприклад, у США TikTok уже неодноразово використовувався як джерело

доказів у справах про булінг, наклеп, домашнє насильство, а також у майнових спорах. В судовій справі *People v. Mendez* суд прийняв TikTok-відео, що фіксувало шкоду, нанесену авто, бо воно було завантажене з офіційного акаунта сторони та підтверджене даними GPS з мобільного телефону. Такий підхід демонструє важливість контексту, технічної експертизи та процесуального оформлення [5].

Ще одна важлива проблема — етичний вимір використання відео з TikTok. Контент, який було знято без згоди особи, може порушувати її право на приватність, навіть якщо містить ознаки правопорушення. У такому випадку суд має балансувати між правом на доказ і захистом особистої інформації, що випливає з практики ЄСПЛ (наприклад, рішення у справі *Peck v. United Kingdom*, 2003).

Отже, TikTok є потенційно цінним джерелом доказів, однак лише за умови дотримання жорстких вимог щодо:

- автентичності контенту (експертиза, технічні метадані);
- допустимості (КЕП, нотаріальна фіксація, електронні підписи);
- відповідності принципу належності (зв'язок між змістом відео та предметом доказування);
- процесуального оформлення (подання у форматі, що дозволяє перевірку).

Також вбачається доцільним законодавче уточнення переліку допустимих способів фіксації соціального контенту, а також розробка підзаконних актів чи рекомендацій, які враховуватимуть динаміку цифрового середовища [6].

Висновок

Активне проникнення соціальних мереж у повсякденне життя, зокрема TikTok, ставить перед правовою системою України нові виклики, пов'язані з використанням цифрового контенту як доказів у цивільному судочинстві. TikTok-відео можуть містити важливу інформацію, що підтверджує або спростовує обставини справи, однак для їх процесуального прийняття необхідно забезпечити відповідність ряду критеріїв: автентичності, допустимості, належності та достовірності.

Аналіз чинного законодавства свідчить про наявність базової правової конструкції для визнання електронних доказів, але специфіка TikTok як платформи вимагає додаткових процесуальних та технічних засобів забезпечення доказової сили такого контенту. Серед них — обов'язкове збереження метаданих, завірення цифрового контенту через КЕП або нотаріальні дії, залучення технічних експертів у випадках спірної автентичності, ідентифікація особи на відео, а також дотримання вимог конфіденційності та прав на приватне життя.

Практика застосування TikTok-відео як доказів поки що перебуває на етапі становлення. В окремих випадках суди вже приймають такий контент, за умови дотримання процесуальної форми і підтвердження достовірності. Водночас у більшості ситуацій відсутність чітких методичних вказівок і стандартизованих механізмів верифікації спричиняє відмову у визнанні відео допустимими доказами.

Для вирішення окреслених проблем доцільним є вдосконалення національного процесуального законодавства з урахуванням технічної природи соціальних медіа, а також запровадження підзаконних актів, методичних рекомендацій для суддів та адвокатів. Крім того, варто враховувати напрацювання зарубіжного досвіду, де вже сформовано підходи до оцінки цифрових доказів із платформ на кшталт TikTok.

Отже, лише за умови правової адаптації до новітніх цифрових реалій, українське цивільне судочинство зможе ефективно інтегрувати докази з TikTok, зберігаючи при цьому баланс між технологічною відкритістю й процесуальними гарантіями справедливого розгляду справ.

Література

1. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 берез. 2004 р. № 1618-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.

2. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22 трав. 2003 р. № 851-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text.

3. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України

від 5 жовт. 2017 р. № 2155-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text.

4. Чванкін С. А. Аудіо- та відеозаписи як вид електронних доказів у цивільному процесі // Цивільне право і процес. – 2020. – № 18. – С. 99–105. – DOI: https://doi.org/10.21564/2225-6555.2020.18.218694.

5. Introducing Social Media Content into Evidence—Authentication Tips [Електронний ресурс] // Bradley Arant Boult Cummings LLP. – 2023. – Режим доступу: https://www.bradley.com/insights/publications/2023/04/introducing-social-media-content-into-evidence-authentication-tips.

6. Using Social Media Evidence at Trial [Електронний ресурс] // American Bar Association. – 2024. – Режим доступу: https://www.americanbar.org/groups/gpsolo/resources/magazine/2024-may-june/using-social-media-evidence-trial/.

References

1. Civil Procedure Code of Ukraine: Law of Ukraine No. 1618-IV, adopted on March 18, 2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text [in Ukrainian]

2. On Electronic Documents and Electronic Document Flow: Law of Ukraine No. 851-IV, adopted on May 22, 2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text[in Ukrainian]

3. On Electronic Identification and Electronic Trust Services: Law of Ukraine No. 2155-VIII, adopted on October 5, 2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text [in Ukrainian]

4. Chvankin, S. A. (2020). Audio and video recordings as a type of electronic evidence in civil proceedings. *Civil Law and Procedure*, (18), 99–105. https://doi.org/10.21564/2225-6555.2020.18.218694 [in Ukrainian]

5. Bradley Arant Boult Cummings LLP. (2023). *Introducing social media content into evidence—Authentication tips* [Online publication]. URL: https://www.bradley.com/insights/publications/2023/04/introducing-social-media-content-into-evidence-authentication-tips [in English]

6. American Bar Association. (2024). *Using social media evidence at trial* [Online publication]. URL: https://www.americanbar.org/groups/gpsolo/resources/magazine/2024-may-june/using-social-media-evidence-trial/ [in English]

Lukashov R.

TIKTOK AS A SOURCE OF EVIDENCE IN CIVIL PROCEEDINGS: CHALLENGES OF ADMISSIBILITY AND AUTHENTICITY

This article examines the increasing role of TikTok video content as electronic evidence in civil proceedings in Ukraine. With the rapid growth of digital technologies and the widespread use of social media, courts are increasingly encountering video materials from platforms like TikTok, which present both new opportunities and significant legal challenges. The paper explores the legal nature of such content in light of current procedural norms, focusing on the criteria of admissibility, authenticity, and relevance. Key attention is given to the technical complexity of verifying TikTok content, especially regarding metadata, originality, and potential manipulation through editing, filters, or audio overlays. The author highlights the difficulties in identifying individuals in videos due to the frequent use of anonymous or altered accounts, as well as the risks posed by fake content. Case law examples demonstrate both the potential and limitations of TikTok videos in court, showing instances of both acceptance and rejection based on evidentiary standards. The article emphasizes the need for clear procedural rules, including proper methods of capturing and verifying video content (e.g., use of electronic signatures, notarial protocols, expert examination). Additionally, it proposes the development of methodological guidelines for judges and legal professionals to ensure consistency in handling such evidence. Comparative insights from foreign jurisdictions underscore the importance of balancing innovation with safeguards for fair trial. The study concludes that only a legally adaptive and technologically informed approach will enable Ukrainian civil justice to effectively integrate social media evidence while preserving procedural integrity.

Keywords. TikTok, electronic evidence, civil proceedings, admissibility of evidence, authenticity, digital verification, social networks.

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ У ДІЯЛЬНОСТІ ЦНАП

СТОРОЖУК Ірина Петрівна - кандидат юридичних наук, в.о. професора кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права, професор Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова, професор

ORCID ID: 0000-0003-3104-6071

УДК 342.9

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.58

У статті висвітлено значення та роль діджиталізації у сфері надання адміністративних послуг в умовах сучасності. Проведено аналіз поточного стану та перспектив розвитку цифрових адміністративних послуг в Україні. Особлива увага приділена правовому врегулюванню процесу надання електронних послуг та ролі центрів надання адміністративних послуг (ЦНАП) у цьому контексті. Визначено, що адміністративна електронна послуга – це послуга, яка надається із застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій, забезпечуючи надання адміністративних послуг у цифровому форматі. Здійснено огляд тенденцій і напрямків впровадження цифрових технологій з метою покращення надання адміністративних послуг. Окрема увага зосереджена на чинниках, що вказують на важливість підвищення рівня цифровізації державних послуг в Україні. Виокремлено ключові переваги й недоліки процесу діджиталізації, підкреслюючи її інноваційний характер. Зазначено, що однією з важливих наслідків цифровізації є формування сервісної держави. Це концепція, у якій основна функція держави полягає в захисті прав громадян та задоволенні їхніх потреб через якісне обслуговування. У ході дослідження проблематики зроблено висновок, що через існуючі процесуальні недоліки і прогалини у правовому регулюванні українці поки що не мають змоги повною мірою реалізувати своє право на отримання електронних адміністративних послуг. Розглянуто стан законодавчого регулювання цифровізації в Україні, а також практичний досвід громадян у використанні електронних сервісів. На основі проведеного аналізу запропоновано рекомендації, що спрямовані на підвищення якості надання адміністративних послуг із застосуванням інтернет-технологій. Наголошено, що тільки системний підхід до вирішення виявлених проблем дозволить забезпечити ефективне функціонування системи електронних адміністративних послуг в Україні.

Ключові слова: адміністративна послуга, діджиталізація, центр надання адміністративних послуг, інтернет-технології, електронні послуги, оптимізація.

Постановка проблеми

Розвиток і вдосконалення сфери послуг є однією з ключових умов для відновлення та стабільного функціонування економіки України в умовах воєнного стану. Забезпечення сприятливих і доступних умов для отримання адміністративних послуг виступає одним із головних пріоритетів, які повинні вирішувати органи державної влади та місцевого самоврядування.

Діджиталізація як ефективний інструмент підвищення відкритості, прозорості та результативності діяльності органів виконавчої влади у наданні адміністративних послуг є сьогодні надзвичайно актуальною. Запровадження цифрових технологій у процеси збору, передачі, зберігання та обробки даних дозволяє створити зручний формат самостійного й оперативного обслуговування громадян. Це забезпечує швидкий і якісний доступ до адміністративних

послуг через електронні канали комунікації.

Одним із проявів цифровізації адміністративних послуг є впровадження електронного урядування, актуальність і необхідність якого не викликає сумнівів. Цей крок відповідає вимогам часу та є важливим етапом у розвитку суспільних відносин.

Аналіз процесу діджиталізації адміністративних послуг в Україні виявив низку процедурних недоліків та прогалин у правовій регуляції. Підвищення якості надання таких послуг за допомогою інтернет-технологій буде неможливим без детального дослідження проблем їх організації та вдосконалення нормативно-правової бази, що регулює ці процеси. З огляду на значне зростання попиту на онлайн-адміністративні послуги та недостатній рівень їх наукового аналізу, вирішення питань функціонування та законодавчого регулювання стає все більш актуальним і важливим для розвитку сучасного суспільства.

Стан опрацювання

Ця тема є новою, але вітчизняні науковці-правознавці вже мають деякі наукові досягнення у цій галузі. Проблема правового регулювання адміністративних послуг постійно перебуває в центрі уваги вітчизняних науковців. Андріянов І. О. у своєму дослідженні 2024 року акцентував увагу на тому, що адміністративні послуги спрямовані на задоволення публічного інтересу, включаючи державний, національний і суспільний аспекти. Водночас кожен акт застосування права є відповіддю держави на потреби окремого індивідуального чи колективного суб'єкта. Биков І. О. у 2023 році звернув увагу на домінуючу роль сучасних тенденцій цифровізації в організації системи надання адміністративних послуг в Україні, що розглядається як один із пріоритетів забезпечення сталого розвитку цієї сфери. Кожушко О. О. у своєму дослідженні 2023 року виділяє основні проблеми, пов'язані зі сферою надання адміністративних послуг органами місцевого самоврядування в умовах воєнного стану, зокрема питання оптимізації переліку адміністративних послуг для різних типів громад. Соломаха А. Г. у своїй роботі 2023 року акцентує увагу на вдосконаленні процесу надання адміністративних послуг для вимушено переміщених осіб.

Мета статті полягає в аналізі специфічних характеристик діджиталізації адміністративних послуг в Україні, виявленні існуючих прогалин у правовому регулюванні, а також визначенні процедурних недоліків, що супроводжують процес надання таких послуг. У роботі також ставиться завдання розроблення системних рекомендацій для вирішення окреслених проблем.

Методологічна основа дослідження складається з комплексу методів і прийомів наукового пізнання. Основним є загальнонауковий діалектичний метод, який дозволив дослідити окремі проблемні аспекти впровадження діджиталізації у сфері надання адміністративних послуг в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу

В умовах активізації євроінтеграційних процесів, пошуку шляхів до нових і якісних соціальних стандартів, а також необхідності відродження потенціалу та зміцнення національної економіки в цілому, великого значення в умовах сьогодення набуває процес діджиталізації.

Термін «діджиталізація» походить від англійського слова digitalization і перекладається як «оцифрування», «цифровізація» або «переведення в цифровий формат». У загальному розумінні він позначає перехід інформаційного простору на основі цифрових технологій. Йдеться про процес, що активно відбувається сьогодні, а також про конкретні дії з переведення інформації з аналогового формату в цифровий, щоб забезпечити її зручніше використання на сучасних електронних пристроях. Відповідно до Оксфордського словника англійської мови діджиталізація – це «запровадження або збільшення використання організаціями в певній галузі країни тощо цифрових і комп'ютерних технологій» [1, с.122-123].

Суб'єктами процесу діджиталізації є держава, підприємства, установи, організації, фізичні особи-підприємці та громадяни.

Об'єктом діджиталізації виступає їхня відповідна діяльність.

Наслідком цифровізаційних процесів є формування сервісної держави, тобто держави, основною функцією якої є захист інтересів та задоволення потреб громадян шляхом їх обслуговування. Формування такого типу держави було однією з основних цілей сучасних адміністративних реформ. Їх мета – підвищення якості надання державних та муніципальних послуг, а також забезпечення високого рівня доступності послуг такого виду [2, с. 242].

Основним законом у сфері надання адміністративних послуг є Закон України «Про адміністративні послуги», у пункті першому статті 17 якого зазначено, що: «Надання адміністративних послуг в електронній формі та доступ суб'єктів звернення до інформації про адміністративні послуги з використанням мережі Інтернет забезпечуються засобами Єдиного державного вебпорталу електронних послуг, який є офіційним джерелом інформації про надання адміністративних послуг в Україні» [3].

ЦНАП можуть виступати важливим інструментом для стимулювання розвитку електронних послуг, а впровадження ІТ-рішень і е-послуг здатні значно покращити якість обслуговування в самих ЦНАП. Взаємодія як електронного, так і фізичного способу надання послуг є необхідною, з таких причин:

- Поступовий перехід до електронних послуг: не всі громадяни одразу почнуть користуватися електронними сервісами. Це потребує значних витрат часу та зусиль з боку держави. Водночас громадяни та підприємства мають продовжувати отримувати послуги через традиційні фізичні канали (офлайн), і найкраще цю можливість можуть надати Центри державних послуг (ЦПУ).

- Бар'єри для окремих категорій населення: бувають випадки, коли ви не можете або не бажаєте користуватися електронними послугами з певних причин. Надання державних послуг виключно онлайн може створити проблеми для людей, які не мають сучасних пристроїв (смартфонів, планшетів, ноутбуків) і не мають доступу до Інтернету.

- Обмеження на електронізацію послуг: не всі послуги можна перевести в електронну форму в середньостроковій перспективі. Це стосується послуг з видачі паспортів та деяких інших послуг ДРАЦС. Навіть ці служби мають бути максимально автоматизовані [4, с.3].

Варто підкреслити актуальність мобільного додатку порталу Дія, який вже містить значну кількість цифрових документів, які користувач може надати безпосередньо зі смартфону.

Водійські права, реєстраційні документи на транспортні засоби, реквізити автострахування, закордонні паспорти, паспорти громадянина України у форматі картки, податкові картки, імміграційні документи та посвідки на постійне проживання доступні в мобільному додатку «Дія». Користувачі також можуть оплачувати штрафи за порушення Правил дорожнього руху та борги за виконавчими провадженнями.

Крім цього, застосунок надає можливість ділитися копіями цифрових документів і перевіряти дійсність цифрових документів інших осіб. Інформація, що міститься в державних реєстрах, також доступна через мобільний застосунок Дія [5].

Ще одним важливим аспектом цифровізації адміністративних послуг є веб-портали органів державної влади, які інтегровані в портал Дія. Зокрема, на електронному інформаційному порталі, Міністерство юстиції України надає найбільшу кількість електронних державних послуг порівняно з іншими міністерствами та центральними органами виконавчої влади [6, с. 11].

Ці послуги включають:

- прийом документів від органу державної реєстрації Міністерства юстиції України онлайн;

- здійснення реєстраційних робіт у Державному реєстрі України в електронному форматі;

- пошук інформації в Українському державному реєстрі;

- використання систем електронної звітності для осіб, які займаються спеціальною професійною діяльністю;

- участь в електронному аукціоні конфіскованих активів.

Зрозуміло, що в сучасних умовах цифрова трансформація державного управління є однією з ключових передумов ефективного функціонування органів влади, зокрема центрів надання адміністративних послуг (ЦНАП). Разом із тим, активне впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у діяльність ЦНАП супроводжується низкою проблем у сфері правового регулювання, що потребують комплексного аналізу та розробки шляхів їх подолання.

Однією з основних проблем, що супроводжують процес діджиталізації адміністративних послуг, є фрагментарність та недостатня систематизація нормативно-правової бази. Законодавство, яке регулює сферу надання електронних адміністративних послуг, складається з великої кількості актів різного рівня, часто ухвалених у різний час, що призводить до правових колізій та ускладнює правозастосовну практику. Відсутність єдиного кодифікованого акту, який би охоплював усі аспекти надання адміністративних послуг в електронній формі, стримує розвиток діджиталізації на системному рівні.

Окремої уваги потребує проблема забезпечення належного захисту персональних даних громадян, які обробляються під час надання електронних послуг. В умовах стрімкого зростання обсягів персональних даних зростають і ризики їх витоку, несанкціонованого доступу та зловживань. Національне законодавство України у цій сфері потребує подальшої гармонізації із міжнародними стандартами, зокрема з нормами Загального регламенту Європейського Союзу про захист персональних даних (GDPR).

Ще одним актуальним викликом є недостатня уніфікація процедур електронної ідентифікації осіб при отриманні адміністративних послуг. Незважаючи на запровадження різних інструментів електронної ідентифікації, електронного підпису, ID-карток, MobileID, Дія.Підпису, відсутність єдиного інтегрованого механізму їх визнання створює складнощі для користувачів та адміністраторів послуг, а також породжує правову невизначеність щодо юридичної сили окремих форм ідентифікації.

Додаткові труднощі виникають у зв'язку з низьким рівнем інтеграції інформаційних систем державних реєстрів, що перешкоджає оперативному обміну даними між органами влади. Відсутність єдиної національної платформи для обміну інформацією унеможливлює ефективну реалізацію принципу «разом з даними – раз і назавжди» (once-only principle), що є основоположним для сучасного електронного урядування.

Особливої уваги потребує й проблема правової неврегульованості використання елементів штучного інтелекту та автоматизованих систем у процесі прийняття адміністративних рішень. На сьогодні відсутні чіткі правові механізми, які б гарантували право особи на оскарження автоматизованих рішень, а також забезпечували належний рівень людського контролю за діяльністю таких систем.

Водночас питання доступності електронних адміністративних послуг для вразливих категорій населення залишається недостатньо врегульованим. Законодавство повинно містити чіткі норми щодо обов'язковості забезпечення інклюзивності цифрових сервісів, враховуючи потреби осіб з інвалідністю, людей похилого віку, осіб з обмеженими цифровими навичками тощо.

Вирішення всіх перелічених вище проблем, за умови системного підходу, дасть можливість забезпечити якісний рівень функціонування системи електронних адміністративних послуг, як одного з важливих чинників розвитку демократії в країні та підвищення якості життя громадян нашої держави.

Висновки

Діджиталізація адміністративних послуг в Україні є процесом, який покликаний спростити процедуру надання адміністративних послуг, використовуючи при цьому інтернет-технології.

Даний процес має переважно позитивний ефект на суспільні відносини. Використання інтернет-технологій дозволяє знизити бюрократичні перепони, скоротити час на отримання послуг і підвищити прозорість у сфері державного управління. Цей процес має позитивний вплив на суспільство, сприяючи більшій доступності послуг, зменшенню корупційних ризиків та загальному під-

вищенню ефективності державного апарату. Забезпечення якісного функціонування цієї системи можливе лише за умов системного підходу до вирішення відповідних проблем. Це сприятиме не тільки підвищенню ефективності державних послуг, але й стане важливим фактором у розвитку демократії та покращенні якості життя громадян.

Україна має всі можливості для побудови ефективної системи цифровізованих адміністративних послуг. У нашій країні зроблено вже багато кроків, покликаних на ефективне функціонування даного процесу. Проте, як і з будь-яким новим процесом виникають певні проблеми в його реалізації.

Отже, шляхи подолання зазначених проблем передбачають насамперед комплексну кодифікацію законодавства шляхом прийняття єдиного закону про надання адміністративних послуг в електронній формі. Необхідним є також узгодження норм адміністративного, цивільного, інформаційного права з метою формування цілісної правової системи у сфері діджиталізації. Подальша гармонізація національного законодавства із міжнародними стандартами, зокрема у сфері захисту персональних даних та кібербезпеки, сприятиме зміцненню довіри громадян до цифрових сервісів.

Крім того, потребує законодавчого закріплення єдина система електронної ідентифікації (eID), яка забезпечувала б взаємне визнання всіх видів електронних підписів та ідентифікаторів. Інтеграція державних реєстрів в єдину інформаційну платформу дозволить оптимізувати процедури обміну даними та мінімізувати бюрократичні бар'єри для громадян. Важливим є і правове регулювання використання штучного інтелекту, що має передбачати як чіткі правила функціонування відповідних систем, так і гарантії для осіб у разі виникнення спірних ситуацій. Нарешті, на законодавчому рівні слід закріпити обов'язковість дотримання принципів інклюзивності при розробці та впровадженні електронних адміністративних послуг.

Таким чином, забезпечення ефективного правового регулювання діджиталізації адміністративних послуг у діяльності ЦНАП потребує системного підходу, який враховує як сучасні технологічні можливості, так і основоположні права та свободи громадян.

Література

1. Brennen S., Kreiss D. Digitalization and digitization. Culture digitally. 2014. URL: https://culturedigitally.org/2014/09/digitalization-and-digitization/.

2. Баранов О.А., Попова І.М. Правові проблеми дистанційного надання адміністративних послуг. *Університетські наукові записки*. 2011. № 2. С. 242-247.

3. Про адміністративні послуги: Закон України від 06 вересня 2012 № 5203-VI. База даних "Законодавство України". URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 5203-17

4. Руденко М.В. Цифровізація: категоріальні особливості та специфіка трактування. *Економічний форум*. 2021. № 4. С. 3–13.

5. Пропозиції щодо окремих напрямків державної політики з цифрової трансформації сфери надання адміністративних послуг та ЦНАП. URL: https://tsnap.ulead.org.ua/wp-content/ uploads/2021/02/U-LEAD-Policy-Paper-on-Digitalisation-2021.pdf.

6. Сидоренко Н. О. Діджиталізація: електронні адміністративні послуги. Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права. 2021. № 4. С. 11–15. DOI https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2021.4.2.

Storozhuk Iryna
Candidate of Law,
Acting Professor of the Department of Constitutional,
Administrative and Financial Law,
Professor of
Khmelnytskyi University of Management and Law named after Leonid Yuzkov,
Professor

«PROBLEMS OF LEGAL SUPPORT FOR THE DIGITALIZATION OF ADMINISTRATIVE SERVICES IN THE ACTIVITIES OF THE ASC»

The article highlights the importance and role of digitalization in the provision of administrative services in the modern world. The author analyzes the current state and prospects for the

development of digital administrative services in Ukraine. Particular attention is paid to the legal regulation of the process of providing electronic services and the role of administrative service centers (ASC) in this context. It is determined that an administrative electronic service is a service provided with the use of information and communication technologies, ensuring the provision of administrative services in a digital format. The author reviews the trends and directions of digital technologies implementation with a view to improving the provision of administrative services. Special attention is paid to the factors that indicate the importance of increasing the level of digitalization of public services in Ukraine. The key advantages and disadvantages of the digitalization process are highlighted, emphasizing its innovative nature. It is noted that one of the important consequences of digitalization is the formation of a service state. This is a concept in which the main function of the State is to protect the rights of citizens and meet their needs through quality service. The study concludes that due to the existing procedural shortcomings and gaps in legal regulation, Ukrainians are not yet able to fully exercise their right to receive electronic administrative services. The author analyzes the state of legislative regulation of digitalization in Ukraine, as well as the practical experience of citizens in using electronic services. Based on the analysis, the author offers recommendations aimed at improving the quality of administrative services provided through the use of Internet technologies. It is emphasized that only a systematic approach to solving the identified problems will ensure the effective functioning of the system of electronic administrative services in Ukraine.

Keywords: administrative service, digitalization, ASC, Internet technologies, electronic services.

ЩОДО УТОЧНЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТУ МЕДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ

СІРОТОВ Олександр Андрійович - докторант відділу аспірантури (ад'юнктури) і докторантури Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор філософії

УДК 351.74:614.2-057.15
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4818-385X
DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.59

Встановлено: медичне забезпечення – це комплексна за змістом та складовими діяльність, яка включає в себе не тільки безпосереднє надання медичних послуг з метою охорони, відновлення здоров'я, але й забезпечення ряду супутніх процесів, наприклад, кадрових, якщо мова йде про відбір найбільш підготовлених до конкретної професії осіб, або підтримку їх ментального і фізичного здоров'я. Медичного забезпечення поліцейських визначено, як систему встановлених законодавством організаційних та правових заходів спрямованих на підтримку належного рівня фізичного та психологічного стану поліцейських та членів їх сімей шляхом надання поліцейським та членам їх сімей всіх необхідних медичних послуг на пільгових умовах в спеціалізованих закладах охорони здоров'я системи Міністерства внутрішніх справ України, а у разі їх відсутності за місце проходження служби поліцейського – державних та комунальних закладах.

Ключові слова: медичне забезпечення, медичне забезпечення працівників, медичне забезпечення поліцейських, Національна поліція України, соціальний захист поліцейських.

Постановка проблеми

На сьогоднішній день одним з ключових елементів соціального захисту поліцейських постає медичне забезпечення. В умовах повномасштабного вторгнення загарбницьких військ російської федерації на територію нашої країни та активного залучення працівників Національна поліція України (далі – НПУ) до виконання функцій із стримування та відбиття збройної агресії важливо, щоб кожен представник правоохоронного органу отримував належну медичну допомогу найвищого рівня якості. Незважаючи на існування матеріально-технічної бази для реалізації вказаного, відсутня ефективна правова основа. Зокрема, на даний момент не побудовано належного підходу до визначення сутності та особливостей медичного забезпечення поліцейських, що потребує формування нового, теоретико-правового підходу до тлумачення категорії та закріплення її в законодавстві.

Стан дослідження проблеми

Різноманітні проблеми соціального захисту поліцейських, а також представників інших правоохоронних органів держави розроблювались в працях С.М. Бортника, В.В, Гончарука, М.М. Топорова, О.М. Музичука та ряду інших вчених. Однак, саме питання медичного забезпечення співробітників Національної поліції України не отримало комплексної наукової оцінки та визначення.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є уточнення поняття та змісту медичного забезпечення співробітників Національної поліції України. реалізація поставленої мети передбачає: 1) визначення базових юридичних ознак медичного забезпечення; 2) встановлення місця медичного забезпечення в структурі соціального захисту поліцейських; 3) формування дефініції медичного забезпечення працівників НПУ.

Наукова новизна дослідження

Стаття представляє собою першу наукову роботу в якій на підставі комплексного опрацювання законодавчих джерел та наукових підходів проведено уточнення поняття та змісту медичного забезпечення поліцейських

Виклад основного матеріалу

Відповідно до положень загального законодавства в сфері охорони здоров'я, Основ законодавства про охорону здоров'я від 19.11.1992 №2801-XII кожний громадянин України має право на охорону здоров'я, що передбачає: а) життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та соціальне обслуговування і забезпечення, який є необхідним для підтримання здоров'я людини; б) безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище; в) санітарно-епідемічне благополуччя території і населеного пункту, де він проживає; г) безпечні і здорові умови праці, навчання, побуту та відпочинку; д) кваліфіковану медичну та реабілітаційну допомогу із забезпеченням належного рівня захисту персональних даних; е) достовірну та своєчасну інформацію про стан свого здоров'я і здоров'я населення, включаючи існуючі і можливі фактори ризику та їх ступінь; є) участь в обговоренні проектів законодавчих актів і внесення пропозицій щодо формування державної політики в сфері охорони здоров'я; ж) участь в управлінні охороною здоров'я та проведенні громадської експертизи з цих питань у порядку, передбаченому законодавством; з) можливість об'єднання в громадські організації з метою сприяння охороні здоров'я; и) правовий захист від будь-яких незаконних форм дискримінації, пов'язаних із станом здоров'я; і) відшкодування заподіяної здоров'ю шкоди; ї) оскарження неправомірних рішень і дій працівників, закладів та органів охорони здоров'я; й) можливість проведення незалежної медичної експертизи відповідного типу; к) право пацієнта, який перебуває на стаціонарному лікуванні в закладі охорони здоров'я, на допуск до нього інших медичних працівників, членів сім'ї, опікуна, піклувальника, нотаріуса та адвоката, а також священнослужителя для відправлення богослужіння та релігійного обряду; л) інформування про доступні медичні та реабілітаційні послуги із застосуванням телемедицини і телереабілітації. Держава згідно з Конституцією України гарантує всім громадянам реалізацію їх прав у сфері охорони здоров'я шляхом: а) створення розгалуженої мережі закладів охорони здоров'я; б) організації і проведення системи державних і громадських заходів щодо охорони та зміцнення здоров'я; в) фінансування надання всім громадянам та іншим визначеним законом особам гарантованого обсягу медичних і реабілітаційних послуг та лікарських засобів у порядку, встановленому законом; г) здійснення державного і можливості громадського контролю та нагляду в сфері охорони здоров'я; д) організації державної системи збирання, обробки і аналізу соціальної, екологічної, спеціальної медичної та реабілітаційної статистичної інформації; е) встановлення відповідальності за порушення прав і законних інтересів громадян у сфері охорони здоров'я; є) фінансування проведення оцінювання повсякденного функціонування особи [1].

Крім того, в законі знаходять визначення два пов'язані із медичним забезпечення поняття: медична допомога та обслуговування. Перше розкривається, як діяльність професійно підготовлених медичних працівників, спрямована на профілактику, діагностику та лікування у зв'язку з хворобами, травмами, отруєннями і патологічними станами, а також у зв'язку з вагітністю та пологами. В свою чергу, медичне обслуговування, згідно із документом – це діяльність закладів охорони здоров'я, реабілітаційних закладів, відділень, підрозділів та фізичних осіб - підприємців, які зареєстровані та одержали відповідну ліцензію у встановленому законом порядку, у сфері охорони здоров'я, що не обов'язково обмежується медичною допомогою та/або реабілітаційною допомогою, але безпосередньо пов'язана з їх наданням [1].

Безпосередньо поняття медичного забезпечення знаходить визначення в сфері внутрішньої організації роботи Служби зовнішньої розвідки України (далі – СЗРУ). Згідно до Наказу СЗРУ «Про затвердження

Інструкції про організацію медичного забезпечення у Службі зовнішньої розвідки України» від 29.07.2014 №246 медичне забезпечення в СЗРУ – це комплекс заходів, що проводиться Медичним центром СЗРУ з метою відбору кандидатів на військову службу до СЗРУ за станом здоров'я, збереження та зміцнення здоров'я осіб, які перебувають на медичному обліку в закладі охорони здоров'я СЗРУ, надання їм необхідної медичної допомоги для найшвидшого відновлення працездатності після захворювань і травм. Основними завданнями медичного забезпечення в мирний час є: 1) забезпечення високої бойової і мобілізаційної готовності сил і засобів медичної служби; 2) медичне забезпечення оперативно-службової діяльності підрозділів та закладів СЗРУ; 3) відбір кандидатів на військову службу до СЗРУ за станом здоров'я, збереження та зміцнення здоров'я військовослужбовців СЗРУ та інших осіб, які перебувають на медичному обліку в закладі охорони здоров'я СЗРУ, надання їм необхідної медичної допомоги для найшвидшого відновлення працездатності після захворювань і трав; 4) забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя СЗРУ; 5) забезпечення Медичного центру медичним майном; 6) організація навчання та підвищення кваліфікації медичних та фармацевтичних працівників закладу охорони здоров'я СЗРУ; 7) військово-медична підготовка, пропаганда гігієнічних знань та здорового способу життя [2].

В науковій площині зміст медичного забезпечення в переважній більшості випадків аналізується у військові царині. Наприклад, медичне забезпечення Збройних Сил України, розкрито О.М. Воробйовим, І.О. Власовим, М.М. Чаплею на підставі нормативно-правових актів в даній сфері, як окремий вид забезпечення Збройних Сил України і являє собою систему заходів, щодо збереження та зміцнення здоров'я особового складу, запобігання виникненню і розповсюдженню хвороби, надання медичної допомоги військовослужбовцям, лікування і відновлення їх працездатності та боєздатності після поранень, захворювань і травм. Медичне забезпечення включає організаційні, лікувально-евакуаційні, санітарно-гігієнічні та протиепідемічні заходи, медичне постачання, підготовку військово-медичних кадрів і наукове вирішення проблем військової медицини. Основою медичного забезпечення військ у воєнний час, на погляд вчених, є система лікувально-евакуаційних заходів, яка передбачає організацію надання медичної допомоги пораненим, ураженим, постраждалим та хворим. Лікувально-евакуаційні заходи включають розшук, збір та винос (вивіз) поранених з поля бою або вогнищ масових санітарних втрат, надання їм необхідних видів медичної допомоги, евакуацію, лікування та медичну реабілітацію. Сутність сучасної системи лікувально-евакуаційних заходів полягає в етапному лікуванні поранених з їх евакуацією за призначенням з використанням медичних підрозділів військових частин, мобільних і стаціонарних військово-медичних закладів та максимальним залученням існуючої мережі цивільних закладів охорони здоров'я [3].

В роботі І.А. Голованова, О.І. Краснова та О.Г. Краснова медичне забезпечення розкривається, як комплекс організаційних, санітарно-протиепідемічних і лікувально-евакуаційних заходів, що мають на меті збереження, зміцнення та відновлення здоров'я особового складу військ. Воно включає: лікувально-евакуаційне забезпечення та лікувально-профілактичні, санітарно-протиепідемічні заходи, заходи щодо медичного захисту особового складу від зброї масового ураження [4, с.33].

Наступним чином розкриває медичне забезпечення членів сімей військовослужбовців А.О. Сидоренко: соціальна гарантія, що проявляється у системі заходів медичного характеру, а також матеріального забезпечення (надання ліків, препаратів тощо), виконання яких спрямоване на всебічну реалізацію права членів сімей військовослужбовців на охорону здоров'я, гарантування його повного фізичного, психічного і соціального благополуччя [5, с.197].

Що ж до сфери поліцейської діяльності, то Закон України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 №580-VIII в статті 95 закріплює, що поліцейським гарантується безоплатне медичне забезпечення в закладах охорони здоров'я Міністерства вну-

трішніх справ України (далі – МВС). У разі відсутності за місцем проходження служби, місцем проживання або тимчасового перебування поліцейських закладу охорони здоров'я МВС чи відповідних відділень або спеціального медичного обладнання, необхідного для надання медичної допомоги, а також у невідкладних випадках медична допомога надається державними або комунальними закладами охорони здоров'я. У разі відсутності спеціального медичного обладнання, медичних фахівців або спеціалізованих відділень у закладах охорони здоров'я МВС, а також в інших державних та комунальних закладах охорони здоров'я, медичних показань, визначених закладом охорони здоров'я МВС, бюджетних асигнувань поліцейський може бути направлений за висновком відповідного закладу охорони здоров'я на обстеження або лікування до приватного закладу охорони здоров'я або іноземного медичного закладу [6].

Крім того, члени сімей поліцейських (дружина (чоловік), діти до 18 років, а в разі їх навчання у вищих навчальних закладах - до 23 років), а також члени сімей поліцейських, які загинули (померли), пропали безвісти, стали особами з інвалідністю під час проходження служби в поліції (у тому числі під час участі в міжнародних миротворчих операціях), мають право на безоплатне медичне обслуговування в закладах МВС. В свою чергу, поліцейські та члени їхніх сімей (дружина (чоловік), діти до 18 років, а в разі їх навчання у вищих навчальних закладах - до 23 років) мають право на пільгове реабілітаційне, санаторно-курортне лікування, оздоровлення та відпочинок у медичних реабілітаційних центрах, санаторіях, будинках відпочинку, пансіонатах та оздоровчих закладах МВС за рахунок бюджетних коштів [6].

У період дії воєнного стану поліцейські, які беруть безпосередню участь у бойових діях або забезпечують здійснення заходів з національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії, або виконують свої службові завдання в районах воєнних (бойових) дій, користуються правовими і соціальними гарантіями, встановленими абзацом десятим пункту 1 статті 11 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20.12.1991 №2011-XII. Зокрема, вони мають право на безоплатне отримання медичної послуги, пов'язаної із забезпеченням реалізації їхнього права на біологічне батьківство (материнство), зокрема на здійснення забору, кріоконсервації та зберігання їхніх репродуктивних клітин на випадок втрати репродуктивної функції при виконанні обов'язків із оборони держави, захисту Вітчизни та інших покладених на них обов'язків відповідно до законодавства, у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України [6;7].

Крім того, щороку відповідно до Наказу МВС «Про затвердження Порядку проходження комплексного медичного огляду (диспансеризації) поліцейськими» від 10.12.2015 №1561 поліцейські зобов'язані проходити комплекси медичний огляд, який проводиться в закладах охорони здоров'я МВС за наявності в них ліцензії на право провадження господарської діяльності з медичної практики за спеціальностями «дерматовенерологія», «неврологія», «отоларингологія», «офтальмологія», «психіатрія», «терапія», «хірургія», «акушерство і гінекологія» та акредитаційного сертифіката. Підрозділи кадрового забезпечення в кінці кожного року подають до відповідних закладів охорони здоров'я МВС списки поліцейських, які проходять службу в органі (підрозділі) поліції, для проходження ними комплексного медичного огляду наступного року [8].

Висновки

Як бачимо, медичне забезпечення – це комплексна за змістом та складовими діяльність, яка включає в себе не тільки безпосереднє надання медичних послуг з метою охорони, відновлення здоров'я, але й забезпечення ряду супутніх процесів, наприклад, кадрових, якщо мова йде про відбір найбільш підготовлених до конкретної професії осіб, або підтримку їх ментального і фізичного здоров'я. Викладене дає підстави сформулювати наступний підхід щодо визначення змісту медичного забезпечення поліцейських – це система встановлених за-

конодавством організаційних та правових заходів спрямованих на підтримку належного рівня фізичного та психологічного стану поліцейських та членів їх сімей шляхом надання поліцейським та членам їх сімей всіх необхідних медичних послуг на пільгових умовах в спеціалізованих закладах охорони здоров'я системи Міністерства внутрішніх справ України, а у разі їх відсутності за місце проходження служби поліцейського – державних та комунальних закладах.

SUMMARY

It has been established that medical support is a complex activity in terms of content and components, which includes not only the direct provision of medical services for the purpose of protecting and restoring health, but also ensuring a number of related processes, such as personnel, when it comes to selecting the most suitable persons for a particular profession, or supporting their mental and physical health. The author defines medical support of police officers as a system of organizational and legal measures established by law aimed at maintaining an appropriate level of physical and psychological health of police officers and their family members by providing police officers and their family members with all necessary medical services on preferential terms in specialized health care facilities of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, and in the absence of such facilities, at the place of police service - in state and municipal facilities.

Keywords: medical care, medical care of employees, medical care of police officers, National Police of Ukraine, social protection of police officers.

Література

1. Основи законодавства України про охорону здоров'я: закон від 19.11.1992 №2801-XII. Відомості Верховної Ради України. 1993. №4. Ст.19.

2. Про затвердження Інструкції про організацію медичного забезпечення у Службі зовнішньої розвідки України: наказ від 29.07.2014 №246. Офіційний вісник України. 2014. №72. Ст.80.

3. Лозовий М.Г., Воробйов О.М., Власов І.О., Чапля М.М. Досвід організації медичного забезпечення військ (сил) в операції об'єднаних сил. Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. 2021. №1(40). С.69-74.

4. Голованова І.А., Краснова О.І., Краснова О.Г. Медичне забезпечення військових частин Збройних Сил України в умовах антитерористичної операції. Україна. Здоров'я нації. 2016. №4/1(41). С.33-36.

5. Сидоренко А.О. До питання медичного забезпечення членів сімей військовослужбовців в Україні. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2023. №3. С.194-198.

6. Про Національну поліцію: закон від 02.07.2015 №580-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. №40-41. Ст.379.

7. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: закон від 20.12.1991 №2011-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. №15. Ст.190.

8. Про затвердження Порядку проходження комплексного медичного огляду (диспансеризації) поліцейськими: наказ віж 10.12.2015 №1561. Офіційний вісник України. 2016. №4. Ст.249.

НОРМИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПРОЦЕДУРИ У ВРЕГУЛЮВАННІ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ ТА БЛАГОДІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

КАРАБІН Тетяна - докторка юридичних наук, професорка, завідувачка кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права Ужгородського національного університету

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6538-5269
DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.60

У статті досліджується нормативне регулювання адміністративної процедури у взаємодії органів публічної влади та благодійних організацій в Україні. Зазначено, що благодійні організації є юридичними особами приватного права, а їх сфера діяльності – це громадянське суспільство, взаємовідносини із адміністративними органами звичайно регулюються нормами адміністративного права. Особлива увага приділена ролі Закону «Про адміністративну процедуру» у забезпеченні прозорості, справедливості та ефективності адміністративних рішень, що стосуються діяльності міжнародних та вітчизняних благодійних організацій. Автор аналізує основні адміністративні правовідносини, що виникають у процесі державної реєстрації, контролю, акредитації, припинення діяльності благодійних організацій, а також їх взаємодію з податковими органами у контексті надання статусу неприбуткових установ. На підставі аналізу положень Закону «Про благодійну діяльність та благодійні організації» виділено основні групи відносин, які регулюються адміністративно-процедурним законодавством: відносини державної реєстрації, відносини державного контролю, які завершуються прийняттям адміністративного акту, відносини адміністративної відповідальності керівників благодійної організації, відносини припинення діяльності, відносини акредитації представництв, філій міжнародних благодійних організацій тощо. Встановлено, що адміністративна процедура відіграє ключову роль у регулюванні відносин між публічною владою та благодійними структурами, забезпечуючи баланс між контролем держави та автономією організацій. Водночас виявлено прогалини у застосуванні норм адміністративної процедури, зокрема щодо врегулювання відмов у реєстрації та залишення заяв без руху. Запропоновано вдосконалення адміністративно-правового механізму, що сприятиме підвищенню правової визначеності, зниженню бюрократичних бар'єрів та ефективнішій співпраці між органами влади і благодійними організаціями, особливо в умовах викликів, зумовлених війною та суспільними трансформаціями.

Ключові слова: благодійництво, права людини, адміністративні правовідносини, благодійні організації, міжнародні благодійні організації, органи публічної влади, адміністративна процедура, принципи.

Вступ

У сучасних умовах зростання ролі недержавних суб'єктів у вирішенні соціально значущих проблем шляхом, зокрема, благодійництва, взаємодія органів публічної влади з благодійними організаціями набуває особливої актуальності. Така взаємодія є важливим елементом реалізації соціальної політики держав, забезпечення прав людини та досягнення сталого розвитку. У ситуації нинішньої України така взаємодія крім всього іншого є важливою, оскільки забезпечує протистояння збройної агресії та стійкості держави в умовах повномасштабної війни. Разом із

тим, ефективність цієї взаємодії значною мірою залежить від належного врегулювання нормами права адміністративних процедур, які регламентують прийняття рішень, надання дозволів, здійснення контролю та звітності.

Адміністративна процедура виступає інструментом, що забезпечує безсторонність, відкритість у діяльності органів публічної влади, ставить вимоги добросовісності, розсудливості та ефективності до адміністративних органів. Її впровадження покращує правове регулювання надання адміністративних послуг, зокрема в умовах війни, через урегулювання питань, які не передбачені спеціальним законодавством [7, с. 97].

Не дивлячись на те, що Закон України «Про адміністративну процедуру» [4] прийнятий нещодавно, все ж певний рівень його опрацювання в науковій літературі має місце [2, с. 72]. Зокрема, це стосується сутності адміністративної процедури, принципів, адміністративного акту тощо. Проте тільки поодинокі праці присвячені застосуванню його положень у окремих сферах, напрямках та галузях. Виходячи із наведеного, метою даної статті є встановлення відносин органів публічної влади із благодійними організаціями, які врегульовуються адміністративно-процедурним законодавством та аналіз сучасного стану такого регулювання.

Результати дослідження

Належне впровадження Закону «Про адміністративну процедуру» загалом має на меті покращити захист прав і свобод приватних осіб у взаємовідносинах з органами публічної адміністрації [3, с. 56]. Проте він націлений не тільки на людину, він має призвести до прийняття справедливих та законних рішень і щодо інших приватних осіб: і бізнесу, і громадських інституцій [1, с. 229].

Відповідно до положень Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» [5] благодійна організація – це юридична особа приватного права, установчі документи якої визначають благодійну діяльність в одній чи кількох сферах, визначених цим Законом, як основну мету її діяльності (стаття 1). Перелік сфер, у яких можуть здійснювати свою діяльність благодійні організації, є широким, проте кожна із них є чутливою для громадян, суспільства та держави. Це сфера освіти, охорона здоров'я, екологія, охорона довкілля та захист тварин, запобігання природним і техногенним катастрофам та ліквідація їх наслідків, допомога постраждалим внаслідок катастроф, збройних конфліктів і нещасних випадків, а також біженцям та особам, які перебувають у складних життєвих обставинах, опіка і піклування, законне представництво та правова допомога, соціальний захист, соціальне забезпечення, соціальні послуги і подолання бідності, культура та мистецтво, охорона культурної спадщини, наука і наукові дослідження, спорт і фізична культура, права людини і громадянина та основоположні свободи, розвиток територіальних громад, розвиток міжнародної співпраці України; стимулювання економічного росту і розвитку економіки України та її окремих регіонів та підвищення конкурентоспроможності України, сприяння здійсненню державних, регіональних, місцевих та міжнародних програм, спрямованих на поліпшення соціально-економічного становища в Україні, сприяння обороноздатності та мобілізаційній готовності країни, захисту населення у надзвичайних ситуаціях мирного і воєнного стану.

Закон «Про адміністративну процедуру» регулює відносини адміністративних органів та їх посадових осіб, інших суб'єктів, які уповноважені здійснювати функції публічної адміністрації, з фізичними та юридичними особами щодо розгляду і вирішення адміністративних справ. Відповідно до положень цього ж закону адміністративна справа – це справа, що стосується публічно-правових відносин щодо забезпечення реалізації права, свободи чи законного інтересу особи та виконання нею визначених законом обов'язків, захисту її права, свободи чи законного інтересу, розгляд якої здійснюється адміністративним органом.

Аналіз положень Закону «Про благодійну діяльність та благодійні організації» дає змогу виділити наступні основні групи відносин, які регулюються адміністративно-процедурним законодавством: відносини державної реєстрації, відносини державного контролю, які завершуються прийняттям адміністративного акту, відносини адміністративної відповідальності керівників благодійної організації, відносини припинення діяльності, відносини акредитації представництв, філій міжнародних благодійних організацій тощо.

Спеціальним законом, що регулює відносини державної реєстрації усіх юридичних осіб, в тому числі і благодійних організацій, та відокремлених підрозділів юридичних осіб, утворених відповідно до законодавства іноземної держави, є Закон «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань» [6]. Згідно із класифікатором організаційно-правових форм господарювання «Благодійна організація» є окремою організаційно-правовою формою та може бути створена як благодійне товариство, благодійна установа чи благодійний фонд. Вимоги до оформлення документів, що подаються для державної реєстрації благодійної організації, її відокремленого підрозділу, порядок подачі, порядок проведення реєстрації, оскарження реєстраційних дій, відмови в державній реєстрації, бездіяльності державного реєстратора регулюються Законом «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань».

Проте загальні вимоги, положення та принципи адміністративної процедури так само є застосовними до реєстраційних процедур. Зокрема, загальна вимога Закону «Про адміністративну процедуру» визначає, що адміністративний орган зобов'язаний обґрунтовувати адміністративні акти, які він приймає, а акт, який може негативно вплинути на право, свободу чи законний інтерес особи, повинен містити мотивувальну частину. Ця вимога у спеціальному законодавстві розкривається через норму, що повідомлення про відмову у проведенні державної реєстрації повинно містити посилання на конкретну норму (пункт, статтю) законодавства із зазначенням, що саме порушено під час оформлення та подання документів, а також повинно бути зазначено, який саме пункт чи стаття поданого заявником документа (статуту, протоколу тощо) не відповідає нормам законодавства.

Разом із тим, із окремими вимогами загальної адміністративної процедури все ще не зв'язані норми законодавства, що регулює реєстрацію юридичних осіб. Зокрема, це стосується, відмови у державній реєстрації при поданні документів або відомостей не в повному обсязі. Відповідно до закону «Про адміністративну процедуру» у таких випадках заява залишається без руху, а заявнику надається час для усунення недоліків.

Якщо йдеться про реєстраційні процедури, то тут так само слід зачепити і статус благодійних організацій як неприбуткових. Термін «неприбуткова організація» введений для цілей оподаткування і саме із отриманням благодійною організацією статусу неприбуткової організації і пов'язується система пільг у оподаткуванні. Так, у відповідності до положень статті 133.4.1. Податкового кодексу, неприбутковими підприємствами, установами та організаціями є ті, що одночасно відповідають усім наступним вимогам:

1.Утворення та реєстрація проведена в порядку, визначеному законом, що регулює діяльність відповідної неприбуткової організації. У нашому випадку – це, в першу чергу, Закон «Про благодійну діяльність та благодійні організації».

2. Установчі документи такої організації повинні містити заборону розподілу отриманих доходів та прибутків або їх частини серед засновників та учасників.

3. Установчі документи такої організації повинні передбачати передачу активів одній або кільком неприбутковим організаціям або зарахування до доходу бюджету у разі припинення юридичної особи.

4. Така організація повинна бути внесена до Реєстру неприбуткових установ та організацій. Такий реєстр в Україні є ав-

томатизованою системою збору, накопичення та обробки даних про неприбуткові підприємства, установи та організації, куди відомості вносяться Державною податковою службою України. До неприбуткових організацій належать тільки юридичні особи, а відокремлені підрозділи таких неприбуткових організацій без статусу юридичної особи не підлягають окремому включенню до реєстру.

Благодійні організації, що зареєстровані у податкових органах як неприбуткові організації, звільняються від сплати податку на прибуток, якщо такий прибуток спрямовується на реалізацію статутних цілей самої організації. Ця пільга передбачена для усіх неприбуткових організацій, не залежно від сфери діяльності: бюджетних установ, громадських об'єднань, політичних партій, творчих спілок, пенсійних фондів, благодійних організацій, професійних спілок, організацій роботодавців та інші.

Внесення до реєстру неприбуткових організацій інформації про ту чи іншу юридичну особу є адміністративним актом у розумінні Закону «Про адміністративну процедуру», оскільки внесення чи невнесення тягне за собою юридичні наслідки у податковій сфері. Відповідно взаємодія благодійної організації (її керівників, засновників, уповноважених осіб) із податковими органами у даній ситуації також є адміністративною процедурою та підпадає під регулятивну дію закону «Про адміністративну процедуру».

Так само і стосовно припинення благодійних організацій. Рішення про ліквідацію благодійної організації приймає орган управління благодійної організації, який уповноважений приймати таке рішення, або суд. Проте державна реєстрація припинення благодійних організацій здійснюється відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців». Таке рішення є адміністративним актом, бо змінює правовий статус особи, відповідно тут знову ж таки має місце регулювання нормами Закону «Про адміністративну процедуру».

Висновки

Таким чином, не дивлячись на те, що благодійні організації є юридичними особами приватного права, а їх сфера діяльності – це громадянське суспільство, взаємовідносини із адміністративними органами звичайно регулюються нормами адміністративного права. Проте великий спектр таких взаємодій за змістом є відносинами адміністративної процедури. І у таких сферах присутні ознаки не тільки подвійного регулювання Законами «Про благодійну діяльність та благодійні організації» і, наприклад, «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань». Тут включається ще і загальна адміністративна процедура, загальні стандарти якої врегульовані Законом «Про адміністративну процедуру».

Література

1. Бойко І. Роль і значення адміністративної процедури у публічному адмініструванні. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2022. № 69. С. 229–236.

2. Карабін Т.О. Виконання адміністративних актів: нові правила адміністративно-процедурного законодавства. Право України. 2024. №11. С. 72-83.

3. Михайлюк Я. Б. Правове регулювання адміністративних процедур: сучасний стан та перспективи розвитку. Право і суспільство. 2020. № 1. С. 56–61.

4. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17.02.2022 року. № 2073-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text

5. Про благодійну діяльність та благодійні організації: Закон України від 05.07.2012 року № 5073-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17#Text

6. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань: Закон України від 15.05.2003 року № 755-IV.

7. Тимощук В. П. Вплив війни на сферу адміністративних послуг. Правова держава.2022. № 33. С. 91–101.

SUMMARY

This article examines the normative regulation of administrative procedures in the interaction between public authorities and charitable organizations in Ukraine. It is noted that charitable organizations are legal entities of private law, and their sphere of activity is civil society, relations with administrative bodies are usually regulated by the norms of administrative law. Special attention is paid to the role of the Law "On Administrative Procedure" in ensuring transparency, fairness, and efficiency of administrative decisions concerning the activities of both international and domestic charitable organizations. The author analyzes key administrative-legal relations arising in the processes of state registration, control, accreditation, and termination of charitable organizations, as well as their interaction with tax authorities in the context of obtaining non-profit status. Based on the analysis of the provisions of the Law «On Charitable Activities and Charitable Organizations», the main groups of relations regulated by administrative and procedural legislation are allocated: relations of state registration, relations of state control, which end with the adoption of an administrative act, relations of administrative responsibility of the heads of a charitable organization, relations of termination of activities, relations of accreditation of representative offices, branches of international charitable organizations, etc. It is established that administrative procedure plays a crucial role in regulating relations between public authorities and charitable entities, ensuring a balance between state control and organizational autonomy. At the same time, gaps in the application of administrative procedure norms have been identified, particularly regarding the regulation of refusals in registration and leaving applications without action. Improvements to the administrative-legal mechanism are proposed to enhance legal certainty, reduce bureaucratic barriers, and foster more effective cooperation between authorities and charitable organizations, especially amid challenges posed by war and societal transformations.

Keywords: charity, human rights, administrative legal relations, charitable organizations, international charitable organizations, public authorities, administrative procedure, principles.

LEGAL PRINCIPLES OF DISPUTE RESOLUTION WITH THE PARTICIPATION OF A NOTARY AS ONE OF THE DIRECTIONS OF MEDIATION

СОПІЛКО Ірина Миколаївна - доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного і адміністративного права Факультету права та міжнародних відносин Державного університету «Київський авіаційний інститут»

ORCID ID: 0000-0002-9594-9280

УДК 342.9.03:351.95(043.3)

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.61

The article describes the legal principles of dispute resolution with the participation of a notary as one of the areas of mediation. The procedure for conciliation with the participation of a notary involves a certain sequence. It is proven that conciliation with the participation of a notary should consist of certain stages: First, there is a preparatory stage for the parties to the agreement. Here, the notary analyzes the documents provided to him, if necessary, formulates requests (appeals) to the relevant authorities, officials and other parties involved, assesses the legal validity and completeness of the documents received, determines the circle of participants, provides preliminary explanations regarding the possibilities of reconciliation and receives consent to conduct the conciliation procedure from all participants. According to the current version of Article 42 of the Law of Ukraine "On Notaries", a notary is authorized to request additional data or documents from individuals and legal entities, send documents for examination, and also check the absence of objections from interested parties. The clarification of the true intentions of each participant is carried out by establishing a common understanding by the notary of the parties of the meaning, conditions of future legal relations and their legal consequences for both parties. In this case, the determination of the true intentions of one of the parties can be carried out by the notary in the absence of the other party in order to avoid third-party influence on its expression of will.

We emphasize that it is at this stage that the notary can make a decision on the impossibility of mediation, taking into account, in particular, the lack of intention of the parties or one of them to reach an agreement. In this case, the notary explains the likelihood of refusal to perform a notarial act.

Then, at the second stage, the notary organizes the reconciliation process of the parties. At this stage, the notary presents the positions of the parties, together with the participants determines issues for discussion, development of joint proposals and their coordination.

The final stage (third) is the performance of a notarial act or its refusal. In particular, if the participants have not reached an agreement on key issues or terms of the transaction, as well as if the performance of such an act contradicts the legislation of Ukraine; the information and documents necessary for the performance of a notarial act have not been provided; there are doubts about the understanding by an individual, a participant, of the meaning, content, legal consequences of his actions, or the person acts under the influence of coercion, the notary refuses to notarize the results of the reconciliation process, that is, to perform a notarial act.

Keywords: administrative proceedings, administrative procedures, foreign experience, dispute resolution, mediation, notary, areas of improvement, dispute, legal principles.

It is worth noting that a significant part of the Latin notary countries formalize the notarial powers of the notary in a separate agreement on the conduct of mediation or a settlement agreement concluded within the framework of the mediation. For example, the competence to conduct mediation by notaries of Georgia is regulated by Article 38 of the Law of Georgia

"On Notaries", according to which during mediation with the participation of the notary and in the event of reaching an agreement between the parties, the notary draws up an act of settlement and notarizes it [1].

In the event of failure to perform such an agreement, the notary has the right to make an executive inscription on it, which is an executive document. The notary performs these actions on issues of family disputes (except for issues of adoption, deprivation of parental rights), inheritance, good neighborliness, as well as others, except for those for which the legislation of Georgia provides for a special procedure for conducting mediation. At the same time, the legislation of Georgia does not provide for a unified form or recommendations regarding the content of the act of amicable settlement, therefore the notary draws it up independently, taking into account the explanations of the parties.

Ukrainian legislation does not establish similar requirements for the conduct of reconciliation of the parties with the participation of a notary. At the same time, we believe that the current version of the Law of Ukraine "On Notaries" does not prohibit a notary from conducting such a type of proceedings, and a contract certified by a notary, in the event of nonfulfillment of its conditions relating to property obligations, is the basis for making an executive inscription on it.

The development of a democratic system, the implementation of the idea of legal and economic freedom, undoubtedly, leads to the complication of relations between participants in civil circulation, which, in turn, provokes an increase in the number of disputes and conflicts between them. That is, the procedural and structural complexities of modern society, the expansion of human interests and needs make legal disputes, legal conflicts a natural element of the dynamics of social processes and an important means of regulating relationships.

The universal form of settlement and resolution of disputes is undoubtedly the court, which is currently overburdened, which, in turn, affects the quality and terms of protection of rights and interests and can be perceived as a decrease in the effectiveness of legal settlement and resolution of conflicts in various spheres of social life. This necessitates the creation and development of other forms and technologies of out-of-court settlement of disputes.

The idea of out-of-court settlement of disputes has existed for a long time and is associated with the cultural traditions of common and continental law countries. It is worth noting that it was for the countries of continental law that the formation of a system of dispute prevention was important. In particular, in France, the idea of preventive justice was implemented through the creation of institutions of notary, justice of the peace, which are entrusted with the duty of preventing legal disputes and their peaceful settlement [7].

In Europe, countries of continental law, the need to develop extrajudicial forms of dispute resolution is due to the need to find ways to prevent disputes, develop conciliation procedures, which, in turn, is considered an effective mechanism for implementing the principle of accessibility of justice.

Unlike most countries of continental law, Ukraine is only now beginning the process of forming a system of extrajudicial dispute resolution and has not yet considered the institution of notary as a subject of reconciliation of the parties at the legislative level.

In turn, "mediation" comes from the Latin "teDizh", "teiiiit" and means "in the middle", that is, it involves a certain procedure with the participation of a disinterested person who is between the parties who intend to reach certain agreements.

In our opinion, it would be correct to define mediation as a form of dispute resolution, that is, as a procedure regulated by the norms of law aimed at achieving consensus by the parties.

In addition, questions arise regarding the use of the term "dispute resolution" by the authors of the draft law.

According to Article 1 of the Civil Procedure Code of Ukraine, the task of civil proceedings is a fair, impartial and timely consideration and resolution of civil cases. In this case, the goal is defined as the protection of violated, unrecognized, disputed rights, freedoms or interests of individuals, rights and interests of legal entities and interests of the state [2].

In exercising their constitutional right, enshrined in Article 55 of the Constitution

of Ukraine, everyone has the right to protect their rights and freedoms from violations and unlawful encroachments by any means not prohibited by law. Therefore, every person has the right to protect their, in particular, civil rights in the event of their violation, non-recognition or challenge. The result of protection should be at least the restoration, recognition of civil rights by others, in particular by the counterparty of the subject of the claim [8].

At the same time, today, given the priority of contractual development of legal relations, one should not exclude partial restoration or recognition of only a certain amount of rights, which satisfies both parties and is a certain compromise between them. Therefore, in the event that the parties are ready to compromise regarding their own claims to each other, one should take into account the possibility of settling this dispute [9].

Dispute resolution involves a complex, multi-stage procedure aimed at eliminating the source of the parties' conflict, full or partial satisfaction of the rights and interests of the counterparties in conditions where the parties not only do not contribute to each other in the successful resolution of the subject of the dispute, but, on the contrary, make every effort to prolong the conflict or resolve it exclusively in their own interests. In addition, dispute resolution by court, in particular, provides for a mechanism for the forced execution of a court decision in case of refusal to voluntarily execute it. In turn, dispute resolution involves active actions by the parties aimed at reaching agreements on disputed issues, while such reconciliation must be voluntary. Dispute resolution is a certain compromise achieved by the parties in order to prevent greater losses (emotional, material, human, time, etc.) as a result of prolonging the conflict. Its accelerated voluntary implementation is also envisaged (of course, we do not take into account the pretended reconciliation with the aim of prolonging time, abuse of law, etc.). Ignoring the consequences of unresolved conflicts leads to the fact that the parties are dealing not only with a dispute between themselves, but also with the consequences of its non-settlement, which can be much more damaging than the dispute itself [10].

Thus, the settlement of a dispute between the parties is possible both through direct negotiations between the parties and through negotiations with the participation of a third party (person), a legally uninterested participant.

In view of the above, it is proposed to define mediation as an alternative (out-of-court) form of dispute resolution, which involves proceedings aimed at resolving a dispute between two or more parties with the help of a professional disinterested person, whose activities are aimed at achieving agreements between the parties on all essential terms of existing or future legal relations [6].

We consider it necessary to also emphasize that a professional person, whose activities are aimed at directing the intentions of the parties precisely to achieving agreements, a compromise on all essential terms of legal relations, can be either a mediator, a judge or a notary.

Based on the duties of a notary, his activities are aimed at assisting citizens, enterprises, institutions and organizations in exercising their rights and protecting legitimate interests, explaining rights and obligations, warning about the consequences of notarial actions performed so that legal ignorance cannot be used to their detriment [3].

Notary public is a system of bodies and officials who are obliged to certify rights, as well as facts that have legal significance, and to perform other notarial actions in order to provide them with legal certainty [3].

Based on the content of the definition, the main task of notary public is to assist individuals in exercising their subjective rights and providing legal certainty to transactions.

Notary as a system of preventive jurisdiction ensures the performance of public functions that guarantee legal security, and therefore, must meet the modern demands of participants in civil proceedings interested in the stability and indisputability of legal relations [11].

Notary as a system of preventive jurisdiction ensures the performance of public functions that guarantee legal security, and therefore, must meet the modern demands of civil participants interested in the stability and indisputability of legal relations [6].

Most modern countries in the world today are pursuing a strategy of diversification of the

legal profession, due to which representatives of one legal specialty, such as notaries, judges, lawyers, expand the sphere of their professional competence, in particular, mastering new areas of their activity due to not only the main, legally oriented, but also those that are related, that is, those that help to implement the main ones [5].

The activities of a notary consist of a complex of measures, in particular: providing legal assistance, collecting documents necessary for performing a notarial act, checking documents and a draft transaction for their compliance with the legislation, etc. The list of these measures can safely include actions related to the coordination of all terms of the transaction with the parties, and if necessary, ensuring the reconciliation of the parties. The notary's assistance in the reconciliation of the parties is possible by explaining the provisions of the current legislation regarding a specific situation, the legal consequences of concluding a transaction on the terms proposed by the parties, one of the parties, proposals for a variant of resolving the disputed points, etc [12].

The implementation of mediation between the parties by a notary is realistic now, during the development of a national strategy for the implementation of alternative methods of conflict resolution before and outside of court proceedings. The procedure for reconciliation with the participation of a notary is divided into three stages. The completion of such a procedure is the performance of a notarial act or its refusal. If the obligations of a property nature assumed by the parties in the process of reconciliation with the participation of a notary are not fulfilled, the latter may issue an executive inscription on such an obligation.

References

1. About Notaries: Law of Georgia. http://images.policy.mofcom.gov.cn/flaw/200904/d69a086b-a66d-4f71-9077-c013d0eb5e32.pdf

2. Civil Procedure Code of Ukraine / Verkhovna Rada of Ukraine. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text

3. About notary public: Law of Ukraine / Verkhovna Rada of Ukraine. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12.

4. Sopilko, I. M. State Information Policy of Ukraine: Status and Ways of Implementation: Monograph; Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine. Kyiv: Lesya, 2014. 423 p.

5. Sopilko, I. M. Lenivskyi R.V. Administrative and Legal Means of Ensuring Lawfulness and Law and Order in Ukraine: Monograph, Ternopil: Osadtsa Yu. V., 2019. 219 p.

6. Tokareva, K. S. (2020). Comparative aspect of dispute resolution with the participation of a judge and with the help of mediation. Scientific Works of the Kyiv Aviation Institute. Series: Legal Bulletin "Air and Space Law", 4(57), 83–88. https://doi.org/10.18372/2307-9061.57.15068

7. Tokareva K.S. - Mediation in disputes regarding healthcare. Our Law. No. 4. 2020. P. 39-46. DOI: 10.32782/NP.2020.4.7

8. Leheza, Yevhen. Administrative procedures in the field of real estate: state registration of property rights and features of implementation through electronic auctions: Monograph. Dnipro: Publishing house "Helvetica", 2022.

9. Leheza, Yevhen; Filipenko, Tatiana; Sokolenko, Olha; Darahan, Valerii; Kucherenko, Oleksii. 2020. Ensuring human rights in ukraine: problematic issues and ways of their solution in the social and legal sphere. *Cuestiones políticas*. Vol. 37 № 64 (enero-junio 2020). pp. 123-136. DOI: https://doi.org/10.46398/cuestpol.3764.10

10. Leheza, Yevhen; Shamara, Oleksandr; Chalavan, Viktor. 2022. Principios del poder judicial administrativo en Ucrania. *DIXI*, 24(1), pp. 1-11. DOI: https://doi.org/10.16925/2357-5891.2022.01.08

11. Leheza, Yevhen; Yerko, Iryna; Kolomiichuk, Viacheslav; Lisniak, Mariia. 2022. International Legal And Administrative-Criminal Regulation Of Service Relations. *Jurnal cita hukum indonesian law journal*. Vol. 10 No. 1, pp. 49-60, DOI: https://doi.org/10.15408/jch.v10i1.25808

12. Matviichuk, Anatolii. Shcherbak, Viktor. Sirko, Viktoria. Malieieva, Hanna. Leheza, Yevhen. 2022. Human principles of law as a universal normative framework: Principios humanos del derecho como marco normativo universal. *Cuestiones Políticas*, *40*(75), 221-231. https://doi.org/10.46398/cuestpol.4075.14

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВРЕГУЛЮВАННЯ СПОРУ ЗА УЧАСТЮ НОТАРІУСА ЯК ОДИН ІЗ НАПРЯМКІВ МЕДІАЦІЇ

В *статті охарактеризовано правові засади врегулювання спору за участю нотаріуса як один із напрямків медіації. Провадження з примирення за участі нотаріуса передбачає певну послідовність. Доведено, що примирення за участю нотаріуса має складатися з певних стадій: По-перше, йде підготовчий етап до погодження сторін угоди. Тут нотаріус аналізує надані йому документи, за потреби формулює запити (звернення) до відповідних інстанцій, посадових осіб та інших причетних, оцінює юридичну обґрунтованість і повноту отриманих документів, визначає коло учасників, надає попередні роз'яснення щодо можливостей примирення та отримує згоду на проведення процедури примирення від усіх учасників. Згідно з актуальною версією статті 42 Закону України «Про нотаріат», нотаріус уповноважений вимагати додаткові дані чи документи від фізичних і юридичних осіб, відправляти документи на експертизу, а також перевіряти відсутність заперечень у зацікавлених осіб З'ясування справжніх намірів кожного учасника відбувається шляхом встановлення нотаріусом єдиного розуміння сторонами значення, умов майбутніх правових відносин та їх юридичних наслідків для обох сторін. При цьому визначення справжніх намірів однієї зі сторін може бути проведене нотаріусом за відсутності іншої сторони, щоб уникнути стороннього впливу на її волевиявлення.*

Наголосимо, що саме на цій стадії нотаріус може прийняти рішення щодо неможливості медіації, беручи до уваги, зокрема, відсутність наміру сторін або однієї з них досягти згоди. У такому випадку нотаріус роз'яснює ймовірність відмови у вчиненні нотаріальної дії.

Далі на другому етапі здійснюється організація нотаріусом процесу примирення сторін. На цьому етапі нотаріус представляє позиції сторін, спільно з учасниками визначає питання для обговорення, розробки спільних пропозицій та їх узгодження.

Заключний етап (третій) - вчинення нотаріальної дії або відмова від неї. Зокрема, якщо учасники не досягли згоди щодо ключових питань або умов правочину, а також, якщо вчинення такої дії суперечить законодавству України; не надано інформацію та документи, необхідні для вчинення нотаріальної дії; є сумніви щодо розуміння фізичною особою, учасником, значення, змісту, юридичних наслідків своїх дій, або особа діє під впливом примусу, нотаріус відмовляє в нотаріальному оформленні результатів процесу примирення, тобто у вчиненні нотаріальної дії.

Ключові слова: *адміністративне судочинство, адміністративні процедури, зарубіжний досвід, вирішення спорів, медіація, нотаріус, напрямки удосконалення, спір, правові засади.*

СУЧАСНИЙ СТАН ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ У СФЕРІ БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

КОРЧЕНЮК Роман Володимирович - аспірант Харківського національного університету внутрішніх справ

УДК 342.9
DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.62

У статті виділено систему нормативно-правових актів різної юридичної сили, норми яких спрямовані на регулювання державного контролю у сфері банківської діяльності в умовах воєнного стану. Виділено позитивні тенденції правового регулювання відповідної діяльності. Наголошено, що попре всі позитивні тенденції, сучасна систем правового регулювання державного контролю у сфері банківської діяльності в умовах воєнного стану має низку суттєвих недоліків.

Ключові слова: правове регулювання, нормативно-правовий акт, державний контроль, банківська сфера.

Постановка проблеми

Сьогодні, в умовах повномасштабної агресії збоку російської федерації, здійснення державного контролю у різних сферах суспільного життя набуває особливого значення. Дане питання гостро стоїть у банківській сфері, яка з початку повномасштабного вторгнення функціонує в умовах особливого навантаження. Важливість державного контролю у банківській сфері, особливо в умовах війни, є критичною для збереження економічної стабільності, національної безпеки та довіри до фінансової системи. У воєнний період банки стають не лише фінансовими установами, а й інструментами підтримки обороноздатності держави, мобілізації ресурсів та захисту інтересів громадян і бізнесу.

Стан дослідження

Окремі проблемні питання, пов'язані із здійсненням державного контролю у сфері банківської діяльності в умовах воєнного стану, в своїх наукових працях розглядали: Ж.М. Довгань, І.І. Д'яконова, О.А. Костюченко, О.А. Котенко, С.І. Крук, С.В. Надобка, А.Ю. Подорожній, О.О. Рачевська, О.В. Царікова та багато інших. Втім, незважаючи на значний теоретичний доробок, у зазначеній сфері залишається ціла низка проблем, які потребують вирішення.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у тому, щоб охарактеризувати сучасний стан правового регулювання державного контролю у сфері банківської діяльності в умовах воєнного стану. Для досягнення вказаної мети необхідно вирішити наступні завдання: виділити систему нормативно-правових актів, які регулюють відповідну сферу суспільного життя; виділити позитивні та негативні моменти відповідного регулювання.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна статті полягає у тому, щоб ній дістав подальшої характеристики сучасний стан правового регулювання державного контролю у сфері банківської діяльності в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу

Починаючи наукове дослідження відзначимо, що правове регулювання державного контролю у сфері банківської діяльності в умовах воєнного стану представляє собою сукупність норм права, механізмів, процедур і повноважень, закріплених у нормативно-правових актах різної юридичної сили, які визначають порядок, межі та форми здійснення відповідної діяльності. Таке регулювання спрямоване на забезпечення стабільності банківської системи, захист інтересів держави та громадян, протидію фінансовим загрозам, підтримання фінансової дисципліни, а також на оперативне реагування на кризові явища у фінансовому секторі з урахуванням надзвичайних умов.

Розглядати відповідні нормативно-правові акти найбільш доцільно з огляду на їх юридичну силу. В даному контексті, перш за все, варто приділити увагу аналізу норм Основного Закону нашої країни – Конституцію України. Роль Конституції України в правовому регулюванні державного контролю у сфері банківської діяльності в умовах воєнного стану полягає в тому, що вона є, так би мовити «фундаментом», на якому «будуються» загальні принципи функціонування публічної влади, включаючи фінансову систему та діяльність її основного регулятора – Національного банку України. Конституція встановлює, що забезпечення стабільності національної валюти є виключною функцією НБУ, а діяльність усіх органів державної влади, навіть у період надзвичайних обставин, має здійснюватися лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, передбачений законом. У цьому контексті Конституція не тільки закріплює повноваження НБУ, але й встановлює юридичні обмеження, що унеможливлюють свавільне втручання у банківську сферу під приводом надзвичайної ситуації. Водночас вона створює підґрунтя для законодавчого запровадження спеціальних режимів контролю, які є допустимими лише за умови дотримання конституційних процедур та балансу між публічними інтересами і правами учасників фінансового ринку. Таким чином, Конституція забезпечує легітимність, межі та засади державного контролю, слугуючи своєрідним «правовим орієнтиром» у діяльності контролюючих органів у банківській сфері навіть під час воєнного стану.

Далі, за юридичною силою, слід вказати закони, серед яких важливе місце відводиться кодифікованим нормативно-правовим актам, зокрема, Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП) та Кримінальний кодекс України. Так, відповідно до Статті 166-8 КУпАП, здійснення банківської діяльності, банківських операцій або іншої діяльності з надання фінансових послуг без набуття статусу фінансової установи чи без спеціального дозволу (ліцензії), якщо законом передбачено набуття статусу фінансової установи чи одержання спеціального дозволу (ліцензії) для здійснення зазначених видів діяльності, або з порушенням порядку надання фінансових послуг юридичними особами, які за своїм правовим статусом не є фінансовими установами, але надають окремі фінансові послуги - тягне за собою накладення штрафу від ста до двохсот п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [1]. В свою чергу у Кримінальному кодексі, зокрема статі 200 вказується, що незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима, обладнанням для їх виготовлення. Підробка документів на переказ, платіжних карток чи інших засобів доступу до банківських рахунків, електронних грошей, а так само придбання, зберігання, перевезення, пересилання з метою збуту підроблених документів на переказ, платіжних карток або їх використання чи збут, а також неправомірний випуск або використання електронних грошей - карається штрафом від трьох до п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [2].

Окрему і особливу увагу приділимо окремим законодавчим актам. Серед останніх, безумовно, першочергово слід виділити Закони України «Про Націо-

нальний банк України» та «Про банки і банківську діяльність». Так, перший Закон визначає правовий статус НБУ, як ключового суб'єкта, зо відповідає за регулювання та управління банківським сектором. Діяльність НБУ, як особливого центрального органу державного управління, охоплює весь цикл управлінських дій та рішень у банківській діяльності, зокрема і щодо вжиття заходів протидії існуючим та імовірним небезпекам та загрозам у сфері фінансової безпеки. Таке правове положення НБУ надає йому правову можливість закріплювати умови здійснення банківської діяльності, аналізувати результати діяльності та давати їм оцінку, здійснювати нагляд і контроль за її реалізацією, корегувати власні дії та дії суб'єктів, що здійснюють банківську діяльність, застосовувати заходи впливу до порушників банківського законодавства [3].

Що ж стосується ЗУ «Про банки і банківську діяльність», то метою цього Закону, є правове забезпечення захисту законних інтересів вкладників та інших клієнтів банків, сталого розвитку і стабільності банківської системи, а також створення сприятливих умов для розвитку економіки України і належного конкурентного середовища на фінансовому ринку [4]. Вказаний нормативно-правовий акт визначає як загальні засади здійснення державного контролю, що реалізується НБУ, так і підвалини внутрішнього контролю, що здійснюється банками.

В контексті представленої в роботі проблематики слід звернути увагу ще й на норми таких Законів:

- «Про правовий режим воєнного стану», який визначає правові механізми запровадження обмежень у фінансовій сфері та повноваження державних органів в умовах воєнного стану. До прикладу в Законі Зазначається, що у період дії воєнного стану не можуть бути припинені повноваження Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Національного банку України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Рахункової палати, судів, органів прокуратури, органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, розвідувальних органів та органів, підрозділи яких здійснюють контррозвідувальну діяльність [5];
- «Про санкції», відповідно якого з метою захисту національних інтересів, національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України, протидії терористичній діяльності, а також запобігання порушенню, відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів громадян України, суспільства та держави можуть застосовуватися спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи. Санкції можуть застосовуватися з боку України по відношенню до іноземної держави, іноземної юридичної особи, юридичної особи, яка знаходиться під контролем іноземної юридичної особи чи фізичної особи-нерезидента, іноземців, осіб без громадянства, а також суб'єктів, які здійснюють терористичну діяльність, а санкції у виді позбавлення державних нагород - проти будь-яких нагороджених осіб [6]. Тож, вказаний закон дозволяє застосовувати фінансові обмеження до суб'єктів, пов'язаних із державою-агресором, а відтак, він фактично визначає напрями здійснення державного контролю.

Наступну і останню групу нормативно-правових актів складають підзаконні акти. Останні, переважно, представлені постановами Національного банку України. Серед таких документів варто виділити:

- Постанова НБУ «Про роботу банківської системи в період запровадження воєнного стану», яка встановлює валютні обмеження, ліміти на готівку, режим звітності тощо;
- Постанова НБУ «Про затвердження Положення про порядок організації виконання окремих вимог законодавства у сфері фінансового моніторингу, валютного нагляду, нагляду у сфері реалізації спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) протягом дії воєнного стану та внесення змін до деяких нормативно-правових актів Національного банку України», яке визначає порядок організації виконання окремих

вимог законодавства у сфері фінансового моніторингу, валютного нагляду, нагляду у сфері реалізації спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) протягом дії воєнного стану [7].

Висновки

Таким чином, сучасний стан правового регулювання державного контролю у сфері банківської діяльності в умовах воєнного стану в Україні характеризується високим ступенем адаптації до кризових умов і викликів, спричинених збройною агресією. Держава, в особі Національного банку України (НБУ) та інших уповноважених органів, активно реалізує контрольні функції через оновлені нормативно-правові механізми, спрямовані на забезпечення фінансової стабільності, підтримку ліквідності банків та запобігання системним ризикам. В умовах воєнного стану запроваджуються спеціальні регуляторні заходи, зокрема, тимчасові обмеження на валютні операції, переміщення капіталу, надання кредитів, а також посилений моніторинг фінансових операцій з метою протидії фінансуванню тероризму та відмиванню коштів. Однією з ключових тенденцій є підвищення оперативності рішень НБУ, що відображається у спрощеному порядку ухвалення змін до нормативно-правових актів. Разом із тим, НБУ намагається зберегти баланс між жорсткістю контролю та потребою підтримувати функціонування банківського сектора в інтересах економіки та суспільства.

Втім, попре всі позитивні тенденції, сучасна систем правового регулювання державного контролю у сфері банківської діяльності в умовах воєнного стану має низку суттєвих недоліків. Передусім, основним викликом є надмірна концентрація повноважень в руках Національного банку України, що в умовах воєнного стану, хоч і дозволяє швидко реагувати на виклики та загрози, однак при цьому знижує рівень прозорості та можливість ефективного парламентського або громадського контролю. Також варто вказати на обмежену доступність інформації про діяльність органів контролю та механізми прийняття рішень у кризових умовах. У деяких випадках це можна виправдати міркуваннями безпеки, проте відсутність відкритості знижує довіру до рішень регулятора. Ще один аспект – низький рівень взаємодії між контролюючими органами, зокрема НБУ, Державною аудиторською службою, Службою фінансового моніторингу та іншими. Це призводить до дублювання функцій або, навпаки, до прогалин у контролі за окремими сегментами банківської діяльності.

Література

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text

2. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

3. Надьон О. В. Правове становище Національного банку України як суб'єкта забезпечення фінансової безпеки банків в Україні // Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Сер. Юридична. 2017. № 16. С. 82–87.

4. Про банки і банківську діяльність / Закон України від 07.12.2000 № 2121-III URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14/conv#Text

5. Про правовий режим воєнного стану / Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

6. Про санкції / Закон України від 14.08.2014 № 1644-VII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18/conv#Text

7. Про затвердження Положення про порядок організації виконання окремих вимог законодавства у сфері фінансового моніторингу, валютного нагляду, нагляду у сфері реалізації спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) протягом дії воєнного стану та внесення змін до деяких нормативно-правових актів Національного банку України / Постанова Національного банку України; Положення, Перелік від 20.12.2024 № 153 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0153500-24#Text

АНОТАЦІЯ

З'ясовано, що сучасний стан правового регулювання державного контролю у сфері банківської діяльності в умовах воєнного стану в Україні характеризується високим ступенем адаптації до кризових умов і викликів, спричинених збройною агресією. Держава, в особі Національного банку України (НБУ) та інших уповноважених органів, активно реалізує контрольні функції через оновлені нормативно-правові механізми, спрямовані на забезпечення фінансової стабільності, підтримку ліквідності банків та запобігання системним ризикам. В умовах воєнного стану запроваджуються спеціальні регуляторні заходи, зокрема тимчасові обмеження на валютні операції, переміщення капіталу, надання кредитів, а також посилений моніторинг фінансових операцій з метою протидії фінансуванню тероризму та відмиванню коштів. Підкреслено, що однією з ключових тенденцій є підвищення оперативності рішень НБУ, що відображається у спрощеному порядку ухвалення змін до нормативно-правових актів. Разом із тим НБУ намагається зберегти баланс між жорсткістю контролю та потребою підтримувати функціонування банківського сектора в інтересах економіки та суспільства.

Наголошено, що попре всі позитивні тенденції, сучасна систем правового регулювання державного контролю у сфері банківської діяльності в умовах воєнного стану має низку суттєвих недоліків. Передусім, основним викликом є надмірна концентрація повноваженъ в руках Національного банку України, що в умовах воєнного стану, хоч і дозволяє швидко реагувати на виклики та загрози, однак при цьому знижує рівень прозорості та можливість ефективного парламентського або громадського контролю. Також вказано на обмежену доступність інформації про діяльність органів контролю та механізми прийняття рішень у кризових умовах. У деяких випадках це можна виправдати міркуваннями безпеки, проте відсутність відкритості знижує довіру до рішень регулятора. Ще один аспект – низький рівень взаємодії між контролюючими органами, зокрема НБУ, Державною аудиторською службою, Службою фінансового моніторингу та іншими. Це призводить до дублювання функцій або, навпаки, до прогалин у контролі за окремими сегментами банківської діяльності.

Ключові слова: правове регулювання, нормативно-правовий акт, державний контроль, банківська сфера.

SUMMARY

It was found that the current state of legal regulation of state control in the field of banking activities under martial law in Ukraine is characterized by a high degree of adaptation to crisis conditions and challenges caused by armed aggression. The state, represented by the National Bank of Ukraine (NBU) and other authorized bodies, actively implements control functions through updated regulatory and legal mechanisms aimed at ensuring financial stability, supporting bank liquidity and preventing systemic risks. Under martial law, special regulatory measures are introduced, in particular temporary restrictions on currency transactions, capital transfers, granting loans, as well as enhanced monitoring of financial transactions in order to combat terrorist financing and money laundering. One of the key trends is the increase in the efficiency of NBU decisions, which is reflected in the simplified procedure for adopting amendments to regulatory and legal acts. At the same time, the NBU is trying to maintain a balance between the strictness of control and the need to support the functioning of the banking sector in the interests of the economy and society.

It is emphasized that despite all the positive trends, the modern system of legal regulation of state control in the sphere of banking activity under martial law has a number of significant shortcomings. First of all, the main challenge is the excessive concentration of powers in the hands of the National Bank of Ukraine, which under martial law, although it allows for a quick response to challenges and threats, reduces the level of transparency and the possibility of effective parliamentary or public control. It is also worth noting the limited availability of information about the activities of control bodies and decision-making mechanisms in crisis conditions. In some cases, this can be justified by security considerations, but the lack of openness reduces trust in the regulator's decisions. Another aspect is the low level of interaction between control bodies, in particular the NBU, the State Audit Service, the Financial Monitoring Service and others. This leads to duplication of functions or, conversely, to gaps in control over individual segments of banking activity.

Keywords: legal regulation, regulatory legal act, state control, banking sector.

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ЗАХИСТУ СІМЕЙНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ

ГРИЦИШИНА Лариса Валеріївна - доктор філософії з права, доцент, доцент кафедри приватного права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова

https://orcid.org/0000-0002-8590-728X

СЕРДЕЧНА Ірина Леонідівна - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри приватного права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова

https://orcid.org/0000-0002-6417-7249

УДК 347.6

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.63

Дослідження присвячене аналізу поняття та сутності захисту сімейних прав і охоронюваних законом інтересів у контексті сучасного сімейного законодавства України. Розкрито нормативну базу, зокрема положення Сімейного та Цивільного кодексів України, що визначають форми і способи захисту, включаючи судовий, адміністративний та самозахист. Підкреслено важливість ефективного механізму захисту для забезпечення стабільності сімейних відносин.

У роботі узагальнено наукові підходи до тлумачення категорії «захист сімейних прав» та її відмежування від поняття «правова охорона». Підкреслено, що захист передбачає використання передбачених законом примусових заходів, спрямованих на відновлення, визнання чи припинення порушення прав. Охорона ж, на відміну від захисту, спрямована на попередження правопорушень.

Визначено підстави виникнення права на захист, серед яких – порушення, невизнання та оспорювання суб'єктивного права або інтересу. Наведено приклади як протиправної, так і непротиправної поведінки, що зумовлює необхідність захисту.

Окремо висвітлено питання представництва інтересів дитини батьками, опікунами, а також іншими родичами. Зазначено відмінності між універсальними повноваженнями законних представників та обмеженими повноваженнями баби, діда чи інших родичів при захисті прав дитини. Зроблено висновок, що комплексний підхід до захисту сімейних прав сприяє не лише відновленню порушених прав, а й попередженню майбутніх посягань.

Ключові слова: захист, охорона, порушення права, оспорювання права, невизнання права, сімейні права, представництво, інтерес.

Актуальність теми зумовлена зростанням кількості сімейних спорів та необхідністю ефективного правового механізму захисту прав і законних інтересів учасників сімейних відносин. Вивчення поняття та сутності захисту сімейних прав сприяє формуванню єдиних підходів у правозастосовній практиці та удосконаленню законодавства. Ефективний механізм правового захисту забезпечує не лише відновлення порушеного становища, а й запобігає можливим посяганням у майбутньому, зміцнюючи правопорядок та стабільність сімейних відносин.

Стан дослідження проблеми

Тема захисту сімейних прав та інтересів досліджена у працях таких науковців як В.І. Борисова, В.А. Ватрас, Р.О. Гаврік, М.М. Дякович, І. В. Жилінкова, В.Ю. Євко, Л.В. Красицька, М.В. Менджул, З.В. Ромовська, В.І. Труба, Г.В. Чурпіта та інших.

Виклад основного матеріалу

Невід'ємним елементом правового регулювання будь-яких суспільних відносин, зокрема й сімейних, є забезпечення захис-

ту прав, наданих особі державою. Сімейний кодекс України закріплює це питання у кількох напрямах: по-перше, передбачає право кожного учасника сімейних відносин, який досяг 14 років, безпосередньо звертатися до суду для захисту свого права чи інтересу (ч. 1 ст. 18 СК України); по-друге, визначає способи захисту сімейних прав та інтересів, які застосовує суд (ч. 2 ст. 18 СК України); по-третє, регламентує участь органу опіки та піклування у захисті сімейних прав і обов'язків (ст. 19 СК України). Окрім того, СК України встановлює права батьків на захист дитини (ст. 154 СК України), права баби та діда щодо захисту внуків (ст. 258 СК України), а також права сестер, братів, мачухи, вітчима та інших членів сім'ї на захист дітей (ст. 261 СК України). Законодавство гарантує захист сімейних прав і в несудовому порядку — шляхом звернення до органів опіки та піклування, адвокатури, нотаріату, а також за допомогою самозахисту. Для того щоб проголошене законом право було дієвим і не порушувалося, воно має бути забезпечене ефективними засобами захисту.

Як справедливо зазначає З.В. Ромовська, захист сімейних прав і охоронюваних законом інтересів є однією з найбільш важливих гарантій існування цих прав та інтересів. Це обумовлено тим, що права та інтереси в будь-якій сфері суспільного життя не завжди здійснюються безперешкодно. На заваді реалізації прав особи найчастіше стає неправомірна поведінка з боку інших осіб, а інколи потреба в захисті зумовлюється колізією правомірних інтересів дружини, чоловіка, батьків, дітей, інших членів сім'ї та родичів [1, с. 62]. На думку авторки захистом прав є діяльність, спрямована не лише на відновлення порушеного права, а й саме його фактичне відновлення. Таким чином, правовий захист можна розглядати у динаміці як процес, що має початок і завершення: він виникає з моменту подання заяви та закінчується виконанням рішення [2, с. 8–9].

У загальному розумінні «захист» означає фактичне відновлення порушеного права чи інтересу [2, с. 62] або передбачений нормами права вплив на суспільні відносини, які зазнали протиправного посягання, з метою поновлення порушеного, невизнаного чи оспореного права [3, с. 37].

У науковій доктрині сформовано кілька підходів до тлумачення права на захист: як невід'ємний елемент будь-якого суб'єктивного права; як самостійну правову категорію; право на захист не є ані самостійною категорією, ані складовою його змісту.

У науковій літературі запропоновано низку визначень поняття «захист сімейних прав». Частина авторів розглядає його як передбачені законом заходи, спрямовані на визнання та відновлення прав, припинення правопорушень, застосування до порушників сімейно-правових санкцій і реалізацію механізмів їх практичного виконання. Ю.С. Червоний визначає захист сімейних прав як передбачені законом дії, що здійснюються переважно судовими чи іншими державними органами з метою визнання, відновлення та припинення порушень цих прав [4, с. 37]. Інший підхід полягає у визначенні «захисту сімейних прав» як діяльності, спрямованої на відновлення, визнання та припинення порушення сімейних прав і охоронюваних законом інтересів через застосування примусових заходів до порушника [5, с. 39]. З.В. Ромовська вважає, що захист полягає у використанні передбачених способів державного примусу, необхідність якого виникає у випадку протиправної поведінки учасника сімейних відносин або загрози порушення права в майбутньому [2, с. 23]. Відмінною від захисту є категорія «захист суб'єктивних сімейних прав», яку слід визначити як діяльність уповноважених державою органів, спрямовану на забезпечення особам, яким належать ці права, реальної можливості їх здійснення та досягнення охоронюваних законом інтересів.

Суб'єктивне сімейне право особи на захист визначимо як: закріплену в законодавстві можливість уповноваженої особи застосовувати передбачені правом засоби охорони для відновлення свого порушеного права або його визнання [6, с. 64]; як гарантовану законом можливість самостійно звернутися до суду чи інших компетентних органів із вимогою застосувати встановлені законом заходи впливу, спрямовані на припинення

незаконних дій, а також на визнання чи відновлення порушеного сімейного права.

Г.Чурпіта підтримує позицію, за якою захист права охоплює і захист інтересу, адже інтерес – це потреби й прагнення користуватися певними матеріальними та/або нематеріальними благами, що опосередковуються суб'єктивним правом. Порушення права водночас означає порушення інтересу, а відновлення права передбачає і відновлення інтересу. Створення перешкод у реалізації правомочностей, які становлять зміст суб'єктивного права, автоматично створює перешкоди у здійсненні відповідного прагнення до користування благом, тобто інтересу. Таким чином, захищаючи суб'єктивне право як визначену законом сукупність правомочностей, закон водночас охороняє і відповідний інтерес [7, с. 45].

На думку З.В. Ромовської, підставами виникнення права на захист є як протиправна, так і непротиправна поведінка [2, с. 25]. Приклади протиправної поведінки учасників сімейних правовідносин включають ухилення від виконання обов'язку щодо утримання неповнолітніх дітей чи повнолітніх членів сім'ї, невиконання обов'язку виховання дитини, створення перешкод у спілкуванні діда та баби з онуками тощо. Непротиправна поведінка може проявлятися, наприклад, у випадках вилучення дитини від батьків, які через тяжку фізичну або психічну хворобу не можуть виконувати своїх обов'язків щодо виховання.

Підставами для захисту сімейних прав також є порушення, невизнання або оспорювання суб'єктивного права. Хоча це положення прямо не закріплене у СК України, відповідно до ст. 8 СК України: «Якщо особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, батьками та дітьми, іншими членами сім'ї та родичами не врегульовані СК України, вони регулюються відповідними нормами Цивільного кодексу України, якщо це не суперечить суті сімейних відносин». ЦК України, у свою чергу, визначає, що кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання (ст. 15 ЦК України).

Таким чином, підставою для захисту сімейних немайнових та майнових прав є їх порушення, невизнання або оспорювання. Порушення означає стан, коли суб'єктивне право зазнало протиправного впливу з боку порушника, що призвело до зменшення або повного зникнення права [8, с. 95]. Невизнання права проявляється у пасивному існуванні права, яке не завдає прямої шкоди, але створює правову невизначеність щодо статусу його власника [9, с. 176]. Оспорювання суб'єктивного права відбувається, коли право ставиться під сумнів у юрисдикційному органі [9, с. 176].

Отже, виходячи з аналізу цих джерел, захист сімейних прав можна розглядати як діяльність уповноважених органів або самої особи, спрямовану на усунення протиправної поведінки, що порушує, не визнає або оспорює суб'єктивне право чи охоронюваний законом інтерес.

Ще однією науковою концепцією, яку варто відзначити, є підхід до розкриття змісту поняття «захист права» у його співвідношенні з категорією «охорона». І.В. Венедіктова, аналізуючи охорону та захист прав і інтересів, слушно підкреслює, що їхнє співвідношення утворює своєрідну систему противаг: охорона надається лише законним інтересам, тоді як захист таких інтересів здійснюється виключно правовими методами [10, с. 226].

З.В. Ромовська також наголошує на необхідності розмежування правового захисту та правової охорони. Остання, за її підходом, має два рівні: перший полягає у правовому регулюванні певних суспільних відносин, другий – в охороні конкретних суб'єктивних прав [7, с. 45].

Варто відзначити позицію М.М. Дякович, яка визначає, що охоронними є заходи, спрямовані на недопущення порушення сімейних прав та законних інтересів. Критерієм розмежування охорони та захисту, на її думку, є момент вчинення правопорушення, з яким пов'язується право особи застосовувати передбачені законом засоби захисту [11, с. 144].

Щоб визначити юридичну природу захисту прав та інтересів, передусім необхідно розмежувати це поняття з поняттям право-

вої охорони. Остання розглядається як система двох правових механізмів, що забезпечують позитивне та ретроспективне регулювання суспільних відносин. Позитивне регулювання полягає у впливі норм права на поведінку учасників правовідносин, унаслідок чого вона набуває ознак правомірності. Водночас така поведінка, врегульована нормами права, може бути як правомірною (здійснюваною в межах правових норм і спрямованою на їх виконання), так і протиправною (такою, що порушує встановлені приписи). Саме протиправна поведінка виступає юридичним фактом, який запускає механізм захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод та інтересів.

Захист прав та інтересів є складовою правової охорони, яка, поряд із позитивним регулюванням (визначенням прав і обов'язків суб'єктів), включає комплекс заходів, спрямованих на відновлення порушених, невизнаних або оспорюваних прав та інтересів.

Батьки, усиновлювачі, опікуни, піклувальники, батьки-вихователь, прийомні батьки діють в інтересах дитини як законні представники, у свою чергу, інші члени сім'ї та родичі мають право звернутися за захистом прав та інтересів дитини до органу опіки та піклування або до суду без спеціальних на те повноважень (ч. 2 ст. 258, ч. 2 ст. 262 СК України). Це означає, що для представництва та захисту прав дитини в органах опіки та піклування або в суді бабі, діду, мачусі, вітчиму, братам, сестрам не потрібно мати при собі довіреність чи будь-які інші документи, які підтверджують їхні повноваження.

Відповідно до ст. 242 ЦК України законними представниками малолітніх та неповнолітніх дітей є батьки (усиновлювачі), а законним представником малолітньої особи та фізичної особи, визнаної недієздатною є опікун [12].

Окремі науковці розглядають можливість інших членів сім'ї та родичів діяти в інтересах дитини як форму законного представництва [6, с. 182], враховуючи на ч. 3 ст. 242 ЦК України, відповідно до якої законними представником у випадках, передбачених законом, може бути інша особа. Проте ми не поділяємо цю позицію, адже у ЦК України чітко визначено коло осіб, які є законними представниками дитини, а в цивільно-правовій науці детально досліджено види представництва, в тому числі і законне, без виокремлення зазначеного випадку. Законне представництво батьків (усиновлювачів) та представництво баби й діда при захисті прав і інтересів дітей та онуків має суттєві відмінності. Представництво батьків (усиновлювачів), опікунів і піклувальників є універсальним за обсягом повноважень, тоді як представництво баби та діда щодо онуків обмежується лише вжиттям заходів захисту (шляхом звернення до суду чи органу опіки та піклування) та самозахистом їхніх прав та інтересів [6, с. 182].

Висновки

Захист сімейних прав та інтересів є ключовою гарантією їх реального здійснення, що забезпечує як відновлення порушених прав, так і запобігання майбутнім посяганням. Законодавство України передбачає різні форми та способи такого захисту, що дозволяє комплексно реагувати у випадках порушення, невизнання, оспорювання права.

Література

1. Ромовська З. В. Українське сімейне право: підручн. К. : Правова єдність, 2009. 500 с.

2. Ромовська З. В. Захист в радянському сімейному праві : монографія. Львів; Вид-во при ЛНУ вид. об'єд. «Вища школа», 1985. 180 с.

3. Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України. За заг. ред. Є.О. Харитонова. Х. : ТОВ «Одіссей», 2006. 552 с.

4. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України. За ред. Ю.С. Червоного. К. : Істина, 2003. 464 с.

5. Лісніча Т.В. Захист особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи (право на життя, здоров'я, свободу та особисту недоторканність) дис. … канд. юр. наук : спец. 12.00.03. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2007. 208 с.

6. Сімейне право України : підручн. Л. М. Баранова, В. І. Борисова, І. В. Жилінкова та ін.. За заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Жилінкової. 3-є вид., перероб. і допов. К. : Юрінком Інтер, 2011. 264 с.

7. Чурпіта Г. До поняття захисту сімейних прав та інтересів у порядку цивільного судочинства. Підприємництво, господарство і право, 2017. № 4. С. 44-47.

8. Цивільне право України: навч. посібник. Ю. В. Білоусов, С. В. Лозінська, С. Д. Русу та ін.. За ред. Р. О. Стефанчука. К. : Прецедент, 2005. 448 с.

9. Цивільне право України. Загальна частина: підручник. За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової, Р. А. Майданика. 3-тє вид., перероб. і допов. К. : Юрінком Інтер, 2010. 976 с.

10. Венедіктова І.В. Методологічні засади охоронюваних законом інтересів у приватному праві : монографія. Х. : Нове Слово, 2011. 260 с.

11. Дякович М.М. Охорона і захист сімейних прав та інтересів нотаріусом : монографія. К. : Істина, 2014. 520 с.

12. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

Hrytsyshyna L.,
l_hrytsyshyna@univer.km.ua
Serdechna I.
s0977262778@gmail.com

THE CONCEPT AND ESSENCE OF THE PROTECTION OF FAMILY RIGHTS AND INTERESTS

The study is devoted to the analysis of the concept and essence of the protection of family rights and interests protected by law in the context of modern family legislation of Ukraine. The normative framework is revealed, in particular the provisions of the Family and Civil Codes of Ukraine, which determine the forms and methods of protection, including judicial, administrative and self-protection. The importance of an effective protection mechanism for ensuring the stability of family relations is emphasized.

The work summarizes scientific approaches to the interpretation of the category of "protection of family rights" and its distinction from the concept of "legal protection". It is emphasized that protection involves the use of legally prescribed coercive measures aimed at restoring, recognizing or terminating a violation of rights. Protection, unlike protection, is aimed at preventing offenses.

The grounds for the emergence of the right to protection are determined, including violation, non-recognition and contestation of a subjective right or interest. Examples of both unlawful and non-unlawful behavior that necessitates protection are given.

The issue of representation of the child's interests by parents, guardians, and other relatives is separately highlighted. The differences between the universal powers of legal representatives and the limited powers of grandparents or other relatives in protecting the rights of the child are noted. It is concluded that a comprehensive approach to the protection of family rights contributes not only to the restoration of violated rights, but also to the prevention of future encroachments.

Keywords*: protection, protection, violation of rights, contestation of rights, non-recognition of rights, family rights, representation, interest.*

ПОЗИТИВНІ ДІЇ, РОЗУМНЕ ПРИСТОСУВАННЯ ТА ОБОВ'ЯЗОК ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РІВНОСТІ В СОЦІАЛЬНІЙ ДЕРЖАВІ: МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ РІВНОСТІ

МАКСИМОВИЧ Роман - кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного та європейського права Державний університет «Київський авіаційний інститут»

ORCID ID: https://orchid.org/0000-0003-1812-6624

НЕСТОР Віталій - доктор юридичних наук, професор кафедри теорії держави і права та конституційного права, Міжрегіональна академія управління персоналом,

ORCID ID: 0000-0002-8194-1392

УДК 342.724

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.64

Стаття аналізує три взаємопов'язані механізми досягнення матеріальної (субстантивної) рівності: позитивні дії, розумне пристосування та обов'язок забезпечення рівності. Показано перехід від формальної рівності, що спирається на однакове ставлення, до субстантивної моделі, орієнтованої на подолання структурних бар'єрів.

Підкреслюється роль соціальної держави як інституційної рамки, що конвертує принцип субстантивної рівності у публічні політики та бюджетні зобов'язання, забезпечуючи реальний доступ до соціальних прав.

Позитивні дії розглянуто як колективно-програмні заходи (квоти, преференції, тимчасові програми), спрямовані на виправлення історичних дисбалансів і забезпечення участі маргіналізованих груп. Розумне пристосування окреслено як індивідуалізований юридичний обов'язок держави, роботодавців і надавачів послуг, що передбачає необхідні та пропорційні модифікації без надмірного тягаря для суб'єкта зобов'язання. Обов'язок забезпечення рівності трактується як інституційна вимога до публічних органів активно просувати рівність і запобігати дискримінації на всіх етапах вироблення політики. Методологічним критерієм легітимності цих інструментів слугує принцип пропорційності, який забезпечує баланс між засобами та метою. На основі напрацювань С. Фредман, А. МакКолґан і Я. Корнідеса, а також міжнародних стандартів (зокрема Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю) та релевантної практики Суду ЄС і Конституційного суду ПАР доведено, що сукупне застосування трьох механізмів трансформує право на рівність із декларації на дієвий інструмент соціальної справедливості.

Ключові слова: матеріальна рівність; позитивні дії; розумне пристосування; європейські стандарти; права людини; антидискримінаційне право; обов'язок забезпечення рівності (equality duty); пропорційність; соціальна справедливість; правова держава; соціальна держава; позитивна дискримінація

Постановка проблеми

Забезпечення матеріальної рівності є одним із ключових викликів сучасного правового розвитку як у національному, так і в міжнародному вимірах. Незважаючи на формальне закріплення принципу рівного ставлення у більшості конституцій і міжнародних договорів, практика свідчить, що формальна рівність не гарантує фактичної рівності можливостей, оскільки не враховує структурні, соціальні та історичні нерівності між окремими групами. У цьому контексті

зростає значення позитивних дій, розумного пристосування та обов'язку забезпечення рівності як правових інструментів, спрямованих на активне усунення бар'єрів, що перешкоджають реалізації принципу недискримінації.

З огляду на конституційну доктрину соціальної держави, забезпечення фактичної рівності набуває характеру публічного обов'язку з належним ресурсним, інституційним і процедурним забезпеченням.

У той же час проблема полягає у відсутності єдності підходів до визначення правової природи та меж застосування цих механізмів, їх співвідношення між собою та з принципом формальної рівності. Додаткової складності набуває питання відмежування розумного пристосування як індивідуалізованого обов'язку від позитивних дій як колективних програмних заходів, а також визначення їх взаємозв'язку з інституційними обов'язками держави у сфері забезпечення рівності.

Актуальність дослідження зумовлена потребою теоретичного узагальнення та системного аналізу зазначених правових категорій у вимірі міжнародних стандартів прав людини та практики Європейського Союзу. Вивчення їхньої взаємодії дозволяє не лише уточнити зміст сучасного уявлення про принцип рівності, а й виробити науково обґрунтовані підходи до вдосконалення національного антидискримінаційного законодавства, орієнтованого на подолання структурної дискримінації та досягнення справедливих результатів у реалізації прав людини.

Зв'язок із моделлю соціальної держави уможливлює системну інтеграцію позитивних дій, розумного пристосування та equality duty в політики перерозподілу, соціального захисту і недискримінації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблематика матеріальної рівності та позитивних дій широко висвітлена у працях провідних зарубіжних дослідників, зокрема Сандри Фредман, яка розробила чотиривимірну концепцію субстантивної рівності, Айлін МакКолґан, що обґрунтовує пріоритет матеріальної рівності у протидії дискримінації, та Якоба Корнідеса, який аналізує позитивні дії крізь призму гендерної рівності. Значний внесок у розвиток порівняльно-правового підходу зроблено у звітах Європейської комісії та Equinet щодо міжнародних практик позитивних заходів. У вітчизняній правовій доктрині окремі аспекти проблеми розглядалися переважно у контексті загальної теорії недискримінації, що зумовлює потребу у більш глибокому дослідженні взаємозв'язку позитивних дій, розумного пристосування та обов'язку забезпечення рівності як єдиної системи реалізації матеріальної рівності.

Отже, **метою статті** є комплексний аналіз позитивних дій, розумного пристосування та обов'язку забезпечення рівності як взаємопов'язаних правових механізмів реалізації матеріальної рівності в умовах соціальної держави, спрямованих на подолання структурної дискримінації та забезпечення фактичної рівності можливостей. У межах дослідження передбачається розкрити їх нормативно-правову природу, порівняльно-правові моделі (симетричну, дерогаційну та субстантивну), визначити відмінності між індивідуальним і колективним характером цих заходів, а також обґрунтувати значення принципу пропорційності як універсального критерію їх легітимності у демократичному суспільстві.

Методологічну основу статті становить поєднання загальнонаукових і спеціально-правових методів пізнання. Історико-правовий метод дав змогу простежити формування інститутів позитивних дій і розумного пристосування в міжнародному та європейському праві, а також їх поступову інституціоналізацію в національних правових системах. Формально-юридичний метод використано для аналізу міжнародно-правових актів (зокрема Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю, Договору про функціонування ЄС, директив ЄС про рівність) і прецедентної практики, яка розкриває правову природу позитивних обов'язків щодо забезпечення рівності. Методи аналізу та синтезу застосовано для узагальнення наукових підходів і практики їх реалізації у

сфері подолання структурної дискримінації. Системно-структурний метод дозволив виявити взаємозв'язок між індивідуальними (розумне пристосування), колективними (позитивні дії) та інституційними (обов'язок забезпечення рівності) складовими єдиного механізму реалізації матеріальної рівності у сучасному праві.

Залучено доктрину соціальної держави для інтерпретації позитивних зобов'язань і пропорційності як балансування між правами та бюджетно-політичними ресурсами.

Виклад основного матеріалу

Позитивні дії становлять невід'ємний елемент права на рівність та ефективного захисту від дискримінації. Вони передбачають цілеспрямоване застосування однієї чи кількох захищених ознак, таких як раса, етнічне походження, стать або інша соціальна характеристика, задля усунення наслідків попередньої дискримінації, компенсації наявних структурних нерівностей, запобігання їх повторенню та досягнення фактичної рівності можливостей. У цьому контексті позитивні дії виступають не лише правовим, а й соціально-політичним інструментом подолання системної дискримінації, спрямованим на трансформацію нерівних суспільних структур.

У міжнародному та національному праві позитивні дії позначаються різними термінами: affirmative action (позитивна дія), special temporary measures (спеціальні тимчасові заходи), equalizing measures (вирівнювальні заходи) або positive measures (позитивні заходи)[1]. Незважаючи на термінологічні відмінності, усі вони мають спільну правову мету — забезпечення матеріальної рівності між особами, що перебувають у нерівних умовах. У межах цього дослідження поняття «позитивні дії» використовується як узагальнюючий термін, що охоплює зазначені підходи.

Типовими прикладами позитивних дій є надання преференцій представникам расових або етнічних груп, недостатньо представлених у закладах вищої освіти, запровадження гендерних квот при формуванні органів влади чи керівних структур, а також інші механізми, спрямовані на усунення дисбалансу у доступі до можливостей.

Аналізуючи питання позитивних дій, варто розпочати з того, що найпоширенішим підходом до розуміння рівності у праві є концепція формальної рівності, що випливає з класичної правової традиції. Вона передбачає, що у правових нормах принцип рівності має бути закріплений як універсальний і загальнообов'язковий. Такий підхід у свою чергу означає однакове ставлення до всіх осіб, що відповідає першій частині класичної формули рівності часів Арістотеля - «ставитися однаково до рівних». Отже, формальна рівність базується на принципі послідовності, який зобов'язує правозастосовні органи забезпечувати однакове ставлення до всіх суб'єктів у подібних правових ситуаціях.

Натомість концепція матеріальної (субстантивної) рівності, враховуючи наявні соціальні нерівності, вимагає активного втручання для їх подолання. На відміну від формальної рівності, що передбачає радше негативні зобов'язання держави та інших суб'єктів владних повноважень утримуватися від встановлення необґрунтованих відмінностей у ставленні, матеріальна рівність покладає на них позитивні обов'язки — вживати конкретних заходів (позитивних дій), спрямованих на усунення структурних причин нерівності[2].

Як слушно зазначає Сандра Фредман, «матеріальна рівність виходить за межі простого однакового ставлення, визнаючи, що ставлення до всіх однаково, попри існуючі форми неблагополуччя чи дискримінації, може лише відтворювати нерівність»[3]. Таким чином, концепція матеріальної рівності фокусується не лише на становищі окремої особи, а й на системних відмінностях між соціальними групами, коли нерівність у ставленні безпосередньо випливає з попереднього чи структурного неблагополуччя певної групи.

[1] Supreme Court of the United States. (2003, June 23). *Grutter v. Bollinger*, 539 U.S. 306.

[2] Fredman, S. (2016). Substantive equality revisited. *International Journal of Constitutional Law, 14*(3), 712–738.

[3] Fredman, S. (2008). *Human rights transformed: Positive rights and positive duties*. Oxford University Press.

Матеріальний (субстантивний) підхід до розуміння рівності покликаний усунути обмеження, зумовлені принципом формальної рівності, відповідно до якого однакове ставлення до всіх у ситуації тривалих соціальних нерівностей лише сприяє закріпленню цих нерівностей. Інакше кажучи, коли всіх осіб розглядають як рівних без урахування фактичної соціальної нерівності, результатом стає відтворення соціального неблагополуччя, а не його подолання. Саме тому для досягнення реальної, тобто фактичної рівності іноді необхідно застосовувати нерівне ставлення, яке дозволяє компенсувати структурні дисбаланси та забезпечити справедливий результат.

Сандра Фредман розробила чотиривимірну концепцію матеріальної рівності, що визначає основні напрями її реалізації у правовій політиці та на практиці:

– подолання циклу неблагополуччя — усунення наслідків історичної дискримінації та соціальної нерівності, що передаються з покоління в покоління;

– виправлення упереджень і стигматизації — протидія дискримінаційним уявленням, стереотипам, приниженню, стигмі та насильству шляхом формування нових соціальних стандартів, які запобігають відтворенню стереотипів;

– посилення участі вразливих груп — створення умов для активної участі представників маргіналізованих груп у всіх сферах суспільного життя, формування так званої «критичної маси», що здатна впливати на прийняття рішень;

– визнання відмінностей і структурна трансформація — забезпечення системних змін, які виходять за межі індивідуальних випадків, покладаючи відповідальність не лише на окремих осіб, а й на організації та інститути, а також формування колективних рішень на інституційному рівні[4].

Іншими словами матеріальна рівність зосереджується на рівності результату, а не лише на формальній рівності. Вона не обмежується першою частиною Арістотелівського принципу («ставитися однаково до рівних»), а й включає і другу його частину, яка передбачає, що для досягнення справжньої рівності необхідно по-різному ставитися до тих, хто перебуває у нерівному становищі. Такий підхід виходить за межі формального розуміння рівності й орієнтується на фактичну рівність можливостей і результатів.

У цьому контексті матеріальна рівність безпосередньо пов'язана з концепцією непрямої дискримінації (disparate impact discrimination), що виникає тоді, коли норма чи політика є формально нейтральною, проте має негативний вплив на певні соціальні групи. Такий тип дискримінації проявляється тоді, коли відмінності між суб'єктами прав ігноруються, а правові норми застосовуються без належного урахування конкретних обставин та особливостей груп, яких вони стосуються.

Подібний підхід, заснований на принципі «one-size-fits-all», тобто універсального, єдиного стандарту для всіх, нехтує потребами та внутрішніми обмеженнями окремих соціальних груп. Припущення, що всі особи є рівними від початку без визнання наявної соціальної нерівності стартових позицій, призводить до того, що правові системи фактично закріплюють і відтворюють існуючу нерівність, попри формальне проголошення рівного ставлення.

Як слушно зауважує Айлін МакКолґан, саме матеріальна (субстантивна) рівність, а не формальна, є ключовим чинником у боротьбі з дискримінацією[5].

У той же час як зазначає Якоб Корнідес, гендерна рівність не означає, що жінки та чоловіки мають абсолютно однакові права, а радше передбачає однакові умови життя, зокрема рівну оплату праці, рівні можливості обіймати керівні посади тощо. Для досягнення справжньої рівності необхідно враховувати фактичні відмінності між статями (наприклад, здатність жінок до вагітності), які можуть становити перешкоду на шляху до реальної рівності. Подолати ці об'єктивні відмінності можливо лише шляхом диференційованого підходу у правовому регулю-

[4] Fredman, S. (2016). Substantive equality revisited. *International Journal of Constitutional Law, 14*(3), 712–738.

[5] McColgan, A. (2014). *Discrimination, equality and the law*. Hart Publishing.

ванні, тобто через застосування позитивних дій[6].

Таким чином, навіть якщо це може здаватися певною суперечністю, поняття рівність не є тотожним поняттю однакові права, а законодавство у сфері протидії дискримінації може цілком легітимно містити різницю у ставленні, якщо вона спрямована на усунення структурної нерівності та досягнення фактичної рівності можливостей.

Отже, позитивні дії ґрунтуються на концепції матеріальної рівності. Вони являють собою заходи, спрямовані на подолання структурних відмінностей між соціальними групами, з метою досягнення фактичної рівності шляхом цілеспрямованого урахування цих відмінностей. Інакше кажучи, позитивні дії не нівелюють відмінності, а навпаки — визнають їх як необхідну передумову для реалізації справжньої рівності можливостей[7].

Водночас розуміння позитивних дій у різних правових традиціях є неоднаковим і значною мірою залежить від соціального та географічного контексту. Те, що в одній юрисдикції розглядається як легітимний механізм забезпечення рівності, в іншій може сприйматися як виняток із принципу недискримінації.

У цьому дослідженні поняття позитивних дій розглядається крізь призму підходу Сандри Фредман, яка виокремлює три основні моделі розуміння позитивних дій:

– симетричний підхід (symmetric approach), за якого позитивні дії тлумачаться як нейтральні інструменти, доступні для будь-якої сторони, що зазнає дискримінації;

– підхід дерогації (derogation approach), який розглядає позитивні дії як виняток із загального принципу рівного ставлення;

– матеріальний (субстантивний) підхід (substantive approach), що сприймає позитивні дії як необхідний елемент досягнення фактичної рівності, а не як відступ від неї[8].

Проаналізуємо кожну з цих моделей детальніше.

Згідно із симетричним підходом, позитивні дії розглядаються як порушення принципу рівності. Така інтерпретація ґрунтується на переконанні, що будь-яке розрізнення за ознакою, зокрема раси чи статі, суперечить самій сутності рівного ставлення. Відповідно рівність трактується як абсолютна заборона врахування відмінностей між групами чи індивідами. Цей підхід чітко відображено у висловлюванні судді Верховного суду США Джона Робертса: «Єдиний спосіб припинити дискримінацію за расовою ознакою — це припинити дискримінацію за расовою ознакою»[9].

Підхід дерогації виходить із того, що позитивні дії становлять виняток із загального принципу рівності. Згідно з цим підходом позитивні заходи не розглядаються як невід'ємна частина забезпечення рівності, а радше як допустиме відхилення від принципу рівного ставлення, виправдане необхідністю досягнення фактичної рівності у специфічних випадках[10].

Саме такого підходу традиційно дотримується Європейський Союз. Зокрема, як у Договорах, так і в Директивах ЄС про рівність позитивні дії формулюються як допустимі винятки з принципу недискримінації, які держави-члени мають право запроваджувати для досягнення повної та фактичної рівності. Це закріплено, зокрема, в статті 157(4) Договору про функціонування Європейського Союзу (TFEU), де зазначено, що принцип рівного ставлення не перешкоджає державам-членам застосовувати заходи, спрямовані на усунення фактичних нерівностей між чоловіками та жінками у сфері праці та зайнятості[11].

---

[6] Cornides, J. (2012). Three case studies on anti-discrimination. *The European Journal of International Law, 23*(2), 517–547. https://doi.org/10.1093/ejil/chs022

[7] European Commission. (2009). *International perspectives on positive action measures: A comparative analysis in the European Union, Canada, the United States and South Africa*. Office for Official Publications of the European Communities.

[8] Fredman, S. (2008). *Human rights transformed: Positive rights and positive duties*. Oxford University Press.

[9] Supreme Court of the United States. (2007). *Parents Involved in Community Schools v. Seattle School District No. 1*, 551 U.S. 701.

[10] Equinet. (2014). *Positive action measures: The experience of equality bodies*. Equinet – European Network of Equality Bodies.

[11] Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU), Oct. 26, 2012, *Official Journal of the European Union*, C 326.

Так, наприклад, відповідно до статті 5 Директиви 2000/43/ЄС про впровадження принципу рівного ставлення незалежно від расового чи етнічного походження зазначається, що з метою забезпечення повної рівності на практиці принцип рівного ставлення не перешкоджає жодній державі-члену підтримувати або запроваджувати спеціальні заходи, спрямовані на запобігання чи компенсацію неблагополуччя, пов'язаного з расовим або етнічним походженням[12].

Таким чином, у межах дерогаційного підходу позитивні дії розглядаються не як складова права на рівність, а як інструмент тимчасового відступу від формальної рівності з метою досягнення матеріальної рівності результатів.

І наостанок матеріальний (субстантивний) підхід виходить із того, що позитивні дії є невід'ємним засобом досягнення рівності, а не відступом від принципу рівності. Цей підхід розглядає позитивні заходи як органічну частину системи правового захисту від дискримінації, що забезпечує реалізацію рівності у фактичному, а не лише формальному вимірі.

Яскраво цю позицію сформулював суддя Мосенеке з Конституційного суду Південної Африки, зазначивши таке: «Заходи з відновлення справедливості не є відступом від принципу рівності, а становлять його сутнісну й невід'ємну частину. Їх основна мета полягає у сприянні досягненню рівності»[13].

У контексті аналізу позитивних дій як механізму забезпечення фактичної рівності важливо звернути увагу на поняття обов'язку забезпечення рівності, що покладається на державу.

Так, обов'язок забезпечення рівності може бути визначений як законодавчо встановлений позитивний обов'язок державних органів та інших суб'єктів публічного управління сприяти досягненню рівності та запобігати дискримінації, виходячи за межі загального обов'язку утримуватися від дискримінаційних дій. Інакше кажучи, ці обов'язки зобов'язують державні установи не лише враховувати потребу усунення незаконної дискримінації, переслідування чи віктимізації, але й активно сприяти забезпеченню рівних можливостей між особами, які мають захищені ознаки (protected characteristics). Таким чином, обов'язок забезпечення рівності передбачає активне просування рівності, а не лише пасивне дотримання принципу недискримінації[14].

Варто зазначити, що хоча окремі види таких обов'язків можуть бути кваліфіковані як позитивні дії, не всі позитивні дії є обов'язками. Інакше кажучи, лише деякі позитивні заходи, наприклад квоти, мають обов'язковий характер і можуть бути визначені як елементи обов'язку забезпечення рівності.

Згідно із сучасними порівняльно-правовими дослідженнями у європейському правовому просторі сформувалися три основні категорії законодавчо встановлених обов'язків щодо рівності:

– превентивні обов'язки (preventive duties) — зобов'язання організацій (як державних, так і приватних) вживати заходів для запобігання дискримінації, переслідуванню чи сексуальним домаганням у сфері праці або під час надання товарів і послуг;

– інституційні обов'язки (institutional duties) — вимога до організацій (публічних і приватних) сприяти рівності серед працівників або серед осіб, які користуються їхніми послугами;

– обов'язки з підтримання рівності (mainstreaming duties) — зобов'язання державних органів враховувати принцип рівності у процесі здійснення своїх функцій, включно із законотворчістю, бюджетуванням, регулюванням і формуванням державної політики[15].

Таким чином, обов'язки щодо забезпечення рівності становлять інституційний

[12] Council Directive 2000/43/EC of 29 June 2000 implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of racial or ethnic origin, 2000 O.J. (L 180) 22.

[13] Constitutional Court of South Africa. (2004). *Minister of Finance v. Van Heerden* (CCT 63/03) [2004] ZACC 3, 2004 (6) SA 121 (CC).

[14] Government Equalities Office. (2011). *Equality Act 2010: Public sector equality duty – What do I need to know? A quick start guide for public sector organisations*. Government Equalities Office.

[15] Equinet. (2016). *Making Europe more equal: A legal duty?* Equinet – European Network of Equality Bodies.

прояв позитивних зобов'язань держави, спрямованих на реалізацію матеріальної рівності у правовій системі.

У соціальній державі equality duty виконує функцію інституційного «шлюзу», через який принцип субстантивної рівності трансформується у програмні акти, бюджетні пріоритети та стандарти надання публічних послуг (освіта, охорона здоров'я, зайнятість), забезпечуючи матеріальний зміст прав.

Ще одним способом глибше розкрити сутність позитивних дій є аналіз їхнього співвідношення з іншим важливим інструментом забезпечення рівності — розумним пристосуванням (reasonable accommodation).

Так, розумне пристосування означає необхідні та доцільні зміни чи коригування, які не накладають непропорційного або надмірного тягаря на суб'єкта зобов'язання, коли такі зміни потрібні у конкретному випадку для забезпечення особам з інвалідністю можливості користуватися всіма правами людини та основоположними свободами на рівній основі з іншими.

Прикладами розумного пристосування можуть бути:

– забезпечення доступності приміщень і інформації для осіб з інвалідністю;

– модифікація обладнання чи робочого середовища;

– перегляд організації діяльності або розкладу роботи;

– адаптація навчальних програм, матеріалів і методів викладання;

– коригування медичних процедур;

– забезпечення підтримки персоналу, що необхідна для участі особи з інвалідністю за умови, що це не створює непропорційного чи надмірного тягаря[16].

Варто зазначити, що провадження обов'язку щодо розумного пристосування передбачає дотримання кількох ключових принципів:

– виявлення та усунення бар'єрів, які перешкоджають реалізації прав осіб з інвалідністю, шляхом діалогу з відповідною особою;

– оцінювання здійсненності пристосування — воно не може вимагатися, якщо є юридично або фактично неможливим;

– оцінювання доцільності та ефективності пристосування — воно має бути необхідним і придатним для забезпечення реалізації відповідного права[17].

Як й у випадку з позитивними діями, визначальним чинником для оцінки необхідності розумного пристосування є аналіз пропорційності. Він передбачає не лише оцінку того, чи створює передбачене пристосування непропорційний або надмірний тягар для суб'єкта зобов'язання, але й визначення пропорційного зв'язку між засобами, які застосовуються, і метою, що полягає у забезпечення можливості реалізації відповідного права. Важливим елементом є також перевірка, чи є обране пристосування адекватним і придатним для досягнення основної мети — просування рівності та усунення дискримінації щодо осіб з інвалідністю.

Таким чином, як позитивні дії, так і розумне пристосування мають спільну нормативну основу — вони є проявами позитивних зобов'язань держави та приватних суб'єктів щодо забезпечення матеріальної рівності шляхом активного втручання, пропорційного до виявлених відмінностей і потреб конкретних осіб або груп.

Однак, попри спільну мету, що полягає у досягненні фактичної рівності, розумне пристосування та позитивні дії відрізняються за своїм правовим характером, сферою застосування та суб'єктним спрямуванням. Розумне пристосування є індивідуалізованим обов'язком, що вимагає від державних органів, роботодавців чи надавачів послуг забезпечити конкретні зміни або модифікації для особи з інвалідністю з метою гарантування їй рівного доступу до прав і можливостей. Воно застосовується ad hoc, тобто у відповідь на потреби конкретної особи, і є обов'язковим юридичним зобов'язанням, невиконання якого становить форму дискримінації. Натомість позитивні дії мають колективний і програмний характер — це

[16] United Nations. (2006). *Convention on the Rights of Persons with Disabilities*. United Nations General Assembly, A/RES/61/106.

[17] United Nations Committee on the Rights of Persons with Disabilities. (2018, April 26). *General comment No. 6 on equality and non-discrimination* (CRPD/C/GC/6). United Nations.

системні політики чи заходи, спрямовані на усунення історичних або структурних нерівностей щодо цілих соціальних груп. Вони, як правило, мають тимчасовий або превентивний характер і спрямовані на досягнення матеріальної рівності у ширшому соціальному контексті. Отже, якщо розумне пристосування є засобом індивідуальної компенсації, то позитивні дії — інструментом інституційної трансформації, покликаним змінити самі умови, що породжують нерівність.

Висновки

Позитивні дії, розумне пристосування та обов'язок забезпечення рівності становлять взаємопов'язані складові сучасної концепції матеріальної рівності, яка слугує переходом від формального до субстантивного розуміння принципу недискримінації. Ці механізми ґрунтуються на визнанні того, що однакове ставлення до всіх не завжди забезпечує справедливість, а навпаки може відтворювати наявні соціальні та структурні нерівності. Позитивні дії, спрямовані на усунення історичних та інституційних дисбалансів між групами, мають колективний і програмний характер та виконують функцію інструмента соціальної трансформації. Розумне пристосування, навпаки, є індивідуалізованим юридичним обов'язком, який гарантує особам з інвалідністю та іншим вразливим категоріям реальний доступ до прав і можливостей через конкретні та доцільні зміни без накладення непропорційного тягаря на суб'єкта зобов'язання. Обов'язок забезпечення рівності, закріплений у законодавстві низки держав, інституціалізує позитивні зобов'язання держави, вимагаючи від органів влади та інших суб'єктів публічної сфери не лише утримуватися від дискримінації, але й активно сприяти усуненню нерівності у процесі формування та реалізації політики. Спільною методологічною основою для цих механізмів є принцип пропорційності, який забезпечує баланс між засобами та метою, надаючи їм легітимності в демократичному суспільстві.

У межах соціальної держави ці механізми набувають не факультативного, а обов'язкового й системоутворюючого значення, адже слугують інструментами реалізації конституційного принципу фактичної рівності.

У своїй сукупності ці інструменти перетворюють право на рівність із декларативного постулату на дієвий механізм реалізації соціальної справедливості, що відповідає сучасним міжнародним стандартам прав людини та тенденціям розвитку європейського антидискримінаційного права.

Література

1. Constitutional Court of South Africa. (2004). *Minister of Finance v. Van Heerden* (CCT 63/03) [2004] ZACC 3, 2004 (6) SA 121 (CC).
2. Cornides, J. (2012). Three case studies on anti-discrimination. *The European Journal of International Law, 23*(2), 517–547. https://doi.org/10.1093/ejil/chs022
3. Council Directive 2000/43/EC of 29 June 2000 implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of racial or ethnic origin, 2000 O.J. (L 180) 22.
4. Equinet. (2014). *Positive action measures: The experience of equality bodies*. Equinet – European Network of Equality Bodies.
5. Equinet. (2016). *Making Europe more equal: A legal duty?* Equinet – European Network of Equality Bodies.
6. European Commission. (2009). *International perspectives on positive action measures: A comparative analysis in the European Union, Canada, the United States and South Africa*. Office for Official Publications of the European Communities.
7. Fredman, S. (2008). *Human rights transformed: Positive rights and positive duties*. Oxford University Press.
8. Fredman, S. (2016). Substantive equality revisited. *International Journal of Constitutional Law, 14*(3), 712–738.
9. Government Equalities Office. (2011). *Equality Act 2010: Public sector equality duty – What do I need to know? A quick start guide for public sector organisations*. Government Equalities Office.
10. McColgan, A. (2014). *Discrimination, equality and the law*. Hart Publishing.
11. Supreme Court of the United States. (2003, June 23). *Grutter v. Bollinger*, 539 U.S. 306.
12. Supreme Court of the United States. (2007). *Parents Involved in Community Schools v. Seattle School District No. 1*, 551 U.S. 701.

13. Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU), Oct. 26, 2012, *Official Journal of the European Union*, C 326.

14. United Nations Committee on the Rights of Persons with Disabilities. (2018, April 26). *General comment No. 6 on equality and non-discrimination* (CRPD/C/GC/6). United Nations.

15. United Nations. (2006). *Convention on the Rights of Persons with Disabilities*. United Nations General Assembly, A/RES/61/106.

POSITIVE ACTION, REASONABLE ACCOMMODATION AND THE EQUALITY DUTY IN THE SOCIAL (WELFARE) STATE: MECHANISMS FOR IMPLEMENTING SUBSTANTIVE EQUALITY

The article examines three interrelated mechanisms of substantive equality—positive action, reasonable accommodation, and the equality duty. It traces the shift from formal equality, centred on identical treatment, to a substantive model addressing structural barriers.

The analysis situates these mechanisms within the framework of the social (welfare) state, which converts substantive equality into public policies and budgetary commitments, thereby ensuring effective access to social rights.

Positive action is presented as collective, programmatic measures (quotas, preferences, temporary schemes) designed to redress entrenched disadvantages and enable meaningful participation of under-represented groups. Reasonable accommodation is conceptualised as an individualised legal duty of states, employers and service providers to implement necessary and proportionate adjustments without imposing an undue burden. The equality duty is analysed as an institutional obligation requiring public authorities to proactively mainstream equality and prevent discrimination across policymaking. Proportionality operates as the core test of legitimacy, ensuring an appropriate balance between means and aims. Building on the work of Sandra Fredman, Aileen McColgan and Jakob Cornides, and drawing on international standards (notably the UN CRPD) as well as relevant case law of the CJEU and the South African Constitutional Court, the article argues that the combined use of these mechanisms turns the right to equality from a declarative principle into an effective tool of social justice.

Keywords: substantive equality; positive action; reasonable accommodation; European standards; human rights; anti-discrimination law; equality duty; proportionality; social justice; law-based (rule-of-law) state; welfare state; positive discrimination.

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ У НІМЕЧЧИНІ

КОВАЛЕНКО Руслан Іванович - доктор юридичних наук, доцент кафедри трудового права та права соціального забезпечення Київського національного університету імені Тараса Шевченка

МАЦЮК Володимир Ярославович - доктор юридичних наук, начальник відділу Центрального управління Військової служби правопорядку

УДК 249.2

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.65

Актуальність дослідження

Сучасні трансформації ринку праці в Європейському Союзі особливо гостро проявляються в академічному секторі, де поєднуються високі вимоги до наукової продуктивності, мобільності та гнучкості з очікуванням стабільності зайнятості й прозорих кар'єрних траєкторій. Німеччина, яка традиційно вважається одним із провідних центрів європейської науки та вищої освіти, демонструє парадоксальну ситуацію: потужна система публічних досліджень співіснує з високим рівнем тимчасової зайнятості та обмеженими перспективами довгострокової академічної кар'єри для більшості наукових працівників.

Правове регулювання строкових трудових договорів у науковій сфері ФРН істотно відрізняється від загальних трудових стандартів, що створює специфічний режим «особливої гнучкості» для університетів і дослідницьких інститутів. Цей режим, з одного боку, покликаний підтримувати динамічність, мобільність і конкурентність академічного середовища, а з іншого — породжує хронічну нестабільність, «відтік мізків» та структурні дисбаланси наукових кар'єр.

У такому контексті особливої актуальності набуває аналіз правових і фактичних наслідків масового використання строкових контрактів у німецькій академічній сфері, а також оцінка впливу цих практик на науково-педагогічних працівників, які перебувають у ситуації тривалої невизначеності.

Метою статті є проаналізувати особливості правового регулювання строкових трудових договорів у системі вищої освіти та публічних досліджень Німеччини, виявити їх вплив на кар'єрні перспективи науково-педагогічних працівників і окреслити основні ризики такої моделі для розвитку наукового потенціалу, зокрема в контексті «відтоку мізків» та дефіциту кваліфікованих кадрів.

Виклад основного матеріалу

У Німеччині система вищої освіти та публічних досліджень характеризується значною часткою тимчасових трудових договорів з короткою тривалістю та майже повною відсутністю чітких кар'єрних перспектив [1]. Ця особливість значною мірою зумовлена специфічним законодавством про строкову зайнятість, яке дозволяє університетам та іншим державним науково-дослідним установам широко застосовувати такі контракти, нерідко зловживаючи його положеннями [1]. Ми переконані, що такий підхід, незважаючи на декларовані цілі, суперечить принципам стабільності зайнятості та підриває розвиток наукового потенціалу, адже лише 13% академічного персоналу німецьких університетів обіймають професорські посади, які передбачають постійний контракт [1].

На відміну від неакадемічного сектору, де законодавство суворо регулює строкові трудові договори, академічна сфера в Німеччині має значно гнучкіші норми, що

дозволяє триваліші періоди тимчасової зайнятості [2]. Зокрема, Закон про строкові трудові договори в науковій сфері дозволяє сумарно до 12 років тимчасової зайнятості (шість років до та шість років після здобуття ступеня доктора філософії), тоді як загальне трудове законодавство ФРН обмежує строкові контракти двома роками, після чого працівник має переходити на постійну посаду, якщо він залишається в тій самій організації [2]. Ця дихотомія створює умови, за яких науково-педагогічні працівники, особливо на початкових етапах кар'єри, перебувають у постійній невизначеності, що негативно позначається на їхній здатності планувати майбутнє та зосереджуватися на довгострокових дослідженнях [2].

Ми вважаємо, що дана ситуація призводить до значної плинності кадрів та втрати кваліфікованих спеціалістів, оскільки науковці змушені шукати стабільніші можливості за кордоном, де умови працевлаштування є більш привабливими та передбачуваними [3]. Ця тенденція особливо помітна у порівнянні з іншими європейськими країнами, де, наприклад, у Нідерландах близько 60% академічного персоналу працює за строковими контрактами, тоді як у Франції, Великій Британії та Швеції цей показник становить 30–35% [2]. Така розбіжність у тривалості тимчасової зайнятості та відсутність чітких кар'єрних шляхів, на нашу думку, є однією з ключових причин «відтоку мізків» з Німеччини, що посилює проблему нестачі кваліфікованих кадрів у науковій сфері [4].

Ми вважаємо, що існуючі норми працевлаштування значно ускладнюють довгострокове кар'єрне планування для наукових співробітників, особливо для іноземних науковців та представників маргіналізованих груп, які стикаються з додатковими бар'єрами [2]. Ми переконані, що це не тільки підриває науковий прогрес, перешкоджаючи довгостроковим та інноваційним дослідженням, але й створює значний стрес, змушуючи досвідчених науковців залишати німецьку академічну систему [2]. Крім того, ми відзначаємо, що така система не лише ускладнює особисте планування для науковців, а й негативно впливає на якість досліджень через постійну невизначеність щодо продовження контрактів та недостатнє забезпечення стабільних умов праці [2]. Ми вважаємо, що для підтримки високоякісних досліджень необхідні відповідні умови праці та зайнятості для науковців [5].

Ми також звертаємо увагу на те, що більшість академічного та художнього персоналу в Німеччині (92%) зайняті за строковими контрактами, і лише близько 3% усіх докторів наук зрештою отримують професорські посади [6]. Ми вважаємо, що поточна ситуація значно ускладнює утримання кваліфікованого персоналу в німецьких університетах, що, на нашу думку, є критичним викликом в умовах зростаючого дефіциту фахівців [4]. Ми бачимо, що подібна організація трудових відносин в академічній сфері Німеччини призводить до того, що значна частина науково-педагогічних працівників вимушена постійно витрачати час на пошук нового місця роботи та подання заявок на гранти, замість зосередження на фундаментальних дослідженнях [4]. Ми переконані, що це створює значний тиск та погіршує умови праці, призводячи до вигорання та зниження мотивації серед науковців, як зазначають Д. Шванке та Р. Р. Роде [4]. [3].

На нашу думку, такий стан речей провокує виникнення конфлікту інтересів, коли викладачі постають перед дилемою: інвестувати час у викладання або зосередитися на дослідницькій роботі та публікаціях, що, на жаль, негативно впливає на якість обох аспектів академічної діяльності. Ця ситуація, на наше переконання, є особливо критичною для викладачів політичних наук у Німеччині, оскільки вони змушені балансувати між викладацькими обов'язками та вимогами до досліджень, що посилює тиск та невизначеність [3]. Ми спостерігаємо, що така дилема негативно позначається на роботі молодих вчених, для яких успішною стратегією часто є мінімізація викладацького навантаження та його інтеграція з власними дослідженнями [3]. Ми погоджуємося з твердженням Д. Шванхольц, що така стратегія, хоч і прагматична, але призводить до недостатнього інвестування часу в розробку нових навчальних програм та інтенсивний супровід студентів [3]. На нашу думку,

це перешкоджає створенню високоякісних освітніх програм та інноваційних підходів у викладанні [3].

На нашу думку, описана модель правового регулювання строкової зайнятості в науковій сфері Німеччини формує своєрідну «піраміду нестабільності», де вузький прошарок професорів із постійними контрактами спирається на масивну базу тимчасово зайнятих науковців. Така структурна асиметрія суперечить загальним тенденціям розвитку європейського трудового права, орієнтованого на забезпечення балансу між гнучкістю та безпекою зайнятості.

По-перше, тривалий допустимий період строкової зайнятості (до 12 років) об'єктивно перетворює тимчасові договори на «квазипостійні», але без притаманних постійній зайнятості гарантій. Це підриває базовий принцип передбачуваності трудових відносин і суперечить логіці загального трудового законодавства ФРН, де строкова зайнятість є винятком, а не правилом.

По-друге, описана модель створює приховану сегрегацію в межах академічної спільноти: молоді вчені, іноземні дослідники та представники маргіналізованих груп фактично опиняються в зоні підвищеного ризику нестабільності та вимушеної мобільності. Висока залежність від грантового фінансування та конкурсних процедур посилює цю вразливість, адже успішність кар'єри стає більш залежною від короткострокових проектних показників, ніж від довгострокового розвитку дослідницької школи.

По-третє, постійна конкуренція за контракти та гранти неминуче впливає на розподіл часу між викладанням і дослідженнями. Як справедливо відзначається в наведеному фрагменті, для молодих науковців «раціональною» стратегією стає мінімізація викладацького навантаження. Це суперечить суспільному очікуванню високої якості вищої освіти, оскільки розробка інноваційних освітніх програм і належна робота зі студентами вимагають значного часу, який у реальності витрачається на «виживання» в системі строкових контрактів.

По-четверте, феномен «відтоку мізків» у цьому контексті виступає не лише наслідком індивідуального вибору науковців, а й прямим результатом нормативної конструкції, яка робить тривалу академічну кар'єру в Німеччині малопередбачуваною. Структурна несумісність між високими стандартами наукових результатів і низьким рівнем гарантій зайнятості закономірно спонукає дослідників шукати альтернативні юрисдикції із більш збалансованими режимами.

На нашу думку, аналіз цієї моделі має значення не лише для розуміння внутрішніх проблем німецької академічної системи, а й для формування підходів до реформування трудових відносин у науці в інших країнах. Вона слугує певним «застереженням» щодо небезпеки надмірної гнучкості, яка, вийшовши за межі розумного балансу, починає руйнувати самі засади розвитку наукового потенціалу.

Висновки

1. Система правового регулювання строкових трудових договорів у науковій сфері Німеччини істотно відрізняється від загального трудового законодавства, формуючи окремий, більш гнучкий режим, який фактично легалізує тривалу тимчасову зайнятість науковців.

2. Масове застосування строкових контрактів (до 92% академічного та художнього персоналу) за одночасно низької частки постійних професорських посад (близько 13% штату) створює структурну піраміду нестабільності, в основі якої перебувають молоді вчені та дослідники без чітких кар'єрних перспектив.

3. Така модель спричиняє низку негативних наслідків: плинність кадрів, «відтік мізків», підвищений рівень професійного стресу, вигорання, а також погіршення умов для здійснення довгострокових і інноваційних досліджень. Особливо вразливими є іноземні науковці та представники маргіналізованих груп.

4. Конфлікт між викладацькими обов'язками та вимогами до наукової продуктивності, зумовлений постійною конкуренцією за контракти й гранти, негативно позначається як на якості викладання, так і на розвитку дослідницьких програм, що підтверджується практикою викладачів, зокрема в галузі політичних наук.

5. Німецький досвід демонструє, що надмірне розширення сфери строкової зайнятості в академічному секторі, навіть під прикриттям цілей гнучкості та мобільності, може суперечити принципам стабільності зайнятості й довгострокового розвитку наукового потенціалу, а також стимулювати структурний дефіцит кваліфікованих кадрів.

6. Отже, реформування відповідного законодавства потребує пошуку більш збалансованої моделі, яка б поєднувала гнучкість кадрової політики університетів із реальними гарантіями стабільної зайнятості та прозорими кар'єрними траєкторіями для науково-педагогічних працівників. Без такого балансу неможливо забезпечити сталий розвиток наукових шкіл та конкурентоспроможність національної системи вищої освіти й досліджень.

Література

1. Kuhnt M., Müßig P., Reitz T. There are alternatives. Models for sustainable employment structures in the German system of higher education // Frontiers in Research Metrics and Analytics. 2024. (9).

2. Davidson J. D. et al. Postdoctoral researchers' perspectives on working conditions and equal opportunities in German academia // Frontiers in Psychology. 2023. (14).

3. Blum S. et al. Who Teaches in Germany and How? Debates on the Future of Teaching Political Science at German Universities // Politische Vierteljahresschrift. 2023. № 1 (65). С. 145.

4. Bahr A., Eichhorn K., Kubon S. Wie wir dort gelandet sind, wo wir jetzt wegmüssen: Geschichte und Zukunft des deutschen Wissenschaftssystems // NTM Zeitschrift für Geschichte der Wissenschaften Technik und Medizin. 2024. № 3 (32). С. 313.

5. Rahal R.-M. et al. Quality research needs good working conditions // Nature Human Behaviour. 2023. № 2 (7). С. 164.

6. König J. Postdoctoral employment and future non-academic career prospects // PLoS ONE. 2022. № 12 (17).

ІНТЕРПРЕТАЦІЙНА ЮРИСДИКЦІЯ ІНВЕСТИЦІЙНИХ ТРИБУНАЛІВ ЩОДО ПРИНЦИПІВ ЗАХИСТУ ІНВЕСТИЦІЙ: ВИКЛИКИ ДЛЯ АВТОНОМІЇ ПРАВА ЄС

ГОНЧАРОВ Володимир Вікторович - кандидат юридичних наук, науковий співробітник Національної академії правових наук України
ORCID ID: 0000-0002-1041-3939
DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.66

Стаття присвячена дослідженню того, як інвестиційні трибунали здійснюють тлумачення принципів захисту інвестицій у міжнародних договорах та яким чином така інтерпретаційна юрисдикція вступає у напружену взаємодію з вимогами автономії права Європейського Союзу. У фокусі уваги перебувають, по-перше, стандарт справедливого та рівноправного ставлення, принципи повного захисту і безпеки, заборони свавільної експропріації, захисту легітимних очікувань інвестора та процесуальні гарантії доступу до незалежного форуму, а по-друге - спосіб, у який арбітражні трибунали використовують ці принципи для «додаткового нормотворення» поза текстом договорів. Показано, що широке й креативне тлумачення вказаних принципів, властиве значній частині практики інвестиційних трибуналів, дедалі частіше сприймається Судом ЄС та національними судами держав-членів як загроза інституційній рівновазі Союзу, його конституційній ідентичності та ефективному функціонуванню внутрішнього ринку. На матеріалі рішень у справах Achmea, Komstroy, Висновку 1/17 щодо CETA та низки арбітражних рішень простежується, як формується «конфлікт інтерпретацій», у межах якого одна й та сама сукупність договірних положень та принципів захисту інвестицій по-різному прочитується інвестиційними трибуналами та Судом ЄС. У статті обґрунтовується, що цей конфлікт має не випадковий, а структурний характер, оскільки спирається на різні уявлення про джерела легітимності інтерпретаційної влади: для інвестиційних трибуналів такою легітимацією виступає згода держав на арбітраж та Віденська конвенція про право міжнародних договорів, тоді як для Союзу - установчі договори, загальні принципи права ЄС і роль Суду ЄС як «останнього слова» у збереженні автономії правопорядку. У роботі демонструється, що, реагуючи на практику інвестиційних трибуналів, Суд ЄС поступово вибудовує власну модель допустимого тлумачення принципів захисту інвестицій, у межах якої будь-яке застосування цих принципів у спорах за участю держав-членів ЄС має узгоджуватися з вимогами автономії, ефективності та однакового застосування права Союзу. Показано, що така модель не лише обмежує простір для класичного інвестиційного арбітражу в Європі, а й стимулює перехід до нових інституційних рішень - від інвестиційних судів у двосторонніх угодах ЄС до проєкту багатостороннього інвестиційного суду, у межах яких інтерпретаційна юрисдикція щодо принципів захисту інвестицій має бути переосмислена з урахуванням конституційних вимірів права ЄС.

Ключові слова: інтерпретаційна юрисдикція, інвестиційний арбітраж, принципи захисту інвестицій, автономія права ЄС, Суд ЄС, міжнародні інвестиційні договори, Achmea, Komstroy, CETA.

Вступ

Міжнародне інвестиційне право впродовж останніх десятиліть розвивалося як відносно автономний режим, у межах якого інвестиційні трибунали отримали зна-

чну свободу тлумачення принципів захисту інвестицій та заповнення прогалин у текстах договорів. Стандарти справедливого та рівноправного ставлення, повного захисту і безпеки, заборони свавільної експропріації, а також доктрина легітимних очікувань були поступово наповнені змістом переважно через арбітражну практику, що надала інвесторам потужні інструменти оскарження регуляторних рішень держав. У цьому контексті інтерпретаційна юрисдикція трибуналів де-факто трансформувалася у форму «судової правотворчості», яка нерідко виходила далеко за межі буквального значення договірних положень.

Для Європейського Союзу таке становище виявилося подвійно чутливим. По-перше, значна частина інвестиційних спорів стосувалася держав-членів, що створювало ризики фрагментації правового простору та підриву однакового застосування права ЄС. По-друге, класичний механізм арбітражу між інвестором та державою оперував принципами захисту інвестицій у відірванні від конституційної структури Союзу та повноважень Суду ЄС. Саме тому в низці рішень, зокрема у справі Achmea та у Висновку 1/17 щодо CETA, Суд ЄС почав прямо ставити питання про межі допустимої інтерпретаційної влади інвестиційних трибуналів стосовно принципів захисту інвестицій, якщо спір має зв'язок із правопорядком Союзу.

Рішення у справах Achmea та Komstroy, а також подальша практика Суду ЄС ознаменували перехід до нового етапу, на якому автономія права ЄС була поставлена в центр оцінки інвестиційних механізмів. Відповідні висновки Суду призвели до фактичної делегітимації внутрішньоєвропейських двосторонніх інвестиційних договорів, поставили під сумнів можливість застосування Енергетичної хартії у вимірі спорів між інвесторами та державами-членами й одночасно спрямували розвиток нових моделей - від інвестиційних судів у договорах ЄС до проєкту багатостороннього інвестиційного суду. У всіх цих сюжетах на перший план виходить питання: чи можуть інвестиційні трибунали й надалі самостійно формувати зміст принципів захисту інвестицій там, де на карту поставлена цілісність правопорядку ЄС.

У цьому сенсі аналіз інтерпретаційної юрисдикції інвестиційних трибуналів щодо принципів захисту інвестицій крізь призму викликів для автономії права ЄС є необхідною передумовою не лише для розуміння еволюції взаємовідносин між цими двома правопорядками, а й для вироблення зваженої договірної політики держав, які взаємодіють з Європейським Союзом у сфері інвестицій. Для України, що послідовно рухається шляхом інтеграції до внутрішнього ринку ЄС, така аналітика має безпосередній практичний вимір, оскільки окреслює межі допустимих зобов'язань щодо інвестиційного захисту та можливі моделі вирішення спорів, сумісні з вимогами автономії права Союзу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблематика співвідношення автономії права ЄС, юрисдикції Суду ЄС та інтерпретаційної влади інвестиційних трибуналів активно розробляється в європейській доктрині. Важливе місце посідають праці С. Хінделанга, який, аналізуючи рішення у справі Achmea, показує, як принцип автономії права ЄС перетворюється Судом ЄС на центральний критерій оцінки сумісності інвестиційного арбітражу з конституційною структурою Союзу [1]. Автор наголошує, що у цьому рішенні Суд не лише констатує конфлікт між арбітражним застереженням і правом ЄС, а й переосмислює саму ідею інтерпретаційної юрисдикції трибуналів у внутрішньоєвропейському вимірі.

Зі свого боку Н. Лавранос, досліджуючи Висновок 1/17 щодо CETA, розкриває логіку Суду ЄС, який погоджується з можливістю створення інвестиційного суду, але за умови чіткого обмеження його повноважень щодо тлумачення права ЄС та збереження за Судом ЄС монополії на остаточне тлумачення установчих договорів [2]. У цьому контексті інтерпретаційна юрисдикція інвестиційних трибуналів розглядається як потенційно сумісна з автономією права Союзу, проте виключно в межах конструкції, де Суд ЄС залишається «верхнім поверхом» судової системи.

М. Краєвський у своїх дослідженнях реформи інвестиційного захисту пропонує ширший політико-правовий контекст, у якому рішення Суду ЄС виступають каталізатором переходу від класичного режиму привілеїв для інвесторів до «рівного ігрового поля» між інвесторами та державами [3]. Він акцентує на тому, що інтерпретаційна активність трибуналів, яка істотно розширила обсяг принципів захисту інвестицій, стала однією з причин політичної реакції проти ISDS і пошуку інституційних альтернатив, зокрема у форматі багатостороннього інвестиційного суду [4].

На перетині інвестиційного права та права ЄС перебувають праці Й. Одерматта, Т. Беккедала, К. Гроуссо, М.-Л. Еберг, К. Контартезе та М. Анденаса. Й. Одерматт, аналізуючи справу Komstroy, показує, як Суд ЄС фактично «втягує» положення Енергетичної хартії в орбіту автономії права Союзу, роблячи висновок про несумісність intra-EU арбітражу з вимогами єдності правопорядку [5]. Т. Беккедал зосереджується на напрузі між принципом рівності перед законом і практикою інвестиційних трибуналів, які, спираючись на стандарти захисту інвестицій, нерідко надають інвесторам вигідніший режим, ніж національним суб'єктам у межах права ЄС [6]. К. Гроуссо та М.-Л. Еберг, аналізуючи «мереживо автономії» у справі Achmea, демонструють, як поєднання інституційних і матеріальних аргументів дозволяє Суду ЄС переосмислити роль арбітражних трибуналів у внутрішньому правопорядку [7].

К. Контартезе та М. Анденас у своїй роботі про Висновок 1/17 узагальнюють ключові теми, що постали у дискусії навколо сумісності інвестиційного суду з правом ЄС, підкреслюючи, що йдеться не лише про технічні питання поділу компетенцій, а й про фундаментальну проблему контролю над тлумаченням принципів захисту інвестицій [8]. У окремому дослідженні К. Контартезе проводить відмінність між впливом внутрішньоєвропейських та зовнішніх двосторонніх інвестиційних договорів на правопорядок ЄС, показуючи, що саме внутрішньоєвропейський вимір створює найбільші ризики для автономії права Союзу [9].

Разом узяті ці праці окреслюють багатовимірну картину конфлікту між інтерпретаційною юрисдикцією інвестиційних трибуналів та вимогами автономії права ЄС. Водночас вони переважно зосереджуються або на аналізі конкретних рішень Суду ЄС, або на політичних аспектах реформи інвестиційного захисту. Системної спроби розглянути, яким чином саме тлумачення принципів захисту інвестицій інвестиційними трибуналами стає об'єктом реакції з боку Суду ЄС і як у цій взаємодії вибудовується новий режим поділу інтерпретаційної влади, наразі бракує. Запропонована стаття покликана частково заповнити цю прогалину.

Мета статті

Мета статті полягає в теоретико-правовому аналізі інтерпретаційної юрисдикції інвестиційних трибуналів щодо принципів захисту інвестицій у міжнародних договорах та у з'ясуванні того, яким чином така юрисдикція вступає у конфлікт чи взаємодію з вимогами автономії права ЄС, що формулюються в практиці Суду ЄС, а також у виявленні можливих моделей узгодження цих двох вимірів сучасного інвестиційного права.

Результати дослідження

Проведене дослідження дає змогу, передусім, виокремити базову рису інтерпретаційної юрисдикції інвестиційних трибуналів: у переважній більшості справ вони ставлять принципи захисту інвестицій у центр аргументації, використовуючи їх як інструмент «надбудови» над текстом договору. Стандарт справедливого та рівноправного ставлення, доктрина легітимних очікувань, заборона свавільної експропріації, вимога повного захисту і безпеки та процесуальні гарантії доступу до нейтрального форуму в руках трибуналів перетворюються на гнучкі, еластичні конструкції, що дозволяють коригувати баланс між інтересами інвестора та регуляторною свободою держави, навіть коли договірні формулювання є відносно стриманими. Таким чином, інтерпретаційна юрисдикція трибуналів виходить за межі простого «прочитання» прав та обов'язків

сторін і набуває рис автономного джерела розвитку принципів захисту інвестицій.

Другий результат стосується того, як така розширена інтерпретаційна юрисдикція стикається з автономією права ЄС. Аналіз практики показує, що для Суду ЄС проблема полягає не лише в самій наявності арбітражних механізмів, а передусім у тому, що інвестиційні трибунали претендують на право остаточного тлумачення меж державної регуляторної свободи в просторах, де діє право Союзу. У справі Achmea арбітражне застереження внутрішньоєвропейського договору розглядається Судом ЄС як несумісне з автономією, оскільки передає частину спорів, у яких може виникати питання тлумачення права Союзу, інституції, що не інтегрована до судової системи ЄС і не пов'язана механізмом попереднього рішення. Отже, вже на цьому рівні інтерпретаційна юрисдикція трибуналу щодо принципів захисту інвестицій трактується як загроза монополії Суду ЄС на тлумачення установчих договорів.

Третій блок результатів пов'язаний з аналізом різних типів договорів, у межах яких працюють інвестиційні трибунали. Виявлено, що у вимірі внутрішньоєвропейських двосторонніх інвестиційних договорів та Енергетичної хартії конфлікт між інтерпретаційною владою трибуналів і автономією права ЄС набуває особливо гострої форми. Тут інвестиційний арбітраж не лише застосовує принципи захисту інвестицій до спорів між інвесторами та державами-членами, а й робить це в умовах, коли одночасно діє й право ЄС із власними принципами рівності, пропорційності, правової визначеності та ефективності. Суд ЄС у таких ситуаціях реагує жорстко: фактично «вимикає» арбітражні положення у внутрішньоєвропейських відносинах і тим самим радикально звужує поле, у якому трибунали можуть самостійно формувати зміст принципів захисту інвестицій щодо держав-членів.

Водночас дослідження показує, що у випадку зовнішніх інвестиційних угод ЄС нового покоління конфігурація взаємодії є більш нюансованою. В інвестиційному суді, передбаченому CETA та іншими подібними угодами, принципи захисту інвестицій не усуваються, а навпаки, отримують уточнене нормативне закріплення: деталізується зміст стандарта справедливого та рівноправного ставлення, окреслюються межі доктрини легітимних очікувань, вводяться застереження на користь регуляторної свободи сторін. При цьому, однак, інтерпретаційна юрисдикція такого суду жорстко обмежується: йому прямо забороняється тлумачити право ЄС, а його рішення не можуть ставити під сумнів пріоритет установчих договорів. У результаті формується інституційна модель, у якій інвестиційний суд є органом тлумачення принципів захисту інвестицій у зовнішньому вимірі, але контроль за їх сумісністю з автономією права ЄС залишається за Судом Союзу.

Четвертий істотний результат полягає у виявленні декількох моделей взаємодії між інтерпретаційною юрисдикцією інвестиційних трибуналів і вимогами автономії права ЄС. У найрадикальнішій моделі, що втілилася у внутрішньоєвропейських спорах, судова система ЄС фактично «закриває» простір для інвестиційних трибуналів, залишаючи їм можливість тлумачити принципи захисту інвестицій лише у відносинах за участю третіх держав. У компромісній моделі, реалізованій в угодах нового покоління, інтерпретаційна юрисдикція спеціалізованих інвестиційних судів визнається, але інтегрується у багаторівневу структуру, де Суд ЄС зберігає остаточний нагляд за тим, щоб тлумачення принципів захисту інвестицій не підривало цілісності правопорядку Союзу. Нарешті, на рівні поточних обговорень багатостороннього інвестиційного суду постає третя, ще не остаточно оформлена модель, у межах якої держави прагнуть надати новому органу широку інтерпретаційну владу, але при цьому змушені враховувати «червоні лінії», накреслені Судом ЄС щодо автономії його правопорядку.

Загалом результати дослідження дозволяють стверджувати, що інтерпретаційна юрисдикція інвестиційних трибуналів щодо принципів захисту інвестицій в європейському контексті більше не може розглядатися як суто технічне питання міжнародного інвестиційного права. Вона перетворилася на вузловий пункт зіткнення двох різних

уявлень про природу правового порядку: децентралізованого, побудованого на консенсусі держав і гнучкому арбітражному тлумаченні, та централізованого, заснованого на конституційній автономії права ЄС і монополії Суду ЄС на остаточне тлумачення цього права.

Висновки

Узагальнюючи отримані результати, можна зробити кілька ключових висновків. По-перше, інтерпретаційна юрисдикція інвестиційних трибуналів щодо принципів захисту інвестицій історично формувалася як відносно незалежна від внутрішніх правопорядків держав і спиралася головним чином на текст договорів та Віденську конвенцію про право міжнародних договорів. У такій конфігурації трибунали набули значної свободи у формуванні змісту стандартів захисту інвестицій, що дозволило їм активно використовувати принципи справедливого та рівноправного ставлення, повного захисту і безпеки, легітимних очікувань тощо для розширення простору відповідальності держав.

По-друге, поява й еволюція права ЄС як автономного правопорядку із власною судовою системою та загальними принципами права суттєво змінили умови, в яких реалізується ця інтерпретаційна юрисдикція. У внутрішньоєвропейському вимірі Суд ЄС фактично поставив під сумнів саму можливість існування арбітражних трибуналів, уповноважених тлумачити принципи захисту інвестицій у спорах за участю держав-членів, якщо таке тлумачення може торкатися права Союзу. Рішення у справах Achmea та Komstroy засвідчили, що там, де діє право ЄС, остаточне слово щодо застосування принципів, які впливають на розподіл регуляторних повноважень між державами-членами та Союзом, має належати Суду ЄС.

По-третє, у зовнішньому вимірі - у відносинах із третіми державами та в рамках угод нового покоління - автономія права ЄС не призвела до повного заперечення інтерпретаційної юрисдикції інвестиційних судів, але істотно її структурувала. Інвестиційний суд у межах CETA та потенційний багатосторонній інвестиційний суд розглядаються як прийнятні, лише якщо їх компетенція чітко обмежена договором, а тлумачення принципів захисту інвестицій не дає їм змоги фактично переглядати чи витісняти норми права ЄС. Це означає, що простір для творчої інтерпретації принципів захисту інвестицій звужується, а будь-яке їх застосування до ситуацій, де присутній елемент права Союзу, має узгоджуватися з вимогами автономії та ефективності цього права.

По-четверте, така трансформація має системні наслідки для майбутнього міжнародного інвестиційного права. Європейський досвід показує, що децентралізована модель інтерпретаційної влади інвестиційних трибуналів, яка тривалий час сприймалася як даність, може бути поставлена під сумнів там, де вона стикається з інтеграційними правопорядками конституційного типу. У цьому сенсі реакція ЄС на практику інвестиційних трибуналів не зводиться до захисту вузько розуміної «юрисдикційної ревнощів» Суду ЄС, а відображає глибшу потребу узгодити захист інвестицій із базовими принципами демократичної легітимації, рівності та правової визначеності, закладеними в установчих договорах.

Нарешті, для держав, що вибудовують свою договірну політику у сфері інвестицій за участю ЄС, зокрема для України, результати аналізу означають необхідність виходити за межі суто економічних міркувань і враховувати правову архітектуру, у межах якої діятиме майбутній інвестиційний режим. Вибір між класичним арбітражем та новими інституційними моделями, формулювання стандартів захисту інвестицій і процедурних положень мають оцінюватися не лише з позицій «привабливості» для інвестора, а й з огляду на сумісність із автономією права ЄС та прогнозовану реакцію Суду ЄС на практику інвестиційних трибуналів. У цьому і полягає головний виклик, який інтерпретаційна юрисдикція інвестиційних трибуналів становить для права Європейського Союзу, і водночас головний напрямок подальших досліджень.

Література

1. Hindelang S. Conceptualisation and Application of the Principle of Autonomy of EU

Law – The CJEU's Judgement in Achmea Put in Perspective. European Law Review. 2019. Vol. 44, No. 3. P. 383–400. kluwerlawonline.com

2. Lavranos N. CJEU Opinion 1/17: Keeping International Investment Law and EU Law Strictly Apart. European Investment Law and Arbitration Review. 2019. Vol. 2019, No. 4. P. 240–259. DOI: 10.1163/24689017_00401011.

3. Krajewski M. Towards Comprehensive Reform of Investment Protection: From a Regime of Privileges to a Level Playing Field. Study for the Greens/EFA Group in the European Parliament. Brussels, 2020.

4. From Bilateral Arbitral Tribunals and Investment Courts to a Multilateral Investment Court / eds. M. Bungenberg, A. Reinisch. Heidelberg; Berlin: Springer, 2020. 702 p. DOI: 10.1007/978-3-662-60766-5. Dokumen

5. Odermatt J. Is EU Law International? Case C-741/19 Republic of Moldova v Komstroy LLC and the Autonomy of the EU Legal Order. European Papers. 2021. Vol. 6, No. 3. P. 1255–1268. DOI: 10.15166/2499-8249/522. Gem Stones+1

6. Bekkedal T. Autonomy or Unity? Investment Protection (ISDS) and the Principle of Equality Before the Law. European Papers. 2021. Vol. 6, No. 1. P. 713–739. DOI: 10.15166/2499-8249/496. researchportal.vub.be+1

7. Groussot X., Öberg M.-L. The Web of Autonomy of the EU Legal Order: Achmea. In: Butler G., Wessel R. A. (eds.). EU External Relations Law: The Cases in Context. Oxford; Portland: Hart Publishing, 2022. P. 927–937. Gem Stones

8. Contartese C., Andenas M. Opinion 1/17 and Its Themes: An Overview. European Papers. 2021. Vol. 6, No. 1. P. 621–630. DOI: 10.15166/2499-8249/491.

9. Contartese C. Achmea and Opinion 1/17: Why Do Intra and Extra-EU Bilateral Investment Treaties Impact Differently on the EU Legal Order? European Central Bank. Legal Working Paper Series. 2019. No. 19. Frankfurt am Main: European Central Bank.

10. Court of Justice of the European Union. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 6 March 2018, Slovak Republic v Achmea BV, Case C-284/16, ECLI:EU:C:2018:158.

11. Court of Justice of the European Union. Opinion 1/17 of the Court (Full Court) of 30 April 2019, EU-Canada Comprehensive Economic and Trade Agreement (CETA), ECLI:EU:C:2019:341.

References

Hindelang, S. (2019). Conceptualisation and application of the principle of autonomy of EU law: The CJEU's judgment in Achmea put in perspective. *European Law Review, 44*(3), 383–400. [in English].

Lavranos, N. (2019). CJEU Opinion 1/17: Keeping international investment law and EU law strictly apart. *European Investment Law and Arbitration Review, 2019*(4), 240–259. https://doi.org/10.1163/24689017_00401011 [in English].

Krajewski, M. (2020). *Towards comprehensive reform of investment protection: From a regime of privileges to a level playing field*. Study for the Greens/EFA Group in the European Parliament. [in English].

Bungenberg, M., & Reinisch, A. (Eds.). (2020). *From bilateral arbitral tribunals and investment courts to a multilateral investment court*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-662-60766-5 [in English].

Odermatt, J. (2021). Is EU law international? Case C-741/19 Republic of Moldova v Komstroy LLC and the autonomy of the EU legal order. *European Papers, 6*(3), 1255–1268. https://doi.org/10.15166/2499-8249/522[in English].

Bekkedal, T. (2021). Autonomy or unity? Investment protection (ISDS) and the principle of equality before the law. *European Papers, 6*(1), 713–739. https://doi.org/10.15166/2499-8249/496 [in English].

Groussot, X., & Öberg, M.-L. (2022). The web of autonomy of the EU legal order: Achmea. In G. Butler & R. A. Wessel (Eds.), *EU external relations law: The cases in context* (pp. 927–937). Hart. [in English].

Contartese, C., & Andenas, M. (2021). Opinion 1/17 and its themes: An overview. *European Papers, 6*(1), 621–630. https://doi.org/10.15166/2499-8249/491 [in English].

Contartese, C. (2019). *Achmea and Opinion 1/17: Why do intra and extra-EU bilateral investment treaties impact differently on the EU legal*

order? European Central Bank, Legal Working Paper Series (No. 19). [in English].

Court of Justice of the European Union. (2018). *Judgment of the Court (Grand Chamber) of 6 March 2018, Slovak Republic v Achmea BV* (Case C-284/16, EU:C:2018:158). [in English].

Court of Justice of the European Union. (2019). *Opinion 1/17 of the Court (Full Court) of 30 April 2019, EU-Canada Comprehensive Economic and Trade Agreement (CETA)* (EU:C:2019:341). [in English].

INTERPRETATIVE JURISDICTION OF INVESTMENT TRIBUNALS OVER INVESTMENT PROTECTION PRINCIPLES: CHALLENGES TO THE AUTONOMY OF EU LAW

The article explores how investment tribunals exercise interpretative jurisdiction over investment protection principles in international treaties and how this interpretative power interacts – and often clashes – with the autonomy of European Union law. The analysis focuses, first, on core principles of investment protection such as fair and equitable treatment, full protection and security, the prohibition of arbitrary expropriation, the protection of investors' legitimate expectations and procedural guarantees of access to an independent forum, and, second, on the ways in which arbitral tribunals use these principles to engage in "supplementary law-making" beyond the treaty text. It is shown that the broad and creative interpretation of these principles, characteristic of much arbitral practice, is increasingly perceived by the Court of Justice of the European Union (CJEU) and by national courts of the Member States as a threat to the institutional balance of the Union, its constitutional identity and the effective functioning of the internal market. On the basis of cases such as Achmea and Komstroy, as well as Opinion 1/17 on CETA and selected arbitral awards, the article traces the emergence of a "conflict of interpretations", where the same set of treaty provisions and investment protection principles is read differently by investment tribunals and by the CJEU.

The article argues that this conflict is structural rather than accidental, as it rests on different understandings of the sources of legitimacy of interpretative authority: for investment tribunals, such legitimacy derives primarily from state consent to arbitration and from the Vienna Convention on the Law of Treaties, whereas for the European Union it is rooted in the founding Treaties, in the general principles of EU law and in the CJEU's role as the ultimate guardian of the autonomy of the EU legal order. The CJEU's reaction to arbitral practice has led to the delegitimisation of intra-EU bilateral investment treaties, to a restrictive reading of the Energy Charter Treaty in intra-EU relations and, at the same time, has stimulated the development of new institutional models – from investment courts in EU agreements to the project of a Multilateral Investment Court – in which the interpretative jurisdiction over investment protection principles must be reshaped in the light of the constitutional constraints of EU law. Methodologically, the research combines formal-legal, comparative and contextual analysis of case-law and scholarly writings in order to identify possible models for reconciling the interpretative authority of investment tribunals with the autonomy of EU law.

Key words: interpretative jurisdiction, investment arbitration, investment protection principles, autonomy of EU law, Court of Justice of the EU, international investment treaties, Achmea, Komstroy, CETA.

КЛАСИФІКАЦІЯ ПІДСТАВ ПОВЕРНЕННЯ МАТЕРІАЛІВ СПРАВИ ПРО ПОРУШЕННЯ МИТНИХ ПРАВИЛ ДЛЯ НАЛЕЖНОГО ОФОРМЛЕННЯ

КУРІНСЬКИЙ Олександр Георгійович - кандидат юридичних наук, адвокат
УДК: 342.9:351.746.1
DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.67

Статтю присвячено аналізу підстав повернення судом матеріалів справи про порушення митних правил для належного оформлення в умовах нормативної невизначеності цього процесуального рішення. На основі узагальнення судової практики та доктринальних підходів показано, що суди застосовують повернення матеріалів як механізм усунення істотних дефектів форми, змісту, мови провадження, процедури складення протоколу та доказової бази. Доведено, що чинні наукові класифікації підстав повернення є неповними та не враховують специфіку митних справ. Запропоновано авторську модель класифікації, яка охоплює п'ять груп юридичних дефектів і ґрунтується на їх здатності перешкоджати переходу суду до розгляду справи по суті. Обґрунтовано відмежування підстав повернення від інституту додаткової перевірки.

Ключові слова. Порушення митних правил; протокол про порушення митних правил; повернення матеріалів справи; належне оформлення; дефекти форми; дефекти змісту; мова провадження; процесуальні гарантії; додаткова перевірка; судова практика.

Постановка проблеми

Постанова суду про повернення матеріалів справи про порушення митних правил для належного оформлення не передбачена ні Митним кодексом України, ні Кодексом України про адміністративні правопорушення. Попри це, вона активно застосовується судами та фактично перетворилася на окремий процесуальний механізм реагування на істотні порушення при складанні протоколу й формуванні матеріалів справи. Нормативна невизначеність і відсутність комплексної наукової класифікації підстав повернення обумовлюють потребу в доктринальному осмисленні цього інституту.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є формування цілісної класифікації підстав повернення судом матеріалів справи про порушення митних правил для належного оформлення, побудованої на аналізі законодавства, судової практики та доктринальних підходів.

Для досягнення мети поставлено такі **завдання:** проаналізувати наукові джерела та судову практику щодо правових дефектів матеріалів справи; визначити критерій класифікації підстав повернення; здійснити систематизацію підстав, за якими суди повертають матеріали митним органам; відмежувати ці підстави від інших процесуальних інститутів, зокрема від додаткової перевірки.

Наукова новизна дослідження

У статті вперше запропоновано власну комплексну модель класифікації підстав повернення матеріалів справи митному органу, що охоплює п'ять груп юридичних дефектів: дефекти форми протоколу; дефекти змісту протоколу; дефекти мови провадження; дефекти провадження; дефекти доказів.

На відміну від попередніх фрагментарних підходів, запропонована модель ґрунту-

ється на правовій природі процесуального порушення та його здатності перешкоджати переходу суду до розгляду справи по суті. Окремо обґрунтовано самостійне значення дефектів доказів та їх відмежування від випадків, коли має застосовуватися додаткова перевірка.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Проблемні питання, пов'язані з поверненням судами матеріалів справи про адміністративне правопорушення для належного оформлення, досліджували представники адміністративно-правової науки, зокрема: Глібко О. В., Голобородько Д. В., Діденко Є. В., С. А. Дуженко, Короїд С. О., Шарий Ю. А., Яковенко Ю. В., Дуліба Є. В., Соловйова О. М.

Проте станом на сьогодні у науці митного права України зазначене питання майже не досліджено. Окремі аспекти правової природи постанови про повернення матеріалів справи для належного оформлення були предметом дослідження Діденко Є. В. Натомість аналіз судової практики свідчить про активне застосування судами процесуального механізму повернення матеріалів справи для належного оформлення за наявності різних підстав.

Виклад основного матеріалу

Проведений нами аналіз судової практики свідчить, що хоча Митний кодекс України від 13 березня 2012 року № 4495-VI (далі – МК України) [1] передбачає можливість суду прийняти рішення про проведення додаткової перевірки, але суди досить часто приймають рішення про повернення матеріалів справи митниці для належного оформлення за наявності формальних підстав.

Вища судова інституція системно формувала на підставі аналізу сталої судової практики рекомендації та орієнтувала суддів на можливість повернення протоколу уповноваженому органу, який його склав, для належного оформлення шляхом винесення відповідних постанов [2, 3, 4], а в деяких випадках, визначала це, як обов'язок суду [2].

Виходячи з викладеного вище, слід констатувати, що суди фактично сформували окремий процесуальний механізм забезпечення виконання завдань адміністративного провадження, в тому числі, у справах про порушення митних правил.

Проте зважаючи на нормативну невизначеність, залишається відкритим питання: які саме підстави суд враховує при вирішенні питання про повернення матеріалів справи для належного оформлення? Відповідь на це питання може бути знайдена лише у правозастосовній практиці, а їх виявлення можливе за наслідком системного аналізу законодавства та судових рішень. (формулювання літературного характеру, потрібно в офіційному стилі)

Аналіз наукових праць і узагальнень практики свідчить, що дослідники фіксують значну кількість недоліків, які стають підставами для повернення матеріалів. Так, М. Цуркан із співавторами, узагальнюючи судову практику у справах про порушення правил фінансування політичних партій, називають типовими підставами: помилки в анкетних даних, розбіжності у відомостях про грошові внески, відсутність підпису уповноваженої особи, яка склала протокол, а також відсутність підпису особи, яку притягають до відповідальності [5, с. 58].

Є. В. Діденко звертає увагу на те, що частина рішень про повернення пов'язана з незалученням перекладача на стадії складення протоколу, що фактично позбавляє особу можливості реалізувати право на захист і суперечить вимогам справедливого суду [6, с. 149].

Окремі дослідники звертають увагу на реагування суду шляхом повернення матеріалів внаслідок неправильної кваліфікації діяння [7, с. 81]. Водночас кваліфікація діяння є питаннями суті справи та вирішуються судом на стадії винесення постанови, а не під час підготовки справи до розгляду. Тому такі недоліки виходять за межі «формальних» і, на нашу думку, не можуть бути підставою для повернення матеріалів справи для належного оформлення.

Своєю чергою О. М. Соловйова звертає увагу, що порушенням принципу всебічного, повного і об'єктивного дослідження всіх обставин справи слід вважати випадки, коли у протоколах про адміністративні пра-

вопорушення не відображено встановлення наявності сукупності юридичних фактів, з якими закон пов'язує наявність ознак конкретного складу адміністративного проступку. Такі протоколи не можуть бути визнані достатніми та беззаперечними доказами наявності в діях особи складу адміністративних правопорушень [8, с. 362]. Однак, на етапі підготовки справи до розгляду суддя може оцінити лише наявність або відсутність в протоколі тих або інших відомостей (наприклад, час та місце вчинення адміністративного правопорушення), визначених законом, не надаючи їм попередньої правової оцінки. Визначальними для прийняття рішення про повернення матеріалів справи є питання форми, а не питання змісту.

Д. В. Голобородько у своїй праці доходить висновку, що підставами для повернення можуть бути лише: складення протоколу неуповноваженою особою та складення протоколу з порушенням встановлених вимог [9, с. 126].

Хоча ми погоджуємося з тим, що ці підстави є важливими, однак вони не охоплюють усієї різноманітності порушень, які реально фіксуються у судовій практиці. Вирішальним критерієм тут має бути об'єктивна властивість недоліку унеможливлювати перехід суду до розгляду справи по суті або об'єктивну необхідність та можливість відновлення процесуальних гарантій дотримання прав особи, що притягається до адміністративної відповідальності.

Особливої уваги заслуговує концепція Є. В. Діденка, який запропонував розподіл підстав повернення на три групи: дефекти форми, дефекти змісту та дефекти доказів [6, с. 231].

Однак запропонована класифікація є неповною: до «дефектів змісту» Діденко включає істотні порушення прав особи (наприклад, незалучення перекладача), які за своєю сутністю стосуються процесуальних гарантій, а не змісту протоколу; така важлива підстава, як складення протоколу неуповноваженою особою, не знаходить місця у жодній із запропонованих груп; сам автор зазначає, що «дефект доказів» рідко виступає самостійною підставою.

При цьому, С. О. Короїд, досліджуючи підстави для повернення матеріалів справи для належного оформлення та обставини, пов'язані з необхідністю витребування додаткових матеріалів, відмічав, що потреба у дослідженні додаткових документів може бути лише підставою для витребування доказів, а не для повернення справи на доофомлення [10, с. 7].

На нашу думку, із такою позицією у справах про порушення митних правил погодитися неможливо, оскільки за таких умов суд фактично перебирає на себе функцію збору доказів, що суперечить принципам об'єктивності, неупередженості та рівності сторін. Суд може сприяти витребуванню доказів лише у випадку труднощів у їх отриманні сторонами, тоді як потреба у додаткових матеріалах у митних справах має бути усунена шляхом проведення додаткової перевірки, а не поверненням справи.

Таким чином, наявні у доктрині підходи дуже цінні, проте фрагментарні, оскільки не забезпечують комплексного врахування правової природи процесуального порушення.

Також у науковій літературі відсутні комплексні дослідження судової практики щодо повернення протоколів про порушення митних правил з урахуванням специфіки цієї категорії справ.

З огляду на це, доцільним є формування власної, розширеної моделі класифікації підстав, яка б відображала юридичну природу відповідних дефектів та їх вплив на можливість суду перейти до розгляду справи по суті.

У зв'язку з цим спираючись на положення Митного кодексу України, законодавства про адміністративні правопорушення [22] та аналіз судової практики пропонуємо власну модель класифікації, що відображає юридичну природу відповідних дефектів та їх вплив на можливість суду перейти до розгляду справи по суті. Критерієм класифікації обрано правову природу допущених процесуальних порушень, яка виявляється у невиконанні або неналежному виконанні окремих груп імперативних приписів щодо форми та змісту протоколу про порушення митних правил, мови провадження, поряд-

ку здійснення процесуальних дій та належності й достатності доказової бази.

У межах такої моделі пропонується виокремити п'ять основних груп підстав повернення матеріалів справи митному органу для належного оформлення:

Дефекти форми протоколу про порушення митних правил.

До цієї групи належать порушення, пов'язані з невідповідністю протоколу формальним вимогам закону: відсутність обов'язкових реквізитів (дати і місця складання, даних про посадову особу, яка склала протокол, ідентифікаційних даних особи, що притягається до відповідальності (наприклад, відсутність відомостей, необхідних для належного повідомлення особи: адреси, контактних даних тощо [18]), відомостей про вилучені товари чи документи тощо), некоректне або суперечливе зазначення статті МК України, за якою кваліфіковано діяння, технічні помилки, що унеможливлюють з'ясування тих або інших важливих обставин (наприклад, вартість товарів, ідентифікаційних ознак транспортних засобів тощо), а також інші порушення, що стосуються структури й оформлення протоколу як процесуального документа. Такі недоліки безпосередньо порушують вимоги до форми протоколу та перешкоджають суду належним чином встановити предмет розгляду, а особі, що притягається до адміністративної відповідальності здійснювати належний захист.

Дефекти змісту протоколу про порушення митних правил.

Ця група охоплює випадки, коли у протоколі неповно, суперечливо або незрозуміло відображено фактичні обставини події: відсутність відомостей про час, місце та спосіб вчинення порушення митних правил, нечіткий або фрагментарний опис діяння. Фактично йдеться про ситуації, коли протокол не дозволяє суду встановити наявність чи відсутність складу правопорушення, оскільки не відтворює у необхідному обсязі юридично значущі факти. На відміну від помилок кваліфікації, які мають оцінюватися на стадії вирішення справи по суті, дефекти змісту свідчать про неможливість перейти до цієї стадії взагалі.

Дефекти мови провадження у справі про порушення митних правил

Окрему групу становлять порушення, пов'язані з недодержанням вимог щодо мови провадження та забезпечення прав осіб, які не володіють державною мовою.

Це, зокрема, наявність в протоколі відомостей іноземною мовою [11], відсутність перекладу документів, доданих до протоколу [12], відсутність в протоколі відомостей українською мовою щодо особи, яка притягається до відповідальності [13], відсутність в протоколі відомостей про володіння особою українською мовою (оскільки, якщо особа не володіє українською мовою, то складання протоколу повинно відбуватися за участю перекладача, якого не було залучено) [14]. Відокремлення цієї групи обумовлене положеннями частини 1 статті 492 МК України щодо мови провадження у справі про порушення митних правил.

Дефекти провадження у справі про порушення митних правил

До цієї групи віднесено порушення порядку здійснення процесуальних дій, пов'язаних зі складанням протоколу та подальшими процедурами. Йдеться про: складання протоколу неуповноваженим суб'єктом; порушення порядку підписання протоколу (відсутній підпис посадової особи, яка склала протокол [15], відсутній підпис особи, щодо якої складено протокол [16], відсутність запису про відмову від підпису або не зазначено, чи була особа присутня при складанні протоколу [17], відсутність підписів свідків за їх наявності), недотримання порядку вручення копії протоколу та повідомлення особи про притягнення до відповідальності (відсутність доказів вручення або належного повідомлення особи, щодо якої складено протокол [16], рекомендовані повідомлення не підтверджують, що копія вручена особисто особі [17]); істотне порушення прав особи на стадії складення протоколу (незалучення перекладача, порушення права на захист, відсутність відомостей про роз'яснення прав тощо).

Ці порушення характеризуються тим, що стосуються не змісту чи форми документа як такого, а процесуальної процедури, в межах якої він створюється і вручається,

і безпосередньо впливають на можливість реалізації принципів змагальності, рівності сторін і права на справедливий суд.

Дефекти доказів

До дефектів доказів належать порушення, пов'язані з неналежністю, недопустимістю або очевидною недостатністю доказової бази, поданої до суду разом із протоколом: відсутність оригіналу протоколу (інколи до суду надсилається копія протоколу, а не оригінал, яка не може бути розглянута судом [19, 20]; відсутність необхідних додатків, на які містяться посилання у протоколі чи актах митного огляду (наприклад, фотоматеріалів, на які посилаються акти огляду [12]); суперечності між відомостями, зазначеними в протоколі, та інформацією у доданих документах; неналежне оформлення чи незасвідчення копій документів, що позбавляє їх доказового значення. На відміну від «класичного» підходу, де дефект доказів часто розглядається як допоміжна підстава, у справах про порушення митних правил він набуває самостійного значення: суд не може підміняти митний орган у збиранні доказів і витребовувати їх лише для того, щоб «дооформити» матеріали, які з самого початку подані з істотними недоліками.

Запропонована модель дозволяє системно охопити увесь спектр порушень, що зумовлюють повернення матеріалів справи митному органу для належного оформлення, та одночасно відмежувати підстави повернення від інших процесуальних рішень (зокрема, від призначення додаткової перевірки). Кожна з виділених груп підстав характеризується власною юридичною природою, проте об'єднана спільним критерієм істотності: у всіх випадках йдеться про такі дефекти, які об'єктивно перешкоджають суду перейти до розгляду справи по суті без порушення вимог законодавства та процесуальних гарантій учасників провадження.

Висновки

Практика прийняття постанов про повернення матеріалів справи про порушення митних правил для належного оформлення має об'єктивне підґрунтя, пов'язане з численними порушеннями вимог щодо форми, змісту та порядку складання протоколу про порушення митних правил, а також із недотриманням процедурних гарантій особи, яка притягається до відповідальності.

Наявні у доктрині підходи (зокрема, позиції М. Цуркана, Д.В. Голобородька, Є. В. Діденка, С. О. Короїда, О. М. Соловйової та ін.) фіксують окремі важливі групи недоліків, але залишаються фрагментарними й не враховують комплексно специфіку провадження у справах про порушення митних правил.

Обґрунтовано, що підстави повернення матеріалів справи про порушення митних правил не можуть зводитися лише до дефектів форми та змісту протоколу, оскільки значна частина порушень стосується саме процедури його складання, мови провадження та належності доказової бази.

Запропоновано власну модель класифікації підстав повернення матеріалів справи митному органу для належного оформлення, яка включає п'ять груп дефектів: форми протоколу, змісту протоколу, мови провадження, провадження у справі та доказів. Критерієм віднесення виступає правова природа процесуального порушення та його здатність об'єктивно перешкоджати суду перейти до розгляду справи по суті.

Показано, що у справах про порушення митних правил дефект доказів може виступати самостійною підставою для повернення матеріалів, оскільки суд не повинен підміняти митний орган у збиранні доказів, а потреба у додаткових матеріалах має усуватися переважно через механізм додаткової перевірки, а не через «дооформлення» протоколу.

Література

1. Митний кодекс України від 13 березня 2012 року № 4495-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text.

2. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 25.05.1998 № 13 «Про практику розгляду судами справ про корупційні діяння та інші правопорушення, пов'язані з корупцією». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013700-98#Text.

3. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 23.12.2005 № 14 «Про практику застосування судами України за-

конодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-05#Text.

4. Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17.10.2014 № 11 «Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративне правопорушення». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011740-14#Text.

5. Цуркан М., Зальцберг Ю., Шешеня А., Романюк П., Мохончук Б. Огляд судової практики у справах про адміністративну та кримінальну відповідальність за порушення правил фінансування політичних партій та виборчих кампаній : посібник для суддів / за ред. М. Цуркана. Київ : Друкарський двір Олега Федорова, 2021. 152 с.

6. Діденко Є. В. Реалізація права на справедливий суд при розгляді справ про адміністративні правопорушення : дис. … д-ра філософії : 12.00.07. Запоріжжя : Запоріз. нац. ун-т МОН України, 2020. 299 с.

7. Дуліба Є., Книш С., Ховпун О. Особливості адміністративної відповідальності за порушення здійснення народного волевиявлення та встановленого порядку його забезпечення і шляхи її вдосконалення. Актуальні проблеми правознавства. 2021. Вип. 2(26). С. 77–83. DOI: 10.35774/app2021.02.077.

8. Соловйова О. М. Принципи адміністративної відповідальності та проблеми їх практичної реалізації. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 9. С. 358–366. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-9/88.

9. Голобородько Д. В. Підстави та порядок повернення судами протоколів про адміністративні правопорушення для належного оформлення (за матеріалами судової практики). Науковий аналіз судової практики. 2018. № 2(21). С. 125–134.

10. Короїд С. О. Судовий розгляд справ про адміністративні проступки : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2009. 17 с.

11. Постанова Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 08.11.2023 у справі № 344/20851/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114745513.

12. Постанова Ленінського районного суду м. Полтави від 21.04.2023 у справі № 553/5180/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110370058.

13. Постанова Вінницького міського суду Вінницької області від 21.03.2022 у справі № 127/6229/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103725047.

14. Постанова Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 29.12.2023 у справі № 344/24374/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116036634.

15. Постанова Київського районного суду м. Харкова від 28.04.2023 у справі № 953/1196/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110670274.

16. Постанова Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 05.05.2023 у справі № 686/10203/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111019552.

17. Постанова Ленінського районного суду м. Полтави від 04.07.2022 у справі № 553/2125/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105386415.

18. Постанова Шевченківського районного суду м. Києва від 06.07.2023 у справі № 761/23528/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112056837.

19. Постанова Богунського районного суду м. Житомира від 24.01.2023 у справі № 295/668/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108542759.

20. Постанова Малиновського районного суду м. Одеси від 13.12.2022 у справі № 521/8299/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113759735.

SUMMARY

The article provides a comprehensive analysis of the grounds upon which courts return case materials concerning customs offences to the customs authorities for proper documentation – a procedural decision that is not explicitly regulated by either the Customs Code of Ukraine or the Code of Ukraine on Administrative Offences, yet has become widespread and firmly established in case law. The absence of legislative provisions governing this procedural mechanism creates a significant regulatory gap, which courts compensate for by applying the analogy of law or the analogy of legal principles. Despite the prevalence of such decisions, the legal nature of this institute and the criteria guiding courts when determining whether to return case materials remain insufficiently explored, particularly within the field of customs law.

The study examines doctrinal approaches to classifying the grounds for returning case materials, focusing on the concepts proposed by M. Tsurkan, Ye. Didenko, D. Holoborodko, S. Koroid, O. Soloviova and other scholars. These approaches identify certain groups of deficiencies but do not fully capture the entire spectrum of procedural defects typical for cases involving customs offences. Based on the analysis of recent case law, the author identifies a wide variety of defects that objectively prevent courts from proceeding to the merits stage without violating the principles of adversarial procedure, equality of the parties, and the right to a fair trial. These deficiencies may arise not only from the form or content of the protocol but also from violations of language requirements, the procedural rules for drafting and serving documents, and the admissibility or sufficiency of evidence.

The article proposes an original classification model that encompasses five groups of defects which may serve as grounds for returning case materials for proper documentation: defects of form, defects of content, defects relating to the language of proceedings, procedural defects, and defects of evidence. Particular attention is given to distinguishing the return of case materials from the institution of additional investigation, emphasizing that courts must not assume the functions of evidence collection vested in the customs authorities. The article concludes that proper legislative regulation of this procedural mechanism is essential to ensure consistent case law and compliance with fair trial standards.

Keywords. Customs offences; report on a customs offence; return of case materials; proper documentation; formal defects; defects of content; language of the proceedings; procedural guarantees; additional investigation; case law.

21. Постанова Вінницького міського суду Вінницької області від 14.08.2023 у справі № 127/22462/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112795702.

22. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#n125.

ГАРАНТІЇ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ ЯК КЛЮЧОВОГО ІНСТРУМЕНТУ ЇХ РЕІНТЕГРАЦІЇ

ПОГОРЄЛОВА Олександра Сергіївна - канд. юрид. наук, доцент кафедри трудового права та права соціального забезпечення Київського національного університету імені Тараса Шевченка

САЛЕНКО Ірина Володимирівна - канд. юрид. наук, доцент кафедри трудового права та права соціального забезпечення Київського національного університету імені Тараса Шевченка

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.68

У статті досліджено трудо-правові гарантії працевлаштування ветеранів війни в умовах збройної агресії та тривалого воєнного стану крізь призму державної політики соціального захисту та міжнародних стандартів реінтеграції. Акцентовано, що у перспективі масової демобілізації очікується суттєве навантаження на ринок праці та систему соціального захисту, а тому працевлаштування набуває значення центрального інструменту економічної реінтеграції, який забезпечує відновлення трудового потенціалу та економічної самостійності ветеранів. Обґрунтовано, що у національному законодавстві відсутнє нормативно визначене поняття «реінтеграція», тоді як її практичний зміст реалізується через інститути соціальної та професійної адаптації, що зумовлює фрагментарність регулювання та потребу у концептуальному уточненні трудо-правової складової ветеранської політики. Особливу увагу приділено гарантії збереження місця роботи за мобілізованим працівником: показано, що вона забезпечує переважно формальну безперервність трудових правовідносин, однак не супроводжується процедурно визначеним механізмом фактичного повернення до виконання трудової функції після демобілізації. Виокремлено проблемні аспекти правозастосування, пов'язані з невизначеністю моменту відновлення виконання трудових обов'язків, порядку документального оформлення допуску до роботи та оцінки поважності причин відсутності працівника у перехідний період. Сформульовано підхід щодо доцільності нормативного закріплення адаптаційного періоду після завершення служби, який має поєднувати професійне навчання (підвищення кваліфікації, перекваліфікацію) з гарантіями стабільності зайнятості, включно з обмеженням звільнення з ініціативи роботодавця на час такого періоду. Поряд із найманою працею окреслено роль самозайнятості та підприємництва як додаткового напряму економічної реінтеграції, що доповнює трудо-правові гарантії та підвищує ефективність державної політики.

Ключові слова: військовослужбовці, ветерани, збройна агресія, мобілізовані працівники, права працівників, працевлаштування, професійна адаптація, реабілітація, реінтеграція, соціальний захист, ринок праці.

Вступ

В умовах збройної агресії та тривалого воєнного стану відбувається поява окремої категорії осіб, які повертаються з військової служби до цивільного життя, що потребує встановлення додаткових соціальних гарантії для таких осіб. Повернення до цивільного життя може викликати низку труднощів щодо включення колишніх членів збройних сил до мирного життя, зокрема колишні військовослужбовці часто стикаються з економічними, соціальними, психосоціальними та політичними труднощами під час повернення до цивільного життя [1], що потребує вироблення заходів реінтеграції таких осіб в цивільне суспільство.

Реінтеграція осіб після завершення військової служби до мирного життя повинна

бути одним з основних напрямів діяльності держави як під час збройного конфлікту, так і після його завершення. Якщо на сьогодні питання реінтеграції у цивільне суспільство стає не вкрай гостро, то по завершенню воєнних дій та демобілізації військовослужбовців, виникне потреба щодо реінтеграції в цивільне суспільство значної кількості осіб, що, своєю чергою, зумовить безпрецедентне навантаження на систему ринку праці та систему соціального захисту. Повернення демобілізованих осіб об'єктивно актуалізує питання не лише розширення обсягів соціальної підтримки, а й формування цілісної моделі реінтеграції їх у цивільне суспільство, яка може забезпечити сталість результатів — тобто перехід від тимчасових компенсаційних заходів до довгострокового відновлення трудового потенціалу та економічної самостійності колишніх військовослужбовців. Актуальність даного дослідження також випливає з керівних принципів сталої реінтеграції колишніх комбатів, визначених МОП, згідно яких відзначено важливість здійснення заходів щодо підготовки до реінтеграційних заходів ще до настання сталого миру. МОП відзначає, що більшість реінтеграційних програм, які запроваджувались в світі, є малоефективними через недоліки у плануванні програм реінтеграції і відсутності такого завчасного планування реінтеграційних заходів осіб з числі осіб колишніх військовослужбовців [2], що відповідно зумовлює необхідність випереджувальних дій щодо розробки стратегії реінтеграції військовослужбовців у цивільне життя, що зумовлює потребу у фаховому аналізі визначеного питання.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні трудо-правових гарантій працевлаштування ветеранів війни в контексті державної політики соціального захисту ветеранів та міжнародних стандартів реінтеграції

Стан дослідження

Питання пов'язані з реінтеграцією в науці доволі широко досліджено. Зокрема: Єгоричева С.Б. досліджувала процеси економічної реінтеграції [3]; О. Грішнова, В. Лисенко підкреслили важливість соціально-трудових відносин в процесі реінтеграції ветеранів [4]; А. Вербицька досліджувала питання реінтеграції ветеранів в системі соціального захисту, підкресливши значення соціальних проєктів у процесі реінтеграції колишніх військовослужбовців [5]. І.О. Цимбалюк досліджувала європейський досвід реінтеграційного напрямку ветеранів війни [6]. Питання професійної професійної адаптації, зайнятості та підприємницьких практик ветеранів були досліджені в працях таких вчених як: І.П. Мамаєв, І. Кобець, В.П Кохан, О.В Шаповалової., С.О Кузніченко., Л.В.Гурак, Л.М. Сіньова та інші. Узагальнення наукових підходів свідчить, що при значній увазі до соціально-економічних аспектів реінтеграції, питання трудо-правових гарантій працевлаштування ветеранів війни та процедурних механізмів фактичного повернення мобілізованих працівників до виконання трудової функції залишаються недостатньо деталізованими, що зумовлює необхідність акцентувати увагу на трудо-правовій складовій реінтеграції як ключого напряму державної ветеранської політики.

Основний виклад матеріалу

У відповідності до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» визначено, що Державна політика соціального захисту осіб, колишніх військовослужбовців та членів їх сімей, повинна бути сформована на засадах соціальної справедливості а також мати комплексний характер щодо заходів адаптації (реінтеграції) зазначених осіб до мирного життя [7]. Для належного розкриття змісту такої державної політики необхідним є уточнення, яке саме соціально-правове наповнення вкладається у поняття "реінтеграція", адже від її розуміння залежить визначення пріоритетних інструментів державної політики та критеріїв оцінки її результативності.

Перш за все, доречним вбачається окреслення кола осіб**,** на яких поширюється дія зазначеної державної політики та відповідних соціальних гарантій, оскільки саме правовий статус особи визначає обсяг і характер заходів соціального захисту та реінтеграції. Особи, які приймали участь у захисті країни

або були учасниками бойових дій на території інших країн підпадають під значення поняття "ветеран". До ветеранів згідно Закону України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту" будуть відноситись учасники бойових дій, особи з інвалідністю в наслідок війни, а також учасники війни [7]. При цьому, кожна з зазначених категорій осіб буде мати різні алгоритми процесу реінтеграції в цивільне суспільство з різним комплексом соціально-трудових гарантій і соціальних програм [8; с. 120].

Для визначення ключових напрямів державної політики соціального захисту ветеранів потребується чітке розуміння змісту поняття реінтеграції, яке окреслює спрямованість заходів щодо повернення колишніх військовослужбовців до цивільного життя. У відповідності до комплексних стандартів ООН щодо роззброєння, демобілізації та реінтеграції осіб з числа колишніх військовослужбовців, реінтеграція являє собою соціальний та економічний процес, за допомогою якого особи з числа колишніх військовослужбовців, які були задіяні до участі у збройних конфліктах та отримують цивільний статус, інтегруються у цивільне суспільство через забезпечення стабільної зайнятості та доходу, що в свою чергу є частиною розвитку країни, а відповідальність за створення умов такої інтеграції покладається на державу [9]. При цьому, в національному законодавстві відсутнє поняття реінтеграції.

В модулі 4 комплексних стандартів ООН щодо роззброєння, демобілізації та реінтеграції осіб з числа колишніх військовослужбовців підкреслюється, що визначена програми реінтеграції ветеранів повинно звісно враховувати контекст країни щодо вибору термінології, оскільки вона вживається по різному, і окрім терміну «реінтеграція» використовують термін «реабілітація» [1]. В законодавстві України термін "реабілітація" вживається в контексті відновлення особи у зв'язку із станом здоров'я [10], або відновлення та компенсації функцій організму осіб з інвалідністю [7].

Закон України "Про соціальний захист військовослужбовців та членів їх сімей" визначено обов'язок держави щодо проведення професійної та соціальної адаптації військовослужбовців у разі наявності звернення особи про таку адаптацію. В Постанові Кабінету Міністрів України від 21 червня 2017 року № 432 "Про затвердження Порядку організації соціальної та професійної адаптації учасників антитерористичної операції…." Визначено значення термінів соціальна і професійна адаптація ветеранів, де соціальна адаптація розуміється як допомога в оцінці життєвих обставин, визначенні шляхів розв'язання проблем, інформування щодо соціального захисту, розвиток соціальних навичок, підтримка відновлення сімейних і суспільних зв'язків та організація зайнятості та дозвілля, а професійна адаптація розглядається як заходи з відновлення й удосконалення професійних умінь через навчання, консультаційно-інформаційну та профорієнтаційну підтримку з метою підвищення конкурентоспроможності на ринку праці [11]. Таке визначення понять соціальної та професійної адаптації дозволяє зробити висновок про змісновну тотожність понять "адаптація ветеранів" та "реінтеграція ветеранів". При цьому варто зауважити, що саме соціальна і професійна адаптація виступаю ключовим фактором захищеності ветеранів війни від соціальних ризиків, що дозволить ветеранам забезпечити самостійне життя [12; с.129-130], та реалізовувати право на працю як базових механізм забезпечення матеріальних потреб. Отже, навіть за відсутності прямого нормативного визначення реінтеграції в національному праві, її зміст у практичному вимірі конкретизується через інструменти соціальної та професійної адаптації, центральним результатом яких має бути відновлення (або набуття) стійкої зайнятості, а відповідно логічним є продовження аналізу зайнятості як ключового інструменту ветеранської політики.

Реінтеграція осіб, які проходили військову службу, трактується як системний багатовимірний процес їх повернення до цивільного середовища та подальшого включення у соціальні відносини мирного часу [13]. Її зміст охоплює відновлення та переосмислення соціальних функцій і ролей, створення передумов для стійкої зайнятості й економічної самостійності, а також нормалізацію психоемоційного стану з метою за-

безпечення здатності особи до повноцінної життєдіяльності у суспільстві та можливостей повернення до активного та продуктивного життя [8].

Забезпечення та підвищення добробуту визначено однією з основних цілей у Стратегії ветеранської політики до 2030 року, яка була затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29 листопада 2024 року № 1209-р. Визначення добробуту як цілі ветеранської політики концептуально передбачає направленість державної підтримки на перехід з військової служби до цивільного життя та реінтеграцію в громади, де ключовим інструментальним напрямом виступає економічна реінтеграція, центральним напрямком якої, на нашу думку, є забезпечення працевлаштування ветеранів війни, що в більшості випадків поєднується зі здобуттям формальної та неформальної освіти, підвищення кваліфікації, перекваліфікації тощо. Показниками реалізації таких цілей в Сратегії ветеранської політики визначаються створення умов для професійного розвитку під час служби та після звільнення з метою збереження конкурентоздатності на ринку праці, розширення доступу до неформальної освіти й перекваліфікації через спеціалізовані платформи та центри ветеранського розвитку, а також удосконалення стимулів для роботодавців щодо працевлаштування ветеранів, зокрема осіб з інвалідністю внаслідок війни. У цьому ж руслі Стратегія передбачає залучення ветеранів до програм розвитку підприємництва та інструменти підтримки започаткування власної справи, що у сукупності спрямовано на формування економічної самостійності як передумови стійкого цивільного добробуту [14]. Крім того, варто відмітити, що тривала відсутність залученості колишніх військовослужбовців до роботи може призводити до їхньої залученості у протизаконній діяльності (контрабанда, торгівля зброєю, тощо) [15], що не бути позитивно впливати на процеси відновлення країни після війни.

Розглядаючи питання працевлаштування ветеранів, ключовими стають питання: які саме трудо-правові гарантії повинні супроводжувати ветерана на етапі пошуку роботи, працевлаштування та в процесі здійснення трудової діяльності. Варто підкреслити, що особа, виконуючи свій конституційний обов'язок щодо захисту держави та набуваючи статусу військовослужбовців здійснюють важливу місію, ризикуючи своїм життям і здоров'ям, що відповідно зумовлює необхідність більш вищого рівня соціально-трудового забезпечення, гарантованого державою, в тому числі вищого рівня гарантування в межах трудових правовідносин, аніж інші працівники за чинним трудовим законодавством [16; с. 55].

Закон України «Про зайнятість населення» [17] відносить учасників бойових дій (ветеранів у відповідності до ч.1 ст. 6 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту») до категорії осіб, що потребує додаткового сприяння у реалізації права на працю і мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню, віднесено учасників бойових дій, зазначених у пунктах 19–21 частини першої статті 6 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту». Таким чином держава бере на себе зобов'язання застосування спеціальних інструментів підтримки ветеранів, що зумовлюється їхнім правовим статусом та підвищеним рівнем соціальних ризиків, особливо в процесі реінтеграції в цивільне суспільство.

При розгляді питання професійної адаптації до трудового життя варто зауважити, що особа, виконуючи свій конституційний обов'язок щодо захисту держави, маючи статус працівника до вступу на військову службу під час мобілізації, не припиняє свого правового зв'язку зі сферою праці, оскільки залучення до оборони країни у значній кількості випадків відбувається шляхом призову на військову службу під час дії особливого періоду та мобілізації. За таких обставин поряд із ветеранами як суб'єктами реінтеграції до мирного життя існує інша, тісно пов'язана категорія суб'єктів - мобілізовані працівники, щодо яких діє гарантія їх трудових прав щодо збереження місця роботи на період проходження служби та можливість повернення до виконання трудової функції за попередньо укладеним трудовим договором.

Однією з основних гарантій мобілізованих до військової служби працівників є га-

рантія збереження робочого місця на час проходження служби. Визначена гарантія є ключовим у встановленні відмінностей у статусі мобілізованого працівника від інших ветеранів, які потребують реінтеграції після завершення військової служби або скасування особливого стану, через те, що з працівником залишається правовий зв'язок працівник-роботодавець в межах трудових правовідносин. При цьому, на нашу думку, питання реалізації даної гарантії при поверненні працівників на роботу залишається відкритим.

Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» (ст. 24) передбачає, що військова служба вважається закінченою в день, коли військовослужбовця виключають з особового складу військової частини [18]. Проте, жодного юридичного механізму переходу від військової служби до місця роботи, яке зберігається за мобілізованим працівником, не визначено. За таких умов, поновлення мобілізованого працівника на попередньому місці роботи відбувається за індивідуальними домовленостями працівника та роботодавця та оргнізації роботи на підприємстві, що, у свою чергу, породжує ризики неоднакового правозастосування. Таким чином гарантія збереження місця роботи забезпечується лише «уявну безперервність трудових відносин», однак сама по собі не гарантує реальної можливості для працівника безперешкодно відновити виконання трудових обов'язків у перший робочий день після завершення служби.

Першим проблемним аспектом у механізмі реалізації гарантії повернення мобілізованого працівника до трудової діяльності є визначення моменту, з якого працівник набуває фактичної можливості та, відповідно, обов'язку приступити до виконання трудової функції. Закінчення військової служби у розумінні ст. 24 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» не завжди кореспондує із реальними обставинами демобілізації, зокрема з можливістю своєчасно прибути до місця роботи та отримати (або передати роботодавцеві) належні документи, що підтверджують виключення зі списків особового складу військової частини. Крім того, важливим етапом реінтеграції ветеранів в першу чергу буде медична реабілітація, психологічна адаптація, [19], що стає не можливим у випадку негайної необхідності виходу на роботу. За відсутності спеціально визначеної процедури, роботодавці, як правило, застосовують загальні підходи до кваліфікації відсутності працівника, та оцінки поважності причин. Це створює ризики неоднакового правозастосування і може призводити до фактичного обмеження трудових прав працівників, яких було мобілізовано, включно з ініціюванням звільнення за прогул. У зв'язку з цим обґрунтованим є питання про нормативне закріплення гарантій збереження місця роботи та посади у випадках, коли працівник через об'єктивні обставини, пов'язані із завершенням служби, не може приступити до роботи одразу після демобілізації.

Наступним проблемним питанням реалізації такої гарантії виступає юридична фіксація (оформлення) відновлення виконання трудової функції, зокрема потреба у встановленні чіткої вимоги щодо прийняття роботодавцем наказу про допуск працівника до роботи. Відсутність визначеності щодо такого оформлення ускладнює фіксацію моменту фактичного поновлення трудових правовідносин, створює додаткові підстави для спорів та підвищує ризик формального дотримання гарантії при її фактичному нівелюванні.

Повернення працівника до попереднього місця роботи після завершення військової служби часто супроводжується проблемою втрати або зниження рівня професійних компетентностей, що обумовлюється тривалою перервою у виконанні трудової функції, а також ускладнюється зміною в технологічних процесах, оновленням внутрішніх стандартів роботи та трансформацією організаційної структури роботодавця в умовах воєнного стану. За таких обставин формальне відновлення трудових відносин через гарантію збереження місця роботи не завжди забезпечує фактичну здатність працівника негайно та у повному обсязі виконувати покладені на нього обов'язки. Такі обстави безперечно негативно впливають на якість виконання трудової функції, що в кінцевому розрахунку призведе до втра-

ти роботи ветераном через неможливість виконання свїх обов'язків. А отже, постає питання щодо підвищення кваліфікації такого працівника, або здобуття нових навичок і застосуванні заходів адаптації безпосередньо на робочому місці як складника реінтеграції до трудового життя. Необхідним, на нашу думку, є закрілпення гарантії обов'язкового адаптативного періоду, який може включати навчання (перекваліфікацію, підвищення кваліфікації) працівників, які повернулись після мобілізації з одночасним гарантування щодо заборони звільнення працівників з ініціативи роботодавця на протязі адаптаційного періоду.

У ширшому контексті зазначене кореспондує із тим, що більшість збройних конфліктів призводять до порушення систем навчання, а час, проведений у збройних силах, здебільшого не супроводжується набуттям навичок, які є релевантними для працевлаштування. Водночас відновлення країни, що постраждала від конфлікту, потребує значної кількості кваліфікованих фахівців, у зв'язку з чим професійне навчання в межах програм реінтеграції має забезпечувати баланс між попитом і пропозицією на ринку праці, із врахуванням інтересів працівників та потреб на ринку праці [1]. Врахування потреб ринку праці та роботодавців буде призводити саме до можливостей отримання гідного рівня доходу для ветеранів, адже рівень інтеграції значною мірою залежить від наявністі сталих джерел існування колишніх військовослужбовців та членів їх сімей, і такі джерела мають становити реальну альтернативу попередньому способу життя в умовах війни, забезпечуючи не лише мінімальний дохід, а й перспективу професійного розвитку та соціальної стабільності [20]. Варто відзначити, що програми навчання повинні відповідати здібностям, інтересам на потребам ветеранів для підвещення можливостей виходу на ринок праці і підвищення їх впевненості у власних силах. Для врівноваження попиту та пропозиції на ринку праці процеси навчання повинні супроводжуватись високоякісним консультуванням щодо працевлаштування і кар'єрних можливостей [1, с.42]. Логічним продовженням зазначеного питання є питання нормативно-правового закріплення таких навчальних заходів, оскільки ефективність професійної підготовки та кар'єрного консультування в межах реінтеграції залежить не лише від організаційних рішень, а й від наявності чітких правових інструментів, які гарантують доступ ветеранів і членів їхніх сімей до освіти та відповідних ресурсів. Саме у цьому контексті національне законодавство передбачає спеціальні механізми державної підтримки освітньої реінтеграції ветеранів як складової їх економічної самостійності та повернення на ринок праці.

Закон України «Про зайнятість населення» містить спеціальні положення, спрямовані на сприяння працевлаштуванню ветеранів та осіб, звільнених з військової служби, зокрема законом визначено право таких осіб на першочергове працевлаштування. При цьому ключовим інструментом визначено підвищення їх конкурентоспроможності на ринку праці шляхом професійного навчання та перенавчання. Одним із найбільш значущих механізмів такої підтримки є ваучер на навчання, який за своєю правовою природою є формою цільового фінансування професійного розвитку особи і фінансується за рахунок фонду соціального страхування на випадок безробіття [17]. При цьому варто відмітити, що Міністерством економіки України [21] було затверджено перелік необхідних для економіки професій, і лише за цим переліком можу бути видано ваучер на навчання, що є абсолютно логічним, оскільки навички (освіта та професійні компетентності) повинні набуватись ті, які мають реальний попит у місцевій економіці та на відповідних ринках праці [20].

Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» закріплює для ветеранів та їхніх дітей механізм державної цільової підтримки у сфері здобуття професійної, фахової передвищої та вищої освіти в державних і комунальних закладах. Вказана підтримка може надаватися у вигляді фінансування навчання (повного або часткового), пільгового довгострокового кредитування, призначення соціальної стипендії, забезпечення навчальними матеріалами, доступу до цифрових ресурсів закладу освіти (мережі Інтернет і баз даних), а також проживання у гуртожитку безоплатно.

Інструменти пов'язані із професійним навчанням ветеранів не можуть розглядатися як самодостатні без подальшої реалізації права на працю, а отже без наявних трудоправових гарантій стабільності зайнятості, оскільки саме стабільні трудові відносини забезпечують реалізацію результатів професійного навчання у вигляді фактичного працевлаштування та довгострокового доходу.

Гарантування трудових прав ветеранів додатково захищається гарантіями, закріпленими ЗУ "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту" та Кодексу законів про працю України, зокрема: для учасників бойових дій та осіб прирівняних до них, особам з інвалідністю в наслідок війни та учасникам війни передбачено додаткову гарантію щодо права на відпочинок, а саме можливість використання щорічної відпустки за їх вимогою зручний для них час, а також можливість отримання додаткової щорічної відпустки терміном на 14 календарних днів (ст. ст. 12, 13, 14 ЗУ. ст. 77-2 КЗпП України). До системи підвищеного трудо-правового захисту також належить переважне право на залишення на роботі у разі скорочення чисельності або штату у зв'язку зі змінами в організації виробництва і праці, а також гарантії працевлаштування у разі ліквідації суб'єкта господарювання; окремо для осіб з інвалідністю передбачено право на позачергове працевлаштування відповідно до набутого рівня знань і кваліфікації.

Окрім найманої праці, економічна реінтеграція ветеранів може здійснюватися через самозайнятість і започаткування власної справи, що має доповнювати трудо-правові гарантії, підвищуючи загальну ефективність державної політики реінтеграції. У випадках, коли можливості ринку праці щодо «поглинання» демобілізованих є обмеженими, економічну реінтеграцію доцільно зміщувати у площину підтримки підприємницької діяльності та стартапів [17]. Насамперед ідеться про забезпечення доступу до мікрофінансування та стартап-грантів, а також інструментів розвитку мікробізнесу і самозайнятості як найбільш гнучких форм локальної економічної активності. Важливим елементом виступає довгостроковий супровід підприємців-початківців (наставництво, консультаційна підтримка, доступ до сервісів розвитку бізнесу), що підвищує життєздатність новостворених справ і стабільність доходів. Додатково може застосовуватися стимулювання участі приватного сектору у розвитку мікро- та малих постачальників послуг (у т.ч. через умови контрактів та партнерства на рівні громад), аби розширювати локальну підприємницьку екосистему й формувати сталі економічні можливості для ветеранів [1].

Висновки

Реінтеграція осіб, які повертаються з військової служби до цивільного життя, має розглядатися як складова державної політики соціального захисту та є комплексним процесом, де економічна реінтеграція (професійна адаптація) виступає однією з ключових умов забезпечення добробуту ветеранів, а отже встановлення та забезпечення трудоправових гарантій працевлаштування ветеранів війни повинні розумітися не як допоміжні заходи, а як один з елементів ветеранської політики.

Одну з ключових складових в реінтеграційних процесах ветеранів відіграє їх працевлаштування, оскільки забезпечує відновлення трудового потенціалу, економічну самостійність та досягнення сталого добробуту. Разом із тим національне законодавство не містить нормативно визначеного поняття «реінтеграція», а відповідні заходи фактично реалізуються через інститути соціальної та професійної адаптації.

Особливої уваги потребує гарантія збереження місця роботи за мобілізованим працівником. Її дія забезпечує формальну безперервність трудових відносин, однак не супроводжується чітким процедурним механізмом фактичного повернення до виконання трудової функції після демобілізації. Відсутність визначеності щодо моменту поновлення виконання трудових обов'язків, порядку документального оформлення допуску до роботи, а також правових гарантій на випадок об'єктивної неможливості негайного виходу на роботу у зв'язку з реабілітацією та адаптацією створює ризики неоднакового правозастосування і потенційних

трудових спорів. У зв'язку з цим доцільним є нормативне закріплення адаптаційного періоду після завершення служби, який має поєднувати професійне навчання (підвищення кваліфікації, перекваліфікацію) із гарантіями стабільності зайнятості, включно з обмеженням звільнення з ініціативи роботодавця на час такого періоду. Поряд із забезпеченням працевлаштування, реінтеграція має підтримуватися через стимулювання і забезпечення розвитку самозайнятості та підприємництва як додаткового напряму державної політики реінтеграції осіб, з числа колишніх військовослужбовців.

Література

1. Integrated Disarmament, Demobilization and Reintegration Standards, module 4.30 Reintegration. 2020 URL: https://www.unddr.org/wp-content/uploads/2023/11/IDDRS-4.30-Reintegration_26-Sep-2022-1.pdf

2. Socio-economic Reintegration of Excombants: Guidelines. Intarnational Labour Office, ILO Crisis Response and Reconstraction Programme. 2009. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@ed_emp/documents/instructionalmaterial/wcms_141276.pdf

3. Єгоричева С.Б. Реінтеграція ветеранів війни в Україні: управлінські та економічні аспекти. Розвиток міста. 2024. № 2(02). С. 55–62. DOI 10.32782/city-development.2024.2-7

4. Грішнова, О., Лисенко, В. Реінтеграція учасників бойових дій у цивільне життя: проблеми зайнятості та шляхи їх. *Вчені записки Університету «КРОК»*, (2(74), 146–156. https://doi.org/10.31732/2663-2209-2024-74-146-156

5. Вербицька А. Соціально-кономічний механізм реінтеграції ветеранів АТО/ООС у сфері соціального захисту. Проблеми і перспективи економіки і управління. 2021. № 2 (26). с. 48-56

6. Цимбалюк І. Європейські програми реінтеграції ветеранів: досвід та перспективи для України. EUROPEAN PERSPECTIVE: міждисциплінарний дискурс у контексті сучасних викликів і можливостей: збірник тез доповідей VI Міжнародної науково-практичної конференції (Луцьк, 29 лютого 2024 р.).. С. 162-166.

7. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту від 22.10.1993 № 3551-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text

8. Nestulya O. Reintegration of war veterans in peaceful life in Ukraine: current state and future challenges. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні та економічні відносини та світове господарство. 2025. Вип. 54. С. 116-122. DOI: https://doi.org/10.32782/2413-9971/2025-54-18

9. Integrated Disarmament, Demobilization and Reintegration Standards, Glossary: Terms and Definitions. 2020 URL: https://www.unddr.org/modules/IDDRS-1.20-Glossary.pdf

10. Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я: Закон України 03.12.2020 № 1053-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20#Text

11. Про затвердження Порядку організації соціальної та професійної адаптації учасників антитерористичної операції, осіб, які здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, та постраждалих учасників Революції Гідності, членів сімей загиблих (померлих) таких осіб: Постанова Кабінету міністрів України від 21 червня 2017 р. № 432. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/432-2017-п/ed20210312#Text

12. Костюченко О. Є. Соціальна та професійна адаптація ветеранів війни в умовах повоєнного розвитку. ктуальні проблеми модернізації змісту функцій держави в умовах повоєнного розвитку України : збірник матеріалів науково-практичного круглого столу (м. Київ, 13 березня 2025 р.). Одеса. 2025. 129-132

13. Захаріна Т. Реінтеграція військовослужбовців як складник соціальної політики та соціальної роботи. Наука і освіта. 2023. № 2. С. 27-33. DOI 10.24195/2414-4665-2023-2-5

14. Про схвалення Стратегії ветеранської політики на період до 2030 року та затвердження операційного плану: Розпорядження Кабінету міністрів України від 29

листопада 2024 року № 1209-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1209-2024-p/ed20241129#Text

15. Watson Ch. Socio-Economic Reintegration of Ex-Combatants: What Role for the European Union? Reintegration Briefing Paper – 1.1. 2009. International Alert. URL: https://www.international-alert.org/app/uploads/2021/09/Economy-Socio-Economic-Reintegration-Role-EU-EN-2010.pdf

16. Хортюк Н.В. Правове регулювання соціальних гарантій військовослужбовців за трудовим законодавством України: дис. ... д-р філос.: 081 «Право». / Харк. нац. ун-т внутр. справ, , Харків, 2024. с. 200

17. Про зайнятість населення: Закон України від 05.07.2012 № 5067-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text

18. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text

19. Роль держави усоціальній реінтеграції ветеранів та ветеронок: аналітичне дослідження. Український ветеранський фонд. 2024. URL: https://veteranfund.com.ua/wp-content/uploads/2024/10/Rol-derzhavy-u-sotsialniy-reintehratsii-veteraniv-i-veteranok.pdf

20. Specht I., Zwan J. V. D. Peacebuilding essentials for economic development practitioners ' Practice note 4 : Socio-Economic Reintegration of Ex-Combatants. URL: https://www.enterprise-development.org/wp-content/uploads/InternationalAlert_ExCombatants.pdf'

21. Про затвердження Переліку професій, спеціальностей, для навчання за якими може бути виданий ваучер: Наказ Міністерства економіки України від 11.04.2023 № 2040. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0793-23#Text

EMPLOYMENT GUARANTEES FOR WAR VETERANS AS A KEY INSTRUMENT OF THEIR REINTEGRATION

The article examines labour-law guarantees of employment for war veterans under conditions of armed aggression and prolonged martial law through the lens of state social protection policy and international reintegration standards. It emphasises that, in the context of prospective large-scale demobilisation, a substantial additional burden on the labour market and the social protection system is expected. Accordingly, employment acquires the role of a central instrument of economic reintegration, enabling the restoration of veterans' labour potential and their economic self-sufficiency. It is substantiated that Ukrainian legislation lacks a statutory definition of "reintegration", while its practical content is implemented through the institutions of social and professional adaptation. This circumstance contributes to fragmented regulation and indicates the need for conceptual clarification of the labour-law component of veterans' policy. Particular attention is devoted to the guarantee of job retention for mobilised employees: it is demonstrated that this guarantee largely ensures formal continuity of employment relations, yet is not accompanied by a procedurally defined mechanism for the employee's actual return to the performance of the labour function after demobilisation. The study identifies problematic aspects of law enforcement associated with uncertainty as to the moment when the performance of work duties is to be resumed, the procedure for documenting readmission to work, and the assessment of the validity of reasons for the employee's absence during the transitional period. A reasoned approach is proposed in favour of establishing, at the normative level, an adaptation period after completion of service, which should combine vocational training (upskilling and reskilling) with guarantees of employment stability, including limitations on dismissal at the employer's initiative during such period. Alongside wage employment, the article outlines the role of self-employment and entrepreneurship as an additional vector of economic reintegration, complementing labour-law guarantees and enhancing the overall effectiveness of state policy.

Keywords: military personnel; veterans; armed aggression; mobilised employees; employees' rights; employment; professional adaptation; rehabilitation; reintegration; social protection; labour market.

ЕКОЛОГІЧНА ШКОДА, ЗАВДАНА ВІЙНОЮ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ОЦІНКИ ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ КОМПЕНСАЦІЇ

НУРУЛЛАЄВ Ількін Садагат огли - д.ю.н., професор, професор кафедри міжнародного та європейського права Державний університет «Київський авіаційний інститут»

ORCID: 0000-0002-9658-9432

УДК 341.6

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.69

У статті досліджується проблема екологічної шкоди, завданої війною в Україні, крізь призму міжнародного права з акцентом на складність її оцінки та відшкодування. Обґрунтовується, що екологічні наслідки збройної агресії Російської Федерації мають системний, кумулятивний і відкладений характер, що істотно відрізняє український випадок від попередніх міжнародних прецедентів. Руйнування об'єктів підвищеної екологічної й техногенної небезпеки, деградація земельних і водних ресурсів, масштабне мінне забруднення територій, а також ризики транскордонного поширення негативних впливів формують багатовимірну шкоду, яка не обмежується локальними або безпосередніми наслідками воєнних дій та має довгострокові соціально-економічні наслідки.

У статті показано, що чинні міжнародно-правові механізми компенсації екологічної шкоди, орієнтовані переважно на відшкодування прямих і негайних збитків, виявляються недостатніми для належного врахування довгострокових, структурних та екосистемних втрат, характерних для українського кейсу. Особлива увага приділяється проблемам встановлення причинно-наслідкового зв'язку між воєнними діями та відкладеними у часі екологічними наслідками, а також відсутності уніфікованих підходів до кількісної та якісної оцінки кумулятивної шкоди у межах міжнародно-правових процедур.

Зроблено висновок про необхідність переосмислення та розвитку міжнародно-правових механізмів компенсації екологічної шкоди з урахуванням її складності, часової протяжності та втрати екосистемних функцій, а також про наукову доцільність інтеграції міждисциплінарних підходів у правову оцінку відповідних збитків. Зазначені підходи мають принципове значення для ефективного післявоєнного відновлення України, формування практики справедливих репарацій та подальшої еволюції міжнародного екологічного й гуманітарного права.

Ключові слова: екологічна шкода; збройний конфлікт; екологічний моніторинг; екологічна безпека; компенсація; післявоєнна відбудова; відшкодування екологічної шкоди, завданої збройною агресією.

Постановка проблеми

Збройна агресія Російської Федерації проти України спричинила масштабну та багатовимірну екологічну шкоду, яка за своїми характеристиками, просторовим охопленням і тривалістю наслідків не має повноцінних аналогів у попередній європейській та міжнародній практиці. Руйнування природних екосистем, ураження об'єктів підвищеної екологічної й техногенної небезпеки, деградація земельних і водних ресурсів, масштабне мінне забруднення територій, а також загрози транскордонного поширення негативних впливів формують складний комплекс екологічних втрат, що виходить за межі традиційного розуміння шкоди довкіллю в умовах збройних конфліктів. Системний, кумулятивний і відкладений характер такої шкоди зумовлює її прояв не лише під час активної фази воєнних дій, а й у довго-

строковій перспективі, охоплюючи період післявоєнного відновлення.

Особливість українського випадку полягає в тому, що екологічні наслідки війни формуються як результат поєднання численних і різноспрямованих чинників, які взаємно підсилюють один одного та створюють складні комбіновані впливи на довкілля. Йдеться, зокрема, про нашарування різних видів забруднення, порушення гідрологічних режимів, втрату екосистемних функцій, деградацію ландшафтів і зниження здатності природного середовища до самовідновлення. У таких умовах встановлення меж екологічної шкоди, визначення її реального обсягу та прогнозування довгострокових наслідків стають методологічно складними завданнями, що безпосередньо впливає на можливість її належної правової оцінки.

Водночас чинні міжнародно-правові механізми компенсації екологічної шкоди були сформовані переважно з урахуванням локальних, безпосередніх і відносно короткострокових наслідків воєнних дій. Такі підходи виявляються недостатніми для адекватного реагування на кумулятивні, структурні та екосистемні втрати, характерні для українського кейсу. Проблемними залишаються питання фіксації та доказування причинно-наслідкового зв'язку між конкретними воєнними діями та відкладеними у часі екологічними наслідками, а також відсутність уніфікованих методик оцінки шкоди, яка не піддається простому грошовому виміру.

У цьому контексті постає комплексна науково-правова проблема, що полягає у невідповідності між реальним характером екологічної шкоди, завданої війною в Україні, та можливостями існуючих міжнародно-правових інструментів її відшкодування. Зазначена проблема актуалізує необхідність поглибленого дослідження специфіки українського випадку з позицій міжнародного екологічного та гуманітарного права, а також обґрунтування потреби переосмислення й подальшого розвитку міжнародно-правових компенсаційних механізмів з урахуванням довгострокових, транскордонних і кумулятивних екологічних втрат у контексті післявоєнного відновлення та забезпечення екологічної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблематика екологічної шкоди, заподіяної під час збройних конфліктів, у сучасній науці розвивається в кількох взаємопов'язаних напрямах. По-перше, значний масив праць присвячено міжнародному гуманітарному праву та його потенціалу щодо запобігання руйнуванню довкілля і кваліфікації відповідних порушень зокрема через категорії пропорційності, військової необхідності та заборони надмірних страждань, а також співвідношенню з нормами міжнародного екологічного права щодо транскордонної шкоди та належної обачності держав. По-друге, у доктрині активно розробляються питання міжнародної відповідальності та репарацій за екологічну шкоду, включно з дискусією про обсяг відшкодування, стандарти доказування та методики оцінки збитків.

Окремий блок досліджень формують роботи, що аналізують практику післяконфліктної компенсації та інституційні моделі встановлення шкоди, а також проблеми інвентаризації й оцінювання екологічних втрат у ситуаціях, коли наслідки мають відкладений у часі характер. У цьому контексті помітною є тенденція до посилення міждисциплінарних підходів: у юридичних дослідженнях дедалі ширше використовуються напрацювання екологічної науки щодо моніторингу, дистанційного зондування, аналізу ризиків і відновлення деградованих територій.

Суттєву частину сучасного дискурсу становлять аналітичні матеріали та звіти міжнародних і європейських інституцій, а також профільних дослідницьких мереж, які систематизують екологічні наслідки війни в Україні, описують типологію інцидентів, підходи до документування та первинні рамки для оцінки шкоди. Паралельно в європейському науковому середовищі активізувалися публікації, що розглядають системний характер екологічно небезпечних атак, ризики для критичної інфраструктури, проблематику транскордонних наслідків, а також довгострокові обмеження для землекористування внаслідок мінного забруднення.

Водночас у наявних працях зберігається методологічний розрив між документуванням екологічних наслідків війни та розробкою практично придатних міжнародно-правових механізмів їх компенсації, особливо щодо непрямих, кумулятивних та екосистемних втрат, що не піддаються прямій грошовій оцінці. Саме подолання цього розриву і конкретизація проблем компенсації у світлі українського кейсу зумовлюють актуальність подальшого дослідження.

Отже, **метою цієї статті** є комплексний аналіз екологічної шкоди, завданої Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації, а також виявлення ключових проблем міжнародно-правового відшкодування такої шкоди. У межах дослідження ставиться завдання охарактеризувати специфічні особливості українського кейсу, оцінити їх значення для розвитку міжнародного екологічного та гуманітарного права і обґрунтувати необхідність переосмислення чинних компенсаційних механізмів.

Методологічну основу статті становить комплекс загальнонаукових і спеціально-юридичних методів пізнання, застосування яких зумовлене міждисциплінарним характером дослідження проблем відшкодування екологічної шкоди, завданої збройною агресією проти України. У процесі дослідження використано діалектичний метод для аналізу взаємозв'язку екологічних, економічних та правових наслідків воєнних дій, а також системно-структурний підхід для виявлення кумулятивного та багатовимірного характеру екологічної шкоди. Застосування формально-юридичного методу дозволило здійснити аналіз норм міжнародного гуманітарного, міжнародного екологічного та міжнародного кримінального права, що регулюють питання охорони довкілля під час збройних конфліктів і встановлення відповідальності за його пошкодження. Порівняльно-правовий метод використано для зіставлення українського кейсу з попередніми міжнародними прецедентами та доктринальними підходами до компенсації екологічної шкоди. Крім того, у статті застосовано методи аналізу й узагальнення для опрацювання матеріалів міжнародних організацій, аналітичних звітів і наукових досліджень, а також елементи міждисциплінарного підходу, зокрема використання даних екологічного моніторингу, дистанційного зондування землі та експертних оцінок, що забезпечило обґрунтованість висновків і дозволило комплексно оцінити специфіку екологічних наслідків війни та проблеми їх міжнародно-правового відшкодування.

Виклад основного матеріалу

Воєнно зумовлене порушення стану довкілля формує багатовимірні довгострокові ефекти, які виходять за межі екологічної проблематики та безпосередньо трансформують економічні умови розвитку постраждалих територій. Такі наслідки впливають на базові параметри здійснення господарської діяльності, змінюють структуру виробничих і ресурсних можливостей та підвищують рівень системних ризиків для суб'єктів економіки. В умовах України екологічна шкода, спричинена збройною агресією, набуває дестабілізуючого впливу на ключові сектори економіки — аграрний, промисловий, енергетичний і транспортно-інфраструктурний, функціонування яких безпосередньо залежить від стабільного, безпечного та прогнозованого використання природно-ресурсного потенціалу.

Деградація ґрунтів, забруднення водних об'єктів, руйнування екосистем і природоохоронних територій, а також масштабне замінування земель призводять до тривалого вилучення значних площ із господарського обігу. Унаслідок цього звужується просторово-ресурсна база економічної діяльності, що обмежує можливості виробництва, логістики та інфраструктурного розвитку і формує стійкі структурні деформації економіки.

Екологічні наслідки війни зумовлюють не лише прямі втрати матеріальних активів і виробничих потужностей, а й створюють додаткове фінансове навантаження на суб'єктів підприємництва. Воно проявляється у зростанні витрат, пов'язаних із відновленням порушеного довкілля, проведенням рекультиваційних і реабілітаційних заходів, запровадженням підвищених стандартів екологічної та виробничої безпеки, а також у необхідності адаптації бізнес-мо-

делей до умов тривалої екологічної нестабільності. Паралельно обмежується доступ підприємств до сировинних ресурсів і логістичної інфраструктури, ускладнюється виконання договірних і зовнішньоекономічних зобов'язань, що послаблює конкурентні позиції національних виробників на міжнародних ринках.

Сукупний вплив зазначених чинників зумовлює зростання правової та економічної невизначеності щодо перспектив подальшого використання постраждалих територій, зниження інвестиційної привабливості та підвищення фінансових і страхових ризиків. За таких умов екологічна шкода, завдана війною, постає як комплексне економіко-правове явище, яке не може бути зведене виключно до сфери охорони довкілля. Це об'єктивно вимагає її врахування при формуванні міжнародно-правових механізмів компенсації, зокрема в частині відшкодування непрямих, відкладених у часі та структурних втрат, яких зазнає бізнес унаслідок деградації природного середовища.

Екологічні наслідки збройної агресії проти України характеризуються підвищеною складністю з огляду на їх латентний, відкладений у часі характер, що істотно ускладнює як фактичне виявлення шкоди, так і її правову кваліфікацію. Значна частина негативного впливу на довкілля не проявляється безпосередньо в момент завдання, а стає очевидною лише у середньо- та довгостроковій перспективі, що підриває ефективність традиційних підходів до документування та оцінювання екологічних втрат у межах збройних конфліктів.

Хоча зазначені риси загалом притаманні екологічній шкоді війни, український кейс має низку якісно відмінних характеристик, зумовлених поєднанням тривалості бойових дій, їх високої інтенсивності та просторової концентрації об'єктів підвищеної техногенної й екологічної небезпеки. Ураження промислових, енергетичних і гірничодобувних об'єктів трансформує воєнну шкоду у комплексні техногенно-екологічні загрози, що проявляються через забруднення водних ресурсів, порушення гідрологічних режимів, деградацію екосистем і накопичення довготривалих ризиків для довкілля.

За таких умов екологічні наслідки війни виходять за межі локального впливу та набувають транскордонного виміру, охоплюючи водні басейни, морські акваторії та атмосферні процеси. Це істотно ускладнює встановлення причинно-наслідкового зв'язку, а також реалізацію механізмів міжнародно-правової відповідальності й відшкодування шкоди, надаючи українському випадку особливого значення для подальшого розвитку міжнародних стандартів захисту довкілля в умовах збройних конфліктів [4].

Особливу правову значущість у межах оцінювання екологічних наслідків збройної агресії проти України становить безпрецедентний за обсягом масив задокументованих діянь, які за своїм характером і наслідками потенційно можуть відповідати ознакам екоциду. У процесі фіксації екологічної шкоди, що здійснюється українськими державними органами у взаємодії з міжнародними організаціями та спеціалізованими експертними структурами, виявлено тисячі випадків ведення воєнних дій із системним нехтуванням екологічними наслідками. Такі дії спричиняють серйозну та тривалу деградацію природного середовища і виходять за межі випадкових або побічних екологічних втрат, формуючи підстави для їх правової оцінки як особливо небезпечних порушень міжнародних екологічних стандартів.

До цієї категорії належать, зокрема, навмисне знищення лісових екосистем шляхом підпалів, ураження об'єктів, пов'язаних зі зберіганням або використанням токсичних і небезпечних речовин, вибухи на нафтосховищах і хімічних складах, виведення з ладу систем очищення стічних вод, а також руйнування гідротехнічної інфраструктури, включно з дамбами та насосними станціями [2]. Сукупність таких діянь свідчить про те, що екологічна шкода в умовах сучасних збройних конфліктів може набувати системного характеру, коли негативний вплив на довкілля є не випадковим наслідком бойових дій, а результатом застосування методів і засобів ведення війни, завідомо здатних спричиняти масштабні та довготривалі екологічні порушення.

Серед зафіксованих екологічно значущих інцидентів окремого аналітичного

осмислення потребує руйнування Каховського гідровузла, наслідки якого за своїми масштабами, інтенсивністю та тривалістю виходять за межі типових техногенних аварій. Ця подія продемонструвала здатність воєнних дій породжувати комплексні каскадні порушення природного середовища, що охоплюють водні екосистеми, аграрні ландшафти, біорізноманіття та умови життєдіяльності населення. Вона також наочно засвідчила, що екологічна шкода, спричинена війною, може мати не лише миттєві, а й відкладені у часі наслідки надзвичайної інтенсивності, які формують системні ризики для стабільності великих соціально-екологічних комплексів і безпеки мільйонів людей.

Додаткового виміру українському випадку в міжнародно-правовому контексті надає унікальна ситуація тривалого перебування об'єктів ядерної інфраструктури в умовах військової окупації. Захоплення Чорнобильської зони відчуження та встановлення контролю над Запорізькою атомною електростанцією сформували безпрецедентний сценарій, який не охоплюється чинними міжнародно-правовими моделями забезпечення ядерної та радіаційної безпеки в умовах збройних конфліктів. Така практика створила реальну загрозу масштабного радіаційного забруднення та водночас продемонструвала обмеженість існуючих інструментів міжнародного реагування. У цьому сенсі український кейс актуалізує необхідність перегляду підходів до встановлення міжнародно-правової відповідальності за створення екстремальних екологічних і техногенних ризиків у ході воєнних дій, зокрема з урахуванням їх потенційно катастрофічних і транскордонних наслідків [1].

Одним із ключових джерел довготривалої екологічної нестабільності на території України є масштабне мінне забруднення, яке фактично блокує можливість безпечного та правомірного використання значних територій у невизначеній часовій перспективі. Його вплив не обмежується воєнним виміром, а трансформується у стійкий чинник післяконфліктної деградації, оскільки зумовлює багаторічне, а в окремих випадках багатодесятирічне вилучення земель із аграрного, природоохоронного та інфраструктурного обігу. Поєднання фізичної небезпеки мінування із забрудненням ґрунтів продуктами детонації та фрагментами боєприпасів, а також неможливість своєчасного здійснення рекультиваційних і природоохоронних заходів призводять до прогресуючої деградації ландшафтів, втрати біорізноманіття та порушення базових екосистемних процесів. У цьому сенсі мінування формує відкладену екологічну шкоду кумулятивного характеру, яка нашаровується на інші наслідки війни та істотно ускладнює реалізацію стратегій довгострокового відновлення і сталого землекористування [7].

Водночас досвід збройної агресії Російської Федерації проти України демонструє якісну трансформацію ролі довкілля у сучасних воєнних конфліктах. Посягання на природне середовище перестають бути випадковими або допоміжними наслідками бойових дій і набувають ознак масштабного, системного та багатовекторного явища. Узагальнені висновки, викладені у звітах Європейського Союзу та Організації Об'єднаних Націй, засвідчують безпрецедентність ситуації, за якої екологічне руйнування вперше у новітній європейській історії постає не як побічний ефект війни, а як свідомо інтегрований компонент воєнної практики.

Такий висновок підтверджується повторюваністю, передбачуваністю та цілеспрямованістю дій, спрямованих на завдання шкоди природному середовищу, що дозволяє розглядати їх як елементи єдиної системної моделі. До цієї моделі належать регулярні удари по об'єктах паливно-енергетичної й промислової інфраструктури, умисне знищення лісових масивів, виведення з ладу очисних споруд, а також створення передумов для масштабних техногенних катастроф, кульмінаційним проявом яких став підрив Каховської гідроелектростанції. Сукупність таких дій формує якісно новий вимір екологічної шкоди у збройному конфлікті та об'єктивно актуалізує питання її належної міжнародно-правової кваліфікації, зокрема крізь призму відповідальності за системне та свідоме руйнування природного середовища.

Аналітичні матеріали, підготовлені європейськими дослідницькими та експертними центрами, послідовно фіксують не випадковий, а цілеспрямований характер дій, що призводять до масштабної деградації довкілля. У цих оцінках підкреслюється, що ураження зазнавали саме ті елементи промислової та інфраструктурної системи, пошкодження яких із високим ступенем передбачуваності породжує значні викиди небезпечних речовин, забруднення поверхневих і підземних вод, порушення гідрологічних режимів і довготривале зниження якості земельних ресурсів. Така вибірковість цілей свідчить про усвідомлений характер екологічно небезпечних наслідків відповідних атак.

Систематизація даних дистанційного зондування Землі, результатів екологічного моніторингу та інформації, оприлюдненої національними природоохоронними органами, дозволяє виявити сталі просторово-часові закономірності екологічно небезпечних обстрілів. Виявлення повторюваного патерну таких дій має принципове значення для міжнародно-правової кваліфікації, оскільки воно виключає можливість розгляду зафіксованих інцидентів як випадкових, поодиноких або суто побічних наслідків бойових дій і натомість вказує на системний характер завдання шкоди довкіллю.

Додаткове доктринальне підґрунтя для поглибленого правового осмислення екологічних наслідків війни в Україні формується у працях провідних європейських наукових та аналітичних осередків, зокрема King's College London та Stockholm International Peace Research Institute. У відповідних дослідженнях обґрунтовується висновок, що значна частина задокументованих в Україні випадків завдання шкоди природному середовищу відповідає критеріям надзвичайно високого рівня екологічного ризику, сформульованим міжнародною експертною ініціативою Stop Ecocide Foundation. Це, у свою чергу, посилює аргументацію щодо необхідності їх кваліфікації не лише як порушень окремих норм міжнародного гуманітарного чи екологічного права, а як діянь, що потребують особливого режиму міжнародно-правової оцінки та відповідальності [3].

Відповідність зафіксованих в Україні екологічних порушень підвищеним критеріям міжнародно-правової оцінки зумовлюється не дією окремих ізольованих чинників, а їх сукупним ефектом. Визначальне значення у цьому контексті має поєднання просторової масштабності негативного впливу, його тривалого або потенційно незворотного характеру, а також глибини втручання у базові екосистемні функції. Додаткової ваги набуває наявність об'єктивних ознак свідомого прийняття надмірних екологічних ризиків у процесі планування та здійснення воєнних операцій державою-агресором, що виходить за межі випадкових або непрогнозованих наслідків збройного протистояння [6].

За таких умов окремі епізоди екологічної шкоди, задокументовані в ході збройної агресії проти України, можуть розглядатися як такі, що корелюють із сучасним доктринальним розумінням екоциду. Водночас сама концепція екоциду в європейському правовому просторі перебуває на етапі динамічної трансформації. Вона поступово виходить за межі суто академічних дискусій і набуває політико-правового виміру, що знаходить відображення у резолютивній практиці Парламентської асамблеї Ради Європи, Європейського Парламенту, а також у сучасних дослідженнях провідних фахівців з міжнародного екологічного права держав-членів Європейського Союзу.

Екологічні наслідки збройної агресії проти України вирізняються унікальною для сучасної міжнародно-правової практики властивістю, а саме здатністю до тривалого накопичення та взаємного посилення різних форм шкоди. У цьому випадку йдеться не про сукупність окремих інцидентів, а про складний процес нашарування негативних впливів, що формуються під дією множинних джерел і розгортаються у просторі та часі. На відміну від типових сценаріїв збройних конфліктів, у межах яких екологічна шкода зазвичай має локалізований характер і відносно чіткі просторові межі, українська ситуація характеризується розмитістю територіальних і часових параметрів екологічного ураження. Експертні оцінки вказують на формування комбінованих ефектів, за яких

послідовні або паралельні удари по різних категоріях об'єктів створюють якісно новий рівень екологічного навантаження, що не може бути зведений до арифметичної суми окремих пошкоджень.

Кумулятивний характер екологічної шкоди, завданої збройною агресією, насамперед виявляється у складній багатокомпонентній структурі забруднення природного середовища. Ґрунтові системи, водні ресурси та атмосферне повітря зазнають одночасного впливу різнорідних токсичних чинників, джерелами яких виступають вибухи боєприпасів, аварійні процеси на промислових об'єктах, а також руйнування енергетичної й паливної інфраструктури. Поєднання важких металів, промислових хімічних сполук і нафтопродуктів призводить до формування стійких забруднювальних комплексів, екологічна поведінка яких є складною для прогнозування та контролю. Такі комплекси здатні зберігати небезпечні властивості протягом тривалих періодів, істотно виходячи за часові межі безпосередньої фази бойових дій.

Важливим виміром кумулятивної шкоди є також її часовий аспект, що характеризується відкладеним і поступовим проявом екологічних порушень. Зміни природних гідрологічних режимів, трансформація водних систем, деградація ґрунтового покриву та розвиток вторинних форм забруднення, зокрема пилового перенесення токсичних часток, розгортаються у часі та часто стають очевидними лише через роки після первинного впливу. У цьому контексті руйнування великих гідротехнічних об'єктів, зокрема Каховського гідровузла, спричинило глибокі структурні зрушення у функціонуванні водних екосистем, відновлення яких потребує тривалих часових горизонтів і в окремих випадках може виявитися принципово неможливим.

Окрему категорію екологічних ризиків становлять синергетичні ефекти, що виникають унаслідок одночасного порушення кількох взаємопов'язаних компонентів довкілля. Європейські екологічні інституції звертають увагу на те, що поєднання руйнування природоохоронних територій, масштабного переміщення ґрунтових мас, забруднення атмосферного повітря та водних ресурсів запускає каскадні процеси деградації. За таких умов порушення однієї складової екосистеми породжує ланцюгові зміни в інших, формуючи ефект екологічного «доміно», який істотно ускладнює не лише наукове встановлення обсягів і характеру завданої шкоди, але й розробку адекватних міжнародно-правових механізмів її оцінювання та компенсації [8].

За сформованих обставин екологічна шкода, заподіяна збройною агресією проти України, неминуче переходить із площини фактичного констатування у сферу міжнародно-правового відшкодування. Кумулятивний, відкладений у часі та багатовимірний характер такої шкоди ставить під сумнів ефективність традиційних компенсаційних моделей, які історично орієнтовані на облік прямих, локалізованих і негайно фіксованих збитків. У цьому випадку проблематика компенсації виходить за межі стандартних репараційних підходів і потребує переосмислення базових параметрів відповідальності за екологічні втрати. Значна частина завданої шкоди проявляється у формі втрати або деградації екосистемних функцій, зниження природної відновлюваності територій та порушення довгострокових екологічних процесів, які не піддаються повному або адекватному відображенню у межах класичних грошових розрахунків.

У цьому контексті український випадок виступає каталізатором для перегляду міжнародно-правових механізмів компенсації екологічної шкоди. Він актуалізує необхідність урахування часової протяжності екологічних порушень, їх потенційно транскордонного характеру, а також втрати екосистемних функцій як самостійної категорії шкоди, що має правове значення незалежно від можливості її прямої монетизації. Такий підхід об'єктивно вимагає розвитку більш гнучких і комплексних компенсаційних моделей, здатних відображати реальний масштаб екологічних втрат, спричинених сучасними збройними конфліктами [5].

Висновки

Екологічна шкода, завдана Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації,

має системний і кумулятивний характер, що істотно відрізняє український випадок від попередніх міжнародних прецедентів. Вона формується як сукупність взаємопов'язаних техногенних, природних і соціально-економічних наслідків, які розгортаються у просторі та часі й безпосередньо впливають на економічну стійкість, інвестиційну привабливість і можливості довгострокового відновлення постраждалих територій. Особливості українського кейсу зумовлені поєднанням високої концентрації об'єктів підвищеної екологічної небезпеки, масштабного мінного забруднення, руйнування гідротехнічної та промислової інфраструктури, а також безпрецедентної ситуації військової окупації ядерних об'єктів. Встановлена повторюваність і цілеспрямованість екологічно небезпечних атак дозволяє говорити про системний характер завдання шкоди довкіллю у ході війни проти України. За сукупністю ознак окремі епізоди такої шкоди потенційно відповідають доктринальним критеріям екоциду. Водночас кумулятивний, відкладений і транскордонний характер екологічної шкоди виявляє обмеженість чинних міжнародно-правових механізмів її компенсації. Традиційні підходи, орієнтовані на відшкодування прямих збитків, не дозволяють належним чином врахувати екосистемні, структурні та довгострокові втрати. У цьому контексті український досвід підтверджує необхідність переосмислення міжнародно-правових механізмів відшкодування екологічної шкоди, завданої війною, з урахуванням складності доказування, часової протяжності наслідків і втрати екосистемних функцій. Такий підхід має принципове значення як для забезпечення ефективної компенсації Україні, так і для розвитку міжнародного екологічного та гуманітарного права загалом.

Література

1. CEOBS (Conflict and Environment Observatory). (2023). *The environmental consequences of the war against Ukraine: Preliminary twelve-month assessment (Feb 2022–Feb 2023) – Summary and recommendations*. https://ceobs.org/wp-content/uploads/2024/03/The-environmental-consequences-of-the-war-against-Ukraine-Preliminary-twelve-month-assessment-summary-and-recommendations.pdf

2. Conflict and Environment Observatory & Zoï Environment Network. (2024). *Assessing Environmental Damage in Ukraine: A Green Future – Recommendations for Accountability and Recovery*. February 2024. https://zoinet.org/wp-content/uploads/2018/01/Ukraine-assessing-environmental-damage_EN.pdf

3. European Environmental Bureau. (2023). *Warfare pollution: Environmental consequences of the Russian invasion of Ukraine*. EEB. https://eeb.org

4. Hryhorczuk, D., et al. (2024). *The environmental health impacts of Russia's war on Ukraine*. *Occupational and Environmental Medicine*. https://occup-med.biomedcentral.com/counter/pdf/10.1186/s12995-023-00398-y.pdf

5. International Crisis Group. (2023). *Frozen Assets: The debate on confiscating Russian funds for Ukraine's reconstruction*.

6. King's College London, Department of War Studies. (2023). *Weaponizing the environment: The strategic ecological dimension of the war in Ukraine*. KCL. https://kcl.ac.uk

7. Stockholm International Peace Research Institute. (2023). *Environmental security implications of the war in Ukraine*. SIPRI. https://sipri.org

8. Stop Ecocide Foundation. (2021). *Independent expert panel for the legal definition of ecocide: Commentary and core text*. https://www.stopecocide.earth

ENVIRONMENTAL DAMAGE CAUSED BY THE WAR IN UKRAINE: PROBLEMS OF ASSESSMENT AND INTERNATIONAL LEGAL COMPENSATION

The article examines the problem of environmental damage caused by the war in Ukraine through the lens of international law, with a particular focus on the complexity of its assessment and compensation. It is substantiated that the environmental consequences of the armed aggression of the Russian Federation are systemic, cumulative, and delayed in nature, which significantly distinguishes the Ukrainian case from previous international precedents.

The destruction of facilities posing increased environmental and technological risks, the degradation of land and water resources, large-scale landmine contamination, as well as the risks of transboundary spread of negative impacts, form multidimensional damage that is not limited to local or immediate consequences of hostilities and entails long-term socio-economic effects.

The article demonstrates that existing international legal mechanisms for the compensation of environmental damage, primarily oriented toward the reparation of direct and immediate losses, are insufficient to adequately account for long-term, structural, and ecosystem losses characteristic of the Ukrainian case. Particular attention is paid to the problems of establishing a causal link between military actions and delayed environmental consequences, as well as to the absence of unified approaches to the quantitative and qualitative assessment of cumulative damage within international legal procedures.

The article concludes that there is a need to reconsider and further develop international legal mechanisms for compensating environmental damage, taking into account its complexity, temporal dimension, and the loss of ecosystem functions, as well as the scientific expediency of integrating interdisciplinary approaches into the legal assessment of such damage. These approaches are of fundamental importance for the effective post-war recovery of Ukraine, the formation of fair reparations practices, and the further evolution of international environmental and humanitarian law.

Keywords: environmental damage; armed conflict; environmental monitoring; environmental safety; compensation; post-war reconstruction; compensation for environmental damage caused by armed aggression.

СІМЕЙНІ СПОРИ ТА МЕДІАЦІЯ: НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ ПІДХІД ДО ІНТЕГРАЦІЇ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ПОЗАСУДОВІ ПРОЦЕДУРИ

БОНДАРЕНКО Ольга Олегівна - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного, трудового права та права соціального забезпечення Донецького державного університету внутрішніх справ

https://orcid.org/0000-0002-3361-2121

ПАНФІЛОВА-ТУРЧІНА Алла Василівна - старший викладач кафедри цивільного, трудового права та права соціального забезпечення Донецького державного університету внутрішніх справ

ORCID: 0009-0007-5380-0254

ДРАНА Дар'я Станіславівна - викладач кафедри цивільного, трудового права та права соціального забезпечення Донецького державного університету внутрішніх справ

https://orcid.org/0009-0003-1404-6800

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.70

Досліджено роль медіації у врегулюванні сімейних спорів в Україні та визначено специфіку таких конфліктів. Проаналізовано значення адвокатів у медіативних процедурах, а також правові, соціальні та психологічні аспекти застосування медіації. Показано, що інтеграція адвокатської діяльності у позасудові процедури сприяє ефективному досягненню взаємоприйнятних рішень, зменшенню навантаження на суди та підвищенню якості правничої допомоги. Дослідження підкреслює необхідність розвитку спеціалізованих методик для адвокатів і адаптації міжнародного досвіду до українських умов.

Ключові слова: медіація, сімейне право, сімейні правовідносини, адвокатська діяльність, альтернативні способи вирішення спорів.

Постановка проблеми

Медіація в останні роки стає одним із найефективніших альтернативних способів вирішення спорів у розвинених країнах, тоді як в Україні цей інститут лише починає активно розвиватися. Практика показує, що медіація забезпечує економію часу та ресурсів, сприяє досягненню взаємоприйнятних домовленостей і дозволяє вирішувати конфлікти значно швидше, ніж традиційне судочинство. Особливо важливим є застосування медіації у сімейних спорах, які характеризуються високим рівнем емоційного напруження, особистісною заангажованістю сторін та необхідністю врахування інтересів дітей, що не завжди можливо при стандартному судовому розгляді.

Одночасно значне навантаження на суди та тривалі строки розгляду справ підкреслюють нагальну потребу у впровадженні альтернативних механізмів врегулювання конфліктів, здатних поєднувати правові стандарти з психологічною чутливістю та гнучким підходом. У цьому контексті особливу значущість має дослідження ролі адвокатів у популяризації та впровадженні сімейної медіації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідження історичних та сучасних практик медіації свідчать про її ефективність як механізму врегулювання конфліктів у різних сферах. Так, Gagos T. аналізував позасудові способи розв'язання спорів у Єгипті VI ст. н.е., демонструючи роль домовленостей сторін у забезпеченні виконання правових зобов'язань, проте не враховував сучасних інституційних моделей медіації.

Moore Ch. W. досліджував розвиток медіації у США, наголошуючи на структурованості процедури та ролі нейтрального посередника, однак його роботи не охоплювали специфіку сімейних спорів та психологічні аспекти конфліктів.

Водночас українські науковці приділяють увагу інтеграції медіації у професійну правничу практику та вирішенню сімейних конфліктів. Графський В. підкреслює значення адвокатів у медіативних процедурах, зазначаючи, що поєднання правових знань і переговорних навичок сприяє виробленню взаємоприйнятних рішень. Натомість Маліннікова Д.К. досліджує сімейну медіацію в умовах воєнного стану, враховуючи емоційні, психологічні та соціальні фактори, а також інтереси дітей, що підтверджує необхідність комплексного підходу до врегулювання спорів. Таким чином, попередні дослідження створили наукову основу для аналізу інтеграції адвокатської діяльності у медіаційні процедури та оцінки ефективності застосування медіації у сімейних спорах.

Метою дослідження є вивчення ролі медіації у врегулюванні сімейних спорів в Україні, визначення специфіки та особливостей таких конфліктів, окреслення значення адвокатів у процесі медіативного врегулювання, а також аналіз правових, соціальних та психологічних аспектів застосування медіації як ефективного механізму розвантаження судової системи та забезпечення сталих і взаємоприйнятних рішень.

Виклад основного матеріалу

Проблема виникнення конфліктів і потреби в їх врегулюванні була притаманна різним правовим культурам світу незалежно від історичної епохи. Саме тому альтернативні способи вирішення спорів застосовувалися ще задовго до формування сучасних судових систем. Зокрема, в Єгипті вже у VI ст. н.е. значна частина конфліктів розв'язувалася шляхом досягнення домовленостей між сторонами без звернення до судових інституцій. У разі досягнення згоди відповідні угоди фіксувалися на папірусах, що дозволило зберегти велику кількість документальних джерел до наших днів. Аналіз таких матеріалів свідчить, що сторони, які досягали консенсусу, брали на себе зобов'язання виконувати умови домовленості та офіційно відмовлялися від судового розгляду спору. Гарантією належного виконання угоди зазвичай виступало встановлення значної грошової санкції у разі порушення її умов [1, с. 31].

Історичний досвід позасудового врегулювання конфліктів став основою для формування сучасних альтернативних процедур, серед яких ключове місце посідає медіація. У сучасному розумінні її інституційний розвиток відбувся у Сполучених Штатах Америки, передусім у межах трудових правовідносин. Так, у 1947 році при Трудовому департаменті США було засновано Федеральну службу медіації та примирення, діяльність якої була спрямована на сприяння досягненню компромісу між працівниками та роботодавцями. Запровадження таких механізмів відповідало нагальній потребі мінімізувати негативні соціально-економічні наслідки трудових конфліктів, зокрема страйків, а також забезпечити стабільність і безперервність виробничих процесів шляхом консенсусного врегулювання спорів [2, с. 23, 25].

Подальший розвиток медіації у США продемонстрував її ефективність не лише у трудовій сфері, а й у ширшому контексті цивільних правовідносин, що зумовило її поступову інституціоналізацію в судовій системі. Так, на сьогодні фактично кожен суд штату та федерального рівня в Нью-Йорку вимагає застосування процедур медіації у цивільних справах, що є лише одним із прикладів загальносвітового тренду. За окремими оцінками, менш ніж 1% цивільних спорів нині доходять до повноцінного судового розгляду, оскільки учасники спорів, корпоративні юристи, суди та судді надають перевагу медіації й іншим формам альтернативного вирішення спорів [3].

Описані тенденції мають безпосереднє значення для українського правопорядку. Зокрема, адвокат Графський В. звертає увагу на те, що роль медіації в Україні у найближчі роки лише посилюватиметься. Післявоєнна відбудова держави неминуче призведе до істотного зростання кількості

спорів у сферах будівництва, господарської діяльності, трудових та корпоративних відносин, що створить надмірне навантаження на судову систему. За таких умов медіація поступово перестає бути виключно альтернативним інструментом врегулювання спорів і трансформується на об'єктивно необхідний механізм забезпечення ефективного доступу до правосуддя [3].

Вказана позиція підтверджується й офіційними статистичними даними щодо функціонування судової системи. Так, у 2023 році місцевими загальними судами було розглянуто понад 1 млн справ і матеріалів у порядку цивільного судочинства, що свідчить про суттєве процесуальне навантаження. При цьому частка справ, фактично розглянутих судами, зменшилася порівняно з 2022 роком і становила 94,8 % від кількості тих, що надійшли, що перебуває на межі критичного показника ефективності. Така динаміка вказує на наявність системних труднощів із забезпеченням своєчасного розгляду цивільних справ [4].

Більш детальний аналіз структури цивільних справ позовного провадження дозволяє конкретизувати характер зазначеного навантаження. У 2023 році домінуючою категорією стали спори, що виникають із сімейних правовідносин, - 172,7 тис. справ, що становить 38,5 % від загальної кількості розглянутих цивільних справ позовного провадження. Таким чином, саме сімейні спори випередили за обсягом справи, пов'язані з правочинами та спадковими правовідносинами, що підкреслює їх особливе значення у структурі цивільного судочинства.

Водночас аналіз строків розгляду цивільних справ свідчить, що значна кількість проваджень триває понад розумні строки: понад 54 тис. справ розглядалися від одного до трьох років, а понад 8 тис. - більше трьох років. З огляду на те, що сімейні спори часто пов'язані з питаннями виховання дітей, аліментними зобов'язаннями та поділом майна, така тривалість розгляду негативно впливає на реалізацію прав та інтересів сторін, передусім дітей[4].

За наведених обставин актуальність медіації в Україні набуває особливого значення та демонструє сталу тенденцію до зростання. Передусім це стосується сфери сімейних правовідносин, яка, як свідчать статистичні дані, посідає домінуюче місце у структурі цивільних справ, що розглядаються місцевими судами. Застосування медіації у таких категоріях спорів дозволяє не лише зменшити процесуальне навантаження на судову систему, а й забезпечити більш оперативне, гнучке та орієнтоване на інтереси сторін вирішення спору.

Враховуючи міжнародний досвід, слід зазначити, що ключову роль у поширенні практики медіації зазвичай відіграють представники юридичної професії, насамперед адвокати. Саме вони вступають у взаємодію з клієнтом ще на досудовій стадії врегулювання спору та мають можливість не лише оцінити перспективи судового розгляду, а й запропонувати альтернативні, менш формалізовані та більш ефективні способи вирішення конфлікту, зокрема шляхом застосування процедури медіації.

У цьому контексті доцільним є запозичення відповідного міжнародного досвіду й для України. Активніше залучення адвокатів до застосування та популяризації медіації сприятиме не лише розвантаженню судової системи, а й підвищенню ефективності професійної правничої допомоги загалом. Опанування адвокатами медіативних навичок та інтеграція медіації у їхню професійну діяльність дозволяє розширити інструментарій захисту прав та інтересів клієнтів.

Крім того, поширення медіації за активної участі адвокатів створює для них додаткові професійні переваги, зокрема можливість диверсифікації правничих послуг, підвищення рівня довіри клієнтів та формування довгострокових відносин, заснованих на досягненні взаємоприйнятних рішень, а не виключно на змагальній моделі судового процесу.

Зазначені підходи знаходять своє нормативне підтвердження у чинному законодавстві України. Так, стаття 7 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» визначає перелік видів діяльності, несумісних з адвокатською діяльністю, серед яких зазначено, зокрема, перебування на державній службі, здійснення нотаріальної діяльності чи проходження військової служби,

водночас медіація у цьому переліку відсутня. Крім того, положення статті 21 цього Закону передбачають право адвоката виконувати інші професійні обов'язки, якщо вони встановлені законом або договором [5]. Тож вітчизняне законодавство не містить прямої законодавчої заборони щодо поєднання адвокатської діяльності із здійсненням медіації, що відповідно створює правові передумови для активного залучення адвокатів до медіативних процедур.

Український центр медіації та переговорів слушно відмічає, що навчання адвокатів медіації істотно впливає на якість їхньої професійної діяльності та підхід до врегулювання спорів. Оволодіння медіаційними навичками дає змогу адвокату глибше усвідомлювати природу конфлікту, відрізняти правову позицію сторін від їхніх реальних інтересів і потреб, а також більш зважено працювати з емоційною складовою спору. Це має особливе значення у сімейних спорах, де конфлікт часто виходить за межі суто правових питань, а формальне застосування норм законодавства без урахування психологічних чинників не забезпечує сталого та прийнятного для сторін результату [6].

Практичну доцільність такого поєднання підтверджують і висновки фахових інституцій. Так, Український центр медіації та переговорів обґрунтовано зазначає, що навчання адвокатів медіації позитивно впливає на якість їхньої професійної діяльності та трансформує підходи до врегулювання спорів. Оволодіння медіативними навичками дає можливість адвокату глибше усвідомлювати природу конфлікту, розмежовувати формальну правову позицію сторін і їхні реальні інтереси та потреби, а також більш зважено працювати з емоційною складовою спору. Особливого значення це набуває у сфері сімейних правовідносин, де конфлікт часто виходить за межі суто юридичних питань, а формальне застосування норм права без урахування психологічних чинників не завжди забезпечує стале й прийнятне для сторін вирішення спору.

Водночас медіаційна підготовка має практичну цінність для адвоката незалежно від того, чи бере він безпосередню участь у процедурі медіації, чи здійснює традиційне юридичне представництво інтересів клієнта. Адвокат, який володіє базовими інструментами медіатора, здатний ефективніше готувати клієнта до переговорного процесу, прогнозувати можливі сценарії розвитку спору, знижувати рівень конфліктності між сторонами та сприяти досягненню домовленостей, орієнтованих на їх реальне та добровільне виконання [6].

Оскільки сімейні спори належать до найбільш поширених категорій цивільних справ, набуття та застосування медіативних навичок має суттєве практичне значення для правничої діяльності. Крім того, правовідносини, похідні від сімейних, за своєю природою є найбільш сумісними з медіаційною процедурою, оскільки володіють специфічними ознаками, що робить медіаційний підхід ефективним і доцільним для їх врегулювання.

Щоб ефективність медіації у врегулюванні сімейних спорів, доцільно розглянути її правове визначення та організаційні основи в Україні. Правові засади медіації визначені Законом України «Про медіацію», який набув чинності у грудні 2021 року [7]. Відповідно до статті 1 цього Закону, медіація є позасудовою, добровільною, конфіденційною та структурованою процедурою, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів. Медіатор, у свою чергу, визначається як спеціально підготовлена нейтральна, незалежна та неупереджена фізична особа, яка проводить медіацію, сприяючи сторонам у досягненні взаємоприйнятного рішення.

Натомість стаття 4 Закону визначає основні принципи проведення медіації, які є ключовими для її ефективності. Зокрема, процедура здійснюється за взаємною згодою сторін та ґрунтується на принципах добровільності, конфіденційності, нейтральності, незалежності та неупередженості медіатора, а також на самовизначенні та рівності прав сторін. Дотримання цих принципів забезпечує умови для конструктивного діалогу, зменшує рівень конфліктності та дозволяє сторонам самостійно формувати зміст угоди, що підвищує ймовірність її добровільного

виконання та сприяє сталості досягнутих домовленостей.

Маліннова Д.К. відзначає, що сімейна медіація є специфічним процесом врегулювання конфліктів, у якому нейтральна третя сторона (медіатор) спрямовує учасників на вироблення взаємоприйнятних рішень та підтримку співпраці. Науковиця підкреслює, що ефективність сімейної медіації обумовлена не лише технікою ведення переговорів, а й дотриманням базових принципів процедури, які відрізняють її від інших способів врегулювання спорів [8, с. 38]. З огляду на це, сімейна медіація виступає як механізм, здатний враховувати комплекс взаємопов'язаних соціальних, психологічних та емоційних факторів, що традиційно не охоплюються формальними правовими нормами.

Цю тезу логічно продовжує Л.Н. Бондаренко-Зелінська, яка наголошує на тому, що значна частина сімейних конфліктів перебуває поза межами прямого правового регулювання. У таких випадках медіатор орієнтується не на норми закону, а на моральні уявлення та ціннісні установки сторін щодо справедливості, добра та зла [9]. Це дозволяє враховувати індивідуальні потреби учасників спору та виробляти рішення, які мають реальну соціальну і психологічну адекватність. З цього логічно випливає, що сімейна медіація за своєю суттю є гнучкою процедурою, що здатна створювати стабільні та прийнятні для сторін результати, які часто є більш дієвими, ніж у разі звернення до суду.

Загалом медіація у сімейних спорах характеризується низкою специфічних рис, які відрізняють її від інших форм медіації та зумовлюють особливі вимоги до процедури й ролі медіатора.

Сімейні конфлікти мають низку специфічних характеристик, що впливають на вибір методів їх врегулювання та обґрунтовують доцільність застосування медіації. По-перше, такі конфлікти відзначаються високим рівнем емоційної напруженості. Вони зазвичай виникають на тлі тривалих міжособистісних протиріч, негативного емоційного ставлення сторін одна до одної та глибоких психологічних переживань, пов'язаних із розпадом сім'ї або іншими травматичними подіями. У цих умовах сторони прагнуть не лише досягти вигідного для себе результату, а й компенсувати пережиту образу або моральні втрати, що ускладнює можливість конструктивного діалогу. При цьому високий рівень емоційного накалу є однією з ключових особливостей сімейних конфліктів, оскільки він ускладнює прийняття обдуманих рішень щодо подальшого життя учасників [10].

По-друге, специфіка сімейних правовідносин обумовлює необхідність збереження тривалих взаємозалежних зв'язків між сторонами, особливо у випадках спільного виховання дітей. На відміну від багатьох інших категорій спорів, сімейні конфлікти рідко можуть бути повністю «закриті» після досягнення домовленостей, що вимагає від медіації орієнтації на довгострокову співпрацю та підтримку сталих комунікативних каналів між сторонами. У цьому контексті варто підкреслити, що сімейні конфлікти характеризуються багатостороннім залученням учасників, окрім основних сторін (подружжя, батьки та діти), до конфлікту часто долучаються інші члени сім'ї, що ускладнює перебіг процесу та вимагає від медіатора здатності координувати взаємодію між усіма учасниками [10].

По-третє, сторони сімейного спору зазвичай добре обізнані з особистими рисами, слабкостями та приватними аспектами життя одна одної, маючи доступ до конфіденційної інформації. Така обізнаність може ускладнювати процес медіації та створювати потенційні ризики зловживання інформацією, що підкреслює необхідність дотримання нейтральності й високого рівня професійної компетентності медіатора. Крім того, унікальність сімейних конфліктів визначається їхнім специфічним предметом – міжособистісними стосунками, включно з любов'ю, коханням та спорідненістю, а також правовими та моральними обов'язками, що випливають із функцій сім'ї (репродуктивної, виховної, господарсько-економічної, рекреаційної, комунікативної та регулятивної).

По-четверте, у сімейних спорах часто наявна матеріальна або економічна залеж-

ність однієї сторони від іншої, що порушує баланс сил і надає сильнішій стороні додаткові можливості для впливу. У таких умовах дотримання принципу добровільності та рівності участі стає особливо важливим, оскільки саме він забезпечує справедливість процесу та сприяє виробленню дійсно взаємоприйнятних рішень. При цьому форми протиборства у сімейних конфліктах, такі як докори, сварки, сімейні скандали або порушення комунікації, тісно пов'язані з наявним дисбалансом сил і безпосередньо впливають на вибір стратегії медіатора, підкреслюючи необхідність гнучкого та індивідуалізованого підходу до врегулювання спору.

По-п'яте, невід'ємним елементом сімейної медіації є врахування інтересів дітей, які не завжди збігаються з позиціями батьків. Орієнтація на найкращі інтереси дитини вимагає від медіатора уважності та здатності спрямувати сторони до рішень, що забезпечують не лише компроміс між дорослими, а й належний рівень захисту прав та благополуччя дітей [11, с. 77; 10].

Врахування цих особливостей дозволяє медіації виступати більш гнучким і адаптивним інструментом врегулювання, ніж звернення до суду, оскільки вона дає змогу своєчасно коригувати стратегію взаємодії сторін, враховувати непередбачувані обставини та спрямовувати процес на конструктивну комунікацію, що підвищує ймовірність сталого та прийнятного для всіх учасників результату.

Висновки

Проведене дослідження демонструє, що медіація у сімейних спорах є особливо ефективним механізмом врегулювання конфліктів, оскільки дозволяє враховувати емоційні, психологічні та соціальні чинники, які виходять за межі формального правового регулювання. У цьому контексті адвокати відіграють ключову роль, оскільки поєднують глибокі правові знання з професійними навичками аналізу ризиків і стратегій, що дозволяє їм не лише представляти інтереси клієнтів у судовому порядку, а й активно сприяти виробленню взаємоприйнятних рішень у медіації.

Залучення адвокатів до медіативних процедур створює новий професійний вимір правничої діяльності, оскільки вони здатні одночасно оцінювати юридичну складову спору та моделювати переговорний процес з урахуванням психологічних і соціальних аспектів конфлікту. Такий підхід особливо важливий у сімейних спорах, де високий рівень емоційної напруженості та асиметрія сил між сторонами можуть ускладнювати досягнення домовленостей. Крім того, інтеграція адвокатської діяльності з медіацією забезпечує гнучкий та адаптивний підхід до врегулювання спорів, дозволяючи коригувати стратегію взаємодії сторін у ході процесу, своєчасно реагувати на непередбачувані обставини та спрямовувати комунікацію у конструктивне русло.

Перспективи подальших досліджень у цій сфері полягають у розробці спеціалізованих методик для адвокатів щодо ведення медіації у різних типах сімейних конфліктів, аналізі ефективності медіаційних процедур за категоріями спорів, а також порівнянні національного та міжнародного досвіду для оптимізації практик та підвищення соціальної та правової адекватності вирішення сімейних спорів.

Література

1. Gagos T. Settling a dispute: toward a legal anthropology of late antique Egypt. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1994. 168 p.

2. Moore Ch. W. The mediation process. Practical strategies for resolving conflicts, 3rd edition. San Francisco: Jossey-Bass, 2003. 599 p.

3. Графський В. Медіація для адвоката: від стратегії до майстерності. LIGA.net: блог. URL:https://blog.liga.net/public/user/vhrafskyi/article/58569

4. Аналітичний огляд стану здійснення цивільного судочинства у 2023 році. Верховний Суд України. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/ media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Analiz_KCS_2023.pdf

5. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17

6. Юристу бути медіатором потрібно – корисно і доцільно. Український

центр медіації та переговорів. URL: https://ukrmediation.com.ua/ua/korysna-informatsiia/statti/1596-yurystu-buty-mediatorom-potribno-korysno-dotsilno

7. Про медіацію: Закон України від 16.12.2021 № 1916-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1916-20

8. Маліннікова Д. К. Сімейна медіація як ефективний метод вирішення спорів в умовах воєнного стану в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2024. Т. 35 (74). № 1. С. 36–40.

9. Бондаренко – Зелінська Н.Л. Окремі аспекти альтернативного вирішення спорів при врегулюванні сімейних конфліктів. *Приватне право і підприємництво*.2016.№15.URL:https://scholar.google.com.ua/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=elsZejsAAAAJ&citation_for_view=elsZejsAAAAJ:qjMakFHDy7sC

10. Медіація у професійній діяльності юриста : підручник / авт. кол.: Т. Білик, Р. Гаврилюк, І. Городиський [та ін.]; за ред. Н. Крестовської, Л. Романадзе. Одеса: Екологія, 2019. 456 с.

11. Адвокат та медіація : практичний посібник. Нац. асоц. адвокатів України ; ред. кол.: Г. Гаро, А. Зернова та ін. Х: Фактор-медіа, 2022. 112 с.

FAMILY DISPUTES AND MEDIATION: A SCIENTIFIC AND PRACTICAL APPROACH TO INTEGRATING LEGAL PRACTICE INTO EXTRAJUDICIAL PROCEDURES

In the contemporary context of the development of Ukraine's legal system, mediation is becoming an important tool for alternative dispute resolution, significantly reducing the burden on the judicial system and enhancing the efficiency of conflict resolution. Mediation is particularly relevant in family disputes, which are characterized by a high level of emotional tension, asymmetry of power between the parties, the need to consider the interests of children, and the multi-party involvement of family members. The advantages of mediation lie in its ability to provide a flexible, voluntary, and confidential process aimed at reaching mutually acceptable solutions that consider not only legal aspects but also the psychological, social, and moral factors of the conflict.

The relevance of this study is determined both by the significant burden on courts and the need to develop dispute resolution mechanisms capable of ensuring a stable and constructive outcome without formal judicial intervention. Statistical data indicate that family disputes occupy a leading position in the structure of civil proceedings in Ukraine, and the duration of their consideration often exceeds reasonable limits, negatively affecting the realization of the rights and interests of the parties, especially children. In this context, mediation serves as an effective means of prompt and flexible conflict resolution, taking into account the specific nature of family legal relationships.

Particular attention is paid to the role of lawyers in the mediation process. They not only represent the interests of clients in court proceedings but also actively contribute to the development of mutually acceptable solutions by analyzing the conflict situation, modeling the negotiation process, and predicting possible scenarios for dispute development.

Thus, mediation in family disputes serves as an effective mechanism for conflict resolution, capable of taking into account emotional, psychological, and social factors that go beyond formal legal regulation. Prospects for further research include the development of specialized methodologies for lawyers, the analysis of the effectiveness of mediation procedures in different categories of family disputes, and the comparison of national and international experience to optimize practices and enhance the social and legal adequacy of family conflict resolution.

Keywords: mediation, family law, legal practice, alternative dispute resolution.

ПРАВОВИЙ СЕГМЕНТ ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ У ГОСПОДАРСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННИХ ВИКЛИКІВ

ІГНАТЕНКО Володимир Васильович - кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного, трудового права та соціального забезпечення факультету №4 (Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кропивницький)
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3119-6475
УДК 346
DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.71

Наукову розробку присвячено дослідженню правового сегменту використання природних ресурсів у господарському обороті, з розкриттям проблематичних аспектів діяльності підприємств. Проаналізовано складові правової бази, котра забезпечує дієвість процесу використання природних ресурсів, звернуто увагу на необхідність вирішення питань вдосконалення законодавчої площини, з урахуванням Основних засад (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 року. Запропоновано напрямки підвищення ефективності процесу використання природних ресурсів у господарському обороті, підкреслено доцільність використання моніторингового сегменту.

Ключові слова: природні ресурси, процес використання, господарська діяльність, господарювання, управлінське рішення, правова база, воєнні виклики, підприємство.

Постановка проблеми

В умовах сьогодення загострюється проблема проведення господарської діяльності представниками підприємницького сектора. Наявні воєнні виклики несуть не лише негативні наслідки в системі здійснення підприємницької діяльності, а, й призводять до порушення процесів ресурсного забезпечення виробничих циклів. Особливо проблематичним вважається питання використання природних ресурсів у господарській діяльності (далі – ВПР (г.д.)). Існуюча правова база потребує не лише осучаснення, а, й дослідження правових норм і стандартів, які стосуються безпосередньо природних ресурсів, що здатні забезпечити дієвість господарської діяльності в надзвичайних умовах її здійснення. При цьому, не менш важливим є аспект раціонального та ефективного використання природних ресурсів, з огляду на наявні затяжні воєнні дії в Україні. Прийняття виважених, реальних у складних умовах господарювання та раціональних рішень можливо за умови розуміння сутнісного змісту тих проблем, які уповільнюють процес забезпечення виробничих циклів, що пов'язані з ВПР (г.д.). Усе зазначене та викладене вище свідчить про сучасність та актуальність обраного напрямку дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Правові та проблематичні сегменти ВПР (г.д.) сучасних підприємств в колі наукової спільноти мають доволі значні напрацювання та досягнення. Результати наукових розробок викладаються вітчизняними вченими під різним кутом зору в формі як монографічних, так і дисертаційних досліджень. Доволі часто, як предмет дослідження, обрана проблематика обговорюються на тематичних, наукових дискусійних платформах. У більшості випадків науковці звертаються до викладення проблематичних аспектів в процесі ВПР (г.д.), з визначенням напрямків їх нівелювання. Разом з тим, у контексті господар-

ської діяльності, котра здійснюється в умовах наявних воєнних викликів, обраний напрямок дослідження висвітлено не повністю, що підкреслило актуальність дослідження. До складу вітчизняних науковців, які присвятили свої праці предмету дослідження варто віднести таких як О.О. Кота, А.Б. Гриняка, Л.Ф. Купіної, В.І. Шакуна [1], Т. Гринько [2], М. Хвесик [3], Н. Синькевич, О. Білоус, О. Кундеус, Н. Зарудна [4] та інші.

Метою статті виступає дослідження процесу ВПР (г.д.), з визначенням його правової платформи та встановленням напрямків раціонального та ефективного їх використання, в надзвичайних умовах функціонування сучасних підприємств.

Виклад основного матеріалу

Питанню ВПР (г.д.), з урахуванням існуючих правових норм і стандартів приділялась доволі помітна увага представниками наукового сектору. Проте зміна умов функціонування суб'єктів підприємницького сектору, в умовах постійних воєнних викликів, призвела до суттєвих втрат локаційних зв'язків з постачальниками та потенційними покупцями, значних збитків зазнала пасивна частина основних фондів, на базі міграційних коливань та мобілізаційних заходів відбувся відтік трудового потенціалу суб'єктів господарювання, відбулося порушення управлінських циклів, особливо в питаннях ресурсного потенціалу.

Значним впливовим сегментом на формування та використання ресурсного потенціалу підприємств, в господарській діяльності, стало ВПР (г.д.), які охоплюють мінеральні, енергетичні, водні, земельні, біологічні (рослинні, тваринні), кліматичні та рекреаційні компоненти.

Наразі мова йде про процес ВПР (г.д.). який представляє собою процес експлуатації компонентів природи (землі, надр, води, лісів, тваринного світу) для задоволення потреб суспільства, що регулюється законодавством України (загальне та спеціальне природокористування).

Ми погоджуємося з позицією А.Г. Рябцова [5, с.155] стосовно того, що «…суб'єкти господарювання, які у своїй діяльності ВПР (г.д.) мають такі основні ознаки: наявність відокремленого майна; державна реєстрація у організаційно-правовій формі, визначеній законом, право використовувати природні ресурси у господарській діяльності у порядку спеціального та загального природокористування». Науковець доволі змістовно обґрунтував доцільність розуміння зазначених основних ознак ВПР (г.д.), проте обминув зміни умов функціонування підприємств в умовах воєнних викликів в Україні.

З цього приводу цікавою є думка Т.С. Новак та В.О. Мельник [6, с.65], котрі досліджували процес ВПР (г.д.), в контексті сільськогосподарських підприємств. Науковці звернули увагу на той факт, що «…суб'єктів господарювання можна поділяти на різні види у залежності не тільки від сфери діяльності, але і видів природних ресурсів, які вони використовують». [6, с. 67]. На наш погляд вказана позиція є дискусійною, котра повинна бути підкріплена законодавчо та не обмежуватись лише підприємствами сільського господарства.

Нагадаємо, незалежно від статусу та форми власності вітчизняні підприємства процес ВПР (г.д.) здійснюють на законодавчій основі, котра передбачає як використання природних ресурсів на базі дозволів (спеціальне використання) або на загальних підставах, так і обов'язок своєчасної оплати за їх використання, дотримання екологічних норм, охорони довкілля та відшкодування шкоди. Важливо розуміти, що ВПР (г.д.) України базується на праві власності Українського народу, регулюється спеціальними законами та передбачає платність, дозвільний характер (ліцензії, ліміти) та обов'язковість екологічної експертизи. До складу ключових особливостей процесу ВПР (г.д.) включають раціональне використання, охорону навколишнього середовища, відшкодування збитків та поділ на загальне (безкоштовне) і спеціальне (комерційне) природокористування.

До речі, Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища»[7] у розд. IX ст.38 законодавець надав роз'яснення стосовно того, що «...в порядку спеціального використання природних ресурсів громадянам, підприємствам, установам і організаціям надаються у володіння, користування або оренду природні ресурси на підставі спеціальних дозволів, зареєстрованих у встановленому порядку, за плату для здійснення виробничої та іншої діяльності, а у випадках, передбачених законодавством України, - на пільгових умовах».

Окрім цього, правовий блок забезпечення процесу ВПР (г.д.) регулюється:

по-перше, Законом України «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності»[8], яким ст.1 визначено «…об'єкт, на який видається документ дозвільного характеру (далі – об'єкт), - природні ресурси, земельна ділянка, ґрунтовий покрив земельних ділянок, споруда, будівля, приміщення, устаткування, обладнання та механізми, що вводяться в експлуатацію або проектуються, окрема операція, господарська діяльність певного виду, робота та послуга, а також документи, які використовуються суб'єктом господарювання у процесі проходження погоджувальної (дозвільної) процедури (проектна документація на будівництво об'єктів, землевпорядна документація, містобудівна документація, гірничий відвід);

по-друге, підзаконними нормативно-правовими актами (наприклад, Постановою КМУ № 459 [9], Постановою КМУ № 982 [10], Постановою КМУ № 761 [11] та ін.).

Варто звернути увагу на той факт, що правова площина постійно вдосконалюється із врахуванням змін, які викликані активними воєнними діями в Україні. Водночас наявну платформу для вдосконалення законодавчих регуляторів процесу ВПР (г.д.) забезпечують Закон України «Про Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року» [12], Розпорядження КМУ «Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки» [13] та «Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні» [14] та Постанова КМУ «Національна економічна стратегія на період до 2030 року» [15]. Зазначені нормативно правові регулятори включають напрямки вдосконалення, котрі торкаються предмету дослідження.

Так, звернення до Закону України «Про Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року» [12] вказало на те, що значна увага приділена вмінню не лише використання природних ресурсів, а, й їх збереження всіма суб'єктами, котрі беруть участь у даному процесі.

Як зазначають О.О. Дмитрик, Є.М. Білоусов, Н.М. Внукова [16, с. 186] відповідно даної Стратегії висунуто ряд пропозицій до процесу ВПР (г.д.):

- усунення прямої залежності економічного зростання від збільшення використання природних ресурсів і енергії та підвищення рівня забруднення навколишнього природного середовища;

- стимулювання впровадження суб'єктами господарювання більш екологічно чистого, ресурсоефективного виробництва й екологічних інновацій, зокрема екологічної модернізації промислових підприємств; упровадження технологій електронного урядування в екологічній сфері».

В свою чергу, Національною економічною стратегією України на період до 2030 року [14], була закріплена «…економічна візія нашої держави як достатньо привабливої країни економічних можливостей для інвестицій, інновацій, ведення бізнесу, найкращого місця для реалізації творчого потенціалу, втілення ідей і власного розвитку» також не оминула питання використання природних ресурсів.

Досліджуючи основні положення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018 – 2020 роки [13] можна зробити висновок, що досягнення переваг української промисловості та виробництва у світовій економіці має спиратися як на якісне управління виробничими процесами, так і раціональне, ефективне використання природних ресурсів на базі залучення різних інструментів цифро-

вої економіки. Зазначеним правовим документом законодавець озвучив основні принципи цифровізації, серед яких одне з пріоритетних місць відведено принципу підвищення якості надання послуг із захисту навколишнього природного середовища, управління природокористуванням, в тому числі й у сфері господарської діяльності з використанням природних ресурсів. Такий підхід підкреслює важливість вирішення питання процесу ВПР (г.д.).

Враховуючи ситуацію, яка склалася на даний момент в господарській діяльності підприємств, постає питання окреслення напрямів підвищення ефективності процесу ВПР (г.д.). При розробці заходів слід врахувати не лише необхідність вдосконалення нормативно-правової площини, а, й видова характеристика їх деталізації. Мається на увазі комплексний підхід до розробки заходів підвищення ефективності процесу ВПР (г.д.). Ми вважаємо до основних напрямків підвищення ефективності доцільно включити:

по-перше, техніко-технологічне вдосконалення на базі впровадження енергоефективних та безвідходних технологій (замкнуті цикли). глибока та комплексна переробка сировини для мінімізації відходів. модернізація обладнання для підвищення продуктивності при менших витратах;

по-друге, організаційно-економічні заходи, котрі включають запровадження систем екологічного менеджменту (наприклад, ISO 14001:2015 (ДСТУ ISO 14001:2015), раціональне землекористування: сівозміни, захист ґрунтів від ерозії, економія енергії та води через встановлення лічильників та автоматики;

по-третє, управлінські зміни виробничого циклу, які передбачають оптимізацію виробничої структури та покращення організації праці, впровадження мотивації персоналу за економію ресурсів.

Ми вважаємо, реалізація цих напрямів повинна супроводжуватися обов'язковим моніторинговим сегментом, який надасть можливість відслідковувати своєчасність впровадження заходів, рівень якості їх виконання, як наслідок забезпечити максимальний результат при найменших витратах, що є основою підвищення ефективності процесу ВПР (г.д.).

Висновки

За результатами проведених досліджень доцільно зробити ряд висновків. По-перше, в умовах наявних воєнних викликів в Україні загострюється проблема дієвості правового інструментарію, котрий здатен забезпечити процес ВПР (г.д.). По-друге існуюча законодавча платформа потребує удосконалення, так як відбуваються процеси адаптації підприємств до змінних умов господарювання, які супроводжуються ризиками та загрозами, котрі мають пагубний вплив на виробничі цикли у контексті забезпечення природними ресурсами. По-третє, існує нагальна потреба залучення новітніх інструментів на інноваційній основі, котрі здатні забезпечити ефективність та раціональність використання природних ресурсів у господарському обороті. По-четверте, доцільно передбачити впровадження ресурсозберігаючих та безвідходних технологій, глибоку переробку сировини, використання відновлюваних джерел енергії та автоматизацію управління природними ресурсами. Ці заходи знижують матеріаломісткість, економлять кошти, зменшують екологічне навантаження та збільшують прибуток підприємств. По-п'яте, одним з пріоритетних напрямків має стати інструмент моніторингу, який здатен проводити нагляд та контроль за процесом ВПР (г.д.), з обов'язковим коригуючим сегментом у разі потреби.

Перспективи подальших досліджень лежать в площині вивчення системи моніторингу процесу ВПР (г.д.) з встановленням складових та визначенням функціональних призначень кожного.

Література

1. Правовий вимір та охорона національного багатства України: монографія / за загальною редакцією О.О. Кота, А.Б. Гриняка, Л.Ф. Купіної, В.І. Шакуна. Київ: Алерта, 2024. 320 с. URL: https://lawmaking.academy/wp-content/uploads/Pravoviy_vimyr_mono_.pdf

2. Підприємництво: сучасні виклики, тренди та трансформації: монографія / за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Т. Гриньо. Дніпро: Видавець Біла К. О., 2023. 568 с. URL: http://confcontact.com/2023-kolektyvna-monographiya/km_2023.pdf

3. Природно-ресурсний потенціал України: забезпечення добробуту та екологічної безпеки населення : монографія / за заг. ред. акад. НААН України, д. е. н., проф. М. А. Хвесика. К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2021. 148 с. URL: https://files.nas.gov.ua/PublicMessages/Documents/0/2021/12/220120141057192-1767.pdf

4. Трансформація бізнесу для сталого майбутнього: дослідження, цифровізація та інновації: монографія / Н. Синькевич, О. Білоус, О. Кундеус, Н. Зарудна; за ред. д.е.н., проф. О. А. Сороківської. Тернопіль: ФОП Паляниця В.А., 2024. 593 с. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/46522/1/Monohrafiya_2024.pdf.pdf

5. Рябцова А.Г. Участь суб'єктів господарювання у правовідносинах у сфері використання природних ресурсів. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2022 Серія ПРАВО. Випуск 74: частина 1.С.153-157. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.74.26

6. Новак Т.С., Мельник В.О. Суб'єкти правовідносин у сфері органічного сільськогосподарського виробництва: загальна характеристика. «ПРАВО. ЛЮДИНА. ДОВКІЛЛЯ» / «LAW. HUMAN. ENVIRONMENT». 2021. Vol. 12, № 2 . С. 65–73. URL: https://rep.btsau.edu.ua/bitstream/BNAU/7506/1/Subiekty_pravovidnosyn.pdf

7. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 року №1264-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text

8. Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності: Закон України від 06.09.2005 року № 2806-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2806-15#Text

9. Про порядок видачі дозволів на спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду і встановлення лімітів використання ресурсів загальнодержавного значення: Постанова КМУ від 10.08.1992 № 459. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/459-92-%D0%BF#Text

10. Про затвердження Порядку видачі дозволу на переведення земельних лісових ділянок до нелісових земель у цілях, пов'язаних із веденням лісового господарства, без їх вилучення у постійного лісокористувача або відмови в його видачі, переоформлення, видачі дубліката зазначеного дозволу : Постанова Каб. Міністрів України від 18.12.2013 № 982. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/982-2013-%D0%BF#Text

11. Про врегулювання питань щодо спеціального використання лісових ресурсів : Постанова Кабінету Міністрів України від 23.05.2007 № 761. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/761-2007-%D0%BF#Text

12. Про Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28 лютого 2019 р. № 2697-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text

13. Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки : Розпорядження КМУ від 17 січня 2018 р. № 67-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text

14. Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні : схвалено Розпорядженням КМУ від 02 грудня 2020 р. № 1556-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text

15. Національна економічна стратегія на період до 2030 року : затверджено Постановою КМУ від 03 березня 2021 р. № 179. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF#Text

16. Правове регулювання господарської діяльності в умовах розбудови економіки Індустрії 4.0 : монографія / О. О. Дмитрик, Є. М. Білоусов, Н. М. Внукова та ін.; за ред. С. В. Глібка та О. В. Корват. – Харків: НДІ прав. забезп. інновац. розвитку НАПрН України, 2023. 350 с URL: https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2024/08/monografiya-2023-industriya-4.0.pdf

Ihnatenko Volodymyr,
Candidate of Juridical/Legal Sciences (Ph.D. in Law equivalent)
Associate Professor of the Department of Civil, Labor Law and Social Security Law of Faculty No. 4
(Donetsk State University of Internal Affairs, Kropyvnytskyi)
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3119-6475

LEGAL ASPECTS OF THE USE OF NATURAL RESOURCES IN ECONOMIC ACTIVITY UNDER CONDITIONS OF MILITARY CHALLENGES

This scientific study is devoted to researching the legal segment of natural resource use in economic activity, revealing problematic aspects of enterprise activity. The components of the legal framework that ensures the effectiveness of the process of using natural resources are analyzed, and attention is drawn to the need to address issues of improving the legislative framework, taking into account the Basic Principles (Strategy) of the State Environmental Policy of Ukraine for the period up to 2030. Directions for improving the efficiency of the process of using natural resources in economic turnover are proposed, and the expediency of using the monitoring segment is emphasized.

Keywords: *natural resources, process of use, economic activity, management decision, legal framework, military challenges, enterprise.*

ОСОБЛИВОСТІ КВАЛІФІКАЦІЇ ПІДКУПУ ОСОБИ, ЯКА НАДАЄ ПУБЛІЧНІ ПОСЛУГИ

ГУРІН Дмитро Юрійович - здобувач наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» кафедри кримінального права і кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ
https://orcid.org/0009-0008-4345-1377
DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.72

У статті здійснено аналіз особливостей кваліфікації підкупу особи, яка надає публічні послуги, та вироблено правила кваліфікації кримінального правопорушення, передбаченого ст. 368-4 Кримінального кодексу України. Науково доведено, що, відмежовуючи підкуп особи, яка надає публічні послуги, від суміжних кримінальних правопорушень, слід виходити з правового стану та посадового становища осіб (як суб'єктів кримінальних правопорушень, так й осіб, щодо яких здійснюють дії, передбачені об'єктивною стороною). Аргументовано, що досліджуване кримінальне правопорушення слід відмежовувати від шахрайства, що базується на спрямованості умислу та реальності дій: 1) підкуп передбачає реальну згоду особи за неправомірну вигоду вчинити обумовлену дію чи прийняти обумовлене рішення, або не вчиняти дій чи примати рішень, що передбачено посадовими обов'язками; 2) шахрайство – це обман з метою заволодіння коштами без наміру виконувати обіцяне. При підкупі неправомірна вигода є оплатою «послуги», а при шахрайстві – результатом обману. Запропоновано доповнити диспозицію ч. 2 і 4 ст. 368-4 КК України обставиною, що обтяжує відповідальність – вчинення діяння щодо неправомірної вигоди у значному розмірі. Крім того, ст. 368-4 КК України пропонуємо доповнити ч. 5 і 6, які викласти у такій редакції: «5. Діяння, передбачені частиною першою–четвертою цієї статті, предметом якого була неправомірна вигода у великому розмірі» та «6. Діяння, передбачені частиною першою–четвертою цієї статті, предметом якого була неправомірна вигода в особливо великому розмірі».

Ключові слова: кваліфікація, кримінальне правопорушення, підкуп, публічні послуги, корупція.

Актуальність дослідження

У сучасних умовах розвитку українського суспільства таке негативне явище, як корупція, досягло серйозних масштабів у кількісному, а й у якісному аспекті. Корупційна поведінка, ставши невід'ємною складовою практично будь-яких суспільних відносин, поширилася на багато сфер життя, що вимагало закріплення в кримінальному законі цілої низки різних «форм» його прояву.

Корупція сприяє формуванню недовіри членів суспільства до представників влади, зміщує ціннісні орієнтири, викликає деформації у різних соціальних системах, може призвести до проявів агресивних соціальних конфліктів. Корупція небезпечна своїми тенденціями та значним потенціалом до розростання. Проблема збільшення масштабів корупції є очевидною. Корупція дедалі частіше характеризується різноманіттям її форм, високою організованістю. Серед форм корупції називають лобізм, надання/отримання неправомірної вигоди, підкуп, зловживання впливом, привласнення/розтрата, зловживання службовим становищем та багато іншого.

Висока суспільна небезпека корупційних кримінальних правопорушень не викликає сумнівів. Їх характер і ступінь оцінюються

не так показниками офіційної статистики, як колосальним збитком, який вони завдають економічної, політичної, культурно-моральної та інших сфер життя суспільства і держави. Корупційні кримінальні правопорушення створюють сприятливе середовище для розвитку та процвітання корупційної, організованої, терористичної та інших видів злочинності, протидія яких віднесена до пріоритетних напрямів кримінально-правової політики нашої держави.

Зміни, що відбуваються у соціально-економічній та політичній сферах країни, вимагають від законодавця своєчасного прийняття обґрунтованих рішень, що сприяють зміцненню законності та захисту прав та інтересів громадян та держави. Перед законодавцем стоїть досить складне завдання – вчасно розпізнати проблему та прийняти правильне рішення щодо її врегулювання. Від стабільності законодавства значною мірою залежить його ефективність, чого, слід зазначити, не вистачає сучасному кримінальному законодавству. Процеси криміналізації та декриміналізації останнім часом стали явищем досить звичайним. Безперечно, більшість змін соціально зумовлені та спричинені сучасним розвитком суспільства або спрямовані на виправлення допущених раніше законотворчих помилок.

Однією з таких змін є доповнення КК України ст. 368-4 «Підкуп особи, яка надає публічні послуги». З моменту криміналізації зазначена норма зазначала низки змін. А на сучасному етапі в КК України вже криміналізовано багато діянь, які є корупційними кримінальними правопорушеннями і за своєю суттю дуже схожі. У зв'язку з цим виникають питання щодо правильної їх кваліфікації.

Метою дослідження є аналіз особливостей кваліфікації підкупу особи, яка надає публічні послуги, та вироблення правил кваліфікації досліджуваного кримінального правопорушення.

Стан дослідження

Окремі аспекти кримінально-правової характеристики підкупу особи, яка надає публічні послуги, частково були розглянуті в контексті кримінально-правового аналізу кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг. Зокрема, дослідження в цьому напрямі знайшли відображення в роботах таких науковців, як П. П. Андрушко, О. В. Кришевич, А. В. Савченко, З. А. Загиней-Заболотенко, М. І. Хавронюк, О. Д. Ярошенко та інші вчені. Проте ґрунтовні наукові дослідження, спрямовані на всеосяжний кримінально-правовий аналіз підкупу осіб, які надають публічні послуги, залишаються донині недостатньо розробленими.

Виклад основного матеріалу

Частина 1 ст. 368-4 КК України передбачає відповідальність за пропозицію, обіцянку аудитору, нотаріусу, оцінювачу, іншій особі, яка не є державним службовцем, посадовою особою місцевого самоврядування, але провадить професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг, у тому числі послуг експерта, спеціаліста, арбітражного керуючого, приватного виконавця, незалежного посередника, члена трудового арбітражу, третейського судді (під час виконання цих функцій), надати йому/їй або третій особі неправомірну вигоду, а так само надання такої вигоди або прохання її надати за вчинення особою, яка надає публічні послуги, дій або її бездіяльність з використанням наданих їй повноважень в інтересах того, хто пропонує, обіцяє чи надає таку вигоду, або в інтересах третьої особи [2].

Водночас ч. 3 зазначеної статті передбачає відповідальність за прийняття пропозиції, обіцянки або одержання аудитором, нотаріусом, приватним виконавцем, експертом, спеціалістом, оцінювачем, третейським суддею або іншою особою, яка провадить професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг, а також незалежним посередником чи арбітром під час розгляду колективних трудових спорів неправомірної вигоди для себе чи третьої особи за вчинення дій або бездіяльність з використанням наданих їй повноважень в інтересах того, хто пропонує, обіцяє чи надає таку вигоду, або в інтересах третьої особи [2].

З огляду на зміст зазначених норм, можна констатувати, що підкуп особи, яка надає

публічні послуги, за своєю сутністю схоже на кримінальні правопорушення, передбачені ст. 354 «Підкуп працівника підприємства, установи чи організації», ст. 368 «Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою», ст. 368-3 «Підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми», ст. 369 «Пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі», ст. 369-2 «Зловживання впливом», ст. 369-3 «Протиправний вплив на результати офіційних спортивних змагань» [2].

Відмежовуючи підкуп особи, яка надає публічні послуги, від зазначених вище кримінальних правопорушень, слід виходити з правового стану та посадового становища осіб (як суб'єктів кримінальних правопорушень, так й осіб, щодо яких здійснюють дії, передбачені об'єктивною стороною). Так, наприклад у ст. 368-4 КК України діяння спрямоване підкуп аудитора, нотаріуса, оцінювача, іншої особи, яка не є державним службовцем, посадовою особою місцевого самоврядування, але провадить професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг, у тому числі послуг експерта, спеціаліста, арбітражного керуючого, приватного виконавця, незалежного посередника, члена трудового арбітражу, третейського судді (під час виконання цих функцій). Тоді як діяння спрямоване на: 1) працівника підприємства, установи чи організації, який не є службовою особою, або особи, яка працює на користь підприємства, установи чи організації (у ст. 354); 2) службову особу (ст. 368, 369); 3) службову особу юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми (ст. 368-3); 4) будь-яку особу, яка може вплинути на прийняття рішення особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (ст. 369-2); 5) будь-яких осіб, які мають вплив на результати офіційних спортивних змагань (судді, організатори тощо) (ст. 369-3).

Слід акцентувати увагу, що при співвідношенні складів кримінальних правопорушень, передбачених ст. 368-4 «Підкуп особи, яка надає публічні послуги» з одного боку та ст. 369-2 «Зловживання впливом» з іншого, існує конкуренція загальної і спеціальної норм. Тому при кримінально-правовій кваліфікації прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди для себе чи третьої особи за вплив на прийняття рішення особою, уповноваженою на виконання функцій держави, або пропозиція чи обіцянка здійснити вплив за надання такої вигоди особою, яка надає публічні послуги з використанням повноважень слід застосовувати саме ст. 369-2 КК України як спеціальну норму [1, с. 75].

Підкуп особи, яка надає публічні послуги, також слід відмежовувати від провокації підкупу (ст. 370 КК України). Так, у першому випадку особа надає неправомірну вигоду, пропонує її або обіцяє аудитору, нотаріусу, оцінювачу, іншій особі, яка не є державним службовцем, посадовою особою місцевого самоврядування, але провадить професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг, у тому числі послуг експерта, спеціаліста, арбітражного керуючого, приватного виконавця, незалежного посередника, члена трудового арбітражу, третейського судді (під час виконання цих функцій), а під час провокації підкупу такі дії здійснюють з метою викриття того, хто пропонував, обіцяв, надав неправомірну вигоду або прийняв пропозицію, обіцянку чи одержав таку вигоду. Крім того, суб'єктом провокації підкупу є лише службова особа, тоді як суб'єктом підкупу особи, яка надає публічні послуги, може бути будь-яка особа.

Також досліджуване кримінальне правопорушення слід відмежовувати від шахрайства (ст. 190 КК України), що базується на спрямованості умислу та реальності дій: 1) підкуп передбачає реальну згоду особи за неправомірну вигоду вчинити обумовлену дію чи прийняти обумовлене рішення, або не вчиняти дій чи примати рішень, що передбачено посадовими обов'язками; 2) шахрайство – це обман з метою заволодіння коштами без наміру виконувати обіцяне. При підкупі неправомірна вигода є оплатою «послуги», а при шахрайстві – результатом обману. Тобто, якщо особа, будучи аудитором, нотаріусом, оцінювачем, іншою особою, яка не є державним службовцем, посадо-

вою особою місцевого самоврядування, але провадить професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг, у тому числі послуг експерта, спеціаліста, арбітражного керуючого, приватного виконавця, незалежного посередника, члена трудового арбітражу, третейського судді (під час виконання цих функцій) отримує неправомірну вигоду за вчинення чи не вчинення певних дій або прийняття чи не прийняття певного рішення, але при цьому така особа не бажала і не бажає виконувати обумовлені дії чи приймати рішення, а умисел спрямований саме на заволодіння чужим майном, то такі дії слід кваліфікувати за відповідною частиною ст. 190 КК України, а не ст. 368-4 КК України. А дії особи, яка надає, пропонує чи обіцяє неправомірну вигоду, слід кваліфікувати як замах на підкупу особи, яка надає публічні послуги.

В частині кваліфікації підкупу особи, яка надає публічні послуги, важливими є також міркування і щодо традиційних для українського кримінального права форм активного та пасивного підкупу, стосовно яких, за визначенням, не повинно виникати якихось ускладнень. Так при кваліфікації пасивного підкупу слід звернути увагу на два моменти: 1) необхідна наявність чітко вираженої згоди на прийняття відповідних предметів при безумовному усвідомленні їх призначення як неправомірної вигоди. Така згода з точки зору об'єктивного прояву може бути виражена словами, жестами, мовчазним прийняттям відповідного предмету, схвалення прийняття неправомірної вигоди близькою особою і т.д.; 2) для логічного завершення події підкупу необхідне фактичне прийняття відповідних предметів у своє чи близьких осіб володіння. Єдність вказаних факторів одержання неправомірної вигоди є абсолютною умовою відповідальності за дане кримінальне правопорушення злочин [4, с. 160–161].

При цьому відсутність першого фактору буде виключати відповідальність за підкуп, а відсутність другого фактору буде означати наявність закінченого підкупу у формі прийняття пропозиції чи обіцянки. Фактичне одержання неправомірної вигоди спеціальним суб'єктом передбачає заволодіння відповідним предметом або розпорядження долею предмету без вступу у фактичне володіння цим предметом. Предмет неправомірної вигоди буде вважатися прийнятим з моменту, коли спеціальний суб'єкт встановив контроль чи, як інколи пишуть к літературі, панування над предметом або дав розпорядчу вказівку щодо предмету. Способи одержання неправомірної вигоди можуть бути різними та для кваліфікації значення не мають, крім випадків, коли сам спосіб одержання неправомірної вигоди утворюють склад іншого самостійного злочину[4, с. 161].

Окремі правила кваліфікації також передбачені постановою Пленуму ВС України від 26 квітня 2002 року № 5 «Про судову практику у справах про хабарництво». Так, відповідальність за одержання хабара (неправомірної вигоди) настає лише за умови, що особа одержала його за виконання чи невиконання таких дій, які вона могла або повинна була виконати з використанням наданої їй влади, покладених на неї організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або таких, які вона не уповноважена була вчинювати, але до вчинення яких іншими особами могла вжити заходів завдяки своєму службовому становищу. Одержання особою неправомірної вигоди від підлеглих чи підконтрольних осіб за протегування чи потурання, за вирішення на їх користь питань, які входять до її компетенції, також слід розцінювати як одержання хабара (неправомірної вигоди). Дії винних належить визнавати даванням і одержанням хабара (неправомірної вигоди) й у тих випадках, коли умови одержання матеріальних цінностей або послуг хоча спеціально і не обумовлювались, але учасники кримінального правопорушення усвідомлювали, що особа дає хабар (неправомірну вигоду) з метою задоволення тих чи інших власних інтересів або інтересів третіх осіб [3].

Частина 2 ст. 368-4 КК України передбачає відповідальність за ті самі дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб чи організованою групою [2]. Схожі положення передбачені і в ч. 4 цієї статті, однак також наявна така обставина, яка об-

тяжує відповідальність, як вимаганням неправомірної вигоди.

Вирішуючи питання про наявність чи відсутність повторності під час вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 368-4 КК України, слід керуватися п. 4 примітки до ст. 354 КК України. Так, повторним у ст. 354, 368, 368-3, 368-4 і 369 КК України визнається злочин, вчинений особою, яка раніше вчинила будь-який із злочинів, передбачених зазначеними статтями [2]. Наприклад, якщо особа спочатку вчинила кримінальне правопорушення, передбачене ст. 368 КК України, а через деякий час – ст. 368-4 КК України, дії винної слід кваліфікувати за ознакою повторності. Це правило стосується будь-яких кримінальних правопорушень, передбачених у п. 4 примітки до ст. 354 КК України, незалежно від черговості їх вчинення.

Крім того, одночасне одержання особою хабара (неправомірної вигоди) від декількох осіб належить кваліфікувати як вчинене повторно тоді, коли він дається, за вчинення дій в інтересах кожної особи, яка дає хабар (неправомірну вигоду), а службова особа усвідомлює, що одержує його від декількох осіб [3].

Однак, відповідно до постанови Пленуму ВС України від 26 квітня 2002 року № 5 «Про судову практику у справах про хабарництво» одержання особою в декілька прийомів одного хабара (неправомірної вигоди) за виконання чи невиконання дій, обумовлених із тим, хто його дає, потрібно розглядати як продовжуване кримінальне правопорушення. Кваліфікувати такі дії за ознакою повторності не можна [3].

Пропозиція, обіцянка, надання або отримання неправомірної вигоди неправомірної вигоди не можуть кваліфікуватись як вчинені повторно у випадках, коли: 1) судимість за раніше вчинене кримінальне правопорушення знята або погашена в передбаченому законом порядку; 2) на момент вчинення особою нового кримінального правопорушення минули строки давності притягнення її до відповідальності за раніше вчинене кримінальне правопорушення; 3) особа була звільнена від відповідальності за раніше вчинене кримінальне правопорушення у встановленому законом порядку [3].

Підкуп особи, яка надає публічні послуги, вчинений за попередньою змовою групою осіб, має місце коли його спільно вчинили декілька осіб (дві або більше), які заздалегідь, тобто до початку кримінального правопорушення, домовилися про спільне його вчинення [2]. Такі дії винної особи слід кваліфікувати за ч. 2 або 4 ст. 368-4 КК України з огляду на суб'єкта кримінального правопорушення.

Теж саме діяння, вчинене організованою групою, має місце коли в його вчиненні брали участь декілька осіб (три і більше), які попередньо зорганізувалися у стійке об'єднання для вчинення цього та іншого (інших) кримінальних правопорушень, об'єднаних єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи [2]. Такі дії винної особи слід кваліфікувати за ч. 2 ст. 368-4 КК України.

Дії винної особи, коли підкуп особи, яка надає публічні послуги, поєднаний з вимаганням неправомірної вигоди також слід кваліфікувати за ч. 4 ст. 368-4 КК України. Відповідно до п. 5 примітки до ст. 354 КК України, під вимаганням неправомірної вигоди слід розуміти вимогу щодо надання неправомірної вигоди з погрозою вчинення дій або бездіяльності з використанням свого становища, наданих повноважень, влади, службового становища стосовно особи, яка надає неправомірну вигоду, або умисне створення умов, за яких особа вимушена надати неправомірну вигоду з метою запобігання шкідливим наслідкам щодо своїх прав і законних інтересів [2].

Аналізуючи інші склади корупційних кримінальних правопорушень, передбачені КК України, можна дійти висновку, що деякі з них містять диверсифікацію відповідальності за розміром неправомірної вигоди. Наприклад, у ст. 368 КК України передбачено наступні розміри неправомірної вигоди: 1) значний розмір; 2) великий розмір; 3) особливо великий розмір. Відповідно до примітки до ст. 368 КК України, неправомірною вигодою в значному розмірі вважається вигода, що в 100 і більше разів

перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян (далі – НМДГ), у великому розмірі – така, що у 200 і більше разів перевищує НМДГ, в особливо великому розмірі – така, що у 500 і більше разів перевищує НМДГ [2].

На нашу думку, диверсифікація відповідальності за розміром неправомірної вигоди є правильним рішенням законодавця, оскільки це дає можливість призначати більш тяжке покарання тим особам, які пропонували, обіцяли, надали або отримали чи вимагали неправомірну вигоду у значному, великому та особливо великому розмірах.

Саме тому, пропонуємо доповнити диспозицію ч. 2 і 4 ст. 368-4 КК України обставиною, що обтяжує відповідальність – вчинення діяння щодо неправомірної вигоди у значному розмірі. Крім того, ст. 368-4 КК України пропонуємо доповнити ч. 5 і 6, які викласти у такій редакції: «5. Діяння, передбачені частиною першою–четвертою цієї статті, предметом якого була неправомірна вигода у великому розмірі» та «6. Діяння, передбачені частиною першою–четвертою цієї статті, предметом якого була неправомірна вигода в особливо великому розмірі».

Також необхідно внести зміни у п. 1 примітки до ст. 368 КК України, яку викласти у такій редакції: « 1. У статтях 368, 368-4 цього Кодексу неправомірною вигодою в значному розмірі вважається вигода, що в сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, у великому розмірі – така, що у двісті і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, в особливо великому розмірі – така, що у п'ятсот і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян» [2].

З огляду на зазначені запропоновані зміни, якщо особа вчиняє підкуп особи, яка надає публічні послуги, і предметом кримінального правопорушення є неправомірна вигода у значному розмірі, тобто 100 НМДГ і більше (станом на 2026 рік – 166 400 грн), то такі дії слід кваліфікувати за ч. 2 або 4 ст. 368-4 КК України з огляду на суб'єкта кримінального правопорушення. В свою чергу, якщо предметом кримінального правопорушення є неправомірна вигода у великому розмірі, тобто 200 НМДГ і більше (станом на 2026 рік – 332 800 грн), то такі дії слід кваліфікувати за ч. 5 ст. 368-4 КК України, а якщо предметом кримінального правопорушення є неправомірна вигода в особливо великому розмірі, тобто 500 НМДГ і більше (станом на 2026 рік – 832 000 грн), то такі дії слід кваліфікувати за ч. 6 ст. 368-4 КК України.

Висновки

Аналіз особливостей кваліфікації підкупу особи, яка надає публічні послуги, дає змогу дійти наступних висновків.

Науково доведено, що, відмежовуючи підкуп особи, яка надає публічні послуги, від суміжних кримінальних правопорушень, слід виходити з правового стану та посадового становища осіб (як суб'єктів кримінальних правопорушень, так й осіб, щодо яких здійснюють дії, передбачені об'єктивною стороною). Так, наприклад у ст. 368-4 КК України діяння спрямоване підкуп аудитора, нотаріуса, оцінювача, іншої особи, яка не є державним службовцем, посадовою особою місцевого самоврядування, але провадить професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг, у тому числі послуг експерта, спеціаліста, арбітражного керуючого, приватного виконавця, незалежного посередника, члена трудового арбітражу, третейського судді (під час виконання цих функцій). Тоді як діяння спрямоване на: 1) працівника підприємства, установи чи організації, який не є службовою особою, або особи, яка працює на користь підприємства, установи чи організації (у ст. 354); 2) службову особу (ст. 368, 369); 3) службову особу юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми (ст. 368-3); 4) будь-яку особу, яка може вплинути на прийняття рішення особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (ст. 369-2); 5) будь-яких осіб, які мають вплив на результати офіційних спортивних змагань (судді, організатори тощо) (ст. 369-3).

Аргументовано, що підкуп особи, яка надає публічні послуги, слід відмежовувати від шахрайства (ст. 190 КК України), з огляду

на спрямованість умислу та реальність дій: 1) підкуп передбачає реальну згоду особи за неправомірну вигоду вчинити обумовлену дію чи прийняти обумовлене рішення, або не вчиняти дій чи примати рішень, що передбачено посадовими обов'язками; 2) шахрайство – це обман з метою заволодіння коштами без наміру виконувати обіцяне. При підкупі неправомірна вигода є оплатою «послуги», а при шахрайстві – результатом обману.

З огляду на зазначені запропоновані зміни, якщо особа вчиняє підкуп особи, яка надає публічні послуги, і предметом кримінального правопорушення є неправомірна вигода у значному розмірі, тобто 100 НМДГ і більше (станом на 2026 рік – 166 400 грн), то такі дії слід кваліфікувати за ч. 2 або 4 ст. 368-4 КК України з огляду на суб'єкта кримінального правопорушення. В свою чергу, якщо предметом кримінального правопорушення є неправомірна вигода у великому розмірі, тобто 200 НМДГ і більше (станом на 2026 рік – 332 800 грн), то такі дії слід кваліфікувати за ч. 5 ст. 368-4 КК України, а якщо предметом кримінального правопорушення є неправомірна вигода в особливо великому розмірі, тобто 500 НМДГ і більше (станом на 2026 рік – 832 000 грн), то такі дії слід кваліфікувати за ч. 6 ст. 368-4 КК України.

Література

1. Дюрдь В. І. Проблемні питання відмежування зловживання впливом від суміжних складів злочинів (ст. 368, 368-3, 368-4 КК України). *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми*. 2019. С. 73–75.

2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: http://zakon3.rada.gov.ua /laws/show/2341-14.

3. Про судову практику у справах про хабарництво : постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квіт. 2002 р. № 5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-02#Text.

4. Чернега Ю. О. Відповідальність за підкуп за кримінальним правом України : дис. …. канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2019. 223 с.

FEATURES OF THE QUALIFICATION OF BRIBERY OF A PERSON PROVIDING PUBLIC SERVICES

The article analyzes the features of the qualification of bribery of a person providing public services and develops the rules for the qualification of a criminal offense provided for in Article 368-4 of the Criminal Code of Ukraine. It has been scientifically proven that, when distinguishing bribery of a person providing public services from related criminal offenses, one should proceed from the legal status and official position of persons (both subjects of criminal offenses and persons against whom actions provided for by the objective party are performed). It is argued that the criminal offense under study should be distinguished from fraud, which is based on the direction of intent and the reality of actions: 1) bribery implies the real consent of a person for an unlawful benefit to perform a stipulated action or make a stipulated decision, or not to perform actions or make decisions, which is provided for by official duties; 2) fraud is deception with the aim of appropriating funds without the intention to fulfill the promise. In bribery, the unlawful benefit is payment for a "service", and in fraud – the result of deception. It is proposed to supplement the disposition of parts 2 and 4 of Article 368-4 of the Criminal Code of Ukraine with a circumstance that aggravating liability – the commission of an act regarding unlawful benefit in a significant amount. In addition, we propose to supplement Article 368-4 of the Criminal Code of Ukraine with parts 5 and 6, which should be worded as follows: "5. Actions provided for in parts one to four of this article, the subject of which was unlawful benefit in a large amount" and "6. Actions provided for in parts one to four of this article, the subject of which was unlawful benefit in a particularly large amount".

Keywords: qualification, criminal offense, bribery, public services, corruption.

ПРАВО НА ПРИВАТНІСТЬ У ЦИФРОВУ ЕПОХУ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ

ТВЕРЕЗОВСЬКА Крістіна Сергіївна - аспірантка кафедри конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

УДК 342.7
DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.73

Досліджено теоретико-правові засади трансформації права на приватність в умовах цифровізації. Розглянуто виклики, зумовлені розвитком технологій спостереження та автоматизованої обробки даних, з метою пошуку балансу між конфіденційністю та свободою вираження поглядів. На основі аналізу практики ЄСПЛ та Суду ЄС визначено критерії правомірного обмеження приватності й обґрунтовано фундаментальне значення «права на забуття» для сучасного суспільства. Доведено необхідність посилення правових гарантій захисту персональних даних задля збереження гідності, безпеки та свободи особи в глобальному цифровому середовищі.

Ключові слова: конфіденційність, персональні дані, суспільний інтерес, свобода слова, право на забуття, пропорційність обмежень, цифрові права, недоторканність приватного життя, легітимна мета, видалення контенту.

Постановка проблеми

У сучасну цифрову епоху трансформація суспільних відносин під впливом технологічного прогресу призвела до розмивання традиційних меж між приватною та публічною сферами. Якщо раніше приватність асоціювалася переважно з фізичним простором чи недоторканністю житла, то сьогодні вона охоплює величезні масиви цифрових даних: від геолокації та банківських реквізитів до «цифрових слідів» активності в мережі. Проблема захисту права на приватність набуває особливої гостроти через діяльність «імперій спостереження», які перетворюють персональні дані на товар, що породжує так званий «парадокс приватності». Зв'язок цієї проблеми з практичними завданнями полягає у необхідності створення ефективних правових механізмів, які б гарантували безпеку та гідність людини в Інтернеті, не перешкоджаючи при цьому свободі слова та розвитку цифрової економіки.

Стан дослідження проблеми

Фундаментальні засади права на приватність як «права бути залишеним наодинці» заклали ще наприкінці XIX століття С. Воррен та Л. Брандейс. У сучасному дискурсі Р. Кларк розширив це поняття, виокремивши «тілесну приватність» та інтерес особи у збереженні особистого простору від втручання організацій. Феномен «парадоксу приватності», за якого користувачі добровільно розкривають дані за незначні винагороди, детально описав Б. Браун. Соціально-етичні аспекти цифрового спостереження та маніпуляції поведінкою досліджує Ш. Зубофф у контексті «наглядового капіталізму», а Х. Ніссенбаум пропонує концепцію «контекстуальної цілісності» для оцінки правомірності використання даних. Питання «права на забуття» та його міжнародно-правового регулювання є об'єктом дискусій між прихильниками європейського підходу (Е. Невілл), що фокусується на реабілітації особи, та представниками американської школи (Дж. Розен), які вбача-

ють у цьому загрозу цензури. Попри значну кількість праць, залишається недостатньо вирішеним питання практичного балансування між анонімністю користувачів та відповідальністю за поширення шкідливого контенту в умовах глобального характеру даних.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є комплексний теоретико-правовий аналіз еволюції концепції приватності від класичного «права бути залишеним наодинці» до сучасних цифрових прав, а також визначення оптимальних критеріїв балансування між правом на приватність та свободою вираження поглядів.

Для досягнення цієї мети поставлено такі завдання: дослідити матеріальні та нематеріальні аспекти особистого простору в цифрову епоху; проаналізувати практику Європейського суду з прав людини щодо розмежування суспільного інтересу та втручання у приватне життя; порівняти підходи Європейського Союзу та США до реалізації «права на забуття» в Інтернеті; обґрунтувати роль правового регулювання у створенні безпечного цифрового середовища.

Наукова новизна дослідження

У роботі сформульовано новий підхід до розуміння цифрової приватності як складного правового інтересу, що поєднує автономію особистості з правом на контроль над власним інформаційним образом. Обґрунтовано, що право на забуття слід розглядати не лише як технічну можливість видалення даних, а як фундаментальну умову існування особи в умовах «негнучкого» цифрового середовища. Удосконалено підхід до визначення критеріїв пропорційності обмежень права на приватність шляхом врахування статусу особи та способів збору інформації в онлайн-середовищі, що дозволяє більш чітко окреслити межі допустимого втручання з боку засобів масової інформації та цифрових платформ.

Виклад основного матеріалу

Етимологічне значення слова «приватність» походить від латинського *privatus*, яке, у свою чергу, походить від *privus*; останнє має такі значення: «індивідуальний», «одиничний», «особистий», а також «особливий», «унікальний». Варто розуміти, що приватність стосується не тільки людського тіла чи матеріальних володінь, але й унікальності думок, поведінки та емоцій [1]. «**Приватність — це інтерес, який люди мають у збереженні свого «особистого простору», вільного від втручання з боку інших людей та організацій**» [2].

Можна розглядати особистий простір у двох аспектах: **матеріальному та нематеріальному.** Якщо розуміти особистий простір як матеріальний, то приватність стосується здатності та можливості запобігати втручанню. Приватність, за баченням Роджера Кларка, це «тілесна приватність», тобто гарантія «цілісності людського тіла» [1]

Щодо нематеріальних аспектів особистості, приватність часто розглядається як автономія в суспільстві та людська свобода, здатність захищати свої особисті та емоційні сфери, а також інформацію, яка в них міститься [3].

Цікавим є погляд, за якого приватність можна розглядати як економічну цінність, якщо вважати, що **персональні дані можуть виступати у ролі товару. Адже варто визнати, що** люди **частіше погоджуються розкрити свої дані за винагороду, ніж платити за їх захист**. **Це явище відоме як «парадокс приватності»**, який уперше описав Баррі Браун у 2001 році, який у своєму дослідженні виявив, що люди, незважаючи на стурбованість конфіденційністю, добровільно діляться своїми даними через картки лояльності магазинів за незначні винагороди [4, с. 18].

Фундаментальні засади права на приватність були сформульовані ще у 1890 році американськими правознавцями Семюелем Д. Ворреном та Луїсом Д. Брандейсом у праці *«Право на приватність»*. У ній вони досліджували еволюцію цієї концепції, акцентуючи увагу на її зв'язку з духовною природою людини, її почуттями та інтелектуальною сферою. Автори визначали це право як «право бути залишеним наодинці» та наголошували на недоторканності приватного та сімейного життя [5, с. 193].

Сучасне розуміння приватності в цифровому середовищі включає низку ключових аспектів, зокрема захист персональних даних (інформації про здоров'я, місцезнаходження, банківські реквізити), особистих фотографій, листування та розмов. Багато з цих даних традиційно мали обмежений доступ, але розвиток цифрових технологій значно спростив їх збирання, обробку та поширення, що створює нові ризики для приватності. Хоча розкриття таких відомостей можливе і в офлайн-просторі, саме Інтернет посилює небезпеку порушення приватності завдяки швидкості обміну інформацією та розширенню кола осіб, які можуть отримати доступ до конфіденційних даних.

З урахуванням розвитку суспільних відносин та науково-технічного прогресу було запроваджено правове регулювання як загального права на приватність, так і його складової - цифрової приватності. Це право є частиною ширшого права на недоторканність приватного і сімейного життя, закріпленого у міжнародних нормативно-правових актах, таких як стаття 8 *Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод* [6] та стаття 12 *Загальної декларації прав людини* [7] Питання збереження та обробки персональних даних регулюються окремо. Зокрема, *Хартія основних прав Європейського Союзу* у статті 8 проголошує право кожної особи на захист персональних даних, які повинні оброблятися лише з конкретною метою та на підставі згоди суб'єкта або іншої законної підстави. Також передбачено право кожного громадянина на доступ до власних даних і можливість їх виправлення [8]. Додаткове правове регулювання цього питання забезпечують *Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних* (1981) [9] та *Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 (GDPR),* які встановлюють принципи і правила збирання та обробки персональних даних [10].

На національному рівні в Україні захист приватності в Інтернеті ґрунтується положеннями *Конституції України*. Зокрема, стаття 31 гарантує таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, а стаття 32 забороняє втручання у приватне та сімейне життя без законних підстав. Також вона встановлює обмеження на збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації без згоди її власника та надає кожному право ознайомлюватися з відомостями про себе, якщо вони не є державною або іншою захищеною законом таємницею. Водночас передбачено механізм спростування недостовірної інформації та відшкодування шкоди, заподіяної незаконним збиранням або розповсюдженням таких даних [11].

Крім того, *Цивільний кодекс України* у статті 3 закріплює принцип недопустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини. Окреме правове регулювання з цього питання міститься у *Законі України «Про захист персональних даних»,* який визначає вимоги до збирання, обробки, зберігання, використання та поширення персональних даних, регламентує права їх суб'єктів і порядок доступу до такої інформації [12].

Право на свободу слова та право на приватність є рівноцінними і не мають між собою ієрархічної залежності. Тому важливо підкреслити, що обидва права однаково захищені *Європейською Конвенцією з прав людини* (статті 8 та 10), а також *Конституцією України*(статті 32 та 34).

Це означає, що в ситуаціях, коли необхідно оприлюднити інформацію, яка стосується приватного життя особи, слід знайти баланс між правом на вільне висловлення думки та правом на захист персональної інформації. Досягти такого балансу може бути складно, проте на основі судової практики розроблено низку критеріїв, які допомагають вирішувати подібні питання.

Інформацією, що становить суспільний інтерес, вважаються відомості, які свідчать про загрозу державному суверенітету та територіальній цілісності України, сприяють реалізації конституційних прав і свобод громадян, вказують на можливі порушення прав людини, введення суспільства в оману, негативний вплив на екологію або інші значущі наслідки діяльності чи бездіяльності фізичних та юридичних осіб. До суспільно

важливої інформації також належать дані про використання бюджетних коштів, розпорядження державним та комунальним майном, факти корупції чи інших правопорушень, якість харчових продуктів, аварії, катастрофи, екологічну безпеку та інші аспекти, що безпосередньо впливають на життя громади. Разом із тим, публікуючи таку інформацію, особливо якщо вона містить персональні дані, важливо дотримуватися принципу пропорційності. Доцільно розкривати лише ті деталі, які мають справжню значущість для суспільства, уникаючи зайвої деталізації, яка не впливає на розкриття суті питання [13, с. 38].

Європейський Суд з прав людини розглядав питання публікації точної адреси місця проживання публічної особи. У справі *Alkaya v. Turkey* Суд визнав порушення права на повагу до приватного життя відомої актриси, оскільки газета оприлюднила її точну адресу в матеріалі про пограбування її квартири. Суд зазначив, що вибір місця проживання є частиною особистої автономії, а хоча сам факт злочину був важливим для суспільства, поширення інформації про точне місце проживання актриси не мало суспільної значущості [14].

Для того, щоб визначити, чи є втручання у право на приватність обґрунтованим, слід враховувати такі ключові фактори:

1. **Значимість публікації для суспільного обговорення**. Матеріал повинен сприяти суспільній дискусії, порушуючи важливі питання, а не просто задовольняти цікавість читачів чи глядачів.

2. **Статус особи, про яку йде мова, та зміст публікації**. Якщо об'єктом уваги є публічна особа (з огляду на її політичну діяльність, значущість в інших сферах економіці, науці, культурі, спорті тощо), межі її приватності значно вужчі, ніж у звичайних громадян.

3. **Попередня поведінка фігуранта публікації**. Якщо особа раніше добровільно погоджувалася на розголошення певних відомостей, наприклад, своїх фотографій у комерційних цілях, повторне їх оприлюднення не буде вважатися надмірним втручанням у її приватне життя.

4. **Методи збору інформації та її достовірність**. Важливо оцінювати, чи журналісти діяли добросовісно, чи використовували законні способи отримання інформації.

5. **Форма подачі матеріалу та його вплив**. Засоби масової інформації мають право обирати форму та зміст матеріалу, проте публікація не повинна навмисно порушувати приватність особи або завдавати їй шкоди. Особливо це стосується онлайн-видань, оскільки інформація в Інтернеті має широке охоплення, довго зберігається та може мати тривалі наслідки для особи.

6. **Суворість накладених санкцій**. Обмежувальні заходи, застосовані до ЗМІ, не повинні створювати так званий «охолоджуючий ефект», який би змушував журналістів вдаватися до самоцензури або перешкоджав реалізації свободи слова.

Оцінку цих критеріїв необхідно проводити комплексно, зважаючи на всі обставини конкретного випадку [13, с. 38].

Наприклад, у справі *Fuchsmann v. Germany* ЄСПЛ дійшов висновку, що публікація в друкованій версії та на веб-сайті *The New York Times* статті про можливу причетність німецького бізнесмена Fuchsmann до кримінальних правопорушень не порушує його право на приватність. Суд віддав перевагу праву суспільства на отримання інформації, яка може мати для нього значущість, особливо коли йдеться про публічну особу. При цьому Суд зазначив, що наслідки приховування такої інформації для суспільства в цілому були б серйознішими, ніж потенційна шкода від її розголошення для самого бізнесмена [15].

Висловлювання оціночних суджень є невід'ємною частиною свободи вираження поглядів, однак їх публікація може порушувати право на приватність. Оціночні судження, на відміну від фактів, не підлягають доведенню, оскільки вони виражають суб'єктивну думку автора. Залежно від контексту, оцінка певної особи може бути виправданою або навпаки – неправомірною. Поширення оціночних суджень у соцмережах, на форумах або в коментарях може призвести до кібербулінгу та харасменту, формування негативного іміджу,

розголошення деталей приватного життя. ЄСПЛ неодноразово розглядав справи, де баланс між свободою вираження думок та правом на приватність порушувався шляхом поширення оціночних суджень. Наприклад, у справі Lingens v. Austria (1986) ЄСПЛ зазначив, що критика публічних осіб є допустимою, але не повинна переходити межі образливості [16].

У справі *Egill Einarsson v. Iceland* розглядалося питання щодо публікації в Instagram, де було розміщено фотографію заявника з підписом, що натякав на його причетність до зґвалтування. Цей пост з'явився після того, як з нього були зняті всі обвинувачення у зґвалтуванні та інших сексуальних правопорушеннях. Національні суди дійшли висновку, що зазначена інформація є оціночним судженням і не підлягає спростуванню. Однак Європейський суд з прав людини встановив порушення статті 8 ЄКПЛ, наголосивши, що навіть публічні особи, які самі ініціюють гострі дискусії навколо себе, не повинні терпіти безпідставні звинувачення у вчиненні насильницьких злочинів без наявності реальних доказів [17].

Конфіденційність офіційно визнана громадянським правом і закріплена в національних конституціях, зокрема в Біллі про права США. У контексті США особливе значення має Четверта поправка, ухвалена у 1790 році, яка стала однією з перших спроб юридично захистити приватний простір і особисту автономію. Її історична важливість та актуальність і сьогодні підтверджують ключову роль конфіденційності та ілюструють наслідки обробки даних. Традиційне розмежування між приватною та публічною сферами, що раніше відповідало фізичному поділу простору, було поставлене під сумнів через соціальні й технологічні зміни. Виникнення телекомунікацій у XX столітті та розвиток цифрової обробки даних у XXI столітті ускладнили застосування класичних норм конфіденційності. Динаміка обробки інформації змінює межі між приватним і публічним, розмиваючи звичне уявлення про особистий простір, який більше не прив'язаний виключно до фізичних кордонів, наприклад, житла. Знаковою в цьому контексті стала справа *Katz v. United States* (1967), коли Верховний суд США розглядав питання про те, чи порушує використання пристрою для прослуховування телефонних розмов у громадській будці обґрунтовані очікування конфіденційності. Сучасні виклики конфіденційності полягають у тому, що доступ до інформації більше не потребує фізичного проникнення, як-от зламу дверей. Натомість він здійснюється шляхом використання вразливостей безпеки в цифрових системах, наприклад, через шпигунське програмне забезпечення, яке може отримати доступ до смартфона [18, с. 17].

Інтернет є одночасно технологічним і соціальним явищем, що сприяє швидкому поширенню персональної інформації, полегшує доступ до неї та дозволяє зберігати дані без обмежень у часі. Навіть звичайний обмін повідомленнями онлайн має свої особливості, зокрема використання посередників, які мають доступ до переданої інформації. Також важливою складовою приватності в Інтернеті є захист інформаційної активності користувачів, оскільки під час відвідування веб-сайтів залишаються цифрові сліди - дані про IP-адресу, програмне забезпечення, час відвідувань тощо. На основі цих відомостей формується загальне уявлення про користувача, його інтереси, звички та мотивації використання Інтернету. Досить поширеною в онлайн-просторі є практика надання користувачам додаткових опцій в обмін на особисту інформацію, наприклад, підписку на розсилку.

Розвиток електронної комерції значно спростив процес здійснення покупок, проте водночас підвищив ризики витоку фінансової інформації. У багатьох випадках для здійснення онлайн-оплат необхідно вводити дані банківської картки, включаючи ім'я власника, номер картки, термін її дії та код безпеки. Якщо торговельна платформа відповідає стандартам безпеки платіжних систем, зокрема Payment Card Industry Data Security Standard (PCI-DSS), ризик викрадення такої інформації є мінімальним. Однак навіть у такому разі дані клієнта залишаються у базі продавця, що

не виключає можливості їхнього неналежного використання [19].

Особливу увагу слід приділити питанню збору та використання даних про місцезнаходження користувача (геолокації). Надання доступу до цієї інформації відкриває широкі можливості, такі як використання онлайн-карт або замовлення послуг. Водночас неправомірне використання геолокаційних даних може створювати ризики для особи, яка їх надає.

З появою Інтернету змінилася й сама природа поширення інформації про події, дії та висловлювання осіб. Цей процес став значно швидшим і всеохопним, а можливість повного видалення даних суттєво зменшилася, оскільки кожен користувач може зберегти інформацію на власних пристроях.

Шошана Зубофф у книзі «Епоха наглядового капіталізму» описує, як такі компанії, як Google і Facebook, використовують особисті дані для отримання прибутку, перетворюючи користувачів на продукти. Вона стверджує, що сучасні цифрові платформи працюють не просто як сервіси, а як імперії спостереження, які маніпулюють людською поведінкою [20, с. 213]. Хелен Ніссенбаум у науковій праці «Конфіденційності в контексті» вводить концепцію «контекстуальної цілісності», припускаючи, що проблеми з конфіденційністю виникають, коли особиста інформація використовується несподіваним чином. Наприклад, якщо хтось ділиться своїм місцезнаходженням із фітнес-програмою, він може не очікувати, що ці дані будуть продані рекламодавцям або страховим компаніям [21].

Згадані точки зору висвітлюють протиріччя: користувачі хочуть конфіденційності, але вони також хочуть персоналізованих послуг, створюючи етичну та правову дилему.

Усі ці аспекти свідчать, що використання Інтернету неминуче пов'язане з певною втратою приватного простору та контролю над особистими даними. Проте правове регулювання захисту персональної інформації продовжує розвиватися, спрямовуючись на створення умов для безпечного використання цифрових технологій без шкоди для особистості.

Аналіз міжнародного та національного законодавства дозволяє зробити висновок, що право на приватність не є абсолютним і може бути обмежене лише у виняткових випадках. Таке обмеження є правомірним, якщо воно здійснюється на підставі закону, переслідує легітимну мету (наприклад, захист національної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моралі) та є пропорційним цілям, які при цьому досягаються.

Також право на приватність має бути узгоджене з правом на свободу вираження поглядів, закріпленим у статті 10 Європейської конвенції з прав людини, статті 19 Загальної декларації прав людини та статті 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. У цифрову епоху особливої важливості набуває анонімність, що дає можливість особі висловлюватися, не розкриваючи своєї особистості. Однак анонімність нерідко використовується з метою порушення прав інших осіб, зокрема через поширення мови ворожнечі чи наклепницьких висловлювань.

Показовою в цьому контексті є справа *Delfi AS v. Estonia*, у якій ЄСПЛ наголосив, що між правом на анонімність і захистом інших прав та інтересів повинен існувати баланс. Суд зазначив, що хоча анонімність важлива, необмежене поширення інформації в Інтернеті може мати серйозні негативні наслідки. Ця справа продемонструвала, що анонімність у мережі нерідко призводить до безкарності за використання мови ворожнечі та заклики до насильства [22].

Отже, концепція приватності в Інтернеті не означає створення простору вседозволеності та відсутності відповідальності за висловлювання. Право на свободу вираження не є абсолютним, і його реалізація повинна узгоджуватися з необхідністю дотримання прав і свобод інших осіб.

У своїй науковій статті Мікела Іеззі ілюструє як змінюється наше сприйняття приватності відповідно до суспільних та технологічних змін, згадуючи заходи, прийняті для стримування COVID-19. Запровадження мобільних додатків для відстеження контактів та впровадження циф-

рового сертифіката COVID для забезпечення безпечного пересування в межах ЄС актуалізували необхідність переосмислення конфіденційності в контексті боротьби з пандемією. Ніколи раніше в історії дані не мали настільки глобального характеру. Хоча додатки для відстеження контактів могли б стати ефективним інструментом у стримуванні поширення COVID-19, рівень їх використання виявився нижчим за очікуваний. Це значною мірою пояснюється браком чіткої та доступної інформації про принципи їхньої роботи, що знижує довіру населення [3].

Використання Інтернету людиною створює ситуацію, коли навіть юридично застаріла інформація продовжує зберігатися та поширюватися, незважаючи на офіційне визнання її неактуальності державними органами. Але разом із тим, життя в негнучкому суспільстві, де особиста інформація завжди залишається у відкритому доступі, могло б мати руйнівні наслідки. Саме протягом останнього часу все більше обмірковується тематика права людини на забуття в Інтернеті. Вчений Ендрю Невілл зазначає, що реалізація цього права потребуватиме змін у законодавстві багатьох країн, але ця трансформація стане важливим кроком на шляху до побудови справедливого та гуманного суспільства [23, с. 172].

Підтвердженням існування права на забуття є рішення Суду Європейського Союзу у справі **Google Spain SL проти Іспанського агентства із захисту даних та Маріо Костеха Гонсалеса**. Іспанський адвокат Гонсалес вимагав видалення з пошукової системи Google посилань на статті про вилучення та аукціон його будинку через борги, оскільки ця інформація, на його думку, втратила суспільну значущість, адже проблема була вирішена понад десять років тому. Суд ЄС визнав Google «контролером даних» і постановив, що пошукові системи зобов'язані видаляти посилання на інформацію, якщо вона стала нерелевантною, застарілою чи надмірною. Це рішення закріпило право на забуття в ЄС, підкресливши необхідність балансу між приватністю та свободою інформації [24, с. 172].

Після рішення Суду Європейського Союзу, яке зобов'язало Google розглядати запити громадян ЄС на видалення посилань, компанія отримала понад 340 000 таких звернень, що стосувалися більш ніж 1,2 мільйона URL-адрес. Однак Google задовольнив лише 41,9% із них. Кожен запит аналізується окремо, щоб визначити, чи відповідає інформація критеріям неналежності, нерелевантності, застарілості або надмірності відповідно до стандартів, встановлених у справі Гонсалеса. Впровадження права на забуття в ЄС зіткнулося з певними труднощами. Іноді спроба приховати інформацію може призвести до ще більшої уваги до неї. Так, у Великій Британії один заявник звернувся до Google із проханням видалити посилання на його давній кримінальний вирок. Google задовольнив запит, але повідомив про це власника вебсайту. У відповідь вебсайт опублікував нову статтю про факт видалення посилання, що спричинило хвилю додаткових публікацій щодо цієї справи. Google відмовився видаляти ці нові матеріали, аргументуючи це тим, що вони є частиною актуального новинного контексту, який становить суспільний інтерес. Однак Управління уповноваженого з питань інформації Великої Британії (ICO) зобов'язало Google видалити посилання на ці статті, оскільки: персональні дані в матеріалах були надмірними щодо їхньої мети; публікації спричиняли непропорційний негативний вплив на приватне життя заявника; заявник зазнавав значного психологічного стресу через поширення цієї інформації. [23, с. 162 - 163].

Проте підходи до цього права людини на забуття в мережі Інтернет в Європі та США суттєво відрізняються. Витоки європейського підходу можна знайти у французькому принципі *le droit à l'oubli*, який дозволяє реабілітованим злочинцям заперечувати проти публікації їхньої кримінальної історії. В Європі вважається, що сучасні технології заважають людям рухатися далі, тому право на забуття має застосовуватися не лише до злочинців, а й до всіх громадян, особа може вимагати видалення своїх персональних даних, якщо немає законних підстав для їх збереження. Водночас у США

публікація правдивої інформації захищена Першою поправкою, що дозволяє розкривати навіть кримінальні записи.

У своєму дослідженні американський вчений Джеффрі Розен описує три рівні застосування права на забуття:

- **видалення власного контенту** – найменш спірне, адже більшість соцмереж і так надають цю можливість;
- **видалення контенту, опублікованого іншими** – викликає суперечки, адже провайдери можуть бути змушені видаляти дані без згоди їхніх авторів;
- **видалення правдивої інформації, розміщеної іншими** – найбільш суперечливий аспект, що може перетворити пошукові системи на механізм цензури.

Вчений критикує європейський підхід до права на забуття, адже, на його думку, таке широке його розуміння може відчутно похитнути відкритість Інтернету та перетворити той же Google на платформу цензури. [25]. Цілком логічно, що такий погляд відповідає загальним ідеям американського конституціоналізму з фокусом на свободі слова. Разом із тим, ми більше поділяємо погляди стосовно того, що все ж таки право на забуття є принципово важливим для людського існування, адже без цього приватність людського життя ставить під велику загрозу.

Висновки

У сучасну цифрову епоху право на приватність в Інтернеті стало ключовим аспектом захисту прав людини. Технологічний розвиток розширює можливості комунікації та доступу до інформації, водночас створюючи ризики втрати контролю над персональними даними. Пошукові системи, соціальні мережі та онлайн-платформи активно збирають і використовують інформацію, що може призводити до порушень прав людини. Підходи до регулювання різняться: у Європі акцент зроблено на захисті даних, у США - на свободі слова, тоді як в Азії триває формування відповідних механізмів. За цих умов особливо важливо забезпечити ефективний захист приватності. Право на приватність в Інтернеті є фундаментальним і потребує належних гарантій для збереження гідності, безпеки та свободи людини.

Література

1. Roger Clarke's 'What's Privacy?'. *Roger Clarke's Home-Page*. URL: https://www.rogerclarke.com/DV/Privacy.html (дата звернення: 16.03.2025).

2. Roger Clarke's 'Privacy Introduction and Definitions'. *Roger Clarke's Home-Page*. URL: https://www.rogerclarke.com/DV/Intro.html#Priv (дата звернення: 16.03.2025).

3. M. Iezzi, «The Evolving Path of "the Right to Be Left Alone" - When Privacy Meets Technology,» in 2021 Third IEEE International Conference on Trust, Privacy and Security in Intelligent Systems and Applications (TPS-ISA), Atlanta, GA, USA, 2021, pp. 225-234. *URL: https://arxiv.org/pdf/2111.12434* (дата звернення: 16.03.2025).

4. Brown, B.A. Studying the Internet Experience. *HP laboratories technical report HPL, vol. 49, 2001, 23 p. URL: https://shiftleft.com/mirrors/www.hpl.hp.com/techreports/2001/HPL-2001-49.pdf* (дата звернення: 16.03.2025).

5. Warren S. D., Brandeis L. D. The Right to Privacy. *Harvard Law Review*. 1890. Т. 4, № 5. С. 193. URL: https://doi.org/10.2307/1321160 (дата звернення: 16.03.2025).

6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 : станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 16.03.2025).

7. Загальна декларація прав людини (рос/укр) : Декларація Орг. Об'єдн. Націй від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 16.03.2025).

8. Хартія основних прав Європейського Союзу : Хартія Європ. Союзу від 07.12.2000. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU00303 (дата звернення: 16.03.2025).

9. Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних : Конвенція Ради Європи від 28.01.1981 : станом на 6 лип. 2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/

laws/show/994_326#Text (дата звернення: 16.03.2025).

10. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних) : Регламент Європ. Союзу від 27.04.2016 № 2016/679. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#Text (дата звернення: 16.03.2025).

11. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 16.03.2025).

12. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV : станом на 1 лют. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 16.03.2025).

13. Бурмагін О., Опришко Л. Свобода слова в інтернеті. ГО «ПЛАТФОРМА ПРАВ ЛЮДИНИ». 2019. 81 с. URL: https://www.ppl.org.ua/wp-content/uploads/2019/02/СВОБОДА-СЛОВА-В-ІНТЕРНЕТІ.pdf (дата звернення: 16.03.2025).

14. Case of Alkaya v. Turkey (Application no. 42811/06): Judgment European Court of Human Rights, 9 October 2012. *HUDOC* / European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-114030%22]} (дата звернення: 16.03.2025).

15. Case of Fuchsmann v. Germany (Application no. 71233/13): Judgment European Court of Human Rights, 19 October 2017. HUDOC / European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-177697%22]} (дата звернення: 16.03.2025).

16. Case of Lingens v. Austria (Application no. 9815/82): Judgment European Court of Human Rights, 8 July 1986. *HUDOC / European Court of Human Rights*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57523%22]} (дата звернення: 16.03.2025).

17. Case of Egill Einarsson v. Iceland (Application no. 24703/15): Judgment European Court of Human Rights, 7 November 2017. *HUDOC / European Court of Human Rights. URL:* https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-178362%22]} (дата звернення: 16.03.2025).

18. Gstrein O. J., Beaulieu A. How to protect privacy in a datafied society? A presentation of multiple legal and conceptual approaches. *Philosophy & Technology*. 2022. T. 35, № 1. URL: https://doi.org/10.1007/s13347-022-00497-4 (дата звернення: 16.03.2025).

19. Clinton D. What Is Digital Privacy? A Beginner's Guide to Protecting Your Data. URL: https://www.freecodecamp.org/news/beginners-guide-to-digital-privacy/ (дата звернення: 16.03.2025).

20. Zuboff S. The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power. *New York, USA : Public Affairs*, 2019. 704 с.

21. Doyle, T. Helen Nissenbaum, Privacy in Context: Technology, Policy, and the Integrity of Social Life. *J Value Inquiry 45*. 2011. P. 97–102. URL: https://hci.stanford.edu/courses/cs047n/readings/Privacy_in_Context.pdf (дата звернення: 16.03.2025).

22. Case of Delfi AS v. Estonia (Application no. 64569/09): Judgment European Court of Human Rights, 16 June 2015. *HUDOC / European Court of Human Rights*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-155105%22]} (дата звернення: 16.03.2025).

23. Neville A. Is it a Human Right to be Forgotten? Conceptualizing the World View. *Santa Clara Journal of International law*. Vol. 15. Is. 2. 2017. P. 157-172.

24. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 13 May 2014 in Case C-131/12: Google Spain SL, Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos (AEPD), Mario Costeja González. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62012CJ0131 (дата звернення: 16.03.2025).

25. Jeffrey Rosen. The Right to Be Forgotten. *Stanford Law Review*. Volume 64. February 2012. URL: https://www.stanfordlawreview.org/online/privacy-paradox-the-right-to-be-forgotten/ (дата звернення: 16.03.2025).

Kristina Tverezovska,
PhD Student of the Department of Constitutional Law of Ukraine, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine.
ORCID 0009-0001-6167-1575
k.s.tverezovska@nlu.edu.ua

THE RIGHT TO PRIVACY IN THE DIGITAL AGE: THEORETICAL AND LEGAL FOUNDATIONS AND MODERN CHALLENGES

The theoretical and legal foundations of the transformation of the right to privacy in the context of digitalization are examined. The challenges arising from the development of surveillance technologies and automated data processing are considered, with the aim of finding a balance between privacy and freedom of expression. Based on the analysis of the case law of the European Court of Human Rights and the Court of Justice of the European Union, criteria for the lawful limitation of privacy are identified, and the fundamental importance of the "right to be forgotten" for modern society is substantiated. The need to strengthen legal safeguards for the protection of personal data in order to preserve human dignity, security, and individual freedom in the global digital environment is demonstrated.

Keywords: privacy, personal data, public interest, freedom of expression, right to be forgotten, proportionality of restrictions, digital rights, right to private life, legitimate aim, content removal.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МІЖНАРОДНИХ ВІЙСЬКОВИХ КОНТИНГЕНТІВ У СУЧАСНОМУ МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

БАРІНОВ Артем Олександрович - МіжрегіональнА академія управління персоналом

ORCID ID: 0009-0000-9311-3108

УДК 341.01:341.6

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.74

У статті здійснено комплексний аналіз правового регулювання міжнародних військових контингентів у сучасному міжнародному праві. Досліджено правові підстави їх створення, особливості функціонування та специфіку діяльності в межах універсальних і регіональних систем колективної безпеки. Встановлено, що міжнародні військові контингенти є відносно новим явищем міжнародного права, правовий статус якого формується переважно на основі практики міжнародних організацій і держав, а також доктринального осмислення відповідних процесів. Проаналізовано підходи до правового регулювання міжнародних військових формувань у межах універсальної системи безпеки, сформованої в рамках Організації Об'єднаних Націй, а також регіональних організацій, зокрема НАТО, Європейського Союзу та Африканського Союзу. Встановлено, що правові підстави створення таких контингентів можуть мати як прямо закріплений, так і імпліцитний характер, що випливає з цілей і функцій відповідних міжнародних організацій. Окрему увагу приділено аналізу ролі іноземних військових баз у забезпеченні діяльності міжнародних військових контингентів. Визначено, що такі бази виступають важливим елементом інфраструктурного забезпечення операцій, забезпечуючи розміщення військових сил, їх логістичну підтримку та координацію діяльності. Водночас їх функціонування безпосередньо пов'язане з питаннями суверенітету держав, юрисдикції та міжнародно-правової відповідальності. Обґрунтовано, що відсутність єдиного універсального підходу до правового регулювання міжнародних військових контингентів зумовлює наявність значних правових прогалин, що ускладнює їх ефективне функціонування та правову оцінку їх діяльності. Зроблено висновок про необхідність подальшого розвитку міжнародно-правових норм у цій сфері, зокрема в напрямі уніфікації підходів, уточнення правового статусу таких контингентів і забезпечення балансу між потребами міжнародної безпеки та принципом державного суверенітету.

Ключові слова: міжнародні військові контингенти; міжнародне право; колективна безпека; миротворчі операції; міжнародні організації; іноземні військові бази; державний суверенітет; міжнародно-правова відповідальність.

Постановка проблеми

Трансформація системи міжнародної безпеки супроводжується зростанням ролі військових інструментів у забезпеченні політичних та стратегічних інтересів держав і міжнародних об'єднань. Конкуренція між провідними геополітичними акторами, зокрема Сполученими Штатами Америки, Китаєм та Європейським Союзом, дедалі частіше реалізується через опосередковану участь у регіональних конфліктах, що призводить до розширення практики використання міжнародних військових контингентів. Така тенденція свідчить про поступове зміщення акценту від класичних форм міждержавного протистояння до складних багаторівневих конфліктів із залученням різних суб'єктів міжнародного права.

Зокрема, розвиток подій на Близькому Сході, включаючи загострення між Ізраїлем і Сирією, а також конфліктні процеси, пов'язані з Іраном, демонструють активне використання іноземних військових контингентів як інструменту впливу на хід воєнних дій і післяконфліктне врегулювання. У таких умовах міжнародні військові формування виконують не лише стабілізаційні функції, але й можуть виступати чинником ескалації, що ускладнює правову оцінку їх діяльності.

Водночас правовий статус міжнародних військових контингентів залишається недостатньо визначеним і уніфікованим. Відсутність єдиного підходу до регулювання їх створення, розгортання та діяльності, а також різноманітність моделей, що застосовуються в межах універсальних і регіональних міжнародних організацій, створюють низку правових прогалин. Особливої складності набувають питання співвідношення повноважень міжнародних організацій і суверенітету держав, юрисдикції щодо військовослужбовців, а також міжнародно-правової відповідальності за їх дії.

У цьому контексті актуалізується необхідність ґрунтовного дослідження правового регулювання міжнародних військових контингентів, зокрема з урахуванням їх використання на території суверенних держав та функціонування іноземних військових баз. Чітке визначення їх правового статусу є важливим не лише для забезпечення ефективності міжнародних операцій з підтримання миру і безпеки, але й для гарантування дотримання принципів міжнародного права, передусім суверенної рівності держав та невтручання у їх внутрішні справи.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що міжнародні військові контингенти дедалі частіше виступають ключовим інструментом реагування на сучасні безпекові виклики, однак їх правовий статус залишається недостатньо врегульованим як на універсальному, так і на регіональному рівнях. Умови зростання кількості збройних конфліктів, інтенсифікації військової присутності іноземних держав на території інших країн, а також поширення практики створення військових баз актуалізують необхідність чіткого визначення правових меж діяльності таких контингентів. Це у свою чергу має принципове значення для забезпечення балансу між ефективністю міжнародних безпекових механізмів і дотриманням фундаментальних принципів міжнародного права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблематика правового регулювання міжнародних військових контингентів є предметом активного наукового дослідження в сучасній міжнародно-правовій доктрині. Значна увага приділяється аналізу правових підстав створення та функціонування міжнародних військових формувань, зокрема в межах діяльності міжнародних організацій, а також питанням застосування норм міжнародного гуманітарного права та права міжнародної безпеки.

У науковій літературі досліджуються різні аспекти участі держав у міжнародних військових операціях, включаючи питання легітимності військових інтервенцій, правові механізми розгортання миротворчих місій і співвідношення між міжнародним і національним правом у процесі їх реалізації. Окремий напрям досліджень присвячений аналізу правового статусу військових контингентів, що діють за межами території держави, зокрема з точки зору юрисдикції, підпорядкування та відповідальності за порушення міжнародного права .

Важливе місце у сучасній доктрині займають дослідження, присвячені проблемі міжнародно-правової відповідальності за дії військових контингентів, включаючи питання атрибуції поведінки та ефективного контролю в умовах багатонаціональних операцій . Також аналізуються особливості застосування норм міжнародного гуманітарного права до сучасних військових операцій, включаючи діяльність спеціальних підрозділів та взаємодію з недержавними суб'єктами .

Разом з тим, попри значну кількість наукових праць, слід констатувати відсутність єдиного підходу до визначення правового статусу міжнародних військових контин-

гентів. Дослідження здебільшого мають фрагментарний характер і зосереджуються на окремих аспектах, таких як миротворчі операції, військові інтервенції або діяльність приватних військових структур. Це зумовлює необхідність подальшого комплексного дослідження зазначеної проблематики, зокрема з урахуванням ролі іноземних військових баз і трансформації сучасної системи міжнародної безпеки.

Отже, **метою цієї статті** є комплексний аналіз правового регулювання міжнародних військових контингентів у сучасному міжнародному праві, зокрема дослідження правових підстав їх створення, особливостей функціонування в межах міжнародних організацій, а також визначення специфіки їх діяльності у контексті використання іноземних військових баз. Особлива увага приділяється порівняльному аналізу підходів універсальних і регіональних систем безпеки, а також виявленню основних проблем і тенденцій розвитку відповідного правового режиму.

Методологічну основу статті становить сукупність загальнонаукових і спеціально-юридичних методів наукового пізнання, застосування яких забезпечило всебічний аналіз правового регулювання міжнародних військових контингентів. Зокрема, використано діалектичний метод для дослідження еволюції міжнародно-правових норм, що регулюють створення та діяльність міжнародних військових формувань. Системно-структурний метод дозволив розкрити взаємозв'язок між правовими режимами, сформованими в межах різних міжнародних організацій, а також визначити їх місце у системі колективної безпеки. Порівняльно-правовий метод застосовано для зіставлення підходів до правового регулювання міжнародних військових контингентів у межах універсальних і регіональних організацій, що дало змогу виявити спільні риси та відмінності відповідних моделей. Формально-юридичний метод використано при аналізі положень міжнародно-правових актів, які визначають правові підстави створення та функціонування таких контингентів. Крім того, метод правового аналізу та узагальнення практики застосовано для дослідження діяльності міжнародних організацій у сфері забезпечення миру і безпеки, що дозволило сформулювати висновки щодо сучасних тенденцій розвитку правового режиму міжнародних військових контингентів.

Виклад основного матеріалу

Міжнародні військові контингенти як явище сформувалися відносно нещодавно, що зумовлює новизну правових норм, які регулюють їх діяльність. Водночас такі формування здебільшого створювалися на тимчасовій, ситуативній основі, що не сприяло виробленню уніфікованої та стабільної правової системи їх регулювання. Загалом розвиток норм, що застосовуються до міжнародних військових сил, відбувався паралельно з еволюцією правового статусу міжнародних організацій, під егідою яких ці сили функціонують.

У низці сфер, зокрема в аспекті міжнародної відповідальності, цей процес залишається незавершеним і продовжує динамічно розвиватися. З огляду на відмінності у правовій природі та установчих актах різних міжнародних організацій на практиці сформувалися відмінні підходи до врегулювання аналогічних питань щодо різних міжнародних сил. Показовим прикладом є правовий режим застосування сили миротворчими операціями ООН, який суттєво відрізняється від відповідних правил, що застосовуються до інших міжнародних військових формувань.

Найбільш розвиненою на сьогодні є правова система, що регулює діяльність миротворчих операцій Організації Об'єднаних Націй. Це пояснюється тим, що такі операції є найдавнішою формою міжнародних військових сил, яка збереглася до сучасності. Їх правовий режим сформувався переважно на основі практики держав, оскільки Статут ООН прямо не передбачає створення подібних формувань.

Так, правові підстави створення міжнародних військових формувань у межах відповідної міжнародної організації відзначаються значною варіативністю та залежать від її інституційної структури й установчих

документів. У випадку сил, сформованих під егідою Організації Об'єднаних Націй, питання їх юридичного підґрунтя залишається дискусійним у міжнародно-правовій доктрині.

Міжнародний Суд ООН у консультативному висновку у справі «Certain Expenses of the United Nations» розглядав проблему розмежування компетенції між Радою Безпеки та Генеральною Асамблеєю у сфері створення та фінансування таких операцій. Суд дійшов висновку, що виключні повноваження щодо санкціонування примусових заходів відповідно до Глави VII Статуту ООН належать Раді Безпеки. Водночас Генеральна Асамблея наділена правом організовувати миротворчі операції.

При цьому Суд припустив, що відповідні повноваження Генеральної Асамблеї можуть випливати зі статей 11 та 14 Статуту ООН, однак не сформулював чіткої правової позиції з цього питання, що до того ж не було предметом безпосереднього вирішення (тобто мало характер obiter dictum) [2, с. 163].

Попри відсутність єдиного підходу, у сучасній міжнародно-правовій доктрині поширеною є позиція, відповідно до якої повноваження як Ради Безпеки, так і Генеральної Асамблеї щодо створення миротворчих операцій мають характер так званих імпліцитних повноважень. Йдеться про компетенцію, яка прямо не закріплена в установчих актах, але логічно випливає з цілей, функцій і прямо визначених повноважень міжнародної організації.

Водночас у науковій літературі та практиці також обґрунтовується можливість виведення правових підстав для створення миротворчих операцій Радою Безпеки зі спеціальних положень Статуту ООН, зокрема статей 36 та 40. Слід зазначити, що саме Рада Безпеки фактично виступає єдиним органом, який упродовж останніх десятиліть ініціює створення таких операцій.

Так, відповідно до статті 36 Статуту ООН Рада Безпеки уповноважена «на будь-якій стадії спору рекомендувати належну процедуру або методи врегулювання», при цьому вона має враховувати вже погоджені сторонами механізми врегулювання, а також загальний принцип передачі правових спорів до Міжнародного Суду ООН. Це положення закріплює широкі дискреційні повноваження Ради Безпеки щодо визначення форм і способів реагування на міжнародні спори, що, у свою чергу, створює нормативне підґрунтя для ініціювання миротворчих заходів як інструменту підтримання міжнародного миру і безпеки.

Водночас стаття 40 Статуту ООН передбачає, що з метою недопущення загострення ситуації Рада Безпеки може закликати сторони до виконання тимчасових заходів, які вона вважає необхідними або доцільними, причому такі заходи не повинні завдавати шкоди правам чи правовим позиціям сторін. Невиконання зазначених вимог підлягає врахуванню Радою Безпеки при подальшому прийнятті рішень [3]. Зазначене положення розглядається в доктрині як одна з юридичних підстав для формування практики розгортання миротворчих операцій, оскільки воно дозволяє застосовувати превентивні та стабілізаційні механізми без переходу до примусових заходів.

Поряд із універсальними механізмами, сформованими в межах ООН, значну роль відіграють регіональні системи колективної безпеки. Північноатлантичний договір, який є установчим актом НАТО, прямо не передбачає створення міжнародних військових сил під егідою цієї організації. Водночас зазначений договір передбачає можливість для Північноатлантичної ради створювати допоміжні органи, які вона вважає необхідними. Саме на цій підставі в межах організації було сформовано низку міжнародних штабів.

Привілеї та імунітети таких штабів визначені у Протоколі про статус міжнародних військових штабів, створених відповідно до Північноатлантичного договору. Цей протокол передбачає можливість його застосування за рішенням Північноатлантичної ради до будь-якого міжнародного військового штабу або організації, створених на підставі Північноатлантичного договору [7].

Основними міжнародними штабами, на які поширюються привілеї та імунітети, передбачені зазначеним Протоколом, є

Об'єднане командування операцій у Монсі (Бельгія) та Об'єднане командування трансформації у Норфолку (штат Вірджинія, США).

Окрім цього, в структурі НАТО функціонує оперативний підрозділ зі складною правовою організацією. Відповідно до міжнародної угоди, Програма повітряного раннього попередження та управління НАТО (NAEW&C) реалізується Організацією управління цією програмою (NAPMO), яка безпосередньо підзвітна Північноатлантичній раді з усіх питань, що стосуються її функціонування. Як NAPMO, так і її виконавчий орган — Агентство управління програмою (NAPMA) — є цивільними структурами НАТО [9, с. 115].

У межах цієї програми функціонує авіаційний флот, зареєстрований у Люксембурзі. Операційне управління цим флотом здійснюється через Штаб сил NAEW&C НАТО у Гайленкірхені, який підпорядковується військовому командуванню Об'єднаного командування операцій (АСО). Екіпажі літаків формуються з військовослужбовців держав-учасниць програми, що робить зазначений штаб першим у світі повністю інтегрованим багатонаціональним військовим авіаційним підрозділом. Об'єднане командування операцій (АСО) та Штаб сил NAEW&C у Гайленкірхені мають статус міжнародних військових штабів у розумінні Протоколу про статус міжнародних військових штабів, створених відповідно до Північноатлантичного договору [1].

Інші оперативні підрозділи не мають такого статусу, однак залишаються міжнародними за своєю природою, оскільки перебувають під постійним командуванням НАТО. Такий підхід також знаходить відображення у функціонуванні іноземних військових баз, розміщених на території держав-членів, які, хоча й перебувають під юрисдикцією приймаючої держави, фактично інтегровані в систему військового управління НАТО та використовуються для забезпечення колективної оборони.

Водночас існують і такі сили НАТО, які формуються для проведення конкретних операцій на тимчасовій основі. Військові контингенти, що надаються державами для виконання таких операцій, на період їх проведення передаються під оперативне командування НАТО. У цьому контексті іноземні військові бази можуть виконувати функцію інфраструктурної основи для розгортання таких контингентів, забезпечуючи їх логістичну підтримку, оперативну координацію та стратегічне розміщення.

Проаналізуємо підхід ЄС. Спільна політика безпеки і оборони Європейського Союзу є складовою частиною його Спільної зовнішньої та безпекової політики. Відповідно до статті 42 Договору про Європейський Союз ця політика забезпечує Союз оперативними можливостями, що ґрунтуються на використанні цивільних і військових ресурсів. Європейський Союз може застосовувати такі ресурси за межами своєї території з метою здійснення миротворчих місій, врегулювання конфліктів та зміцнення міжнародної безпеки відповідно до принципів Статуту ООН.

Згідно зі статтею 43 Договору про Європейський Союз до завдань у межах цієї політики належать спільні операції з роззброєння, гуманітарні та рятувальні місії, надання військових консультацій і допомоги, запобігання конфліктам і підтримання миру, а також застосування бойових сил у рамках управління кризами, включаючи примирення сторін і постконфліктну стабілізацію [5].

Держави-члени надають свої військові контингенти у розпорядження Європейського Союзу для проведення операцій, що схвалюються рішеннями Ради міністрів. Для кожної окремої операції формуються власні механізми командування та звітності, які теоретично можуть відрізнятися залежно від характеру місії. На практиці ж такі контингенти, як правило, передаються під оперативне командування міжнародного командувача, призначеного Європейським Союзом, який здійснює керівництво силами та підзвітний інституціям Союзу [4].

У цьому контексті іноземні військові бази, розташовані поза межами Європейського Союзу або на території держав-членів, можуть використовуватися як ключові елементи інфраструктури для забезпечення проведення відповідних операцій, включа-

ючи розміщення контингентів, матеріально-технічне забезпечення та координацію військової діяльності.

У 2002 році глави держав і урядів Африканського Союзу ухвалили рішення про створення Африканських резервних сил (African Standby Force, ASF), які мають складатися з багатофункціональних контингентів, сформованих на засадах попередньої готовності. Ідея створення таких сил була зумовлена необхідністю формування ефективного механізму реагування на конфлікти, кризи та загрози безпеці на континенті, зокрема в умовах обмеженої оперативної спроможності міжнародних організацій поза межами Африки [8].

Водночас зазначені сили не перебувають під постійним оперативним контролем Африканського Союзу, що відображає децентралізований характер їх формування та функціонування. Передбачається, що в межах п'яти регіонів Африки (Північна, Західна, Центральна, Східна та Південна Африка) створюються відповідні регіональні резервні бригади, які формуються державами відповідних регіональних об'єднань. Така модель дозволяє поєднати регіональний підхід до безпеки з загальноафриканською координацією.

Держави, які надають війська до складу цих сил, беруть на себе зобов'язання у разі відповідного запиту з боку Комісії Африканського Союзу та за умови санкціонування з боку Ради миру і безпеки або Асамблеї Африканського Союзу негайно передати визначені контингенти разом із необхідним матеріально-технічним забезпеченням для проведення операцій. Таким чином, механізм залучення сил ґрунтується на поєднанні політичного рішення та попередньо взятих державами міжнародних зобов'язань.

Для кожної конкретної операції, що здійснюється в межах Африканських резервних сил, Голова Комісії призначає Спеціального представника, який виконує політичні та координаційні функції, а також Командувача сил, відповідального за оперативне керівництво військовим контингентом. Така дворівнева система управління забезпечує розмежування політичного та військового компонентів операції.

Водночас процес формування регіональних резервних бригад відбувався нерівномірно, що зумовлено різним рівнем військового, організаційного та фінансового потенціалу держав і регіональних структур. Це, у свою чергу, призвело до суттєвих затримок у досягненні повної оперативної готовності Африканських резервних сил і обмежило їхню здатність до швидкого розгортання в кризових ситуаціях.

У ширшому контексті такі сили, подібно до інших міжнародних військових формувань, можуть використовувати інфраструктуру іноземних військових баз на території держав регіону як елемент логістичного забезпечення, розміщення контингентів і координації операцій, що підкреслює взаємозв'язок між механізмами колективної безпеки та інститутом військової присутності іноземних держав.

Правові підстави створення Африканських резервних сил закріплені в Установчому акті Африканського Союзу, а також у Протоколі щодо створення Ради миру і безпеки Африканського Союзу. Установчий акт визначає основоположні принципи функціонування Союзу, серед яких особливе значення мають принципи мирного врегулювання конфліктів між державами-членами, а також право Союзу на втручання у внутрішні справи держав у виняткових випадках, зокрема у разі серйозних порушень прав людини, геноциду, воєнних злочинів або злочинів проти людяності [6].

Зазначений Протокол інституціоналізував Раду миру і безпеки як постійний орган, відповідальний за запобігання конфліктам, управління кризами та підтримання миру на континенті. Водночас у ньому прямо передбачено, що для забезпечення ефективного виконання Радою її функцій, зокрема щодо розгортання операцій з підтримання миру та здійснення втручання, має бути створено Африканські резервні сили як інструмент оперативного реагування [10, с. 18].

Таким чином, Африканські резервні сили розглядаються не як автономне утворення, а як функціональний механізм реалізації повноважень Ради миру і безпеки, що забезпечує матеріальну та організаційну

основу для проведення миротворчих операцій і, за необхідності, примусових заходів. Їх створення відображає прагнення Африканського Союзу до формування власної системи колективної безпеки, здатної діяти незалежно або у взаємодії з іншими міжнародними структурами.

Висновки

Проведений аналіз свідчить, що правове регулювання міжнародних військових контингентів має фрагментарний характер, що обумовлено відсутністю єдиного універсального міжнародно-правового режиму їх функціонування. Формування відповідних норм відбувається переважно через поєднання положень установчих актів міжнародних організацій та практики їх діяльності з урахуванням доктринального осмислення існуючих проблем правового регулювання. Встановлено, що ключову роль у розвитку правового статусу міжнародних військових контингентів відіграють міжнародні організації, під егідою яких вони створюються. При цьому кожна з інституцій формує власну модель правового регулювання: універсальна система, що склалася в межах ООН, базується на концепції імпліцитних повноважень і практиці держав; регіональні організації, зокрема НАТО та Європейський Союз, застосовують більш інституціоналізовані механізми, які передбачають створення постійних або тимчасових військових структур; Африканський Союз у свою чергу розвиває децентралізовану модель колективної безпеки, що поєднує регіональні компоненти з загальноорганізаційною координацією. З'ясовано, що правові підстави створення та діяльності міжнародних військових контингентів можуть мати як прямо закріплений, так і імпліцитний характер, що випливає з цілей і функцій відповідних міжнародних організацій. Важливе значення у цьому контексті мають повноваження органів, уповноважених приймати рішення щодо розгортання таких контингентів, а також практика їх реалізації. Окрему увагу привертає взаємозв'язок між діяльністю міжнародних військових контингентів та функціонуванням іноземних військових баз. Такі бази виступають важливим елементом інфраструктурного забезпечення операцій, забезпечуючи розміщення, логістику та координацію дій військових формувань. Водночас їх використання відбувається в межах юрисдикції приймаючої держави та потребує відповідного міжнародно-правового оформлення. Таким чином, міжнародні військові контингенти є невід'ємним елементом сучасної системи колективної безпеки, однак їх правовий статус залишається складним і багаторівневим. Подальший розвиток міжнародного права у цій сфері має бути спрямований на уніфікацію підходів до їх правового регулювання, уточнення питань відповідальності та забезпечення балансу між потребами міжнародної безпеки та принципом державного суверенітету.

Література

1. Allied Command Operations (ACO). North Atlantic Treaty Organization. URL: https://www.nato.int/en/about-us/organization/nato-structure/allied-command-operations-aco

2. Certain Expenses of the United Nations (Article 17, paragraph 2, of the Charter): Advisory Opinion. ICJ Reports. 1962. P. 151–192.

3. Charter of the United Nations. San Francisco, 1945. 111 p.

4. Common Security and Defence Policy. European Parliament, 2023. 4 p.

5. Consolidated version of the Treaty on European Union. Official Journal of the European Union. 2016. C 202. P. 13–390.

6. Constitutive Act of the African Union: adopted 11 July 2000, entered into force 26 May 2001. 15 p.

7. Protocol on the Status of International Military Headquarters Set Up Pursuant to the North Atlantic Treaty. Paris, 1952. 12 p.

8. Protocol Relating to the Establishment of the Peace and Security Council of the African Union: adopted 9 July 2002, entered into force 26 December 2003. 14 p.

9. Sloan S. R. Defense of the West: NATO, the European Union and the transatlantic bargain. 2nd ed. Manchester: Manchester University Press, 2016. 396 p.

10. Williams P. D. The African Union's conflict management capabilities. New York: Council on Foreign Relations, 2013. 32 p.

LEGAL REGULATION OF INTERNATIONAL MILITARY CONTINGENTS IN CONTEMPORARY INTERNATIONAL LAW

The article provides a comprehensive analysis of the legal regulation of international military contingents in contemporary international law. It examines the legal grounds for their establishment, the peculiarities of their functioning, and the specifics of their activities within universal and regional collective security systems. It is established that international military contingents are a relatively recent phenomenon in international law, whose legal status is formed primarily through the practice of international organizations and states, as well as through doctrinal interpretation. The study analyzes approaches to the legal regulation of international military formations within the universal security system developed under the framework of the United Nations, as well as within regional organizations, in particular NATO, the European Union, and the African Union. It is determined that the legal basis for the establishment of such contingents may be either explicitly defined or implied, deriving from the purposes and functions of the respective international organizations. Particular attention is paid to the role of foreign military bases in supporting the activities of international military contingents. It is established that such bases serve as an important element of operational infrastructure, ensuring the deployment of forces, logistical support, and coordination of military activities. At the same time, their functioning is closely linked to issues of state sovereignty, jurisdiction, and international legal responsibility. It is substantiated that the absence of a unified universal approach to the legal regulation of international military contingents leads to significant legal gaps, which complicates both their effective functioning and the legal assessment of their activities. The article concludes that further development of international legal norms in this field is necessary, particularly in terms of unifying approaches, clarifying the legal status of such contingents, and ensuring a balance between international security needs and the principle of state sovereignty.

Keywords: international military contingents; international law; collective security; peacekeeping operations; international organizations; foreign military bases; state sovereignty; international legal responsibility.

ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ В СИСТЕМІ СУДОУСТРОЮ УКРАЇНИ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

ЛЕБЕДЄВА Анна Михайлівна - здобувачка Донецького державного університету внутрішніх справ

УДК 342.9 (477)
DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.75

У статті досліджено сучасний стан та основні тенденції корупції в системі судоустрою України. Обґрунтовано, що корупція у сфері функціонування судової влади є одним із найбільш небезпечних чинників, які негативно впливають на реалізацію права на справедливий суд, рівень суспільної довіри до правосуддя, авторитет судової влади та ефективність державної антикорупційної політики загалом. З'ясовано, що оцінка стану корупції в системі судоустрою України повинна здійснюватися з урахуванням не лише офіційних статистичних показників, а й результатів соціологічних досліджень, аналітичних звітів, матеріалів дисциплінарної практики та даних про суспільне сприйняття доброчесності судової системи. Визначено, що сучасний стан корупції в системі судоустрою України характеризується поєднанням високого рівня суспільного сприйняття корумпованості судової влади, значної латентності корупційних проявів, збереженням стійких корупційних ризиків у діяльності судів, органів суддівського врядування та судового адміністрування, а також поступовим розвитком внутрішньосистемних антикорупційних механізмів. Особливу увагу приділено аналізу таких тенденцій, як збереження низького рівня довіри до судів, концентрація корупційних ризиків у найбільш значущих сферах судової діяльності, підвищення суспільного резонансу корупційних проваджень щодо представників вищих судових інстанцій, вплив воєнного стану на функціонування судової системи та посилення ролі превентивних адміністративно-правових засобів запобігання корупції. Зроблено висновок, що сучасні тенденції корупції в системі судоустрою України свідчать про необхідність подальшого вдосконалення адміністративно-правових засад запобігання корупції, посилення внутрішніх процедур контролю, підвищення ефективності управління корупційними ризиками та забезпечення належного рівня доброчесності у сфері правосуддя.

Ключові слова: корупція, судоустрій, судова влада, правосуддя, стан корупції, тенденції корупції, адміністративно-правові засади, запобігання корупції, доброчесність, корупційні ризики.

Постановка проблеми

Запобігання корупції в системі судоустрою України належить до основних напрямів удосконалення сучасної державної антикорупційної політики, оскільки саме у сфері здійснення правосуддя корупційні прояви мають особливо небезпечні наслідки. Вони не лише порушують встановлені законом правила службової поведінки, а й безпосередньо впливають на реалізацію права особи на справедливий суд, підривають авторитет судової влади, знижують рівень суспільної довіри до державних інституцій та ставлять під сумнів ефективність механізму судового захисту. За таких умов корупція в системі судоустрою повинна розглядатися не як сукупність окремих негативних фактів, а як складне соціально-правове явище, що має системний характер, охоплює різні ланки судової організації та потребує комп-

лексного адміністративно-правового осмислення.

Актуальність дослідження посилюється тим, що сучасний стан функціонування судової влади в Україні характеризується поєднанням високої суспільної чутливості до проблем доброчесності суддів і працівників судової системи, інституційного оновлення антикорупційного законодавства та водночас збереженням стійких корупційних ризиків у діяльності судів і органів судового врядування. У цих умовах особливого значення набуває з'ясування фактичного стану та основних тенденцій корупції в системі судоустрою України, визначення найбільш уразливих сфер її прояву, а також оцінка достатності наявних адміністративно-правових засобів запобіжного впливу. Саме це зумовлює необхідність поглибленого дослідження вказаної проблематики з метою вироблення науково обґрунтованих підходів до подальшого вдосконалення механізму запобігання корупції у сфері правосуддя.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми

Проблематика корупції в системі судоустрою України, а також адміністративно-правових засад її запобігання, посідає важливе місце в сучасних адміністративно-правових, антикорупційних і міждисциплінарних дослідженнях. У наукових працях вітчизняних учених зазначене явище розглядається як складна соціально-правова проблема, що зумовлюється поєднанням інституційних, нормативних, організаційних, кадрових і морально-етичних чинників та негативно впливає на рівень довіри до судової влади, ефективність правосуддя і реалізацію принципу верховенства права. Значний внесок у дослідження адміністративно-правових засад запобігання корупції зробили С. М. Алфьоров, М. Ю. Бездольний, Є. В. Глушко, В. І. Литвиненко, С. О. Шатрава, В. Є. Гедульянов, О. Ю. Василенко, І. Д. Пастух, П. Ю. Корнієць, Ю. І. Шовкун, Е. О. Музичук та інші науковці. У їхніх працях ґрунтовно розкрито сутність корупції як об'єкта правового впливу, зміст антикорупційної політики держави, систему суб'єктів запобігання корупції, особливості реалізації адміністративно-правових засобів фінансового контролю, врегулювання конфлікту інтересів, дотримання обмежень та заборон, установлених антикорупційним законодавством.

Окремі аспекти корупції саме у сфері функціонування судової влади, а також її впливу на авторитет правосуддя, незалежність суду та рівень суспільної довіри до судової системи висвітлювалися у працях О. З. Хотинської-Нор, О. В. Саленко, Є. Ю. Шаптали, М. О. Макарова, а також інших дослідників, які аналізували корупційні ризики у діяльності суддів, проблеми доброчесності, етичні стандарти поведінки суддів і шляхи вдосконалення внутрішніх запобіжних механізмів у системі судоустрою. Водночас, попри наявність значного наукового доробку, питання стану та тенденцій корупції в системі судоустрою України ще не дістало належного комплексного висвітлення саме з позицій адміністративно-правового підходу, з урахуванням сучасних змін антикорупційного законодавства, діяльності спеціалізованих антикорупційних органів, оновлення судової системи та умов воєнного стану.

Мета статті полягає у з'ясуванні сучасного стану та основних тенденцій запобігання корупції в системі судоустрою України.

Виклад основного матеріалу

Дослідження стану та тенденцій запобігання корупції в системі судоустрою України має принципове значення для розуміння реального рівня загроз, які виникають у сфері здійснення правосуддя, організаційного забезпечення діяльності судів, суддівського врядування та судового адміністрування. На відміну від загального аналізу корупції в публічному секторі, вивчення цього явища в межах системи судоустрою потребує врахування особливого конституційного статусу судової влади, підвищених гарантій незалежності суддів, а також спеціального порядку функціонування органів, покликаних забезпечувати реалізацію правосуддя. Саме тому оцінка стану корупції в цій сфері не може обмежуватися підрахунком окремих кримінальних проваджень або дисци-

плінарних справ. Вона має спиратися на ширший комплекс показників, до якого належать офіційні статистичні дані, результати соціологічних досліджень, аналітичні звіти уповноважених органів, інформація про практику застосування антикорупційного законодавства та оцінка рівня суспільної довіри до судової влади. У сукупності саме ці показники дають змогу встановити не лише кількісний стан корупційних проявів, а й їх структурні особливості, характер латентності, зміну способів вчинення та реакцію суспільства на такі явища [2; 3; 12].

Система судоустрою України охоплює не лише місцеві, апеляційні суди та Верховний Суд, а й апарати судів, а в окремих випадках і присяжних під час виконання ними відповідних обов'язків. Відповідно, корупційні ризики виникають не лише під час безпосереднього ухвалення судових рішень, а й у кадрових процедурах, дисциплінарних провадженнях, питаннях внутрішньої організації роботи судів, фінансового контролю, доступу до інформації, розподілу справ, комунікації з учасниками процесу та реалізації адміністративних функцій у системі правосуддя. Саме ця багаторівневість обумовлює необхідність розглядати корупцію в системі судоустрою як складне явище, яке охоплює не тільки кримінально карані діяння, а й адміністративні правопорушення, порушення антикорупційних обмежень, вимог фінансового контролю, правил врегулювання конфлікту інтересів та етичних стандартів поведінки. Через це стан корупції в системі судоустрою повинен оцінюватися з урахуванням як власне фактів виявленої протиправної поведінки, так і поширеності корупціогенних умов, що створюють передумови для подальших порушень [13]. Дія антикорупційного законодавства прямо поширюється на суддів, членів Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, посадових осіб ДСА України та інших суб'єктів системи правосуддя.

Однією з найстійкіших ознак сучасного стану корупції в системі судоустрою України залишається критично високий рівень суспільної недовіри до судів. Для значної частини населення судова влада й надалі асоціюється з несправедливістю, залежністю, формалізмом, затягуванням розгляду справ і можливістю неформального впливу на результат судового розгляду. Це має особливе значення, оскільки в системі правосуддя саме довіра є однією з фундаментальних передумов легітимності судового рішення. Якщо громадяни сприймають суд як інституцію, в межах якої закон не гарантує чесного результату без стороннього впливу, то підривається не лише авторитет окремого суду чи судді, а й спроможність держави забезпечити ефективний правовий захист. У цьому сенсі стан корупції в системі судоустрою вимірюється не лише кількістю зафіксованих правопорушень, а й глибиною суспільного переконання в тому, що така корупція є системною, а не випадковою. Саме тому у науковій літературі корупція в судовій владі обґрунтовано розглядається як чинник делегітимації правосуддя, що послаблює сприйняття суду як незалежного й безстороннього арбітра [11, с. 665–669].

Високий рівень суспільного сприйняття корумпованості судової системи підтверджується і спеціалізованими дослідженнями НАЗК. У звіті «Корупція в Україні 2024: розуміння, сприйняття, поширеність» судова система посіла перше місце серед сфер, які населення вважає найбільш ураженими корупцією: індекс сприйняття становив 4,49 бала з 5 можливих. Для бізнесу відповідний показник щодо судової системи становив 4,00 бала [8, с. 29]. Такі дані є особливо показовими, оскільки поєднують дві важливі площини: масове уявлення населення про корумпованість судів і практичне бачення цієї сфери з боку підприємців, які регулярно стикаються з судовими процедурами, господарськими спорами, виконанням рішень та оскарженням дій органів влади. Важливо, що йдеться не про одиничні оцінки, а про доволі сталу тенденцію, за якої судова система з року в рік залишається в числі інституцій, яким суспільство найменше довіряє та які сприймаються як найбільш проблемні з точки зору поширеності корупції. Зазначене дає підстави говорити про збереження у масовій правосвідомості стійкого уявлення про високий рівень корупційних ризиків у судовій сфері, а отже, і про необхідність розглядати таке сприйняття як самостійний

індикатор стану досліджуваного явища [8, с. 41].

Разом із тим стан корупції в системі судоустрою не може визначатися лише через суб'єктивне сприйняття. Об'єктивнішим критерієм виступає структура найбільш характерних правопорушень, які пов'язуються з використанням статусу чи повноважень у судовій сфері всупереч публічному інтересу. До таких діянь належать, зокрема, прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди, пропозиція чи надання неправомірної вигоди, зловживання впливом, службове підроблення, декларування недостовірної інформації, неподання декларації, порушення правил врегулювання конфлікту інтересів, а також інші дії, що можуть бути пов'язані з використанням службового становища або доступу до владних ресурсів у приватних інтересах [3; 4; 12]. У системі судоустрою відповідні прояви мають особливу специфіку. Вони можуть стосуватися не лише безпосереднього впливу на зміст судового рішення, а й доступу до процесуальної інформації, маніпуляцій із процесуальними строками, створення привілейованих умов для окремих учасників провадження, приховування майнового стану, використання авторитету посади для отримання пільг або переваг, а також застосування формально правомірних процедур із прихованою корисливою метою. Саме тому структура корупції в системі судоустрою є складнішою за звичні уявлення про корупційні прояви й потребує ширшого, адміністративно-правового тлумачення [13].

Окремо слід звернути увагу на дані, що характеризують практичний досвід бізнесу у взаємодії із судами. За матеріалами НАЗК, у 2024 році 18,1% представників бізнесу, які мали контакти із судовою системою, оцінили свій досвід як корупційний, а 24,5% повідомили про перебування у ситуаціях, що містили ознаки корупції. При цьому найбільш корупційно навантаженим напрямом залишався розгляд господарських справ, у яких стороною виступало підприємство: 12,4% респондентів із числа тих, хто взаємодіяв із судовою системою, вказали на наявність ознак корупції саме в таких справах [8, с. 119–120]. Це дозволяє зробити кілька важливих висновків. По-перше, корупційні ризики в системі судоустрою концентруються не лише у кримінально-правовому сегменті чи в політично резонансних процесах, а й у буденних економічних і адміністративних спорах. По-друге, господарське судочинство залишається особливо вразливим до неформального впливу через високу ціну результату для сторін спору. По-третє, виконання судових рішень також залишається окремою проблемною площиною, адже саме на цій стадії формальна наявність судового акта ще не означає фактичного захисту права. Усе це свідчить, що тенденції корупції в системі судоустрою відображають не лише поведінку суддів, а й ширші інституційні проблеми судового адміністрування та забезпечення виконання рішень [8, с. 132].

Суттєвою рисою досліджуваного явища є його висока латентність. Значна частина корупційних практик у системі судоустрою не потрапляє до офіційної статистики через закритість комунікацій між сторонами, використання посередників, небажання заявників повідомляти про власну участь у неправомірних домовленостях, страх перед наслідками конфлікту з представниками судової влади, а також складність документування неформального впливу на процес прийняття рішень [12; 13]. У результаті виникає стійкий розрив між формально зареєстрованими випадками та реальним сприйняттям поширеності корупції в судах. Саме ця обставина пояснює, чому суспільне переконання щодо високого рівня корупції в судовій сфері тривалий час зберігається навіть за відносно невеликої кількості гучних вироків або дисциплінарних рішень. Для адміністративно-правового аналізу це означає, що стан корупції у системі судоустрою повинен оцінюватися не тільки через репресивні показники, а й через якість механізмів раннього виявлення ризиків, внутрішнього контролю, прозорості процедур і захисту викривачів. Без таких доповнюючих індикаторів будь-який кількісний аналіз буде неповним і не дозволить належно відобразити справжні масштаби проблеми.

На характер сучасних тенденцій корупції в системі судоустрою України істотно впливають і умови воєнного стану. Воєнна агре-

сія спричинила підвищене навантаження на державні інституції, змінила режим роботи багатьох судів, частково обмежила публічний доступ до окремих процедур, посилила кадровий дефіцит та ускладнила здійснення системного зовнішнього контролю за окремими організаційними процесами у сфері правосуддя [16, с. 543–547]. За таких умов зростає роль внутрішніх адміністративних процедур, оперативних управлінських рішень та дискреційних повноважень, що саме по собі не становить порушення, однак об'єктивно підвищує корупційні ризики там, де бракує прозорості, достатнього контролю або чітких алгоритмів реагування. Водночас воєнний стан не зменшив суспільного запиту на очищення судової системи. Навпаки, в умовах широкомасштабної війни суспільство значно гостріше сприймає будь-які прояви службової недоброчесності, оскільки вони розцінюються не лише як посягання на правопорядок, а й як свідчення внутрішньої слабкості держави. Отже, однією з актуальних тенденцій є поєднання воєнних викликів із потребою посилення саме превентивних антикорупційних механізмів у межах судової системи.

Міжнародні оцінки також свідчать про суперечливий характер поточного стану. З одного боку, GRECO у 2024 році констатувала подальший прогрес України у запобіганні корупції серед парламентаріїв, суддів і прокурорів: 18 із 31 рекомендації було виконано задовільно, 11 – частково, а 2 – не виконано [9]. З іншого боку, Індекс сприйняття корупції за 2025 рік зафіксував для України 36 балів зі 100 та 104 місце серед 182 країн [10]. Це дає підстави вважати, що в інституційному та нормативному вимірі Україна справді просувається вперед, однак суспільний і міжнародний запит на результативність цих змін залишається значним. Для системи судоустрою такий стан означає, що створення формальної антикорупційної інфраструктури вже не є головною проблемою; набагато важливішим стає питання її повсякденної дієвості, реального впливу на поведінку суб'єктів судової системи та здатності забезпечити відчутне зниження рівня корупційних ризиків. У цьому і полягає одна з головних тенденцій сучасного етапу: зміщення акценту з формального закріплення правил на перевірку їх фактичної ефективності.

Отже, сучасний стан корупції в системі судоустрою України доцільно оцінювати як складний і суперечливий. З одного боку, зберігаються критично високі показники суспільної недовіри до судів, стабільно високий рівень сприйняття корумпованості судової системи, значна латентність корупційних практик, підвищена вразливість окремих сегментів судової діяльності, зокрема господарського судочинства, виконання судових рішень, кадрових і дисциплінарних процедур. З іншого боку, спостерігається поступове посилення спеціалізованих антикорупційних інституцій, збільшення уваги до доброчесності суддів, розвиток внутрішніх запобіжних процедур у самій судовій системі та поглиблення етичного регулювання. У сукупності це дає змогу виокремити основні тенденції корупції в системі судоустрою України: збереження високого рівня суспільного сприйняття корупції; поєднання кримінальних, адміністративних, дисциплінарних та етичних форм недоброчесності; значну латентність; концентрацію ризиків у економічно значущих та процедурно складних сегментах; зростання резонансності проваджень щодо представників вищих судових інстанцій; посилення ролі воєнного стану як додаткового чинника ризику; а також поступову інституціоналізацію внутрішньосистемних антикорупційних механізмів [8, с. 29; 13]. Відповідні обставини підтверджують, що подальше вдосконалення адміністративно-правових засад запобігання корупції в системі судоустрою України повинно бути спрямоване не лише на реагування на вже вчинені правопорушення, а насамперед на системне усунення причин і умов, що сприяють їх виникненню.

Висновки

Встановлено, що корупція в системі судоустрою України є однією з найбільш небезпечних загроз для належного функціонування судової влади, оскільки її поширення безпосередньо впливає на реалізацію права на справедливий суд, рівень суспільної довіри до правосуддя, авторитет суду та ефек-

тивність державної антикорупційної політики. Обґрунтовано, що оцінка стану корупції в системі судоустрою не може зводитися виключно до офіційних статистичних показників, адже вона має здійснюватися з урахуванням соціологічних досліджень, аналітичних матеріалів, дисциплінарної практики та інших відомостей, які дають змогу виявити не лише зареєстровані прояви корупції, а й рівень її латентності, суспільного сприйняття та інституційної поширеності. З'ясовано, що сучасний стан корупції в системі судоустрою України характеризується поєднанням високого рівня суспільного сприйняття корумпованості судової влади, збереженням стійких корупційних ризиків у діяльності судів, а також недостатнім рівнем довіри до спроможності наявних механізмів повною мірою нейтралізувати відповідні загрози.

Водночас дослідження дало підстави виокремити основні тенденції корупції в системі судоустрою України, до яких належать: збереження низького рівня довіри до судів; концентрація корупційних ризиків у найбільш значущих напрямах судової діяльності; значна латентність корупційних проявів; підвищення суспільного резонансу проваджень щодо представників вищих судових інстанцій; вплив умов воєнного стану на функціонування судової системи; а також поступове посилення ролі внутрішніх превентивних адміністративно-правових механізмів. На цій підставі доводиться стверджувати, що подальше вдосконалення адміністративно-правових засад запобігання корупції в системі судоустрою України має бути пов'язане з розвитком дієвих процедур внутрішнього контролю, підвищенням ефективності управління корупційними ризиками, посиленням практичної реалізації вимог доброчесності, узгодженням діяльності всіх уповноважених суб'єктів та забезпеченням належного балансу між гарантіями незалежності суду й потребою в реальному антикорупційному впливі.

Література

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80

2. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1402-19

3. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1700-18

4. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2341-14

5. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/8073-10

6. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/4651-17

7. Кодекс суддівської етики, затверджений рішенням XX чергового з'їзду суддів України від 18.09.2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/n0001415-24

8. Корупція в Україні 2024: розуміння, сприйняття, поширеність : аналітичний звіт за результатами опитування населення та бізнесу. Київ, 2024. URL: https://dap.nazk.gov.ua/uploads/osr-83/sources/380-111340470-67a239fc55bdd.pdf

9. GRECO: Ukraine demonstrates further progress in preventing corruption among parliamentarians, judges and prosecutors, but more efforts needed. Council of Europe. URL: https://www.coe.int/en/web/kyiv/-/greco-ukraine-demonstrates-further-progress-in-preventing-corruption-among-parliamentarians-judges-and-prosecutors-but-more-efforts-needed

10. Індекс сприйняття корупції. *Transparency International Ukraine*. URL: https://ti-ukraine.org/research/indeks-spryjnyattya-koruptsiyi

11. Хотинська-Нор О. З., Саленко О. В. Корупція як фактор делегітимації судової влади. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 665–669.

12. Головкін Б. М. Механізм запобігання корупції. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 254-260.

13. Сафоненко А. Визначення корупції – питання відкрите. URL: www.akmf.org.

14. Василенко О. Ю. Адміністративно-правові засади запобігання корупційним та

пов'язаним з корупцією правопорушенням : дис. … д-ра філос. : 081 Право. Ужгород, 2023. 231 с.

15. Коментар до Кодексу суддівської етики: рішення Ради суддів України від 04.02.2016 р. № 1. URL: https://rsu.gov.ua/uploads/article/komentar-kodeksusuddivskoietiki-edd47ed191.pdf

16. Гришко В. І., Лисий В. І. Воєнний стан як чинник зростання корупції в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 6. С. 543–547.

Anna Lebedieva
Donetsk State University of Internal Affairs
torygroupe@gmail.com

PREVENTION OF CORRUPTION IN THE JUDICIARY SYSTEM OF UKRAINE: THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL ASPECT

The article examines the current state and the main trends of corruption in the judicial system of Ukraine. It is substantiated that corruption in the sphere of functioning of the judiciary is one of the most dangerous factors negatively affecting the implementation of the right to a fair trial, the level of public trust in justice, the authority of the judiciary, and the effectiveness of the state anti-corruption policy in general. It is established that the assessment of the state of corruption in the judicial system of Ukraine should be carried out with due regard not only to official statistical indicators, but also to the results of sociological surveys, analytical reports, materials of disciplinary practice, and data on public perception of the integrity of the judicial system. It is determined that the current state of corruption in the judicial system of Ukraine is characterized by a combination of a high level of public perception of the corruptness of the judiciary, significant latency of corrupt practices, the persistence of stable corruption risks in the activities of courts, judicial governance bodies, and judicial administration bodies, as well as the gradual development of internal anti-corruption mechanisms within the system. Particular attention is paid to the analysis of such trends as the persistently low level of trust in courts, the concentration of corruption risks in the most significant areas of judicial activity, the growing public resonance of corruption proceedings involving representatives of the highest judicial instances, the impact of martial law on the functioning of the judicial system, and the strengthening of the role of preventive administrative and legal means of corruption prevention. It is concluded that the current trends of corruption in the judicial system of Ukraine indicate the need for further improvement of the administrative and legal foundations of corruption prevention, the strengthening of internal control procedures, the enhancement of the effectiveness of corruption risk management, and the ensuring of an appropriate level of integrity in the sphere of justice.

Keywords: corruption, judicial system, judiciary, justice, state of corruption, corruption trends, administrative and legal foundations, corruption prevention, integrity, corruption risks.

ЛІЦЕНЗУВАННЯ У СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ТА ЇХ ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ В УКРАЇНІ

ВОЙТОВИЧ Сергій Валерійович - викладач кафедри безпеки та правоохоронної діяльності Західноукраїнського національного університету
ORCID: https://orcid.org/ 0009-0008-6535-5503
УДК 347.784
DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.76

У статті обґрунтовано актуальність дослідження питання ліцензування у сфері інтелектуальної власності як джерела інноваційного розвитку, економічного зростання та міжнародної конкурентоспроможності.

Виявлено недостатній стан дослідження аспектів імплементації міжнародно-правових стандартів ліцензування у національне законодавство України, а також практичних механізмів забезпечення відповідності українських норм вимогам міжнародних договорів. На основі чого обґрунтовано потребу дослідження міжнародно-правових стандартів ліцензування у сфері інтелектуальної власності та аналіз стану їх імплементації у національне законодавство України.

Доведено, що через ліцензування відбувається технологічний трансфер між компаніями, університетами та державними структурами, при цьому ефективність такого механізму значною мірою залежить від наявності та дотримання міжнародно-правових стандартів, а також належної імплементації їх на національному рівні.

Проведено аналіз міжнародних стандартів ліцензування на прикладі таких європейських країн як Німеччина, Польща та Франція на основі чого оцінено рівень їх імплементації у вітчизняне законодавство з метою вироблення ефективних механізмів їх реалізації на практиці.

За результатами проведеного дослідження сформульовано авторські висновки для ефективного реформування системи ліцензування інтелектуальної власності в Україні.

Ключові слова: інтелектуальна власність, ліцензування, міжнародно-правові стандарти, законодавство, ліцензійні угоди, міжнародні договори, правове регулювання.

Постановка проблеми

У сучасних умовах глобалізації та розвитку цифрової економіки питання ефективного правового регулювання ліцензування у сфері інтелектуальної власності набуває особливої актуальності. Ліцензування є ключовим механізмом комерціалізації об'єктів інтелектуальної власності, що забезпечує баланс інтересів правовласників, користувачів і держави. Водночас, незважаючи на наявність розвиненої міжнародно-правової бази, національне законодавство України досі не повною мірою узгоджене з міжнародними стандартами у сфері ліцензування.

Існують проблеми правозастосування, нечіткість у визначенні прав і обов'язків сторін ліцензійних договорів, а також відсутність єдиного підходу до регулювання різних видів ліцензійних відносин. Крім того, процес імплементації міжнародних норм у національне право ускладнюється постійними змінами законодавства, розбіжностями між нормами цивільного та спеціального законодавства, а також недостатньою практикою судового тлумачення.

Отже, постає потреба у комплексному аналізі міжнародно-правових стандартів ліцензування об'єктів інтелектуальної власності, оцінці ступеня їх імплементації в українське законодавство та визначенні

шляхів удосконалення національної правової системи з урахуванням сучасних міжнародних тенденцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблематика ліцензування у сфері інтелектуальної власності привертає увагу як українських, так і зарубіжних науковців, адже вона є ключовою для забезпечення ефективної реалізації прав на об'єкти інтелектуальної власності та розвитку інноваційної економіки. У науковій літературі питання правового регулювання ліцензійних відносин, комерціалізації інтелектуальної власності та імплементації міжнародних стандартів висвітлено з різних аспектів.

Так, М.В. Колеснікова та К.Р. Корощенко здійснили порівняльний аналіз правових аспектів захисту прав інтелектуальної власності в Україні та країнах Європейського союзу. Л.М. Івашова, Л. В.Антонова, М.Ф. Івашов вивчили інституційний механізм захисту прав інтелектуальної власності в умовах інтеграції України до ЄС. О.П. Орлюк дослідив правові аспекти охорони та ліцензування об'єктів інтелектуальної власності, зокрема патентів і торговельних марок. І.І. Дахно вивчив міжнародні аспекти укладення та виконання ліцензійних угод. О.В. Кохановська та Т.В. Костецька досліджують цивільно-правові аспекти розпорядження правами інтелектуальної власності, у тому числі договір ліцензії. О.А. Підопригора, О.О. Підопригора розглядали договірні форми використання прав ІВ, у тому числі ліцензійні договори.

Аналіз літератури свідчить, що науковці приділяють значну увагу загальним питанням правового регулювання ліцензійних договорів, комерціалізації інтелектуальної власності, трансферу технологій та захисту прав правовласників. Водночас недостатньо дослідженими залишаються аспекти імплементації міжнародно-правових стандартів ліцензування у національне законодавство України, порівняльно-правовий аналіз міжнародних підходів до регулювання ліцензійних відносин, а також практичні механізми забезпечення відповідності українських норм вимогам міжнародних договорів.

Таким чином, сучасний стан наукових досліджень свідчить про необхідність поглибленого аналізу міжнародно-правових стандартів у сфері ліцензування, визначення рівня їх імплементації в Україні та формування рекомендацій щодо вдосконалення національної правової системи у цій галузі.

Мета та завдання дослідження

Метою статті є дослідження міжнародно-правових стандартів ліцензування у сфері інтелектуальної власності та аналіз стану їх імплементації у національне законодавство України з метою виявлення проблем, колізій та напрямів удосконалення правового регулювання.

Виклад основного матеріалу

У сучасному світі інтелектуальна власність (ІВ) відіграє дедалі значнішу роль як джерело інноваційного розвитку, економічного зростання та міжнародної конкурентоспроможності. Ефективне використання результатів творчої діяльності неможливе без належного правового регулювання механізмів їх передачі та комерціалізації. Одним із ключових механізмів передачі прав на об'єкти ІВ є ліцензування – договірний інструмент, який дозволяє власнику права (ліцензіару) передати іншій особі (ліцензіату) право використання об'єкта за певними умовами.

У світовій практиці все частіше використовуються ліцензійні угоди, які передбачають комплексну передачу декількох патентів і пов'язаного з ними ноу-хау. Найчастіше це застосовується в інжинірингу при організації ліцензійного виробництва, що супроводжується поставками обладнання, сировини і комплектуючих вузлів. У таких угодах ліцензіар, щоб захистити себе від конкуренції ліцензіатів, передбачає право експорту ліцензійної продукції [1].

Ліцензування є ключовим механізмом комерціалізації інтелектуальної власності. Для ліцензіара воно забезпечує: надходження роялті — періодичних платежів за використання об'єкта; можливість розширення ринку збуту без значних капіталовкладень; підвищення впізнаваності бренду та зміцнення репутації.

Для ліцензіата переваги полягають у: легальному використанні новітніх технологій, зменшенні ризиків порушення авторських чи патентних прав, підвищенні конкурентоспроможності на ринку.

Світова практика свідчить, що саме через ліцензування відбувається технологічний трансфер між компаніями, університетами та державними структурами [2].

При цьому ефективність такого механізму значною мірою залежить від наявності та дотримання міжнародно-правових стандартів, а також належної імплементації їх на національному рівні. Україна як держава-член багатьох міжнародних ініціатив у сфері ІВ стикається з необхідністю приведення свого законодавства, практики та організаційної бази у відповідність із цими стандартами.

Водночас гармонізація національного законодавства України із міжнародно-правовими стандартами у сфері ліцензування залишається складним і багатогранним процесом. Попри приєднання України до основних міжнародних договорів — Угоди ТРІПС (міжнародна угода, що адмініструється Світовою організацією торгівлі та встановлює мінімальні стандарти для визнання та захисту основних об'єктів інтелектуальної власності) та конвенцій і договорів ВОІВ (міжнародні угоди, які регулюють питання інтелектуальної власності і Україна є їх стороною), — у національній правовій системі зберігаються прогалини, неузгодженості термінології та недостатня визначеність правового статусу ліцензійних договорів. Це зумовлює потребу в системному аналізі міжнародних стандартів ліцензування та оцінці рівня їх імплементації у вітчизняне законодавство з метою вироблення ефективних механізмів їх реалізації на практиці.

Правові положення про захист та використання об'єктів інтелектуальної власності в більшості країн регулюються відповідними законодавчими актами з урахуванням історичних, економічних, національних умов та традицій.

Вивчення досвіду держав - членів Європейського Союзу є необхідною умовою для ефективного реформування системи ліцензування інтелектуальної власності в Україні. Особливо показовими є практики Німеччини, Польщі та Франції — країн, які поєднують високі стандарти правового регулювання з дієвими механізмами комерціалізації інновацій.

Німеччина має одну з найрозвинутіших у Європі систем правової охорони інтелектуальної власності. Основу становлять Патентний закон Німеччини (Patentgesetz), Закон про торговельні марки (Markengesetz) та Закон про авторське право (Urheberrechtsgesetz) [3].

Ліцензування регулюється нормами цивільного права (§ 305–310 BGB), а його дійсність щодо третіх осіб забезпечується державною реєстрацією ліцензійних договорів у Німецькому патентному і торговельному відомстві (DPMA) [4]. Такий підхід гарантує прозорість та юридичну визначеність відносин між правовласником і користувачем.

Особливістю німецької моделі є наявність типових форм ліцензійних договорів, рекомендованих DPMA, а також ефективний механізм примусового ліцензування (compulsory licensing) для забезпечення суспільного інтересу — наприклад, у фармацевтичній чи оборонній сфері.

Для України доцільним є запровадження публічної реєстрації ліцензій, розроблення уніфікованих договірних форм та створення правового механізму примусового ліцензування у випадках суспільної необхідності.

Польща здійснила повну гармонізацію національного законодавства з правом ЄС після вступу до Союзу в 2004 році. Основними актами, що регулюють ліцензування, є Закон про промислову власність (Prawo własności przemysłowej, 2000 р.) та Закон про авторське право і суміжні права (1994 р.) [5].

Усі договори щодо об'єктів промислової власності підлягають реєстрації в Польському патентному відомстві (Urząd Patentowy RP), що може здійснюватися в електронній формі. Польська модель відзначається обов'язковою письмовою формою договору, сплатою державного мита за публікацію ліцензії та високим рівнем цифровізації процесів.

Важливою складовою є розгалужена мережа офісів трансферу технологій (Technology Transfer Offices, TTO) при уні-

верситетах, які допомагають науковцям комерціалізувати результати інтелектуальної діяльності та укладати ліцензійні угоди з бізнесом [6].

Для України варто запозичити досвід Польщі у таких напрямах: створення електронного реєстру ліцензійних договорів при Національному органі інтелектуальної власності; посилення ролі університетських центрів трансферу технологій (на базі мережі TISC); запровадження стандартів мінімального змісту ліцензійних угод, що забезпечує єдність договірної практики.

Франція є прикладом комплексного підходу до регулювання інтелектуальної власності – усі норми об'єднані в Кодекс інтелектуальної власності (Code de la propriété intellectuelle, CPI) [7].

У межах цього кодифікованого акта визначено єдині принципи ліцензування для всіх об'єктів — від патентів до програмного забезпечення.

У французькій практиці застосовуються виключні, невиключні, відкриті та примусові ліцензії. Реєстрація ліцензій здійснюється у Французькому національному інституті промислової власності (INPI). Особливе місце займає система відкритого ліцензування (open license) для об'єктів, створених у межах державних досліджень, що сприяє вільному обігу знань та інновацій [8].

Також у Франції діє контроль відповідності ліцензійних договорів антимонопольному законодавству, що запобігає зловживанням ринковим становищем великих правовласників.

Україні доцільно перейняти такі елементи французької моделі: розроблення єдиного Кодексу інтелектуальної власності України; впровадження open-license механізмів для результатів державних НДР; встановлення нагляду за ліцензійними договорами з боку антимонопольних органів.

Аналіз доводить, що ефективність системи ліцензування напряму залежить від:

1. інституційної прозорості (наявності електронних реєстрів, відкритих даних);
2. договірної уніфікації (типові форми угод);
3. контролю з боку держави за правомірністю ліцензійної практики;
4. сприяння відкритим інноваціям (open-license для державних і наукових розробок).

Разом з тим, варто погодитися з точкою зору О. Ізбаш, яка зазначає, що "система міжнародної охорони прав інтелектуальної власності здається відносно стабільною, але насправді ця структура схильна до постійних потрясінь" [9, с. 93].

Система міжнародного захисту права інтелектуальної власності перебуває у тісній взаємозалежності із системами національного захисту на рівні держав та безпосередньо впливає на них. Вказані системи залежать від впливу різних факторів об'єктивного та суб'єктивного характеру.

Україна вже зробила перші кроки у цьому напрямі — через створення Національного органу інтелектуальної власності, мережі TISC і гармонізацію законодавства з acquis ЄС. Наступним етапом має стати впровадження європейських моделей ліцензування — зокрема, реєстраційної (німецької), цифрової (польської) та відкритої (французької).

Як справедливо зазначає З. Скалецька "особливо ускладнює процес міжнародного захисту права інтелектуальної власності тривання в Україні збройного конфлікту, оскільки на наднаціональному рівні цей процес передбачає співпрацю між країнами та зазнає впливу різних об'єктивних і суб'єктивних факторів" [10].

В умовах воєнного стану в Україні виникла потреба у новому типі ліцензування – державному або спеціальному. Йдеться про технології подвійного призначення, військові винаходи, безпілотні системи, кіберзахист тощо. Такі розробки часто фінансуються за державний кошт і потребують контрольованого доступу та обмеження експорту.

Міністерство економіки України у 2023 році запровадило механізм погодження передачі прав ІВ оборонного характеру третім сторонам [11]. У таких випадках держава може:

- укладати державні ліцензії (від імені правовласника);
- встановлювати режим спільного володіння результатами ІВ між розробником і замовником (державою);

- застосовувати елементи примусового ліцензування для забезпечення критичних оборонних потреб.

Війна спричинила не лише втрати, а й нові підходи до управління інтелектуальною власністю:

- Поширення відкритого ліцензування (open license) — багато українських розробників (зокрема IT-компаній та інженерних стартапів) відкривають свої технології для вільного використання у сфері оборони та гуманітарних проектів.
- Зростання ролі міжнародних партнерств — наприклад, укладання ліцензійних угод із західними компаніями для виробництва військової техніки чи медичних інновацій.
- Підвищення значення нематеріальних активів у відновленні економіки після війни. ІВ дедалі частіше розглядається як форма інвестиції, що потребує державного стимулювання.

Через запровадження міжнародних санкцій Україна припинила дію договорів і заявок, пов'язаних із суб'єктами Російської Федерації та Республіки Білорусь. Зокрема, згідно Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності» здобувач ліцензії не має бути резидентом держави-агресора та засновники (учасники, акціонери) здобувача ліцензії не можуть бути кінцевими бенефіціарними власниками резидента держави-агресора [12].

Це мало подвійний ефект:

- з одного боку — захист українських правовласників від неправомірного використання їхніх розробок у РФ;
- з іншого — ускладнення взаємного визнання ліцензій у міжнародному обігу, зокрема в межах договорів PCT та Мадридської системи.

У цих умовах Україна активізувала співпрацю з Всесвітньою організацією інтелектуальної власності (ВОІВ) для збереження міжнародних пріоритетів заявок і прав на об'єкти ІВ [13].

Подальший розвиток цієї сфери має передбачати інтеграцію досвіду ЄС (зокрема у сфері примусового та відкритого ліцензування) й створення національної стратегії воєнно-інноваційного менеджменту ІВ, яка поєднуватиме безпекові та економічні інтереси держави.

Висновки

Ліцензування у сфері інтелектуальної власності є ключовим інструментом комерціалізації результатів творчої діяльності та забезпечення балансу між інтересами правовласника, користувача й суспільства. Міжнародно-правові стандарти, закріплені в угодах ВОІВ, TRIPS, Директивах ЄС та двосторонніх угодах, формують загальні принципи договірного регулювання — добровільність, визначеність, територіальність і недискримінаційність. Вони забезпечують передбачуваність і взаємне визнання ліцензій у глобальному правовому просторі, створюючи умови для розвитку інноваційного середовища.

Імплементація цих стандартів в Україні відбувається поступово — через адаптацію національного законодавства до законодавства ЄС, цифровізацію реєстраційних процедур, створення Національного органу інтелектуальної власності та розбудову мережі трансферу технологій. Порівняльний аналіз досвіду Німеччини, Польщі та Франції свідчить, що ефективне ліцензування можливе лише за умови інституційної прозорості, уніфікації договірних форм і наявності дієвого контролю з боку держави. Особливо актуальним для України є впровадження електронної реєстрації ліцензій, open-license механізмів для наукових розробок і механізму примусового ліцензування в суспільних інтересах.

В умовах воєнного стану та повоєнного відновлення система ліцензування набуває ще більшого значення як інструмент залучення інвестицій, міжнародного партнерства та розвитку оборонних технологій. Подальше вдосконалення правового регулювання має бути спрямоване на формування єдиного кодексу інтелектуальної власності, інтеграцію європейських практик і забезпечення стійкої моделі управління інноваційними активами, що стане основою відбудови та конкурентоспроможності української економіки.

Література

1. Дмитришин В. С. Правова природа та класифікація ліцензій на використання об'єктів права інтелектуальної власності. *АДВОКАТ*. № 6 (117). 2010. С. 18-23.
2. WIPO. *Licensing Guide: Managing Intellectual Property in Technology Transfer*. Geneva: World Intellectual Property Organization, 2022.
3. Patentgesetz vom 5. Mai 1936 (BGBl. I S. 1455). Gesetz über den Schutz von Erfindungen.
4. Deutsches Patent- und Markenamt (DPMA). *Guidelines on Patent Licensing*. Munich, 2023.
5. Prawo własności przemysłowej z 30 czerwca 2000 r. (Dz.U. 2021 poz. 324).
6. Urząd Patentowy Rzeczypospolitej Polskiej. *Raport o działalności TTO w Polsce*, Warszawa, 2022.
7. Code de la propriété intellectuelle. Paris. INPI, 2023.
8. INPI France. *Les licences ouvertes et la valorisation des résultats publics de la recherche*. Paris. 2024.
9. Ізбаш О.О. Міжнародні аспекти захисту інтелектуальних прав. Lex Portus. 2018. № 2 (10). С. 79–94.
10. З. Скалецька. Міжнародний захист права інтелектуальної власності в умовах воєнного стану. *Академічні візії*. Випуск 14/2022. URL: https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/210
11. Постанова КМУ № 518 від 12.05.2023 «Про порядок використання об'єктів права інтелектуальної власності оборонного призначення». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/518-2023-%D0%BF/ed20230523#Text
12. Закон України № 222-VIII від 02.03.2015 «Про ліцензування видів господарської діяльності». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19#Text
13. WIPO. *Ukraine: Measures on continuity of IP services during wartime*. Geneva, 2023.

LICENSING IN THE FIELD OF INTELLECTUAL PROPERTY: INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS AND THEIR IMPLEMENTATION IN UKRAINE

The article substantiates the relevance of research into the issue of licensing in the field of intellectual property as a source of innovative development, economic growth and international competitiveness.

The insufficient state of research into aspects of the implementation of international legal standards of licensing into the national legislation of Ukraine, as well as practical mechanisms for ensuring compliance of Ukrainian norms with the requirements of international treaties, is revealed. On this basis, the need for research into international legal standards of licensing in the field of intellectual property and the analysis of the state of their implementation into the national legislation of Ukraine is substantiated.

It is proved that through licensing, technological transfer occurs between companies, universities and state structures, while the effectiveness of such a mechanism largely depends on the availability and compliance with international legal standards, as well as their proper implementation at the national level.

An analysis of international licensing standards is carried out using the example of such European countries as Germany, Poland and France, on the basis of which the level of their implementation into domestic legislation is assessed in order to develop effective mechanisms for their implementation in practice.

Based on the results of the study, the author's conclusions were formulated for the effective reform of the intellectual property licensing system in Ukraine.

Keywords: intellectual property, licensing, international legal standards, legislation, license agreements, international treaties, legal regulation.

КОЛЕКТИВНЕ УПРАВЛІННЯ МАЙНОВИМИ АВТОРСЬКИМИ ПРАВАМИ В УМОВАХ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ

ОГІР В'ячеслав - аспірант Західноукраїнського національного університету
https://orcid.org/0009-0008-9443-8527
УДК 347.78:004.9
DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.77

У статті досліджено особливості колективного управління майновими авторськими правами в умовах цифрової трансформації суспільства. Встановлено, що розвиток цифрових технологій, онлайн-платформ, стримінгових сервісів та систем штучного інтелекту суттєво змінює механізми використання об'єктів авторського права і потребує вдосконалення системи захисту прав авторів. Проаналізовано міжнародно-правові та національні засади колективного управління майновими правами, зокрема положення міжнародних договорів, директив Європейського Союзу та законодавства України у сфері авторського права і суміжних прав.

Розкрито правову природу колективного управління майновими авторськими правами та роль організацій колективного управління у забезпеченні збору, розподілу й виплати авторської винагороди, представництві інтересів правовласників і сприянні законному використанню творів у цифровому середовищі. Обґрунтовано, що в умовах масового використання творів через мережу Інтернет індивідуальне здійснення та контроль майнових прав авторами є значно ускладненими, що зумовлює необхідність застосування механізмів колективного управління.

Особливу увагу приділено проблемам онлайн-піратства, прозорості розподілу роялті, використанню цифрових технологій для захисту авторських прав, а також викликам, пов'язаним із розвитком генеративного штучного інтелекту. Зроблено висновок, що колективне управління майновими авторськими правами є важливим елементом сучасної системи охорони інтелектуальної власності та потребує подальшого вдосконалення відповідно до європейських стандартів і викликів цифрової епохи.

Ключові слова: інтелектуальна власність, колективне управління правами, майнові авторські права, обмеження прав інтелектуальної власності, інформаційні технології, порушення прав, захист прав, форми, методи, способи захисту прав.

Вступ
Постановка проблеми

Зі змісту авторського права зрозуміло, що воно за своєю суттю є індивідуальним (особистим) правом, і лише особа, яка є автором твору, має право вирішувати питання про його використання, дозволяти чи не дозволяти таке використання іншим особам, на яких умовах і за яку винагороду.

Цифровізація суттєво трансформує авторське право в Україні та світі. Вона зміщує фокус із захисту фізичних копій на боротьбу з онлайн-піратством та з використанням штучного інтелекту. Ключовим моментом є адаптація законодавства України до стандартів ЄС, що змінює правила ліцензування, унеможливлює безкарне використання контенту в Інтернеті та створює нові процедури захисту авторів. За таких умов колективне управління майновими правами відіграє важливу роль, адже покликане сприяти реалізації та захисту прав,

які законодавство закріплює за суб'єктами авторського права і суміжних прав.

Аналіз дослідження проблеми

Вивченням проблематики прав авторів займалися О. Антонова, С. Бондаренко, Ж. Завальна, Ю. Капіца, А. Кодинець, В. Москаленко, С. Ярошенко та інші науковці, думки яких базуються на необхідності ефективного реформування забезпечення і захисту майнових авторських прав в Україні. Проте, малодослідженим залишається питання колективного управління правами авторів за умов цифровізації та глобалізації.

Формулювання мети статті

Здійснити правовий аналіз особливостей колективного управління майновими авторськими правами в умовах застосування сучасних цифрових технологій.

Результати дослідження

Згідно ст. 47 Закону України «Про авторське право і суміжні права»: «Суб'єкт авторського права або суміжних прав може здійснювати майнові права, що йому належать, особисто, через представника чи іншу уповноважену особу або організації колективного управління. Суб'єкт авторського права або суміжних прав здійснює майнові права, що йому належать, на власний розсуд, не порушуючи прав та охоронюваних законом інтересів інших осіб. Не допускається зловживання майновими правами на об'єкти авторського права і суміжних прав» [1].

У Глосарії термінів з авторського права і суміжних прав Всесвітньої організації інтелектуальної власності зазначається, що: «колективне управління майновими правами – це сприяння у здійсненні майнових прав власникам авторського права і суміжних прав» [2].

Міхай Фіщцор, один із провідних спеціалістів у дослідженні колективного управління авторськими і суміжними правами, зазначає: «свого роду юридичною банальністю є заяви про те, що виключне право авторів використовувати свої твори або дозволяти це робити іншим є основоположним елементом авторського права. Зазвичай виключним правом можна користуватися настільки широко, настільки це можливо, якщо його можна здійснити в індивідуальному порядку силами правовласника» [3, с. 3].

Однак здебільшого виключні права, які міжнародні договори та національні закони забезпечують автору, залишалися б тільки на папері, якби він самостійно забезпечував управління і захист ними. Дослідники авторського права зазначають, що становлення та розвиток системи охорони авторського права в його сучасному розумінні свідчить про те, що в окремих випадках реалізація суб'єктивних авторських прав індивідуально ускладнена або практично неможлива, наприклад, це стосується права на публічне виконання недраматичних музичних творів.

У сучасному світі в умовах застосування цифрових технологій використання авторських творів перетворилося на потужну індустрію, яка живе за своїми законами та правилами, потребує спеціальних знань і навичок у різних галузях законодавства, виробництва та надання послуг, для оволодіння якими потрібна спеціальна підготовка. Тому, реалізуючи свої права, автору не обійтися без посередників, які допоможуть йому розкрити свій творчий потенціал, завоювати прихильність громадськості, захистити у разі потреби порушені права.

Одним з фундаментальних механізмів захисту авторських майнових прав є управління ними, на думку В.М. Аношиної, Ю.І. Усманова включає: «широкий спектр дій, що спрямовані на забезпечення контролю, розподілу та використання майнових прав, які належать авторам. Через управління майновими правами реалізуються економічні інтереси правовласників, здійснюється їх матеріальне забезпечення» [4, с. 27].

Національне законодавство України та міжнародні договори закріпили коло норм у сфері управління майновими авторськими правами. Основною метою участі України у двосторонніх чи багатосторонніх міжнародних угодах з авторського права стає надійна система захисту майнових прав авторів.

Розглянемо особливості міжнародно-правового регулювання управління правами авторів. Для авторського права основними угодами є: Всесвітня конвенція про авторське право від 06.09.1952 року; Конвенція про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності 14.07.1967 року; Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів від 24.07.1971 року; Конвенція про розповсюдження несучих програми сигналів, що передаються через супутники від 29.05.1974 року; Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право від 20.12.1996 року тощо.

Захист прав авторів та виконавців, що опинилися під загрозою їх порушення через розвиток цифрових технологій та Інтернету, в країнах Європейського Союзу, передбачено Директивою 2001/29/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 22. 05. 2001 р. «Про гармонізацію певних аспектів авторського права та суміжних прав в інформаційному суспільстві», де вказується, що потрібно: «особливо в світлі вимог, які випливають із цифрового середовища, забезпечити досягнення організаціями колективного управління правами більш високого рівня раціоналізації та прозорості щодо дотримання правил конкуренції. Окрім того, для належної підтримки поширення культури не можна відмовлятися від суворого захисту авторських прав і допускати незаконні форми розповсюдження контрафактних або піратських творів. Вважається, що як постійне, так і тимчасове відтворення має охоплюватися виключним правом, і тому короткочасне введення в робочу пам'ять комп'ютера та перегляд на екрані є дією, яка вимагає згоди правовласника. Користувач звільняється від отримання такої згоди, лише якщо адміністратор сервера або суб'єкт, який розміщує твір в Інтернеті, отримав дозвіл від правовласника або законодавець визнав таку діяльність як добросовісне використання» [5].

Директивою Європейського Парламенту та Ради від 26 лютого 2014 року 2014/26/ЄС «Про колективне управління авторським правом і суміжними правами та міжтериторіальне ліцензування прав на музичні твори для використання онлайн на внутрішньому ринку» зазначалось, що автори у наш час перебувають у скрутному становищі, адже їх успіхи ненадійні, а прибутки - нерегулярні. Також наголошувалось, що: «організації колективного управління засновані на принципі солідарності, водночас підтримують творців у скрутному становищі та допомагають у просуванні нових талантів, сприяють розвитку європейської культурної сцени та економіки» [6].

Директива 2014/26/ЄС містить також визначення термінів, зокрема вона вказує, що: «організація колективного управління - це будь-яка організація, уповноважена законом або шляхом доручення, ліцензії чи іншої договірної угоди управляти авторським правом або суміжними правами від імені більш ніж одного правовласника для колективу на користь цих власників прав, і управління цими правами є його єдиною або основною діяльністю, і що відповідає одному або обом із наведених нижче критеріїв: належить або контролюється його членами; є неприбутковою організацією» [6]. Директива зазначає, що: «незалежний суб'єкт управління - це будь-яка організація, уповноважена законом або шляхом доручення, ліцензії чи іншої договірної угоди управляти авторським правом або суміжними правами від імені більш ніж одного уповноваженого органу для колективні вигоди цих уповноважених осіб, і управління цими правами є його єдиною або основною діяльністю, і яка: не належить або не контролюється уповноваженими особами прямо чи опосередковано, повністю або частково; і є організацією, орієнтованою на отримання прибутку» [6].

У наведених вище Директивах було визначено систему принципів діяльності організацій колективного управління:

- свобода щодо вибору уповноважених суб'єктів управління;
- однакове ставлення до усіх категорій правомочних осіб;
- а також справедливий розподіл роялті.

Зокрема, Директива 2014/26/ЄС зобов'язує організації колективного управління надавати користувачам точну інфор-

мацію щодо ставок винагороди та репертуару ще до початку переговорів [6].

У відповідності до норм, передбачених у Конституції України та відповідно до вимог міжнародних угод, формується нормативно-правова база в сфері інтелектуальної власності (далі - ІВ). Основним документом, що визначає головні засади здійснення правовідносин у сфері ІВ є Цивільний кодекс України [7], норми якого регламентують загальні положення щодо права ІВ та окремих інститутів - авторського права і суміжних прав.

До спеціальних законів, що визначають особливості здійснення колективного управління майновими авторськими правами є Закон України «Про авторське право та суміжні права» від 1 грудня 2022 року № 2811-IX, який охороняє: «особисті немайнові права і майнові права авторів та їх правонаступників, пов'язані із створенням та використанням творів науки, літератури і мистецтва» [1].

Наступним є Закон України «Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав» від 15 травня 2018 року № 2415-VIII, який визначає основні правові та організаційні принципи колективного управління авторськими майновими правами та правами суб'єктів суміжних прав. Закон № 2415-VIII передбачає реформування в Україні системи колективного управління правами, унеможливлює незаконну діяльність організацій колективного управління, сприяє збереженню та розвитку інтелектуальної діяльності авторів тощо. Варто зазначити, що цей Закон імплементує у національне законодавство основні положення Директиви № 2014/26/ЄС. Суть реформи полягає у тому, що займаються зборами та виплатою винагород творцям не приватні або державні установи, а організації колективного управління, які утворюються як спеціальні організації авторами і яким останні передають власні повноваження [8, с. 90].

Згідно статті 1 Закону «Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав»: «організація колективного управління - це громадське об'єднання, що має статус юридичної особи та зареєстроване відповідно до законодавства, неприбуткове і засноване виключно правовласниками, спеціалізується на колективному управлінні майновими правами на об'єкти авторського права і/або суміжних прав» [9].

Під час діяльності організація колективного управління (далі - ОКУ) має неухильно дотримуватися прав та інтересів авторів, а також принципів прозорості, рівності, ефективного управління та підзвітності. В процесі передачі виключних авторських майнових прав у колективне управління здійснюється їх декларування, надаються відомості про твори, що сприяє їх ідентифікації та відрізняє від інших результатів інтелектуальної діяльності, які уже перебувають в управлінні. Здійснюючи власні функцій ОКУ можуть укладати договори із користувачами від імені творців чи власників авторських і суміжних прав, а також встановлювати розмір роялті, збирати та виплачувати винагороди. ОКУ здійснюють захист ІВ письменників, художників, музикантів, інших творчих осіб.

Загалом організації, які управляють майновими авторськими правами на колективній основі, укладають договірні відносини, здійснюючи ліцензування користувачів об'єктів ІВ, передаючи цим організаціям визначені права.

У законодавстві чітко зазначені майнові права автора, якими можна управляти, і вони поміщені в певну система. Автори та інші суб'єкти авторського права дуже швидко виявили, що в окремих сферах суспільних відносин вони або не мають необхідної підготовки та знань, або не мають у своєму розпорядженні ні матеріальних, ні адміністративних засобів для забезпечення контролю за використанням їхніх творів, вистав, програм тощо. При використанні сучасних засобів поширення інформації ці питання неминуче виходять за межі їх власної діяльності. На практиці автори нечасто самостійно управляють майновими правами. Як правило, вони роблять це у випадках, коли вони готують твір до публічного оприлюднення, реалізуючи таким

чином своє право на оприлюднення твору, і особисто турбуються про те, щоб перша важлива для їхньої репутації зустріч із публікою відбулася в максимально сприятливих умовах. Після публікації автор, певною мірою, втрачає інтерес до своєї творчості, в ньому починає визрівати нова ідея для створення інших творів. Надалі автор реалізує свої права, як правило, через свого представника або через організацію колективного управління відповідно до законодавства.

Одним із основних завдань ефективного забезпечення дотримання норм авторського права є забезпечення умов, коли твори будуть використовуватися лише з дозволу автора або іншого суб'єкта авторського права. У цьому випадку є можливість реалізувати право авторів на отримання винагороди за свою працю. При цьому розмір авторської винагороди залежить не від часу, витраченого на створення цього твору, і навіть не від його якості та вартості, а від затребуваності в процесі використання твору, тобто ринковим попитом в сучасних умовах.

Усі дослідники авторського права єдині в тому, що колективне управління правами застосовується у випадку, коли автор або інший суб'єкт авторського права, який набув майнового авторського права відповідно до закону чи договору, не може реально контролювати використання творів різними користувачами та забезпечити отримання ним належної винагороди за таке використання, тобто реалізовувати свої права індивідуально.

Чинний Закон України «Про авторське право і суміжні права» імплементував європейські норми та посилив відповідальність інтернет-посередників (хостингів, провайдерів) за розміщення неліцензованого контенту, а також врегулював використання творів у цифровій мережі. Окрім того, запроваджено дієвий механізм швидкого блокування піратських сайтів та технології цифрових відбитків, які унеможливлюють масове незаконне розповсюдження аудіовізуальних творів та текстів. Поява генеративного ШІ (наприклад, ChatGPT) ставить під загрозу права митців, чиї роботи використовуються для навчання алгоритмів без згоди. Інститут права зараз стикається з викликом класифікації об'єктів, створених ШІ, оскільки за законом автором може бути виключно фізична особа.

Окрім того, згідно чинного законодавства України та міжнародних угод здійснюється перехід до прозорої системи збору та розподілу роялті через ОКУ, діяльність яких тепер жорстко контролюється державою. Це забезпечує авторам справедливі виплати за прослуховування/перегляди на стрімінгових платформах та в громадських місцях.

З глобальної точки зору, як справедливо зауважує генеральний директор Всесвітньої організації інтелектуальної власності Каміл Ідріс, «музична індустрія є найбільш універсальною, доступною та потужною з усіх індустрій культури» [10, с. 194]. Саме необхідність забезпечення реалізації прав авторів музичних творів призвела до створення «повністю розвиненої системи колективного управління». Наприклад, збір гонорару за використання музичних творів.

З розвитком технічних засобів звукозапису, радіомовлення, телебачення та Інтернету виконання музики і творів перестало бути локалізованим і ефемерним. У результаті світ зменшився, а поширення музичних творів у його найвіддаленіших куточках стало легким завданням. Розвиток технічних засобів розповсюдження музики призвів до того, що самостійна реалізація права на виконання, публічне сповіщення стала ілюзією. Якщо в державі є сотні радіостанцій, які ведуть мовлення кілька годин щодня, то суб'єкти авторського права і суміжних прав не зможуть самостійно видавати індивідуальні дозволи на виконання своїх творів. Крім того, цілком зрозуміло, що радіостанції, які щорічно транслюють десятки тисяч творів з усього світу, не зможуть отримати попередній дозвіл від кожного автора чи іншого суб'єкта авторського права і суміжних прав на використання його творів. Цілком зрозуміло, що в даному випадку не обійтися без допомоги посередника, який міг би забезпечити реалізацію інтересів правовласників і створити умови

для законного використання радіостанціями їхніх творів.

Крім радіо, музичні твори в необмеженій кількості звучать на телебаченні, дискотеках, у ресторанах, барах, кафе, громадському транспорті, використовуються як мелодії дзвінків для мобільних телефонів тощо. Тому організації колективного управління повинні забезпечувати дотримання та реалізацію законних прав та інтересів авторів чи інших суб'єктів авторського права та суміжних прав у разі, якщо вони мають справу з багатьма користувачами, які використовують велику кількість творів. Крім того, колективне управління є найефективнішим способом сприяння законному публічному виконанню та іншому використанню творів, коли користувач має справу з багатьма творами та багатьма авторами чи власниками авторських прав, звичайно, за умови, що він хоче здійснювати свою діяльність у законний спосіб.

Як свідчить світовий досвід, колективне управління правами є необхідним елементом системи правової охорони прав ІВ, без якого неможлива реалізація наданих законодавством авторських і суміжних прав будь-якої країни, адже в сучасному суспільстві колективне управління правами вважається одним із найосновніших засобів забезпечення поваги до творів, що використовуються, і найефективнішим механізмом збору справедливої винагороди за творчу працю авторів, а також способом здійснення швидкого і масового доступу громадськості до культурного надбання. «У багатьох випадках оформленням прав творців займаються організації з ліцензування та захисту прав. Ці організації представляють власників прав, видають ліцензії та стягують плату від їх імені, а також розподіляють їх дохід» [11].

Висновки

Як підсумок проведеного дослідження слід зазначити, що колективне управління майновими авторськими правами є невід'ємним елементом сучасної системи охорони інтелектуальної власності, який забезпечує ефективну реалізацію та захист прав авторів і інших правовласників в умовах стрімкого розвитку цифрових технологій. Аналіз міжнародних актів, законодавства Європейського Союзу та України дозволив встановити, що інститут колективного управління виник як відповідь на об'єктивну неможливість індивідуального контролю авторами за численними способами використання їхніх творів, особливо у сферах масового публічного виконання, мовлення та цифрового розповсюдження контенту.

З'ясовано, що цифровізація суспільства істотно трансформувала механізми використання об'єктів авторського права, створивши як нові можливості для поширення творчих результатів, так і нові ризики їх незаконного використання. У цих умовах організації колективного управління виконують важливу посередницьку функцію між правовласниками та користувачами, забезпечуючи ліцензування творів, збір і розподіл роялті, контроль за використанням об'єктів авторського права та представництво інтересів авторів. Особливого значення така діяльність набуває у цифровому середовищі, де масштаби використання творів значно перевищують можливості індивідуального управління правами.

Встановлено, що сучасний розвиток цифрових платформ, стримінгових сервісів, технологій цифрової ідентифікації контенту та систем штучного інтелекту потребує подальшого вдосконалення правового регулювання діяльності організацій колективного управління. Особливо актуальними залишаються питання забезпечення прозорості розподілу винагороди, підвищення підзвітності організацій колективного управління, ефективної протидії онлайн-піратству та врегулювання використання авторських творів для навчання генеративних систем штучного інтелекту.

Отже, колективне управління майновими авторськими правами виступає не лише механізмом забезпечення справедливої винагороди творцям, а й важливим інструментом підтримання балансу між інтересами правовласників, користувачів і суспільства. Подальший розвиток цього інституту має здійснюватися з урахуванням європейських стандартів, сучасних технологічних

викликів та необхідності забезпечення належного рівня охорони авторських прав у цифрову епоху.

Література

1. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 1 грудня 2022 року № 2811-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text

2. Глосарій термінів з авторського права і суміжних прав, ВОІВ (Всесвітня організація інтелектуальної власності) URL: https:// Glossary of Copyright and Related Rights Terms, WIPO Publication. № 891(E).

3. Фішцор М. Колективне управління авторським правом і суміжними правами. *Авторське право. Бюлетень ЮНЕСКО*. Том. XXXVII. 2003. № 4. С. 3.

4. Аношина В.М., Усманов Ю.І. Управління майновими правами суб'єктів авторського права. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. Серія ПРАВО. Випуск 77: частина 2. С.283-288.

5. Директива Європейського Парламенту та Ради 2001/29/ЄС про гармонізацію певних аспектів авторського права та суміжних прав в інформаційному суспільстві від 22 травня 2001 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_005-01#Text.

6. Директива Європейського Парламенту та Ради 2014/26/ЄС про колективне управління авторським правом і суміжними правами та міжтериторіальне ліцензування прав на музичні твори для використання онлайн на внутрішньому ринку від 26 лютого 2014 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_002-14#Text.

7. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

8. Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав: Закон України від 15.05.2018 № 2415-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2415-19#n218.

9. Гуц Н.Б. Реформування правового статусу організацій колективного управління в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2019. № 38. С. 90-94.

10. Ідріс К. Інтелектуальна власність - потужний інструмент економічного зростання. Переклад Укрпатент. Всесвітня організація інтелектуальної власності. 2006. С.194.

11. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності: Постанова Пленуму ВГС України від 17.10.2012. URL: http:// zakon5.rada.gov.ua/laws/show/80731-10.

COLLECTIVE MANAGEMENT OF PROPERTY COPYRIGHTS UNDER THE CONDITIONS OF DIGITAL TECHNOLOGIES

The article examines the peculiarities of collective management of economic copyright in the context of the digital transformation of society. It is established that the rapid development of digital technologies, the globalization of the information space, the spread of online platforms, streaming services, and artificial intelligence systems significantly change the mechanisms of copyright exploitation and necessitate the improvement of copyright protection mechanisms. The study analyzes the international and national legal foundations of collective management of economic copyright, including the provisions of the Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works, the WIPO Copyright Treaty, Directive 2001/29/EC, Directive 2014/26/EU, as well as the legislation of Ukraine regulating copyright and the activities of collective management organizations.

The legal nature of collective management of economic copyright is determined, and the role of collective management organizations as specialized entities responsible for the collection, distribution, and payment of royalties, representation of right holders' interests, and facilitation of lawful use of copyrighted works in the digital environment is revealed. It is substantiated that under conditions of mass exploitation of copyrighted works through the Internet, the individual

exercise and enforcement of economic rights by authors become significantly complicated, which necessitates the application of collective management mechanisms.

Particular attention is paid to the impact of digitalization on the functioning of collective management organizations, issues of transparency in royalty distribution, combating online piracy, the use of digital technologies and digital fingerprinting for copyright protection, as well as new challenges associated with the use of generative artificial intelligence. It is concluded that collective management of economic copyright constitutes an essential element of the modern intellectual property protection system, ensuring a balance between the interests of right holders, users, and society as a whole. At the same time, the article emphasizes the need for further reform of the collective management system in Ukraine in accordance with European standards and contemporary digital challenges.

Keywords: intellectual property, collective rights management, economic rights of authors, limitations of intellectual property rights, information technologies, rights infringement, protection of rights, forms of rights protection, methods of rights protection, remedies for the protection of rights.

Науково-практичний журнал

Європейські перспективи

European Perspectives

№ 2, 2025

Головний редактор
Музичук Олександр Миколайович

Здано до набору 16.05.2025 р.
Підписано до друку 02.06.2025 р.
Комп'ютерний набір. Формат 60x84 1/8. Папір офсетний.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 36,04.
Тираж 1200. Зам. № 13562.

ТзОВ «Дрогобицька міська друкарня»
м.Дрогобич, вул. І.Мазепи, 7